ATYRAU UNIVERSITY

N 3 (82)
ҚЫРКҮЙЕК,
2026

Х.ДОСМҰХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

ISSN 2077-0197 (Print)
ISSN 2790-332X (Online)

АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF THE ATYRAU UNIVERSITY

№3 (82) 2026

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2026
г. Атырау, 2026
Atyrau, 2026

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор
п.ғ.к., қауым. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары
э.ғ.к. **К.М. Утепкалиева**

Ғылыми редактор
э.ғ.к., проф. **А.М. Бакирбекова**

Жауапты хатшы
т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ш.И. Джанзакова	п.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Б. Панькин	п.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
Л.Е. Қойшығұлова	п.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.Б. Бердығожин	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.С. Сарсенов	т.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
П.М. Кольцов	т.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
С.Ж. Сапанов	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.В. Орлова	ә.ғ.д., проф., Г.К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және басқару университеті (Ресей)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембридж университеті (Ұлыбритания)
Ж.Б. Шаяхметова	з.ғ.к., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Д. Таиров	т.ғ.д., Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті (Ресей)
Д.Б. Санакоев	з.ғ.к., Днепропетровск мемлекеттік ішкі істер университеті (Украина)
Э.М. Адиетова	э.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
А.А. Нукушева	з.ғ.к., доцент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Е. Юхневичюс	з.ғ.д., Гданьск университеті (Польша)
И.С. Сактаганова	з.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Меншіктенуші: «Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ21VPY00048733 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 04.05.2022 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор
к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора
к.э.н. **К.М. Утепкалиева**

Научный редактор
к.э.н., проф. **А.М. Бакирбекова**

Ответственный секретарь
к.и.н. **Г. Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Ш.И. Джанзакова	д.п.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б. Панькин	д.п.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф., Московский государственный университет технологий и управления им. К.Г. Разумовского (Россия)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембриджский университет (Великобритания)
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Д. Таиров	д.и.н., Южно-Уральский Государственный университет (Россия)
Д.Б. Санакоев	к.ю.н., Днепропетровский государственный университет внутренних дел (Украина)
Э.М. Адиетова	к.э.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова
А.А. Нукушева	к.ю.н., доцент, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова
Э. Юхневичюс	д.ю.н., проф., Гданьский университет (Польша)
И.С. Сактаганова	к.ю.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова».

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ21VPY00048733 от 04.05.2022 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

The scientific journal «Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University» publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor
candidate of pedagogical sciences, associate professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor
candidate of economic sciences **K. Utepkaliyeva**

Scientific editor
candidate of economic sciences, prof. **A. Bakirbekova**

Responsible secretary
candidate of historical sciences **G. Kairgaliyeva**

Editorial Board

Sholpan Dzhanzakova	doctor of ped. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	doctor of ped. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Lyailya Koishygulova	cand. of ped. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	doctor of his. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	doctor of his. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	doctor of soc. sciences, prof., K.G. Razumovsky Moscow State University of Technology and Management (Russia)
Turalay Kenc	PhD, prof., University of Cambridge (UK)
Zhanna Shayakhmetova	cand. of law., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Alexander Tairov	doc. of his. sciences., South Ural State University (Russia)
Dmytro Sanakoiev	cand. of law., Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine)
Elmira Adiyetova	cand. of econ., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Renat Shaikhadenov	PhD, Sh.Yessenov Caspian University of technology and engineering
Aigul Nukusheva	cand. of law., Karaganda University named after E.A. Buketov
Edwardas Juhnevicius	doc. of law., University of Gdansk (Poland)
Indira Saktaganova	cand. of law, ass. prof., L.N. Gumilev Eurasian national University

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".
The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № KZ67VPY00025498 issued on 04.05.2022
Periodicity: 4 times a year.
Circulation: 300 copies.
Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

A.Gündoğdu. Turkey's policy in Central Asia: historical features of its formation and development, and regional security issues..... 7

Г.М. Ахметова. Торговое предпринимательство Северо-Восточного Казахстана: количественный и качественный состав [Trade business in North-East Kazakhstan: Quantitative and qualitative composition]..... 20

Д.А.Байтілеу, Ж.С Калиева. Қола дәуіріндегі Сарыарқаның металлургиясын шикізатпен қамтамасыз етудің геоархеологиялық аспектілері [Geoarchaeological aspects of raw material supply for metallurgy in Saryarka during the bronze age]..... 35

Л.Б.Бердіғожин, Д.Ұ.Хамидуллина, С.С.Моллақанағат, А.Дәрібек. Ауғанстан қазақтарының шежірелік дәстүрі: Моллақанағат Сәрсенғалиұлы мен таз руының өкілі Низамеддин жазбалары [The genealogical tradition of the kazakhs of Afghanistan: the records of Mollaqanat Sarsengaliuly and Nizamed-din Erkeshuly, a representative of the taz clan]..... 47

Г.И. Кушенова, Е.А. Абдраимов. Ахмет Заки Валидидің мұрасы: мәдени бірлік пен саяси күрестің қиылысы [The legacy of Ahmet-Zaki Validi: the intersection of cultural unity and political struggle]..... 58

Д.Т. Куандыков, Ұ.Т. Ахметова. «Мәдени мұра» бағдарламасы оның нәтижелері: Атырау облысы мысалында [The program "cultural heritage" its results: on the example of Atyrau region]..... 69

С.М.Мирболатов, Ә.Қ.Шашаев, Н.Н.Нұрлыбек. XX ғасырдың 20-30 шы жылдарындағы қазақ зиялыларының мәдени-ағартушылық қызметі [Activities of the Kazakh intelligentsia in the field of culture in the 20-30s of the XX century]..... 80

С.О.Қуаныш, С.К.Нысанова, Г.А.Джамбаулова. Қазақстанның орта білім беру жүйесіндегі тарих пәні оқу бағдарламаларының жаңғыруы (1991–2017 жж.) [Modernization of history curricula in Kazakhstan secondary education from 1991 to 2017]..... 91

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Farah Jabbarqyzy Jalil. Leveraging mythological texts in early childhood education as a component of the concept of sustainable development..... 100

А.Д.Майматаева, А.А. Абубакирова, М.Б. Аманбаева, Г.А.Аримкулова. Биологияны оқытуда цифрлы платформаларды қолдану медиа құзіреттілікті дамытудың негізі [Using digital platforms in biology education as a basic for developing media competence]..... 110

О.С.Танатарова, Ш.Ш.Карбаева. Тұрақты даму тұжырымдамасы контекстінде географиялық білім беруді жетілдірудің теориялық негіздері [Theoretical foundations of improving geographical education in the context of the concept of sustainable development]..... 123

Ж.Таджибаева, Ш. Сапарбайкызы, Н.Нагибина. Культурная трансмиссия в психолого-педагогической адаптации и интеграции студентов-репатриантов в условиях вуза [Cultural transmission as a system-forming mechanism of psychological and pedagogical adaptation and integration of repatriate students in the university context]..... 134

Ф.Б.Кинжибаева, А.У.Муханбетжанова, Ж.К. Астамбаева, С.С.Кулмагамбетова. Бастауыш білім беру мұғалімдерінің зерттеушілік құзыреттіліктерін өзін-өзі басқару негізінде жетілдіру [Enhancing the research competence of primary education teachers through selfmanagement]..... 150

Е.А. Тулегенов, А.З.Жумагазиев, А.С. Мурзинова. Лэпбук технологиясы – білім алушылардың зерттеушілік дағдысын қалыптастыру құралы [Lapbook technology – a tool for the formation of research skills of students]..... 165

L.Y. Koishigulova, G.K. Kabdrakhmanova, A.B. Kabosheva, K. Zhanabaikyzy.Online courses as an alternative to traditional higher education in Kazakhstan: employability, employer perceptions, and career prospects..... 176

Ж.Т Билялова, Ш. И.Джанзакова Б.Т.Абыканова. Структурно-функциональная модель механизма логико-математического мышления учащихся как объект педагогического проектирования [Structure of the mechanism of students' logico-mathematical thinking as an object of pedagogical design]..... 188

B.Upadhyay, Г.С. Камбарова, А.А. Султангубиева. AI -құралдарды пайдалана отырып, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқыту: шет тілдері оқытушыларының кәсіби тәжірибесімен

дайындық деңгейі [Teaching children with special educational needs using ai tools: professional experience and readiness level of foreign language teachers]…….... 201
С.И.Камелова, Б.Ж.Джумамухамбетова Исследовательский характер проведения занятий русского языка как иностранно [The research nature of teaching russian as a foreign language]……..... 212
G.M. Abildinova, G.K.Zhusupkaliyeva, M.T. Kultenova. Didactic basis of developing academic writing skills of doctoral students through digital assistant……..... 221
Р.А. Рахымгалиева, Р.Ш. Избасарова, И.Г. Дениз Smart learning негізінде болашақ биология мұғалімдерінің метапәндік құзыреттілігін дамыту әдістемесі [A methodology for forming meta-subject competence in pre-service biology teachers through smart learning]……..... 236

ЭКОНОМИКА ~ ЭКОНОМИКА ~ ECONOMICS

С. А. Аббасова. Влияние организационно-отраслевых особенностей на ведение управленческого учета в подрядных строительных компаниях.[The influence of organizational and industry characteristics on management accounting in contracting construction companies]..... 254
P. Gao, B. Turebekova, D. Kazbekova. Incentives versus recognition: differential effects on employee satisfaction and organizational loyalty..... 266
A.E. Karayeva, A.B. Moldasheva, L.K. Dzhakisheva, G.Y. Amalbekova. Adaptive management of irrigation water resources under increasing drought risk: the case of the Zhambyl region, Kazakhstan..... 280
Б.Б. Болатбек, Ж.Т. Алиева, Г.К. Иляшова, Б.Ж. Нурахова. Экологиялық таза өнім өндірудегі жасыл маркетингтің рөлі.[The role of green marketing in the production of environmentally friendly products]..... 293
Д.Женсхан, М.Б. Алпысбай, А.А.Дубель, Т.Д.Азан.Қазақстандағы органикалық ауыл шаруашылығының дамуына ауыл шаруашылығы кооперативтерінің ықпалы.[The impact of agricultural cooperatives on the development of organic agriculture in Kazakhstan]..... 304
Е.Б.Аймағамбетов, Ж.Ш.Сәрсен. Аймақтық деңгейдегі мемлекеттік қызметшілердің тұрақтылығына әсер ететін факторлар: эмпирикалық талдау нәтижелері.[Factors influencing the stability of regional-level civil servants: results of an empirical analysis]..... 321
N.S.Nurkasheva, G. D. Amanova, M.A. Zholayeva.Organization of internal control systems in a business environment: comparative analysis of linear and nonlinear approaches..... 331
С. Есенгалиева, А. Казамбаева, М. Бегеева, А. Гиззатова. Анализ состояния и проблем развития сельскохозяйственных кооперативов в регионе[Analysis of the status and problems of agricultural cooperatives development in the region]..... 343
А. Джетписова, К. Нурсултанова, Р. Уталиева, Б. Б. Корган. Цифровизация и параметры рынка труда Атырауской области.[Digitalization and labour market parameters in Atyrau region]..... 357
А.Ж.Бактиярова, Ғ.Т. Үсембаева, Б.А.Калияскарова, К.Ж.Бельдибаева. Қазақстанның салалық құрылымдарының дамуын талдау.[Analysis of the development of industry structures in Kazakhstan]..... 372

ҚҰҚЫҚ ~ ПРАВО ~ LAW

M. Issayeva., N. E.Mammadov. Legal basis for the use of the state flag in the Turkic-speaking republics of Central Asia and the Caucasus: A comparative analysis..... 387
А.А. Калыбаева, Ч.А. Туратбекова, Г.А. Шин. Перспективы развития медиации спортивных споров в Кыргызской Республике.[Prospects for the development of sports dispute mediation in the Kyrgyz Republic]..... 398
А.К. Кукеев, Е.П. Бекмұратов, Е.С. Жамбаев. Зарубежный опыт правового регулирования предотвращения и противодействия домашнего насилия.[Foreign experience in the legal regulation of the prevention and counteraction of domestic violence]..... 405
G.B. Zhussuppoova, S.K. Ukin, R.G. Nurmagambetov, A.V. Neizvestnaya. Algorithmic public power in Kazakhstan: Methods and limits of constitutional regulation..... 418
K.Turlykhankyzy, Zh.A. Khamzina. Issues of termination of an employment contract and disciplinary liability: Aspects of the development of Kazakh legislation..... 440
Ғ.М.Қалмырза, Г.Т.Алаева, Э.Юхневич. Қазақстан Республикасындағы тауар таңбалары мен домендік атауларды құқықтық реттеу.[Legal regulation of trademarks and domain names in the Republic of Kazakhstan]..... 450
Тажибаева Ж. М, Аблаева Э. Б., Қасымбек Ә.О, Тапакова В. Б. Қазақстан Республикасында қасақана банкроттықты анықтау және кінәлілерді жауапкершілікке тарту тетіктерінің жеткіліксіздігі.[The insufficiency of mechanisms for detecting fraudulent bankruptcy and holding perpetrators liable in the Republic of Kazakhstan]..... 459

IRSTI 11.25.91 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.01**
UDC 32(560)

A. Gündoğdu*

Ankara University
Ankara, 60000, Republic of Turkey
*e-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com

TURKEY'S POLICY IN CENTRAL ASIA: HISTORICAL FEATURES OF ITS FORMATION AND DEVELOPMENT, AND REGIONAL SECURITY ISSUES

Abstract

This article examines the historical features of the formation and development of Turkey's policy in Central Asia, with particular emphasis on regional security issues. The study analyzes the historical, political, and geopolitical factors that have shaped Turkey's relations with the Central Asian states since their independence in 1991. Special attention is given to the evolution of Turkey's foreign policy priorities, the development of political, economic, cultural, and diplomatic cooperation, and the role of historical and linguistic ties in strengthening interstate relations. The article also explores Turkey's participation in regional integration processes, including cooperation within the Organization of Turkic States, and its approaches to addressing contemporary security challenges. The research considers the influence of major regional and international actors on Turkey's Central Asian strategy and examines the historical continuity and transformation of its foreign policy objectives. The study aims to identify the main stages, characteristics, and historical significance of Turkey's engagement in Central Asia within the broader context of regional security and international relations.

Key words: Turkey, Central Asia, foreign policy, historical development, regional security, geopolitical interests

Introduction

The collapse of the Soviet Union in 1991 and the subsequent transformation of the international relations system marked a new stage in the geopolitical development of Central Asia. The emergence of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, and Tajikistan as independent states fundamentally changed the political landscape of the region and created new opportunities for international cooperation. In this historical context, Central Asia became an important area of interaction among regional and global powers, while Turkey emerged as one of the countries seeking to establish political, economic, diplomatic, and cultural relations with the newly independent republics.

The historical foundations of Turkey's policy in Central Asia are closely associated with the political transformations of the early 1990s. Turkey was among the first countries to recognize the independence of the Central Asian republics and actively supported their integration into the international community. During this period, Ankara's foreign policy was largely influenced by historical, linguistic, and cultural ties with the Turkic-speaking peoples of the region. At the same time, Turkey sought to strengthen the sovereignty of the newly independent states, promote regional stability, and develop bilateral and multilateral cooperation. These principles subsequently became important components of Turkey's long-term Central Asian strategy [1].

The formation and development of Turkey's Central Asian policy can be examined through several historical stages. The first stage, covering the 1990s, was characterized by the establishment of diplomatic relations, the expansion of cultural and educational exchanges, and the creation of initial mechanisms of interstate cooperation. During the second stage, particularly in the 2000s, Turkish policy gradually acquired a more pragmatic character, with increasing attention to economic relations, trade, investment, energy resources, and transport infrastructure. The subsequent period, beginning in the 2010s, was marked by the institutionalization of cooperation among Turkic-speaking states and the growing importance of regional connectivity and security issues. This historical evolution demonstrates the gradual transformation of Turkey's Central Asian policy from an approach emphasizing common cultural and historical heritage toward a more diversified strategy based on political, economic, and strategic interests.

An important milestone in the institutional development of Turkey's regional policy was the establishment of the Cooperation Council of Turkic Speaking States in 2009, based on the Nakhchivan Agreement. Its transformation into the Organization of Turkic States in November 2021 reflected the further development of multilateral cooperation among Turkic-speaking countries. The organization provides an institutional framework for strengthening political dialogue and expanding cooperation in economic, cultural, educational, transport, and other areas. Its development also illustrates the historical process through which earlier initiatives for cooperation among Turkic states gradually evolved into a more structured form of interstate

A further stage in the development of Turkey's regional strategy was associated with the announcement of the Asia Anew initiative in August 2019. This initiative reflected Ankara's intention to develop a more systematic approach to relations with Asian countries, including those in Central Asia. Within this framework, particular attention has been given to trade and investment, advanced technologies, energy, infrastructure, transport corridors, logistics, and the defense industry. From a historical perspective, this initiative can be considered part of the broader evolution of Turkey's foreign policy priorities, reflecting the growing significance of economic interdependence and strategic connectivity in its relations with Central Asian states.

The security dimension occupies a significant place in the historical development of Turkey's Central Asian policy. Since the early 1990s, the region has experienced political and security challenges associated with the transformation of post-Soviet state structures, regional conflicts, border disputes, international terrorism, and transnational organized crime. These developments have influenced both the security priorities of Central Asian countries and the approaches adopted by external partners, including Turkey. Over time, Ankara's engagement in regional security matters has expanded to include political consultations, military and technical cooperation, defense industry partnerships, and efforts to strengthen regional stability [2].

At the present stage, security cooperation is increasingly connected with the protection of transport and energy infrastructure, the development of transregional corridors, and the prevention of emerging threats. In particular, the Joint Statement of the Foreign Ministers of Turkey and Kazakhstan, adopted on February 2, 2026, emphasized the importance of coordinated action against terrorism and transnational organized crime, as well as cooperation in energy security, defense, and regional connectivity. This demonstrates the continuing development of security cooperation as a component of bilateral relations and provides an opportunity to examine its historical evolution within Turkey's broader Central Asian policy.

The relevance of this research is determined by the need for a comprehensive historical analysis of Turkey's policy in Central Asia, taking into account the transformation of its foreign policy priorities, the development of institutional mechanisms of cooperation, and the growing significance of regional security issues. Examining these processes from a historical perspective makes it possible to identify the continuity and changes in Turkey's regional strategy, assess the influence of geopolitical transformations, and determine the place of Turkey in the evolving system of international relations in Central Asia.

The aim of the study is to examine the historical features of the formation and development of Turkey's policy toward Central Asian states from 1991 to 2026, identify the main stages of its evolution, and analyze the role of political, economic, and institutional cooperation in addressing regional security challenges.

To achieve this aim, the following research objectives have been established:

1. Examine the historical characteristics of the formation and development of the Turkish economy.

2. Analyze the historical aspects of the formation and development of the hotel industry and its role in the socio-economic ties between Turkey and the countries of Central Asia.

3. Consider the historical evolution of regional security issues and the role of the Turkic factor in Central Asia.

The chronological framework of the study covers the period from 1991 to 2026. The starting point is associated with the dissolution of the Soviet Union and the establishment of independent Central Asian states, which created the historical conditions for the formation of Turkey's modern regional policy. The final chronological boundary encompasses contemporary developments in Turkey's relations with Central Asian countries, including the expansion of multilateral cooperation and the increasing importance of regional security issues.

The methodological basis of the research consists of the principles of historicism, objectivity, and systematic analysis. The study employs historical-genetic, historical-comparative, and historical-systemic methods, which make it possible to trace the formation and evolution of Turkey's Central Asian policy, compare its priorities at different historical stages, and examine the relationship between political, economic, institutional, and security developments. The research also applies elements of geopolitical analysis to assess the influence of regional and international factors on Turkey's foreign policy strategy.

Materials and methods of research

The actual basis of the study is made up of official documents related to the foreign policy of the Republic of Turkey, materials of the Ministry of Foreign Affairs of Turkey on relations with Central Asian states, program documents of the organization of Turkic states, statements adopted as a result of bilateral and multilateral meetings, materials of international organizations, as well as domestic and foreign scientific research on the topic.

The Turkish Ministry of Foreign Affairs' findings on relations with the Central Asian republics, the principles of the "Asia Anew" initiative, and official materials on Turkey's security policy informed the official content of Turkey's regional policy. The Turkish security concept emphasizes that threats are not limited to military ones and require a comprehensive approach combining political, economic, social, and military means.

The study of multilateral cooperation considered materials related to the concept of the organization of Turkic States, "Turkish World Vision-2040," and the strategy for 2022-2026. The organization has held regular consultations on security issues, and cooperation has been established at the level of the national security Councils of the member States. This trend shows that the organization of Turkic States is developing not only as a platform for cultural and economic cooperation, but also as a political mechanism for discussing security issues.

The study used a historical and comparative method and compared the features of Turkey's policy towards Central Asia in the early 1990s and at the present stage. This method allows us to trace the transition from Turkey's first regional policy model, based on historical and cultural proximity, to a comprehensive policy that includes economic, transport, logistics, and security interests.

Using system analysis, Turkish-Central Asian relations were treated as an integral system of interrelated political, economic, cultural, and security spheres. At the same time, special attention was paid to the relationship between regional security and economic stability, energy and transport communications, and the activities of international organizations.

The content analysis method was used to identify the main concepts and priorities in official documents from Turkey and the Turkic states' organizations. In particular, the "sovereignty" and "territorial integrity", "regional stability", the "fight against terrorism", "connectivity", "corridors" and "cooperation in the sphere of security" reviewed the content of concepts.

Along with институционалдық тәсіл, Turkey's bilateral relations were examined using an institutional approach to study the impact of the activities of the Turkic States, the OSCE, and other international organizations on Central Asian security. The OSCE assesses security issues in Central Asian States using political-military, economic-environmental, and humanitarian criteria and participates in countering terrorism, organized crime, and cross-border threats; Turkey is also one of the States participating in security projects related to the region within this organization.

Results and its discussion

1. Historical Features of the Formation and Development of the Turkish State's Economy

The formation and development of the Turkish economy represent a complex historical process closely connected with the transformation of the country's political system, its geographical position, and the implementation of economic modernization policies throughout the twentieth century. Located at the crossroads of Europe and Asia, Turkey has historically occupied an important position in international trade, transport, and cultural exchange. This geographical advantage contributed to the development of commercial relations, industrial production, agriculture, and tourism. Nevertheless, the country's economic evolution was accompanied by significant structural difficulties, including regional disparities, inflation, financial instability, and uneven socio-economic development [3].

The historical foundations of the modern Turkish economy can be traced to the final period of the Ottoman Empire and the establishment of the Republic of Turkey in 1923. During the late Ottoman period, economic development was influenced by agricultural production, traditional manufacturing, international trade, and the growing economic involvement of European powers. The political and economic consequences of the First World War, together with the collapse of the Ottoman Empire, created serious challenges for the newly established Turkish state. Under these circumstances, the national movement led by Mustafa Kemal Atatürk during 1919–1923 laid the political foundations for the creation of an independent republic and the subsequent implementation of economic reforms aimed at strengthening national sovereignty and developing domestic productive capacity.

Following the proclamation of the Republic in 1923, the Turkish government began implementing policies designed to establish the foundations of a national economy. Particular attention was given to agricultural modernization, infrastructure development, industrial production, and the creation of national financial institutions. The İzmir Economic Congress of 1923 played an important role in defining the country's early economic priorities. During the 1930s, the principle of étatism, which emphasized active state participation in economic development, became one of the principal elements of Turkey's modernization strategy. Through state-supported industrialization programs, the government promoted the establishment of enterprises in the textile, mining, metallurgy, chemical, and manufacturing sectors. These initiatives contributed to the gradual transformation of Turkey from a predominantly agricultural country into a state with an expanding industrial base [4].

A new stage of economic development of Turkey began after the Second World War. The expansion of political and economic relations with the United States of America and the countries of Western Europe, as well as the accession of Turkey to NATO in 1952, strengthened its position in the Western international system. Foreign economic aid, international investments and cooperation with Western institutions contributed to the development of infrastructure, mechanization of agriculture and modernization of industry. However, the expansion of foreign economic ties did not eliminate the structural limitations of the national economy, which still largely depended on state intervention, agricultural production, and imported industrial technologies.

In the 1960s and 1970s, Turkey pursued a policy of planned industrialization based primarily on import substitution. This strategy was aimed at reducing dependence on foreign industrial production and stimulating domestic production.

The economic difficulties of the 1970s became a turning point in the historical development of Turkey's economic policy. The international oil crisis of 1973 and 1979, the growth of foreign debt, the deficit of foreign currency and the increase in inflation revealed the limitations of the existing model of economic development. At the end of the decade, the country faced a serious economic crisis,

Economic liberalization reforms of the 1980s had a significant impact on the subsequent development of the Turkish economy. State intervention in the sphere of production and trade was gradually reduced, restrictions on the implementation of foreign economic activity were softened, and more favorable conditions were created for the development of private entrepreneurship and the

attraction of foreign investments. Stimulating exports became one of the central directions of the new economic strategy, contributing to the development of manufacturing industries capable of competing in international markets. These changes were closely related to the economic policy of Turgut Ozal, who played a significant role in the liberalization of the Turkish economy in the 1980s. The carried out reforms contributed to the expansion of foreign trade, diversification of industrial production and the increase of the role of private capital in the national economy [5].

During the 1990s, the economic transformation initiated in the previous decade continued under conditions of increasing integration into international markets. The development of the private sector, the expansion of foreign trade, and the growing importance of manufacturing and services contributed to structural changes in the national economy. A particularly significant event was the establishment of the Customs Union between Turkey and the European Union, which entered into force on January 1, 1996. This arrangement strengthened Turkey's economic relations with European markets and encouraged greater integration of its industrial production into international trade networks. At the same time, the country's economic development remained constrained by high inflation, public finance imbalances, banking sector vulnerabilities, bureaucratic obstacles, uneven privatization, and problems associated with corruption and organized crime.

In historical perspective, the development of the Turkish economy can be understood as a transition through several interconnected stages: the establishment of a national economic system following the foundation of the Republic in 1923, state-supported industrialization during the 1930s, planned and import-substitution industrial development during the 1960s and 1970s, economic liberalization beginning in 1980, and increasing integration into international markets during the 1990s. Each stage reflected the interaction of domestic political transformations, changing economic priorities, and external geopolitical circumstances [6].

Consequently, the formation and development of Turkey's modern economy were determined not only by its geographical advantages and natural resources but also by the historical evolution of state economic policy, industrial modernization, private entrepreneurship, and international economic integration. These processes established the foundations for Turkey's expanding role in regional economic relations and contributed to the development of its political and economic cooperation with Central Asian countries.

2. Historical Aspects of the Formation and Development of the Hotel Industry and Its Role in Socio-Economic Relations Between Turkey and Central Asian Countries

The formation and development of Turkey's hotel industry represent an important component of the country's historical economic modernization and its gradual integration into the international tourism system. The historical foundations of hospitality services in Anatolia can be traced to the medieval period, when caravanserais and other accommodation facilities provided shelter for merchants, travelers, and pilgrims moving along major trade routes. During the Seljuk and Ottoman periods, these establishments played an important role in facilitating commercial exchanges, cultural contacts, and communication between different regions. Although traditional accommodation facilities differed considerably from modern hotels, they contributed to the formation of a hospitality culture that later became an important element of Turkey's tourism identity [7].

The transition from traditional hospitality institutions to the modern hotel industry was closely associated with the political, social, and economic transformations of the late Ottoman period and the establishment of the Republic of Turkey in 1923. The development of urban infrastructure, transport communications, international trade, and diplomatic relations created increasing demand for organized accommodation services. During the first decades of the republican period, the hotel industry remained concentrated primarily in major urban centers, especially Istanbul, Ankara, and Izmir. Its subsequent expansion reflected the broader historical process of economic modernization and the growing importance of service industries within the national economy.

A significant stage in the institutional development of Turkish tourism began during the second half of the twentieth century. The adoption of tourism-related legislation in the 1950s and the

inclusion of tourism development in national economic planning during the 1960s created conditions for the expansion of accommodation facilities and recreational infrastructure. The implementation of five-year development plans encouraged investment in hotels, transport networks, and tourist services. The state initially played an important role in creating the necessary infrastructure, while private enterprises gradually became more actively involved in the development of the hotel industry. These processes reflected the transition from relatively limited tourism activity toward a more organized and economically significant sector.

The 1980s marked a turning point in the historical development of Turkey's hotel industry. Economic liberalization, the expansion of private entrepreneurship, and the introduction of measures to encourage tourism investment accelerated the construction of hotels and resort complexes. Particularly important was the adoption of the Law for the Encouragement of Tourism (Law No. 2634) on March 12, 1982, which established a legal framework for tourism development, investment incentives, and the regulation of tourist facilities. The implementation of this legislation contributed to the expansion of accommodation capacity, especially in the Mediterranean and Aegean coastal regions, and strengthened the participation of private and foreign capital in the tourism sector.

During the 1990s and the beginning of the twenty-first century, Turkey's hotel industry entered a new stage characterized by the emergence and expansion of national and international hotel chains. The development of large hotel complexes in Istanbul, Ankara, Izmir, Antalya, Alanya, and other tourist destinations reflected the increasing diversification of the national tourism market. Coastal areas, particularly along the Mediterranean and Aegean seas, became important centers of resort tourism, while major cities developed accommodation facilities oriented toward business travel, international conferences, cultural tourism, and commercial activities. This geographical differentiation contributed to the formation of a more complex and diversified hotel industry [8].

The development of hotel chains such as WOW – World of Wonders, Rixos Hotels, and other national and international hospitality enterprises became an important characteristic of this period. The establishment of Rixos Hotels in 2000, followed by its expansion into international markets, illustrated the growing competitiveness of Turkish hospitality enterprises. The activities of large hotel chains encouraged the introduction of common service standards and the integration of accommodation, catering, conference facilities, recreational activities, and cultural entertainment within multifunctional tourist complexes. These developments strengthened the role of the hotel industry in Turkey's economic modernization and its participation in the international tourism market [9].

The development of socio-economic relations between Turkey and Central Asian countries entered a new historical stage following the dissolution of the Soviet Union in 1991. The independence of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, and Tajikistan created opportunities for the establishment of direct economic, cultural, and tourism-related cooperation. Historical and cultural connections, particularly between Turkey and the Turkic-speaking republics, facilitated the development of interpersonal contacts, business relations, and tourist exchanges. Within this process, the Turkish hotel industry gradually became an important area of practical cooperation between Turkey and Central Asian states.

During the 1990s and 2000s, the expansion of bilateral economic relations contributed to the increasing participation of Turkish enterprises in the service, construction, transport, and hospitality sectors of Central Asian economies. Turkish experience in the organization of hotel services, management of large tourist complexes, and development of international hospitality standards offered opportunities for the modernization of tourism infrastructure in the region. At the same time, the expansion of international air connections, commercial exchanges, and educational contacts encouraged tourist mobility between Turkey and Central Asian countries. These developments formed part of the broader historical process of economic cooperation that emerged after the establishment of diplomatic relations in the early 1990s.

The practical significance of the Turkish hotel industry for Central Asian countries is particularly evident in the development of integrated tourism infrastructure. Kazakhstan and other states of the region possess considerable historical, cultural, and natural tourism resources, including medieval cities, archaeological monuments, mountain landscapes, lakes, and traditional cultural heritage. The historical experience of Turkey demonstrates how the development of accommodation facilities, transport accessibility, recreational infrastructure, and professional service management can contribute to the economic use of tourism resources. In this context, Turkish hospitality practices provide a comparative model for examining the development of tourism services in Central Asia, while taking into account the geographical, climatic, and socio-economic characteristics of each country [10].

Particular attention should be given to the historical relationship between tourism development and the modernization of regional economies. In Turkey, the expansion of the hotel industry was accompanied by the growth of related economic activities, including construction, food production, agriculture, transportation, retail trade, and cultural services. Similar intersectoral relationships may be relevant to Central Asian states seeking to diversify their economies and strengthen regional tourism markets. However, the adaptation of Turkish experience requires consideration of differences in infrastructure, investment conditions, domestic demand, historical heritage, and tourism development priorities.

The development of the Turkish tourism sector also reflected broader structural transformations in the country's economy throughout the twentieth century. The transition from state-supported industrialization toward market liberalization and increasing integration into the international economy created favorable conditions for private investment in tourism and hospitality. Industrial production, energy, agriculture, transport, construction, and tourism became interconnected components of economic development. Nevertheless, regional differences between western and eastern Anatolia, unequal access to infrastructure, and socio-economic disparities remained important challenges. These historical circumstances demonstrate that the expansion of tourism infrastructure did not automatically eliminate regional inequality and that the effectiveness of tourism development depended on broader economic and social conditions.

From a historical perspective, the evolution of Turkey's hotel industry can be divided into several interconnected stages. The first stage was associated with traditional forms of hospitality and the development of modern accommodation facilities during the late Ottoman and early republican periods. The second stage, covering the 1950s–1970s, was characterized by the institutionalization of tourism policy and the gradual expansion of hotel infrastructure. The third stage began in the 1980s, when economic liberalization and state investment incentives accelerated the development of mass tourism and coastal resort complexes. The fourth stage, beginning in the 1990s and continuing into the twenty-first century, was marked by the internationalization of hotel enterprises, the expansion of tourism services, and the development of economic cooperation with Central Asian countries [11].

Thus, the formation and development of Turkey's hotel industry constitute an important part of the country's historical economic transformation. The growth of modern accommodation facilities, national and international hotel chains, diversified tourist services, and cultural tourism infrastructure reflected the transition from traditional forms of hospitality to an internationally integrated tourism economy. Following the independence of Central Asian states in 1991, the accumulated experience of the Turkish hotel industry acquired additional significance within the framework of bilateral economic cooperation. The historical experience of Turkey demonstrates the relationship between tourism development, economic modernization, international investment, and cultural exchange, while offering a basis for comparative analysis of tourism and hospitality development in Kazakhstan and other Central Asian countries.

3. Historical Evolution of Regional Security Issues and the Role of the Turkic Factor in Central Asia

The historical evolution of regional security in Central Asia is closely associated with the political and geopolitical transformations that followed the collapse of the Soviet Union in 1991. The emergence of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, and Tajikistan as independent states fundamentally changed the regional security environment and created new challenges related to the protection of national sovereignty, territorial integrity, political stability, and economic independence. These developments also transformed Central Asia into an increasingly important area of international relations, where the strategic interests of Russia, China, the United States, Turkey, and other regional powers began to intersect.

The formation of national security systems in the newly independent Central Asian states represented one of the principal historical tasks of the post-Soviet period. During the early 1990s, governments in the region faced the necessity of establishing independent political institutions, national armed forces, border protection mechanisms, and foreign policy strategies. At the same time, the preservation of regional stability required the creation of new forms of interstate cooperation and the adaptation of existing security arrangements to the changing international environment. Consequently, security cooperation gradually became an essential component of the political development of Central Asian countries [12].

Kazakhstan's approach to regional security reflects this broader historical process. The Kazakhstan–2050 Strategy, announced in December 2012, identified the protection of national interests, the strengthening of statehood, and the development of a consistent foreign policy as important priorities of long-term national development. The strategy emphasized the relationship between political stability, sustainable economic growth, and participation in regional and global security processes. From a historical perspective, these priorities represented a continuation of the foreign policy principles established during the first decades of Kazakhstan's independence, particularly the pursuit of sovereignty, international cooperation, and a balanced approach to relations with major world powers [13].

During the mid-1990s, Central Asian countries also sought to establish independent mechanisms of military and peacekeeping cooperation. One significant initiative was the creation of the Central Asian Peacekeeping Battalion, commonly known as CENTRASBAT. On December 15, 1995, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan signed an agreement concerning the organization and formation of a collective peacekeeping battalion under the auspices of the United Nations. The establishment of this structure reflected the intention of the participating countries to develop practical cooperation in military training, peacekeeping operations, and regional security. Its development was also connected with NATO's Partnership for Peace program, which Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan joined in 1994. Although CENTRASBAT did not develop into a permanent regional military organization, its activities represented an important historical experiment in multilateral peacekeeping cooperation and contributed to the development of national peacekeeping capabilities [14].

At the same time, Turkey's role in Central Asia cannot be explained exclusively through the historical and cultural connections of Turkic peoples. Its regional engagement has increasingly involved cooperation in trade, infrastructure, international transport corridors, education, defense-related industries, and security dialogue. The development of these relations reflects the interaction between historical continuity and changing geopolitical circumstances. In this regard, the Turkic factor represents both a cultural-historical foundation of cooperation and an institutional mechanism through which participating states seek to pursue their contemporary national interests.

The internal political and economic development of Turkey also influences the historical evolution of its relations with Central Asian countries. Changes in governmental institutions, foreign policy priorities, economic capabilities, and security strategies have affected the scope and direction of Ankara's regional engagement. Consequently, the historical study of Turkey's Central Asian policy

requires consideration of both domestic political transformations and changes in the international environment. Such an approach makes it possible to examine Turkey's regional influence without reducing it to a single political or ideological model [15].

Thus, the historical evolution of regional security in Central Asia after 1991 has been characterized by the establishment of sovereign national security systems, the development of multilateral organizations, and the increasing significance of transnational threats. Within this process, the Turkic factor gradually developed from a foundation of historical, linguistic, and cultural cooperation into an additional institutional dimension of regional political dialogue. Turkey's engagement in Central Asia illustrates the interaction between historical relationships and contemporary security priorities, while the Organization of Turkic States represents an important platform for the further development of cooperation among its member countries.

Conclusion

The historical analysis of Turkey's policy in Central Asia demonstrates that its formation and development have been closely connected with the transformation of the international relations system, the modernization of the Turkish economy, and the evolution of regional security challenges. The collapse of the Soviet Union in 1991 and the emergence of independent Central Asian states created new historical conditions for the expansion of Turkey's political, economic, cultural, and diplomatic relations with the region. During the subsequent decades, Ankara's Central Asian policy gradually evolved from an approach primarily based on historical, linguistic, and cultural ties toward a more comprehensive strategy encompassing economic cooperation, institutional integration, transport connectivity, and regional security.

The study of the historical development of the Turkish economy reveals several important stages of structural transformation. The establishment of the Republic of Turkey in 1923, the implementation of state-supported industrialization during the 1930s, the expansion of planned economic development in the 1960s and 1970s, and the liberalization reforms initiated in 1980 contributed to the formation of the country's modern economic system. The subsequent development of manufacturing, agriculture, energy, construction, transport, and international trade strengthened Turkey's economic capacity and created favorable conditions for its participation in regional economic cooperation. Following the independence of the Central Asian republics, these transformations facilitated the expansion of Turkish economic activity in Kazakhstan and other countries of the region.

An important result of Turkey's economic modernization was the development of the tourism and hotel industry, which gradually became a significant component of its international economic relations. The historical evolution of Turkish hospitality services, from traditional accommodation institutions to modern hotel complexes and international hotel chains, reflected broader changes in the country's economic structure and service sector. The expansion of tourism infrastructure, the development of diversified recreational services, and the increasing international competitiveness of Turkish hospitality enterprises created opportunities for cooperation with Central Asian countries. In this context, Turkey's historical experience provides a basis for examining the modernization of tourism infrastructure, the development of hotel services, and the strengthening of socio-economic ties between Turkey and the states of Central Asia.

The analysis of regional security issues demonstrates that the independence of the Central Asian republics marked the beginning of a new stage in the formation of regional security mechanisms. The establishment of the Collective Security Treaty in 1992, the development of the CENTRASBAT peacekeeping initiative in 1995, the Shanghai Five agreements of 1996–1997, and the creation of the Shanghai Cooperation Organization in 2001 reflected the efforts of regional states to respond to changing geopolitical circumstances. Over time, traditional concerns related to sovereignty and territorial integrity were supplemented by challenges associated with international terrorism, religious extremism, transnational organized crime, border security, and the protection of strategic infrastructure.

The historical and cultural connections between Turkey and the Turkic-speaking states of Central Asia acquired renewed political significance after 1991. The institutional development of cooperation, culminating in the establishment of the Cooperation Council of Turkic Speaking States in 2009 and its transformation into the Organization of Turkic States in 2021, contributed to the expansion of multilateral relations. The Turkic factor consequently evolved from a predominantly cultural and historical foundation of cooperation into an additional mechanism of political dialogue, economic interaction, and security consultations. Nevertheless, the development of these relations has continued to depend on the sovereign interests and foreign policy priorities of the participating states.

The historical evolution of Turkey's security policy also demonstrates the relationship between national defense priorities, international alliances, and regional geopolitical transformations. Since joining NATO in 1952, Turkey has maintained collective defense as an important foundation of its national security system. At the same time, the changing international environment, particularly after the end of the Cold War, encouraged Ankara to strengthen its national defense capabilities and pursue greater strategic autonomy. The development of the domestic defense industry, the expansion of counterterrorism measures, and the increasing importance of security issues in the Black Sea, the Middle East, and the Eastern Mediterranean have contributed to the formation of a multidimensional security strategy.

These historical transformations have also influenced Turkey's relations with Central Asian countries. The expansion of political dialogue, economic cooperation, defense-related partnerships, and institutional contacts demonstrates the increasing significance of the region within Ankara's foreign policy priorities. At the same time, Turkey's engagement in Central Asia has developed within a complex geopolitical environment characterized by the interests of Russia, China, Western countries, and other regional actors. Consequently, Turkey's policy should be examined as one component of the broader system of international relations rather than as an independent or dominant factor determining regional developments.

Furthermore, the findings indicate that the development of Turkey's relations with Central Asia has been influenced by the growing importance of regional transport corridors, energy cooperation, and international economic connectivity. The geographical position of Turkey between Europe and Asia has enabled it to participate in initiatives aimed at strengthening trade links and developing alternative transportation routes connecting Central Asian markets with European and Mediterranean economic centers. In particular, the increasing significance of the Trans-Caspian International Transport Route reflects the broader historical tendency toward the diversification of economic partnerships and the expansion of interregional connectivity. These developments demonstrate that Turkey's engagement with Central Asia has gradually acquired greater economic and geopolitical significance, extending beyond the traditional framework of cultural and diplomatic cooperation.

Within the broader framework of Turkey's relations with Central Asia, Kazakhstan has played a particularly important role in the development of bilateral and multilateral cooperation. Since the establishment of diplomatic relations in 1992, Turkish–Kazakh relations have gradually expanded from political recognition and cultural interaction to economic cooperation, educational exchanges, institutional partnerships, and strategic dialogue. Kazakhstan's geographical position, economic potential, and participation in regional integration initiatives have contributed to its significance in Turkey's Central Asian policy. At the same time, cooperation between the two countries has developed in accordance with their respective national interests and changing international circumstances. The historical experience of Turkish–Kazakh relations demonstrates that sustainable interstate cooperation is based not only on shared linguistic and cultural heritage but also on pragmatic economic interests, diplomatic continuity, and mutual recognition of sovereignty. In this respect, Kazakhstan represents an important example of the gradual institutionalization and diversification of Turkey's engagement with the Central Asian region.

Another important conclusion concerns the relationship between economic interdependence and regional stability. The historical experience of Turkey and the Central Asian republics suggests that the expansion of bilateral and multilateral cooperation can create additional opportunities for strengthening political dialogue, facilitating institutional interaction, and addressing common security challenges. However, the effectiveness of such cooperation depends on the ability of participating states to reconcile their national interests with broader regional priorities. In this regard, Turkey's evolving approach to Central Asia illustrates the importance of flexible diplomatic mechanisms, diversified economic relations, and sustained cooperation in responding to the changing international environment. The combination of historical continuity and pragmatic foreign policy considerations therefore remains a defining feature of Turkey's contemporary relations with Central Asian countries.

Thus, the research establishes that the historical formation and development of Turkey's Central Asian policy have been shaped by the interaction of economic modernization, historical and cultural connections, institutional cooperation, and changing security priorities. The main characteristic of this process is the gradual transition from the establishment of diplomatic and cultural relations in the early 1990s toward a diversified model of cooperation encompassing economic development, tourism, transport, political dialogue, and regional security. The historical experience of Turkey and the Central Asian states indicates that sustainable regional cooperation depends on the combination of mutually beneficial economic relations, respect for national sovereignty, institutional dialogue, and coordinated responses to common security challenges. These findings contribute to understanding the historical continuity and transformation of Turkey's regional policy and its place in the evolving political and security architecture of Central Asia.

REFERENCES

1. Kelimbetov M. (1991) "Kazakh-Turkish fraternal sources" Communists of Kazakhstan. No. P.8-39.
2. Voskresenskiy V. Yu., (2006) Mezhdunarodnyi turizm: uchebnik. Moscow: Unity-dana Publ. 255 p.
3. Naribayev M. K. (1999) Cooperation between Kazakhstan and Turkey as a component of integration processes. Almaty: KazGU Bulletin. Ekonomicheskaya seriya. no. P.1 – 17.
4. Medvedenko M. Yu., (2009) Technologies of outbound tourism: a textbook / M. Yu. Medvedenko. Yuzhno – Sakhalinsk: Sakhalin State University. 43 p.
5. Kissinger Henry. (1994) Diplomacy. NY...Singapore: Simon & Schuster. 809 p.; Kissinger Henry. United States Foreign Policy. The Vital Speech of the Day. No. 16. June 1.1996.486 p.
6. Samoylenko A. A., (2006) Geografiya turizma: uchebnik. Rostov n / A: Feniks Publ.368 p.
7. Mukhamedov M. B. (1999) formation of the main priority directions in the foreign policy of independent Kazakhstan. Almaty: 29 p.
8. Yavuz H. (1997) Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey. Comparative Politics. Vol. 30. № 1. P. 61 – 68.
9. Vardan Ő. (2009) Turkey-EU relations and democracy in Turkey: problems and prospects. Turkish Policy Quarterly. Spring. Vol. 8. No. 1. P. 49-57.
10. Ph. Robins. (1994) The Middle East and Central Asia in "The new geopolitics of Central Asia and its Neighbors". Pinter Publishears. London: Chapter iv. 165 p.
11. Mukhamedov M. B. (1999) formation of the main priority directions in the foreign policy of independent Kazakhstan. Almaty: 29 p.
12. Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs. Turkiye's Perspectives and Policies on Security Issues Available at: — URL: https://www.mfa.gov.tr/i_-turkiye_s-security-perspective_-historical-and-conceptual-background_-turkiye_s-contributions.en.mfa (accessed:17.06.2026).
13. Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs. Türkiye's Relations with NATO Available at: — https://www.mfa.gov.tr/nato.en.mfa (accessed:17.06.2026).
14. NATO. The Ankara Summit Declaration. 8 July 2026. Available at: — URL: https://www.nato.int/en/about-us/official-texts-and-resources/official-texts/2026/07/08/the-ankara-summit-declaration (accessed:17.06.2026).
15. Aydın-Düzgit S., Kutlay M., Keyman E.F. (2026) Strategic autonomy in Turkish foreign policy in an age of multipolarity: lineages and contradictions of an idea. International Politics. Vol. 63. P. 184–205. DOI: 10.1057/s41311-024-00638-w.

ТҮРКИЯНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ САЯСАТЫ: ҚАЛЫПТАСУ МЕН ДАМУДЫҢ ТАРИХИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, ӨҢІРЛІК ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Түркияның Орталық Азиядағы саясатының қалыптасуы мен дамуының тарихи ерекшеліктері, әсіресе аймақтық қауіпсіздік мәселелері қарастырылады. Зерттеу барысында 1991 жылы Орталық Азия мемлекеттері тәуелсіздік алғаннан кейін Түркияның аталған елдермен қарым-қатынастарының сипатын айқындаған тарихи, саяси және геосаяси факторлар талданады. Түркияның сыртқы саяси басымдықтарының эволюциясына, саяси, экономикалық, мәдени және дипломатиялық ынтымақтастықтың дамуына, сондай-ақ мемлекетаралық қатынастарды нығайтудағы тарихи және тілдік байланыстардың рөліне ерекше назар аударылады. Сонымен қатар мақалада Түркияның аймақтық интеграциялық үдерістерге қатысуы, оның ішінде Түркі мемлекеттері ұйымы аясындағы ынтымақтастығы және қазіргі заманғы қауіпсіздік сын-қатерлерін шешуге бағытталған ұстанымдары қарастырылады. Түркияның Орталық Азиядағы стратегиясына жетекші аймақтық және халықаралық акторлардың ықпалы зерттеліп, оның сыртқы саяси мақсаттарының тарихи сабақтастығы мен өзгеру үдерістері талданады. Зерттеудің мақсаты – аймақтық қауіпсіздік пен халықаралық қатынастардың кең ауқымды контексінде Түркияның Орталық Азиядағы қызметінің негізгі кезеңдерін, өзіндік ерекшеліктерін және тарихи маңызын анықтау.

Кілт сөздер: Түркия, Орталық Азия, сыртқы саясат, тарихи даму, аймақтық қауіпсіздік, геосаяси мүдделер

«ПОЛИТИКА ТУРЦИИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ, ПРОБЛЕМЫ РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ»

Аннотация

В статье рассматриваются исторические особенности становления и развития политики Турции в Центральной Азии с особым акцентом на вопросы региональной безопасности. В исследовании анализируются исторические, политические и геополитические факторы, определявшие характер взаимоотношений Турции с государствами Центральной Азии после обретения ими независимости в 1991 году. Особое внимание уделяется эволюции внешнеполитических приоритетов Турции, развитию политического, экономического, культурного и дипломатического сотрудничества, а также роли исторических и языковых связей в укреплении межгосударственных отношений. В статье также рассматриваются участие Турции в региональных интеграционных процессах, включая сотрудничество в рамках Организации тюркских государств, и её подходы к решению современных вызовов безопасности. Исследуется влияние ведущих региональных и международных акторов на центральноазиатскую стратегию Турции, анализируются историческая преемственность и трансформация её внешнеполитических целей. Цель исследования заключается в выявлении основных этапов, характерных особенностей и исторического значения деятельности Турции в Центральной Азии в более широком контексте региональной безопасности и международных отношений.

Ключевые слова: Турция, Центральная Азия, внешняя политика, историческое развитие, региональная безопасность, геополитические интересы

REFERENCES

1. Kelimbetov M. (1991) "Kazakh-Turkish fraternal sources" Communists of Kazakhstan. No. P.8-39 [in English]
2. Voskresenskiy V. Yu., (2006) Mezhdunarodnyi turizm: uchebnik [*International tourism: textbook*], Moscow: Unity-dana Publ. 255 p [in Russian]
3. Naribayev M. K. (1999) Cooperation between Kazakhstan and Turkey as a component of integration processes. Almaty: KazGU Bulletin. Ekonomicheskaya seriya. No. 1 – 17 p [in English]
4. Medvedenko M. Yu., (2009) Technologies of outbound tourism: a textbook / M. Yu. Medvedenko. Yuzhno – Sakhalinsk: Sakhalin State University. 43 p. [in English]
5. Kissinger Henry. (1994) Diplomacy. NY...Singapore: Simon & Schuster. 809 p., Kissinger Henry. United States Foreign Policy. The Vital Speech of the Day. No. 16. June 1. 1996. 486 p. [in English]
6. Samoylenko A. A., (2006) Geografiya turizma: uchebnik [*Geography of tourism: textbook*]. Rostov n / A: Feniks Publ. 368 p [in Russian]
7. Mukhamedov M. B. (1999) Formation of the main priority directions in the foreign policy of independent Kazakhstan. Almaty: 29 p. [in English]
8. Yavuz H. Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey// Comparative Politics. Oct 1997. Vol. 30. № 1. P. 61 – 68 [in English]
9. Vardan Ő. (2009) Turkey-EU relations and democracy in Turkey: problems and prospects// Turkish Policy Quarterly. Spring. Vol. 8. No. 1. P. 49-57 [in English]

10. Ph. Robins. (1994) The Middle East and the Central Asia in "The new deopolitions of Central Asia and its Neighbovrs". Pinter Publishears. London: Chapter iv 165 p. [in English]
11. Mukhamedov M. B. (1999) formation of the main priority directions in the foreign policy of independent Kazakhstan. Almaty: 29 p [in English]
12. Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs. Turkiye's Perspectives and Policies on Security Issues Available at: — URL: https://www.mfa.gov.tr/i_-turkiye_s-security-perspective_-historical-and-conceptual-background_-turkiye_s-contributions.en.mfa [in English]. (accessed:17.09.2026)
13. Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs. Türkiye's Relations with NATO Available at: — URL: https://www.mfa.gov.tr/nato.en.mfa [in English]. (accessed:17.09.2026)
14. NATO. The Ankara Summit Declaration. 8 July 2026. Available at: — URL: https://www.nato.int/en/about-us/official-texts-and-resources/official-texts/2026/07/08/the-ankara-summit-declaration [in English]. (accessed:17.09.2026)
15. Aydın-Düzgit S., Kutlay M., Keyman E.F. (2026) Strategic autonomy in Turkish foreign policy in an age of multipolarity: lineages and contradictions of an idea // International Politics. Vol. 63. P. 184–205. DOI: 10.1057/s41311-024-00638-w [in English]

Information about the author
Abdullah Gundogdu – **corresponding author,** professor, head of the Department of "General turkish history", Ankara University, Ankara, Republic of Türkiye
E-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9171-6965

Информация об авторе:
Абдуллах Гюндогду – **основной автор,** профессор, заведующий отделом «Общей турецкой истории», университет Анкара, г.Анкара, Турецкая Республика
E-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9171-6965

Автор туралы ақпарат:
Абдуллах Гюндогду – **негізгі автор,** профессор, «Жалпы түрік тарихы» бөлімінің меңгерушісі, Анкара университеті, Анкара қ., Түркия Республикасы
E-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9171-6965

МРНТИ 03.20 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.02**
УДК 94:316.323(574)

Г.М. Ахметова*

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, 070020, Республика Казахстан
*e-mail: gulzh.akhm@mail.ru

ТОРГОВОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА: КОЛИЧЕСТВЕННЫЙ И КАЧЕСТВЕННЫЙ СОСТАВ

Аннотация

В статье рассматриваются особенности формирования, структуры и функционирования торгового предпринимательства Северо-Восточного Казахстана на рубеже XIX–XX вв. Цель исследования - комплексная характеристика количественного и качественного состава торговых предпринимателей, их социальной, этнической и имущественной структуры, а также анализ направлений торговли и институциональных механизмов регулирования коммерческой деятельности. Задачи исследования - **о**пределить численность и разрядный состав торговых предприятий региона; проанализировать этнический, социальный и имущественный профиль торговых предпринимателей; исследовать направления коммерческой деятельности, формы организации торговли и роль кооперативных, биржевых и кредитных институтов. Исследование основано на системном анализе архивных источников, промысловой статистики, торговых свидетельств, документов казённых палат, а также отчётов торговых инспекторов. Использованы количественные методы для оценки структуры торговых предприятий и качественные подходы для изучения социального состава и функциональной специализации предпринимателей. Выявлено преобладание мелких и средних торговых предприятий (3–5 разрядов), ограниченное число крупных торговых домов и акционерных обществ, концентрация капитала которых обеспечивала значительные обороты. Социально-этнический состав предпринимателей был многообразен: русские, казахи, татары, сарты и евреи. По социальному положению - купцы, мещане, крестьяне, казаки и другие категории. Основные направления торговли включали розничную и оптовую реализацию сельскохозяйственной продукции, мануфактурных и промышленных товаров, сельхозмашин, а также деятельность кооперативных и транспортных организаций. Институциональные механизмы регулирования включали систему промысловых свидетельств, торговых депутатов и бухгалтерский контроль**.** Торговое предпринимательство региона характеризовалось социально-этнической дифференциацией при ограниченном количественном охвате, сочетанием мобильной мелкой торговли с концентрацией капитала в крупных предприятиях, что способствовало экономической модернизации региона и интеграции его в общероссийскую торговую систему.

Ключевые слова: торговое предпринимательство, архивные источники, Казахстан, торгово-экономическое развитие, купечество, XIX-XX века

Введение

Изучение проблем трансформации социальных структур, экономики и общественной жизни Казахстана на рубеже XIX–XX вв. невозможно представить без анализа развития торгового предпринимательства, игравшего важную роль в формировании регионального рынка и вовлечении края в общеимперские хозяйственные связи. На современном этапе в исторической науке накоплен значительный опыт исследования форм, масштабов и динамики предпринимательской деятельности. Особое место в рамках данного направления занимает проблема качественного и количественного состава деятелей коммерции, поскольку уровень развития торгового предпринимательства рассматривается исследователями как своеобразный индикатор социально-экономической зрелости общества и его готовности к модернизации.

Среди отечественных исследователей значительный вклад в изучение истории торгово-экономического развития Казахстана внесли Ж. Касымбаев [1], В. Галиев [2], Жакупбекова [3], Б. Тулеуова [4], Г. Ахметова [5], С. Мамытова [6], Э. Альжанова [7], Р. Джаниева [8] и другие. Анализ историографии свидетельствует о применении широкого методологического инструментария в изучении истории предпринимательства. Наиболее результативными

следует признать региональный и локальный подходы, позволяющие выявить специфику торговой деятельности в отдельных районах Казахстана с учётом их природного, этносоциального и хозяйственного разнообразия. В большинстве работ основной акцент делается на торговой деятельности представителей купеческого сословия, что создаёт упрощённое представление о социальном составе торгового предпринимательства и фактически исключает из анализа иные группы участников коммерческой деятельности.

Современная историография заметно расширила представление о торговой среде Степного края. Г. А. Алпыспаева и Ш. Н. Саяхимова на материалах Акмолинска показали связь формирования купеческого слоя с развитием торговли, местной промышленности и городского пространства [9]. А. С. Керейбаева, А. М. Мамырбеков, Т. П. Левченко и М. Зиядин исследовали ярмарочную торговлю купечества Степного края и её роль в межрегиональных связях Акмолинской и Семипалатинской областей [10]. На материалах Семипалатинска история торгово-промышленной династии Плещеевых раскрывает сочетание торгового и промышленного капитала [11], тогда как предпринимательская и благотворительная деятельность купечества Степного края рассмотрена в более широком инфраструктурном контексте [12]. Отдельно исследован вклад купечества в развитие железнодорожной сети Сибири и Степного края [13]. В совокупности эти работы существенно уточняют роль купечества и торговой инфраструктуры, однако количественный и качественный состав всей совокупности торговых предпринимателей, не ограниченной купеческим сословием, остаётся изученным неравномерно.

В этой связи особую актуальность приобретает исследование социального и этнического состава предпринимателей, форм и масштабов их торговых операций, степени устойчивости и безопасности коммерческой деятельности, а также механизмов взаимодействия бизнеса с административными и общественными институтами.

Настоящая статья посвящена анализу развития торгового предпринимательства Северо-Восточного Казахстана на рубеже XIX–XX вв. Характерной чертой торгового капитала в регионе являлась высокая мобильность, способность оперативно реагировать на конъюнктуру рынка и адаптироваться к изменяющимся социально-экономическим условиям. Именно представители торгового предпринимательства выступили инициаторами формирования таких институтов, как торговые депутаты, союзы потребителей и иные формы общественного представительства, что свидетельствует о росте самоорганизации и корпоративного самосознания предпринимательской среды.

В статье на основе статистических, фискальных и архивных источников проводится комплексный количественный и качественный анализ торгового предпринимательства, рассматриваются институциональные формы, правовые условия и налоговые механизмы, регулировавшие торговую деятельность в Северо-Восточном Казахстане на рубеже XIX–XX вв.

Материалы и методы исследования

Источниковую базу исследования составил комплекс письменных источников, отражающих различные аспекты функционирования торгового предпринимательства Северо-Восточного Казахстана на рубеже XIX–XX вв. В работе использованы архивные документы, материалы официальной статистики и фискально-административная документация.

Особое место в источниковом массиве занимают материалы делопроизводства казённых палат и подведомственных им структур, в том числе отчёты чиновников, рапорты податных инспекторов, результаты проверок торговых заведений торговыми депутатами, а также рекомендации и предписания местных исполнительных органов. Данные источники позволяют реконструировать реальные масштабы торговой деятельности, выявить формы предпринимательства, степень вовлечённости различных социальных и этнических групп, а также механизмы фискального и административного контроля.

Важную группу источников образуют материалы статистических изданий: обзоры областей, ведомственные сводки, отражающие количественные показатели развития торговли. Эти источники использованы для анализа динамики численности торговых заведений, их территориального распределения, оборотов, налогообложения и отраслевой специализации. Вместе с тем агрегированный характер статистики обусловливает необходимость её сопоставления с архивными материалами, содержащими более детализированную и персонализированную информацию.

В работе применён комплексный междисциплинарный подход, сочетающий количественные и качественные методы анализа. Количественный анализ использован при обработке статистических и фискальных данных (численность торговых заведений, динамика налоговых поступлений, структура торговых операций), что позволило выявить общие тенденции развития предпринимательства и региональные особенности торговой активности. Качественный анализ архивных дел дал возможность реконструировать социальный, профессиональный и этнический состав торговых предпринимателей и формы управления предприятиями, а также определить уровень их устойчивости и адаптивности к меняющимся экономическим условиям. Сравнительно-исторический метод применён для сопоставления различных форм торговли и типов торговых заведений внутри региона. Региональный и локальный подходы обеспечили выявление специфики торгового предпринимательства в условиях пограничного, многоэтничного и экономически неоднородного пространства.

Важным методологическим положением исследования является учёт особенностей дореволюционного законодательства, в рамках которого понятие «торговля» трактовалось значительно шире современного. Помимо собственно купли-продажи товаров, к торговой деятельности относились денежные переводы, содержание страховых и справочных контор, бань и аптек, банковская и кредитная деятельность. Учёт данной нормативной специфики позволил расширить границы анализа и включить в исследование те формы предпринимательства, которые ранее выпадали из поля зрения исследователей.

Результаты и их обсуждение

Для определения численности и структуры торгового предпринимательства Северо-Восточного Казахстана были проанализированы материалы Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года [14]. Использование данных переписи позволяет выявить численность, этнический, возрастной и гендерный состав населения, занятого в торгово-коммерческой сфере, а также соотношение самостоятельных предпринимателей и членов их семей.

В рамках переписи было зафиксировано 65 видов занятий, из которых на основе ретроспективного анализа форм и видов торговли была выделена группа занятий, относящихся к сфере предпринимательства. Критериями отнесения служили следующие параметры: получение дохода от коммерческой деятельности; участие в банковско-кредитных операциях; торговля определёнными видами товаров; оказание услуг; осуществление посреднических функций. Применение данных критериев позволило уточнить состав торгового предпринимательства и выйти за рамки формально-гильдейского подхода.

Разделение занятого населения на самостоятельных лиц и членов семей дало основание выдвинуть гипотезу о многоуровневой структуре торгового предпринимательства, включавшей как владельцев торговых заведений, так и лиц, непосредственно вовлечённых в торговый процесс в рамках семейных хозяйств. Имущественная дифференциация торгового населения в материалах переписи не отражена; её реконструкция возможна на основе анализа промысловых свидетельств, что позволяет выделять группы предпринимателей по финансовому признаку.

Результаты анализа показывают, что торговое предпринимательство не ограничивалось исключительно представителями гильдейского купечества. Таблицы занятости населения позволяют зафиксировать значительно более широкий круг участников торговой

деятельности, включая мещан, выходцев из крестьянской среды, инородческое население и членов купеческих семей. По подсчётам Н. В. Алексеенко, на 1000 жителей Казахстана в конце XIX в. приходилось в среднем 28 человек, занятых в торговле, что свидетельствует о сравнительно высоком уровне вовлечённости населения региона в коммерческую деятельность [15]. Согласно данным переписи 1897 г., на территории Северо-Восточного Казахстана проживало 1 367 198 человек, из них 719 945 мужчин. В торговле было занято 39 633 человека. В территориальном разрезе 55,6 % представителей коммерции приходилось на Акмолинскую область и 44,4 % - на Семипалатинскую область [5. - 78].

Самостоятельные предприниматели составляли 11 929 человек, или 0,87 % от общей численности населения региона, при заметном доминировании мужского населения. Во всех видах торговой деятельности были задействованы как самостоятельные лица, так и члены их семей, однако лишь 33,5 % торгового населения осуществляли коммерческие операции самостоятельно. Основную массу участников торговли составляли члены семей, что существенно влияло на гендерный состав занятых: в совокупных показателях увеличивалась доля женщин и несовершеннолетних. Среди самостоятельно занятых в торговле мужчины составляли 76,8 %, тогда как женщины и дети до 15 лет, как правило, выполняли вспомогательные функции в рамках семейного предпринимательства.

В целом по Северо-Восточному Казахстану наиболее активной группой в торговой сфере являлось русское население, составлявшее 50,9 % всех занятых в реализации товаров и услуг. На втором месте находились казахи - 25,8 %, далее татары - 16,8 %, евреи - 1,9 %, прочие этнические группы (сарты, поляки, немцы, мордва и др.) - 4,6 %.

В областном разрезе этническая структура торгового предпринимательства имела свои особенности. Так, в Акмолинской области доминирующее положение занимали русские (61,8 % торгового населения), за которыми следовали татары (15,7 %), казахи (14,1 %), евреи (2,8 %) и представители других этнических групп (5,6 %). В Семипалатинской области среди лиц, зарегистрированных в сфере торговли, преобладали казахи, составлявшие 42,5 % торгового населения, далее следовали русские - 35,5 %, татары - 18,3 %, сарты - 2,2 %, прочие этнические группы занимали незначительную долю. Подобное соотношение отражает более высокую степень вовлечённости коренного населения приграничных районов в торговые процессы.

Исследователь В. Галиев, рассматривая приграничную торговлю, отмечал: «В 1884 году для торговли в Синьцзяне было выдано Семипалатинским областным правлением 57 торговых билетов, а 1885 году - 28 и было отправлено 2 каравана в Чугучак, один - в Кульджу, два - в Кобдо, 13 - в Улясутай, Манас. Вывезено товаров на сумму 221 766 рублей через таможни Семипалатинской области в 1891 году и отправлено 29 караванов, часть из которых принадлежала казахским торговцам» [2. - 23]. Со ссылкой на «Семипалатинские областные ведомости» за 1909 год В. Галиев составил списки купцов городов Семипалатинской области за 1904 год. Казахи: К. Мынгожин, Б. Сатпаев, Х. Тараков, С. Насыров, Н. Манафов. Русские и татары: Ф. Бобкин, Х. Ерзин, Ю. Сейфуллин, И. Урманов, Х. Шаметдинов, Л. Сорокин, А. Хохлов. Среди кокпектинских купцов известны С. Абдулин, С. Абдулкаримов, Х. Исканов, Т. Ведищев. Каркаралинские купцы: С. Арыбтанов, А. Зуфаров, Г. Бекметов, Х. Бекметов, В. Бекметов, Карымбаев, М. Кулмурзин, С. Нурбаев, М. Мусин, С. Рахимжанов, М. Салимбаев, А. Салихов [2. - 16].

В условиях включения края в экономическое пространство Российской империи как местные, так и приезжие предприниматели активно участвовали в формировании торговой инфраструктуры. По их инициативе создавались торговые дома, акционерные общества и сельские банки, открывались гостиницы и склады, развивалась биржевая торговля. К началу XX в. торговые дома стали наиболее устойчивой и распространённой формой торгово-предпринимательской деятельности. Многие из них совмещали функции купли-продажи с производством и первичной переработкой сырья, что отражало переход от простого товарообмена к более сложным формам хозяйственной организации. Данная торгово-

промышленная специализация была обусловлена ростом переселенческого населения, увеличением спроса на сельскохозяйственные машины, орудия труда и потребительские товары, а также расширением внутреннего рынка. Подобное сочетание торгового и промышленного капитала прослежено на примере династии Плещеевых [11.-674-686], а роль купеческого слоя в формировании городской экономики Акмолинска показана в специальном исследовании [9.- 688-698].

Архивные материалы свидетельствуют о поступательном росте числа торговых предприятий: в 1893-1897 гг. было выдано 9 742 свидетельства на право осуществления торговой деятельности, из которых 61 % приходился на Акмолинскую область и 39 % - на Семипалатинскую [16]. При этом в Семипалатинской области количество свидетельств первой гильдии оказалось в 2,5 раза выше, чем в Акмолинской, что указывает на более высокий уровень концентрации капитала и тенденции к монополизации торговли. В среднем предприниматели первой гильдии в Семипалатинской области имели до 10 торговых объектов, тогда как в Акмолинской области право торговли по первой категории имели лишь 7 представителей.

С конца XIX в. налоговая политика в отношении торговли начала приобретать более дифференцированный характер. Закон о государственном промысловом налоге допускал освобождение от уплаты сбора в зависимости от характера продукции и формы торговли (разносная, стационарная, передвижная). В 1899 г. Министерством финансов был утверждён перечень видов торговли, освобождённых от налогообложения, включавший продажу сельскохозяйственной продукции, простонародной одежды, кустарных изделий, печатной продукции и ряд других категорий [17]. Введение данных льгот способствовало легализации мелкой торговли и снижению фискального давления на крестьян и мелких предпринимателей.

От уплаты промыслового налога освобождались и отдельные виды промыслов, что объективно стимулировало их широкое распространение. В категорию льготных форм торговли входили потребительские общества с основным капиталом менее 10 тыс. рублей, торговые выставки, разносная и развозная торговля товарами из утверждённого перечня, краткосрочные базары и торги, временные торговые предприятия низших разрядов, функционировавшие в рамках ярмарок, подряды и поставки на сумму до 500 рублей, временное хранение товаров и оптовая продажа изделий собственного производства [17.-340].

Таким образом, наиболее льготный налоговый режим распространялся на формы торговли, ориентированные на локальные рынки, обладавшие высокой мобильностью, массовостью и способностью оперативно реагировать на изменения потребительского спроса, что способствовало доминированию этих форм торговли в структуре регионального торгового предпринимательства. Значение ярмарочной торговли как посреднического механизма между оседло-земледельческими и скотоводческими районами Степного края также отмечено в специальном исследовании [10.-1201-1210].

Правовое оформление коммерческой деятельности осуществлялось через систему промысловых свидетельств, дифференцированных по гильдиям и разрядам. По данным 1912 г., в Семипалатинской области было выдано 50 свидетельств первого разряда, 783 - второго, 1 402 - третьего, 954 - четвёртого и 287 - пятого [18]. Эти показатели свидетельствуют о преобладании мелкой торговли, на долю которой приходилось 40,3 % всех предприятий, а также значительной роли ларьков и палаток (27,4 %). Доля крупных торговых домов и магазинов оставалась относительно незначительной, что отражает специфику регионального рынка и ограниченность капиталоёмких форм торговли.

Одним из основных инструментов регулирования торговых отношений в регионе в конце XIX - начале XX вв. являлся институт торговых депутатов. В соответствии с действовавшим законодательством торговые депутаты и их кандидаты избирались городскими думами из числа местных торговцев без ограничений по сословному или

конфессиональному признаку. Такая модель формирования института отражала стремление государства опереться на представителей предпринимательского сообщества при осуществлении фискального и административного контроля.

К основным функциям торговых депутатов относились надзор за соблюдением условий ведения торговли в соответствии с промысловыми свидетельствами, содействие податным инспекторам, контроль за деятельностью торговых заведений и сбор информации, необходимой для корректного налогообложения. Помимо контрольных полномочий, институт торговых депутатов выполнял посредническую функцию между торговым сообществом и органами власти, способствуя легализации коммерческой деятельности, снижению уровня теневых операций и спекуляций, а также урегулированию конфликтных ситуаций.

Анализ архивных материалов позволил установить персональный состав торговых депутатов в ряде городов Северо-Восточного Казахстана [19]. В Усть-Каменогорске в период с 7 апреля 1907 г. по 31 декабря 1910 г. в качестве депутатов были утверждены Афанасий Носов (петропавловский мещанин) и Пётр Колотушкин (усть-каменогорский мещанин), кандидатом - Дмитрий Возмищев. В Кокчетаве с 18 января 1907 г. по 1 января 1911 г. депутатами являлись Тимофей Плотников и Гариф Хамзин, кандидатом - Василий Михайлов. В Павлодаре в 1906-1910 гг. депутатские функции исполняли Николай Пятков и Фёдор Верещагин, кандидатами выступали Мустафа Тумашев и Михаил Кондратьев.

В Петропавловске в 1905-1909 гг. в число торговых депутатов входили М. М. Трифонов, И. О. Кондконов, Н. П. Зенков, И. Ф. Файзуллин, С. Н. Хабибуллин; с сентября 1905 г. - Н. Ш. Файзуллин; кандидатами являлись В. Г. Казанцев и Х. А. Акчурин. В Семипалатинске в 1907-1910 гг. депутатами были Г. Токфатуллин, Р. Ершов, Н. Суторихин и Ф. Суворов, кандидатами - Ю. Ахметжанов и М. Кротов. В Омске в качестве торговых депутатов были зарегистрированы 4 купца, 7 мещан и 2 купеческих сына. Всего по девяти городам Акмолинской и Семипалатинской областей зафиксировано 23 действующих торговых депутата и 20 кандидатов [20].

Полученные данные позволяют выделить круг наиболее влиятельных представителей торгового предпринимательства региона, отражающих его многонациональный и многоконфессиональный характер. Преобладание мещан и выходцев из купеческой среды свидетельствует о расширении социальной базы предпринимательства и постепенном размывании сословных границ в коммерческой сфере.

Важным элементом государственного регулирования торговли являлась строгая регламентация ведения торгово-бухгалтерской документации. Согласно действующему законодательству, представители первого разряда были обязаны вести восемь видов учётных книг: мемориал, кассовую книгу, гроссбух, книгу копий исходящих писем, товарную книгу, расчётную книгу, книгу исходящих счетов и фактурную книгу [21]. Данные требования предполагали наличие у предпринимателей базовых знаний в области экономики, бухгалтерского учёта и финансового анализа.

Обязательность ведения бухгалтерской и товарной документации выступала одним из ключевых инструментов государственного контроля над торговой деятельностью. Законодательство предусматривало дифференцированный подход в зависимости от разряда и имущественного положения торгового предприятия. Так, розничные торговцы обязаны были вести товарную, кассовую, расчётную и документную книги, тогда как для мелочной торговли предусматривался минимальный комплект из трёх книг - товарной, кассовой и расчётной. Таким образом, чем выше был имущественный разряд торгового предприятия, тем более разветвлённой являлась система отчётности, что позволяло контролирующим органам отслеживать не только объёмы оборота, но и соблюдение фискальных и правовых норм.

Наряду с официальными книгами во всех формах торговли практиковалось ведение так называемой «черновой книги» - ежедневного регистра текущих операций с последующим переносом данных в основные учётные документы. Каждые 18 месяцев предприниматель

обязан был проводить внутреннюю проверку и составлять баланс, включавший сведения о собственном капитале, движимом и недвижимом имуществе, наличии денежных средств, товарных остатках, дебиторской и кредиторской задолженности, сомнительных долгах, расходах на содержание домохозяйства, а также показателях прибыли и убытков. Вся торговая документация подлежала хранению в течение 10 лет, в случае утраты книг предприниматель обязан был в двухнедельный срок обратиться в коммерческий суд для получения официального свидетельства, освобождающего его от ответственности. Подобная практика отражает стремление государства не только усилить фискальный контроль, но и сформировать у предпринимателей навыки финансовой дисциплины, тем самым снижая риски банкротств и хозяйственной неустойчивости.

Крупные торговые дома в Северо-Восточном Казахстане были относительно немногочисленны, однако оказывали заметное влияние на формирование регионального рынка и специализацию торговых потоков. Их деятельность была сосредоточена преимущественно в городах, что обеспечивало концентрацию капитала и устойчивость коммерческих операций.

Так, в Семипалатинске функционировала контора по закупке пшеницы, принадлежавшая купцу первой гильдии И. И. Игнатову (г. Тюмень), владевшему филиалами, мельницами и пристанями, что свидетельствует о включённости региональной торговли в межрегиональные хозяйственные связи. Реализацией железных и скобяных товаров занимался купец П. И. Матягин, кожевенных изделий (джабага, кошмы) - казах Увалий Бестаев. Мануфактурной продукцией и чаем торговал купец А. В. Москвин, сарт Мир Мажит Иноятов специализировался на азиатских товарах, посуде и бакалее [22].

Государственный контроль за торговлей осуществлялся через систему разрешений и лицензий. Казённые палаты выдавали предпринимателям перечни разрешённых к вывозу товаров при отсутствии у них стационарных контор или складов, что должно было препятствовать нелегальной торговле. Любые заведения общественного питания подлежали обязательному лицензированию. В случае совмещения различных видов торговли предприниматели обязаны были получать отдельные промысловые свидетельства на каждую категорию товаров; нарушение данного требования влекло за собой штрафные санкции [23].

По объёмам торговых оборотов в 1912 г. лидирующие позиции занимали склады сельскохозяйственных орудий, разнообразные магазины, мелочные лавки, конторы по скупке масла, лесные склады, а также винные и пивные киоски [24]. Динамика торговой активности в годы Первой мировой войны носила отрицательный характер. Так, в 1914 г. Омской казённой палатой было выдано 11 516 торговых свидетельств на сумму 247 238 рублей, тогда как в 1915 г. - лишь 7 633 свидетельства на сумму 200 817 рублей 50 копеек [25].

Число торговых предприятий первого разряда в регионе оставалось крайне ограниченным - всего 34, из которых 18 располагались в Акмолинской области. Анализ прибыльности показывает региональную специфику: в Акмолинской области наибольшие обороты приносила торговля чаем, сахаром и мануфактурными товарами, тогда как в Семипалатинской области - реализация скобяных и кожевенных изделий.

Сравнительный анализ данных 1918 г. [26] свидетельствует о дальнейшем сокращении числа торговых заведений, обусловленном политической нестабильностью. При этом сохранялась устойчивая пространственная закономерность: предприятия высших разрядов (1-3) концентрировались в городах, тогда как низших (4-5) - в уездах. Более половины всех торговых заведений (51 %) относились к третьему разряду, 21,4 % - ко второму, 17,8 % - к четвёртому.

Материалы архивных ревизий и налоговых проверок позволяют проследить географию концентрации торгово-промышленных предприятий и выявить круг их владельцев. В Усть-Каменогорске торговые дома специализировались преимущественно на мануфактурной и бакалейной торговле и принадлежали купцам второй гильдии и мещанам. В Зайсане и

Кокпекты действовали торговые дома купцов второй гильдии, представителей дворянства и купеческих семей, а также предприятия по скупке и первичной переработке сырья. В Кокчетаве и Павлодаре торговая сеть включала предприятия купцов, мещан и казаков, специализировавшихся на мануфактурных, бакалейных и смешанных видах торговли.

Особо развитой торговой инфраструктурой отличался Петропавловск, где функционировали крупные торговые дома, мануфактурные магазины, предприятия по скупке масла, керосина, кожи, а также заведения общественного питания. Основной массив предприятий, находившихся под контролем фискальных органов, составляли заведения второго разряда.

Несмотря на постепенное внедрение современных форм коммерческой деятельности, значительная часть торговых фирм Северо-Восточного Казахстана продолжала функционировать с использованием традиционных методов ведения хозяйства, что нередко приводило к нарушениям установленных норм. В ходе проверок торговых заведений в 1912 г. контрольными органами были зафиксированы многочисленные недостатки: совместное хранение шерсти и хлопчатобумажных тканей, отсутствие оборудованных стеллажей и перегородок, смешанное хранение обувных изделий с другими товарами, наличие устаревших образцов и бракованной продукции, неучтённые складские запасы, отсутствие раздельного учёта по товарным группам, а также хранение товаров, переданных для демобилизованных войск после Русско-японской войны. В отдельных случаях выявлялась принадлежность комиссионных товаров лицам, страдавшим заразными заболеваниями, что создавало дополнительные санитарные риски [27]. Подобные факты свидетельствуют о неравномерности процессов модернизации торгового сектора и сохранявшемся разрыве между нормативными требованиями и реальной практикой.

Одновременно с этим архивные материалы фиксируют распространение элементов современной коммерческой культуры. Крупные торговые фирмы направляли своих агентов в столичные города для составления товарных каталогов, установления прямых связей с фабриками-изготовителями и заключения контрактов, минуя посредников и монополистов. Особый интерес для предпринимателей представляли фабрики Гюбнера и Коншина [28]: в делопроизводственных документах сохранились договоры с местными оптовыми фирмами, переписка с детальным описанием ассортимента и качества продукции, а также предупреждения о недопустимости реализации подделок по заниженным ценам. В инструкциях для торговых домов рекомендовалось осуществлять торговлю преимущественно за наличный расчёт, избегать работы с систематическими должниками, активно стимулировать сбыт и отказываться от наложенного платежа, что указывает на формирование более рациональных моделей управления торговыми операциями.

Существенным институциональным новшеством начала XX в. стало создание товарных бирж, обусловленное необходимостью упорядочивания растущей оптовой торговли сельскохозяйственной продукцией. В 1908 г. был утверждён устав Петропавловской биржи, а в 1910 г. - уставы Сибирского общества пароходства, промышленности и торговли и Семипалатинской биржи. Инициатива создания биржи в Семипалатинске возникла в феврале 1910 г. после запроса канцелярии Степного генерал-губернаторства в городскую думу о торгово-промышленном состоянии города. По итогам обследования было установлено, что Семипалатинск являлся крупным торгово-промышленным центром южной части Томской губернии и Семиречья [29].

Данные за 1909 г. подтверждают высокий уровень деловой активности города: товарооборот составил 26 710 180 рублей, годовой оборот пяти городских банков - 598 тыс. рублей, грузооборот достиг 8 972 949 пудов. В городе функционировало 1 227 торгово-промышленных заведений, из которых 700 относились к торговым, действовали две нотариальные конторы, где за год было заключено 11 749 сделок на сумму 3 097 919 рублей, а также шесть транспортных контор [30]. Развитие торговли стимулировалось судоходством

по Иртышу и строительством железной дороги, усиливавшими транспортную связанность региона.

Важным направлением предпринимательской деятельности стала торговля сельскохозяйственными машинами и орудиями труда, находившаяся под контролем как иностранных фирм, так и государственных структур. В 1909 г. в Омске действовало около 20 иностранных компаний, специализировавшихся на продаже сельскохозяйственной техники [31]. Наряду с ними активную роль играли местные предприниматели. Так, в 1903 г. Г. Х. Рандруп, ранее заработавший капитал на торговле маслом и сельскохозяйственными орудиями, основал крупное предприятие по производству сельскохозяйственных машин.

Владельцы складов сельскохозяйственной техники активно применяли рекламные инструменты, рассылали каталоги с описанием машин, условиями кредитования, ценами и специальными предложениями для переселенцев. В Акмолинске [32] функционировали отделения транспортных контор по перевозке купеческих грузов, включая акционерное общество «Герард и Гей», товарищества «Братья Каменские Ф. и Г.» и «Российское транспортное и страховое общество», что обеспечивало логистическую поддержку торговли.

Третьим значимым направлением являлась торговля сельскохозяйственной продукцией. Крупные торговые компании, такие как предприятие Эмиля Гольма, специализировались на продаже муки, сноповязалок и иной техники [33]. Особенно интенсивно развивалась торговля маслом, находившаяся под контролем преимущественно иностранных фирм - датских, английских и немецких. Среди ведущих экспортёров выделялась «Сибирская компания», конкурировавшая с «Союзом Сибирских маслодельческих артелей». Эти структуры имели разветвлённую сеть агентств, складов и отделений на территории края.

Крупными акционерными предприятиями хлеботорговли являлись, в частности, семипалатинское общество «Семён Плещеев сын и К°» и торговый дом «Адриана Кубрина и семейства» в Акмолинске. Руководство акционерным обществом мукомольных предприятий осуществляли представители местной экономической элиты - городской голова Семипалатинска П. Плещеев, владельцы мукомольных заводов и крупные купцы, всего 27 человек [34]. Современники отмечали тенденции к монополизации рынка: согласно докладной записке одного из чиновников, члены общества, не имея серьёзных конкурентов, самостоятельно устанавливали цены на зерно и муку и реализовывали продукцию по завышенным ценам в Омске, Петропавловске, Тюмени и других городах, что обеспечивало им значительные прибыли [35].

Четвёртым направлением развития торгового предпринимательства стало создание кооперативных организаций. В 1910–1912 гг. начали активно открываться отделения кредитных товариществ и сельскохозяйственные склады временного и постоянного типа, обеспечивавшие полный цикл услуг — от поставки и установки оборудования до предоставления гарантий и организации электрического освещения [36].

С развитием кредитных товариществ возрастала роль комиссионеров, выполнявших заказы крестьян, а кооперативы постепенно вытесняли традиционных посредников. Они контролировали продажу иностранной сельскохозяйственной техники в кредит под векселя. Так, компания «Зингер» распространяла швейные машины преимущественно через агентскую сеть, а датская фирма «Сибирская» реализовывала сепараторы компаний «Лаваль» и «Парфакт». Всего в регионе функционировало свыше 100 торговых кооперативов в форме артельных лавок и потребительских обществ.

В 1911 г. в регионе состоялась первая Западно-Сибирская сельскохозяйственная, лесная и торгово-промышленная выставка [37], в рамках которой торгово-промышленный сектор стал площадкой для обмена опытом и демонстрации передовых технологий.

К этому времени в Акмолинской области действовало 24 кредитных и ссудосберегательных товарищества, из которых 23 располагались в Омском уезде; в Семипалатинской области - 12 аналогичных учреждений. Кредитные структуры

принадлежали как частным лицам, так и акционерным компаниям, включая «Сильвергельм и Ульгрен», «Теодор Лунд и Петерсен» и торговый дом «Победа». В Павлодаре контроль над кредитными товариществами осуществляли Д. Гирбасов, А. Попов и Н. Сорокин [38].

Пятым направлением предпринимательской активности стало создание собственных транспортных предприятий, среди которых выделялись Западно-Сибирское пароходное торговое товарищество, торгово-промышленное товарищество «Гутермахер Н. А. и К°», Русско-китайское акционерное общество пароходства и торговли, а также акционерное общество «Любимов И. и К°» [39]. Эти структуры обеспечивали интеграцию торговли региона в систему межрегиональных и внешнеэкономических связей. Роль купечества в развитии транспортной инфраструктуры, включая водные торговые пути и железнодорожное строительство, получила самостоятельное освещение в исследованиях [12. - 736], [13. - 837].

Проведённый количественно-качественный анализ показывает, что торговое предпринимательство Северо-Восточного Казахстана на рубеже XIX–XX вв. являлось не только элементом экономической инфраструктуры, но и важным фактором социальной и хозяйственной модернизации региона. Его развитие носило неоднородный характер, сочетая традиционные формы торговли с новыми институтами капиталистического рынка.

Торговые заведения концентрировались прежде всего в крупных городских центрах — Петропавловске и Семипалатинске, выполнявших функции узлов региональной и межрегиональной торговли. Предприятия высших разрядов преобладали в городах, тогда как в уездах сохранялось доминирование мелкой и мелочно-розничной торговли. Это свидетельствует о выраженной территориальной дифференциации и неравномерности экономической модернизации.

Предпринимательская среда отличалась социальной и этнической неоднородностью. Торговая деятельность не ограничивалась купечеством: в неё были вовлечены представители различных сословных и этнических групп. Показательным примером служит институт торговых депутатов, формировавшийся без жёстких сословных и конфессиональных ограничений и обеспечивавший взаимодействие предпринимателей с административными органами.

Государственное регулирование торговли имело двойственный характер. Система промысловых разрядов, лицензирования, бухгалтерской отчётности и фискального контроля ограничивала свободу коммерческой деятельности, особенно для мелких предпринимателей, но одновременно способствовала её институционализации, развитию учётных практик и правовому оформлению хозяйственных операций. Вместе с тем результаты проверок торговых заведений свидетельствуют о разрыве между нормативными требованиями и реальной практикой: нарушения санитарных, складских и учётных правил оставались распространёнными.

Расширение торговли сельскохозяйственными машинами, сырьём, зерном, маслом и мануфактурными товарами стимулировало развитие транспортной, складской, банковской и кредитной инфраструктуры. Появление товарных бирж, кооперативов и кредитных товариществ отражало переход к более сложным формам организации бизнеса. Кооперативные структуры расширяли доступ населения к товарам, технике и кредитам и частично снижали зависимость от посредников, хотя одновременно сохранялась концентрация капитала в крупных торговых и акционерных предприятиях.

Динамика показателей за 1912–1915 и 1918 гг. показывает чувствительность торгового сектора к военным и политическим потрясениям. Сокращение числа предприятий и оборотов сопровождалось нарушением торговых связей и ухудшением условий ведения бизнеса. При этом крупнейшие городские центры сохраняли своё значение в региональной хозяйственной системе.

Заключение

Исследование показало, что торговое предпринимательство Северо-Восточного Казахстана на рубеже XIX–XX вв. представляло собой социально и этнически неоднородный сектор региональной экономики, развивавшийся в условиях выраженной территориальной и имущественной дифференциации. Анализ материалов переписи 1897 г., промысловой статистики и архивных источников выявил значительную вовлечённость населения в торговую деятельность: более 39 тыс. человек были связаны с торговлей, при этом около трети составляли самостоятельные предприниматели.

Основу торговой сети составляли мелкие и средние предприятия, тогда как крупный капитал концентрировался преимущественно в городах и в предприятиях высших разрядов. В Акмолинской области количество торговых заведений было больше, тогда как в Семипалатинской области более заметную роль играли предприятия высших разрядов, в которых концентрировался крупный капитал.

Развитие торговых домов, банковских операций, кооперативов, кредитных товариществ и транспортной инфраструктуры свидетельствует о постепенном усложнении хозяйственной системы региона. В целом торговое предпринимательство выступало одним из механизмов интеграции Северо-Восточного Казахстана в общероссийское экономическое пространство и отражало противоречивый характер модернизации, сочетавшей рост новых рыночных институтов с сохранением традиционных форм хозяйственной деятельности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Касымбаев Ж. Казахстан-Китай: караванная торговля в XIX– начале XX вв. –Алматы: Өлке. –1996. - 206 с.

2 Галиев В. Казахстан в системе российско-китайских торгово-экономических отношений в Синьцзяне: (конец XIX - нач. XX в.). - Алматы: Ин-т истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова. –2003. – 189 с.

3 Жакупбекова Д. Торгово-промышленное предпринимательство в Казахстане во второй половине XIX - начале XX веков (На материалах Уральской и Тургайской областей): дис. … канд. истор. наук. – Алматы: –1993. –160 с.

4 Тулеуова Б.Т. Адаптация казахского общества Центрального Казахстана к рыночным условиям во второй половине XIX - начале XX веков. - Караганда: Изд-во «Тенгри LtD». –2012. - 193 с.

5 Ахметова Г.М. История торговли в Казахстане в конце XIX- начале XX вв. - Сарабрюкен: LAP LAMBERT Academic Publishing. –2014. - 176 с.

6 Мамытова С.Н. История предпринимательства в Казахстане во второй половине 19-начале 20 веков.- Алматы: Эверо. –2014. - 324 с.

7 Альжанова Э.Е. Мелкотоварное производство в Южном Казахстане во второй половине XIX - начале XX в. (по материалам кустарно-ремесленного хозяйства Сыр-Дарьинской области): Дисс… канд. истор. наук. – Алматы: –2002. - 141 с.

8 Джаниева Р.М. Социально-экономическое и культурное развитие уездных городов Степного края в конце XIX - начале XX вв. Дисс…канд.истор.наук. – Омск: –2007. – 153 с.

9 Alpyspaeva G.A., Sayahimova S.N. (2018) The Role of the Merchant Class in the Development of the Provincial City of Akmolinsk (the second half of the XIX – the beginning of the XXth centuries). Bylye Gody. Vol. 48. Is. 2. P. 688–698.

10 Kereibayeva A.S., Mamyrbekov A.M., Levchenko T.P., Ziyadin M. (2019) Fair Trade of the Merchantry of the Steppe Region of the second half of the 19th century and beginning of the 20th century. Bylye Gody.. Vol. 53. Is. 3. P. 1201–1210.

11 Gabdulina A.Zh., Dzhumagaliyeva K.V., Akhmetova R.D., Aubakirova H.A. (2020) The History of Development in Industrial Capital the Merchant Dynasty Pleshcheyev in Outskirts Russian Empire. Bylye Gody. Vol. 56. Is. 2. P. 674–686.

12 Gabdulina A.Zh., Aubakirova K.Sh., Akhmetova R.D., Abenova G.A. (2021) Merchants of the Steppe Region in the second half of the XIX – early XX centuries: Entrepreneurship and Charity. Bylye Gody. Vol. 16. No. 2. P. 738–749.

13 Gabdulina A.Zh., Turkhanova A.Zh., Kurmanbayeva L.T., Abisheva Z.R. (2022) The History of the Construction of Railways in Siberia and the Steppe (Kazakh) Region: the Contribution of the Merchants to the Development of the Railway Line in the late XIX – early XX centuries. Bylye Gody. Vol. 17. No. 2. P. 834–843.

14 Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Акмолинская область. - 1904. X. -

135 с. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Семипалатинская область. - 1905. XIV. - 148 с.

15 Алексенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана (Численность, размещение, состав, 1870-1914 гг.). - Алма-Ата: Наука. –1981. –110 с.

16 Подсчитано по: ЦГА РК, ф. 15 оп.1, д. 1372. л. 36-37; ЦГА РК, ф.369, оп.1, д. 8. С. 24–25

17 Положение о государственном промысловом налоге, дополненное всеми указаниями и распоряжениями правительства и разъясненный решениями правительствующего Сената и циркулярами Министерства финансов: Сост. Н. Хлебников, И. Пекарский. – СПб.1902. - 855 с.

18 Обзор Семипалатинской области за 1912 год. – Семипалатинск:1912. – 41 с.

19 ЦГА РК, ф. 342, оп.1, д. 573, л.134-160.

20 ЦГА РК, ф. 342, оп.1, д. 573, л.98.

21 ЦГА РК, ф. 342, оп.1, д. 551, л.1,3.

22 ЦГА РК, ф. 342, оп.1, д. 551, л.11.

23 ИАОО, ф. 36, оп. 1, д. 3, л. 8, 15.

24 ЦГА РК, ф.342, оп.1, д. 91, л.34.

25 ИАОО, ф. 24, оп.1, д. 15, л. 22.

26 ЦГА РК, ф. 342, оп.1, д.793, л.68.

27 ИАОО, ф. 36, оп.1, д. 5, л. 36, 48.

28 ЦГА РК, ф. 530, оп.1, д.1, л. 6.

29 ЦГА РК, ф. 64, оп.1, д.3798, л. 5.

30 ИАОО, ф. 199, оп.1, д. 3, л. 28.

31 ИАОО, ф. 78, оп.1, д.183, л. 13.

32 ЦГА РК, ф. 15, оп.1, д. 1594, л. 57.

33 ЦГА РК, ф. 342, оп.1, д. 87, л. 12.

34 Касымбаев Ж.К. История города Семипалатинска (1718-1917 гг.). – Алматы: –1998. - 276 с.

35 Касымбаев Ж. Из истории развития городской промышленности Восточного Казахстана в начале 20 века (уровень развития, структура, влияние смежных районов) // Социально-эконом. и истор. предпосылки и прогрессивное значение присоединения Казахстана к России. – Алма-Ата: –1981. – 61 с.

36 ИАОО, ф.78, оп. 1, д. 18,л. 17-21.

37 ИАОО, ф.38, оп. 1, д. 1,л. 6,7.

38 ИАОО, ф.87, оп. 1, д. 1,л. 21.

39 ЦГА РК, ф. 342, оп.1, д. 793, л. 45.

СОЛТҮСТІК-ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ САУДА КӘСІПКЕРЛІГІ: САНДЫҚ ЖӘНЕ САПАЛЫҚ ҚҰРАМЫ

Андатпа

Мақалада XIX-XX ғасырлар тоғысында Солтүстік-Шығыс Қазақстанның сауда кәсіпкерлігінің қалыптасу ерекшеліктері, құрылымы мен жұмыс істеуі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты - сауда кәсіпкерлерінің сандық және сапалық құрамын, олардың әлеуметтік, этникалық және мүліктік құрылымын кешенді сипаттау, сондай-ақ сауда бағыттары мен коммерциялық қызметті реттеудің институционалдық тетіктерін талдау. Зерттеудің міндеттері: өңірдегі сауда кәсіпорындарының саны мен разрядтық құрамын анықтау; сауда кәсіпкерлерінің этникалық, әлеуметтік және мүліктік бейінін талдау; коммерциялық қызметтің бағыттарын, сауданы ұйымдастыру нысандарын және кооперативтік, биржалық және кредиттік институттардың рөлін зерттеу. Материалдар мен әдістер. Зерттеу мұрағат көздерін, кәсіптік статистиканы, сауда куәліктерін, қазыналық палаталардың құжаттарын, сондай-ақ сауда инспекторларының есептерін жүйелі талдауға негізделген. Сауда кәсіпорындарының құрылымын бағалаудың сандық әдістері және кәсіпкерлердің әлеуметтік құрамы мен функционалдық мамандануын зерттеудің сапалы тәсілдері қолданылды. Нәтижелер. Шағын және орта сауда кәсіпорындарының (3-5 разрядтар) басым болуы, капиталының шоғырлануы айтарлықтай айналымды қамтамасыз еткен ірі сауда үйлері мен акционерлік қоғамдардың шектеулі саны анықталды. Кәсіпкерлердің әлеуметтік-этникалық құрамы әр түрлі болды: орыстар, қазақтар, татарлар, сарттар мен еврейлер, мүліктік жағдайы бойынша - саудагерлер, мещандар, шаруалар мен казактар. Сауданың негізгі бағыттары: ауылшаруашылық өнімдерін сату, ауылшаруашылық машиналарын бөлшек және көтерме сату, сондай-ақ кооперативтік және көлік ұйымдарының қызметі кірді. Реттеудің институционалдық тетіктеріне кәсіпшілік куәліктер жүйесі, сауда депутаттары және бухгалтерлік бақылау кірді. Қорытынды. Аймақтың сауда кәсіпкерлігі шектеулі сандық қамтумен жоғары әлеуметтік-этникалық дифференциациямен, мобильді шағын сауданың ірі кәсіпорындардағы капитал концентрациясымен үйлесуімен сипатталды, бұл аймақтың экономикалық модернизациясына және оны империялық сауда жүйесіне біріктіруге ықпал етті.

Негізгі сөздер: сауда кәсіпкерлігі, мұрағат көздері, Қазақстан, сауда-экономикалық даму, көпестер, XIX-XX ғасырлар

TRADE BUSINESS IN NORTH-EAST KAZAKHSTAN: QUANTITATIVE AND QUALITATIVE COMPOSITION

Abstract

This article examines the formation, structure, and functioning of commercial entrepreneurship in Northeastern Kazakhstan at the turn of the 19th–20th centuries. The study is motivated by the need to analyze regional economic modernization and the social transformation of the entrepreneurial class amid integration into the Russian Empire's economic space. The aim of the research is to provide a comprehensive characterization of the quantitative and qualitative composition of traders, their social, ethnic, and property structure, and to analyze trade directions and institutional mechanisms regulating commercial activity. The objectives include assessing the number and classification of trading enterprises, analyzing the social, ethnic, and property profiles of entrepreneurs, and investigating trade patterns, organizational forms, and the role of cooperative, exchange, and credit institutions.

The study is based on systematic analysis of archival records, commercial statistics, revision lists, trade certificates, and reports of commercial inspectors. Quantitative methods were applied to assess enterprise structure, while qualitative approaches examined social composition and functional specialization. Results reveal the predominance of small and medium enterprises, limited large trading houses and joint-stock companies, and a socially and ethnically diverse entrepreneurial layer. Trade focused on agricultural products, manufactured goods, machinery, and cooperative and transport activities.

In conclusion, regional commercial entrepreneurship was socially and ethnically heterogeneous, quantitatively limited, but functionally significant, combining mobile small-scale trade with concentrated capital in large enterprises, thus contributing to economic modernization and integration into the Russian trade system.

Key words: trade entrepreneurship, archival sources, Kazakhstan, trade and economic development, merchants, XIX-XX centuries

REFERENCES

1 Kasyimbaev J.K. Kazahstan-Kitay: karavannaya torgovlya v XIX- nachale XX vv. [*Kazakhstan - China: Caravan Trade in the XIX-Early XX Centuries*]. Almaty: Ölke. 1996.206 p. [in Russian]

2 Galiev V.V. Kazahstan v sisteme rossiysko-kitayskih torgovo-ekonomicheskih otnosheniy v Sintszyane: (konets XIX - nach. XX v.) [*Kazakhstan in the System of Russian-Chinese Trade and Economic Relations in Xinjiang (Late XIX – Early XX Century)*]. Almatyi: In-t istorii i etnologii im. Ch. Ch. Valihanova. 2003. 189 p. [in Russian]

3 Jakupbekova D. Torgovo-promyishlennoe predprinimatelstvo v Kazahstane vo vtoroy polovine XIX - nachale XX vekov (Na materialah Uralskoy i Turgayskoy oblastey) [*Commercial and Industrial Entrepreneurship in Kazakhstan in the Second Half of the XIX–Early XX Centuries (Based on Materials from the Uralsk and Turgay Regions)*]. Dis. … kand. istor. nauk. Almaty: 1993.160 p. [in Russian]

4 Tuleuova B.T. Adaptatsiya kazahskogo obschestva Tsentralnogo Kazahstana k ryinochnyim usloviyam vo vtoroy polovine XIX- nachale XX vekov [*Adaptation of Kazakh Society of Central Kazakhstan to Market Conditions in the Second Half of the XIX – Early XX Century*]. Karaganda: Izd-vo Tengri LTD. 2012. 193 p. [in Russian]

5 Ahmetova G.M. Istoriya torgovli v Kazahstane v kontse XIX- nachale XX vv. [*History of Trade in Kazakhstan at the End of the XIX - Early XX Centuries*] Sarabryuken: LAP LAMBERT Academic Publishing. 2014. 176 p. [in Russian]

6 Mamyitova S.N. Istoriya predprinimatelstva v Kazahstane vo vtoroy polovine XIX- nachale XX vekov [*History of Entrepreneurship in Kazakhstan in the Second Half of the XIX - Early XX Century*]. Almaty: Evero. 2014.324 p. [in Russian]

7 Aljanova E.E. Melkotovarnoe proizvodstvo v Yujnom Kazahstane vo vtoroy polovine XIX - nachale XX v. (po materialam kustarno-remeslennogo hozyaystva Syir-Darinskoy oblasti): [*Small-Scale Production in Southern Kazakhstan in the Second Half of the XIX - Early XX Century (Based on the Materials of Cottage and Handicraft Economy of the Syr-Darya Region*)] Diss… kand. istor. nauk. Almaty: 2002. 141 p. [in Russian]

8 Djanieva R.M. Sotsialno-ekonomicheskoe i kulturnoe razvitie uezdnyih gorodov Stepnogo kraya v kontse XIX - nachale XX vv. [*Socio-Economic and Cultural Development of the District Towns of the Steppe Region in the Late XIX – Early XX Centuries*] Diss…kand.istor.nauk. Omsk: 2007.153p. [in Russian]

9 Alpyspaeva G.A., Sayahimova S.N. (2018) The Role of the Merchant Class in the Development of the Provincial City of Akmolinsk (the second half of the XIX – the beginning of the XXth centuries). Bylye Gody.. Vol. 48. Is. 2. P. 688–698. [in English]

10 Kereibayeva A.S., Mamyrbekov A.M., Levchenko T.P., Ziyadin M. (2019) Fair Trade of the Merchantry of the Steppe Region of the second half of the 19th century and beginning of the 20th century. Bylye Gody. Vol. 53. Is. 3. P. 1201–1210. [in English]

11 Gabdulina A.Zh., Dzhumagaliyeva K.V., Akhmetova R.D., Aubakirova H.A. (2020) The History of Development in Industrial Capital the Merchant Dynasty Pleshcheyev in Outskirts Russian Empire. Bylye Gody.. Vol. 56. Is. 2. P. 674–686. DOI: 10.13187/bg.2020.2.674. [in English]

12 Gabdulina A.Zh., Aubakirova K.Sh., Akhmetova R.D., Abenova G.A. (2021) Merchants of the Steppe Region in the second half of the XIX – early XX centuries: Entrepreneurship and Charity. Bylye Gody. Vol. 16. No. 2. P. 738–749. DOI: 10.13187/bg.2021.2.738. [in English]

13 Gabdulina A.Zh., Turkhanova A.Zh., Kurmanbayeva L.T., Abisheva Z.R. (2022) The History of the Construction of Railways in Siberia and the Steppe (Kazakh) Region: the Contribution of the Merchants to the Development of the Railway Line in the late XIX – early XX centuries. Bylye Gody. Vol. 17. No. 2. P. 834–843. DOI: 10.13187/bg.2022.2.834. [in English]

14 Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g. Akmolinskaia oblast' [*First General Population Census of the Russian Empire of 1897. Akmolinsk Region]. 1904. X, 135 pp. Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g. Semipalatinskaia oblast' [First General Population Census of the Russian Empire of 1897. Semipalatinsk Region*]. 1905. XIV.148 p. [in Russian]

15 Aleksenko N.V. Naselenie dorevolyutsionnogo Kazahstana (Chislennost, razmeschenie, sostav, 1870-1914 gg.). [*Population of Pre-Revolutionary Kazakhstan (Size, Distribution, Composition, 1870-1914)*]. Alma-Ata: Nauka. 1981.110 p. [in Russian]

16 Podschitano po: CGA RK - Central'nyj gosudarstvennyj arkhiv Respubliki Kazahstana [*Central State Archives of the Republic of Kazakhstan*]. CGA RK. F.15. Inv.1. C.1372. P.36-37. F.369. Inv.1. 8 p. P.24-25. [in Russian]

17 Polozhenie o gosudarstvennom promyslovom naloge, dopolnennoe vsemi ukazaniiami i rasporyazheniiami pravitel'stva i raz"iasnennoe resheniiami pravitel'stvuiushchego Senata i tsirkuliarami Ministerstva finansov: Sost. N. Khlebnikov, I. Pekarskii. [*Regulations on the State Trade Tax, supplemented by all instructions and orders of the government and clarified by the decisions of the Governing Senate and circulars of the Ministry of Finance: Compiled by N. Khlebnikov, I. Pekarsky*]. SPb. 1902. 855 p. [in Russian]

18 Obzor Semipalatinskoi oblasti za 1912 god [*Review of the Semipalatinsk Region for 1912*]. Semipalatinsk, 1912. P. 41. [in Russian]

19 CGA RK. F.342. Inv.1. C.573. P.134-160. [in Russian]

20 CGA RK. F.342. Inv.1. C.573. 98 p. [in Russian]

21 CGA RK. F.342. Inv.1. C.551. P.1-3. [in Russian]

22 CGA RK. F.342. Inv.1. C.551. 11p. [in Russian]

23 IAOO - Istoricheskii arkhiv Omskoi oblasti [*Historical Archive of the Omsk Region*]. F. 36. Inv. 1. C. 3. P. 8-15. [in Russian]

24 CGA RK. F.342. Inv.1. C.91.34 p. [in Russian]

25 IAOO - Istoricheskiy arkhiv Omskoy oblasti. [*Historical Archive of the Omsk Region*] IAOO F.24. Inv.1. C.15. 22p. [in Russian]

26 CGA RK. F. 342. Inv. 1. C. 793. 68 p. [in Russian]

27 IAOO. F.36. Inv.1. C.5. Sh.36. 48p. [in Russian]

28 CGA RK. F. 530. Inv. 1. C. 1. 6 p. [in Russian]

29 CGA RK. F. 64. Inv. 1. C. 3798. 5p. [in Russian]

30 IAOO. F.199. Inv.1. C.3. 28 p. [in Russian]

31 IAOO. F.78. Inv.1. C.183. 13p[in Russian]

32 CGA RK. F. 15. Inv. 1. C. 1594. 57 p. [in Russian]

33 CGA RK. F. 342. Inv. 1. C. 87. 12 p. [in Russian]

34 Kasyimbaev J.K. Istoriya goroda Semipalatinska (1718-1917) [*History of the City of Semipalatinsk (1718–1917)*]. Almaty: BI. 1998. 276 p. [in Russian]

35 Kasyimbaev Zh. Iz istorii razvitiia gorodskoi promyshlennosti Vostochnogo Kazakhstana v nachale XX veka (uroven razvitiia, struktura, vliianie smezhnykh raionov) [*From the history of the development of urban industry in Eastern Kazakhstan at the beginning of the 20th century (level of development, structure, influence of adjacent regions)*] // Sotsialno-ekonomicheskie i istoricheskie predposylki i progressivnoe znachenie prisoedineniia Kazakhstana k Rossii. Alma-Ata: 1981.61 p. [in Russian]

36 IAOO. F.78. Inv.1. C.18. P. 17-21. [in Russian]

37 IAOO. F.38. Inv.1. C.1. P. 6-7. [in Russian]

38 IAOO. F.87. Inv.1. C.1. 21p. [in Russian]

39 CGA RK. F. 342. Inv. 1. C. 793. 45 p. [in Russian]

Information about authors:

Akhmetova Gulzhan – **corresponding author,** candidate of historical sciences, associate professor of the Department of "History of Kazakhstan", S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: gulzh.akhm@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8652-331X

Сведения об авторах:

Ахметова Гульжан – **основной автор,** кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры истории Казахстана, Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

E-mail: gulzh.akhm@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8652-331X

Авторлар туралы мәлімет:

Ахметова Гульжан – **негізгі автор,** тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан тарихы» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gulzh.akhm@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8652-331X

ҒТАМР 03.41.91 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.03**
ӘОЖ 902/904:553.3(574)

Д.А. Байтілеу[1*], Ж.С. Қалиева[1]

[1] Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: baitileu@gmail.com

ҚОЛА ДӘУІРІНДЕГІ САРЫАРҚАНЫҢ МЕТАЛЛУРГИЯСЫН ШИКІЗАТПЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ГЕОАРХЕОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Сарыарқадағы қола дәуірінің әртүрлі санаттағы көне өндірістік нысандары мен археологиялық ескерткіштерін зерттеу нәтижелері ұсынылған. Зерттеудің мақсаты: қола дәуіріндегі Сарыарқаның минералдық-шикізат базасы мен ежелгі тау-кен металлургиясы өндірісінің ерекшеліктерін кешенді зерттеу, мыс шикізаты мен қоспалаушы компоненттердің негізгі көздерін анықтау, сондай-ақ Орталық Қазақстандағы кен ресурстарын игеру және өндірістік орталықтардың қалыптасу заңдылықтарын айқындау. Қазақстанның тау-металлургиялық аймағы құрамындағы минералдық-шикізат кешендерінің таралу нұсқалары көрсетілген. Батыс және Орталық Сарыарқадағы қола дәуіріне жататын қоныстардан табылған кендер мен металлургиялық шлактарды зерттеу нәтижесінде негізгі мыс шикізаты ретінде Жезқазған кенді ауданындағы мыс құмтастарының екінші реттік сульфидті байыту белдеулерінің тотығу аймағынан алынған малахит-азуриттер мен бай сульфидті кендер пайдаланылғаны анықталды. Сонымен қатар, тотығу-сульфидті аралас концентраттар да қолданылған болуы мүмкін. Ежелгі заманда легирлеуші қоспалар ретінде мышьяк пен қалайы кеңінен қолданылған. Рудадан металл қорыту кезінде легирленген қола алынғаны анықталды, бұл шлактардағы металл түйіршіктерінен, сондай-ақ шлактың әйнек фракцияларындағы және минералдарындағы мышьяк пен қалайының құрамынан көрінеді. Мышьяк пен қалайы минералдары жергілікті шыққан емес екендігі дәлелденді, себебі олар Жезқазған мыс құмтастарына тән емес. Легирлеуші компоненттердің ықтимал көздері ретінде Ұлытау өңірінің кен орындары мен Солтүстік Сарыарқаның кейбір учаскелері қарастырылады. Сонымен қатар, Солтүстік Қазақстанның кенді аймақтары да легирлеуші қоспалар көзі болуы мүмкін.

Жалпы алғанда, жүргізілген зерттеулер Орталық Қазақстанда палеометалл дәуіріндегі тау-кен металлургиялық өндіріс үшін түрлі типтегі мыс кен орындарының таралу заңдылықтарын анықтау және мыс кен ресурстарын игеру мәселесін шешуге жақындатады.

Негізгі сөздер: Қазақстан, Сарыарқа, тау-кен ісі, металлургия, өндіріс, қола дәуірі, палеометалл.

Кіріспе

Тау-кен металлургиясы ежелгі дәуірде маңызды өндірістік үдеріс болған, ал оның деңгейі көне қоғамдағы өндіргіш күштердің дамуының негізгі көрсеткіштерінің бірі ретінде қарастырылған. Қазақстандағы мыс металлургиясы Еуразия кеңістігіндегі барлық мәдениеттер аумағындағы техникалық прогрестің жоғары деңгейін айқын көрсетеді. Қазақстандық металлургтер жасаған негізгі бұйым түрлері Еуразиялық металлургиялық өңірдің дәстүрлі үлгілерін құрады.

Ежелгі адамның алғаш металмен ерте танысуына тотыққан кендердің, әсіресе табиғи таза мыстың жер бетіне жақын көптеп шығуы әсер етті. Қазақстан үшін экологиялық тұрғыдан маңызды фактор — бай мыс кен орындарының көп болуы еді, бұл жағдай көне металлургияның қарқынды дамуына негіз болды. Қола дәуіріндегі тайпалар үшін металлургия мал шаруашылығымен қатар, б.з.д. II мыңжылдықтың екінші жартысында жетекші салалардың бірі болды.

Тау-кен металлургиясы ежелгі дәуірдегі ең көп еңбек сіңіруді қажет ететін өндірістік үдерістердің бірі болды. Алайда жалпы тау-кен металлургиялық өндірісінде ең күрделі әрі жауапты буын — бұл мысты балқыту үдерісі еді. Ежелгі металлургияның дамуын айқындаған бұл өндіріс маңызды тау-кен металлургиялық аймақтарда шоғырланған болатын. Ежелгі металлургия тарихындағы ең елеулі оқиға — Еуразиялық металлургиялық провинцияның

қалыптасуы болып саналады. Бұл провинция өз заманында аумақтық тұрғыдан әлемдегі ең ірі жүйелердің бірі болған.

Еуразиялық металлургиялық провинцияның (ЕАМП) қалыптасуы біздің дәуірге дейінгі III–II мыңжылдықтардың тоғысында алып аумақты қамтып, металл өңдеу технологиясында, жасанды қорытпаларды (негізінен қалайы қола) қолдануда, «соқыр» ұңғымалы жұқақабырғалы құралдарды құюда түбегейлі өзгерістерге алып келді [1]. Қазақстан аумағы қола дәуірінің соңғы кезеңінде ЕАМП-ның шығыс аймағын қамтыды.

Еуразиялық металлургиялық провинцияның хронологиялық шеңбері мың жылдан астам уақытты қамтиды — біздің дәуірге дейінгі III–II мыңжылдықтар тоғысынан бастап б.з.д. IX/VIII ғасырларға дейін. ЕАМП тарихында бірнеше хронологиялық кезеңдер анықталады: ерте кезең (б.з.д. III–II мыңжылдықтар тоғысы — XVII ғасыр); срубно-андронов мәдениеттер блогының қалыптасуы (б.з.д. XVI–XV/XIV ғасырлар); срубно-андроновтық дүниенің дала тұрғындарының валикті керамика мәдениеттері қауымдастығына (ВКМҚ) бірігуі, металл өңдеудің негізгі ошақтарының орманды-дала және орманды аймақтарға орын ауыстыруы (б.з.д. XV/XIV–XII/XI ғасырлар); қола дәуірінің соңғы кезеңі (б.з.д. XII/XI–IX/VIII ғасырлар) — ЕАМП-ның ыдырау және күйреу үдерістерінің күшеюі [2], [3], [4].

Өзінің шарықтау кезеңінде Еуразиялық металлургиялық провинция (ЕАМП) батыстағы Днепр бойынан бастап, шығыстағы Енисейге дейінгі, оңтүстікте Кавказ алды далалары мен Орта Азия шөлдерінен бастап, солтүстікте Еуразия тайга аймағына дейінгі кең аумақты қамтыды. Бұл ауқымды провинцияның қалыптасуы ең алдымен көшпелі дала мал шаруашылығымен айналысқан тайпалардың мәдени-шаруашылық тұрғыдан бірігуімен байланысты болды. Бұл тайпалар біртұтас мәдени қауымдастыққа — андронов мәдениетіне — топтасты. Олардың шаруашылығы, мәдениеті, мүмкін этностық ерекшеліктері де белгілі бір дәрежеде өзара туыстас болды. Оларға мәдениеті мен шаруашылығы жағынан жақын болған тағы бір ірі мәдени-тарихи қауымдастық — сруб мәдениеті, ол Шығыс Еуропа кеңістігін Оңтүстік Оралдан Днепрге дейін қамтыды. Осындай алып аймақта материалдық мәдениет пен металлургиялық өндірістің интеграциясы жүзеге асқанымен, провинцияның әрбір орталығы өзіне тән ерекшеліктерін сақтап қалды. Еуразиялық провинция кеншілері барлық тау-кен металлургиялық аймақтардың бай кен қорларын пайдаланған: Орал маңындағы мыс құмтастары мен Уралдың негізгі кен орындары, сондай-ақ Қазақстанның көптеген кен орындары. Ерекше маңызға Рудный Алтайдағы касситерит (қалайы тас) кен орындары — Қалба және Нарым жоталары ие болған, сол жерлерден сол кезеңде аса құнды саналатын қалайының батысқа тасымалдануы мүмкін деген жорамал бар.

ЕАМП жүйесіне Қазақстанның тау-кен металлургиялық облысы [5],[6] кіреді, ол бүкіл Орталық Қазақстанды және Солтүстік Қазақстанның бір бөлігін қамтиды, яғни Қазақ ұсақ шоқылары немесе Сарыарқа шегінде орналасқан. Сарыарқа солтүстікте Батыс Сібір жазығының оңтүстік жиегі мен оңтүстікте Балқаш көлі, батыста Торғай ойысы және шығыста Алтай мен Тарбағатайдың сілемдері аралығында орналасқан [7].

Өз кезегінде, Сарыарқаның ежелгі металлургиясы мен тау-кен ісін зерттеудің өзіндік ерекшеліктері бар. Өйткені бұл өңір географиялық орналасуы жағынан бірнеше ірі тарихи-мәдени аймақтардың тоғысқан тұсында орналасқан: оңтүстікте — Оңтүстік Қазақстан және одан әрі Орта Азия; шығыста — Шығыс Қазақстан мен Алтай; солтүстікте — Сібір; батыста — Орал мен Шығыс Еуропа.

Қазақстанның тау-кен металлургиялық облысы (ҚТМО) – Еуразиядағы ежелгі тау-кен металлургиялық облыстар жүйесінің ішіндегі ірілерінің бірі, және оның тарихи тұрғыдан болғандығы қазіргі кезде археологиялық деректермен дәлелденген. Қазақстан археологиясы ежелгі өндіріс ошақтарынан — металлургтер қоныстары мен кеншілердің мыс кен орындарынан — алынған бірегей материалдарға ие.Басқа ұқсас құрылымдармен салыстырғанда, ҚТМО кейінірек қалыптасқан. Дегенмен, кейбір технологиялық элементтерді қабылдағанымен, ол өзіндік даму жолына ие болды, әсіресе қола дәуірінің соңғы кезеңінде,

бұл кезеңде облыстың минералдық-шикізаттық базасы іргелес аумақтарды шикізатпен және жартылай фабрикаттармен қамтамасыз етіп отырды.

Ежелгі металлургия өндірісіндегі технологиялық серпіліс — мыс өндіруде күкіртті кендерді балқыту тәсілінің ашылуы болды. Атасу және Жезқазған микромаудандары қоныстарының археологиялық материалдары Қазақстанның көне металлургтерінің кенді күрделі өңдеуге арналған шахталық үлгідегі пештерді ойлап тапқанын дәлелдейді. Бұл жаңалық көне металлургияны жаңа технологиялық деңгейге көтеріп, өндірістің дамуына қуатты серпін берді. Металлургия мен металл өңдеудің ең жоғары өркендеу кезеңі қола дәуірінің соңғы кезеңіне сәйкес келеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Сарыарқаның ежелгі тау-кен ісі мен металлургия ескерткіштерін зерттеудегі негізгі бастапқы ұстаным — автордың табиғи-ғылыми зерттеу әдістерін гуманитарлық білім саласына барынша толық әрі тиімді түрде енгізуге ұмтылысы. Зерттеу нәтижелері бірнеше концептуалды тәсілдердің үйлесімді тоғысуына негізделген, бұл тәсілдер оның методологиялық негізін құрайды. Біріншіден, негізгі парадигма ретінде тарихи-металлургиялық тәсіл қабылданған. Бұл тәсілге сәйкес, палеометалл дәуіріндегі мәдени дамудың шешуші факторы металл өндіру ісі болған. Екіншіден, этнологиядан алынған шаруашылық-мәдени типтер тұжырымдамасының археология саласына қолданылуы жөніндегі жаңа ғылыми ізденістер осы зерттеудің маңызды методологиялық тірегіне айналып отыр. Үшіншіден, геоархеологиялық өндірістік нысандар мен оларға қатысты археологиялық ескерткіштерді зерттеу барысында ескерткіштерді бүлдірмейтін заманауи әдістерді қолдану арқылы жаңа ғылыми тәсілді қалыптастыру өзекті мәселе болып табылады.

Мыс пен полиметалл кен орындарының барлығы дерлік көне замандардан бері игеріліп келген. Бұған құлаған, шөгіп кеткен көне карьерлер, штольнялар мен шахталар түріндегі көптеген көне тау-кен жұмыстары дәлел бола алады. Мұндай көне немесе «чуд» өңдеулерінің сипаттамалары алғашқы саяхатшылары мен зерттеушілерінің — П. С. Паллас, И. П. Фальк, П. И. Рычков, И. П. Шангин және басқалардың еңбектерінде кездеседі. Кеңес дәуірінде бұл кен орындарын геологтар барлау мақсатында зерттеп, күн бетінде орналасқан кен көріністерінде көне тау-кен жұмыстарының іздері бар екенін растады.

Орталық Қазақстандағы қола дәуіріне тән тау-кен және металлургия ескерткіштеріне археологиялық зерттеулер XX ғасырдың алғашқы жартысынан бастап жүргізіліп келеді. Аймақтың негізгі ескерткіштері (Атасу, Мыржық, Ұлытау қоныстары, Үлкен Жезқазған кешені) туралы мәліметтер Қ. И. Сәтбаев, Ә. Х. Марғұлан, Н. В. Валукинский, М. Қ. Қадырбаев және басқа зерттеушілердің іргелі еңбектерінде жарық көрді [8], [9]. Аталған ғалымдардың еңбектерінде алғаш рет аймақтағы көне тау-кен жұмыстары мен мыс металлургиясына қатысты археологиялық ескерткіштер туралы деректер жүйелі түрде құжатталған.

Орталық Қазақстандағы көне тау-кен ісі мен металлургия ескерткіштерін зерттеуге арналған алғашқы кешенді археологиялық жұмыстар XX ғасырдың 50-жылдарының ортасында Ә. Х. Марғұланның жетекшілігімен басталды. 1955 жылы оның басшылығымен көне металлургтер қонысы — Атасу-I ескерткішінде алғашқы барлау жұмыстары жүргізілді [10], [11]. Ә. Х. Марғұланның маңызды ғылыми еңбектерінің бірі — Жезқазған кенті маңындағы Милықұдық қола дәуірі қонысына арналған мақала. Бұл зерттеулерге негіз болған дерек — Милықұдық қонысында қазба жұмыстарын жүргізген Н.В. Валукинскийдің күнделік жазбалары болды. Кейіннен Атасу мен Милықұдық қоныстарынан алынған кейбір материалдар Ә. Х. Марғұланның «Орталық Қазақстанның Беғазы-Дәндібай мәдениеті» атты іргелі еңбегіне енді [12]. Жалпы алғанда, Ә. Х. Марғұланның зерттеулері өңірдегі қола дәуірінің маңызды металлургиялық орталықтарын айқындауға мүмкіндік берді [13].

Ә. Х. Марғұлан жүргізген алғашқы қазбалардан кейін 20 жыл өткен соң, Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (ОҚАЭ) М. Қ. Қадырбаевтың жетекшілігімен көне

тау-кен ісі мен металлургияны зерттеу жұмыстарын қайта жандандырды. 1975–1983 жылдары ОҚАЭ қызметкерлері Босоғақ, Сарыбұлақ, Кеңқазған, Оғызтау, Алтынтөбе, Саяқ I–V, Молдыбай, Берқара, Жомбас, Тастау, Қоңырат, Соқырқой, Гүлшат, Бесшоқы, Алмалы I–II, Күзде-Адыр, Ақбуйрат, Жетімшоқы, Нельды (Үспен) және тағы басқа көптеген көне мыс кен орындарын зерттеді. М. Қ. Қадырбаевтың зерттеулері Атасу микроауданындағы негізгі ядроны үш қоныс — Атасу-I, Атасу-II (Ақ-Мұстафа), Мыржық, сондай-ақ бірқатар қорымдар (Саңғру I–III, Атасу I–III, Ақ-Мұстафа, Мыржық) мен көне тау-кен өңдеулері (Сарыбұлақ, Дарат, Босоғақ, Оғызтау, Кеңқазған) құрайтынын анықтауға мүмкіндік берді [14], [15], [16].

Жалпы алғанда, 1976–1983 жылдары Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының қызметкерлері Орталық Қазақстанның әртүрлі өңірлерінде орналасқан қырықтан астам көне мыс кен орындарын зерттеді. Зерттеу нәтижесінде олардың басым көпшілігі қола дәуірінің металлургтер қоныстары – Атасу-I, Мыржық, Милықұдық, Алтынтөбе, Қарқаралы, Суук-Бұлақ, Бұғылы және басқалармен тығыз байланысты екені анықталды [17], [18], [19].

Нәтижелер және оларды талқылау

Көне тау-кен өңдеулері мен олармен байланысы бар әртүрлі санаттағы археологиялық нысандарды одан әрі зерттеу нәтижесінде аясында бірнеше жеке тау-кен металлургиялық орталықтар бөлініп көрсетілді. Оларға: Көкшетау, Баянауыл, Үспен-Қарқаралы, Солтүстік Бетпақдала, Балқаш және Жезқазған–Ұлытау металлургиялық орталықтары жатады [20], [21].

Геоархеология мен археометаллургияның қазіргі даму кезеңінде көне тау-кен ісі мен металл өңдеуге қатысты жаңа ескерткіштер туралы әртүрлі деңгейдегі ақпараттар келіп түсуде. Бұл деректер жаңа әдістемелік тәсілдер тұрғысынан зерделеуді қажет етеді. Археологтардың қолына, көбіне, объектінің орналасу орны мен ескерткіштердің қысқаша сипаттамасы түседі. Ал талдаудан өткен материалдар кәсіби археолог-ғалымдардан (мысалы, Ж. Құрманқұлов пен А. С. Ермолаеваның зерттеулері) сирек жағдайда ғана түсіп отырады [22]. Жыл сайын келіп түсіп жатқан археологиялық материалдардың зор әлеуетіне қарамастан, бүгінгі таңда Орталық Қазақстанда, әсіресе Жезқазған–Ұлытау өңірінде шикізатты игеру үдерістеріне байланысты көне жағдай туралы тек үзік-үзік мәліметтер ғана бар. Зерттеліп отырған аймақтың археологиялық материалы негізінен «үнсіз күйде» қалып отыр. Бұл жағдай өңірдегі көне тарихи-мәдени үдерістерді айқындайтын кешенді жұмыстарды жүргізудің өзектілігі мен қажеттілігін айқын көрсетеді. Мұндай зерттеулер, өз кезегінде, өңір тұрғындарының мәдениетін Еуразиядағы палеометалл дәуірінің археологиялық мәдениеттер жүйесіндегі орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Сарырақаның металлургиялық өндірістің шикізат базасы

Ежелгі металл өндірісіне арналған мыс кенді шикізат көздеріне назар аударатын болсақ, Орталық Қазақстанның мыс кенімен бай аймақ екенін атап өткен жөн [23]. Ең ірілері стратиформды мыс құмтасты кен орындары: Жезқазған, Сарыоба, Итауз, Қыпшақпай, Жаман-Айбат, Владимиров кен орны және басқалар. Сонымен қатар, өңірде мыс-порфир кен орындары да кеңінен таралған: Қоңырат, Бозшакөл, Самар және т.б. Қарағанды облысы мен Жезқазған–Ұлытау өңірінде кремнийлі-карбонатты формациялармен байланысты мыс кен орындары кездеседі: Үспен, Алтынтөбе. Скардтық кендермен байланысты мыс орындарына Саяқ кен алабы жатады. Ал колчедан типтес кен орындары Орталық Қазақстанда әлсіз дамыған.

Көпжылдық зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, қола дәуіріндегі Жезқазған–Ұлытау микроауданы қоныстары үшін негізгі мыс кені көзі Жезқазған кен алабындағы мыс құмтастары болғанын айтуға болады. Бұл жерде әртүрлі көлемдегі көне тау-кен өңдеулері сипатталған: әдетте ұзындығы 10–30 м, сирек жағдайда 750 м-ге дейін, тереңдігі 6–8 м, кейде 12–15 м-ге дейін жеткен [24], [25]. Ең ірі және терең өңдеулер ерте темір дәуірі мен орта ғасырларда да игерілген болуы мүмкін [26]. Жезқазған–Ұлытау өңіріндегі Крестовоздвиженск, Милықұдық, Соркұдық, Айнақөл сынды қоныстарда металлургиялық пештер мен металл

өндіріспен байланысты әртүрлі артефактілер табылған. Бұл деректер өңірде қола дәуірінде мыс кені шикізатының белсенді игерілгенін айғақтайды.

Жезқазған кен тобы жезқазған жыныс қат-қабаттарының шөгінді кешеніне жатады. Қабатты пішіндегі кен денелері сұр түсті полимикт құмтастар мен конгломераттарда шоғырланған. Кеннің негізгі компоненті — мыс, маңызды мөлшерде сондай-ақ қорғасын мен мырыш бар, қоспалар құрамында — күміс пен рений кездеседі [27]. Басты рудалық минералдарға халькопирит, борнит, халькозин, галенит, сфалерит жатады, аз мөлшерде теннантит, арсенопирит, пирит анықталған. Мышьяктық минералдану елеулі деңгейде тек кен орнының терең көкжиектерінде байқалған [28]. Тотығу белдеуінің қуаты 8–12 м аралығында, мұндағы кен минералдары темір мен марганецтің гидрооксидтері, куприт, самородты мыс, азурит, малахит, брошантит және хризоколла түрінде берілген. Екінші ретті сульфидті байыту аймағында (10–70 м тереңдікке дейін) халькозин, ковеллин және борнит кең таралған [29], [30].

Қола дәуірінде пайдаланылған мыс кендерінің тағы бір көзі — мыс-порфир кен орындарының тотығу белдеулері болды. Ең ірілерінің бірі — Бозшакөл мыс-молибден кен орны. Кендену денелері генетикалық тұрғыда төменгі кембрий кезеңімен байланысты. Кен орны кварц диорит-порфирит, плагиогранит-порфирит және сиенит-порфир интрузияларымен парагенетикалық байланысты. Интрузивті кешен мен кен орнын қамтитын жыныстар — эффузивті (спилиттік) Бозшакөл свитасы. Мұнда ендік бойымен екі рудалық дене байқалады. Кеннің негізгі минералдары — халькопирит, пирит, молибденит, плагиогранит-порфир, магнитит. Руда құрамында мыс пен молибден бар, қосымша компоненттер ретінде алтын, күміс, рений, кобальт және мышьяк алуға болады. Бозшакөлдегі көне өндіріс орындары қазіргі Бозшакөл кентінен солтүстік-батысқа қарай 2 км жерде орналасқан және олар түрлі тарихи кезеңдерде адамдар жүргізген қызметтің іздерін сақтаған, оңтүстік беткейдегі қазба және үйінді алаңы түрінде көрініс табады. Қола дәуірінде Бозшакөл кен орнының тотығу белдеуі шағын қазбалар мен шурфтар арқылы игерілген. Ол дәуірде металл алуға малахит пен азурит секілді тотығу кендерін қолданған болуы әбден мүмкін. Металлургиялық шлак табылымдарына қарағанда, металл қоныстарда балқытылған — таза мыс та, қалайылы қола да өндірілген. Қола кесектері мен шлак ішіндегі жаңадан түзілген қалайы диоксиді кристалдарының негізінде, легирлеу шихта дайындау сатысында жүргені аңғарылады.

Легирлеуші қоспалар көздеріне баса назар аударсақ, қола дәуіріндегі Орталық Қазақстан қоныстарындағы металлургиялық шлактардың негізгі түрі — мыс балқытудан қалған шлактар екенін атап өту қажет. Мысалы, Жезқазған–Ұлытау өңіріндегі қоныстарда мыс шлактары жалпы үлгілердің шамамен 75%-ын құрайды. Бұл шлактарда қоспалар ретінде мырыш пен қорғасын кездеседі. Бұл элементтер Жезқазған кен алаңындағы рудаларда, әсіресе галенит пен сфалериттің кең таралуына байланысты, рудалардың айтарлықтай құрамдас бөліктері болып табылады. Бұл сондай-ақ шлактардағы мыс, мырыш және қорғасын арасындағы маңызды корреляция арқылы дәлелденеді. Сонымен қатар, қорғасын мен мырыш қола жасауға арналған легирлеуші компоненттер ретінде пайдаланылмаған болуы мүмкін. Бұл элементтер балқыту кезінде мыс рудаларымен бірге шихтаға түсіп, шлактың шыны фазасына өткен.

Орталық Қазақстан қоныстарындағы металлургиялық шлактар кешенінің жарқын ерекшелігі — рудалық шихта дайындау сатысында легирлеуші компоненттердің әдейі қосылуы. Жезқазған рудаларының қорғасын-мырышты геохимиялық мамандануы ескерілсе, мыс және мыс-қорғасын-мырыш шлактарын тек жергілікті кендермен байланыстыруға болады. Осы жергілікті компоненттермен қатар, Орталық Қазақстанның қола дәуіріндегі шлактарында мышьяк пен қалайы да кездеседі. Бұл элементтер жергілікті рудаларға тән емес болғандықтан, олардың кездесуі жергілікті емес рудалардың балқытылуын немесе мышьяк пен қалайы құрамды рудалардың әдейі шихтаға қосылуын көрсетуі мүмкін. Мұндай металлургиялық технологиялар қола дәуіріндегі Еуропа [30] және Орал–Қазақстан өңірлерінің қоныстарына тән [31]. Мышьякты қола кеңінен таралған аймақтардың бірі ретінде б.з.д. IV–III мыңжылдықтар тоғысында майкоп мәдениетінің металын зерттеу барысында Кавказда

анықталған [32], сондай-ақ б. з. д. III–II мыңжылдықтардың шекарасында Оңтүстік Оралдағы Синташта мәдениетінің металында да байқалған [33]. Устье I қонысынан табылған металлургиялық шлактар мен металл бұйымдарын талдау нәтижелері мышьякты қола дайындау технологиясының Петров мәдениетінде де сақталғанын көрсетті [34],[35]. Бұл таңғаларлық емес, себебі ультрабазиттермен байланысты жергілікті мыс кен көздері бар, ал бұл жыныстар үшін мышьякты минералдану тән.

Жезқазған кен орнында арсенопирит пен жылтыр рудалардың мөлшері аз болғандықтан, оларды балқыту шихтасына легирлеуші қоспа ретінде пайдалану екіталай. Жезқазған–Ұлытау ауданы мен Орталық Қазақстанның шектес аумақтарының геологиялық құрылымына ультрабазитті массивтер де кіреді. Олармен никель, кобальт және мыс кен орындары байланысты: бұл Талдысай, Шайтантас, Айыртау, Ешкіөлмес массивтері. Алайда осы массивтердегі геоархеологиялық зерттеу нәтижелері қазіргі таңда белгісіз күйінде қалып отыр. Қалайылы қола өндірісіне арналған шикізаттың ықтимал жергілікті көзі ретінде Соқтал гранит-гнейс массивіндегі касситерит көріністерін атауға болады [36], бірақ бұл көріністердің көне дәуірде игерілгені жөніндегі деректер қазіргі зерттеу кезеңінде анықталмаған. Сондықтан Орталық Қазақстанның көне қоныстарына қалайы құрамды шикізаттың, мысалы, Шығыс Қазақстан (Алтай) немесе Солтүстік Қазақстанның бай кен орындарынан жеткізілуі мүмкін деген болжам айтуға болады [37].

Қола дәуіріндегі легирлеуші шикізатпен қамтамасыз ету мәселесін және жалпы тау-кен ісі мен металлургияға қатысты проблемаларды зерттеу контекстінде, келешегі зор өңірлердің бірі ретінде Имантау таулары маңындағы ескерткіштерді атауға болады. Бұл аумақ Сырымбет кен алаңының шегінде, Володар руда ауданында, Көкшетау орталық массивінің солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан [38]. Әкімшілік жағынан бұл аудан негізінен Солтүстік Қазақстан облысының Айыртау ауданына, ішінара Ақмола облысының Зеренді және Сандықтау аудандарына жатады. Сырымбет кен орны әлемдегі ірі, әлі игерілмеген қалайы кен орындарының бірі болып табылады. Ол сирек металды-вольфрам-қалайылы геохимиялық формацияға, нақтырақ айтқанда, интрузиядан кейінгі грейзендік қалайы кендерінің геологиялық-өнеркәсіптік типіне жатады [39]. Имантау тауы маңындағы сирек металды кен орындары мен «чудь қазған шахталары» XIX ғасырда И. П. Шангин тарапынан зерттелген болатын [40],[41]. Осы сипаттағы геоархеологиялық ескерткіштер қатарына Солтүстік Қазақстан облысы, Ғабит Мүсірепов ауданы аумағында орналасқан Ефимовка шахтасын да жатқызуға болады. Бұл шахта 1952 жылы ҚазКСР Ғылым академиясының Геология институтының геобарлау жұмыстары барысында анықталған.

Алайда, Жезқазған-Ұлытау аймағындағы қоныстарда қалайы қосылған қоспалар үлесінің салыстырмалы түрде аз (шамамен 10 %) болуын ескере отырып, Ұлытау ауданындағы шағын кен орындарын пайдаланған деген болжам неғұрлым шындыққа жақын көрінеді. Сонымен қатар, бірқатар шлак үлгілерінде барлық қалайының касситерит пен шыны фазасында шоғырланып, металға өтпегені анықталғандықтан, рудалық шихта кезеңінде қоспалау бойынша сәтсіз технологиялық тәжірибелер орын алған болуы мүмкін.

Қорытынды

Орталық Қазақстандағы қола дәуіріне жататын қоныстардан табылған кендер мен металлургиялық шлактарды зерттеу негізінде келесі алдын ала қорытындылар жасауға болады: Жезқазған-Ұлытау аймағында негізгі мыс шикізаты ретінде Жезқазған кен алаңының екінші реттік сульфидті байыту аймағындағы тотыққан малахит-азурит кендері мен бай сульфидті кендер пайдаланылған. Сондай-ақ, тотыққан-сульфидті концентраттардың аралас түрлері де қолданылған болуы ықтимал. Қоспа ретінде мышьяк пен қалайы белсенді түрде пайдаланылған. Легирленген қола бұйымдар кеннен металл балқыту кезеңінде алынған, бұл туралы шлак құрамындағы қола тамшылары мен шлактағы шыны мен минералдарда кездесетін жоғары мышьяк пен қалайы мөлшері дәлел бола алады. Мышьяк және қалайы қосылыстарының минералды түрлері жергілікті кендерге тән емес болғандықтан, олар

сырттан әкелінген деп пайымдауға болады. Қоспа шикізаттың ең ықтимал көздері ретінде Ұлытау аймағына жақын орналасқан кен орындары қарастырылады.

Жалпылай алғанда, Орталық Қазақстандағы қола дәуіріне тән металлургиясы дамыған қоныстардан алынған бай археологиялық материалдарға қарамастан, зерттеушілер ежелгі металлургияның жалпы және айрықша белгілерін анықтауға мүмкіндік беретін аналитикалық әдістерге жеткілікті көңіл бөлмеген. Өкінішке қарай, археологиялық ескерткіштерден табылған мыс кендері мен металлургиялық шлактар коллекцияларын жүйелі түрде зерттеу әлі де үзік-үзік сипатта қалып отыр.

Археологиялық зерттеулер көбіне қоныстық және жерлеу ескерткіштеріне шоғырланса, ежелгі кен орындары сияқты аса маңызды геоархеологиялық нысандар назардан тыс қалып жатады. Осыған байланысты, ежелгі минералдық-шикізат кен орындарын кешенді геоархеологиялық зерттеулер аясында қарастыру — өзекті мәселе. Бұл зерттеулер Орталық Қазақстандағы ежелгі мыс кен орындарын сипаттап қана қоймай, кендердің геологиялық орналасу ерекшеліктерін анықтауға және қола дәуіріндегі тау-кен металлургиялық үдерістердің теориялық реконструкциясын жасауға мүмкіндік береді.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «BR24992916 - Абай облысын кешенді тарихи-археологиялық зерттеу» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Черных Е. Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР. РА. – № 4. – 1978. – С . 53–82.

2 Агапов С.А. Металл степной зоны Евразии в конце бронзового века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М. – 1990. – 17 б.

3 Черных Е. Н., Авилова Л. И., Орловская Л. Б., Кузьминых С. В. Металлургия в циркумпонтийском ареале: От единства к распаду. РА. – № 1. – 2002. – С. 5–23.

4 Кузьминых С. В., Дегтярева А. Д. Поздний бронзовый век. Археология. – М.: МГУ. – 2006. – С. 219-270.

5 Черных Е. Н. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья. МИА. – № 172. – 1970. – 180 с.

6 Черных Е. Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР. РА. – № 4. – 1978. – С. 53–82.

7 Берденов С.А. Казахстанская горно-металлургическая область. Вопросы археологии Казахстана: сб. памяти М. К. Кадырбаева. – № 2. – Алматы: Ғылым. – 1998. – С. 180-190.

8 Сатпаев К. И. Доисторические памятники в Джезказганском районе. Народное хозяйство Казахстана. - № 1. – 1941. – С. 69–70.

9 Сатпаев К. И. Основные специфические особенности геологии и металлогении Джезказган-Улытауского района (Беттері M-42-B и L-42-A). Материалы к металлогенической прогнозной карте Центрального Казахстана. - Алма-Ата: – 1956. – 272 с.

10 Маргулан А. Х. К изучению памятников района р. Сары-Су и Улутау. ҚазССР ҰА хабаршысы. - № 2 (35). – 1948. – С. 53-60.

11 Маргулан А. Х. Открытие новых памятников культуры эпохи бронзы Центрального Казахстана. XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегаций СССР. – М. – 1960. – 12 с.

12 Маргулан А. Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана: монография. - Алма-Ата. - 1979. – 360 с.

13 Маргулан А. Х. Сочинения: В 14 т. Т. 2. Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы. Джезказган – древний и средневековый металлургический центр (городище Милыкудук). - Алматы: Дайк-Пресс. – 2001. – 144 с.

14 Маргулан А. Х., Агеева Е. И. Археологические работы и находки на территории Казахской ССР. ҚазССР ҰА хабаршысы, археологиялық сериясы. – № 1. – 1948. – С. 129–135.

15 Маргулан А. Х. Акишев К. А., Кадырбаев М. К. Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана: монография. - Алма-Ата: «Ғалым». – 1966. – 455 б.

16 Валукинский Н. В. Поиски и разведки. ҚР ҒЖБМ Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология Институтының қоры. – 1949а. 143-іс. – 138 с.

17 Валукинский Н. В. Отчет о раскопках в урочище Милы-Кудук заводского двора. ҚР ҒЖБМ Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология Институтының қоры. – 1949б. 11-қ. 173-іс. – 18 б.

18 Валукинский Н. В. Раскопки в урочище Милекудук в Южной части рудника Джезказгана. ҚазССР ҰА хабаршысы, археологиялық сериясы. – 1949в. – С. 122-125.

19 Маргулан А. Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана: монография. - Алма-Ата. - 1979. – 360 с.

20 Кузнецова Э. Ф. Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана: монография. - Алматы: Ғылым. – 1994. – 208 с.

21 Берденов С. А. Казахстанские месторождения меди и олова и их разработка в бронзовом веке. ҚР ҰҒА Хабаршысы. Әлеуметтік ғылым сериясы. – №1. – 2008. – С. 42-55.

22 Ермолаева А. С., Кузьминых С. В., Дубягина Е. В. Миграционное происхождение технологий металлопроизводства Казахстанской горно-металлургической области. Stratum plus. – № 2. – 2020. – С. 103-116.

23 Месторождения меди Казахстана. Справочник / ред. А. А. Абдулина, Х. А. Беспаева, С. Ж. Даукеева және т. б. – Алматы: – 1996. – 154 с.

24 Маргулан А. Х. Акишев К. А., Кадырбаев М. К. Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана: монография. - Алма-Ата: «Ғалым». – 1966. – 455 б.

25 Маргулан А. Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана: монография. – Алма-Ата. – 1979. – 360 б.

26 Жауымбаев С. У. Древняя металлургия и горное дело Центрального Казахстана (эпоха бронзы): Тарих ғылымдарының канд. ... дисс. - Қарағанды. – 1984. – 181 с.

27 Месторождения меди Казахстана. Справочник / ред. А. А. Абдулина, Х. А. Беспаева, С. Ж. Даукеева және т. б. – Алматы. – 1996. – 154 с.

28 Сатпаева М. К. Ртутно-мышьяково-серебряная минерализация на нижних горизонтах Жезказгана. ҚР ҰҒА хабаршысы. Геологиялық серия. – № 5. – 2007. – С. 17–36.

29 Месторождения меди Казахстана. Справочник / ред. А. А. Абдулина, Х. А. Беспаева, С. Ж. Даукеева және т. б. – Алматы: – 1996. – 154 с.

30 Rovira S., Montero-Ruiz I., Renzi M. (2009) Experimental Co-smelting to Copper-tin Alloys. T. L. Kienlin / B. W. Roberts (ed.), Metals and Societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Bonn: Habelt. P.407-414.

31 Григорьев С. А. Металлургическое производство в Северной Евразии в эпоху бронзы: монография. - Челябинск: Цицеро. - 2013. - 660 с.

32 Рындина Н. В. Металл майкопской культуры Северного Кавказа в свете аналитических исследований: монография. – Москва: – 2019. – 236 с.

33 Дегтярева А. Д. История металлопроизводства Южного Зауралья в эпоху бронзы: монография. - Новосибирск: Наука. – 2010. – 162 б.

34 Древнее Устье: укрепленное поселение бронзового века в Южном Зауралье: коллективная монография. – Челябинск: АБРИС. – 2013. – 482 с.

35 Блинов И. А., Анкушев М. Н., Виноградов Н. Б., Юминов А. М., 2015. Геохимические особенности металлургических шлаков и руд поселения Устье (Южный Урал). Геоархеология и археологическая минералогия. – Т. 2. – 2015. – С. 128-136.

36 Сатпаев К. И. Основные специфические особенности геологии и металлогении Джезказган-Улытауского района (Беттері М-42-В и L-42-А). Материалы к металлогенической прогнозной карте Центрального Казахстана. – Алма-Ата: – 1956. – 272 б.

37 Черников С. С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы. Материалы и археологические исследования в СССР. - № 88. – 1960. – 285 с.

38 Поцелуев А. А., Перегудов В. В., Бабкин Д. И., Ананьев Ю. С. Золото в рудах редкометалльного месторождения Сырымбет (Северный Казахстан). Известия Томского политехнического университета. – Т. 321. – № 1. – 2012. – С. 41–45.

39 Шумилов И. Х. Мелкий и тонкий касситерит коры выветривания (месторождение Сырымбет): автореферат дисс. ... кандидата геолого-минералогических наук: 04.00.20. – минералогия, кристаллография. - Сыктывкар. – 1995. – 16 б.

40 Маргулан А. Х. Акишев К. А., Кадырбаев М. К. Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана: монография. – Алма-Ата: «Ғалым». – 1966. – 455 с.

41 Маргулан А. Х. Сочинения: В 14 т. Т. 2. Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы. Джезказган – древний и средневековый металлургический центр (городище Милыкудук). - Алматы: Дайк-Пресс. – 2001. – 144 с.

ГЕОАРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СЫРЬЕВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ МЕТАЛЛУРГИИ САРЫАРКИ В ЭПОХУ БРОНЗЫ

Аннотация

В статье представлены результаты исследования древних производственных объектов и археологических памятников различных категорий эпохи бронзы в Сарыарке. Цель исследования: комплексно изучить минерально-сырьевую базу и особенности древнего горно-металлургического производства в Сарыарке в эпоху бронзы, определить основные источники медного сырья и легирующих компонентов, а также выявить закономерности освоения рудных ресурсов и формирования производственных центров Центрального Казахстана. В статье предлагаются варианты распространения минерально-сырьевого комплексов в составе Казахстанской горнометаллургической области. На основе исследования руд и металлургических шлаков из поселений западной и центральной Сарыарки бронзового века было установлено, что основным медным сырьем являлись окисленные малахит-азуритовые и богатые сульфидные руды зоны вторичного сульфидного обогащения медистых песчаников Жезказганского рудного района, также могли применяться и смешанные окисленно-сульфидные концентраты. В древности активно использовались легирующие примеси мышьяка и олова. Установлено, что легированные бронзы получали на стадии выплавки металла из руд, о чем свидетельствуют их корольки в шлаках и содержание мышьяка и олова в стекле и минералах шлака. Было доказано, что мышьяковые и оловянные минеральные примеси были не местного происхождения, так как они не характерны для медистых песчаников Жезказганского региона. Можно предположить, что наиболее вероятными источниками легирующих примесей служили месторождения Улытауского региона, а также Северной Сарыарки. Кроме того, источниками легирования могли выступать рудные районы Северного Казахстана.

В целом, проводимые исследования позволяют приблизиться к решению проблемы установления закономерностей локализации медных месторождений различных типов и освоения меднорудных ресурсов для горно-металлургического производства в Центральном Казахстане в эпоху палеометалла.

Ключевые слова: Казахстан, Сарыарка, горное дело, металлургия, эпоха бронзы, палеометалл, сырье, легирование.

GEOARCHAEOLOGICAL ASPECTS OF RAW MATERIAL SUPPLY FOR METALLURGY IN SARYARKA DURING THE BRONZE AGE

Abstract

The article presents research results on ancient production sites and archaeological monuments of various categories from the Bronze Age in Saryarka. The aim of the study is to comprehensively examine the mineral resource base and the characteristics of ancient mining and metallurgical production in Saryarka during the Bronze Age, identify the primary sources of copper raw materials and alloying components, and determine the patterns of ore resource exploitation and the formation of metallurgical production centers in Central Kazakhstan. It proposes models for the distribution of mineral resource complexes within the Kazakh metallurgical province. Based on analyses of ores and metallurgical slags from Bronze Age settlements in western and central Saryarka, we established that the primary copper raw materials were malachite-azurite and rich sulfide ores from the oxidation zones of copper sandstones, formed within the secondary sulfide enrichment zones of the Zhezkazgan ore district. They may also have used mixed oxide-sulfide concentrates. In antiquity, people widely used arsenic and tin as alloying additives. Alloyed bronze was produced during the metal smelting stage, as evidenced by the presence of metal prills in the slag and the arsenic and tin content in the slag's glassy and mineral phases. Arsenic and tin mineral inclusions were not of local origin, as they are not typical of the copper sandstones of the Zhezkazgan region. The most probable sources of these alloying components were deposits in the Ulytau region and in northern Saryarka. Additionally, ore regions in northern Kazakhstan could also have served as sources of alloying additives.

Overall, this research brings us closer to identifying patterns in the localization of various types of copper deposits and the exploitation of copper ore resources for mining and metallurgical production in Central Kazakhstan during the Paleometallic era.

Keywords: Kazakhstan, Saryarka, mining, metallurgy, Bronze Age, paleometal, raw materials,

REFERENCES

1 Chernykh E.N. Metallurgicheskie provincii i periodizacija e'pokhi rannego metalla na territorii SSSR [*Metallurgical Provinces and the Periodization of the Early Metal Epoch on the Territory of the USSR*]. RA. 4. 1978. P. 53–82. [in Russian].

2 Agapov S.A. Metall stepnoj zony Evrazii v konce bronzovogo veka: Avtoref. dis....kand. ist. nauk [*Metal of the Steppe Zone of Eurasia in the Late Bronze Age: Abstract of Cand. Sci. (History) Thesis*]. Moscow: 1990. 17 p. [in Russian].

3 Chernykh E.N., Avilova L.I., Orlovskaja L.B., Kuz'minykh S.V. Metallurgija v cirkumpontijskom areale: Ot edinstva k raspadu [*Metallurgy in the Circumpontic Area: From Unity to Disintegration*]. RA. 2002. 1. P. 5–23. [in Russian].

4 Kuz'minykh S.V., Degtjareva A.D. Pozdnij bronzovyj vek [*The Late Bronze Age*]. In: Arkheologija [*Archaeology*]. Moscow: MGU. 2006. P. 219–270. [in Russian].

5 Chernykh E.N. Drevnejshaja metallurgija Urala i Povolzh'ja [*The Most Ancient Metallurgy of the Urals and the Volga Region*]. MIA. 172. 1970. 180 p. [in Russian].

6 Chernykh E.N. Metallurgicheskie provincii i periodizacija e'pokhi rannego metalla na territorii SSSR [*Metallurgical Provinces and the Periodization of the Early Metal Epoch on the Territory of the USSR*]. RA. 4. 1978.P. 53–82. [in Russian].

7 Berdenov S.A. Kazahstanskaja gorno-metallurgicheskaja oblast' [*Kazakhstan Mining and Metallurgical Region*]. In: Voprosy arkheologii Kazakhstana: sb. pamjati M. K. Kadyrbaeva [*Questions of Archaeology of Kazakhstan: Collected Papers in Memory of M. K. Kadyrbaev*]. 2. Almaty: Moscow: Gylym. 1998. P. 180–190. [in Russian].

8 Satpaev K.I. Doistoricheskie pamjatniki v Dzhezkazganskom rajone [*Prehistoric Monuments in the Dzhezkazgan Region*]. Narodnoe khozjajstvo Kazakhstana [*National Economy of Kazakhstan*]. 1. 1941. P. 69–70. [in Russian].

9 Satpaev K.I. Osnovnye specificheskie osobennosti geologii i metallogenii Dzhezkazgan-Ulytauskogo rajona (Bettery M-42-B i L-42-A) [*The Main Specific Features of the Geology and Metallogeny of the Dzhezkazgan-Ulytau Region (Sheets M-42-B and L-42-A)*]. In: Materialy k metallogenicheskoj prognoznoj karte Central'nogo Kazakhstana [*Materials for the Metallogenic Forecast Map of Central Kazakhstan*]. Alma-Ata: 1956. 272 p. [in Russian].

10 Margulan A.Kh. K izucheniju pamjatnikov rajona r. Sary-Su i Ulutau [*On the Study of Monuments of the Sary-Su River and Ulutau Region*]. Qazaq SSR UA khabarchy [*Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*]. 2 (35). 1948. P. 53–60. [in Russian].

11 Margulan A.Kh. Otkrytie novykh pamjatnikov kul'tury e'pokhi bronzy Central'nogo Kazakhstana [*The Discovery of New Bronze Age Cultural Sites in Central Kazakhstan*]. XXV Mezhdunarodnyj kongress vostokovedov. Doklady delegacij SSSR [*25th International Congress of Orientalists. Reports of the USSR Delegation*]. Moscow: 1960. 12 p. [in Russian].

12 Margulan A.Kh. Begazy-dandybajskaja kul'tura Central'nogo Kazakhstana: monografija [*The Begazy-Dandybai Culture of Central Kazakhstan: Monograph*]. Alma-Ata: 1979. 360 p. [in Russian].

13 Margulan A.Kh. Sochinenija: V 14 t. T. 2. Saryarka. Gornoe delo i metallurgija v e'pokhu bronzy. Dzhezkazgan – drevnij i srednevekovyj metallurgicheskij centr (gorodishche Milykuduk) [*Collected Works: In 14 Vols. Vol. 2. Saryarka. Mining and Metallurgy in the Bronze Age. Dzhezkazgan – Ancient and Medieval Metallurgical Center (Milykuduk Settlement)*]. Almaty: Daik-Press. 2001. 144 p. [in Russian].

14 Margulan A.Kh., Ageeva E.I. Arkheologicheskie raboty i nakhodki na territorii Kazakhskoi SSR [*Archaeological Works and Finds on the Territory of the Kazakh SSR*]. QazSSR UA khabarchy, arkheologijalyk serijasy [Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Archaeological Series]. 1. 1948. P. 129–135. [in Russian].

15 Margulan A.Kh., Akishev K.A., Kadyrbaev M.K., Orazbaev A.M. Drevnjaja kul'tura Central'nogo Kazakhstana: monografija [*The Ancient Culture of Central Kazakhstan: Monograph*]. Alma-Ata: Gylym. 1966. 455 p. [in Russian].

16 Valukinskij N.V. Poiski i razvedki [*Prospecting and Exploration*]. QR GhZhBM Ä. Kh. Marghūlan atyndaghy Arkheologija Institutynyng qory [*Archives of the A. Kh. Margulan Institute of Archaeology, MES RK*]. a. File 143. 1949. 138 p. [in Russian].

17 Valukinskij N.V. Otchet o raskopkakh v urochishche Mily-Kuduk zavodskogo dvora [*Report on Excavations in the Mily-Kuduk Area of the Factory Yard]. QR GhZhBM Ä. Kh. Marghūlan atyndaghy Arkheologija Institutynyng qory [Archives of the A. Kh. Margulan Institute of Archaeology, MES RK*]. Inv. 11-q. File 173. 1949. 18 p. [in Russian].

18 Valukinskij N.V. Raskopki v urochishche Milekuduk v Juzhnoj chasti rudnika Dzhezkazgana [*Excavations in the Milekuduk Area in the Southern Part of the Dzhezkazgan Mine*]. QazSSR UA khabarchy, arkheologijalyk serijasy [*Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Archaeological Series*]. v. 1949. P. 122–125. [in Russian].

19 Margulan A.Kh. Begazy-dandybajskaja kul'tura Central'nogo Kazakhstana: monografija [*The Begazy-Dandybai Culture of Central Kazakhstan: Monograph*]. Alma-Ata: 1979. 360 p. [in Russian].

20 Kuznecova E.F. Drevnjaja metallurgija i goncharstvo Central'nogo Kazakhstana: monografija [*Ancient Metallurgy and Pottery of Central Kazakhstan: Monograph*]. Almaty: Gylym. 1994. 208 p. [in Russian].

21 Berdenov S.A. Kazakhstanskie mestorozhdenija medi i olova i ikh razrabotka v bronzovom veke [*Copper and Tin Deposits of Kazakhstan and Their Exploitation in the Bronze Age*]. Qazaqstan Respublikasy Ulttyq gylym akademijasynyn khabarchy. Aleumettik gylym serijasy [*Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social Sciences*]. 1. 2008. P. 42–55. [in Russian].

22 Ermolaeva A.S., Kuz'minykh S.V., Dubjagina E.V. Migracionnoe proiskhozhdenie tekhnologij metalloproizvodstva Kazakhstanskoj gorno-metallurgicheskoj oblasti [*The Migration Origin of Metallurgical Technologies in the Kazakhstan Mining and Metallurgical Region*]. Stratum plus. 2. 2020. P. 103–116. [in Russian].

23 Mestorozhdenija medi Kazakhstana. Spravochnik [*Copper Deposits of Kazakhstan. Reference Book*]. Eds.: Abdulina A. A., Bespaev Kh. A., Daukeev S. Zh., et al. Almaty: 1996. 154 p. [in Russian].

24 Margulan A.Kh., Akishev K.A., Kadyrbaev M.K., Orazbaev A.M. Drevnjaja kul'tura Central'nogo Kazakhstana: monografija [*The Ancient Culture of Central Kazakhstan: Monograph*]. Alma-Ata: Gylym. 1966. 455 p. [in Russian].

25 Margulan A.Kh. Begazy-dandybajskaja kul'tura Central'nogo Kazakhstana: monografija [*The Begazy-Dandybai Culture of Central Kazakhstan: Monograph*]. Alma-Ata: 1979. 360 p. [in Russian].

26 Zhauymbaev S.U. Drevnjaja metallurgija i gornoe delo Central'nogo Kazakhstana (e'pokha bronzy): kand. ist. nauk diss. [*Ancient Metallurgy and Mining of Central Kazakhstan (Bronze Age): Cand. Sci. (History) Thesis*]. Qaraghandy. 1984. 181 p. [in Russian and Kazakh].

27 Abdulina A. A., Bespaev Kh. A., Daukeev S. Zh. Mestorozhdenija medi Kazakhstana. Spravochnik [*Copper Deposits of Kazakhstan. Reference Book*]. Eds.: et al. Almaty: 1996. 154 p. [in Russian and Kazakh].

28 Satpaeva M.K. Rtutno-mysh'jakovo-serebrjanaja mineralizacija na nizhnikh gorizontakh Zhezkazgana [*Mercury-Arsenic-Silver Mineralization at the Lower Levels of Dzhezkazgan]. Qazaqstan Respublikasy Ulttyq gylym akademijasynyn khabarchy. Geologijalyk serijasy [Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Geological Series*]. 5. 2007. P. 17–36. [in Russian].

29 Abdulina A. A., Bespaev Kh. A., Daukeev S. Zh. Mestorozhdenija medi Kazakhstana. Spravochnik [*Copper Deposits of Kazakhstan. Reference Book*]. Eds.: et al. Almaty: 1996.154 p. [in Russian and Kazakh].

30 Rovira S., Montero-Ruiz I., Renzi M. Experimental Co-smelting to Copper-tin Alloys. In: Kienlin T. L., Roberts B. W. (eds.), Metals and Societies. Studies in Honour of Barbara S. Ottaway. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Bonn: Habelt. 2009. P.407-414 . [in English].

31 Grigor'ev S.A. Metallurgicheskoe proizvodstvo v Severnoj Evrazii v e'pokhu bronzy: monografija [*Metallurgical Production in Northern Eurasia in the Bronze Age: Monograph*]. Chelyabinsk: Cicero. 2013. 660 p. [in Russian].

32 Ryndina N.V. Metall Majkopskoj kul'tury Severnogo Kavkaza v svete analiticheskikh issledovanij: monografija [*The Metal of the Maykop Culture of the North Caucasus in the Light of Analytical Studies: Monograph*]. Moscow: 2019. 236 p. [in Russian].

33 Degtjareva A.D. Istorija metalloproizvodstva Juzhnogo Zaural'ja v e'pokhu bronzy: monografija [*The History of Metal Production in the Southern Trans-Urals in the Bronze Age: Monograph*]. Novosibirsk: Nauka. 2010. 162 p. [in Russian].

34 Drevnee Ust'e: ukreplennoe poselenie bronzovogo veka v Juzhnom Zaural'e: kollektivnaja monografija [*Ancient Ust'e: Fortified Bronze Age Settlement in the Southern Trans-Urals: Collective Monograph*]. Chelyabinsk: ABRIS. 2013. 482 p. [in Russian].

35 Blinov I.A., Ankushev M.N., Vinogradov N.B., Juminov A.M. Geokhimicheskie osobennosti metallurgicheskikh shlakov i rud poselenija Ust'e (Juzhnyj Ural) [*Geochemical Features of Metallurgical Slags and Ores from the Ust'e Settlement (Southern Urals)*]. Geoarkheologija i arkheologicheskaja mineralogija [*Geoarchaeology and Archaeological Mineralogy*]. 2. 2015. P. 128–136. [in Russian].

36 Satpaev K.I. Osnovnye specificheskie osobennosti geologii i metallogenii Dzhezkazgan-Ulytauskogo rajona (Bettery M-42-B i L-42-A) [*The Main Specific Features of the Geology and Metallogeny of the Dzhezkazgan-Ulytau Region (Sheets M-42-B and L-42-A)*]. In: Materialy k metallogenicheskoj prognoznoj karte Central'nogo Kazakhstana [*Materials for the Metallogenic Forecast Map of Central Kazakhstan*]. Alma-Ata: 1956. 272 p. [in Russian].

37 Chernikov S.S. Vostochnyj Kazakhstan v e'pokhu bronzy [*Eastern Kazakhstan in the Bronze Age*]. Materialy i arkheologicheskie issledovanija v SSSR [*Materials and Archaeological Research in the USSR*]. 88. 1960. 285 p. [in Russian].

38 Poceluev A.A., Peregudov V.V., Babkin D.I., Anan'ev Ju. S. Zoloto v rudakh redkometall'nogo mestorozhdenija Syrymbet (Severnyj Kazakhstan) [*Gold in Ores from the Rare-Metal Deposit of Syrymbet (Northern Kazakhstan)*]. Izvestija Tomskogo politekhnicheskogo universiteta [*Bulletin of Tomsk Polytechnic University*]. 321 (1). 2012.P. 41–45. [in Russian].

39 Shumilov I.Kh. Melkij i tonkij kassiterit kory vyvetrivanija (mestorozhdenie Syrymbet): avtoref. diss. ... kand. geol.-mineral. nauk: 04.00.20 mineralogija, kristallografija [*Fine and Small Cassiterite from the Weathering Crust (Syrymbet Deposit): Abstract of Cand. Sci. (Geology and Mineralogy) Thesis: 04.00.20 – Mineralogy, Crystallography*]. Syktyvkar: 1995.16 p. [in Russian].

40 Margulan A.Kh., Akishev K.A., Kadyrbaev M.K., Orazbaev A.M. Drevnjaja kul'tura Central'nogo Kazakhstana: monografija [*The Ancient Culture of Central Kazakhstan: Monograph*]. Alma-Ata: Gylym. 1966. 455 p. [in Russian].

41 Margulan A.Kh. Sochinenija: V 14 t. T. 2. Saryarka. Gornoe delo i metallurgija v e'pokhu bronzy. Dzhezkazgan – drevnij i srednevekovyj metallurgicheskij centr (gorodishche Milykuduk) [*Collected Works: In 14 Vols. Vol. 2. Saryarka. Mining and Metallurgy in the Bronze Age. Dzhezkazgan – Ancient and Medieval Metallurgical Center (Milykuduk Settlement)*]. Almaty: Daik-Press. 2001.144 p. [in Russian].

Information about authors:

Darkhan Baitileu – **corresponding author**, candidate of Historical Sciences, Leading Researcher of A.Kh. Margulan Archeology Institute, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: baitileu@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4083-5558

Zhanargul Kaliyeva - master of archaeology and ethnology, Research Fellow of A.Kh. Margulan Archeology Institute, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhkalieva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4668-6058

Информация об авторах:

Дархан Байтлеу – **основной автор**, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: baitileu@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4083-5558

Жанаргуль Калиева - магистр археологии и этнологии, старший научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: zhkalieva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4668-6058

Авторлар туралы ақпарат:

Дархан Байтілеу – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының кандидаты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: baitileu@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4083-5558

Жанаргуль Калиева - археология және этнология магистрі, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының аға ғылыми қызметкері, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: zhkalieva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4668-6058

ҒТАМР 03.20 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.04**
ӘОЖ 39(=512.122):929.5(581)

Л.Б. Бердіғожин[1], Д.Ұ.Хамидуллина[1], С.С. Моллақанағат*[1], А. Дәрібек[1]

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: mollakanagats@gmail.com

АУҒАНСТАН ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ШЕЖІРЕЛІК ДӘСТҮРІ: МОЛЛАҚАНАҒАТ СӘРСЕНҒАЛИҰЛЫ МЕН ТАЗ РУЫ ӨКІЛІ НИЗАМЕДДИН ЕРКЕШҰЛЫНЫҢ ЖАЗБАЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Ауғанстан қазақтарының шежірелік дәстүрі тарихи-мәдени және деректанулық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – Моллақанағат Сәрсенғалиұлы мен Таз руының өкілі Низамеддин Еркешұлына қатысты шежірелік жазбалардың қалыптасу, сақталу, көшіру және толықтырылу ерекшеліктерін анықтау, олардың Ауғанстан қазақтарының тарихи жады, генеалогиялық құрылымы, туыстық байланыстары мен көші-қон тарихын зерттеудегі деректік мүмкіндіктерін айқындау. Зерттеу материалдарын 1930 жылы Абдурахим Нұғманұлы жазған «қара дәптер», Есентемір Моллақанағат Сәрсенғалиұлы көшірген «екінші қара дәптер» және Низамеддин Еркешұлының кейінгі кезеңде толықтырған «қоңыр дәптері» құрайды. Сонымен қатар зерттеуге Ауғанстан қазақтарының тарихына қатысты жарияланған жазба және ауызша-тарихи сипаттағы материалдар тартылды.

Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихилік, объективтілік және жүйелілік принциптері құрайды. Аталған принциптерді жүзеге асыру үшін салыстырмалы-тарихи, тарихи-хронологиялық, ретроспективалық, деректанулық-сын және мәтінтанулық әдістер кешенді түрде қолданылды. Сыртқы деректанулық сын барысында қолжазбалардың авторлығы, жасалу уақыты, орны, материалдық ерекшеліктері, көлемі және сақталу тарихы қарастырылды. Ішкі сын арқылы шежірелік мәліметтердің мазмұны, генеалогиялық тізбектердің құрылымы, авторлық толықтырулар, мәтіндік қайталанулар мен айырмашылықтар сараланды.

Зерттеу нәтижесінде үш дәптерді бір ғана шежіренің механикалық көшірмелері ретінде емес, тарихи ақпараттың әр кезеңде жазбаша түрде бекітілуін көрсететін өзара байланысты дерек қабаттары ретінде қарастыру қажеттігі анықталды. 1930 жылғы «қара дәптер» бастапқы жазба қабаттың сипатын танытса, Моллақанағат Сәрсенғалиұлының көшірмесі бұрынғы генеалогиялық ақпараттың сақталуы мен берілу тетігін көрсетеді. Низамеддин Еркешұлының «қоңыр дәптері» осы дәстүрдің кейінгі кезеңдегі жалғасын танытып, бұрынғы мәліметтермен қатар өз әулетіне, туыстық байланыстарға, жеке тұлғаларға, жер-су атауларына, діни-рухани мәтіндерге және Ауғанстандағы қазақтардың тарихи тәжірибесіне қатысты қосымша ақпараттарды қамтиды.

Негізгі сөздер: Ауғанстан қазақтары, шежіре, шежірелік дәстүр, тарихи дерек, деректану, деректанулық сын, тарихи жады.

Кіріспе

Қазақ халқының тарихи жадында шежіре дәстүрі маңызды орын алады. Шежіре дәстүрлі қоғамдағы ата-тек туралы мәліметтерді сақтаумен қатар, ру-тайпалық құрылымды, туыстық қатынастарды, тарихи оқиғалар туралы түсініктерді және белгілі бір қауымның өзіндік тарихи танымын жеткізудің бір формасы ретінде қалыптасты. Осы ерекшелігіне байланысты шежірелік мәтіндер генеалогиялық ақпаратпен ғана шектелмейтін, бірнеше тарихи-мәдени қабатты қамтитын деректер қатарына жатады.

Шежірені тарихи дерек ретінде пайдаланудың өзіндік ерекшелігі бар. Оның мазмұнында нақты тарихи мәліметтермен қатар ауызша тарихи жадта қалыптасқан түсініктер, генеалогиялық дәстүр, кейінгі толықтырулар және автордың жеке пайымдары қатар кездесуі мүмкін. Сондықтан шежірелік мәтіндегі мәліметтерді тікелей тарихи факт ретінде қабылдамай, оның пайда болу жағдайын, авторын, уақытын, мәтіндік нұсқаларын және ақпараттың берілу жолдарын деректанулық тұрғыдан анықтау қажет. Бұл мәселе Ауғанстан қазақтарының тарихын зерттеу үшін ерекше маңызды. Себебі Ауғанстандағы қазақ қауымының тарихи тағдыры көші-қон, әртүрлі әлеуметтік-мәдени ортаға бейімделу және

бірнеше мемлекет аумағында өмір сүру үдерістерімен тығыз байланысты. Мұндай жағдайда тарихи жадыны сақтайтын жазбаша деректердің ғылыми маңызы арта түседі.

Ауғанстан қазақтарының тарихына арналған зерттеулердің салыстырмалы түрде аз болуы бұл бағытта жаңа дерек көздерін ғылыми айналымға енгізудің қажеттілігін көрсетеді. Профессор Ислам Жеменей Иран қазақтарына арналған еңбегінде Ауғанстан қазақтарының тарихы, этнографиясы, тілі мен діні әлі де жүйелі зерттеуді қажет ететінін атап көрсетеді [1]. Р. Енсегенованың еңбегінде Ауғанстанға өткен қазақтар туралы тарихи жырлар беріліп, олардың Амудариядан өтіп, Ауғанстанға жеткені жөнінде мәліметтер кездеседі [2], [3].

Ауғанстан қазақтарының тарихи көші-қонына қатысты мәліметтер Х. Досмұхамедұлының еңбектерінде де ұшырасады. Ғалым 1869–1870 жылдардағы Орал және Торғай қазақтарының «Уақытша дала низамына» қарсылығы мен «Ауа» көші туралы мәлімет береді. Бұл мәліметтерді Ауғанстан қазақтарының шежірелік жазбаларындағы көші-қон туралы естеліктермен салыстыру олардың тарихи деректік мүмкіндіктерін анықтауға жол ашады.

Қазақтардың Ауғанстанға қоныс аудару тарихына қатысты Х. Алтайдың естеліктерінде және И. Жеменейдің зерттеу материалдарында Қанағат молданың әңгімесіне сүйенген деректер келтіріледі [4],[5]. Сонымен бірге Ө. Әлімгереевтің еңбегінде Шынияз Шанайұлының шығармаларынан сол кезеңдегі әлеуметтік-саяси жағдайға қатысты мәліметтер берілген [6].

Аталған тарихи үдерістер аясында Ауғанстан қазақтарының арасында өмір сүрген Есентемір Моллақанағат Сәрсенғалиұлының шежірелік жазбалары мен Таз руының өкілі Низамеддин Еркешұлының қолжазбалары ерекше назар аударуға тұрарлық. Бұл материалдар бір жағынан генеалогиялық ақпаратты сақтаса, екінші жағынан сол ақпараттың жазбаша түрде қалай берілгенін, көшірілгенін және кейінгі кезеңде қалай толықтырылғанын көрсетуімен құнды.

Осыған байланысты зерттеудің мақсаты – Моллақанағат Сәрсенғалиұлы мен Низамеддин Еркешұлының жазбаларын деректанулық тұрғыдан талдап, олардың қалыптасу және сақталу тарихын, мәтіндік сабақтастығын және Ауғанстан қазақтарының тарихи-мәдени тарихын зерттеудегі деректік мүмкіндіктерін анықтау.

Зерттеу міндеттері:

– негізгі қолжазбалардың қалыптасу және сақталу тарихын анықтау;

– қолжазбалардың авторлығы, уақыты, орны және мәтіндік нұсқаларын саралау;

– сыртқы және ішкі деректанулық сын жүргізу;

– шежірелік мәліметтердің генеалогиялық және тарихи ақпарат ретіндегі сипатын анықтау;

– үш қолжазбадағы ақпараттың сабақтастығы мен толықтырылу ерекшеліктерін салыстыру;

– шежірелердегі тарихи жады, туыстық байланыстар және көші-қон туралы мәліметтердің деректік мүмкіндіктерін бағалау.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің негізгі дерек көздерін өзара сабақтас үш қолжазбалық материал құрайды.

Бірінші дерек – 1930 жылы Абдурахим Нұғманұлы жазған, дәстүрлі түрде «қара дәптер» деп аталатын шежірелік қолжазба. Қолжазба Низамеддин Еркешұлының қолында сақталған. Шығарманың ресми атауы көрсетілмеген. Қолжазба халық арасында «Таз руының шежіресі» деген шартты атаумен белгілі.

Қолжазбаның 1а бетінде оның авторы мен жазылған уақыты туралы мәлімет берілген: «Ұшбу китап яздум 1930-ыншы иылда, Иса алайхиссалам санада, 1349-ыншы иылда Мұхаммед Мұстафа саллаллаху алайхи уа саллам санасында, иесі Абдурахим Нұғман оғлы деп білесізлер. Иазылды иылқы иылы қойға қараған» (Сурет-2).

Бұл жазба қолжазбаның сыртқы деректанулық сипатын анықтауда маңызды. Мұнда автордың аты-жөні, жылдық даталау және дәстүрлі жыл санауға қатысты белгі сақталған. Қолжазба 54 кадрдан тұрады. Мұқабаны қоспағанда, 52 кадр мәтінге арналған; әр кадрда екі беттен орналасқан жағдайда жалпы көлемі шамамен 104 бет болады.

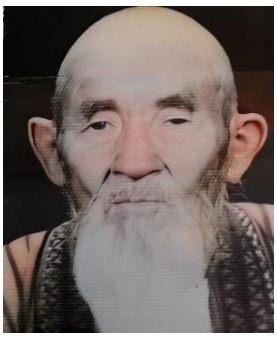

Сурет 1 – а) Таз руынан Низамеддин; б) Моллақанағат Сәрсенғалиұлы. Моллақанағатұлы Сайпулланың жеке архивінен.

Ескерту: Авторлармен жасақталған

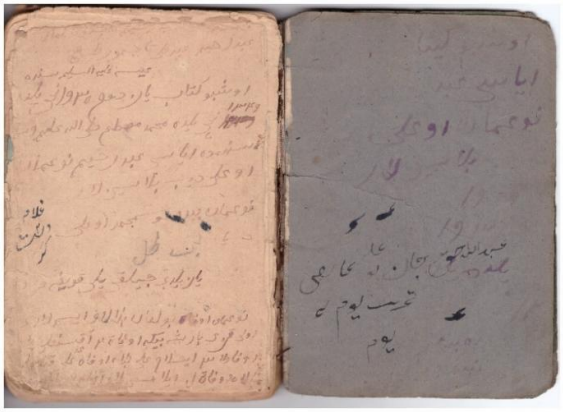

Сурет 2 – а) ескі шежірелік қолжазба («қара дәптер») мұқабасы; б) «қара дәптердің» 1а беті. Моллақанағатұлы Сайпулланың жеке архивінен.

Ескерту: Авторлармен жасақталған

Екінші дерек – Моллақанағат Сәрсенғалиұлы көшірген, шартты түрде «екінші қара дәптер» деп аталып отырған қолжазба. Бұл нұсқа да Низамеддин Еркешұлының жеке архивінде сақталған. Қолжазба қазақ тілінде араб графикасымен жазылған.

Қолжазбаның атауы көрсетілмеген. Низамеддин Еркешұлының ауызша мәліметіне қарағанда, оны «Ахун-бабамыз» деп атаған Есентемір Моллақанағат Сәрсенғалиұлы көшіріп берген.

Көшірушінің тұлғасын анықтауда бірнеше ішкі және сыртқы белгі маңызды. Біріншіден, қолжазбадағы жазу мәнері мен каллиграфиялық ерекшеліктері Моллақанағат Сәрсенғалиұлына қатысты басқа жазба материалдармен салыстыруға мүмкіндік береді. Екіншіден, бастапқы «қара дәптердің» ішінде Низамеддинге арналған Моллақанағаттың қолымен жазылған арнау өлеңі сақталған:

Баласы Рәш ағаның Низамеддин,
Білмеймін бұ шежірені неге жаздым!
Бар жері өшіп қалған шежіремнің,
Моллалар оқи алмай соған күйдім!

Бұл өлеңнің мәтіндік контексті қолжазбаның көшірілу тарихын түсіндіретін қосымша дерек қызметін атқарады.

«Екінші қара дәптер» 1a бетінен «Сүйірбас баласы...» деген сөздермен басталады. Сүйірбас Таз руының Жастабан аталығына қатысты тармақ ретінде беріледі. Низамеддин Еркешұлының мәліметіне сәйкес, қолжазба 1970 жылға дейін Ауғанстанның Абқол (Аққөл) елді мекенінде көшірілген.

Қолжазба 26 кадрдан тұрады. Мұқабаны есептемегенде, негізгі мәтін 24 кадрда орналасқан, жалпы көлемі шамамен 48 бет.

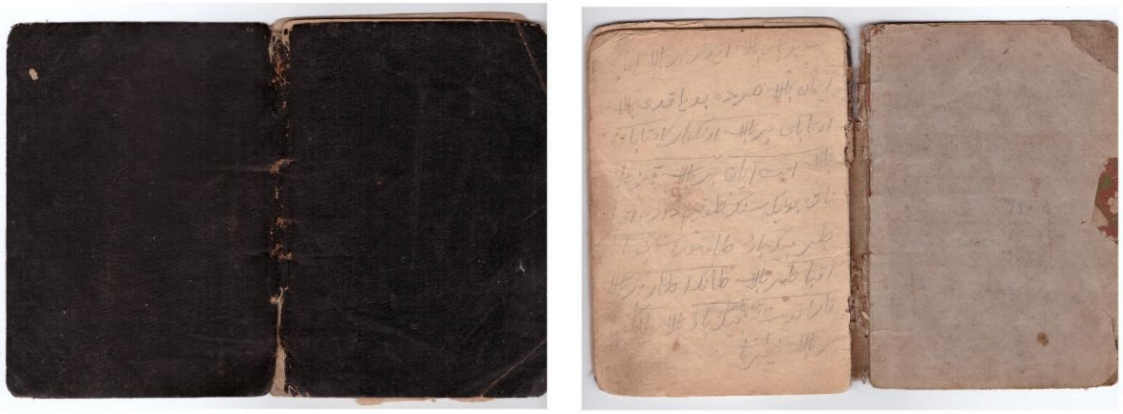

Сурет 3 – а) Моллақанағат Сәрсенғалиұлы көшірген мәтін («екінші қара дәптер»), мұқаба; б) қолжазбаның 1a беті. Моллақанағатұлы Сайпулланың жеке архивінен.

Ескерту: Авторлармен жасақталған

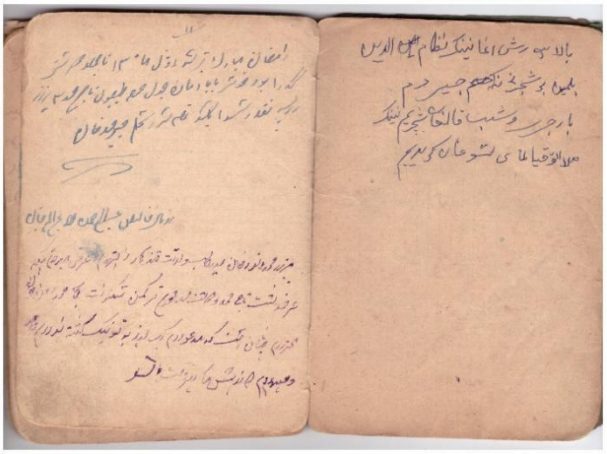

Сурет 4 – Моллақанағат Сәрсенғалиұлы жазған өлең, 12b бет. Моллақанағатұлы Сайпулланың жеке архивінен.

Ескерту: Авторлармен жасақталған

Үшінші дерек – Низамеддин Еркешұлының өз қолымен толықтырған «қоңыр дәптері». Низамеддин Еркешұлының қолында жоғарыда аталған екі «қара дәптерден» басқа да кейінгі жазбалар сақталған. Олардың ішінде «қоңыр дәптердің» деректік ерекшелігі айқын көрінеді.

Қолжазбаның негізгі бөлігін Низамеддиннің өз әулетінің генеалогиялық тізбегі құрайды. Мәтін «Низамеддин уалади Еркеш» деген тіркеспен басталады. Мұндағы «уалади» араб тіліндегі walad түбірінен тараған, «баласы», «ұрпағы» мағынасындағы сөз ретінде қолданылған.

Генеалогиялық тізбек төмендегідей беріледі:

Низамеддин – Еркеш – Қожанияз – Баймағамбет – Көбей – Ақтоғай – Құрбанбай – Базар – Елтүзер – Байсары – Жастабан – Абай – Таз.

Сонымен бірге дәптерде Низамеддин Еркешұлының өзінен тараған ұрпақтары туралы мәліметтер де берілген.

«Қоңыр дәптердің» мазмұны генеалогиялық тізбекпен ғана шектелмейді. Онда тойбастар жыры, Таз руынан шыққан белгілі тұлғалар туралы мәліметтер, қазақ шежіресінің бастауына қатысты түсініктер, діни мазмұндағы өлеңдер және Ауғанстанда жүрген кездегі ел сағынышын білдіретін шығармалар кездеседі.

Қолжазбада Ауғанстанда өмір сүріп, кейін Түркияға қоныс аударған Таз руының өкілі Абдусаттарға қатысты мәліметтер де бар. Бұл жазбалар көші-қон, туыстық байланыстар және жеке әулеттердің тарихи тағдыры туралы ақпарат береді.

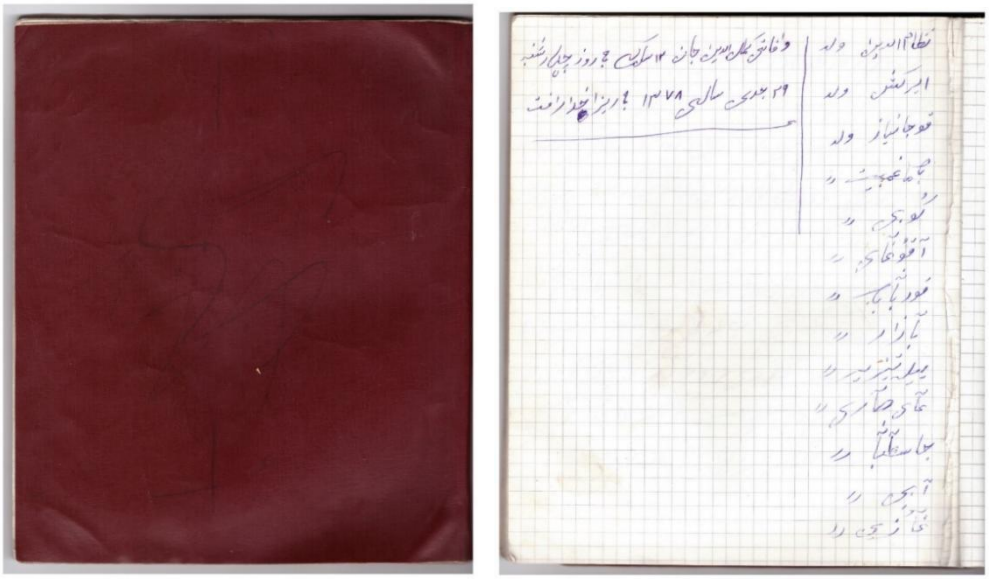

Сурет 5 – а) «Қоңыр дәптердің» мұқабасы; б) «Қоңыр дәптердің» 2-беті. Моллақанағатұлы Сайпулланың жеке архивінен.

Ескерту: Авторлармен жасақталған

Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихилік, объективтілік және жүйелілік принциптері құрайды. Бұл принциптер нақты зерттеу әдістерімен ұштасып, шежірелік қолжазбалардың деректік табиғатын кешенді түрде анықтауға мүмкіндік береді.

Тарихилік принципі шежірелік мәтінді оны жасаған және сақтаған тарихи ортасынан бөліп қарастырмауды талап етеді. Осы принцип негізінде 1930 жылғы «қара дәптер», кейінгі көшірме және Низамеддин Еркешұлының толықтырулары өздерінің пайда болған кезеңдерімен байланыстырыла талданды. Яғни бір мәтіндегі ақпараттың әртүрлі тарихи уақытқа жатуы ескерілді.

Объективтілік принципі дерек мазмұнын алдын ала қабылданған тұжырымға сәйкестендірмеуді, шежірелік ақпараттың субъективтік және дәстүрлі сипаттарын ескеруді көздейді. Осыған байланысты қолжазбалардағы генеалогиялық мәліметтер тікелей өзгермейтін тарихи ақиқат ретінде емес, нақты авторлар мен қауымның тарихи жадында сақталған ақпарат ретінде қарастырылды.

Жүйелілік принципі шежірені жеке есімдер мен ата-тек тізбегінің жиынтығы ретінде емес, өзара байланысқан тарихи-мәдени ақпарат жүйесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан генеалогиялық мәліметтер туыстық қатынастармен, ру-тайпалық құрылыммен, көші-қон туралы ақпаратпен, діни-рухани мәтіндермен және тарихи жадымен байланыста талданды.

Зерттеуде бірнеше арнайы әдіс кешенді түрде қолданылды.

Салыстырмалы-тарихи әдіс үш қолжазбадағы ортақ және ерекшеленетін мәліметтерді анықтау үшін қолданылды. Бұл әдіс арқылы бастапқы «қара дәптердегі» ақпараттың кейінгі көшірмеде қалай берілгені және Низамеддиннің жазбаларында қандай жаңа мәліметтермен толықтырылғаны салыстырылды.

Тарихи-хронологиялық әдіс дерек қабаттарын уақыт ретімен орналастыруға мүмкіндік берді. Осы негізде 1930 жылғы Абдурахим Нұғманұлының жазбасы, одан кейінгі Моллақанағат көшірмесі және Низамеддиннің кейінгі толықтырулары жеке тарихи кезеңдер ретінде қарастырылды.

Ретроспективалық әдіс кейінгі жазбаларда сақталған мәліметтер арқылы бұрынғы генеалогиялық және тарихи ақпараттың берілу жолдарын зерделеу мақсатында пайдаланылды. Низамеддиннің өзінен бұрынғы ұрпақтарға қатысты мәліметтерді жазып қалдыруы тарихи жадтың кейінгі кезеңнен өткенге қарай бағытталған реконструкциялық сипатын көрсетуге мүмкіндік береді.

Деректанулық-сын әдісі деректердің сыртқы және ішкі сынын жүзеге асыру үшін қолданылды. Сыртқы сын барысында қолжазбалардың авторы, жазылған уақыты, орны, көлемі, графикасы, сақталу жағдайы және мәтіннің берілу тарихы қарастырылды. Ішкі сын барысында мәтіннің мазмұны, авторлық ұстаным, генеалогиялық тізбектер, тарихи-географиялық мәліметтер, қосымша жазбалар және мәтіннің ықтимал өзгерістері талданды.

Мәтінтанулық әдіс бастапқы қолжазба мен кейінгі көшірме арасындағы мәтіндік сабақтастықты анықтау үшін қолданылды. Бұл әдіс көшірме мәтіннің түпкі нұсқамен арақатынасын, қысқарту, толықтыру немесе қайта құру ықтималдығын ескеруге мүмкіндік береді.

Осы әдістердің кешенді қолданылуы Моллақанағат Сәрсенғалиұлы мен Низамеддин Еркешұлының жазбаларын тек шежірелік мәтін ретінде сипаттап қоймай, олардың тарихи дерек ретіндегі мүмкіндігі мен шектеулерін айқындауға мүмкіндік берді.

Дереккөздердің деректанулық талдауы

Сыртқы деректанулық сын

Сыртқы деректанулық сын барысында ең алдымен қолжазбалардың жасалу уақыты мен авторлығына назар аударылды.

1930 жылғы «қара дәптердің» 1а бетінде Абдурахим Нұғманұлының есімі мен жазылған жылы көрсетілуі қолжазбаның датасын анықтауға мүмкіндік береді. Хижра бойынша 1349 жылының қатар көрсетілуі мәтінді тарихи-хронологиялық тұрғыдан белгілеуге қосымша негіз береді. Ал «жылқы жылы, қойға қараған» деген тіркес дәстүрлі жыл санау элементінің мәтінде сақталғанын көрсетеді.

Алайда автор есімінің көрсетілуі қолжазбадағы барлық генеалогиялық мәліметті Абдурахим Нұғманұлының өзі қалыптастырды дегенді білдірмейді. Деректанулық тұрғыдан оны белгілі бір генеалогиялық және ауызша ақпаратты 1930 жылы жазбаша түрде бекіткен тұлға ретінде қарастырған жөн. Бұл айырмашылық шежіренің деректік табиғатын дұрыс бағалау үшін маңызды.

Моллақанағат Сәрсенғалиұлының қолжазбасында авторлықтан гөрі көшірушілік қызмет басым болуы ықтимал. Мұны қолжазбадағы мәтіндік сабақтастық, Низамеддиннің ауызша мәліметтері және «қара дәптердегі» Моллақанағаттың арнау өлеңі арқылы нақтылау мүмкіндігі бар. Дегенмен көшірушінің бастапқы мәтінге қаншалықты өзгеріс енгізгенін анықтау үшін екі мәтінді бетпе-бет салыстырмалы транскрипциялау қажет.

Низамеддин Еркешұлының «қоңыр дәптерінде» авторлық сипат анағұрлым айқын байқалады. Мұнда өзінің әулеті, ұрпақтары, замандастары және тарихи жадта сақталған мәліметтер арнайы тіркелген. Сондықтан бұл деректі жеке тұлғаның тарихи жадымен байланысты дербес жазба дерек ретінде қарастыруға болады.

Ішкі деректанулық сын

Ішкі сын барысында шежірелік мәтіндегі мәліметтердің сипаты мен өзара байланысы қарастырылды.

Низамеддиннің генеалогиялық тізбегі белгілі бір ру-аталық құрылымды көрсетеді. Алайда бұл тізбектегі әрбір есімнің тарихи тұлға ретінде өмір сүрген уақытын, туыстық байланысын және генеалогиялық орнын басқа деректермен салыстыру қажет.

Мысалы, «Низамеддин – Еркеш – Қожанияз – Баймағамбет – Көбей – Ақтоғай – Құрбанбай – Базар – Елтүзер – Байсары – Жастабан – Абай – Таз» тізбегі Низамеддиннің өз әулетін Таз руымен байланыстыратын генеалогиялық жадының жазбаша көрінісі болып табылады. Оның тарихи нақтылығын анықтау үшін Таз руына қатысты басқа шежірелік нұсқалармен және ауызша тарих материалдарымен салыстыру қажет. Бұл жерде шежірелік тізбекті тарихи реконструкцияның дайын нәтижесі емес, верификацияны қажет ететін деректік мәлімет ретінде қарастыру ғылыми тұрғыдан дұрыс. Сонымен бірге «қара дәптердегі» Моллақанағат Сәрсенғалиұлының өлеңі қолжазбаның пайда болу тарихына қатысты маңызды ішкі дерек болып табылады. Өлеңдегі «өшіп қалған шежіре» туралы мәлімет бұрынғы мәтіннің сақталу проблемасын аңғартады. «Моллалар оқи алмай» деген тіркес қолжазбаны оқу, түсіну және қайта жазу ісінде діни сауатты адамдардың рөлі болғанын болжауға мүмкіндік береді. Бұл тұжырымды басқа деректермен қосымша тексеру қажет.

Нәтижелер және оларды талқылау

Зерттеу нәтижесінде үш қолжазбаның деректік табиғаты мен өзара сабақтастығына қатысты бірнеше тұжырым жасалды. Біріншіден, шежірелік мәтіндердің трансмиссиялық сипаты анықталды. 1930 жылғы «қара дәптер» белгілі бір кезеңдегі генеалогиялық ақпараттың жазбаша бекітілуін көрсетсе, Моллақанағаттың көшірмесі осы ақпараттың кейінгі ұрпаққа берілу кезеңін танытады. Низамеддиннің «қоңыр дәптері» генеалогиялық білімнің кейінгі кезеңде жаңартылып отырғанын көрсетеді. Осы тұрғыдан үш дәптерді бір мәтіннің жай ғана үш көшірмесі ретінде қарастыру жеткіліксіз. Олардың әрқайсысы ақпараттың тарихи қозғалысының белгілі бір кезеңін көрсетеді.

Екіншіден, шежірелік ақпараттың көпқабатты сипаты байқалады. Қолжазбаларда генеалогиялық тізбектермен бірге жеке тұлғалар, жер-су атаулары, көші-қон туралы мәліметтер, діни өлеңдер және ел сағынышын білдіретін шығармалар сақталған. Бұл шежіренің тек ата-тек жүйесін емес, белгілі бір қауымның тарихи тәжірибесін де тіркегенін көрсетеді.

Үшіншіден, тарихи жады мен генеалогиялық білімнің өзара байланысы байқалады. Низамеддиннің бұрынғы ұрпақтарға қатысты ақпаратты сақтап, кейін өз балалары мен туыстары туралы мәліметтерді қосуы тарихи жадының ұрпақаралық берілуін көрсетеді. Мұнда шежіре өткенді сақтау ғана емес, жаңа буынның мәліметін бұрынғы генеалогиялық жүйеге енгізу қызметін де атқарады.

Төртіншіден, көші-қон тарихын зерттеудегі деректік мүмкіндік байқалады. Қолжазбаларда Ауғанстан, Ақкөл және басқа да мекендерге қатысты мәліметтердің кездесуі жеке әулеттердің қозғалысын реконструкциялауға бастапқы материал бере алады. Алайда мұндай мәліметтер нақты көші-қон фактісін толық дәлелдеу үшін архивтік, картографиялық және басқа тарихи деректермен салыстырылуы тиіс.

Бесіншіден, рулық және туыстық құрылым туралы мәліметтер шежіренің маңызды деректік қабатын құрайды. Таз руы, Жастабан және оған қатысты тармақтардың берілуі қауымның ішкі генеалогиялық құрылымын зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар Қожа әулетіне қатысты мәліметтер кездессе, оларды Таз руының генеалогиялық құрылымымен араластырмай, жеке діни-әлеуметтік дерек қабаты ретінде қарастырған жөн.

Алтыншыдан, шежірелік мәтіннің субъективтік сипаты анық байқалады. Авторлар мен көшірушілер белгілі бір мәліметтерді таңдап сақтаған, кейбір тұлғаларға басымдық берген және өз дәуірінің ақпараттарын бұрынғы генеалогиялық жүйеге енгізген. Сондықтан

шежіренің субъективтілігі оның ғылыми құндылығын жоймайды; керісінше, ол қауымның өткенді қалай есте сақтағанын зерттеуге мүмкіндік береді.

Жетіншіден, шежірелік деректердің верификация мәселесі ерекше маңызға ие. Мақалада келтірілген генеалогиялық, топонимдік және өмірбаяндық мәліметтердің бір бөлігі ауызша тарихи жадқа негізделетіндіктен, оларды архивтік құжаттармен, басқа шежірелермен, эпиграфикалық деректермен, жеке архивтермен және ауызша тарих материалдарымен салыстыру қажет. Осы тұрғыдан шежіренің деректік маңызын оның барлық мәліметінің абсолютті дәлдігімен емес, тарихи ақпаратты сақтау, құрылымдау және кейінгі ұрпаққа жеткізу қабілетімен бағалау орынды.

Шежірелік дәстүрдің тарихи-мәдени қызметі

Зерттелген материалдар шежіренің бірнеше өзара байланысты қызмет атқарғанын көрсетеді.

Біріншісі – генеалогиялық қызмет. Шежіре адамның өз әулеті мен руының ішіндегі орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Екіншісі – тарихи жадыны сақтау қызметі. Бұрынғы ұрпақтар туралы мәліметтер кейінгі буынға жазбаша түрде жеткізіліп отырған.

Үшіншісі – әлеуметтік-коммуникациялық қызмет. Ру және туыстық байланыстар туралы ақпарат қауым ішіндегі әлеуметтік қатынастарды түсіндіруге мүмкіндік береді.

Төртіншісі – кеңістіктік-тарихи қызмет. Жер-су атаулары мен қоныс аудару туралы мәліметтер белгілі бір әулеттің тарихи кеңістігін реконструкциялауға мүмкіндік береді.

Бесіншісі – рухани-мәдени қызмет. Діни өлеңдер, діни тұлғалар және рухани мазмұндағы жазбалардың шежірелік дәптерлерде қатар сақталуы генеалогиялық білімнің діни-рухани дүниетаныммен байланысын көрсетеді.

Осы қызметтердің жиынтығы шежірені тарихи-мәдени дерек ретінде қарастырудың негізін қалыптастырады. Сонымен бірге «шежіре диаспораны ассимиляциядан қорғады» деген сияқты тікелей себеп-салдарлық тұжырым жасау үшін арнайы этнографиялық және әлеуметтік зерттеулер қажет. Қолдағы қолжазбалар, ең алдымен, тарихи жады мен генеалогиялық білімнің жазбаша түрде сақталғанын көрсететін дерек ретінде пайдаланылуы тиіс.

Қорытынды

Ауғанстан қазақтарының шежірелік дәстүрін Моллақанағат Сәрсенғалиұлы мен Низамеддин Еркешұлының жазбалары негізінде зерттеу шежіренің деректік табиғатының көпқырлы екенін көрсетті. Зерттеу барысында Абдурахим Нұғманұлының 1930 жылғы «қара дәптері», Моллақанағат Сәрсенғалиұлы көшірген «екінші қара дәптер» және Низамеддин Еркешұлының «қоңыр дәптері» бір-бірімен байланысты болғанымен, деректік қызметі жағынан ерекшеленетін үш жазба қабат ретінде қарастырылды.

1930 жылғы «қара дәптер» авторы мен жазылған уақыты көрсетілген тарихи жазба ретінде бастапқы дерек қабатын танытады. Моллақанағат Сәрсенғалиұлының нұсқасы бұрынғы шежірелік ақпараттың сақталуы мен берілу тетігін көрсететін көшіру нұсқасы ретінде бағаланады. Ал Низамеддин Еркешұлының «қоңыр дәптері» бұрынғы генеалогиялық ақпаратты өз заманындағы жаңа мәліметтермен толықтырған кейінгі авторлық жазба сипатында.

Деректанулық талдау шежірелік мәтіндегі мәліметтерді тарихи факт ретінде тікелей қабылдаудың әдіснамалық тұрғыдан жеткіліксіз екенін көрсетті. Шежірелік ақпаратты ғылыми айналымға енгізу барысында оның жасалу уақыты, авторы, ақпараттың берілу жолы, мәтіндік өзгерістері, субъективтік сипаты және басқа деректермен сәйкестігі ескерілуі қажет.

Салыстырмалы-тарихи, тарихи-хронологиялық және ретроспективалық әдістерді деректанулық және мәтінтанулық сынмен ұштастыру үш қолжазбадағы ақпараттың сақталу және жаңару үдерісін анықтауға мүмкіндік берді. Осы тұрғыдан шежірелік дәстүрді ауызша тарихи білімнің жазбаша түрде бекітілуі, көшірілуі, толықтырылуы және ұрпақаралық берілуі негізінде қалыптасатын динамикалық тарихи-мәдени құбылыс ретінде қарастыруға болады.

Зерттелген қолжазбалардың деректік әлеуеті генеалогиялық мәліметтермен ғана шектелмейді. Олар ру-тайпалық құрылым, туыстық байланыстар, тарихи жады, діни-рухани түсініктер және көші-қон тәжірибесіне қатысты қосымша ақпарат береді. Сондықтан бұл материалдар Ауғанстан қазақтарының тарихын зерттеуде деректік корпустың маңызды бөлігі бола алады. Сонымен бірге қолжазбалардағы мәліметтердің бір бөлігі ауызша тарихи жадқа сүйенетіндіктен, олардың барлығын дербес және жеткілікті тарихи дәлел ретінде қабылдауға болмайды. Алдағы зерттеулерде шежірелік мәліметтерді басқа шежірелермен, архивтік құжаттармен, эпиграфикалық материалдармен, ауызша тарих деректерімен және жеке архив құжаттарымен салыстырып тексеру қажет. Осы мақсатта аталған қолжазбаларды түпнұсқалық графикасын сақтай отырып жариялау, палеографиялық сипаттама жасау, толық ғылыми транскрипциясын әзірлеу, мәтіндік нұсқаларды өзара салыстыру және деректанулық түсініктеме беру – Ауғанстан қазақтарының тарихи-мәдени мұрасын зерттеудің келесі маңызды кезеңдері болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Жеменей И. Иран және иран қазақтары: Деректі зерттеу. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы: — 2012. — 264 б.

2 Енсегенова Р. Аталар қоныс тапқан жер: Тәжікстандағы қазақтардың тарихы. «КІТАП» ЖШС: — 2010. — 452 б.

3 Қари Қ. Алты табан Ауғанстан. Герат жолында жоғалғандар бар. [Электрондық ресурс] — URL: https://www.azattyq.org/a/rferl-kazakh-service-history-forty-third-episode-kazakhs-in-afghanistan/32784394.html (қаралу уақыты 02.10.2025).

4 Жеменей И. Ауғанстанға Қазақ көші. [Электрондық ресурс] — URL: https://turkiya.kz/p_655/ (қаралу уақыты 05.10.2025).

5 Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. құраст. Ғ. Әнес. 2-басылым. «Өлке»: — 2003. — 240 б.

6 Әлімгереев Ө. Шекара асқан ағайын. ТОО «Абзал – ай»: — 2018. — 50 б.

7 Байұлы Таз, Низамеддин Еркешұлы: [Электрондық ресурс] — URL: https://tumalas.kz/mobi/#/. (қаралу уақыты 07.10.2025).

8 Уатқан Б. Ата жұртқа жеткен көш: Публицистика. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының «Атажұрт» баспа орталығы: 2013.208 б.

ГЕНЕАЛОГИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ КАЗАХОВ АФГАНИСТАНА: ЗАПИСИ МОЛЛАГАНАТА САРСЕНГАЛИУЛЫ И ПРЕДСТАВИТЕЛЯ РОДА ТАЗ НИЗАМЕДДИНА ЕРКЕШУЛЫ

Аннотация

В статье генеалогическая традиция казахов Афганистана рассматривается в историко-культурном и источниковедческом аспектах. Основная цель исследования заключается в выявлении особенностей формирования, сохранения, копирования и дополнения генеалогических записей, связанных с Моллаганатом Сарсенгалиулы и представителем рода Таз Низамеддином Еркешулы, а также в определении их источниковедческого потенциала для изучения исторической памяти, генеалогической структуры, родственных связей и истории миграции казахов Афганистана. Материал исследования составили «черная тетрадь», написанная Абдурахимом Нугманулы в 1930 году, «вторая черная тетрадь», переписанная Есентемиром Моллаганатом Сарсенгалиулы, и «коричневая тетрадь» Низамеддина Еркешулы, дополненная им на более позднем этапе. Кроме того, в исследование были включены опубликованные письменные и устно-исторические материалы, посвященные истории казахов Афганистана.

Методологическую основу исследования составляют принципы историзма, объективности и системности. Для реализации данных принципов комплексно применялись сравнительно-исторический, историко-хронологический, ретроспективный, источниковедческо-критический и текстологический методы. В рамках внешней источниковедческой критики рассматривались авторство рукописей, время и место их создания, материальные особенности, объем и история сохранения. Посредством внутренней критики анализировались содержание генеалогических сведений, структура генеалогических цепочек, авторские дополнения, текстовые повторы и различия.

В результате исследования установлено, что три тетради необходимо рассматривать не как механические копии одной родословной, а как взаимосвязанные пласты источников, отражающие письменную фиксацию

исторической информации на разных этапах. «Черная тетрадь» 1930 года характеризует первоначальный письменный пласт, тогда как копия Моллагаината Сарсенгалиулы отражает механизм сохранения и передачи ранее зафиксированной генеалогической информации. «Коричневая тетрадь» Низамеддина Еркешулы представляет последующее продолжение данной традиции и, наряду с ранее зафиксированными сведениями, содержит дополнительную информацию о его роде, родственных связях, отдельных лицах, топонимах, религиозно-духовных текстах и историческом опыте казахов Афганистана.

Ключевые слова: казахи Афганистана, шежире, генеалогическая традиция, исторический источник, источниковедение, источниковедческая критика, историческая память.

THE GENEALOGICAL TRADITION OF THE KAZAKHS OF AFGHANISTAN: THE RECORDS OF MOLLAQANAT SARSENGALIULY AND NIZAMEDDIN ERKESHULY, A REPRESENTATIVE OF THE TAZ CLAN

Abstract

This article examines the genealogical tradition of the Kazakhs of Afghanistan from historical-cultural and source studies perspectives. The main objective of the study is to identify the specific features of the formation, preservation, copying, and supplementation of genealogical records associated with Mollaqanat Sarsengaliuly and Nizameddin Erkeshuly, a representative of the Taz clan, and to determine their source potential for studying the historical memory, genealogical structure, kinship relations, and migration history of the Kazakhs of Afghanistan. The research materials include the “Black Notebook” written by Abdurahim Nugmanuly in 1930, the “Second Black Notebook” copied by Esentemir Mollaqanat Sarsengaliuly, and the “Brown Notebook” of Nizameddin Erkeshuly, which he supplemented later. In addition, the study incorporated published written and oral-historical materials related to the history of the Kazakhs of Afghanistan.

The study's methodological framework is based on the principles of historicism, objectivity, and systematicity. To apply these principles, the study employed a combination of comparative-historical, historical-chronological, retrospective, source-critical, and textual methods. External source criticism examined the manuscripts' authorship, date and place of production, material characteristics, volume, and history of preservation. Internal criticism analyzed the genealogical content, the structure of lineages, authorial additions, textual repetitions, and differences.

The study shows that the three notebooks should not be treated as mechanical copies of a single genealogy, but as interconnected layers of sources that reflect the recording of historical information at different stages. The 1930 “Black Notebook” represents the initial written layer, while the copy made by Mollaqanat Sarsengaliuly shows how earlier genealogical information was preserved and transmitted. The “Brown Notebook” of Nizameddin Erkeshuly represents a later continuation of this tradition and, alongside previously recorded information, contains additional data concerning his lineage, kinship relations, individual persons, place names, religious and spiritual texts, and the historical experiences of the Kazakhs in Afghanistan.

Keywords: Kazakhs of Afghanistan, shezhire, genealogical tradition, historical source, source studies, source criticism, historical memory.

REFERENCES

1 Jemenei İ. İran jäne iran qazaqtary: Derektı zertteu. Düniejüzı qazaqtarynyñ qauymdastyğy: [*Iran and Iranian Kazakhs: a documentary study. World Association of Kazakhs*:] 2012.264 p. [in Kazakh]

2 Ensegenova R. Atalar qonys tapqan jer: Täjıkstandağy qazaqtardyñ tarihy. [*The place where the grandfathers settled: a history of Kazakhs in Tajikistan*]. «KITAP» JŞS: 2010. 452 p. [in Kazakh]

3 Qari Q. Alty taban Auğanstan. Gerat jolynda joğalğandar bar. [*Six paws Afghanistan. There are those who are lost on the way to Herat*] Available at: — URL: https://www.azattyq. org/a/rferl-kazakh-service-history-forty-third-episode-kazakhs-in-afghanistan/32784394.html. [in Kazakh] (accessed: 02.10.2025).

4 Jemenei İ. Auğanstanğa Qazaq köşı. [*Kazakh migration to Afghanistan*]. Available at: — URL: https://turkiya.kz/p_655/ [in Kazakh]. (accessed: 05.10.2025).

5 Dosmūhamedūly H. Tañdamaly. qūrast.[*Custom. comp*] Ğ. Änes. 2-basylym. «Ölke»: 2003.240 p. [in Kazakh]

6 Älımgereev Ö. Şekara asqan ağaiyn. [*Borderline older brother*]. TOO «Abzal – ai»: 50 p. [in Kazakh]

7 Baiūly Taz, Nizameddin Erkeşūly: [*Bayuly Taz*] 2018.Available at: — URL: https://tumalas.kz/mobi/#/ . [in Kazakh]. (accessed: 07.10.2025).

8 Uatqan B. Ata jūrtqa jetken köş: Publisistika. Düniejüzı qazaqtary qauymdastyğynyñ «Atajūrt» baspa ortalyğy: [*The street where the grandfather reached the people: journalism. Publishing center "Atazhurt" of the World Association of Kazakhs:*] 2013. 208 p. [in Kazakh]

Information about authors:

Leskali Berdigozhin – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Department of "History of Kazakhstan and World History," Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5748-227X

Dinara Khamidullina – PhD, associate professor, Department of "Kazakhstan and world history", Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: d.khamidullina@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6180-5062

Sara Mollakanagat – **corresponding author,** 2nd-year Master's student, Department of "History of Kazakhstan and World History," Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: mollakanagats@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-0236-4085

Aizhan Daribek – 1st-year Master's student, Department of "History of Kazakhstan and World History", Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: a.daribek98@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-2591-5308

Информация об авторах:

Лескали Бердигожин – доктор исторических наук, ассоциированный профессор кафедры «История Казахстана и всемирная история», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5748-227X

Динара Хамидуллина – PhD, ассоциированный профессор, кафедра «Истории Казахстана и всемирной истории», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: d.khamidullina@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6180-5062

Сара Моллаканагат – **основной автор,** магистрант 2 курса кафедры «История Казахстана и всемирная история», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: mollakanagats@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-0236-4085

Айжан Дарибек – магистрант 1 курса кафедры «История Казахстана и всемирная история», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: a.daribek98@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-2591-5308

Авторлар туралы ақпарат:

Лесқали Бердіғожин – тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5748-227X

Динара Хамидуллина – PhD, қауымдастырылған профессор, «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: d.khamidullina@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6180-5062

Сара Моллақанағат – **негізгі автор,** «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасының 2-курс магистранты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: mollakanagats@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-0236-4085

Айжан Дәрібек – «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасының 1-курс магистранты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: a.daribek98@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-2591-5308

ҒТАМР 03.09.55 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.05**
ӘОЖ 94(574.3):323.2

Г.И. Кушенова[1*], Е.А. Абдраимов[1]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ.,010000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: jamal-i@mail.ru

АХМЕТ ЗАКИ ВАЛИДИДІҢ МҰРАСЫ: МӘДЕНИ БІРЛІК ПЕН САЯСИ КҮРЕСТІҢ ҚИЫЛЫСЫ

Аңдатпа

Зерттеу жалпы XX ғасырдың басындағы түркі халықтарының саяси сана-сезімі мен ұлттық қозғалыстары, мәдени жаңғыру үдерістері контекстінде Ахмет-Заки Валидидің саяси ұстанымдары мен ұлтшылдық қызметін талдауға бағытталған. XX ғасырдың басында Ресей империясындағы автократиялық биліктің дағдарысы, әсіресе түркі мұсылман халқы қоныстанған аймақтарда, саяси белсенділіктің артуына және азаттық қозғалыстарының күшеюіне ықпал етті. Бұл процесс ұлттық сана мен саяси ой-өрістің қалыптасуы мен дамуына жаңа мүмкіндіктер ашты. Осы тарихи-идеологиялық контекстте Ахмет-Заки Валиди түркі халықтарының ұлттық тәуелсіздік идеяларын ілгерілетуге, мәдени жаңғыру үдерістерін ынталандыруға белсенді үлес қосты. Зерттеудің мақсаты - XX ғасырдың басындағы тарихи-идеологиялық үдерістер контекстінде Ахмет-Заки Валидидің саяси ұстанымдары мен ұлтшылдық қызметін жан-жақты талдау, оның ұлттық жаңғыру және түркі халықтарының мәдени бірлігі жөніндегі көзқарастарының ерекшеліктерін айқындау. Алынған нәтижелер Ахмет-Заки Валидидің тарихи бейнесін жан-жақты дереккөздер негізінде объективті зерттеу қажеттілігін айқындайды. Сонымен қатар, оның тұлғасына қатысты қарама-қайшы бағалаулардың саяси жағдайларға тәуелді интерпретациялардың нәтижесі екенін көрсетеді. Зерттеу барысында тарихи, контекстуалды, салыстырмалы және деректанулық әдістер кешені қолданылып, алынған қорытындылар мұрағаттық деректермен дәйектелді. Бұл Ахмет-Заки Валидидің ұлтшылдық көзқарастары мен ғылыми тұжырымдамаларының тарихи, саяси және мәдени контексттер аясында қалыптасқанын кешенді түрде айқындауға мүмкіндік берді.

Негізгі сөздер: Ахмет Заки Валиди Тоған, ұлттық сана, ұлттық қозғалыс, мәдени жаңғыру, мәдени бірлік.

Кіріспе

XX ғасырдың басында Ресей және Осман империяларының күйреуі, ұлтшылдық қозғалыстардың күшеюі және қоғамның жаңғыруы аясында этникалық бірегейлік, мәдени жады мен тарихи мұра мәселелері айрықша маңызға ие болды. Осы тарихи кезеңде саяси және ғылыми қызметті ұштастыра білген тұлғалардың бірі – Ахмет-Заки Валиди Тоған (әрі қарай - Ахмет-Заки Валиди) болатын.

Ахмет-Заки Валиди башқұрт ұлт-азаттық қозғалысының көрнекті қайраткерлерінің бірі, ғалым және кәсіби тарихшы ретінде белгілі. Ол 1890 жылы 10 желтоқсанда бұрынғы Уфа губерниясының Стерлитамак уезінде дүниеге келген. Алғашқы білімін әкесі Уәлид бай ашқан медреседе алып, ал кейіннен Утяковода, әрі қарай Қазан қаласындағы Қасымия медресесінде оқуын жалғастырды. Ахмет-Заки Валиди медреседегі оқу жылдарынан бастап түркі халықтарының тарихына, шығыс тілдері мен мәдениетіне ерекше қызығушылық танытқан болатын. Ал оқуын аяқтағаннан кейін, аталмыш «Қасымия» медресесіне мұғалім болып орналасып, түркі тарихы, араб және түрік әдебиеті пәндері бойынша дәріс берді.

Ахмет-Заки Валидидің 1912 жылы жарық көрген «Түрік-татар тарихы» атты алғашқы еңбегі жәдидтік оқу орындарында негізгі оқу құралы ретінде кеңінен қолданылды. Ол 1917 жылға дейін түрік-татар халықтарының тарихын зерттеу бағытында жүйелі ғылыми ізденістер жүргізіп, түрлі басылымдармен эғылыми ынтымақтастық орнатты.

Осы кезеңде Ахмет-Заки Валидидің Түркістанға жасаған сапарларының айрықша мәнге ие болғанын атап өту маңызды. 1913-1914 жылдары жүзеге асқан алғашқы ғылыми экспедициялары оның тарихшы ретінде қалыптасуына, ғылыми айналымға жаңа деректерді енгізуіне және шығыстану саласындағы беделінің артуына ықпал етті. Нәтижесінде, ол 1917

жылғы Қазан төңкерісіне дейін сол кезеңнің әйгілі шығыстанушылары – В. В. Бартольд, Ф. Н. Катанов, А. Н. Самойлович, И. Ю. Крачковский, А. Вамбери және М. Хартман тарапынан ғылыми деңгейде мойындалды [1]. Ғылым мен білім саласына сүбелі үлес қосқан ғалым өмір бойы 400-ге жуық ғылыми еңбек жазып, Стамбул, Бонн, Гёттинген және Колумбия университеттерінде дәріс оқып, Манчестер университетінің құрметті профессоры атанып, сондай-ақ Түркиядағы Ислам зерттеулері институтының директоры қызметін атқарды.

Сонымен қатар, бұл сапарлар Ахмет-Заки Валидидің саяси мансабына да тікелей әсер етті. Ол 1917 жылғы Қазан төңкерісі жылдарында аймақтағы саяси әрекеттерді басқарған Мұстафа Шоқай, Вадим Чайкин, Мунаввар Қары, Убайдулла Хожа сияқты көрнекті тұлғалармен танысқан болатын. Осылайша, Ахмет-Заки Валидидің саяси қызмет жолы 1915 жылы, 25 жасында, Уфа өкілі ретінде IV Мемлекеттік Думаның мұсылман фракциясында басталды [2]. Оның Петерборға жіберілуі, оған Ресей түріктерінің саяси өкілдігін мойындаған топтың жұмысын жақыннан бақылау мүмкіндігін берді. [1. – 127]

Осы тұрғыдан алғанда, Ахмет-Заки Валидидің саяси ұстанымын зерттеудің өзектілігі тек тарихи тұлғаның ғылыми мұрасын танып-білумен шектелмейді. Бұл зерттеу сол кездегі түркі халқының рухани дамуы мен идеялық эволюциясын, ұлттың өзіндік санасының қалыптасу үдерісін айқындай отырып, ғалымның саяси көзқарастарының эволюциясын терең пайымдауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің практикалық маңызын келесідей негіздеуге болады: біріншіден, Ахмет-Заки Валиди XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі саяси өзгерістердің тікелей куәгері болды. Сол себепті оның еңбектері ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мен дамыту мәселелерінде тәжірибелік бағдар береді.

Екіншіден, Ахмет-Заки Валидидің түркі халықтарының бірлігі мен ұлттық ерекшелікті үйлестіру жөніндегі идеяларын қазіргі Қазақстан жағдайында қолдану мүмкіндігімен айқындалады. Ғалымның көзқарастары ұлттық саясатты жетілдіру, тарихи сананы жаңғырту, жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеу және ұлттық-мәдени құндылықтарға құрмет сезімін арттыру ісінде әдістемелік және тәрбиелік құрал ретінде пайдалануға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта Ахмет-Заки Валидидің ғылыми мұрасы жан-жақты зерделеніп, зерттеу нысанына айналуда. Мәселен, Н.М. Хисматуллина, Р.Н. Бикметова, А.М. Галеева, Ю.Р. Сайранов, З.Ю. Бурангулова және З.Г. Гатиятуллин, А.М. Юлдашбаев, М.М. Кульшарипов, Т. Байкара сияқты ғалымдар өз еңбектерінде оның саяси қызмет жолын ашып, түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеудегі орнын айқындауға айтарлықтай үлес қосты. Отандық ғалымдар да бірқатар зерттеулер жүргізіп, оның мұрасын ұлттық тарих пен мәдениет контексінде қарастыруда.

Қорытындылай айтқанда, Ахмет-Заки Валидидің қызметін зерттеу тек бір тарихи тұлғаның өмір жолын ашу емес, түркі халықтарының XX ғасыр басындағы рухани жаңғыруын, саяси күресін, ұлттық идеялардың қалыптасуын, сондай-ақ қазіргі кезеңге әсер етіп отырған тарихи үрдістерді жан-жақты түсіндіру үшін қажет.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ахмет-Заки Валидидің ұлтшылдық көзқарастарындағы концептуалдық мәселелерді айқындау үшін зерттеу әдістерінің кешені қолданылады. Бұл тәсілдер тарихи, әлеуметтік мәдени және идеологиялық контексттерді тереңірек түсінуге, сондай-ақ Ахмет-Заки Валидидің ұлтшылдық көзқарастарын жүйелі түрде анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында тарихи талдау әдісін қолдану арқылы Ахмет-Заки Валидидің тұлғасының қалыптасуына әсер еткен тарихи факторлар айқындалады. Яғни бұл әдіс XX ғасырдың басындағы геосаяси өзгерістер мен қоғамдық трансформациялардың Ахмет-Заки Валидидің дүниетанымы мен идеологиялық ұстанымдарына ықпалын кешенді түрде зерделеуге мүмкіндік береді. Өйткені, Ахмет-Заки Валидидің ұлтшылдық көзқарастары мен ғылыми тұжырымдамалары Ресей және Осман империяларының ыдырау кезеңімен, ұлт-

азаттық қозғалыстардың күшеюімен және түркі халықтарының саяси егемендік пен мәдени жаңғыру жолындағы ұмтылыстарымен тығыз байланыста қалыптасқан болатын.

Контекстуалды талдау әдісі Ахмет-Заки Валидидің идеяларын өз дәуірінің әлеуметтік, мәдени және саяси ахуалымен өзара байланыста түсіндіруге мүмкіндік береді. Яғни, оның ғылыми мұрасын түркі халықтарының ұлттық жаңғыру үдерістері аясында талдауға және ұлттық мемлекет құру жөніндегі көзқарастарын сол кезеңнің саяси ахуалымен байланысты қарастыруға негіз болады.

Салыстырмалы зерттеу әдісі Ахмет-Заки Валидидің көзқарастарын өз дәуіріндегі саяси және қоғамдық қайраткерлердің идеяларымен салыстыра талдауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл оның дүниетанымының ерекшеліктерін айқындап қана қоймай, идеялардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға негіз болады. Әдіс әсіресе Тоғанның түркі халықтарының бірлігі мен ұлттық сана қалыптастыру мәселелеріне қатысты көзқарастарын терең түсіндіруде тиімді қолданылады.

Деректанулық талдау әдісі Ахмет Заки Валидидің өмірі мен қызметіне қатысты архивтік материалдар – хаттар, мақалалар, жазбалар және басқа да дереккөздерді жүйелі түрде зерттеу арқылы жүзеге асырылады. Бұл әдіс зерттеу барысында сенімді ақпараттарды ғылыми айналымға енгізуге, сондай-ақ зерттеудің әдіснамалық сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, Ахмет Заки Валидидің ұлтшылдық көзқарастарындағы тұжырымдамалық мәселелерді айқындау барысында негізгі дереккөздерді мұрағаттық құжаттар мен жарияланған мұрағаттық жинақтар, Ахмет-Заки Валидидің мемуары, ғылыми монографиялар, ғылыми мақалалар және басқа да зерттеу еңбектері құрайды. Бұл ғылыми материалдар зерттеудің әдіснамалық негізін нығайтып, Ахмет-Заки Валидидің ұлтшылдық көзқарастары мен ғылыми тұжырымдамаларын жан-жақты талдауға мүмкіндік береді.

Атап айтқанда, Түркияның Мемлекеттік архивінің қорында сақталған тұтқындағы Ахмет Заки Тоғанның өтініші зерделенді [3]. Құжаттың құпиялылық режимі тек 2024 жылы алынып тасталғандықтан, ол ғылыми тұрғыдан маңызды және зерттеу үшін құнды негізгі дереккөз болып табылады. Сондай-ақ, аталмыш архив қорында сақталған «Rusya Matbuatı: İstanbul'daki Jön Türkler ile bağlantılı olarak Gaspıralı İsmail Bey'in riyaseti altında Kazan ve Orenburg'da zuhur Eden Genç Müslümanlar hareketi hakkındaki makalenin tercümesi ve rapor» атты француз тіліндегі деректі де ерекше атап өткен жөн [4]. Бұл құжат түрікшілдік көзқарасы тұрғысынан құнды материалдардың бірі болып табылады. Сонымен қатар, Ахмет-Заки Валидидің жарық көрген естеліктері маңызды дереккөздердің қатарында саналады [5]

Ал Ахмет-Заки Валидидің еңбектерінің зерттелуі тұрғысынан башқұрт ғалымдары Н.М. Хисматуллина, Р.Н. Бикметова, А.М. Галеева, Ю.Р. Сайранов, З.Ю. Бурангулова және З.Г. Гатиятуллиннің құрастыруымен Ахмет-Заки Тоғанның көшбасшылық қызметін сипаттайтын «1917-1920 жылдардағы Башқұртстандағы ұлттық-азаттық қозғалыстар» атты мұрағаттық құжаттар мен материалдардың екі томдық жинағы жарық көрді [2.-392].

Ахмет-Заки Тоғанның өмірі мен қызметін зерделеген іргелі еңбектер қатарында А.М. Юлдашбаевтың «Заки Валиди Тоган: ученый, политик, личность» [6], М.М. Кульшариповтың «Башкирское национальное движение (1917–1921)» [7] Т. Байкараның «Заки Валиди Тоган [8] атты монографияларын ерекше атап өтуге болады. Бұдан бөлек, зерттеу барысында бірқатар зерттеушілердің ғылыми мақалалары пайдаланылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресей империясының түркі халықтары қоныстанған аймақтарында жаңа білім беру жүйесінің қалыптасуы, баспа арқылы ұлттық сананы қалыптастыруға бағытталған әрекеттер, саяси ұйымдардың құрылуы, автономиялық идеялардың күшеюі, қалалық өмірдің кеңеюі, кәсіби қауымдастықтардың қалыптасуы сияқты тағы өзге үрдістердің маңызы күшейді. Бұл үдерістер ұлттық аймақтардың интеллектуалдық өміріне ерекше әсер етіп, түркі халықтары арасындағы жеке тұлғалардың, әсіресе зиялы қауым өкілдері мен қоғамдық көшбасшылардың рөлін айтарлықтай арттырған болатын. Мұндай

тұлғалар қатарында Исмаил Гаспринский, Алимардан-бек Топчибашев, Али бей Хусейнзаде, Ахмет-бек Ағаоглу, Юсуф Акчура, Ахмет-Заки Тоған, Алихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мұстафа Шоқай және басқалары болды.

Бұл тұлғалар маңызды саяси және мәдени платформаларда өзара тығыз әрекет етті. Соның ішінде бүкілресейлік мұсылман съездері, ғылыми-ағартушылық конференциялар, аймақтық жиналыстар, сондай-ақ Мемлекеттік Думадағы қызметтері мен басқа да қоғамдық-саяси қарым-қатынастарды атап өтуге болады. Нәтижесінде түркі-мұсылман зиялы қауым өкілдерінің байланыстары трансрегионалдық сипатқа ие болды.

Аталмыш тұлғалардың қатарында Ахмет-Заки Валиди де ерекше орын алды. Оның қоғамдық қызметі мен шығармашылық жолы тек башқұрт халқымен шектелмей, Түркістандағы саяси ахуалмен тығыз байланыста өрбіді. Оның ғылыми және публицистикалық мұрасы осы тарихи-контекстуалды өзгерістер аясында түркі халықтарының ұлттық сана мен бірлігін нығайтуға бағытталған әрекеттермен тығыз байланысты дамыды. Мысалы, Түркістан мұсылмандарының съезін өткізуде Ахмет-Заки Валиди белсенді қызмет атқарды. Осында Түркістан мұсылмандарының Орталық шуро ұйымы құрылып, ұйымның төрағасы Мұстафа Шоқай, ал хатшысы ретінде Ахмет-Заки Валиди сайланды. Съезд жұмысы бір апта бойы жоғары деңгейде ұйымдастырылып, түркістандықтардың саяси жетілгені мен ынтымағын көрсетеді. Бұл, әсіресе кадеттер үшін күтпеген жағдай болады. Олар түркістандықтар тарапынан көрсетілген саяси жауапкершілік пен ұйымдастырушылық қабілетіне таңданыс білдіреді [9].

Түркістан мұсылмандарының съезі Ахмет-Заки Валидидің саяси белсенділігі мен көшбасшылық рөлінің нығаюына ықпал етіп, оның саяси қызметінде Түркістанмен етене жақын байланыс орнатуына негіз болды. Ол өзі бұдан кейінгі қызмет жолында: «Башқұрт қозғалысын басқарып кету маған күтпеген жағдай болды. Мен алдын-ала бұл қозғалыстың жетекшісі боламын деп ойламадым. Егер Ташкент советтердің қолына өтпегенде, мен өз тағдырымды жалпы түркілік қозғалыспен байланыстырып, үнемі Орынбор мен Ташкент арасында қатынап жүретін болар едім» [9. – 95], - деп жазған болатын.

Дегенмен, ұлттық бірегейлікті нығайту шаралары саяси билік құрылымы тарапынан «империялық тұтастыққа» қауіп төндіруші элемент ретінде бағаланып, репрессивті шаралардың қолданылуына әкелді. Мысалы, 1911 жылы «Русское обозрение» газетінде «жас мұсылмандар қозғалысы» атты мақала жарық көреді. Автор Ресейдегі мұсылман жастар қозғалысының жылдам дамып, қоғам мен саясат үшін қауіп төндіретін сипатқа ие болғаны баяндайды. Сонымен қатар, қозғалыстың тек идеологиялық тұрғыдан ғана емес, жеке байланыстар арқылы да жастар арасында кеңінен таралғанын айтады. Автордың пікірінше, қозғалыстың дамуы, әсіресе Исмаил Гаспринскийдің қатысуымен Каирде құрылған жоғарғы діни оқу орнының ашылуымен байланысты болды. Ал «Жас мұсылмандар» партиясының мұсылман мектептерінде белсенді жұмыс жүргізуі жастар арасында прогрессивті көзқарас қалыптастырып, бірнеше оқу орындарын бақылауға алуына ықпал етті [4. – 1-2].

Осылайша, елдегі саяси ахуал ұлттық қозғалыс өкілдерінің өмірлік бағыт-бағдарына, олардың саяси және қоғамдық қызметінің сипатына, сондай-ақ ұлттық ұстанымдарының қалыптасу үдерісіне айтарлықтай ықпал етті. Бұл ықпал Ахмет-Заки Валидидің өмір жолында да айқын байқалып, оның тағдырында түбегейлі өзгерістерге алып келді. Осы ахуал оның естеліктерінде былай сипатталған: «1920 жылдың 9 маусымында мен тағы да қашуға мәжбүр болдым, бірақ бұл жолы Лениннен. Оған қарсы күрес туын қайта көтеріп, Түркістанның таулары мен шөлдеріне шегінуге тура келді. Егер бұл жолы да сәтсіздікке ұшырасақ, Еуропаға кетемін. Бәлкім, Мәскеуді енді ешқашан көрмейтін шығармын... Бүгін менің он төрт жолдасым Башқұртстаннан алдын-ала белгіленген пункттерге – Қазақстан мен Түркістанға аттанды. Қорғаушылар тобымен бірге біз қазақ қайраткері Ахмет Байтұрсынұлымен және кейбір басқа да башқұрт және қазақ зиялыларымен бірге Саратов қаласы арқылы жолға шықтық» [5. – 6].

Архивтік деректерге сүйенсек, Ахмет-Заки Валидидің саяси айыптауларға ұшырауы тек большевиктік билік кезеңімен шектелмей, эмиграция кезеңінде де жалғасқаны айқын көрінеді. Мысалы, 1944 жылдың мамыр айында Түркияның Стамбул және Анкара қалаларында коммунизмге қарсы студенттік демонстрациялар өтеді. Бұдан кейін, билік тарапынан пантүраншылдық қозғалысқа қарсы күдалау басталады. Бұқаралық ақпарат құралдарында «жасырын тұраншылдық ұйымның бар екені және олардың тұтқындалғаны» туралы хабарланады. Осы оқиға барысында Ахмет-Заки Валидиге «Түркия аумағында кеңестерге қарсы пантүрікшілдік әрекет жүргізді» деген айып тағылады. Нақтырақ айтқанда, 1944 жылғы 15 мамырда Ахмет-Заки Валидидің айтуынша, айып Түркияның көршілерімен қатынасына зиян келтіруге және бар жүйені әлсіретуге тырысқанына негізделген. Сөйтіп, төтенше жағдайлар бойынша бірінші сот оны «мемлекеттік төңкеріс жасауға әрекеттенгені» үшін 10 жылға соттайды [8. – 41].

Ахмет-Заки Валиди аталмыш оқиға туралы 1944 жылы 9 тамызда Республикалық Халық партиясының хатшылығына жазған өтінішінде ашық баяндайды. Ол: «үш айдан астам уақыт бойы мен тұтқындамын. Қызмет жоспарым бұзылды. Маған тапсырылған міндеттерім бойынша отбасым қиыншылыққа тап болды. Барлық қиындықтарымды мен Білім министрі мырзаға жазған ұзақ хатымда баяндадым. Сол хаттың бір нұсқасын сіздерге ұсыну арқылы оны мұқият оқып шығуыңызды сұраймын. Менің жақсы танысым, әрі партияның басшылығы ретінде Үлкен ұлттық жетекшінің және Бас уәкіл мырзаның алдында құқықтарым үшін араласуыңызды және мені осы қиыншылықтардан құтқарып, қызметіме қайта оралу мүмкіндігін қамтамасыз етуіңізді өтінемін» [3. – 3], - деп жазды.

Сөйтіп, 1944 жылғы «нәсілшілдік пен тұраншылдық» ісі ақталып шыққанына қарамастан, оның салдары кейінгі уақытта да сезіліп тұрды. Ахмет-Заки Валиди мен оның серіктестері үшін шынайы бостандық тек 1950 жылы биліктің өзгеруінен кейін келгені белгілі болды [8. – 42].

Осылайша, Ахмет-Заки Валидидің ұлттық мүдделерді қорғауға бағытталған саяси қызметі билік тарапынан репрессиялық шаралармен бетпе-бет келгені, сондай-ақ бұл жағдайдың кәсіби және жеке өміріне теріс әсер еткені құжаттарда айқын көрініс тапқан. Бұл мысал ұлттық қозғалыс өкілдеріне әртүрлі саяси контексттерде тұрақты қысым көрсетілгенін көрсетеді.

Осындай ауыр тарихи оқиғаларды бастан өткерген Ахмет-Заки Валидидің саяси ұстанымдарында уақыт өте келе белгілі бір өзгерістер байқалады. Бұл, бәлкім, саяси қуғын-сүргіннің тікелей әсерімен байланысты болуы мүмкін. Мысалы, Мұстафа Шоқайдың 1932 жылы жарық көрген «Яш Түркістан» журналының №26 санында жарияланған «Бір ғылыми өтірікке қарсы (Қоқан автономиясына 14 жыл толуына орай)» атты мақаласында Ахмет Заки Тоғанның ұстанымдарына қатысты қатты сын пікірлер білдірілгенін көруге болады. Автор мақалада: «Заки бектің өтіріктерін әшкерелегенде мен тек автономия және автономия үкіметі хақындағы бұрмаланған шындықты қалпына келтірумен ғана шектелемін. Заки бек орыс коммунистік партиясының қатарына кіріп шыққаннан бері өтірік айтуды саяси пікір сайысының бір тәсілі етіп алғаны байқалады. Оқырмандар мұны ойдан шығарып отыр демесін. Мен пікірлерімді Заки бектің өз айтқандарымен дәлелдеуге тырысамын» [10], - деп жазады.

Осы эмиграциялық ортадағы сын-пікірлер Ахмет-Заки Валидидің тұлғасына қатысты бағалаулардың тарихи кезеңге қарай өзгеріп отырғанын айқын көрсетеді. Кейінгі зерттеушілер бұл жағдайды кеңірек тарихи контекстте былай түсіндіреді: «КСРО кезеңінде түрік халықтарының көрнекті өкілдерінің бірі, башқұрт Заки Валиди Тоғанның аты ұмытылып кеткен немесе халық мүддесіне «сатқындық жасаған» деп көрсетілген. Тек М.С. Горбачевтің жариялаған қайта құру кезеңінен кейін ғалымдар сталиндік кезеңде негізсіз репрессияға ұшыраған тұлғалардың өмірі мен қызметін тереңірек зерттеуге мүмкіндік алды» [11].

Бұл тұжырымдар кеңестік идеологиялық саясаттың Ахмет-Заки Валидидің тарихи бейнесін әдейі теріс көрсетуге бағытталғанын дәлелдейді. Мұндай саяси-идеологиялық қысым

оның мұрасын объективті зерттеуге ұзақ уақыт бойы мүмкіндік бермеді. Соның нақты көріністерінің бірі ретінде мына деректі келтіруге болады: «Кеңес дәуірінде оның шығыстану саласындағы еңбектері әлем ғалымдарына кеңінен белгілі болып, Ташкент қаласындағы бір көше оның атымен аталғанына қарамастан, туған жері Башқортостанда оның еңбектерін оқу да, есімін атау да қатаң тыйым салынды» [12]. Бұл деректер Ахмет-Заки Валидидің тұлғасы әртүрлі саяси ортада әрқалай бағаланғанын, ал оның шынайы ғылыми және саяси мұрасын түсіну үшін тарихи кезеңдердің ерекшеліктерін ескерудің шешуші маңызға ие екенін көрсетеді. Байқағанымыздай, бір жағынан, эмиграциялық басылымдарда оның саяси ұстанымдарына қатысты өткір сын-пікірлер айтылса, екінші жағынан, кейінгі зерттеулер кеңестік идеологиялық қысымның оның тарихи бейнесін мақсатты түрде бұрмалауға бағытталғанын айқындап отыр. Бұл жағдай қайраткердің қызметін бағалауда тарихи контекстердің шешуші рөл атқаратынын және оның мұрасын объективті зерделеу үшін көпқырлы дереккөздерге сүйенудің қажеттілігін айғақтайды.

Осы пікір алуандығы Ахмет-Заки Валидидің өз қолымен қалдырған құжаттық материалдарда да көрініс табады. Мәселен, оның Түркияда қамауда отырған кезде жазған өтінішінде: «мен ешқашан түркі әлемінің саяси бірлігі идеясын ұстанған емеспін және оның мүмкін еместігін "Бүгінгі Түркістан" кітабымда "Пантюркизм және пантуранизм" бөлімінде жазып, Англияның статистикасы мен Орта Азиядағы шекаралық мәселелерді қозғап айтып өткен болатынмын. Әрі мен түркі әлемінің бірлігі мәселесінде үнемі теріс көзқарас білдіріп, 1917 жылғы Мәскеудегі мұсылмандар съезінде Батыс және Шығыс түркілерінің бір мемлекетті құра алмайтындығын айтқанмын...» [3. – 3], - деп көрсетуі оның саяси ой-ұстанымдарының күрделілігін және әртүрлі жағдайларда өзгере отырып, уақытқа қарай қайта қаралып отырғанын дәлелдейді.

Бұл мәселеге қатысты зерттеуші М. Кульшарипов та Ахмет-Заки Валидидің түркі-мұсылман халықтары арасындағы «табиғи айырмашылықтарға» назар аударудың маңыздылығын атап өткенін және осы тұрғыдағы оның көзқарасы біртұтас түркі-мұсылман ұлты идеясымен үйлеспейтінін көрсеткенін жазған болатын [7. – 90].

Сонымен бірге, Ахмет-Заки Валиди өзінің шығармаларында жалпы түркі әлемінің рухани және мәдени бірлігін жоққа шығармайтынын атап өтеді. Ол: «түркі әдебиетінде мен әрқашан түркі халықтарының тілдік және мәдени бірлігін қолдап, осы мәселеге қатысты пікір білдіріп келдім» [3. – 3], - деп жазады. Бұл мәліметтер оның этносаяси құрылым жөніндегі көзқарастары мен түркі халықтарының ортақ мәдени-тілдік негізін жоғары бағалауы өзара қайшылық тудырмайтынын, керісінше, мәселенің түрлі деңгейлерін айқындауға бағытталғанын көрсетеді.

Осы тұрғыда Валидидің «Бүгінгі Түркістан» еңбегіндегі тұжырымдары да оның көзқарастарындағы жүйелілікті айқындайды. Автор түркі халықтарының ұлттық және мәдени мәселелерін ру-тайпалық жіктелімдер мен этнологиялық зерттеулер негізінде қарастырудың маңыздылығын атап өтеді. Ол қазіргі орта түріктер арасында қазақ, өзбек және татар сияқты түрлі әдеби дәстүрлер қалыптасқанымен, олардың болашақта ортақ «орта түрік» мәдени кеңістігі ретінде бірігу мүмкіндігін де жоққа шығармайды. Мұндай бірігу, оның пікірінше, ұлттық дәстүрлерді неғұрлым толық сақтаған қазақ, өзбек және ноғайлардың тілдік-мәдени мұраларының басымдығына сүйене отырып жүзеге асуы ықтимал еді. Сонымен қатар, ол орта түріктердің мәдени бірегейлігін сақтау жолында тарихи батырлар туралы дастандардың ерекше рөл атқаратынын атап көрсетіп, мәдени бірігудің саяси кедергілерден жоғары тұратын интеграциялық күш екенін негіздейді [13].

Алайда, XX ғасырдың басында мәдени бірегейліктің қалыптасуы тек ұлттық дәстүрлер мен тілдер негізінде ғана емес, сонымен қатар түрлі саяси ықпалдар мен идеялық ағымдардың әсерінен де жүзеге асуы мүмкін еді. Осы кезеңде түркі мұсылман халықтары арасында белсенді таралған қозғалыстардың қатарында исламшылдық пен түрікшілдік ерекше орын алды. Мысалы, зерттеушілер «түрікшілдік идеологиясын түркі халықтарының этникалық,

тілдік және мәдени бірлігін мойындауға негізделген идеялар жиынтығы ретінде қарастыруға болатынын атап өтеді. Бұл идеология олардың ынтымақтастығын, бірлігін, еркіндігі мен тәуелсіздігін қорғауды, сондай-ақ прогресс пен гүлденуге ұмтылуды насихаттайды [14]. Ал исламшылдық, өз кезегінде, мұсылман елдерінің саяси тәуелсіздігін қорғауды, исламдық құндылықтарды сақтауды мақсат етеді. Мұндағы маңызды жайт – «исламшылдық саяси дін ретінде тарихи контекстке байланысты әртүрлі түрлерге ие болуы» мүмкін [15].

Осы идеялық ағымдарға қатысты Ахмет-Заки Валидидің ұстанымы өзіндік ерекшелікке ие. Ол «саяси панисламшылдық» тұжырымдамасының негізінен Еуропа империалистерінің қиялдары мен күмәндарынан туындағанын атап өтеді. Оның пікірінше, бұл идеяның қалыптасуы еуропалық державалардың Шығысқа қатысты саяси амбицияларына негізделгенімен, Түркістанда кеңінен қолдау таппаған. Дегенмен, «пантұраншылдық» идеясын Еуропадағы пангерманшылдық пен панславяншылдық қозғалыстарының ықпалымен, әсіресе венгр ұлтшылдарының әсерімен қалыптасқанын атап өтеді. Сонымен қатар, Валиди пантүрікшілдік идеясының алғашқы ғылыми негіздемесін венгр ғалымы Вамберидің 1868-1874 жж. еңбектерімен байланыстырады. Бұл идеяны белгілі бір уақыт кезеңінде Ұлыбритания өзінің геосаяси мақсаттарына қолдағанын атап өтеді. Яғни, ол Осман империясын Ресейге қарсы Орта Азияда стратегиялық одақтас ретінде пайдалануды көздеген болатын» [13.–339]. Мұндай тұжырымдар оның идеологиялық ағымдарды тек тарихи-ғылыми тұрғыда бағалап, олардың түркі қоғамындағы шынайы рөлін саралауға ұмтылғанын айғақтайды.

Осыдан кейін Ахмет-Заки Валиди түркі қоғамының тарихи дамуын түсіндірудегі басты факторлардың бірі ретінде тіл мен мәдениеттің маңызын айқындайды. Ахмет-Заки Валидидің пайымдауынша, этномәдени құндылықтардың сақталуы халықтың саяси дербестігін қамтамасыз ететін негізгі алғышарттардың бірі болып табылады. Ол тарихи деректерге сүйене отырып, Қытайдағы Вэй әулеті кезеңінде түркі тайпалары мәжбүрлі ассимиляция нәтижесінде ана тілдік негізінен айырылғанымен, қолайлы жағдай туған сәтте ұлттық тілін де, дербестігін де қалпына келтіргенін көрсетеді. Ахмет-Заки Валиди бұл үдерісте буддизмнің ассимиляциялық ықпалын ерекше атап, оны халықты әлсіреткен фактор ретінде бағалайды. Оның пікірінше, түркі халықтарының мәдени және саяси тұтастығын сақтауда ислам діні біріктіруші және қорғаныш рөлін атқарады. Коммунизм уақыт өте келе дербес идеологиялық жүйе болу қабілетін жоғалтып, орыс империялық мүдделердің құралына айналады... Ахмет-Заки Валиди кеңестік ұлттық саясатты да сынға алады. Оның пайымдауынша, «Түркістан» ұғымының ресми қолданыстан алынып, оның орнына бірнеше жеке республиканың құрылуы кеңестік биліктің аймақтық тұтастықты әлсіретуге бағытталған стратегиясының бір бөлігі болды. Ол жасанды тілдік нормаларды қалыптастыру және жаңа әдеби тілдерді енгізу әрекеттері болашақта орыс тіліне толық көшуге негіз дайындау мақсатында жүргізілгенін атап өтеді [5.–278].

Сонымен қатар, Ахмет-Заки Валидидің пікірінше, большевиктік орталық биліктің арнайы шешімі негізінде Түркістан аймағына қатысты қолданылып келген «Түркістан» және «Түркрепублика» терминдерін ресми түрде саяси айналымнан алынып тасталып, олардың орнына «Орта Азия» атауы енгізілді. Бұл жаңа терминологиялық ұстаным әлемдік ғылыми әдебиетте әдетте Шығыс Түркістан, Моңғолия және Тибет өңірлерін қамтитын географиялық-мәдени кеңістікке қатысты қолданылатыны белгілі. Осылайша, кеңестік билік ұстанымы аймақтық атауды өзгерту арқылы өңірдің тарихи-өркениеттік тұтастығын әлсірету және оның дәстүрлі «Түркістан» ұғымымен байланысын қайта қарастыруды көздегенін көрсетеді [16]. Бұдан бөлек, «Орта Азия» атауы Сырдарияның төменгі ағысы, Арал теңізі маңы және Маңғышлақ өңірі сияқты кейбір аумақтарды қоспағанда, бұрынғы «Ресей Түркістаны» атауының орнына қолданылуға тиіс ұғым ретінде бекітілді. Мұндай терминологиялық өзгерістер кеңестік ұлттық-аймақтық межелеу саясатының құрамдас бөлігі ретінде аймақтың

тарихи атауын әкімшілік-идеологиялық мақсаттарға бейімдеу әрекеті ретінде бағалануы мүмкін.

Қорыта айтқанда, талдауға алынған материалдар түркі қоғамындағы саяси және идеологиялық ағымдардың, мәдени ерекшеліктердің және этносаяси өзгерістердің бір-бірімен тығыз байланыста екенін көрсетеді. Ахмет-Заки Валидидің қарастыруындағы мәселелер ұлттық сана қалыптасуына әсер еткен ішкі және сыртқы факторлардың құрылымын айқындайды. Оның тәжірибесі мен ғылыми ой-пікірлері аймақ тарихындағы маңызды құбылыстардың мәнін түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері түркі кеңістігіндегі ой-сана эволюциясының кездейсоқ емес екенін, оны геосаяси өзгерістер, отарлық саясат және рухани-мәдени процестердің өзара әрекеттесуі қалыптастырғанын көрсетеді. Сонымен қатар, Ахмет-Заки Валидидің көзқарастары сол дәуірдегі интеллектуалдық талқылаулардың деңгейін және аймақтық сәйкестіктің күрделі құрылымын айқындайды.

Осыдан мынадай қорытынды жасауға болады: ұлттық идеялардың трансформациясы тарихи факторлардың жеке тұлғалардың өмірі мен ұстанымдарына ықпал етуімен тығыз байланысты дамыған. Сонымен қатар, түркі әлеміндегі мәдени-идеялық ізденістер көпқырлы әрі күрделі сипатқа ие болып, әртүрлі әлеуметтік, саяси және рухани процестердің өзара әрекеттесуі нәтижесінде қалыптасқанын байқауға болады.

Қорытынды

Зерттеу барысында талданған деректер Ахмет-Заки Валидидің саяси ұстанымдары мен ғылыми көзқарастары, ұлтшылдық бағытындағы қызметі бірнеше тарихи-идеологиялық контексттердің тоғысында қалыптасқанын көрсетеді.

Біріншіден, ол түркі халықтарының қоғамдық-саяси жаңғыру үдерістеріне тікелей араласқан тұлға ретінде аймақтық және империялық деңгейдегі өзгерістерге белсенді түрде ықпал еткен қайраткер болды.

Екіншіден, ұлттық қозғалыстардың қарқын алған кезеңде оның ұстанымдары заманауи саяси жағдайлар мен билік тарапынан көрсетілген қысымға байланысты үнемі қайта қаралып отырды, нәтижесінде оның көзқарастары кейбір өзгерістер байқалды.

Үшіншіден, Ахмет-Заки Валидидің еңбектері мен естеліктері XX ғасыр басындағы түркі әлеміндегі ұлттану, мәдени интеграция, аймақтық қайта құрылымдану секілді үдерістердің ішкі динамикасын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, оның идеялары мен іс-әрекеттеріне қатысты қарама-қайшы бағалаулардың болуы – саяси жағдайларға тәуелді интерпретациялардың нәтижесі екенін айғақтайды. Эмиграциялық ортадағы сындар мен кеңестік идеология ықпалының сондай бағалауларға әсер етуі Ахмет-Заки Валидидің тарихи бейнесін объективті зерттеу үшін кең ауқымды дереккөздерге сүйенудің қажеттілігін көрсетеді.

Жалпы алғанда, оның тұлғасы түркі халықтарының саяси ойының қалыптасуы мен ұлттық сананың жаңғыру тарихындағы көпқырлы құбылыстарды түсіндіруге мүмкіндік беретін маңызды ғылыми феномен болып табылады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасының Ғылым және Жоғары білім министрлігіне қарасты Ғылым комитетінің қаржыландыруымен жүзеге асырылды (грант № ИРН AP23484987 «Исламшылдық, түрікшілдік және Алаш қозғалыстарының тарихы: дәстүрлер диалогы мен ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың ерекшеліктері»).

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Özsoy Emre. (2025) Zeki Velidi Togan'ın İl Gazetesinde Yayımlanan Yazıları (1913-1914). Bilig. № 114. P. 117-143.

2 А.А. Валидов - организатор автономии Башкортостана. У истоков федерализма в России (1917-1920). Документы и материалы. Ч.1 / Сост. Н. М. Хисматуллина, Р. Н. Бикметова, А. М. Галеева, Ю. Р. Сайранов. – Китап: – 2005. – 392 с.

3 Devlet Arşivleri Başkanlığı. 490-1-0-0/549-2195-2. Tutuklu bulunan Zeki Velidi Togan'ın dilekçesinin Genel Sekreterliğe sunulduğu. 31.01.1945. P.3-13.

4 Devlet Arşivleri Başkanlığı. HR.SYS. Rusya Matbuatı: İstanbul'daki Jön Türkler ile bağlantılı olarak Gaspıralı İsmail Bey'in riyaseti altında Kazan ve Orenburg'da zuhur Eden Genç Müslümanlar hareketi hakkındaki makalenin tercümesi ve raporu. (M-23-05-1911). P.1-2.

5 Заки Валиди Тоган. Вспоминания. Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман-тюрков за национальное бытие и сохранение культуры / перевод с тур. А. Юлдашбаев. Ч.2. – Китап: – 1998. – 368 с.

6 Юлдашбаев А.М. Заки Валиди Тоган: ученый, политик, личность. – ИИЯЛ УНЦ РАН: –2015.– 100 с.

7 Кульшарипов М.М. Башкирское национальное движение (1917-1921 гг.). – Китап: – 2000. – 368 с. –

8 Байкара Т. Заки Валиди Тоган / Сост. и перевод на русс. Р. М. Булгакова, А. М. Юлдашбаева. – Китап: – 1998. – 328 с.

9 Национально-государственное устройство Башкортостана (1917-1925 гг.). Документы и материалы: В 4 т. / Авт.-сост. Б. Х. Юлдашбаев. Т. 1. – Китап: – 2002. – 608 с.

10 Шоқай М. Таңдамалы. Т.1. – Қайнар: – 1998. – 512 б.

11 Аяған Б.М. З-В. Тоғанның 1917-1930 жылдардағы қазақ автономистерімен саяси қарым-қатынасы (З-В. Тоғанның «естеліктер» екі томдығы негізінде). Отан тарихы.– № 27 (4). – 2024. – Б. 889-904.

12 Буканова Р.Г. Заки Валиди Тоган: прошлое и настоящее. Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Исторические и социально-политические науки. – Том 2 № 69. – 2021. – С. 148-156.

13 Вәлиди Әхмәтзәки. Бөгөнгө төркиле Төркөстан һәм якын тарихы. Көнбайыш һәи Төнъях Төркөстан. – Китап: – 2015. – 400 б.

14 Мухамметдинов Р.Ф. Зарождение и эволюция тюркизма (из истории политической мысли и идеологии тюркских народов: Османская и Российская империя, Турция, СССР, СНГ 70-е гг. XIX в. – 90-е гг. XXв.). – Заман: – 1996. – 272 с.

15 Семедов С.А. Исламизм и феномен политических религий. Россия реформирующаяся. - №11. – 2012. – С. 435-454.

16 Togan Z.V. (1960) Türk Türkistan. Toprak Yayınları: 40 p.

НАСЛЕДИЕ АХМЕТ-ЗАКИ ВАЛИДИ: ПЕРЕСЕЧЕНИЕ КУЛЬТУРНОГО ЕДИНСТВА И ПОЛИТИЧЕСКОЙ БОРЬБЫ

Аннотация

Исследование направлено на анализ политических позиций и националистической деятельности Ахмет-Заки Валиди в контексте политического сознания, национальных движений и процессов культурного возрождения тюркских народов в начале XX века. В начале XX века кризис автократической власти в Российской империи, особенно в регионах, населённых тюркско-мусульманскими народами, способствовал росту политической активности и усилению освободительных движений. Этот процесс открыл новые возможности для формирования и развития национального сознания и политической мысли. В данном историко-идеологическом контексте Ахмет-Заки Валиди активно способствовал продвижению идей национальной независимости тюркских народов и стимулированию процессов культурного возрождения. Цель исследования - проанализировать политические позиции и националистическую деятельность Ахмет-Заки Валиди в контексте историко-идеологических процессов начала XX века, выявить особенности его взглядов на национальное возрождение и культурное единство тюркских народов. Полученные результаты подчёркивают необходимость объективного изучения исторического образа Ахмет-Заки Валиди на основе разнообразных источников. Кроме того, они демонстрируют, что противоречивые оценки его личности являются результатом интерпретаций, зависящих от политической конъюнктуры. В исследовании применялся комплекс исторических, контекстуальных, сравнительных и источниковедческих методов, а полученные выводы были подтверждены архивными материалами. Это позволило всесторонне выявить формирование националистических взглядов и научных концепций Ахмет-Заки Валиди в историческом, политическом и культурном контексте.

Ключевые слова: Ахмет-Заки Валиди Тоган, национальное сознание, национальное движение, культурное возрождение, культурное единство.

THE LEGACY OF AHMET-ZAKI VALIDI: THE INTERSECTION OF CULTURAL UNITY AND POLITICAL STRUGGLE

Abstract

This study analyzes the political positions and nationalist activities of Ahmet-Zaki Validi within the context of political consciousness, national movements, and cultural revival among Turkic peoples in the early 20th century. At the beginning of the 20th century, the crisis of autocratic rule in the Russian Empire, particularly in regions inhabited by Turkic-Muslim populations, contributed to the growth of political activism and the intensification of liberation movements. This process created new opportunities for the formation and development of national consciousness and political thought. Within this historical and ideological context, Ahmet-Zaki Validi actively promoted national independence for Turkic peoples and encouraged cultural renewal. The aim of the study is to analyze Ahmet-Zaki Validi's political positions and nationalist activities in the context of early 20th-century historical and ideological processes, and to identify the specific features of his views on national revival and the cultural unity of Turkic peoples. The results highlight the significance of conducting an objective study of Ahmet-Zaki Validi's historical image using a diverse range of sources. They further suggest that divergent assessments of his persona often stem from interpretations influenced by the prevailing political context. The study employs a combination of historical, contextual, comparative, and source-critical methods, and the findings are corroborated by archival materials. This approach enables a comprehensive understanding of the formation of Ahmet-Zaki Validi's nationalist views and scholarly concepts within their historical, political, and cultural contexts.

Keywords: Ahmet-Zaki Validi Togan, national consciousness, national movement, cultural revival, Cultural unity.

REFERENCES

1 Özsoy Emre. (2025) Zeki Velidi Togan'ın İl Gazetesinde Yayımlanan Yazıları (1913-1914) [*Articles of Zeki Velidi Togan Published in İl Newspaper*]. Bilig. № 114. P. 117-143. [in Turkish]

2 A.A. Validov - organizator avtonomii Bashkortostana. U istokov federalizma v Rossii (1917-1920). [*A.A. Validov: Organizer of the Bashkortostan Autonomy. At the Origins of Federalism in Russia (1917–1920)*]. Dokumenty i materialy. CH.1 / Sost. N. M. Hismatullina, R. N. Bikmetova, A. M. Galeeva, YU. R. Sajranov. Kitap: 2005.392 p. [in Russian]

3 Devlet Arşivleri Başkanlığı. Tutuklu bulunan Zeki Velidi Togan'ın dilekçesinin Genel Sekreterliğe sunulduğu [*The petition of the detained Zeki Velidi Togan submitted to the General Secretariat*]. 490-1-0-0 / 549-2195-2. 31.01.1945. P. 3-13[in Turkish]

4 Devlet Arşivleri Başkanlığı. Rusya Matbuatı: İstanbul'daki Jön Türkler ile bağlantılı olarak Gaspıralı İsmail Bey'in riyaseti altında Kazan ve Orenburg'da zuhur Eden Genç Müslümanlar hareketi hakkındaki makalenin tercümesi ve raporu [*Russian Press: Translation and report of the article on the Young Muslims movement that emerged in Kazan and Orenburg under the leadership of Ismail Bey Gaspıralı, in connection with the Young Turks in Istanbul*]. HR.SYS. (M-23-05-1911). P. 1-2 [in Turkish]

5 Zaki Validi Togan. Vspominaniya. Bor'ba narodov Turkestana i drugih vostochnyh musul'man-tyurkov za nacional'noe bytie i sohranenie kul'tury [*Memoirs: The Struggle of the Peoples of Turkestan and Other Eastern Muslim Turks for National Existence and the Preservation of Their Culture*] / perevod s tur. A. Yuldashbaev. CH.2. Kitap: 1998. 368 p. [in Russian]

6 Yuldashbaev A.M. Zaki Validi Togan: uchenyj, politik, lichnost' [*Zaki Validi Togan: Scholar, Politician, and Personality*]. IIYAL UNC RAN: 2015. 100 p. [in Russian]

7 Kul'sharipov M.M. Bashkirskoe nacional'noe dvizhenie (1917-1921) [*The Bashkir National Movement (1917–1921)*]. Kitap: 2000. 368 p [in Russian]

8 Bajkara T. Zaki Validi Togan [*Zaki Validi Togan*]. Sost. i perevod na russ. R. M. Bulgakova, A. M. Yuldashbaeva. Kitap: 1998.328 p [in Russian]

9 Nacional'no-gosudarstvennoe ustrojstvo Bashkortostana (1917-1925 gg.) [*The National-State Structure of Bashkortostan (1917–1925)*]. Dokumenty i materialy: V 4 t. / Avt.-sost. B. X. YUldashbaev. T. 1. Kitap: 2002. 608 p.[in Russian]

10 Shoqai M. Tandamaly [*Selected*]. T.1. Qainar: 1998. 512 p [in Kazakh]

11 Ayagan B.M. Z-V. Togannyn 1917-1930 zhyldardagy qazaq avtonomisterimen sayasi qarym-qatynasy (Z-V. Togannyn «estelikter» eki tomdygy negizinde) [*Z-V. Togan's Political Relations with Kazakh Autonomies in 1917–1930 (Based on Z-V. Togan's Two-Volume Memoirs)*]. Otan tarihy. 2024. № 27 (4). P. 889-904 [in Kazakh]

12 Bukanova R.G. Zaki Validi Togan: proshloe i nastoyashchee [*Zaki Validi Togan: Past and Present*]. Vestnik KazNPU imeni Abaya. Seriya: Istoricheskie i social'no-politicheskie nauki. Vol.2 № 69. 2021. P. 148-156 [in Russian]

13 Vəlidi Əhmətzəki. Bəgəngə tərkile Tərkəstan həm yakyn tarihy. Kənbajysh həi Tən"yah Tərkəstan [*Modern Turkestan and Recent History. Old and Eastern Turkestan*]. Kitap: 2015. 400 p [in Tatar]

14 Muhammetdinov R.F. Zarozhdenie i evolyuciya tyurkizma (iz istorii politicheskoj mysli i ideologii tyurkskih narodov; Osmanskaya i Rossijskaya imperiya, Turciya, SSSR, SNG 70-e gg. XIX v. 90-e gg. XX v.) [*The Emergence and Evolution of Turkism (from the History of Political Thought and Ideology of Turkic Peoples; Ottoman and Russian Empires, Turkey: USSR, CIS 70-e gg. XIX v. 90-e gg. XX v*].Zaman: 1996. 272 p. [in Russian]

15 Semedov S.A. Islamizm i fenomen politicheskih religii [*Islamism and the Phenomenon of Political Religions*]. Rossiya reformiruyushchayasya. №11. 2012. P. 435-454 [in Russian]

16 Togan Z.V. (1960) Türk Türkistan [*Turkic Turkestan*]. Toprak Yayınları: 40 p. [in Turkish]

Information about the author:

Ganizhamal Kushenova - **corresponding author,** candidate of Historical Sciences, associate professor, departments of History of Kazakhstan, L.N.GumilyovEurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: jamal-i@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9438-8381

Yerlan Abdraimov - Doctoral student at L.N. Gumilyov Eurasian National University, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

E-mail: erla-n@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2100-5615

Информация об авторах:

Ганижамал Кушенова - **основной автор,** кандидат исторических наук, ассоцированный профессор кафедры истории Казахстана, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, г. Астана, Казахстан

E-mail: jamal-i@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9438-8381

Ерлан Абдраимов - докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан.

E-mail: erla-n@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2100-5615

Автор туралы мәлімет:

Ғанижамал Көшенова - **негізгі автор,** тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

E-mail: jamal-i@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9438-8381

Ерлан Абдраимов - Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

E-mail: erla-n@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2100-5615

ҒТАМР 13.09 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.06**
ӘОЖ 930.85

Д.Т. Куандыков[1*], Ұ.Т. Ахметова[1]

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: dauren3228q@gmail.com

«МӘДЕНИ МҰРА» БАҒДАРЛАМАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ: АТЫРАУ ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасында 2004–2011 жылдары жүзеге асырылған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының Атырау облысындағы іске асырылу барысы өңірлік архив материалдары, ресми құжаттар және жергілікті билік органдарының есептері негізінде жан-жақты талданады. Зерттеудің негізгі мақсаты – бағдарламаның Атырау өңіріндегі тарихи-мәдени мұраны сақтау, қалпына келтіру, ғылыми зерттеу және насихаттау саласындағы нақты нәтижелерін айқындау, сондай-ақ оның өңірлік мәдениетке, тарихи сананың қалыптасуына және туризмнің дамуына тигізген ықпалын анықтау болып табылады.

Зерттеу барысында тарихи-ретроспективті, жүйелік, институционалдық және салыстырмалы әдістер кеңінен қолданылды. Мақалада аймақтық бағдарламаның нормативтік-құқықтық негізі, қаржыландыру тетіктері, мемлекеттік және жергілікті бюджеттен бөлінген қаражат көлемі, сондай-ақ іске асырудың негізгі бағыттары егжей-тегжейлі қарастырылады. Реставрациялық жұмыстардың, археологиялық қазбалардың, тарихи ескерткіштерді құжаттау мен баспа жобаларының негізгі нәтижелері сарапталады.

Зерттеу нәтижелері Атырау облысында «Мәдени мұра» бағдарламасының тарихи-мәдени ескерткіштерді жаңғыртуға, ғылыми-зерттеу қызметін жандандыруға, жергілікті халықтың тарихи санасын нығайтуға және өңірдің мәдени имиджін көтеруге елеулі ықпал еткенін көрсетеді. Бағдарлама аясында бірқатар маңызды нысандар қалпына келтіріліп, жаңа ғылыми деректер алынды, бұл өңірдің мәдени мұрасын сақтау ісіне ұзақ мерзімді оң әсер етті.

Негізгі сөздер: Мәдени мұра, мемлекеттік бағдарлама, тарихи-мәдени ескерткіштер, археология, Атырау, ұлттық бірегейлік.

Кіріспе

Тәуелсіз Қазақстан жағдайында ұлттық тарихи сананы жаңғырту, тарихи-мәдени мұраны сақтау және оны қоғамның рухани дамуының маңызды факторы ретінде қарастыру мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының біріне айналған болатын. Кеңестік кезеңде идеологиялық шектеулерге байланысты жүйелі түрде зерттелмеген және екінші қатарға ығыстырылған тарихи-мәдени ескерткіштерді қайта зерделеу XXI ғасырдың басында өзекті ғылыми және әлеуметтік міндет ретінде айқындала түсті.

Осы үдерістің институционалдық негізі ретінде Қазақстан Республикасы Президентінің 2004 жылғы 13 қаңтардағы №1277 Жарлығымен «2004–2006 жылдарға арналған “Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасы» қабылданды. Бағдарлама Қазақстанның материалдық және рухани мұрасын кешенді түрде зерттеуге, қалпына келтіруге және ғылыми айналымға енгізуге бағытталған алғашқы ірі мемлекеттік жоба болды. Оның жүзеге асырылуы республикалық деңгеймен қатар, өңірлік бағдарламалар арқылы нақты мазмұнға ие болған еді [1].

Аталған бағдарламаның аймақтық деңгейде іске асырылуы Қазақстан өңірлерінің тарихи-мәдени әлеуетін айқындауға мүмкіндік берді. Соның ішінде Атырау облысы көне тарихи-мәдени ескерткіштерге, археологиялық нысандарға және көрнекті тарихи тұлғаларға бай өңір ретінде ерекше ғылыми қызығушылық тудырды. Дегенмен «Мәдени мұра» бағдарламасының Атырау облысындағы жүзеге асырылу барысы мен нәтижелері арнайы кешенді зерттеу нысаны ретінде жеткілікті деңгейде талданбаған.

Осыған байланысты мақаланың мақсаты – «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының Атырау облысындағы іске асырылуын архивтік деректер мен ресми

құжаттар негізінде талдау және оның өңірлік мәдени саясатты қалыптастырудағы рөлін айқындау болып табылады. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін келесі міндеттер қойылды: Атырау облысы бойынша аймақтық бағдарламаның нормативтік-құқықтық негізін қарастыру; бағдарламаның негізгі бағыттары мен іске асырылу тетіктерін талдау; тарихи-мәдени ескерткіштерді қалпына келтіру және ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелерін бағалау; бағдарламаның өңірдің тарихи санасын қалыптастырудағы маңызын айқындау.

Мақаланың ғылыми жаңалығы – Атырау облысындағы «Мәдени мұра» бағдарламасының жүзеге асырылуын өңірлік архив материалдары негізінде жүйелі түрде талдау және оның мәдени-рухани дамуға тигізген ықпалын кешенді түрде көрсету болып табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеудің деректік негізін Қазақстан Республикасы Президенті мен Үкіметінің «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасына қатысты нормативтік-құқықтық актілері, Атырау облысы әкімдігінің аймақтық бағдарламаларды бекіту жөніндегі қаулылары, сондай-ақ Атырау облысының тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік органдарының 2004–2012 жылдар аралығындағы жылдық есептері құрады. Сонымен қатар Атырау облыстық мемлекеттік архивінің қорларындағы құжаттық материалдар, ғылыми экспедициялар есептері және музей қорларының мәліметтері пайдаланылды.

Зерттеу барысында тарихи-ретроспективті әдіс қолданылып, «Мәдени мұра» бағдарламасының Атырау облысындағы іске асырылуының кезеңдік ерекшеліктері анықталды. Жүйелік әдіс бағдарламаны өзара байланысты нормативтік, қаржылық және ұйымдастырушылық компоненттердің жиынтығы ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Институционалдық әдіс өңірлік деңгейде мәдени мұраны қорғау саласындағы мемлекеттік органдардың қызметін талдауға қолданылды.

Сонымен қатар тарихи-салыстырмалы әдіс республикалық және аймақтық деңгейлердегі бағдарламалық іс-шаралардың ерекшеліктерін салыстыру үшін пайдаланылды. Архивтік деректерді талдау барысында дереккөздердің объективтілігі мен сенімділігін қамтамасыз ету мақсатында тарихилық және ғылыми объективтілік принциптері басшылыққа алынды.

Қолданылған дереккөздер мен зерттеу әдістері «Мәдени мұра» бағдарламасының Атырау облысындағы іске асырылуын кешенді түрде талдауға, оның өңірлік мәдени саясаттағы рөлін айқындауға және ғылыми негізделген тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және оларды талқылау

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын орындау аясында Қазақстанның барлық аймақтарында өңірлік бағдарламалар қабылданып, олар республикалық мәдени саясаттың жергілікті деңгейде жүзеге асырылуын қамтамасыз етті. Атырау облысында 2004–2006 жылдарға арналған өңірлік «Мәдени мұра» бағдарламасы заңнамалық және ұйымдық негізде дайындалып, облыстың тарихи-мәдени мұрасын қорғау мен тиімді қолдануға бағытталды. Бағдарламаның енгізілуі өңірде мәдени мұраны сақтау саласындағы жұмыстарды жүйелеуге мүмкіндік берді. Аталған өңірлік бағдарлама Атырау облысы әкімдігінің 2004 жылғы 27 сәуірдегі № 98-а қаулысымен мақұлданды және Атырау облыстық мәслихатының 2004 жылғы 26 мамырдағы № 131-III шешімімен бекітілді. Бағдарлама Атырау облысы Әділет департаментінде 2004 жылғы 7 шілдеде № 2046 нөмірімен тіркеуге алынды. Бірақ 2006 жылғы 18 қазандағы № 3-3333/06 хатқа сәйкес оның мемлекеттік тіркеуге жатпайтыны белгілі болды [2]. Десе де, бұл жағдай бағдарламаның құқықтық күшіне және оны жүзеге асыруға еш әсер еткен жоқ болатын. Өңірлік бағдарлама Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2004–2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра»

бағдарламасын орындау бойынша іс-шаралар жоспарының 6.5.2-тармағына сай дайындалып, республикалық мәдени саясаттың жалғасы ретінде қалыптасты.

Атырау облысының 2004–2006 жылдарға арналған өңірлік «Мәдени мұра» бағдарламасының басты мақсаты өңірдің рухани және білім беру салаларын өркендету арқылы тарихи-мәдени мұраны сақтау мен тиімді қолдануды қамтамасыз ету болды. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін бағдарламада бірқатар негізгі міндеттер нақты айқындалды. Олардың қатарында облыс аумағындағы тарихи-мәдени және сәулеттік ескерткіштерді қалпына келтіру мен жаңғырту, археологиялық және ғылыми-зерттеу жұмыстарын тұрақты әрі жүйелі түрде жүргізу, ұлттық мәдениеттің, фольклордың, ауыз әдебиетінің және халықтық дәстүрлердің толыққанды зерттелуін қамтамасыз ету, ұлттық әдебиет пен жазба мұраның көркем және ғылыми басылымдарын шығару, мәдени мұраны қоғамдық санаға енгізу және оны ауқымды насихаттау, сондай-ақ тарихи дереккөздерді жинау, сақтау және ғылыми айналымға қосу міндеттері бар еді. Бұл міндеттердің барлығы Атырау өңірінің тарихи-мәдени мүмкіндіктерін толық ашуға және оны ұлттық деңгейде кеңінен танытуға бағытталған болатын.

Бағдарламаның қаржылық қолдауы бірнеше көзден қамтамасыз етілді. Жалпы көлемі 264,2 млн теңгені құраған қаржының ішінде республикалық бюджеттен 42,4 млн теңге, ал облыстық бюджеттен 221,8 млн теңге бөлінді. Бұл қаражат жыл сайын нақты жоспарланып, белгіленген шараларға сәйкес жұмсалды. Бағдарлама қабылданған кезде Атырау облысында тарих, археология, сәулет және монументалды өнер бойынша 444 тарихи-мәдени ескерткіш, 146 кітапхана, 6 музей және Сарайшық қалашығы негізіндегі бір қорық-музей тіркелген болатын. Алайда мәдени мұра саласында бірқатар өзекті мәселелер сақталып тұрды: ескерткіштердің көпшілігінің техникалық жағдайы қанағаттанарлықсыз еді, археологиялық нысандардың едәуір бөлігі толық зерттелмеген күйде қалып отырды, мәдени мұраны тұрақты насихаттау мен ғылыми басылымдар шығару ісі нашар дамыған болатын, ал өңірлік тарихты терең зерделеу жұмыстары да төмен деңгейде жүргізілуде еді. Осы кемшіліктердің барлығы Атырау облысында мәдени мұраны сақтау мен дамытуға арналған арнайы өңірлік бағдарламаны әзірлеудің қажеттілігін айқын көрсеткен болатын.

Тарихи-мәдени және сәулеттік ескерткіштерді қалпына келтіру мен жаңғырту бағдарламаның негізгі бағыттарының бірі ретінде ерекше назарға алынды. Осы бағытта Жұбан кесенесі мен Мұрат Мөңкеұлы кесенесінде жөндеу және қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді. Шернияз Жарылғасұлының мазары да толық қалпына келтірілді. Сонымен қатар Құрманғазы Сағырбайұлының, Исатай Тайманұлының, Нұрғиса Тілендиевтің және Г. Канцевтің бюсттері жаңартылып, қайта орнатылды. Аталған шаралардың барлығы ұлттық тарихи естелікті жаңғыртуға, ұрпақтар арасындағы рухани байланысты нығайтуға және өңірдің мәдени мұрасын болашақ ұрпаққа сақтап жеткізуге бағытталған еді [3].

2004-2006 жылдары археологиялық және ғылыми-зерттеу жұмыстары бағдарламаның маңызды бөлігі ретінде қарастырылды. Бағдарлама аясында Сарайшық қалашығында тұрақты археологиялық қазбалар жүргізілді. Ақтөбе-Лаэти қалашығында зерттеу жұмыстары орындалды. Атырау өңірінің тарихи-мәдени ескерткіштерінің орналасу картасы жасалды. «Тарих тағлымы» атты ғылыми-зерттеу экспедициясы ұйымдастырылып, бірқатар ғылыми-практикалық конференциялар өткізілді. Ұлттық рухани мұраны зерттеу және баспа жұмыстары бағдарламаның негізгі бағыттарының біріне айналды. «Өлке шежіресі» сериясы бойынша ондаған кітап шығарылды. «Атырау облысы» энциклопедиясы басылымға шықты. Өңірлік ақын-жазушылардың шығармаларынан тұратын көптомдық жинақтар жарияланды. Мұхит Қалимовтың сурет альбомы шығарылды. Фольклорлық мұралар жинақталып, жүйеленіп баспаға дайындалды.

Мәдени мұраны насихаттау бағдарлама аясында «Хан Ордалы Сарайшық», «Аралтөбенің Алтын адамы» және «Менің Қазақстаным» атты деректі фильмдер түсірілді.

Поэзия күндері ұйымдастырылды. Көрмелер мен байқаулар өткізілді. «Мәдени мұра» тақырыбындағы веб-сайт жұмыс істей бастады.

2004–2006 жылдары «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында орындалған шаралар Атырау өңірінің тарихын ғылыми тұрғыдан тереңдетіп зерттеуге елеулі мүмкіндік берді және өңірдің көне мәдени мұрасын жан-жақты тануға негіз қалады. Археологиялық қазба жұмыстары, тарихи-мәдени ескерткіштерді қалпына келтіру мен жаңғырту іс-шаралары, сондай-ақ ғылыми-ағартушылық жобалар мәдени мұраны сақтау мен оны қоғамдық игілікке айналдыруға нақты әрі практикалық үлес қосты. Атап айтқанда, Сарайшық қалашығындағы тұрақты және жүйелі қазба жұмыстары, Жұбан кесенесі мен Мұрат Мөңкеұлы кесенесін жөндеу және қалпына келтіру, сондай-ақ бірқатар тарихи тұлғаларға арналған ескерткіштер мен бюсттерді жаңарту өңірдің материалдық мұрасын қорғауға және ұрпақтарға жеткізуге бағытталған маңызды қадам болды. Бұл жұмыстардың нәтижелері бағдарламаның 2007–2011 жылдар аралығындағы мәдени саясат құжаттары мен іс-шаралар жоспарлары үшін әдістемелік және практикалық негіз құрып, кейінгі жылдардағы зерттеулерге жол ашты. Өңірлік «Мәдени мұра» бағдарламасы Атырау облысында тарихи сананы күшейтуге, ұлттық мәдени құндылықтарды сақтауға және жас ұрпақты патриоттық рухта тәрбиелеуге бағытталған тұрақты әрі ұзақ мерзімді жұмыстың бастауы болды.

Бағдарлама аясында облыста бірқатар маңызды ғылыми жобалар мен экспедициялар жүзеге асырылды. Мысалы, Батыс Қазақстан кешенді этно-археологиялық экспедициясы облыстың бірнеше ауданында ауқымды және көпжылдық зерттеулер жүргізді. Экспедиция нәтижесінде Жылыой, Мақат және Қызылқоға аудандарынан бұрын белгісіз болып келген ежелгі қоныстар, қорғандар мен қорымдар табылып, олардың тарихи-мәдени маңызы анықталды, сондай-ақ көне бейіттердегі эпиграфикалық жазулар мұқият зерделеніп, ғылыми айналымға енгізілді. Сонымен қатар Сарайшық қалашығында жүргізілген қазба жұмыстары XIII–XIV ғасырлардағы қала мәдениеті, қолөнер мен сауда байланыстары туралы жаңа деректер беріп, Ұлы Жібек жолы жүйесіндегі өңірдің тарихи орнын айқындауға мүмкіндік жасады. Бұл мәліметтер өңірдің тарихи-мәдени кеңістігін жаңа қырынан көрсетіп, археологиялық нысандардың зерттелу деңгейін едәуір арттырды және кейінгі ғылыми зерттеулер мен басылымдарға берік негіз болды.

Атырау облысының тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекциясы 2005–2006 жылдары облыс аумағында бірқатар маңызды мәдени-тарихи жобаларды іске асырды. Атап айтқанда, батыр Исатай Таймануғлының бюсті орнатылды. Махамбет Өтемісұлы, Шернияз Жарылғасұлы және Мұрат Мөңкеұлы сияқты тарихи тұлғаларға арналған мазарлар мен ескерткіштерде жөндеу және қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді (1 сурет). Сондай-ақ Ұлы Отан соғысы құрбандарына арналған ескерткіштер қалпына келтіріліп, ақпараттық тақталар қойылған болатын [4].

1 сурет - Мұрат Мөңкеұлы мазары.

Ескерту: Сурет Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығының мұрағат қорынан алынды және пайдалануға рұқсат берілген.

«Мәдени мұра» бағдарламасының Атырау облысындағы ерекшеліктерінің бірі жергілікті деңгейде тарихи тұлғаларды ұлықтау процесінен көрініс тапты. Индер ауданында 2005 жылы 2-ші дүниежүзілік соғыс батырларына және Социалистік Еңбек Ерлеріне арналған ескерткіш тақталар орнатылды. Атап айтқанда, КСРО Батырлары Б. Нысанбаев, И. Махорин және «Даңқ» орденінің толық кавалері Г. Шаминге арналған ескерткіш белгілер қойылды [5]. Бұл жұмыстардың бір бөлігі демеушілер қаражаты есебінен орындалды, бұл жергілікті бюджеттің шектеулі мүмкіндіктеріне қарамастан бағдарламаның қоғамдық қолдауға ие болғанын көрсетеді.

2005 жылы Атырау облысында «Мәдени мұра» бағдарламасының рухани-ағартушылық бағыты мұражайлар қызметі арқылы ауқымды түрде жүзеге асырылды. Мысалы, Махамбет ауданындағы мұражай базасында ел тарихы мен ұлттық құндылықтарды насихаттауға бағытталған бірқатар мәдени шаралар ұйымдастырылды. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Конституциясының мерейтойына орай «Ата Заң – құқықтық мемлекеттің іргетасы» атты іс-шара өткізіліп, тәуелсіз мемлекеттің қалыптасу кезеңдері кеңінен талқыланды [6].

Мұражай қызметкерлерінің бастамасымен дөңгелек үстелдер, баспасөз материалдары және танымдық экскурсиялар ұйымдастырылып, мәдени мұраны сақтау әр азаматтың конституциялық міндеті екені ерекше атап өтілді. Бұл шаралар «Мәдени мұра» бағдарламасының негізгі мақсатына – тарихи сананы қалыптастыруға және патриоттық тәрбиені күшейтуге қызмет етті. Аталған іс-шаралар өңірлік деңгейде тарихи естелікті жаңғыртуға және 2-ші дүниежүзілік соғыс ардагерлерінің ерлігін кейінгі ұрпаққа жеткізуге едәуір үлес қосты [6-15].

2005 жылы Ресей Федерациясы Астрахан облысы Володар ауданындағы Алтынжар ауылында орналасқан Құрманғазы Сағырбайұлы атындағы мемлекетаралық мәдени орталықтың ашылуы Қазақстанның трансшекаралық мәдени мұрасын сақтау және екі ел арасындағы мәдени ынтымақтастықты күшейту тұрғысынан маңызды оқиға болды. Мәдени орталықтағы музей экспозициясын музейлендіруді Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі құрған комиссия Атырау облыстық өлкетану музейінің директоры

Н. Өтегенбайұлының басшылығымен жүргізді. Музейдің ашылу рәсімінде ұлы күйшінің өмірі мен шығармашылығын растайтын сирек жәдігерлер көпшілік назарына ұсынылды. Олардың арасында Құрманғазының жеке қолданған мылтығы, суретші салған портреті, белгілі антрополог Шәкен Шахметовтің күйшінің бас сүйегін зерттеу негізінде

сомдаған мүсіні және қазақтың дәстүрлі ұлттық киімдері бар жылжымалы көрме болды. Бұл экспонаттар көпшіліктің қызығушылығын тудырып, тарихи құндылығымен ерекшеленді. Сондай-ақ Атырау облыстық музейінің қорында сақталған Құрманғазыға қатысты архив құжаттары, ескі фотосуреттер мен тарихи мәліметтер жаңа музейге сыйға тартылды [7].

«Мәдени мұра» бағдарламасы аясындағы жұмыстардың жалғасы ретінде 2005 жылы Ішкі Бөкей ордасының ханы Жәңгірдің ұрпақтары туралы құнды мәліметтер жинақталды. Ақтөбе қаласында тұратын Қаратай сұлтан тұқымының келіні Бағитжанова Бибіажармен байланыс орнатылу арқылы алынған материалдар музей қорын едәуір байытты.

Облыстық музейдің ғылыми қызметкері С. Сатыбалдиев Ә. Марғұлан атындағы Археология институтының мамандарымен бірге Ұлы Жібек жолы бойындағы XIII–XIV ғасырларға жататын Сарайшық қалашығында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Сондай-ақ өлке тарихына терең үңілген зерттеулер аясында емшілік, әулиелік қасиеттерімен және халыққа қайырымдылығымен танымал тұлғалар туралы мәліметтер жинақталып, ақпараттық беттерде мақалалар жарияланды. Қазақстан халықтары Ассамблеясының құрылғанына 10 жыл толуына орай шығарылатын кітапқа музей қызметкерлері ұлттық орталықтардың тарихы мен салт-дәстүрлері туралы сұрыпталған материалдарды қазақ және орыс тілдерінде дайындалып шығарылды [7-33].

Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы Қазақстан Республикасының «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында ортағасырлық Сарайшық қаласының тарихи-мәдени мұрасын сақтау, зерттеу және насихаттау бойынша жүйелі жұмыстар атқарды. 2004–2006 жылдардағы бағдарлама шеңберінде Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Батыс-Қазақстан археологиялық экспедициясы (жетекшісі

З. Самашев) Сарайшықтағы қазба жұмыстарын жүргізіп, қаланың XIII–XVI ғасырлардағы урбанистикалық мәдениетін, сауда байланыстарын және нумизматикалық материалдарын ғылыми айналымға енгізді. Сарайшықтың нумизматикалық кешені Жошы ұлысы, Ноғай Ордасы және Қазақ хандығы кезеңдеріндегі саяси-экономикалық үрдістерді зерттеуде бірегей дерек болып табылады. Бұл материалдар Қазақстанның ортағасырлық тарихы мен мәдени мұрасын байытудың маңызды бөлігі. Бұл жұмыстардың нәтижесі 2006 жылы «Монеты Сарайчика» ғылыми еңбегінің жарық көруі болды [8].

Бағдарламасы аясында музей-қорық тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау, археологиялық барлау және реставрация жұмыстарын жүйелі жүзеге асыруда. Жайық өзенінің эрозиясынан жыл сайын 2–3 метр мәдени қабат жойылып жатқандықтан, цитадель солтүстік қақпасы мен хан сарайының қалдықтарын консервациялау және ішінара қалпына келтіру жұмыстары қолға алынды. Сонымен қатар, халықаралық ынтымақтастық аясында (Татарстан, Түркия, Ресей) археологиялық экспедициялар ұйымдастырылып, студенттердің тәжірибе өтуі қамтамасыз етілді.

2006 жылы Атырау облысында тарихи-мәдени ескерткіштердің мемлекеттік тізімі қайта жасалып, арнайы экспедициялар ұйымдастырылды. Археологиялық барлау жұмыстарының нәтижесінде қола дәуіріне жататын Төленшағыл және ортағасырлық Тасоба қоныстары анықталды. Бұл жаңа мәліметтер өңірдің ежелгі тарихына қатысты ғылыми тұжырымдар жасауға негіз болды [9].

2007–2009 жылдары облыстың Қарабау, Қаракөл, Қоныстау, Жасқайрат, Жангелдин, Миялы, Сағыз және Мұқыр селоларына экспедициялар жүргізіліп, Бесоба, Қырғынтөбе және басқа да ерте темір дәуіріне жататын қорғандар тобы ашылды. Осы жылы Жұбан кесенесінде қалпына келтіру жұмыстары орындалды, нысан қазақ дәстүрлі сәулет өнерінің ерекше үлгісі ретінде жаңғыртылды (Сурет 2) [10].

2 сурет - Жұбан кесенесі

Ескерту: Сурет Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығының мұрағат қорынан алынды және пайдалануға рұқсат берілген.

2010–2012 жылдары тарихи-мәдени ескерткіштердің электрондық базасы дайындалып, қорғау тақташалары орнатылды, деректі фильмдер мен ғылыми жинақтар шығарылды. Бұл шаралар Атырау облысының мәдени мұрасын сақтаумен қатар, оны ауқымды насихаттауға және туристік мүмкіндіктерін арттыруға жағдай жасады [11].

2011 жылы облыс аумағында тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеу жұмыстары тұрақты түрде жалғастырылды. Аталған кезеңде Зерттеу орталығының басшысы Ғ. Ысқақовтың жетекшілігімен орталық қызметкерлері мен Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейінің мамандары (К. Жылқышиев, М. Қасенов) бірлескен археологиялық экспедиция ұйымдастырды [12].

Экспедицияның негізгі әрі басты зерттеу нысаны ретінде Индер көлінің оңтүстік-батыс жағалауында орналасқан Қызылқабақ қорғаны таңдалды. Бұл нысан Атырау өңірінің ежелгі тарихын зерттеуде ерекше маңызға ие болып, оның географиялық орны мен морфологиялық ерекшеліктері ғылыми тұрғыдан мұқият зерттеуді талап етті. Зерттеу жұмыстары барысында мұқият топографиялық сызбалар жасалды, қорғанның аумағы мен құрылымы жан-жақты картаға түсірілді, сондай-ақ оның морфологиялық сипаттамалары нақтыланып, толықтырылды. Атап айтқанда, қорғанның диаметрі 120 метрден асып түсетіні, ал биіктігі 5 метрден жоғары екені анықталды. Мұндай ірі көлемді ескерткіш өңірдегі ежелгі көшпелі қоғамдардың қоғамдық-саяси және рухани өмірінде маңызды рөл атқарғанын айғақтайды. Қазба жұмыстарының нәтижелері бұл нысанның архаикалық немесе ерте темір дәуіріне жататынын дәлелдеді. Алынған археологиялық материалдар — қыш ыдыстардың сынықтары, қару-жарақ элементтері мен басқа да тұрмыстық заттар — өңірдегі ерте темір дәуірі мәдениетінің сипатын айқындауға мүмкіндік берді. Бұл өз кезегінде Атырау өңірінің көне тарихын тереңірек зерделеуде өте маңызды дереккөз және ғылыми негіз болып табылады, сонымен қатар Каспий маңы аймағындағы ерте көшпелілер мәдениетінің даму ерекшеліктерін ашуға үлес қосады.

Сонымен қатар облыстық музей қызметкерлері XIII–XIV ғасырларға жататын Сарайшық қалашығында жүргізілген қазба жұмыстары барысында да құнды әрі маңызды мәліметтерді жинақтап, жүйеледі. Сарайшық — Алтын Орда дәуірінің ірі сауда және әкімшілік орталықтарының бірі ретінде белгілі. Қазба барысында табылған керамикалық бұйымдар, монеталар, сәулет құрылыстарының қалдықтары мен басқа да материалдық мәдениет ескерткіштері қаланың сол кездегі экономикалық және мәдени өмірі туралы нақты деректер берді. Бұл зерттеулер Атырау өңірінің Ұлы Жібек жолы жүйесіндегі тарихи орны мен рөлін анықтауға, оның халықаралық сауда және мәдени байланыстардағы маңызын ашуға мүмкіндік берді. Атап айтқанда, Сарайшықтың Шығыс пен Батыс арасындағы транзиттік саудадағы орны, Қытай, Орта Азия, Иран және Еуропа елдерімен болған байланыстары ғылыми тұрғыдан нақтыланды. Мұндай деректер өңірдің

ортағасырлық тарихын ұлттық және халықаралық контекстте қарастыруға жаңа мүмкіндіктер ашты.

Бағдарлама аясында жүзеге асырылған ғылыми-ағарту жұмыстары облыстың мәдени мұра саласындағы бұрыннан өзекті болып келген мәселелердің бір бөлігін шешуге нақты көмек көрсетті. Археологиялық нысандардың зерттелу деңгейі едәуір өсті, бұрын аз зерттелген немесе мүлде зерттелмеген ескерткіштер ғылыми айналымға енгізілді. Ғылыми басылымдардың саны айтарлықтай артты, жергілікті және республикалық деңгейдегі ғылыми журналдарда мақалалар жарияланып, монографиялар мен жинақтар шығарылды. Мәдени мұраны насихаттау және қоғамға жеткізу жұмыстары қарқын алып, кең ауқымды сипат алды: мұражай көрмелері, ғылыми-практикалық конференциялар, оқушылар мен студенттерге арналған ағарту іс-шаралары ұйымдастырылды. Нәтижесінде өңірдің рухани мүмкіндіктері мен бай тарихи мұрасы ұлттық және халықаралық деңгейде таныла бастады. Қоғамдық санада тарихи мұраға деген құрмет, жауапкершілік және сақтау сезімі күшейіп, тереңдей түсті. Жергілікті тұрғындар арасында өз өлкесінің тарихына қызығушылық артып, мәдени мұраны қорғау идеясы кең тарады.

Осылайша, 2004–2012 жылдар кезеңіндегі өңірлік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жүргізілген ғылыми-ағарту жұмыстары Атырау облысының мәдени-рухани дамуының маңызды әрі айтулы кезеңі болып табылады. Ол ұлттық мәдени саясаттың өңірлік деңгейде тиімді, нәтижелі және үлгілі түрде орындалған тәжірибесін айқын көрсетеді. Бағдарлама нәтижелері тек археологиялық зерттеулермен шектелмей, өңірдің тарихи бірегейлігін сақтау, ғылыми кадрларды дайындау және халықаралық ынтымақтастықты нығайту сияқты кешенді міндеттерді де қамтыды. Бұл тәжірибе кейінгі жылдардағы мәдени мұра саласындағы жұмыстарға негіз қалыптастырып, Атырау өңірінің тарихи-мәдени әлеуетін одан әрі дамытуға ықпал етті.

Қорытынды

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының Атырау облысындағы іске асырылуы өңірдің тарихи-мәдени мұрасын сақтау мен зерттеудің жүйелі негізін қалыптастырғанын көрсетті. Аймақтық бағдарлама нормативтік-құқықтық тұрғыда рәсімделіп, мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және ғылыми айналымға енгізу бағыттарындағы қызметті үйлестіруге мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері бағдарламаның тарихи-мәдени ескерткіштерді реставрациялау, археологиялық зерттеулер жүргізу және ғылыми-ағартушылық жобаларды іске асыру салаларында нақты нәтижелер бергенін дәлелдейді. Жұбан кесенесі, Мұрат Мөңкеұлы, Шернияз Жарылғасұлы сияқты тарихи тұлғаларға қатысты ескерткіштердің қалпына келтірілуі, Сарайшық пен өзге де археологиялық нысандардағы қазба жұмыстары өңірдің тарихи-мәдени кеңістігін ғылыми тұрғыда қайта зерделеуге негіз қалады.

Сонымен қатар бағдарлама аясында баспа ісінің жандануы, музей қызметінің кеңеюі және мәдени мұраны насихаттауға бағытталған жобалардың іске асырылуы Атырау облысында тарихи сананың нығаюына ықпал етті. Бұл үдерістер «Мәдени мұра» бағдарламасының өңірлік деңгейде тек мәдени нысандарды сақтау құралы ғана емес, қоғамдық санаға әсер ететін кешенді механизм болғанын көрсетеді.

Сонымен бірге зерттеу барысында бірқатар мәселелер анықталды: археологиялық зерттеулердің кейбір нысандарда жүйесіз жүргізілуі, реставрацияланған ескерткіштердің ұзақ мерзімді сақталуын қамтамасыз ету тетіктерінің жеткіліксіздігі және ғылыми нәтижелердің тұрақты институционалдық жалғасын табу қажеттілігі. Бұл жағдайлар мәдени мұраны қорғау саласында өңірлік деңгейде стратегиялық жоспарлауды жетілдірудің маңызын айқындайды.

Қорытындылай келе, Атырау облысындағы «Мәдени мұра» бағдарламасының тәжірибесі өңірлік мәдени саясатты іске асырудың тиімді үлгісін көрсетеді және кейінгі мемлекеттік бағдарламалар үшін әдістемелік негіз бола алады. Алдағы зерттеулерде

аймақтық бағдарламалардың ұзақ мерзімді әлеуметтік-мәдени әсерін салыстырмалы тұрғыда зерделеу өзекті бағыттардың бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасы Президентінің 2004 жылғы 13 қаңтардағы № 1277 Жарлығы // ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. [Электрондық ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz (қаралу күні 07.09.2026)

2 Жанақова Н.Т. «Мәдени мұра» – ұлттық бірегей жоба // ISMO. – 2021. – №43.

3 «Тарихи-мәдени мұраны қорғау» коммуналдық мемлекеттік қазыналық кәсіпорынның 2004 жылы жасаған жұмысының есебі. – Атырау, 2005.

4 «Тарихи-мәдени мұраны қорғау» коммуналдық мемлекеттік қазыналық кәсіпорнының 2005 жылы жасаған жұмысының есебі. – Атырау, 2006.

5 Атырау облыстық мемлекеттік архиві (бұдан әрі қарай АОМА). 1019-қ., 3-т., 200-іс.

6 АОМА. 1019-қ., 3-т., 199-іс.

7 АОМА. 1019-қ., 3-т., 198-іс.

8 Самашев З., Бурнашева Р., Базылхан Н., Плахов В. Сарайшық тиындары / З. Самашев, Р. Бурнашева, Н. Базылхан, В. Плахов ; ғылыми ред. Е. Смағұлов. – Алматы, 2006. – 184 б.

9 Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекциясының 2006 жылы атқарған жұмысының есебі. – Атырау, 2007.

10 Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны корғау, калпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекциясының 2009 жылы атқарған жұмыстарының есебі. – Атырау, 2010.

11 Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекциясының 2010 жылы атқарған жұмыстарының есебі. – Атырау, 2011.

12 Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекциясының 2011 жылы атқарған жұмыстарының есебі. – Атырау, 2011.

ПРОГРАММА «КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ» И ЕЕ РЕЗУЛЬТАТЫ: НА ПРИМЕРЕ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

В статье на основе материалов региональных архивов, официальных документов и отчетов местных органов власти всесторонне анализируется ход реализации государственной программы «Мәдени мұра» («Культурное наследие»), осуществленной в Республике Казахстан в 2004–2011 годы, на примере Атырауской области. Основной целью исследования является определение конкретных результатов программы в сфере сохранения, восстановления, научного исследования и популяризации историко-культурного наследия Атырауского региона, а также выявление ее влияния на региональную культуру, формирование исторического сознания и развитие туризма.

В ходе исследования широко применялись историко-ретроспективный, системный, институциональный и сравнительный методы. В статье подробно рассматриваются нормативно-правовая база региональной программы, механизмы финансирования, объемы средств, выделенных из государственного и местного бюджетов, а также основные направления ее реализации. Проанализированы основные результаты реставрационных работ, археологических раскопок, документирования исторических памятников и издательских проектов.

Результаты исследования показывают, что программа «Мәдени мұра» в Атырауской области оказала значительное влияние на модернизацию историко-культурных памятников, активизацию научно-исследовательской деятельности, укрепление исторического сознания местного населения и повышение культурного имиджа региона. В рамках программы был восстановлен ряд важных объектов, получены новые научные данные, что оказало долгосрочное положительное воздействие на дело сохранения культурного наследия региона.

Ключевые слова: Мәдени мұра, государственная программа, историко-культурные памятники, археология, Атырау, национальная идентичность.

THE PROGRAM «CULTURAL HERITAGE» AND ITS RESULTS: ON THE EXAMPLE OF ATYRAU REGION

Abstract

Based on regional archives, official documents, and local government reports, this article comprehensively analyzes the implementation of the State Program "Madeni Mura" ("Cultural Heritage"), carried out in the Republic of Kazakhstan between 2004 and 2011, with a specific focus on the Atyrau Region. The main purpose of the study is to determine the concrete results of the program in preserving, restoring, scientifically researching, and promoting the historical and cultural heritage of the Atyrau region, as well as to identify its impact on regional culture, the formation of historical consciousness, and the development of tourism.

During the research, historical-retrospective, systemic, institutional, and comparative methods were widely applied. The article details the regulatory and legal framework of the regional program, financing mechanisms, the volume of funds allocated from the state and local budgets, and the main directions of its implementation. The core outcomes of restoration works, archaeological excavations, documentation of historical monuments, and publishing projects are thoroughly examined.

The research findings demonstrate that the "Madeni Mura" program in the Atyrau region significantly contributed to the modernization of historical and cultural monuments, the revitalization of research activities, the strengthening of the historical consciousness of the local population, and the enhancement of the region's cultural image. Within the framework of the program, a number of important sites were restored and new scientific data were obtained, having a long-term positive effect on the preservation of the region's cultural heritage.

Keywords: Cultural Heritage, state program, historical and cultural monuments, archaeology, Atyrau, national identity.

REFERENCES

1 Qazaqstan Respublikasy Prezidentınıñ 2004 jylğy 13 qañtardağy № 1277 Jarlyğy // QR normativtık qūqyqtyq aktılerınıñ aqparattyq-qūqyqtyq jüiesı [*Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 13, 2004 No. 1277 // information and legal system of regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan.*]. - Available at: - URL: https://adilet.zan.kz (accessed:07.09.2026) [in Kazakh]

2 Janaqova N.T. «Mädeni mūra» – ūlttyq bıregei joba [*Cultural heritage" – a national unique project*]// ISMO. – 2021. – №43 [in Kazakh]

3 «Tarihi-mädeni mūrany qorğau» komunaldyq memlekettık qazynalyq käsıpornynyñ 2004 jyly jasağan jūmysynyñ esebı [*Report on the work of the municipal state-owned enterprise "Protection of historical and cultural heritage" for 2004*]. – Atyrau, 2004 [in Kazakh]

4 «Tarihi-mädeni mūrany qorğau» komunaldyq memlekettık qazynalyq käsıpornynyñ 2005 jyly jasağan jūmysynyñ esebı [*Report on the work of the municipal state-owned enterprise " Protection of historical and Cultural heritage " for 2005*]. – Atyrau, 2005 [in Kazakh]

5 Atyrau oblystyq memlekettık arhivı [*Atyrau Regional State Archive*] (būdan ärı qarai AOMA). 1019-q., 3-t., 200-ıs [in Kazakh]

6 AOMA [*ARSA*] 1019-qor. 3-tızım, 199-ıs [in Kazakh]

7 AOMA *[ARSA]* 1019-qor. 3-tızım, 198-ıs [in Kazakh]

8 Samaşev Z., Burnaşeva R., Bazylhan N., Plahov V. Saraişyq tiyndary [*Sarayshyk coins*] / Z. Samaşev, R. Burnaşeva, N. Bazylhan, V. Plahov ; ğylymi red. E. Smağūlov. – Almaty, 2006. – 184 p [in Kazakh]

9 Atyrau oblysy tarihi-mädeni mūrany qorğau, qalpyna keltıru jäne paidalanu jönındegı memlekettık inspeksiasynyñ 2006 jyly atqarğan jūmysynyñ esebı [*Report on the work of the state inspectorate for the protection, restoration and use of historical and cultural heritage of Atyrau region in 2006*]. – Atyrau, 2006 [in Kazakh]

10 Atyrau oblysy tarihi-mädeni mūrany korğau, kalpyna keltıru jäne paidalanu jönındegı memlekettık inspeksiasynyñ 2009 jyly atqarğan jūmystarynyñ esebı [*Report on the work of the state inspectorate for the protection, restoration and use of historical and cultural heritage of Atyrau region in 2006*] – Atyrau, 2010 [in Kazakh]

11 Atyrau oblysy tarihi-mädeni mūrany qorğau, qalpyna keltıru jäne paidalanu jönındegı memlekettık inspeksiasynyñ 2010 jyly atqarğan jūmystarynyñ esebı [*Report on the work of the state inspectorate for the protection, restoration and use of historical and cultural heritage of Atyrau region in 2006*]. – Atyrau, 2011 [in Kazakh]

12 Atyrau oblysy tarihi-mädeni mūrany qorğau, qalpyna keltıru jäne paidalanu jönındegı memlekettık inspeksiasynyñ 2011 jyly atqarğan jūmystarynyñ esebı [*Report on the work of the state inspectorate for the protection, restoration and use of historical and cultural heritage of Atyrau region in 2006*] – Atyrau, 2012 [in Kazakh]

Information about authors:

Dauren Kuandykov - **corresponding author,** 1st-year PhD student at the Department of "History of Kazakhstan and World History", Khalel Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: dauren3228q@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-0407-0316

Ulzhan Akhmetova - Doctor of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of "History of Kazakhstan and World History", Khalel Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: tulegenovna_u@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4274-8602

Информация об авторе:

Даурен Куандыков - **основной автор,** докторант 1-го курса кафедры «Истории Казахстана и всемирной истории» Атырауского университета имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: dauren3228q@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-0407-0316

Улжан Ахметова - доктор исторических наук, ассоцированный профессор кафедры «Истории Казахстана и всемирной истории» Атырауского университета имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: tulegenovna_u@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4274-8602

Авторлар туралы ақпарат:

Даурен Қуандықов - **негізгі автор,** «Қазақстан тарихы және дүниежүзілік тарих» кафедрасының 1-курс докторанты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы.

E-mail: dauren3228q@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-0407-0316

Улжан Ахметова – «Қазақстан тарихы және дүниежүзілік тарих» кафедрасының Тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы.

E-mail: tulegenovna_u@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4274-8602

ҒТАМР 03.20 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.07**
ӘОЖ 94(574)"1920/1930":37.014

М.С. Мирболатов[1], Ә.Қ.Шашаев[2]*, Н.Н.Нұрлыбек[3]

[1]Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Алматы қ, 050000, Қазақстан Республикасы
[2]Әл Фараби атындағы BINOM SCHOOL мектеп- лицейі
Атырау қаласы, 060011, Қазақстан Республикасы.
[3]Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: saken93.93@mail.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ШЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ МӘДЕНИ-АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ зиялыларының мәдениет саласындағы қызметі тарихи үдерістің саяси және әлеуметтік қайшылықтарымен сабақтастығы арнасында қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі 1920 жылдары қазақ зиялылары кеңестік идеологиядағы мәдени институттардың мүмкіндіктерін ұлттық мәдениетті жаңғырту үшін бейімдеуге тырысқан, ал 1920 жылдардың соңы мен 1930 жылдардағы идеологиялық бақылаудың күшеюі олардың шығармашылық, институционалдық еркіндіктерін шектегендігімен айқындалады. Сондықтан, зерттеудің мақсаты – кеңестік модернизация жағдайында ұлттық интеллигенцияның білім беру, қазақ тіліндегі оқулықтар мен ғылыми терминологияны қалыптастыру, баспасөз және кітап шығару, әдебиет, театр салаларындағы қызметтерді кешенді түрде талдау. Мақсатқа жету үшін үш міндет айқындалды: біріншіден, білім беру мен ұлттық мектептің іргетасын қалаудағы үлесін бағалау. Екіншіден, тіл, баспасөз, әдебиет және өнер салаларының өзара ықпалдастығын көрсету. Үшіншіден саяси-идеологиялық қысымның мәдени дамуға тигізген зардабын талдау. Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мағжан Жұмабаев, Мұхтар Әуезов, Смағұл Сәдуақасұлы, Сәкен Сейфуллин сынды тұлғалардың қызмет жолын талқылау үшін отандық, шет елдік зерттеушілердің жұмыстарына шолу жасалды. Әдіс-тәсілдері ретінде, жүйелік және тұжырымдамалық тәсілдерді, тарихи-мәдени және салыстырмалы әдістерді қолдану кеңестік интеллигенцияның қалыптасуындағы ортақ үдерістерді, Қазақстанға тән ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік берді. Қазақстандық ерекшелік ұлттық шығармашылық және ғылыми интеллигенцияның қалыптасуына негіз болған бай гуманитарлық дәстүрдің болуымен және бұл үдерістің тікелей әкімшілік басқару жағдайында жүзеге асуымен сипатталды.

Негізгі сөздер: мәдениет, қазақ зиялылары, саяси қуғын-сүргін, оқу-ағарту, кеңестік модернизация.

Кіріспе

Жиырмасыншы ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық келбетінің өзгеруі халықтың дүниетанымына терең із қалдырды. Бұл кезеңдегі түбегейлі реформалар қоғамдық сананың жаңаруына және тың идеялардың өмірге келуіне түрткі болды. Осы тұста қазақ зиялыларының шоғыры қалыптаса бастады. Олардың дүниетанымына батыстық демократиялық үдерістер, шығыстағы ұлт-азаттық қозғалыстар және патшалық биліктің отаршылдық саясатына қарсы бағытталған наразылықтар ықпалин тигізді. Сонымен бірге, капиталистік қатынастардың орнығуы сауда саттықтың дамуы, көлік пен байланыс жүйесінің жетілуі мерзімді баспасөздің көбеюіне ықпал етті. Шетелдік капиталдың енуі мен жергілікті орыс буржуазиясы арасындағы бәсекелестік білім беру жүйесін, ақпарат құралдары мен коммуникация саласын жаңғыртуды күн тәртібіне қойды.

XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының саяси күресі ұлттық мүдде енді бостандық идеясына негізделеді. Олар отарлық езгіге қарсы тұрып, жеке тұлғаның құқығын қорғауды және ұлттық құндылықтарды жаңа заман талабына сай өзгертуді мақсат тұтты. Тарихи тұрғыдан алғанда, қоғамдық сілкіністер кезінде зиялылардың белсенділігі мемлекеттің даму бағытын белгілеп беріп отырды. Олар мемлекет пен адам арасындағы байланысты этикалық және әлеуметтік жауапкершілік тұрғысынан қарастыра білді. Қазақ зиялыларының басты тарихи жетістігі – тәуелсіз мемлекет құру идеясын ұлттық идеологияның негізіне айналдыру.

Мақаладағы зерттеудің басты мақсаты – XX ғасырдың 20–30-жылдарындағы қазақ зиялыларының мәдениет саласындағы еңбегін саралап, олардың кеңестік жаңғыру мен ұлттық мүддені ұштастырудағы рөлін ашу. Бұл мақсатқа жету үшін үш бағыт айқындалды. Бірінші бағыт, білім беру мен ұлттық мектептің іргетасын қалаудағы үлесін бағалау. Екінші бағыт, тіл, баспасөз, әдебиет және өнер салаларының өзара ықпалдастығын көрсету. Үшінші бағыт – саяси-идеологиялық қысымның мәдени дамуға тигізген зардабын талдау. Зерттеудің негізгі тұжырымы бойынша, қазақ зиялылары – жаңа институттарды ұлттық құндылықтарды сақтап қалудың тетігі ретінде пайдалануға тырысқан белсенді тұлғалар. Алайда, саяси режимнің қатаңдануы бұл бастамалардың дамуына кедергі келтірді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

1920-1930 жылдардағы жазылған қазақ зиялыларының еңбектері, мерзімді басылымдары, мәдениет мекемелері жариялаған басылымдар, тәуелсіздік кезеңіндегі тарихи зерттеулер зерттеу мақаласының негізгі дерек көзі болды. Зерттеу нысаны – А. Байтұрсынұлының тіл, әліпби жөніндегі еңбектері, М. Жұмабаев пен Ж. Аймауытұлының мектеп мәселелері туралы жазбалары, педагогикаға қатысты еңбектері, М. Әуезов, С. Сейфуллин әдеби мәдени қызметке қатысты материалдары.

1920 жылдардағы салыстырмалы мәдени мүмкіндіктер мен 1930 жылдардағы орталықтандыру, құғын сүргін кезеңдерін салыстыру үшін проблемалық-хронологиялық әдіс қолданылды. Зиялы қауымның мәдени қызметіндегі ортақ белгілерін анықтау мақсатында тарихи және салыстырмалы әдіс пайдаланылды. Өмірбаяндық әдіс жеке тұлғалардың шығармашылық жұмысы арасындағы байланысты ескеруге мүмкіндік берді.

Мақалада "қазақ зиялылары" ұғымына ұлттық баспасөзде, мектептерде, ғылымда, әдебиетте, өнерде әлеуметтік маңызы бар зияткерлік қызметпен айналысқан тұлғалардың да қызметі қарастырылды. Мәдениет саласына тіл саясаты, оқулықтар жасау, мұғалімдерді даярлау, баспа ісі, әдебиет, театр, ғылыми терминология, фольклор мен тарихи мұраларды жинақтау сияқты салалар кірді. Осылайша, осы кезеңде мәдени құрылыс пен тәрбие жұмыстары бір-бірімен өшпес байланыста болды деп санауға болады.

Нәтижелер және оларды талқылау

Ұлттық мектеп пен ағарту ісі. XX ғасырдың жиырмасыншы жылдарындағы мәдени трансформация үрдісіндегі басым бағыттар – халықтың сауаттылық деңгейін көтеру және ана тіліндегі білім беру жүйесін институционалдық тұрғыдан қалыптастыру болып табылды. Азамат соғысынан кейін және уақытша экономикалық күйзеліс кезінде Республикада мектеп ғимараттары, оқулықтар және мұғалімдер болған жоқ. Мұндай жағдайда ағарту ісі мемлекеттік саясаттың маңызды бағыты болып табылады. Бірақ қазақ ауылындағы білім берудің мазмұны мен тілін анықтау мәселесі тек әкімшілік шешіммен ғана орындалмас еді. Қазақ тілінің құрылымын ғылыми тұрғыдан ашу үшін әліпби, әдістемелік құрал, оқыту пәнінің терминологиясы мен грамматикасы маңызды болды. Бұл жұмыстың басында Ұлттық интеллигенция тұрды.

Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылығы әліпби мен тіл біліміне реформалар әкелді және оның еңбектері XX ғасырдың 20-жылдарында Қазақтардың практикалық қажеттіліктеріне қол жетімді мектепті бастаған кезде пайдалы болды. Байтұрсынұлы үшін ана тілінде сауат ашу ұлттық ойлау мен мәдени сабақтастықты сақтаудың шарты еді. Демек, оның оқулықтары мен тілдік норманың қалыптасуы Білім берудің ұлттық мазмұнын анықтады. 1920 жылы «Халық ағарту комиссариаты» жүйесіндегі қызметінің арқасында бұл идеяларды институттар деңгейіне көтеруге мүмкіндік туды. Қазіргі зерттеулерге сәйкес, Алаш зиялыларының тәжірибесі 1920-1930 жылдары зайырлы білім беру жүйесін құруда да маңызды болды. Maralbek Y. еңбегіне сүйенсек, «Оқу құралы» еңбегі 1912-1928 жылдар аралығындағы бірнеше басылыммен шыққан. Бұл осы құралдың ағарту тәжірибесінде ұзақ уақыт қолданылғанын білдіреді [1]. О. Мұхатованың архивтік материалдарды зерттеу

барысында қазақ тіліндегі оқулықтарды әзірлеу және залық ағарту жүйесін ұйымдастыру үдерісінде қазақ зиялыларының қызметі маңызды болғанын айқынайды [2].

Кейінгі зерттеулерде де 1920-1930 жылдарды жаппай сауаттандыру, қазақ тіліндегі оқулықтарды дайындау, әліпби реформасы ұлттық интеллигенция қызметімен қатар бір арнаға тоғысады [3]

Қазақ білім беру жүйесінің іргетасын қалауда М. Дулатұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Жұмабаев, Қ. Кемеңгерұлы және Х. Досмұхамедұлы сынды тұлғалардың еңбегі зор. Олар жазған оқулықтар пәндік білімді дамытумен бірге, қазақ тілінің ғылыми лексикасын байытты. М. Жұмабаев педагогика мен психологияны қазақша жүйелесе, Ж. Аймауытұлы бала тәрбиесі мен оның жеке қабілеттерін психологиялық тұрғыдан зерттеді [4]. Ал Х. Досмұхамедұлы ғылым мен ағартушылықты ұштастыра отырып, жаратылыстану мен медицина саласындағы білімді қазақ тілінде насихаттады. Оның «Сана» журналы арқылы жүргізген жұмыстары оқулық жазу, терминология қалыптастыру және ғылыми қоғамдастық құру ісінің өзара тығыз байланыста болғанын көрсетеді [5].

1920 жылдары Қазақстандағы білім беру жүйесі екі бағытта дамыды: ересектердің сауатсыздығын жою және жаңа буын мұғалімдерін даярлау. Кең байтақ дала мен мамандардың тапшылығына қарамастан, қысқа мерзімді курстар мен педагогикалық оқу орындары арқылы білім берудің іргетасы қаланды. Бұл кезеңдегі зиялы қауым тек оқытумен шектелмей, оқулықтардың құрылымын, әдеби тіл нормаларын және білімді ұлттық болмысқа бейімдеу мәселелерін терең талқылады. Ағарту ісі ұлттық мәдениетті жаңғыртудың басты құралына айналды [6].

Тіл мәселесі мәдени құрылыстың ретінде сипатқа ие. Қазақ тілінің мемлекеттік мекемелерде, баспасөзде және мектептерде қолданылу аясының кеңеюі орфография, терминология және әліпби мәселелерін күн тәртібіне шығарды. А. Байтұрсынұлының тілдік тұжырымдамасы қазақ тілінің ғылыми сипаттамасын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды. Ал 1920 жылдардың екінші жартысындағы латын графикасына көшу үдерісі мәдени саясаттағы ең күрделі кезеңдердің бірі болды. Бұл өзгеріс кітап қорының сабақтастығына, баспа ісіне және халықтың тарихи мұраға деген көзқарасына тікелей әсер етті. Зиялы қауым бұл өзгерістерді жай ғана техникалық қадам емес, ұлттық мәдениеттің жаңа сапаға көшуі ретінде қарастырды.

Ғылыми терминологияны қалыптастыру – сол кезеңдегі ауқымды интеллектуалды еңбек еді. А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы секілді тұлғалар медицина, биология, педагогика және тарих салаларындағы ұғымдарды қазақ тіліне бейімдеп, төл терминдер мен халықаралық сөздерді ұтымды үйлестірді. Олардың мақсаты – қазақ тілін тек күнделікті қарым-қатынас құралы емес, ғылым мен білімнің тіліне айналдыру болатын [7].

1930 жылдары тіл саясаты орталықтандырылған сипат алып, бүкілодақтық талаптар күшейгенімен, қазақ зиялылары салған ғылыми негіз өз құндылығын жоғалтпады. Олардың оқулық жазудағы, ғылыми ұғымдарды қазақшалаудағы тәжірибесі кейінгі гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарының дамуына берік іргетас болды. Сондықтан, бұл кезеңдегі зиялылардың еңбегін тек әліпби ауыстырумен шектемей, қазақ тілінің ғылыми әлеуетін ашудағы тарихи миссиясы деп бағалаған жөн. Төменде 1-кестеде қазақ зиялыларының ұлттық ғылыми терминологияны қалыптастыру тәжірибесіне мысалдар көрсетілген.

Кесте 1 - 1920-1930 жылдардағы қазақ зиялыларының ұлттық ғылыми терминологияны қалыптастыру тәжірибесі [8].

Автор	Еңбегі, жылы	Ғылым саласы	Нақты мысалдар	Тарихи маңызы
А. Байтұрсынұлы	«Тіл-құрал», 1914–1928 жж.	Тіл білімі	зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу,	Қазақ тіл білімінің негізгі ұғымдарын ана тілінде жүйелеп, бүгінге дейін

	бірнеше рет басылды		қосымша, жалғау, жұрнақ, бастауыш, баяндауыш	қолданылатын терминдер қорын қалыптастырды
А.Байтұрсынұлы	«Оқу құралы», кейінгі басылымдары 1920-жылдары қолданылды	Әліпби, сауат ашу	буын, дыбыс, нүкте, дауысты дыбыс, дәйекші, әріп	Сауат ашу үдерісіне қажетті ұғымдарды қазақша атаумен беріп, мектеп тілінің қалыптасуына негіз қалады
С. Қожанұлы	«Есеп тану құралы», 1924	Математика	жақша, айырым, алым, бөлім, өлшеуіш	Математикалық ұғымдарды қазақ тілінде оқытуға арналған пәндік терминдер қалыптастырылды
Ж. Күдерин	«Өсімдіктану», 1927	Ботаника	сабақша, тұқымша, аналық, аталық, тұқымдық, қаптауыш	Өсімдіктер құрылысын қазақша ғылыми тілмен сипаттаудың үлгісін көрсетті
Е. Омарұлы	«Пішіндеме», 1928	Геометрия	текше, тікше, қиықша, өлшемдік, өлшеуіш	Геометриялық ұғымдарды қазақ тілінде беру тәжірибесін дамытты
Ж. Аймауытұлы	«Психология», «Жан жүйесі және өнер таңдау», 1926	Психология	жанталдау, сондай-ақ мінез типтерін сипаттауда күйгелек, сарыуайымшыл, қызбалы, ыстық қанды, салқын қанды тәрізді атаулар қолданылды	Психологиялық құбылыстарды қазақ тілінде сипаттаудың алғашқы жүйелі тәжірибелерінің бірі қалыптасты
Х.Досмұхамедұлы	1920-жылдардағы ғылыми және оқу еңбектері	Медицина, жаратылыстану, тіл	Емле, фонетика, термин, әліпби, аударма мәселелерімен айналысып, медицина мен жаратылыстану білімін қазақ тілінде жеткізді	Арнайы ғылыми білімді қазақша беру мен салалық терминологияны дамытуға қатысты
Ескерту: Авторлармен құрастырылған				

1920-1930 жылдардағы баспасөз, кітап басу ісі және қоғамдық ой-пікір. Жиырмасыншы-отызыншы жылдары мерзімді баспасөз мәдениеттің басты қозғаушы күші болды. Газет-журналдар әдеби шығармалардың, ғылыми-публицистикалық мақалалардың, театр сыны мен қоғамдық пікірталастардың орталығына айналды. Мектептер мен кітапханалардың көбеюі оқырман қауымның қатарын арттырды. «Ақ жол», «Еңбекші қазақ», «Сана», «Шолпан», «Жаңа мектеп» секілді басылымдар әрқайсысы өзіндік бағытымен ерекшелене отырып, тарих, тіл, этнография және өнер мәселелерін кеңінен қамтыды. Мысалы, Х. Досмұхамедұлы «Сана» журналы арқылы ағартушылық жұмыстарды жүйелесе, С. Сәдуақасұлы баспасөзді мемлекеттік даму, ұлттық кадрларды даярлау және экономикалық мәселелерді шешудің құралы ретінде пайдаланды.

Кітап шығару ісінің дамуы мәдени жаңғыруға серпін берді. Оқулықтармен қатар көркем әдебиет пен ғылыми еңбектер жарық көрді. Сол кезеңдегі зиялы қауым өкілдері бір мезгілде автор, аудармашы, редактор әрі ұйымдастырушы қызметін атқарып, әмбебап тұлға ретінде танылды. Өкінішке орай, баспасөздің еркін пікірталас алаңы ретіндегі ғұмыры ұзаққа бармады. 1920 жылдардың соңынан бастап әдебиет пен қоғамдық ойға таптық көзқарас үстемдік ете бастады. «Ұлтшыл», «Алашордашыл» деген сияқты саяси айыптаулар ғылыми және эстетикалық пікірталастарды тұншықтырды. С. Смағұлова бастаған зерттеушілер атап

өткендей, кеңестік идеология баспасөзді партиялық насихат құралына айналдырып, қазақ зиялыларын саяси қудалаудың негізгі тетігі ретінде қолданды [9]. Нәтижесінде, баспасөздің ағартушылық және пікірсайыстық рөлі жойылып, оның орнын қатаң идеологиялық бақылау басты.

Қазақ әдебиеті мен театрының 1920-30 жылдардағы дамуы. 1920 жылдар – қазақ әдебиеті мен театр өнерінің қалыптасып, жүйеленген кезеңі. Бұл тұста жазушылар жаңа қоғамдық тақырыптарға бет бұрғанымен, ұлттық тамырынан ажыраған жоқ. Мәселен, Мағжан Жұмабаев «Батыр Баян» арқылы тарихи жады мен модернизмді ұштастырса, Жүсіпбек Аймауытұлы «Қартқожа» романында әлеуметтік өзгерістердің адам тағдырына әсерін көрсетті. Мұхтар Әуезов болса, «Еңлік-Кебек» сынды туындыларында халықтық аңыздарды жаңаша интерпретациялап, дәстүрлі ортадағы қайшылықтарды терең зерттеді. Сол кезеңде әдебиеттің мақсатына қатысты екі түрлі көзқарас қақтығысты. Біріншісі – әдебиетті ұлттық тіл мен тарихи тәжірибені сақтайтын дербес өнер деп таныса, екіншісі – кеңестік идеологияның құралы ретінде қарастырды. 1920 жылдардың соңына қарай екінші бағыт үстемдік құрып, шығармашылыққа таптық тұрғыдан баға беру белең алды.

Кәсіби қазақ театрының негізі зиялы қауымның күш-жігерімен қаланды. 1926 жылы Қызылордада ашылған алғашқы кәсіби театр ұлттық өнерді жаңа сатыға көтерді. Театр репертуары екі арнада дамыды: бірі – фольклорлық-тарихи тақырыптар, екіншісі – жаңа қоғамдық өзгерістер. Жұмат Шаниннің режиссерлік шеберлігі [10] мен Әуезов, Аймауытұлы, Майлин, Мүсірепов сынды қаламгерлердің драматургиясы сахналық өнерді байытты. Театр сахнасы әдеби тілдің нормаларын қалыптастырып, халықтық өнер түрлерін (айтыс, шешендік, ән) кәсіби деңгейге көтерді. 1930 жылдардағы мәдени инфрақұрылым кеңейгеніне қарамастан, шығармашылық еркіндік біраз шектеулерге ұшырады. Социалистік реализмнің енгізілуі, орталықтандырылған басқару және саяси цензура көркемдік ізденістерге тұсау салды. Мәдени мекемелердің саны артқанымен, идеологиялық қысым салдарынан шығармашылықтың ауқымы тарылып, қайшылықты кезең орнады.

Қазақ зиялыларының мәдени-ағартушылық қызметі және ғылыми мұраны сақтау. Қазақ зиялыларының халықтық мұраны жинақтап, оны ғылыми жүйеге келтіруі ұлттық мәдениеттің іргетасын қалады. Кеңестік дәуірдегі қоғамдық құрылымның тез өзгеруі дәстүрлі құндылықтардың жойылып кету қаупін тудырды, сондықтан ауызша тарихты, шежіре мен этнографиялық деректерді қағазға түсіру өмірлік маңызға ие болды. Бұл тек өткенді дәріптеу емес, ұлттық тарихтың тереңдігін айқындап, оны келешек ұрпаққа жеткізуге бағытталған саналы қадам еді. Бұл бағытта Халел Досмұхамедұлының еңбегі зор. Ол фольклор мен тарихты зерттеп, «Мұрат ақынның сөздері», «Исатай-Махамбет», «Аламан» секілді құнды жинақтарды жарыққа шығарды. Оның қызметі ғылыми ізденіс пен мәдениетті сақтаудың ұштасқан үлгісі болды. Сонымен қатар, Мұхтар Әуезов ауыз әдебиеті мен Абай мұрасын зерттеу арқылы қазақ әдебиеттану ғылымының іргетасын қаласа, Әлихан Бөкейханның этнографиялық және әдеби еңбектері сол кезеңдегі ғылыми ортаға зор ықпал етті, алайда саяси қысым оның толыққанды қызметіне кедергі келтірді. 1920-30 жылдары «Қазақстанды зерттеу қоғамы» секілді ұйымдар ғылым мен білімнің орталығына айналды. Олар өлкетану, этнография және тарих саласындағы мамандарды (мұғалімдер, дәрігерлер, зерттеушілер) біріктіріп, академиялық ғылым әлі қалыптаспаған тұста маңызды жұмыстар атқарды [11].

Ұлттық ғылымның дамуы тіл мәселесімен тікелей байланысты болды. Сол кезеңдегі зиялы қауым өкілдері маман тапшылығына байланысты бір мезгілде мұғалім, аудармашы, редактор әрі мемлекеттік қызметкер міндеттерін атқаруға мәжбүр болды. Бұл әмбебаптылық ұлттық мәдениеттің барлық саласын нөлден бастап құру қажеттілігінен туындады. Алайда, 1930 жылдары ғылыми база нығайғанымен, ұлт зиялыларының қуғын-сүргінге ұшырауы ғылыми сабақтастықтың үзілуіне және үлкен рухани шығынға әкелді.

1920-жылдардағы қазақ зиялыларының қызметі және кеңестік саясаттың өзгеруі. 1920-жылдардағы қазақ зиялыларының мәдени қызметін «кеңесшіл» немесе «оппозицияшыл»

деп қарапайым екі категорияға бөліп қарау қиын. Азамат соғысынан кейінгі кезең ұлттық автономияны нығайтуға, ана тіліндегі білім мен баспасөзді дамытуға мүмкіндік берді. Бұл зиялы қауым үшін ұлттық мәдениетті институттандырудың таптырмас кезеңі болды. Олардың басым бөлігі кеңестік жүйеде қызмет еткенімен, коммунистік идеологияны толық қабылдамады. Керісінше, олардың әрекеті «прагматикалық бейімделу» мен «халық мүддесіне қызмет ету» қағидаларына негізделді.

Мысалы, Смағұл Сәдуақасұлы жоғары лауазымды қызметте жүріп, ұлттық кадрларды даярлау мен мәдениетті өркендетуді басты мақсат етті. Ал Сәкен Сейфуллин кеңестік идеологияны жақтаса да, қазақ тілі мен әдебиетінің мемлекеттік деңгейде дамуына зор үлес қосты. Осылайша, саяси көзқарастары әртүрлі болғанымен, зиялылар ұлттық мүдде жолында ортақ мақсаттарды көздеді. 1920-жылдардың екінші жартысында саяси ахуал күрт өзгерді. Ф.Голощекиннің «Кіші Қазан» саясаты мен мәжбүрлі ұжымдастыру ұлттық зиялылардың еркін қызмет етуіне тосқауыл қойды. Бұрынғы мәдени-экономикалық бастамалар енді «саяси ауытқу» ретінде бағаланып, ұлттық бірегейлікті қорғаушылар «ұлтшыл» деп айыпталды. Алаш қайраткерлерінің өткен тарихы қылмыстық қудалауға негіз болды.

1928-1932 жылдары Ахмет Байтұрсынұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Халел Досмұхамедұлы сынды тұлғалар қуғын-сүргінге ұшырап, тұтқындалды немесе қызметінен шеттетілді. 1937-1938 жылдардағы репрессия толқыны одан әрі кеңейіп, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин секілді кеңестік кезеңнің көрнекті өкілдерін де жалмады. Бұл қуғын-сүргін тек «Алаш» зиялыларына ғана емес, жалпы ұлттық мәдениеттің дамуына бағытталған соққы болды. Нәтижесінде, зиялылардың еңбектеріне тыйым салынып, есімдері өшірілді, бұл ұлттың рухани дамуына орны толмас зиян тигізді.

1930 жылдардағы мәдени-институционалдық дамудан жаппай бас тарту тарихты анық көрсетеді. Мектептер, колледждер, театрлар, баспа бөлімдері мен ғылыми-зерттеу институттарының желісі кеңейтілді. Бірақ институционалдық дамудың саяси тұрғыдан құны қандай болды? Бір жағынан, жаңа мәдени инфрақұрылымының арқасында халық өнердегі білім мен кәсібилікке қолжетімділікті арттырды, ал екінші жағынан оның мазмұны өте қатаң идеологиялық бақылауда болды. Демек, 1920-1930 жылдардағы осы мәдени құбылыстың сипаттамасын жоғары және төмен деген бір ұғымға негіздеу мүмкін емес.

Қазақ зиялылары қызметінің тарихи тұрғыдан маңызы. Қазақ зиялы қауымның мәдени іс-әрекетінде бірқатар ортақ белгілер бар. Біріншіден, салалардың өзара байланысы. Байтұрсынұлы тек хат жазушы ғана емес, сонымен бірге ұйымдастырушы, редактор және оқу ісінің мұғалімі болған. Досмұхамедұлы тек медицина саласында ғана емес, сонымен қатар оқулықтар жасап, терминология, этнография және фольклортану бойынша жұмыс жасады. Аймауытұлы жазумен қатар педагогика және психология мәселелерін зерттеді. Әуезов те драматургиямен қатар әдебиеттанумен, фольклормен және театрмен айналысқан. Бұл әмбебаптық ұлттық мәдени инфрақұрылымды қалыптастыру процесінің объективті жағдайларының қажеттілігінен туындады.

Екіншіден, ана тілінің модернизацияның маңызды рөлі болып саналатындығы. Зиялы қауым өкілдері әдеби қазақ тілінде жаңа салада өз білімдерін көрсетуге тырысты. Дәстүрлі лексика ғылыми контексте жаңа мағыналармен кеңейтіліп, оқулықтар мен практикалық іс-шаралар арқылы қазақ тілінің ережелеріне сәйкес шетелдік терминдер енгізілді. Бұл жұмыс кейіннен ұлттық тәрбиенің лингвистикалық жүйесінің негізіне айналды. Үшінші ерекшелігі – бір-біріне жау жасаудың орнына дәстүр мен жаңашылдық арасындағы байланысты орнатуға тырысу. Кәсіби театрдың құрылуы, тарихи тұлғалардың мұралары мен фольклор жинағының жариялануы бір-біріне қайшы келмеді. Керісінше, ауызекі сөйлеу мәдениетінде жаңа кейіпте – баспа, мектеп, ғылым және сахнада жалғаса алатын элементтер болды. Ұлттық мәдениетті сақтауға анахронизм қол жеткізе алмады, өйткені мәдениетті сақтауға қол жеткізудің жалғыз жолы-оны ескі мекемелерден жаңаларына ауыстыру. Төртіншіден, мәдени қызмет саяси өлшемге ие болады. Тілді, әліпбиді, мектеп бағдарламасын немесе әдеби шығарманы

қабылдау Кеңестік жүйенің саяси беделінің стандарттарының біріне айналды. Осылайша, оның саяси тағдыры мықты діни және мәдени көшбасшы болған кәсіпқойдың таңдауына байланысты болды. Бұл байланыс 1930 жылдары болған қуғын-сүргін нәтижесінде шегіне жетті.

Бұл кезеңнің мысалы қазақ зиялыларының мұрасын зерттеу қазіргі тарихнама жағындағы институттар тарихынсыз әрең өмір сүретінін көрсетеді. Фигураның белгілі бір кітабына немесе қызметіне ерекше назар аударудан басқа, оның мектеппен, баспамен, ғылыми қоғаммен, театрмен, қоғамдық институтпен және кәсіпқойлармен байланысын ескеру қажет. Одан кейін 1920-1930 жылдардағы мәдени жаңғыру, жеке тұлғалардың жетістіктері ғана емес, сонымен қатар интеллектуалды экологияның жетістіктері де келеді. Төмендегі 2-кестеде қазақ зиялыларының сол жылдардағы мәдениет саласындағы қызмет еткен бағыттары жинақталды.

Кесте 2 - 1920-1930 жылдардағы қазақ зиялыларының мәдениет саласындағы негізгі бағыттары

Мәдени қызмет бағыты	Негізгі өкілдер	Нақты қызметі мен мысалдары	Қалыптасқан нәтиже	1930-жылдардағы өзгеріс
Ұлттық мектеп және ағарту	А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы, Х. Досмұхамедұлы	Қазақ тіліндегі оқулықтар мен оқу құралдарын әзірлеу, педагогикалық және психологиялық еңбектер жазу, ана тілінде білім беру мәселесін көтеру	Қазақ тіліндегі зайырлы білім беру мен ұлттық педагогикалық лексиканың негіздері қалыптасты	Білім беру жүйесі орталықтандырылып, оқу мазмұнына идеологиялық бақылау күшейді
Қазақ тілі, әліпби және терминология	А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, С.Қожанұлы, Ж. Күдерин, Е. Омарұлы	Тіл білімі, медицина, математика, ботаника, психология салаларының қазақша терминдерін қалыптастыру; әліпби мен емле мәселелерін талқылау	Қазақ тілі білім мен ғылымды жеткізетін құрал ретінде қолданылып, салалық ғылыми лексика қалыптасты	Әліпби, емле және терминологияны реттеуде бүкілодақтық саясаттың ықпалы артты
Баспасөз және кітап шығару	Х.Досмұхамедұлы, С.Сәдуақасұлы, С.Сейфуллин және т.б.	«Ақ жол», «Еңбекші қазақ», «Сана», «Шолпан», «Жаңа мектеп» арқылы ағарту, тіл, әдебиет, тарих, мәдениет мәселелерін талқылау	Ұлттық қоғамдық пікір мен мәдени-ақпараттық кеңістік кеңейді	1920-жылдардың соңынан баспасөз партиялық-идеологиялық бақылау құралына айнала бастады
Әдебиет және драматургия	М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы, М. Әуезов, Б. Майлин	«Батыр Баян», «Қартқожа», «Еңлік-Кебек» және басқа шығармалар арқылы тарихи жад, қоғамдық өзгеріс пен жеке адам мәселелерін көркем бейнелеу	Ұлттық әдебиеттің жанрлық және тақырыптық аясы кеңейіп, кәсіби әдеби орта қалыптасты	Әдеби шығармаларды бағалауда таптық-идеологиялық өлшемдердің ықпалы күшейді
Кәсіби театр	Ж. Шанин,	1926 ж. Қызылордада	Фольклор, тарихи сюжет, әдеби тіл мен	Театр мекемелері дамығанымен,

	М.Әуезов, Ж.Аймауытұлы, Б. Майлин	кәсіби қазақ театрының қалыптасуы; «Еңлік-Кебек», «Бәйбіше-тоқал», «Қаракөз», «Арқалық батыр» сияқты шығармалардың сахналануы	актерлік өнер кәсіби сахна кеңістігінде тоғысты	репертуар мен шығармашылық бағытқа идеологиялық талап күшейді
Ғылым, өлкетану және мәдени мұра	Х.Досмұхамедұлы, М.Әуезов, Ә.Бөкейхан және Қазақстанды зерттеу қоғамының мүшелері	Фольклор, шежіре, этнографиялық және тарихи деректерді жинау; «Мұрат ақынның сөздері» (1924), «Исатай-Махамбет» (1925), «Аламан» (1926) жинақтарын жариялау	Дәстүрлі мұра ғылыми айналымға енгізіліп, өлкетану мен ұлттық гуманитарлық зерттеулердің деректік қоры толықты	Ұлттық ғылыми кадрларды құдалау ғылыми және мәдени сабақтастыққа кедергі келтірді
Мәдени-ұйымдастырушылық қызмет	С.Сәдуақасұлы, С.Сейфуллин және басқа зиялылар	Мемлекеттік мекемелерде ұлттық кадрлар, қазақ тілінің қолданылуы, білім және мәдениет мәселелерін көтеру	Зиялылар автор ғана емес, редактор, мұғалім, аудармашы, зертт	Ұлттық мәдени бастамалардың дербестігі тарылып, саяси сенімділік негізгі талаптардың біріне айналды
Ескерту: Авторлармен құрастырылған				

Қорытынды

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ зиялыларының мәдениет саласындағы қызметі ұлттық мәдениетті жаңа саяси және әлеуметтік ортаға бейімдеудің көп қырлы процесі болды. 1920 жылдардағы салыстырмалы институционалдық мүмкіндік қазақ тіліндегі мектептер мен оқулықтардың пайда болуына, ғылыми терминологияны әзірлеуге, кітап басылымдары мен мерзімді басылымдардың көбеюіне, кәсіби әдебиет пен театрды ұйымдастыруға, фольклор мен тарихи мұралар жинағына жол ашты. Бұл процестердің мазмұнына ұлттық интеллигенцияның іс-әрекеттері қатты әсер етті.

Мақалада қазақ зиялыларын тек кеңестік саясаттың құралы деп қарастырудың қателігі дәлелденеді. Олар мемлекеттік құрылымдарды пайдалана отырып, ұлттық тілді дамытуға, тарихи сабақтастықты сақтауға және ағартушылық ісін жүргізуге ұмтылды. Саяси көзқарастары әртүрлі болғанымен, олардың мәдени-әдеби мұрасы ұлттық мүддеге қызмет етті. 1920-1930 жылдардағы саяси қысым мен идеологиялық бақылау бұл үдерісті тоқтатты, ал зиялылар қауымы қуғын-сүргінге ұшырады. Соған қарамастан, олардың сол кезеңдегі ғылыми, әдеби және ұйымдастырушылық еңбектері кейінгі ұлттық мәдениеттің іргетасына айналды. Бұл кезең мұрағат деректеріне сүйене отырып, мәдени мекемелердің (мектеп, баспасөз, театр) өзара байланысын тереңірек талдауды қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Maralbek Y. (2025) Editions of the Work “Oku Kuraly” by Akhmet Baitursynuly: Bibliographic and Typographical Features. Eurasian Journal of Philology: Science and Education.

2 Мұхатова О.Х. Қазақстандағы 1920 жылдардағы оқу-ағарту. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. – №2 (135). – 2021.– Б. 35–47.

3 Baizhanova A.A., Shashaev A.K., Adilbekova Z.A. (2026) Educational Issues in Kazakhstan in the 1920s–1930s: Historical Analysis. Otan Tarihy.Vol. 29. No.1. P. 185–198.

4 Сарекенова Қ.Қ., Өсеров Б.М. М. Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегі және терминология мәселесі. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. – №2. – 2025.

5 Халел Досмұхамедұлының ғылыми-ағартушылық қызметі. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. [Электрондық ресурс] – URL: https://atyrau.edu.kz/ Атырау университетінің материалы (қаралу уақыты: 09.09.2026).

6 Жұбанов Қ.Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер / ред. алқасы С.К. Кеңесбаев және т.б.; Қазақ ССР Ғылым академиясы, Тіл білімі институты. – Алматы: Ғылым, – 1966. – 359 б.

7 Kulmanov S. (2021) The potential of the terminological fund of the Kazakh language (analysis of quantitative and qualitative indicators). Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. Vol. 136. No. 3. P. 50–62.

8 Zhumatov D., Abdrakhanov D. (2022) "Central Commission on the integration of Kazakh language into documentation management" and "Enbekshi Kazak". Journal of History. Vol. 105. No. 2. P. 157–168.

9 Smagulova S.O., Izbassarova G.B. (2021) Stalinist repressions in the periodical press (based on the materials of the periodical press of the 20–30s of the XX century). Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series. Vol. 135. No. 2. P. 79–90.

10 Sdykov M.N., Kalieva A.S. (2024) The Master of Theater Art – Zhumat Shanin. Bulletin of WKU. Vol. 95. No. 3. P. 141–149.

11 Шашаев Ә.Қ., Мрзабаева Р.Ж., Сүлеймен С. Қазақстанды зерттеу қоғамы: құрылуы мен қызметінің тарихы. (2021) Bulletin of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Vol. 5. №393. P. 250–256.

ACTIVITIES OF THE KAZAKH INTELLIGENTSIA IN THE FIELD OF CULTURE IN THE 20-30S OF THE XX CENTURY

Abstract

The activity of the Kazakh intelligentsia in culture in the 1920s and 1930s is connected to the political and social contradictions of the historical process. In the 1920s, the Kazakh intelligentsia tried to adapt the capabilities of cultural institutions to Soviet ideology to modernize national culture. Still, it intensified ideological control in the late 1920s and 1930s limited their creative and institutional freedoms. Therefore, the purpose of this research article is to comprehensively analyze the activities of the National intelligentsia in education in the context of Soviet modernization, as well as the formation of textbooks and scientific terminology in the Kazakh language, press and book publishing, literature, and theater. To achieve the goal, three tasks were identified: first, to assess the contribution of education and the National School to the foundation. Second, to show the interaction among language, press, literature, and art. Third, to analyze the consequences of political and ideological pressure on cultural development. To discuss the activities of scientists such as Akhmet Baitursynovich, Khalel Dosmukhamedovich, Zhusipbek Aimauytovich, Magzhan Zhumabayev, Mukhtar Auezov, Smagul Sadvakasovich, and Saken Seifullin, we reviewed the work of domestic and foreign researchers. The use of systemic and conceptual approaches, along with historical, cultural, and comparative methods, allowed us to identify the general processes of the formation of the Soviet intelligentsia and the characteristic features of Kazakhstan. Kazakhstan's identity was characterized by a rich humanitarian tradition, which formed the basis for the development of the national creative and scientific intelligentsia, and this process was implemented under direct administrative management.

Keywords: sphere of culture, Kazakh intelligentsia, political repression, Cultural Institute, Soviet modernization.

КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В 20-30-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация

Деятельность казахской интеллигенции в сфере культуры в 20-30-е годы XX века связана с политическими и социальными противоречиями исторического процесса. Это связано с тем, что в 1920-х годах казахская интеллигенция пыталась адаптировать возможности культурных институтов в советской идеологии для модернизации национальной культуры, а усиление идеологического контроля в конце 1920-х и 1930-х годах ограничивало их творческие, институциональные свободы. Поэтому цель исследовательской статьи-комплексный анализ деятельности национальной интеллигенции в сфере образования, образования учебников и научной терминологии на казахском языке, печати и книгоиздания, литературы, театра в условиях советской модернизации. Для достижения цели были определены три задачи: во-первых, оценить вклад образования и Национальной школы в закладку фундамента. Во-вторых, показать взаимодействие языков, прессы, литературы и искусства. В-третьих, анализ последствий политико-идеологического давления на культурное развитие. Для обсуждения деятельности таких ученых, как Ахмет Байтурсынович, Халел Досмухамедович, Жусупбек Аймаутович, Магжан Жумабаев, Мухтар Ауэзов, Смагул Садуакасович, Сакен Сейфуллин, был проведен обзор

работ отечественных и зарубежных исследователей. Применение системных и концептуальных подходов, историко-культурных и сравнительных методов позволило выявить общие процессы формирования советской интеллигенции, характерные особенности Казахстана. Казахстанская специфика характеризовалась наличием богатой гуманитарной традиции, которая легла в основу формирования национальной творческой и научной интеллигенции, и осуществлением этого процесса в условиях прямого административного управления.

Ключевые слова: сфера культуры, казахская интеллигенция, политические репрессии, институт культуры, советская модернизация.

REFERENCES

1 Maralbek Y. (2025) Editions of the Work “Oku Kuraly” by Akhmet Baitursynuly: Bibliographic and Typographical Features. Eurasian Journal of Philology: Science and Education. [in English]

2 Mukhatova O.Kh. Qazaqstandagy 1920 zhyldardagy oqu-agartu [*Education in Kazakhstan in the 1920s*]. L.N. Gumilyov atyndagy Euraziya ulttyq universitetinin Khabarshysy. Tarikhi gylymdar. Filosofiya. Dintanu seriyasy. №2 (135). 2021. P. 35–47. [in Kazakh]

3 Baizhanova A.A., Shashaev A.K., Adilbekova Z.A. (2026) Educational Issues in Kazakhstan in the 1920s–1930s: Historical Analysis. Otan Tarihy. Vol. 29. No. 1. P. 185–198. [in English]

4 Sarekenova Q.Q., Oserov B.M. M. Zhumabaevtyn “Pedagogika” enbegi zhane terminologiya maselesi [*M. Zhumabayev’s work “Pedagogy” and the problem of terminology*]. L.N. Gumilyov atyndagy Euraziya ulttyq universitetinin Khabarshysy. №2. 2025. [in Kazakh]

5 Khalel Dosmukhamedulynyn gylymi-agartushylyq qyzmeti [*Scientific and educational activities of Khalel Dosmukhameduly*]. Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov. Available at: – URL: https://atyrau.edu.kz/ Atyrau University [in Kazakh]. (accessed: 09.09.2026).

6 Zhubanov Q.Q. Qazaq tili zhonindegi zertteuler [*Studies on the Kazakh language*] / ed. S.K. Kenesbaev et al.; Qazaq SSR Gylym akademiyasy, Til bilimi instituty. Almaty: Gylym. 1966.359 p. [in Kazakh]

7 Kulmanov S. (2021) The potential of the terminological fund of the Kazakh language (analysis of quantitative and qualitative indicators). Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. Vol. 136. No. 3. P. 50–62. [in English]

8 Zhumatov D., Abdrakhanov D. (2022) “Central Commission on the integration of Kazakh language into documentation management” and “Enbekshi Kazak”. Journal of History. Vol. 105. No. 2. P. 157–168. [in English]

9 Smagulova S.O., Izbassarova G.B. (2021) Stalinist repressions in the periodical press (based on the materials of the periodical press of the 20–30s of the XX century). Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series. Vol. 135. No. 2. P. 79–90. [in English]

10 Sdykov M.N., Kalieva A.S. (2024) The Master of Theater Art – Zhumat Shanin. Bulletin of WKU. Vol. 95. No. 3. P. 141–149. [in English]

11 Shashaev A.Q., Mrzabaeva R.Zh., Suleimen S. Qazaqstandy zertteu qogamy: quryluy men qyzmetinin tarikhy [*Society for the Study of Kazakhstan: history of its formation and activities*]. Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Vol. 5. №393. 2021. P. 250–256. [in Kazakh]

Information about authors:

Auezhan Shashayev – **corresponding author,** Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Sh.Sh. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: shashaevauezhan@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4902-0120

Saken Mirbolatov - 2nd-year PhD student, Department of History of Kazakhstan and World History, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: saken93.93@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-2488-2138

Nurlybek Nurbek – Master of Historical Sciences, BINOM SCHOOL named after Al-Farabi, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: nurlybeknurbek0709@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-0913-1314

Информация об авторах:

Ауэзхан Шашаев – **основной автор,** кандидат исторических наук, ассоцированный профессор института истории и этнологии им. Ш. Ш. Уалиханова, Алматы, Республика Казахстан

E-mail: shashaevauezhan@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4902-0120

Мирболатов Сәкен - докторант 2-го курса кафедры «История Казахстана и всемирная история», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: saken93.93@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-2488-2138
Нурлыбек Нурбек – магистр исторических наук, Школа БИНОМ им. Аль-Фараби, г.Атырау, Республика Казахстан.
E-mail: nurlybeknurbek0709@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-0913-1314

Авторлар туралы ақпарат:
Әуезхан Шашаев – **негізгі автор,** тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: shashaevauezhan@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4902-0120
Мирболатов Сәкен - «Қазақстан тарихы және дүниежүзілік тарих» кафедрасының 2-курс докторанты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы.
E-mail: saken93.93@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-2488-2138
Нұрлыбек Нұрбек – тарих ғылымдарының магистрі ,Әл-Фараби атындағы BINOM SCHOOL мектеп- лицейі, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы.
E-mail: nurlybeknurbek0709@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-0913-1314

ҒТАМР 03.20 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.08**
ӘОЖ 94(574)

С.О.Қуаныш[1], С.К.Нысанова[1], Г.А.Джамбаулова[*1]

[1]Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 00060, Қазақстан Республикасы
[*]e-mail: gula-12345@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРТА БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ТАРИХ ПӘНІ ОҚУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫНЫҢ ЖАҢҒЫРУЫ (1991–2017 ЖЖ.)

Аңдатпа

Мақалада 1991–2017 жылдар аралығындағы Қазақстанның орта білім беру жүйесінде тарих пәні оқу бағдарламаларының жаңғыруы нормативтік-құқықтық құжаттар негізінде талданады. Зерттеудің мақсаты – тәуелсіздік кезеңінде тарихты оқытудың мақсаттары, мазмұнды іріктеу қағидаттары және жоспарланған оқу нәтижелері қалай өзгергенін анықтау. Деректік негізге 1992, 1999 және 2007 жылдардағы білім туралы заңдар, білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламалары, 2012 жылғы мемлекеттік жалпыға міндетті стандарт пен үлгілік оқу жоспарлары, 2013 жылғы үлгілік пән бағдарламалары және 2016–2017 жылдары жаңартылған мазмұнды енгізуге байланысты актілер енгізілді. Тарихи-салыстырмалы, хронологиялық, жүйелік және нормативтік құжаттарға сапалық контент-талдау әдістері қолданылды. Нәтижесінде өзгерістер төрт кезеңге бөлінді: ұлттық мазмұнды қалыптастыру; стандарттау мен институционалдық орнықтыру; нәтижеге бағдарланған модельге алғышарт жасау; жаңартылған білім мазмұнына көшу. Талдау тарих бағдарламаларының деректер мен оқиғаларды меңгертетін желілік үлгіден тарихи ойлау әрекеттеріне, зерттеу сұрақтарына және өлшенетін оқу мақсаттарына бағдарланған модельге қарай өзгергенін көрсетті. Сонымен қатар ұлттық тарихтың дербес маңызы сақталып, Қазақстан тарихын дүниежүзілік үдерістермен байланыстыру күшейді. Зерттеу қорытындылары тарихты оқыту тарихын кезеңдеуге және оқу бағдарламаларын жетілдіруде мазмұн сабақтастығын бағалауға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: Қазақстан тарихы, орта білім, оқу бағдарламасы, мемлекеттік стандарт, жаңартылған білім мазмұны, тарихи сана.

Кіріспе

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін мектептегі тарих білімінің мазмұнын қайта құру мемлекеттік және қоғамдық маңызы бар міндетке айналды. Кеңестік кезеңде қалыптасқан түсіндіру схемалары жаңа мемлекеттің саяси-құқықтық болмысына, ұлттық тарихты дербес баяндау талабына және азаматтық бірегейлікті қалыптастыру мақсатына толық жауап бере алмады. Сондықтан тарих пәнінің мазмұнын жаңарту тек жекелеген тақырыптарды алмастырумен шектелмей, білім саясатының құқықтық негізін, пәннің мақсаттарын, оқыту логикасын және күтілетін нәтижелерді кезең-кезеңімен қайта қарауды қамтыды.

1992 жылғы «Білім туралы» заң тәуелсіз мемлекеттің білім жүйесін құқықтық тұрғыдан қалыптастырудың бастапқы негізін қалады [1]. 1999 жылғы жаңа заң білім беру деңгейлері мен мемлекеттік стандарттау тетіктерін нақтылады [2]. 2007 жылғы «Білім туралы» заң білім мазмұнын мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттар және жалпы білім беретін оқу бағдарламалары арқылы реттейтін бірізді жүйені бекітті [3]. Бұл өзгерістер тарих пәнінің бағдарламаларына да тікелей әсер етті: ұлттық тарихтың мәртебесі нығайып, пән мазмұнын стандарттау, оқу жүктемесін жоспарлау және оқушының даярлық нәтижесін белгілеу тетіктері қалыптасты.

2000-жылдардың ортасынан бастап білім сапасын халықаралық үрдістермен үйлестіру, 12 жылдық оқытуға көшуге дайындық, ақпараттық ортаны кеңейту және құзыреттілік тәсілді енгізу мәселелері күн тәртібіне шықты. 2005–2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама білім жүйесін жаңғыртудың кешенді бағытын белгіледі [4], ал 12 жылдық жалпы орта білімге көшу жөніндегі іс-шаралар жоспары мазмұн мен оқыту нәтижесін қайта жобалауға институционалдық алғышарт жасады [5]. 2011–2020 жылдарға арналған бағдарламада білім сапасы, функционалдық сауаттылық және нәтижеге бағдарлану басымдықтары бекітілді [6].

Тақырып бойынша еңбектерде тәуелсіз Қазақстандағы тарихи сананың жаңғыруы, мектеп оқулықтарының мазмұны және білім реформалары жиі қарастырылады. Алайда 1991–2017 жылдардағы тарих пәні бағдарламаларының эволюциясын білім туралы заңдардан бастап жаңартылған бағдарламаларға дейінгі нормативтік сабақтастық аясында тұтас қарастыру жеткіліксіз. Осыған байланысты зерттеудің мақсаты – орта білімдегі тарих пәні оқу бағдарламаларының жаңару кезеңдерін анықтап, әр кезеңдегі мақсаттық, мазмұндық және нәтижелік өзгерістерді салыстыру. Бұл мақсатқа жету үшін нормативтік базаның өзгерісін жүйелеу, бағдарламаларды құру логикасын салыстыру және 2016–2017 жылдардағы жаңартудың бұрынғы кезеңдермен сабақтастығын бағалау міндеттері қойылды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу сапалық тарихи-педагогикалық талдау түрінде жүргізілді. Негізгі материал ретінде Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесінде жарияланған құжаттар пайдаланылды. Деректер корпусына үш білім туралы заң, 2005–2010, 2011–2020 және 2016–2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламалар, 2012 жылғы № 1080 мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты, 2012 жылғы № 500 үлгілік оқу жоспарлары, 2013 жылғы № 115 үлгілік оқу бағдарламалары және оларға 2016–2017 жылдары енгізілген өзгерістер кірді [1.-6]. Құжаттарды іріктеу өлшемдері: орта білім мазмұнына тікелей қатыстылығы; тарих пәнінің оқу жоспары немесе бағдарламалық моделіне ықпалы; 1991–2017 жылдар аралығында қабылдануы немесе сол кезеңдегі реформаны реттеуі; ресми мәтінінің қолжетімді болуы.

Хронологиялық әдіс нормативтік шешімдердің қабылдану ретін қалпына келтіруге қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс әр кезеңдегі бағдарламалық үлгінің айырмашылықтары мен сабақтастығын айқындады. Жүйелік тәсіл заң, мемлекеттік бағдарлама, стандарт, үлгілік оқу жоспары және пән бағдарламасы арасындағы иерархиялық байланысты қарастыруға мүмкіндік берді. Сапалық контент-талдауда бес өлшем пайдаланылды: пәннің мақсаты; мазмұнды ұйымдастыру тәсілі; Қазақстан тарихы мен дүниежүзі тарихының арақатынасы; оқушы әрекетіне қойылатын талап; оқу нәтижесін тұжырымдау формасы. Нормативтік актілердің кейін күшін жоюы оларды зерттеу корпусынан шығаруға негіз болған жоқ, өйткені талдау олардың белгілі бір тарихи кезеңдегі реттеуші қызметіне бағытталды.

Зерттеудің шектеуі – 1990-жылдардағы жекелеген жұмыс оқу бағдарламаларының барлық редакцияларының бірыңғай цифрлық қорда толық сақталмауы. Сол себепті алғашқы кезең бойынша тұжырымдар заңнамалық өзгерістер мен кейінгі стандарттау құжаттарының ретроспективалық сабақтастығына сүйеніп жасалды. Бұл шектеу нақты мектептердегі бағдарламаларды іске асыру тәжірибесін емес, мемлекеттік деңгейдегі бағдарламалық саясаттың эволюциясын зерттеу нысаны ретінде белгілеуді талап етеді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Нормативтік құжаттарды салыстыру тарих пәні бағдарламаларының жаңғыруын бір сәттік реформа емес, өзара байланысты төрт кезеңнен тұратын үдеріс ретінде сипаттауға мүмкіндік берді. Кезеңдердің шекарасы жаңа заңның, стандарттың немесе пән бағдарламасының қабылдануымен ғана емес, бағдарламаны құру логикасының өзгеруімен белгіленді.

Кесте 1 - 1991–2017 жылдардағы тарих пәні бағдарламаларының жаңару кезеңдері

Кезең	Нормативтік негіз	Басым өзгеріс	Бағдарламалық нәтиже
1991–1998	1992 жылғы білім туралы заң	Ұлттық мазмұнды қалыптастыру, бұрынғы идеологиялық шектеулерді қайта қарау	Қазақстан тарихының дербес танымдық және тәрбиелік маңызын күшейту

1999–2009	1999 жылғы заң; 2005–2010 мемлекеттік бағдарламасы; 2007 жылғы заң	Стандарттау және білім мазмұнын құқықтық-институционалдық орнықтыру	Пән мақсаты, оқу жүктемесі және даярлық талаптарын жүйелеу
2010–2015	2011–2020 мемлекеттік бағдарламасы; №1080, №500 және №115 актілер	Нәтижеге және құзыреттілікке бағдарланудың күшеюі	Мақсат, мазмұн және күтілетін нәтижелердің байланысын нақтылау
2016–2017	2016–2019 мемлекеттік бағдарламасы; 2016–2017 өзгерістер	Жаңартылған мазмұнды кезеңдеп енгізу	Оқу мақсаттары, тарихи ойлау дағдылары және зерттеу әрекетін күшейту
Ескерту: Кесте автормен құрастырылды			

Ұлттық мазмұнды қалыптастыру кезеңі 1991–1998 жылдар

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы басты өзгеріс тарих білімінің құндылықтық және мазмұндық негізін қайта анықтау болды. 1992 жылғы заң білім беру жүйесін егемен мемлекеттің құқықтық кеңістігінде ұйымдастыруға мүмкіндік берді [1.-6]. Бұл кезеңде тарих пәні мемлекеттік тәуелсіздікті, қазақ халқының этногенезі мен мемлекеттілік дәстүрін, отарлық және кеңестік кезеңдердің күрделі мәселелерін ұлттық мүдде тұрғысынан қайта қарастыру арнасына түсті. Бағдарламалық жаңарудың қозғаушысы әдістемелік технологиядан бұрын мазмұнның легитимділігін өзгерту болды: бұрын шеткері берілген тақырыптар негізгі желіге шығарылып, ұлттық тарих қоғамдық жадыны қалпына келтіру құралы ретінде қабылданды.

Алғашқы кезеңді толық қалыптасқан жаңа бағдарламалық модель деп бағалау ерте. Оқу-әдістемелік қордың жаңаруы, мұғалімдерді қайта даярлау және жаңа мазмұнды сыныптар бойынша үйлестіру бір мезгілде жүзеге асқан жоқ. Сондықтан бағдарламаларда дәстүрлі хронологиялық баяндау сақталып, жаңалық көбіне тарихи фактілерді іріктеу мен түсіндіруден көрінді. Дегенмен дәл осы кезең Қазақстан тарихын қосалқы материал емес, мектептегі тарихи білімнің өзекті бөлігі ретінде орнықтыруға негіз салды. Осы тұрғыдан 1991–1998 жылдар кейінгі стандарттау үшін мазмұндық бағыт белгілеген өтпелі кезең болды.

Стандарттау және институционалдық орнықтыру кезеңі 1999–2009 жылдар

1999 жылғы заң білім беру деңгейлерін, оқу бағдарламаларын және мемлекеттік бақылау тетіктерін нақтылау арқылы реформаның институционалдық негізін күшейтті [2.-8]. Тарих бағдарламалары үшін бұл пән мазмұнын сыныптар бойынша реттеу, міндетті дайындық деңгейін белгілеу және оқу-әдістемелік кешендерді бірыңғай талаптарға сәйкестендіру қажеттігін арттырды. Егер алғашқы кезеңде «нені қайта жазу керек?» деген мәселе басым болса, екінші кезеңде «жаңартылған мазмұнды қандай стандартпен және қандай бірізділікпен оқыту керек?» деген мәселе алға шықты.

2005–2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама білім берудің құрылымы мен мазмұнын жаңартуды, сапаны бағалаудың жаңа тетіктерін және әлемдік білім кеңістігімен үйлесуді стратегиялық бағыт ретінде белгіледі [4.-12]. 2006 жылы қабылданған 12 жылдық жалпы орта білімге көшу жоспары пән мазмұнын нәтижеге бағдарлап қайта құру жөніндегі тәжірибелік ізденістерді жандандырды [5.-7]. Бұл құжаттар тарих пәнінің нақты бағдарламасын өздігінен алмастырған жоқ, бірақ жаңа бағдарламалар әзірленетін саясаттық ортаны қалыптастырды.

2007 жылғы заңда білім беру бағдарламалары мен мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттардың арақатынасы жүйеленді [3.-9] Нәтижесінде пән бағдарламасы тек тақырыптар тізімі ретінде емес, мемлекеттік стандарт белгілейтін міндетті нәтижелерді жүзеге асыратын құрал ретінде қарастырыла бастады. Тарихты оқытуда хронологиялық және елтанулық желі сақталғанымен, оқушының себеп-салдарлық байланыстарды түсіндіруі, тарихи деректерді қолдануы және азаматтық ұстаным қалыптастыруы тәрізді нәтижелердің маңызы өсті. Бұл өзгеріс кейінгі жаңартылған бағдарламаға тікелей өтпесе де, мақсат пен нәтиженің байланысын күшейткен маңызды аралық буын болды.

Нәтижеге бағдарланған модельдің қалыптасуы 2010–2015 жылдар

2010-жылдардың басында бағдарламалық саясаттың мазмұны сапа, функционалдық сауаттылық және оқу нәтижесін өлшеу мәселелерімен толықты. 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама білім беруді жаңғыртудың ұзақ мерзімді бағытын бекітті [6.-9]. Тарих пәні үшін бұл өзгерістің мәні фактілік білімнен бас тартуда емес, білімді түсіндіру, салыстыру және дәлелдеу әрекеттерімен байланыстыруда болды.

2012 жылғы № 1080 қаулымен бекітілген мемлекеттік жалпыға міндетті стандарт білім деңгейлерінің мазмұны мен оқушы даярлығына қойылатын талаптарды бір жүйеге келтірді [7]. Сол жылғы № 500 бұйрық үлгілік оқу жоспарларын бекітіп, пәндердің оқу процесіндегі орнын және жүктемесін реттеді [8]. 2013 жылғы № 115 бұйрық жалпы білім беретін пәндер бойынша үлгілік оқу бағдарламаларын жинақтап бекітті [9]. Осы үш құжаттың өзара байланысы «стандарт – оқу жоспары – пән бағдарламасы» тізбегін айқын көрсетті. Стандарт жалпы нәтижені белгілесе, оқу жоспары пәннің уақыттық орнын, ал бағдарлама мазмұн мен оқыту ретін нақтылады.

Бұл кезеңдегі тарих бағдарламалары негізінен сызықтық-хронологиялық құрылымды сақтады. Қазақстан тарихы мен дүниежүзі тарихы жеке пәндік желілер арқылы оқытылып, дәуірлер мен негізгі оқиғаларды жүйелі меңгеру талап етілді. Сонымен бірге пәндік нәтижелерді нақтылау талпынысы байқалды: тарихи ұғымдарды қолдану, оқиғалардың себептері мен салдарын анықтау, тарихи тұлғалардың қызметін бағалау және дерекпен жұмыс істеу элементтері күшейді. Осылайша мазмұндық толықтыққа негізделген дәстүрлі модельдің ішінде әрекеттік компонент қалыптасты.

2010–2015 жылдардағы модельдің қайшылығы да осыдан көрінеді. Бір жағынан, бағдарлама кең көлемдегі тарихи материалды жүйелі қамтуға ұмтылды; екінші жағынан, оқушының талдау және зерттеу әрекетін дамыту талабы күшейді. Оқу уақыты шектеулі болған жағдайда фактологиялық көлем мен дағды қалыптастыру арасындағы тепе-теңдік мәселесі туындады. Кейінгі жаңартылған мазмұн осы қайшылықты оқу мақсаттарының иерархиясы, қайталанатын дағдылар және бөлімдер арасындағы сабақтастық арқылы шешуге бағытталды.

Жаңартылған білім мазмұнына көшу 2016–2017 жылдар

2016–2019 жылдарға арналған білім мен ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы орта білім мазмұнын жаңарту мен оны кезең-кезеңімен енгізуді мемлекеттік саясат деңгейінде бекітті [10]. 2016 жылғы № 292 қаулы № 1080 стандартқа өзгерістер мен толықтырулар енгізіп, жаңартылған білім мазмұнының нормативтік негізін кеңейтті [11]. Үлгілік бағдарламаларға енгізілген толықтырулар және 2017 жылғы № 352 бұйрық жаңартылған пәндік мазмұнды келесі сыныптарға тарату тетігін қалыптастырды [12]. Сондықтан 2016–2017 жылдар реформаның басталған күні ғана емес, бағдарламаны құру логикасы өзгерген дербес кезең ретінде қарастырылуы тиіс.

Жаңартылған тарих бағдарламасының негізгі ерекшелігі – мазмұнды тек хронологиялық тақырыптар ретімен беру жеткіліксіз деп танылып, оны оқу мақсаттарымен байланыстыру. Оқу мақсаты оқушының сабақ соңында орындайтын танымдық әрекетін көрсетуге тиіс болды. Мұндай тәсіл мұғалімнен тарихи оқиғаны баяндаумен қатар, оқушының дәлел келтіруі, деректі талдауы, ұқсастық пен айырмашылықты анықтауы, өзгеріс пен сабақтастықты түсіндіруі және тарихи маңызға баға беруі үшін тапсырма құруды талап етті.

Бағдарламаның әрекеттік сипаты тарих пәнінің мазмұнын қысқартуға ғана емес, оны қайта ұйымдастыруға әкелді. Тарихи білім екі деңгейде құрылды: нақты дәуірлер, оқиғалар мен тұлғалар туралы мазмұндық білім және сол материал арқылы дамитын тарихи ойлау тәсілдері. Қазақстан тарихы ұлттық мемлекеттілік пен мәдени мұраны танытатын негізгі желі мәртебесін сақтады. Сонымен бірге отандық оқиғаларды дүниежүзілік контекстпен байланыстыру мүмкіндігі кеңейді. Бұл оқшауланған ұлттық баяндаудан бас тарту емес, ұлттық тарихтың ерекшелігін салыстырмалы контексте тереңірек түсіндіру тәсілі болды.

Критериалды бағалау логикасының енгізілуі бағдарламаның нәтижелік сипатын күшейтті. Бұрын оқу нәтижесі көбіне тақырыпты білу немесе оқиғаны айтып беру арқылы көрінсе, жаңартылған модельде нәтиже нақты әрекет арқылы байқалуға тиіс болды. Бұл өзгеріс бағалау өлшемдерін ашық етуге және оқу мақсаты, тапсырма мен кері байланыс арасындағы сәйкестікті арттыруға мүмкіндік берді. Алайда жаңа терминология мен мақсаттар жүйесінің өзі сапалы оқытуға автоматты түрде жеткізбейді. Бағдарламаның табысты іске асуы мұғалімнің дерекпен жұмыс ұйымдастыруына, сұрақ қою мәдениетіне, оқулық пен қосымша материал сапасына және пәндік-әдістемелік қолдауға тәуелді.

1991–2017 жылдардағы өзгерістерді салыстыру жаңарудың үш тұрақты желісін көрсетті. Біріншісі – ұлттық тарихтың мазмұнын қалпына келтіру және оны мемлекеттік бірегейліктің құрамдасы ретінде орнықтыру. Екіншісі – мазмұнды заң, стандарт, оқу жоспары және бағдарлама арқылы бірізді реттеу. Үшіншісі – оқыту нәтижесін фактілер жиынтығынан тарихи таным әрекеттеріне қарай кеңейту. Бұл желілер бірін-бірі алмастырған жоқ: әр жаңа кезең бұрынғы кезеңнің нәтижесін сақтап, оған жаңа реттеу және әдістемелік тетік қосты.

Талдау нәтижелері жаңартылған бағдарламаны 1990-жылдардағы мазмұндық бетбұрыстан бөлек қарастыру дұрыс еместігін көрсетеді. Ұлттық мазмұнның орнығуы тарихи білімнің «не туралы оқытатынын» өзгертсе, 2000-жылдардағы стандарттау «қандай міндетті шекте оқытатынын», ал 2010-жылдардағы нәтижелік тәсіл «оқушы сол мазмұнмен қандай әрекет жасай алатынын» нақтылады. Демек, 2016–2017 жылдардағы жаңарту алдыңғы реформаларды жоққа шығарған үзіліс емес, олардың жинақталған мәселелеріне берілген құрылымдық жауап болды.

Зерттеу нәтижелерінің практикалық мәні оқу бағдарламаларын одан әрі жетілдіру кезінде сабақтастық өлшемдерін қолдануда көрінеді. Бағдарламадағы әр жаңа мазмұн немесе дағды бұрынғы сыныптарда қалыптасқан ұғымдармен және кейінгі деңгейдегі күрделірек әрекеттермен байланысуы керек. Ұлттық тарих пен дүниежүзі тарихының параллель тақырыптарын уақыт, кеңістік және проблема бойынша үйлестіру қайталануды азайтады. Тарихи ойлау дағдыларын бағалау кезінде тек жалпы етістіктермен шектелмей, қолданылатын дерек түрін, дәлел сапасын және түсіндіру деңгейін көрсету қажет.

Бағдарламалық жаңарудың сабақтастығы мен шектеулері

Бағдарламаларды салыстыру олардың арасындағы айырмашылықпен қатар мазмұндық сабақтастықты да анықтады. Барлық кезеңде хронология тарихи білімді ұйымдастырудың негізгі қаңқасы болып қалды. Өзгеріс хронологиядан бас тартуда емес, оқиғаларды жай ретімен меңгертуді проблемалық сұрақтармен, тарихи ұғымдармен және деректерді түсіндіру әрекетімен толықтыруда көрінді. Қазақстан тарихының ежелгі дәуірден қазіргі кезеңге дейінгі желісі сақталып, тәуелсіздік жылдарында мемлекеттілік, этносаяси үдерістер, мәдени мұра және ұлттық бірегейлік мәселелерінің түсіндірмелік салмағы артты. Сондықтан жаңаруды мазмұнның толығымен ауысуы ретінде емес, тарихи материалды іріктеу мен оқушы әрекетін жобалау өлшемдерінің күрделенуі ретінде бағалау негізді.

Нормативтік деңгейдегі мақсаттар мен нақты пән бағдарламасының арасында уақытша алшақтық болуы мүмкін. Мемлекеттік бағдарлама стратегиялық бағытты белгілейді, стандарт міндетті талаптарды бекітеді, үлгілік оқу жоспары пәнге бөлінетін уақытты реттейді, ал пән бағдарламасы сол талаптарды бөлімдер мен оқу мақсаттарына айналдырады. Осы құжаттардың қабылдану мерзімі мен қолданысқа енгізілу кезеңі әртүрлі болғандықтан, бір күнді бүкіл жүйенің өзгеру шекарасы деп алу зерттеу нәтижесін қарапайымдандырады. Мақалада ұсынылған кезеңдеу осы ерекшелікті ескеріп, құқықтық шешімнің қабылдануын бағдарламалық модельдің біртіндеп орнығуымен байланыстырады.

Жаңартылған мазмұнның артықшылығы – күтілетін нәтижені нақтылап, сабақ мақсаты мен бағалауды өзара байланыстыруы. Сонымен қатар оның іске асуында бірнеше шектеу бар. Біріншіден, кең тарихи кезеңді қысқа оқу уақыты ішінде қамту дерекпен терең жұмыс жасауға

кедергі келтіруі ықтимал. Екіншіден, тарихи ойлау дағдылары жалпы педагогикалық әрекеттерге айналып кетпеуі үшін тапсырма нақты тарихи контекстке, деректің шығу тегіне және балама түсіндірулерге сүйенуі керек. Үшіншіден, ұлттық тарихтың тәрбиелік міндеті ғылыми дәлел мен көпперспективалы талдаудың орнын алмастырмауы тиіс. Осы талаптардың теңгерімі бағдарламаның декларативті емес, зерттеушілік сипатын қамтамасыз етеді.

Салыстырмалы талдау бағдарламаны жетілдірудің үш бағытын ұсынады. Біріншіден, оқу мақсаттарының сыныптар бойынша күрделенуін көрсететін тік сабақтастық айқын берілуі қажет. Екіншіден, Қазақстан тарихы мен дүниежүзі тарихындағы мазмұндас құбылыстарды салыстыруға арналған ортақ проблемалық сұрақтар көбейтілуі тиіс. Үшіншіден, бағалау тапсырмаларында фактілік дұрыстықпен бірге дәлелдің негізділігі, деректердің сенімділігін бағалау және тарихи контексті сақтау өлшемдері көрінуі керек. Бұл бағыттар 1991–2017 жылдары қалыптасқан ұлттық мазмұн, стандарттау және нәтижеге бағдарлану желілерін бір жүйеде дамытуға мүмкіндік береді.

Қорытынды

1991–2017 жылдардағы Қазақстанның орта білім беру жүйесінде тарих пәні оқу бағдарламалары төрт өзара сабақтас кезең арқылы жаңарды. 1991–1998 жылдары ұлттық тарихи мазмұн мен тәуелсіз мемлекеттің құндылықтары алдыңғы қатарға шықты. 1999–2009 жылдары білім мазмұны заңнамалық және стандарттық тетіктер арқылы институционалдық тұрғыдан орнықты. 2010–2015 жылдары стандарт, оқу жоспары және үлгілік бағдарлама арасындағы байланыс күшейіп, оқу нәтижесіне бағдарланудың алғышарттары жасалды. 2016–2017 жылдары оқу мақсаттары, тарихи ойлау дағдылары және критериалды бағалау логикасына негізделген жаңартылған модель кезеңдеп енгізіле бастады.

Зерттеу жаңарудың негізгі нәтижесі тақырыптардың ауысуы ғана емес екенін көрсетті. Бағдарламаның қызметі тарихи ақпараттың міндетті көлемін белгілеуден оқушының сол ақпаратты талдау, түсіндіру және дәлелді бағалау әрекетін жобалауға қарай кеңейді. Бұл ретте Қазақстан тарихының ұлттық тарихи сана қалыптастырудағы орны сақталды. Сондықтан тарих бағдарламаларын одан әрі жаңарту мазмұндық сабақтастықты, деректік негізді, дүниежүзілік контекстпен байланысты және өлшенетін пәндік дағдыларды тең ұстауға бағытталуы қажет.

Алдағы зерттеулерде нормативтік модельдің мектеп тәжірибесінде іске асуын анықтау үшін әр кезеңнің оқулықтарын, мұғалімдердің күнтізбелік жоспарларын, бақылау тапсырмаларын және ауызша тарих материалдарын салыстыру орынды. Мұндай деректер мемлекеттік деңгейде жоспарланған өзгеріс пен нақты сыныптағы оқыту тәжірибесінің арақатынасын көрсетуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасы. Білім туралы: Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 18 қаңтардағы № 1153-XII Заңы [Электрондық ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920002000 _ (қаралған күні: 10.06.2026).

2 Қазақстан Республикасы. Білім туралы: Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 7 маусымдағы № 389-I Заңы [Электрондық ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000389 (қаралған күні: 10.06.2026).

3 Қазақстан Республикасы. Білім туралы: Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Заңы [Электрондық ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_ (қаралған күні: 10.06.2026).

4 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005–2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2004 жылғы 11 қазандағы № 1459 Жарлығы [Электрондық ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U040001459_ (қаралған күні: 10.06.2026).

5 12 жылдық жалпы орта білім беруге көшу жөніндегі іс-шаралар жоспарын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006 жылғы 19 шілдедегі № 681 қаулысы [Электрондық ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P060000681_ (қаралған күні: 10.05.2026).

6 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы № 1118 Жарлығы [Электрондық ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1000001118 (қаралған күні: 10.05.2026).

7 Білім берудің тиісті деңгейлерінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 23 тамыздағы № 1080 қаулысы [Электрондық ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200001080 (қаралған күні: 10.06.2026).

8 Қазақстан Республикасындағы бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім берудің үлгілік оқу жоспарларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2012 жылғы 8 қарашадағы № 500 бұйрығы [Электрондық ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1200008170 (қаралған күні: 10.06.2026).

9 Жалпы білім беру ұйымдарына арналған жалпы білім беретін пәндердің, таңдау курстарының және факультативтердің үлгілік оқу бағдарламаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі № 115 бұйрығы [Электрондық ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1300008424 (қаралған күні: 10.06.2026).

10 Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016–2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 1 наурыздағы № 205 Жарлығы [Электрондық ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000205 (қаралған күні: 10.05.2026).

11 Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 23 тамыздағы № 1080 қаулысына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 13 мамырдағы № 292 қаулысы [Электрондық ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1600000292 (қаралған күні: 10.05.2026).

12 Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі № 115 бұйрығына өзгеріс пен толықтырулар енгізу туралы: Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2017 жылғы 27 шілдедегі № 352 бұйрығы [Электрондық ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1700015605 (қаралған күні: 10.06.2026).

МОДЕРНИЗАЦИЯ УЧЕБНЫХ ПРОГРАММ ПО ИСТОРИИ В СИСТЕМЕ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА (1991–2017 ГГ.)

Аннотация

В статье на основе нормативных правовых документов анализируется модернизация учебных программ по истории в системе среднего образования Казахстана в 1991–2017 гг. Цель исследования – определить, как в период независимости изменялись цели преподавания истории, принципы отбора содержания и планируемые результаты обучения. Источниковую базу составили законы об образовании 1992, 1999 и 2007 гг., государственные программы развития образования, государственный общеобязательный стандарт 2012 г., типовые учебные планы и программы 2012–2013 гг., а также акты 2016–2017 гг., связанные с введением обновленного содержания. Применены историко-сравнительный, хронологический, системный методы и качественный контент-анализ. Выделены четыре этапа: формирование национального содержания; стандартизация и институциональное закрепление; создание предпосылок модели, ориентированной на результаты; переход к обновленному содержанию образования. Установлено, что программы эволюционировали от преимущественно линейного усвоения фактов и событий к модели, ориентированной на учебные цели, исследовательские вопросы и навыки исторического мышления. При этом сохранилась самостоятельная роль истории Казахстана и усилилась ее связь со всемирно-историческим контекстом. Результаты могут использоваться для периодизации истории школьного исторического образования и оценки преемственности учебных программ.

Ключевые слова: история Казахстана, среднее образование, учебная программа, государственный стандарт, обновленное содержание образования, историческое сознание, историческое мышление.

MODERNIZATION OF HISTORY CURRICULA IN KAZAKHSTAN SECONDARY EDUCATION FROM 1991 TO 2017

Abstract

The article examines the modernization of history curricula in Kazakhstan’s secondary education between 1991 and 2017 through verified regulatory documents. The study aims to identify changes in the goals of history teaching, principles of content selection, and intended learning outcomes during the independence period. The source base comprises the education laws of 1992, 1999, and 2007; state education development programs; the 2012 compulsory education standard and model curricula; the 2013 subject programs; and the 2016–2017 acts governing the introduction of renewed content. Historical-comparative, chronological, systemic, and qualitative content-analysis methods were applied. Four stages were identified: formation of nationally oriented content; standardization and institutional consolidation; creation of conditions for an outcomes-based model; and transition to renewed educational content. The findings show a gradual shift from a predominantly linear model focused on acquiring facts and events toward a model structured around learning objectives, inquiry questions, and historical-thinking skills. The independent significance of

Kazakhstan history was retained, while links with global historical processes became more explicit. The results can support the periodization of school history education and the evaluation of continuity in future curriculum development.
Keywords: history of Kazakhstan, secondary education, curriculum, state standard, renewed curriculum, historical consciousness, historical thinking.

REFERENCES

1 Qazaqstan Respublikasy. Bılım turaly: Qazaqstan Respublikasynyñ 1992 jylğy 18 qañtardağy № 1153-XII Zañy [*The Republic Of Kazakhstan. On Education: Law of the Republic of Kazakhstan dated January 18, 1992 No. 1153-XII*] Available at: — URL:https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920002000_ [in kazakh]. (accessed:10.09.2026).

2 Qazaqstan Respublikasy. Bılım turaly: Qazaqstan Respublikasynyñ 1999 jylğy 7 mausymdağy № 389-I Zañy [*The Republic Of Kazakhstan. On Education: Law of the Republic of Kazakhstan dated June 7. 1999 No. 389-I]* Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000389_ [in kazakh]. (accessed:10.09.2026).

3 Qazaqstan Respublikasy. Bılım turaly: Qazaqstan Respublikasynyñ 2007 jylğy 27 şıldedegı № 319-III Zañy [The Republic Of Kazakhstan. On Education: Law of the Republic of Kazakhstan dated July 27. 2007 No. 319-III] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_ [in kazakh]. (accessed:10.09.2026).

4 Qazaqstan Respublikasynda bılım berudı damytudyñ 2005–2010 jyldarğa arnalğan memlekettık bağdarlamasy turaly: Qazaqstan Respublikasy Prezidentınıñ 2004 jylğy 11 qazandağy № 1459 Jarlyğy [*On the state program for the development of education in the Republic of Kazakhstan for 2005-2010: decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated October 11. 2004 No. 1459*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U040001459_ [in kazakh]. (accessed:10.09.2026).

5 12 jyldyq jalpy orta bılım beruge köşu jönındegı ıs-şaralar josparyn bekıtu turaly: Qazaqstan Respublikasy Ükımetınıñ 2006 jylğy 19 şıldedegı № 681 qaulysy [*On approval of the action plan for the transition to 12-year general secondary education: resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated July 19. 2006 No. 681*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P060000681_ [in kazakh]. (accessed: 10.09.2026).

6 Qazaqstan Respublikasynda bılım berudı damytudyñ 2011–2020 jyldarğa arnalğan memlekettık bağdarlamasyn bekıtu turaly: Qazaqstan Respublikasy Prezidentınıñ 2010 jylğy 7 jeltoqsandağy № 1118 Jarlyğy [*On approval of the state program for the development of education in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020: decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated December 7. 2010 No. 1118*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1000001118 [in kazakh]. (accessed:10.09.2026).

7 Bılım berudıñ tıstı deñgeilerınıñ memlekettık jalpyğa mındettı bılım beru standarttaryn bekıtu turaly: Qazaqstan Respublikasy Ükımetınıñ 2012 jylğy 23 tamyzdağy № 1080 qaulysy [*On approval of the state compulsory educational standards of the relevant levels of Education: resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated August 23. 2012 No. 1080*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200001080 [in kazakh] (accessed:10.09.2026).

8 Qazaqstan Respublikasyndağy bastauyş, negızgı orta, jalpy orta bılım berudıñ ülgılık oqu josparlaryn bekıtu turaly: Qazaqstan Respublikasy Bılım jäne ğylym ministrınıñ 2012 jylğy 8 qaraşadağy № 500 būiryğy [*On approval of standard curricula of primary, basic secondary, general secondary education in the Republic of Kazakhstan: order of the minister of Education and science of the Republic of Kazakhstan dated November 8.2012 No. 500*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1200008170 [in kazakh]. (accessed:10.09.2026).

9 Jalpy bılım beru ūiymdaryna arnalğan jalpy bılım beretın pänderdıñ, tañdau kurstarynyñ jäne fakültativterdıñ ülgılık oqu bağdarlamalaryn bekıtu turaly: Qazaqstan Respublikasy Bılım jäne ğylym ministrınıñ 2013 jylğy 3 säuırdegı № 115 būiryğy [*On approval of standard curricula of general education disciplines, elective courses and electives for general education organizations: order of the minister of Education and science of the Republic of Kazakhstan dated April 3. 2013 No. 115*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1300008424 [in kazakh]. (accessed:10.09.2026).

10 Qazaqstan Respublikasynda bılım berudı jäne ğylymdy damytudyñ 2016–2019 jyldarğa arnalğan memlekettık bağdarlamasyn bekıtu turaly: Qazaqstan Respublikasy Prezidentınıñ 2016 jylğy 1 nauryzdağy № 205 Jarlyğy [*On approval of the state program for the development of education and science in the Republic of Kazakhstan for 2016-2019: decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated March 1. 2016 No. 205*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000205 [in kazakh]. (accessed:10.09.2026).

11 Qazaqstan Respublikasy Ükımetınıñ 2012 jylğy 23 tamyzdağy № 1080 qaulysyna özgerıster men tolyqtyrular engızu turaly: Qazaqstan Respublikasy Ükımetınıñ 2016 jylğy 13 mamyrdağy № 292 qaulysy [*On amendments and additions to the resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated August 23, 2012 No. 1080: resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated May 13. 2016 No. 292*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1600000292 [in kazakh]. (accessed:10.09.2026).

12 Qazaqstan Respublikasy Bılım jäne ğylym ministrınıñ 2013 jylğy 3 säuırdegı № 115 būiryğyna özgerıs pen tolyqtyrular engızu turaly: Qazaqstan Respublikasy Bılım jäne ğylym ministrınıñ 2017 jylğy 27 şıldedegı № 352 būiryğy [*On amendments and additions to the Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated April 3. 2013 No. 115: Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated July 27. 2017 No. 352*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1700015605 [in kazakh]. (accessed:10.09.2026).

Information about the authors:

Serik Kuanysh – candidate of historical sciences, associate professor of the Department of History of Kazakhstan and general history Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: s.kuanysh@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8746-5385

Sanzhan Nyssanova - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: snyssanova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-7899-6818

Gulmira Dzhambaulova – **corresponding author,** master, senior lecturer at the department of History of Kazakhstan and general history, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: gula-12345@mail.ru.

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4604-8491

Сведения об авторах:

Гульмира Джамбаулова – **основной автор,** магистр, сеньор-лектор кафедры «История Казахстана и всемирная история» Атырауского университета им. Х.Досмухамедова. г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: gula-12345@mail.ru.

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4604-8491

Серік Куаныш – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры «История Казахстана и всемирная история» Атырауского университета им. Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: s.kuanysh@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8746-5385

Санжан Нысанова - кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Атырауский университета имени Х.Досмухамедова, Атырау, Республика Казахстан

E-mail: snyssanova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-7899-6818

Авторлар туралы ақпарат:

Серік Куаныш - тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: s.kuanysh@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8746-5385

Санжан Нысанова - тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау Қазақстан Республикасы

E-mail: snyssanova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-7899-6818

Гульмира Джамбаулова – **негізгі автор,** магистр, «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасының сеньор-лекторы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gula-12345@mail.ru.

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4604-8491

IRSTI 14.23.05 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.09**
UDC 373.2:398.221

Farah Jabbarqyzy Jalil

Lancaran State University
Lancaran city, AZ4200, Republic of Azerbaijan
*e-mail: jalilfarah00@gmail.com

LEVERAGING MYTHOLOGICAL TEXTS IN EARLY CHILDHOOD AND PRIMARY EDUCATION AS A COMPONENT OF THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Abstract

This article examines how young children can develop environmental awareness as part of education for sustainable development. It explores practical ways to introduce sustainability principles and values into preschool education. The aim of the study is to provide a theoretical rationale for the use of mythological texts (myths, legends, and traditional narratives) in fostering environmental awareness among young children and to identify the potential of integrating cultural heritage with modern educational approaches in early childhood education for sustainable development. It focuses on teaching methods and activities that encourage children to care for nature, understand their connection to the environment, and develop responsible habits early on. The article also reviews relevant academic literature and findings from previous studies on environmental education in early childhood. A key focus is using mythological texts, including myths, legends, and traditional stories, as educational tools. Such texts can make environmental ideas more engaging and accessible to young learners, while helping them build an emotional connection with the natural world. The theoretical and comparative analysis suggests that combining modern teaching approaches with elements of cultural heritage can enrich environmental education and support the development of environmentally responsible attitudes and behavior among children from their earliest years.

Keywords: sustainable development, myth, early childhood, education, environmental awareness.

Introduction

Sustainable development has become a central priority in contemporary education. The Brundtland Commission formally defined the concept in 1987 as development that meets the needs of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their own needs. Within this framework, environmental education is not limited to transmitting scientific knowledge about nature. It also involves developing values, emotional responsiveness, responsible behavior, and an understanding of the close relationship between human beings and the natural world [1].

Environmental awareness should be fostered from early childhood and primary education, when children begin to develop their attitudes, values, behavioral patterns, and perceptions of the world around them. Preschool age is particularly important because young children respond emotionally to nature, show curiosity about plants and animals, and often see natural objects as living and meaningful. Educational experiences during this period can therefore lay a foundation for environmentally responsible behavior later in life.

However, factual and scientific knowledge alone may not be enough to create a meaningful, lasting connection with nature. Environmental education should also engage children’s imagination, emotions, ethical judgment, and cultural identity. Mythological texts can support this process because they present nature not as a passive resource but as a living, interconnected world. Myths, legends, and traditional narratives contain images of animals, trees, mountains, water, celestial bodies, and natural forces that reflect different peoples' environmental experience and cultural memory.

Mythology's educational potential is especially relevant to preschool and primary education. Mythological narratives resemble fairy tales in their imaginative structure and can make complex or abstract environmental ideas more understandable to children. When carefully selected and adapted

to children's age and cognitive development, these texts can promote empathy for living beings, respect for nature, and awareness of humanity's dependence on the environment.

This study examines the potential of mythological texts to develop environmental awareness among children in the context of education for sustainable development. The study also considers how images of nature represented in Scandinavian and Siberian-Altaic mythological traditions can be integrated into early childhood and primary education activities. It pays particular attention to the wolf and the World Tree as culturally meaningful images that illustrate the relationship between humans and nature.

Ecological culture should develop within the family and the education system. This study is relevant because it develops environmental awareness among children through mythological texts in contemporary educational settings, with the aim of promoting sustainability. The study employed an analytical method based on observations and contemporary theories.

Environmental education should begin as early as the preschool period. This is обусловлено by the need to develop children's understanding of the essence of sustainable development from an early age, that is, from the initial stage of personality formation. To achieve this, select special teaching methods that match children's age-related characteristics, and implement a variety of activities appropriately.

First and foremost, the selected educational texts are important. They should aim to develop preschool children's understanding of the unity of humans and nature, or, more precisely, to foster environmental awareness.

The rationale for prioritizing the relationship between humans and nature stems from existing problems. In this context, coexistence is based not so much on focusing attention on the "other" with whom we are to live as on the space in which we will live. We do not live with another person in a space; rather, we live in a particular place, within a particular natural environment, and therefore under the same conditions on Earth. Consequently, in the process of coexistence, nature itself should be regarded as the primary "foundation" [2].

Education addressed environmental problems under the slogan "Environmental Education." The following definition, developed in 1970 at the "Workshop on Environmental Education in School Curricula," organized by the International Union for Conservation of Nature (IUCN) and UNESCO in Nevada, USA, is considered classical [3]:

Environmental education develops the concepts and values associated with the knowledge, skills, and attitudes needed to understand and appreciate the interrelationship between humans, their culture, and the biophysical environment. Environmental education is also necessary for making decisions concerning environmental quality and for developing principles of individual behavior.

The international community has taken several steps in environmental education. The concept was first mentioned in 1948 at the founding meeting of the International Union for Conservation of Nature (IUCN). In 1965, the use of environmental education in professional training related to land use was proposed.

At the 1978 UNESCO Biosphere Conference, it was proposed that environmental education materials be developed for all levels of education and that national bodies be established to coordinate environmental education globally [4].

Miser, considering the Stockholm (1972), Belgrade (1975), and Tbilisi (1977) conferences as milestones in the development of the concept of environmental education, analyzed and evaluated the decisions adopted at these meetings. In particular, the Belgrade Charter is important for defining the objectives of environmental education, its expected outcomes, target groups, and guiding principles [5].

At the Rio de Janeiro conference, the concept of sustainable development came to the forefront. These conferences and declarations emphasized raising environmental awareness among children, young people, and adults through formal and non-formal education [6].

Andrew Stables, who supports pluralism in environmental education, cautions against reducing environmental learning to specific theoretical frameworks. Stables notes that some researchers have argued that conducting environmental education without ethical or ontological frameworks is reckless. However, he maintains that imposing a single framework exclusively on teachers and students is equally unreasonable [7].

Environmental thinking is not innate; it is shaped through purposeful education and training. As an educational institution, the school should become a central space for developing children's conscious and careful attitude toward the environment. Only in this way can we create a sustainable future for all humanity.

According to Maltseva, who has studied this issue, project-based and research activities can develop children's ecological culture by creating conditions that link formal knowledge to practical experience of interacting with nature. By giving teachers opportunities to organize children's active cognitive activities, involve them in solving environmental problems, and have them participate in the educational process both inside and outside school, they can organize curricular and extracurricular activities that develop an active personality [8].

Developing environmental responsibility among children appears most effective in an environmentally oriented educational environment. This factor enriches students with knowledge that forms a system of ideas about an integrated worldview, contributes to the development of value orientations, and provides opportunities to choose forms of activity that determine behavioral experience in relation to the environment.

The National Program on Environmentally Sustainable Socio-Economic Development of the Republic of Azerbaijan for 2003–2010 emphasized environmental protection, the rational use of natural resources, biodiversity conservation, and public environmental awareness. These priorities have both practical and social significance and should be supported through early education. By integrating environmental knowledge, values, and responsible practices into the educational process, schools can develop children’s environmental awareness and encourage their participation in nature conservation and the sustainable use of natural resources [9].

Human impact on the environment has created the need to increase public environmental awareness and develop a responsible attitude toward the natural environment. Developing Harmony Between Humans and Nature in Early Education Through the Use of Mythological Texts

An effective way to develop environmental thinking among schoolchildren is to organize creative, research-based activities connected to the natural environment. This gives educational and cognitive activities a qualitatively distinctive character and creates additional opportunities for personal development and self-improvement.

Environmental thinking arises from a system of contradictions that students perceive through socio-environmental interactions between society and the natural environment. An effective way to resolve these contradictions is to organize practical environmental research.

Nature is regarded as a condition for the harmonious development of human life and society, a source of material and spiritual life, and a unique repository of all human culture. Such an assessment of nature presupposes a responsible attitude toward it, recognizing that humans and humanity are part of nature. It also implies the need to measure society's needs against nature's capacities constantly.

Human behavior strongly influences attitudes toward nature. The desire to harmonize relations between humans and nature leads to the formation of a new humanistic-oriented cultural model of education, grounded in the concept of sustainable development.

In this model, the harmonious development of the child comes to the forefront. It is based on acquiring an integrated understanding of the world, recognizing nature and humans as the greatest values, and seeking to live in harmony with the surrounding world in accordance with its laws.

Researchers of contemporary environmental problems emphasize that environmental education should become a mandatory principle of the educational process.

Environmental education is a gradual process and should have clearly defined goals and objectives. Preschool environmental education should rightly be regarded as the initial link in the system of continuous environmental education.

Preschool education is one of the most important stages of children's development, laying the foundation for their socialization and adaptation to a changing world.

Early education is the first stage of the environmental education system because it is during this period that environmental awareness is formed. Preschool age is an ideal time to acquire fundamental environmental knowledge. During this period, children establish the foundations of cognitive activity and awaken interest in the surrounding world.

The outstanding educator V. A. Sukhomlynsky believed that introducing children to the world around them was important so that they could discover something new every day and grow into genuine researchers [10].

Preschool children perceive nature very emotionally. They can observe the surrounding world with admiration, ask many questions about plants and animals, and notice features of nature that adults often miss.

One of the most important factors in preschool children's education and upbringing is living in nature. Through interaction with nature and studying objects and phenomena in the surrounding world, children gradually come to understand reality.

They discover the astonishing diversity of flora and fauna, become aware of nature's role in human life, and experience moral and aesthetic feelings and emotions that encourage them to care for the preservation and enrichment of natural resources.

By integrating environmental education with children's emotional and personal development, children develop an understanding of humane and compassionate behavior. They learn to recognize the interconnectedness and harmony between nature and humans, as well as empathy toward people, animals, and plants.

An integrated approach reveals children's creative potential. During play, children combine cognitive and emotional experiences through music, visual arts, literature, physical activity, and other elements, supporting their overall creative development.

Ancient Finnish natural myths and beliefs are an important part of its cultural heritage. These myths reflect our relationship to nature and how we perceive the surrounding world.

As Siikala notes, mythological traditions “carry voices from the distant past into the present.” Attitudes toward nature were spiritual in character and aimed at seeking and maintaining balance between humans and nature [11].

The survival of ancient Finns depended on nature and its conditions; therefore, maintaining balance between humans and nature was of enormous importance. Ancient Finns constantly interacted with both visible and invisible forces of nature and believed in spirits.

Preserving this balance formed the basis of people's way of life, the development of their religious beliefs, and even their language.

In the modern era, myths retain their significance because they connect to fundamental events of the past that people see as unchanging foundations of culture. Myths also create social cohesion by emphasizing common origins.

By addressing both cultural and existential questions, myths simultaneously provide a foundation for self-determination and the formation of national identity [12].

Especially before modern education existed, myths and legends played an important role in shaping moral norms and belief systems within society.

From the perspective of education's role in transmitting and preserving culture, the sacred nature of myths and legends further increased their significance in society.

Discussing the use of myths and legends in education, Yılar notes that myths, which emerged from humanity's primitive thinking and continued to develop in more advanced societies, provide a rich space for imagination that suits how preschool and primary school children think.

Therefore, myths and legends can develop children's imagination at these ages and help explain certain abstract concepts and phenomena [13].

According to the author, understanding myths can be difficult because they do not align with children's contemporary knowledge, understanding, and thinking. Nevertheless, their similarity to fairy tales attracts children's attention and enriches their imagination.

Myths can help children understand how people in the distant past interpreted events around them, using selective and eliminative approaches.

Although children under six can be introduced only to the fairy-tale aspect of myths, the rich imagery and adventures in some myths become increasingly attractive as they grow older.

Farrelly argues that rational and scientific knowledge alone is insufficient in environmental education. At the same time, children need to develop a deeper, emotional, activity-oriented connection with nature that combines myth and imagination [14].

The author argues that Michael Bonnett's vision of human interaction with nature gives rise to a “narrative” or “story-based” way of knowing and being. However, this does not refer to just any story; the author argues that Bonnett's “primary” phenomenology points to a “mythical” way of being in the world.

Particular attention is given to how myths can influence students' moral imagination, that is, their ability to perceive, reflect, and feel. The aim is to promote mutual human and ecological development by fostering children's ethical imagination and capacity for conscious action.

In their article examining the power of myths as a means of transforming environmental education and inspiring sustainable lifestyles, Ikonen, Keränen-Pantsu, and Welz emphasize that myths expand the horizons of our imagination, allowing us to envision sustainable worlds in which we would like to live and which we would like to pass on to future [15].

One fundamental principle underlying our relationship with nature is education. In general, human perceptions of nature begin to develop at an early age. From this moment, developing an environmentally conscious culture becomes crucial.

Addressing this issue is closely tied to the educational process. In this context, as school-age children develop their understanding of nature, they should be taught early to recognize the importance of protecting it.

This is not accidental. Primitive thinking, as the French anthropologist Lévy-Bruhl noted, represents humanity's childhood. In other words, people with animistic and totemistic worldviews made little distinction between the living and the nonliving. This led them to believe that everything in existence was alive.

Human attitudes toward nature, expressed through ideas of common ancestors and shared priorities, developed as early as primitive society. Young children also perceive nature in many ways similar to how people within the framework of primitive thinking did.

Materials and methods of research

This study employed a qualitative research design based on theoretical analysis, literature review, comparative textual analysis, and pedagogical interpretation. These methods were selected because the research focuses on cultural meanings, environmental values, and the educational potential of mythological narratives rather than on the measurement of numerical indicators.

The research materials included academic publications on sustainable development, environmental education, early childhood and primary education, mythology, and the relationship between humans and nature. The study drew on the works of İlboğa and Aygül, Maltseva, Stables, Farrelly, Yılar, Kumpulainen, Ikonen, Keränen-Pantsu, and Welz. The study also considered international documents and historically significant approaches to environmental education developed through UNESCO and IUCN initiatives. Mythological sources associated with Scandinavian and Siberian-Altaic traditions, including *The Prose Edda*, formed the primary textual material for the comparative analysis.

The research was conducted in several stages. First, the study reviewed relevant scientific sources to clarify the concepts of sustainable development, environmental awareness, environmental culture, and continuous environmental education. Second, the study examined the role of early childhood and primary education in shaping children's attitudes toward nature. Third, the study analyzed mythological texts to identify recurring natural images and motifs that demonstrate the interdependence of human beings, animals, plants, and the wider environment.

A comparative approach examined similarities and differences in how Scandinavian and Siberian-Altaic mythology represents nature. Particular attention focused on images of the wolf and the World Tree. We selected these images because they appear in both traditions and carry ecological, cosmological, and cultural meanings. The analysis considered their roles as symbols of power, protection, ancestry, cosmic order, and interaction between different levels of existence.

To examine the philosophy of environmental awareness in mythological texts, we turned to a rich body of mythological sources. Myths are not merely expressions of mystical thinking. Each society's mythology reflects its history, ethnic culture, beliefs, climate, and geographical characteristics.

In examining Siberian-Altaic mythological traditions, we paid particular attention to representations of animals, trees, mountains, and the relationship between human beings and nature. All of these are also connected with the geographical conditions in which these peoples lived.

At the same time, when studying their mythologies, we encounter images of various plants and animals. One of them is the wolf.

We established that the wolf image in Norse mythology functions as a totem and is associated with ideas about the world's origin and end.

We identified such motifs as the wolf inhabiting the forest, Siegfried's descent from a wolf, parallels between Odin and the wolf, and the wolf swallowing the sun at the end of the world.

The image of the wolf is also found in the mythology of the Siberian-Altaic peoples.

Here, the wolf image serves many functions: it acts as a totem, a cosmic being, a protector, and more. This demonstrates the wolf's status as one of the principal animals in both peoples' ecosystems.

People could observe strong, powerful animals and choose the bravest as a totem.

The tree motif played an important role in both Scandinavian and Siberian-Altaic mythology. The concept of the World Tree exists in both shamanism and Norse mythology.

The World Tree acts as an intermediary connecting the three worlds. In Scandinavian mythology, Odin sacrificed an eye at the root of this tree, Yggdrasil, and gained wisdom [16].

According to Siberian-Altaic mythology, a shaman marked a tree with seven or nine lines symbolizing the levels of the universe. During a ritual, the shaman, entering a trance-like state, could cross these lines and approach the gates of Ülgen.

This also helps us understand the vegetation covering the territories inhabited by Siberian and Scandinavian peoples and indicates that they lived in forested regions.

In this study, we examined the level of environmental awareness reflected in the mythologies of both peoples by studying natural objects. We also considered humanity's relationship with the surrounding ecological environment from ancient times to the present day.

Finally, we interpreted the identified themes from a pedagogical perspective. We evaluated their suitability for preschool and primary education based on children's age-related characteristics, emotional responsiveness, imaginative thinking, and ability to understand symbolic narratives. The analysis focused on ways to incorporate mythology into storytelling, discussion, drawing, modeling, games, outdoor observation, and other integrated learning activities.

Results and their discussion

The theoretical analysis suggests that environmental awareness develops most effectively when cognitive learning combines with emotional, ethical, imaginative, and practical experience. Children need factual knowledge about plants, animals, and ecosystems, but they also need opportunities to develop empathy for living beings and understand their own place within nature. This supports the

view that environmental education should address both the cognitive and affective dimensions of learning.

Mythological texts can strengthen this integrated approach. Their use of personification, symbolic imagery, and narrative conflict helps children see nature as active, meaningful, and interconnected. Through stories about animals, trees, forests, mountains, water, and celestial bodies, children can explore environmental relationships in a form that corresponds to their imaginative way of thinking. Mythology can therefore bridge cultural heritage and contemporary education for sustainable development.

The comparative analysis demonstrated that the wolf occupies an important place in both Scandinavian and Siberian-Altaic traditions. Depending on the narrative, it may function as a totemic ancestor, protector, cosmic being, or destructive force. These representations let educators discuss the complex relationship between humans and wild animals. Rather than presenting the wolf only as dangerous, mythological narratives can encourage children to recognize its cultural importance and ecological role.

The World Tree is another significant shared motif. In Scandinavian mythology, Yggdrasil connects different worlds and represents the universe's structure and unity. In Siberian-Altaic traditions, the tree also connects cosmic levels and serves as a symbolic path used in shamanic rituals. From an educational perspective, this motif can help children understand interconnectedness, growth, continuity, and the dependence of all living beings on one another. It can also introduce ecological ideas such as habitats, biodiversity, and the importance of forests.

Nevertheless, teachers should select and adapt mythological material carefully. Some original myths contain violence, complex symbolism, or ideas that young children may find difficult to understand. Teachers should choose age-appropriate episodes, explain unfamiliar cultural elements, and avoid presenting mythical accounts as scientific explanations of natural phenomena. Mythology should complement scientific learning, not replace it.

Mythology's educational value increases when stories connect to practical activities. For example, after reading a myth about a tree, children may observe trees outdoors, draw their own World Tree, identify animals that depend on forests, or participate in planting activities. A discussion of wildlife habitats, food chains, and responsible animal protection can follow a narrative about a wolf. Such activities connect imagination with observation and environmentally responsible action.

Thus, mythological texts can support environmental education by enriching children’s moral imagination, cultural awareness, and emotional connection to nature. They support a pluralistic approach in which scientific knowledge, cultural traditions, creative expression, and practical experience work together to develop environmental responsibility.

Conclusion

Environmental education beginning in early childhood and primary education is essential to achieving sustainable development. Preschool education gives children their first systematic opportunities to understand nature, develop empathy for living beings, and build environmentally responsible habits. For this reason, environmental learning should be integrated across the educational process and engage children intellectually, emotionally, creatively, and practically.

The study demonstrates that mythological texts have considerable potential as educational resources. Images of animals, trees, landscapes, and natural forces in Scandinavian and Siberian-Altaic traditions reflect long-established attempts to understand the relationship between humans and the environment. When adapted appropriately, these narratives can help children recognize nature as an interconnected living system rather than merely a collection of resources intended for human use.

The wolf and the World Tree provide particularly meaningful examples. Their symbolic functions can help us discuss respect for wildlife, the importance of forests, the interdependence of living organisms, and the place of human beings within nature. Mythological stories can also strengthen children’s imagination, cultural identity, ethical sensitivity, and emotional connection with the natural world.

Mythology should be paired with scientific explanations and practical environmental activities. Storytelling, creative games, drawing, modeling, outdoor observation, excursions, and interaction with plants and animals can transform symbolic ideas into meaningful experience. Accordingly, educators can incorporate mythological texts not only into literary activities but also into environmental studies, art, physical education, and interdisciplinary projects.

Overall, integrating cultural heritage with contemporary environmental education can help form a generation that understands nature's value and feels responsible for protecting it. Further empirical research is needed to examine how mythology-based educational activities influence children's environmental knowledge, attitudes, emotional engagement, and everyday behavior.

REFERENCES

1 World Commission on Environment and Development. Our Common Future. Oxford: Oxford University Press. 1987. 400 p.

2 İlboğa M., Aygül H.H. (2015) Human–Nature Dialectics in the Context of a Culture of Living Together. Academic Perspective Journal. No. 52. P.64–78.

3 UNESCO. Use and Conservation of the Biosphere: Proceedings of the Intergovernmental Conference of Experts on the Scientific Basis for Rational Use and Conservation of the Resources of the Biosphere, Paris, 4–13 September 1968. Paris: UNESCO7 1970. 272 p.

4 UNESCO. Intergovernmental Conference on Environmental Education, Tbilisi (USSR), 14–26 October 1977: Final Report. Paris: UNESCO7.1978. 101 p.

5 Miser R. (2019) Environmental Education. Ankara: Nobel Academic Publishing., 2nd revised ed. 152 p.

6 Maurice L. (ed.). (2021) Our Mythical Education: The Reception of Classical Myth Worldwide in Formal Education, 1900–2020. Warsaw: Warsaw University Press. P. 27–36.

7 Stables A. (2020) Environmental Ethics and Ontologies: Humanist or Posthumanist? The Case for Constrained Pluralism. Journal of Philosophy of Education. Vol. 54. No. 4. P. 888–899.

8 Maltseva T.V. (2019) Ecologization of the Content of General Education as a Factor in the Development of Students' Environmental Thinking. Moscow.17 p.

9 President of the Republic of Azerbaijan. National Program on Environmentally Sustainable Socio-Economic Development of the Republic of Azerbaijan for 2003–2010. Baku: Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Azerbaijan., 2003.

10 Sukhomlinsky V.A. (1977) To Children I Give My Heart. – Moscow: Progress Publishers. 320 p.

11 Siikala A.L. (2002) Mythic Images and Shamanism: A Perspective on Kalevala Poetry. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. 423 p.

12 Kumpulainen K. A (2018) Principled, Personalised, Trusting and Child-Centric ECEC System in Finland // The Early Advantage 1: Early Childhood Systems That Lead by Example / ed. by S.L. Kagan. New York: Teachers College Press. P. 72–98.

13 Yılar Ö. (2005) Myth, Legend and Education. Journal of Kazım Karabekir Faculty of Education. No. 11. P. 383–391.

14 Farrelly M.R. (2019) The Significance of Myth for Environmental Education. Journal of Philosophy of Education.Vol. 53. No.1. P.127–144.

15 Ikonen E., Keränen-Pantsu R., Welz C. (2025) Imagining Sustainable Worlds: The Potential of Mythical Stories in Environmental Education. Journal of Philosophy of Education. Vol. 59. No.1. P. 59–76.

16 The Prose Edda.Leningrad: Nauka.1970.254 p.

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУДЕ ТҰРАҚТЫ ДАМУ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ МИФОЛОГИЯЛЫҚ МӘТІНДЕРДІ ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа

Мақалада тұрақты даму үшін білім беру аясында ерте жастағы балалардың экологиялық санасын қалыптастыру жолдары қарастырылады. Мектепке дейінгі білім беру жүйесіне тұрақты даму қағидаттары мен құндылықтарын енгізудің практикалық тәсілдері талданады. Зерттеудің мақсаты — ерте жастағы балалардың экологиялық санасын қалыптастыруда мифологиялық мәтіндерді (мифтерді, аңыздар мен дәстүрлі әңгімелерді) пайдаланудың мүмкіндіктерін теориялық тұрғыдан негіздеу, сондай-ақ тұрақты даму мүддесіне бағытталған мектепке дейінгі білім беру жүйесіне мәдени мұра мен заманауи білім беру тәсілдерін кіріктіру әлеуетін

айқындау. Балаларды табиғатқа қамқорлық жасауға, олардың қоршаған ортамен байланысын түсінуге және ерте жастан жауапты әдеттерді қалыптастыруға ынталандыратын оқыту әдістері мен іс-әрекеттерге ерекше назар аударылады. Сондай-ақ мақалада ерте балалық шақтағы экологиялық білім беруге қатысты ғылыми әдебиеттер мен алдыңғы зерттеулердің нәтижелеріне шолу жасалады. Зерттеудің негізгі бағыттарының бірі – мифтерді, аңыздарды және дәстүрлі әңгімелерді қамтитын мифологиялық мәтіндерді білім беру құралы ретінде пайдалану. Мұндай мәтіндер экологиялық идеяларды жас білім алушылар үшін қызықты әрі түсінікті етіп, олардың табиғат әлемімен эмоциялық байланыс орнатуына көмектеседі. Зерттеу заманауи оқыту тәсілдерін мәдени мұра элементтерімен ұштастыру экологиялық білім берудің мазмұнын байытып, балалардың ерте жастан бастап экологиялық жауапты көзқарастары мен мінез-құлқын қалыптастыруға ықпал ететінін көрсетеді.
Негізгі сөздер: тұрақты даму, миф, ерте балалық шақ, білім беру, экологиялық сана.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ В ОБРАЗОВАНИИ ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ КОНЦЕПЦИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

В данной статье рассматриваются способы формирования экологического сознания у детей раннего возраста в рамках образования в интересах устойчивого развития. Анализируются практические подходы к внедрению принципов и ценностей устойчивого развития в дошкольное образование. Цель исследования: теоретически обосновать и определить возможности использования мифологических текстов (мифов, легенд и традиционных сказаний) в формировании экологического сознания детей раннего возраста, а также выявить потенциал интеграции культурного наследия и современных образовательных подходов в дошкольное образование в интересах устойчивого развития. Особое внимание уделяется методам обучения и видам деятельности, которые побуждают детей заботиться о природе, понимать свою связь с окружающей средой и с раннего возраста формировать ответственное поведение. В статье также представлен обзор соответствующей научной литературы и результатов предыдущих исследований в области экологического образования детей раннего возраста. Основное внимание уделяется использованию мифологических текстов, включая мифы, легенды и традиционные рассказы, в качестве образовательных средств. Такие тексты могут сделать экологические идеи более интересными и доступными для детей, одновременно помогая им устанавливать эмоциональную связь с миром природы. Исследование показывает, что сочетание современных подходов к обучению с элементами культурного наследия может обогатить экологическое образование и способствовать формированию экологически ответственного отношения и поведения у детей с самых ранних лет.
Ключевые слова: устойчивое развитие, миф, раннее детство, образование, экологическое сознание.

REFERENCES

1 World Commission on Environment and Development. Our Common Future. Oxford: Oxford University Press. 1987. 400 p. [in English]

2 İlboğa M., Aygül H.H. (2015) Human–Nature Dialectics in the Context of a Culture of Living Together. Academic Perspective Journal. No. 52. P.64–78. [in English]

3 UNESCO. Use and Conservation of the Biosphere: Proceedings of the Intergovernmental Conference of Experts on the Scientific Basis for Rational Use and Conservation of the Resources of the Biosphere, Paris, 4–13 September 1968. Paris: UNESCO7 1970. 272 p. [in English]

4 UNESCO. Intergovernmental Conference on Environmental Education, Tbilisi (USSR), 14–26 October 1977: Final Report. Paris: UNESCO7.1978. 101 p. [in English]

5 Miser R. (2019) Environmental Education. Ankara: Nobel Academic Publishing., 2nd revised ed. 152 p. [in English]

6 Maurice L. (ed.). (2021) Our Mythical Education: The Reception of Classical Myth Worldwide in Formal Education, 1900–2020. Warsaw: Warsaw University Press. P. 27–36. [in English]

7 Stables A. (2020) Environmental Ethics and Ontologies: Humanist or Posthumanist? The Case for Constrained Pluralism. Journal of Philosophy of Education. Vol. 54. No. 4. P. 888–899. [in English]

8 Maltseva T.V. (2019) Ecologization of the Content of General Education as a Factor in the Development of Students' Environmental Thinking. Moscow.17 p. [in English]

9 President of the Republic of Azerbaijan. National Program on Environmentally Sustainable Socio-Economic Development of the Republic of Azerbaijan for 2003–2010. Baku: Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Azerbaijan. 2003. [in English]

10 Sukhomlinsky V.A. (1977) To Children I Give My Heart. – Moscow: Progress Publishers. 320 p. [in English]

11 Siikala A.L. (2002) Mythic Images and Shamanism: A Perspective on Kalevala Poetry. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. 423 p. [in English]

12 Kumpulainen K. A (2018) Principled, Personalised, Trusting and Child-Centric ECEC System in Finland // The Early Advantage 1: Early Childhood Systems That Lead by Example / ed. by S.L. Kagan. New York: Teachers College Press. P. 72–98. [in English]

13 Yılar Ö. (2005) Myth, Legend and Education. Journal of Kazım Karabekir Faculty of Education. No. 11. P. 383–391. [in English]

14 Farrelly M.R. (2019) The Significance of Myth for Environmental Education. Journal of Philosophy of Education.Vol. 53. No.1. P.127–144. [in English]

15 Ikonen E., Keränen-Pantsu R., Welz C. (2025) Imagining Sustainable Worlds: The Potential of Mythical Stories in Environmental Education. Journal of Philosophy of Education. Vol. 59. No.1. P. 59–76. [in English]

16 The Prose Edda.Leningrad: Nauka.1970.254 p. [in English]

Information about authors:

Farah Jabbarqyzy Jalil – Doctor of Philology, Professor of Primary Education and Preschool Education Department, Lancaran State University, Lancaran, Republic of Azerbaijan

E-mail: jalilfarah00@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6894-4401

Информация об авторах:

Фарах Джаббар Джалил – доктор филологических наук, профессор кафедры начального и дошкольного образования, Ланкаран мемлекеттік университеті, Ланкаран, Азербайджанская Республика

E-mail: jalilfarah00@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6894-4401

Авторлар туралы ақпарат:

Фарах Джаббар Джалил – филология ғылымдарының докторы, Бастауыш білім беру және мектепке дейінгі білім беру кафедрасының профессоры, Ланкаран мемлекеттік университеті, Ланкаран, Азербайжан Республикасы

E-mail: jalilfarah00@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6894-4401

ҒТАМР 14.25.09 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.10**
ӘОЖ 372.857:004.9:316.77

А.Д. Майматаева[1], А.А. Абубакирова[2], М.Б. Аманбаева [1], Г.А. Аримкулова[1]*

[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы
[2]Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
Шымкент қ., 160012, Қазақстан Республикасы
*e-mail:gulmira.arimkulova@bk.ru

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА ЦИФРЛЫҚ ПЛАТФОРМАЛАРДЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ МЕДИАҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМЫТУ

Аңдатпа

Биологиялық білім беруде білім алушылардың медиақұзыреттіліктерін дамытудың негізі цифрлық платформаларды қолдану болып табылады. Білім алушылардың бойындағы ақпаратты іздеу, талдау және бағалау дағдылары дәстүрлі оқыту әдістерінде толық деңгейде қалыптаспайтыны анық. Сондықтан да, цифрлық білім беру ресурстарын оқу үдерісіне енгізудің ғылыми-әдістемелік негіздерін анықтауға бағытталған зерттеулер өзекті мәселелердің қатарында болып қала береді. Осы бағытта жүргізілген бұл зерттеудің мақсаты – биологиялық білім беру барысында biomedia-edu8 цифрлық оқыту платформасын қолданудың білім алушылардың пәндік үлгерімі мен өзіндік бағаланатын медиақұзыреттілігіне ықпалын анықтау. 2025-2026 оқу жылының 1-тоқсанын (16 академиялық сағат) қамтыған бұл зерттеуге Шымкент қаласындағы Маржан Тасова атындағы №3 мамандандырылған мектеп-интернатының 8-сынып оқушылары (жалпы N=95)қатысты. Оқушылар екі топқа платформаны қолданған 8Б мен 8В сыныптары (n=48) мен дәстүрлі әдіспен оқытылған 8Г мен 8А сыныптарға (n=47) бөлінді. Тәжірибедегі топтың сондай ақ, бір жыл алдыңғы яғни 2024-2025 оқу жылындағы 7-сынып кезіндегі көрсеткіштері де (n=48) білім сапасын салыстыруда қолданылды. Пәндік үлгерім критерийлік бағалау (БЖБ,ТЖБ жұмыстары) негізінде, ал медиақұзыреттілік дағдылары арнайы әзірленген 25 тармақтан тұратын 5 балдық Ликерт шкаласы бойынша сауалнама арқылы тікелей өлшенді. Хи-квадрат және Фишердің дәлдік критерийі бойынша жүргізілген статистикалық талдау нәтижесі платформа қолданған тәжірибелік топ пен бақылау тобы арасында білім сапасы көрсеткіштерінің айқын айырмашылықтарын (71,3% және 66,1%) көрсетті. Бұл статистикалық тұрғыдан дәйектелді (p>0.05). Сауалнама нәтижесінен платформаны қолданған оқушылардың медиақұзіреттілігі мен танымдық дағдыларға қатысты өзіндік бағасы жоғары мәнді берді (жалпы композиттік орташа балл мәні– 4,41/5 аралығында; Кронбах α мәні – 0,94). Зерттеуде биология пәні аясында медиақұзыреттілікті және онымен байланысты танымдық-метатанымдық дағдыларды бағалауға көпөлшемді Ликерт негізделген сауалнаманы biomedia-edu платформасымен кіріктіре қолданудың нәтижесі тиімді талданды.

Негізгі сөздер: медиақұзыреттілік, биологияны оқыту, цифрлық платформа, білім сапасы, Ликерт шкаласы, квазиэксперимент, статистикалық тексеру.

Кіріспе

Қазіргі заманғы білім беру жүйесі білім алушылардың тек пәндік білімін арттыруды ғана емес, сонымен қатар олардың ақпараттық және медиақұзыреттіліктердің дамытуды да қарастырады. XXI ғасырда ақпарат ағынының қарқынды өсуі мен білім берудегі инновациялық технологиялардың даму теңденциясы білім беру саласына жаңа міндеттер жіктеуде, яғни ақпараттық қоғамда интеллектуалды, шығармашылық және сыни тұрғыдан ойлай білетін, ақпаратпен сауатты жұмыс жасай алатын тұлға қалыптастыруды міндет етеді [1]. Осыған орай медиақұзыреттілік - білім алушылардың ақпаратты дұрыс қабылдауы және тиімді пайдалануы үшін аса маңызды дағдылардың бірі болып табылады. Сондықтан да, пәндік білім беруде оқытудың жаңа тәсілдеріне көшу инновациялық технологияларды тиімді қолдану өзекті. Пәнді оқытудың әдістерін жаңартуға сандық технологиялар мүмкіндіктерінің ықпалы орасан зор. Виртуалды зертханалар, интерактивті симуляциялар, бейнематериалдар мен онлайн платформалар білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын ғана арттырып қоймай, олардың сыни ойлау қабілеті мен ақпараттық мәдениетін дамытуға ықпал етеді [2]. Тұлғаның кәсіби құзыреттіліктеріне ықпал ететін медиалық және ақпараттық құзыреттілігі -

жеке психологиялық қасиеттердің көрінісі ретінде, инновациялық технологиялар саласындағы тәжірибиелік қабілеттер мен іс-әрекеттер жиынтығы мен қарым-қатынастар мен ақпараттық мәдениет негізінде толыққанды тұлға тұрғыда қалыптасады [3]. Соңғы жылдардағы зерттеулер цифрлық және медиасауаттылықты өлшеуге арналған арнайы диагностикалық құралдарды әзірлеу қажеттілігін көрсетеді.

Әлеуметтік медиа ғаламтордың маңызды элементі ретінде қоғамда, әрбіріміздің жеке және кәсіби өмірімізде маңызды рөл атқарады. Соның ішінде, бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілер әрқайсымыздың жеке көзқарасымыздың қалыптасуына, тиянақты білім алуымызға, танымдық дағдыларымызды дамытуға, кәсіби және әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруға айтарлықтай ықпал етіп жатыр [4]. Бұқаралық ақпарат құралдарымен коммуникациялық қарым – қатынастың немесе ақпарат алмасудың барлық жиынтығы оң пікірлер мен дамытуды мақсат еткен жағымды жағынан қалыптастырылса, мұның әсері білім алуды тиімді жүзеге асыруда да оңтайлы көрініс берері сөзсіз рас [5].

Отандық және шетелдік зерттеулерде медиақұзыреттілікті дамыту мәселесі осы күні әртүрлі дәрежеде талқыланып жатыр. Осы орайда, еліміздегі медиабілім зерттелу деңгейіне зер салсақ, ең алдымен, П. Сейітқызының еңбегінің [2.-10] құндылығын ерекше атап өту орынды. Ол әсіресе студенттердің ақпараттық құзыреттілігін дамыту бойынша ғылыми-педогогикалық әдебиеттерге жүйелі шолу жасалған құнды еңбек қатарынан орын алады. Өйткені, бұл еңбекте медиабілім үдерісінің теориялық негіздері жан -жақты талданып, ғылыми тұрғыда сенімді сипатталған. Ал, бұқаралық ақпарат құралдарының білім мен тәрбие үдерісіндегі рөлін медиапедогогика тұрғысынан қарастыру А. Альчимбаева мен Ж. Ташкеева [3.-44] еңбегінде жан– жақты талданған. С. Авдарсоль мен А.Д. Онгарбаева [6] бастауыш сынып оқушыларына медиацифрлық сауаттылықты қалыптастыру мәселесін арналған зерттеуі болашақ мұғалімдердің медиамәдениетін қалыптастыру технологияларын зерттеген еңбектерін дамытуға негіз бола алады. Алайда бұл жұмыстардың басым бөлігі жалпы ақпараттық-медиалық құзыреттілікті немесе мұғалімдер даярлығын қамтығанымен, ал нақты биологиялық пәндік оқушылардың медиақұзыреттілігінің құрылымдық компоненттерін ашу жеткіліксіз зерттелгеніне айқын көз жеткізуге болады (1-кесте). Сондықтан да, осы олқылықты толтыру осы зерттеудің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Сол сияқты, шетелдік ғалымдардың назары медиа және цифрлық құзыреттілікті өлшеу мен құрылымдау мәселесіне көбірек мән беріліп жатқанына соңғы зерттеулердің нәтижелері айғақ болатынын атап өтуге болады. Зерттеулердің басым көпшілігі жалпылама педагогикалық медиақұзыреттілік аясында топтастырылған. Бірақ, оқушылардың медиақұзерттілігін талдауға бағытталған еңбектер де аздап кездеседі. Мысалы, M. Son мен M. На [4. -4586] орта және жоғары сынып оқушыларына арналған, ғылыми практика контекстінде цифрлық сауаттылықты өлшейтін құрал әзірлеп, оны бірнеше өлшемдес компоненттерге (ақпаратты іздеу, талдау, бағалау, қолдану) бөлген. A.J. Arango-Morales және т.б. [5.-312] кәсіби даярлықтың студенттердің цифрлық құзыреттілік деңгейін айқындаушы фактор болатынын статистикалық түрде дәлелдеген, бұл пәндік дайындық пен цифрлық пен медиақұзыреттілік арасындағы байланысты негіздейді. T. Bauermeiser және т.б. дәстүрлі оқыту мен e-learning-ті неміс биология студенттерінің мысалында салыстыра отырып, цифрлық құралдардың пәндік үлгерімге әсерін эмпирикалық түрде растаған. Бірақ, Биология пәнін дәстүрлі немесе электрондық оқытудың үлгерімге әсері барлық уақытта бірыңғай, әрі мәнді бола бермейтіні авторлардың салыстырмалы зерттеулерінен анық көрінеді [7].

Кесте 1 - Білім алушылардың медиақұзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған іс-әрекет түрлері және оларды зерделеу

Медиақұзыреттілік құрамбөліктері	Іс -әрекеттің сипатталуы	Дереккөздер
Мотивациялық	Ақпаратты цифрлық ортадан іздеуге қызығушылық	Сейітқазы П. [2.-230]
Ақпараттық-танымдық	Ғылыми дереккөздерді табу, деректерді талдау	Сейітқазы және т.б. [1.-6]
Технологиялық	Платформаларды пайдалану, виртуалды зертхана, модельдеу, инфографика	Bauermeister және т.б. [7.-10986] Son, Ha [4.- 4592]
Сыни-бағалаушы	шынайы деректерді жалған ақпараттан ажырату, тұжырымдау	Альчимбаева, Ташкеева [3.-47]
Шығармашылық-коммуникативтік	тақырыпқа медиаөнім жасау: бейнеролик, постер, подкаст	Авдарсол, Оңғарбаева [6.-185]
Ескерту: Авторлармен құрастырылған		

Жоғарыдағы кестедегі мәліметтер биологиялық білім берудегі цифрлық құралдарды дәстүрлі оқытумен салыстырмалы түрде сынақтауға бағытталған эмпирикалық зерттеулердің лебі әлі де жеткіліксіз екендігіне көз жеткізуге мүмкіндік береді. Сондықтан да, зерттеуді халықаралық тәжірибеге сүйеніп, тиімді жүргізу мақсат етілді. Өйткені, білім алушылардың медиақұзырттілігін дамытуға цифрлы құралдардың, соның ішінде білім беру платформаларының әсерін зерделеуге қатысушыларды бақылау мен эксперименттік топтарға бөліп, білім нәтижесін сенімді талдауға салыстырмалы статистикалық әдістерді қолдану осы зерттеудің сенімділігін арттырады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу этаптарын құрастыру, тиімді әдістерді таңдау, тақырып аясындағы халықаралық рецензияланатын журналдардың базасындағы дереккөздерді талдаудың негізінде алдын- ала талқыланып, жоспарланды. Зерттеу Шымкент қаласындағы Маржан Тасова атындағы №3 мамандандырылған мектеп-интернатында ұйымдастырылды. Зерттеу тәжірибесіне оқушылар кездейсоқ таңдалмады, мектепте бұрыннан қалыптасқан сынып құрамы бойынша топтастырылды (convenience/intact-group sampling). Зерттеуге 2025-2026 оқу жылының 8-сынып білім алушылары қатысты (жалпы N=95). Эксперименттік топта (барлығы n=48) 8Б (n=24) және 8В (n=24) сыныптарының білім алушылары топтастырылды. Тәжірибелік сынып білім алушылары биологияны Г.А. Аримкулова құрастырған biomedia-edu8 (https://biomedia-edu8.kz/) платформасы бойынша меңгерді. Бақылау тобының (барлығы n=47) білім алушылары 8Г (n=24,ТЖБ кезінде n=23) және 8А (n=24) сыныптарының білім алушыларынан тұрды. Бұл топтың білім алушылары биология пәнін дәстүрлі әдіспен (оқулық негізінде платформасыз) меңгерді. Қосымша ретроспективті салыстыруға тәжірибелік топтардың 8Б және 8В сыныптарының білім алушыларының сондай ақ, қосымша 2024-2025 оқу жылындағы, яғни, 7-сынып кезіндегі (7Б n = 24; 7В n=24) 1-тоқсандық көрсеткіштері қосымша пайдаланылды. Зерттеуге қатысқан бақылау және тәжірибелік сыныптардың барлығында биология пәнінен Г.А.Аримкулова сабақ өтті.

Зерттеу 2025-2026 оқу жылының 1-тоқсанында (2025 жылдың қыркүйек-қазан айлары) биологияның жалпы үш бөлімі (8.1D Қоректену бөлімін қоса алғанда) кіретін 16 академиялық сағат негізінде ұйымдастырылды. Оның 15 сағаты биология бағдарламасына сай сабақтар мен тапсырмаларға, 1 сағаты тоқсандық жиынтық бағалау жұмысына (ТЖБ – тоқсандық жиынтық бағалау) бөлінді. Эксперименттік сынып білім алушыларын әр бөлім бойынша жиынтық бағалау (БЖБ-бөлім бойынша жиынтық бағалау №1-3, әрқайсысы 15 балл) және тоқсандық жиынтық бағалау (ТЖБ, 30 балл) biomedia-edu8 платформасы арқылы

жүргізілді. Бақылау сыныбында дәл сол критерийлер бойынша дәстүрлі (қағаз/ауызша) форматта өткізілді.

Biomedia-edu8 (https://biomedia-edu8.kz/) – 8-сынып биология пәні бойынша цифрлық платформада әр біллім алушының жеке кабинетінде мыналар қолданылады: 1) тақырыптық 3D анимациялық модельдер; 2) бейнесабақтар; 3) сандық тесттер, сәйкестендіру тапсырмалары, «дұрыс/бұрыс» жаттығулары; 4) медиақұзыреттілік элементтері: кіріктірілген тапсырмалар – кестелерді толтыру, инфографика құрастыру, ақпарат көзін салыстырмалы бағалауды талап ететін жаттығулар; 5) орындалған тапсырмалардың нәтижесін 10 балдық шкала мен пайыздық көрсеткіш арқылы автоматты бейнелейтін цифрлық бағалау құралы. Бақылау топта дәл сол тақырыптар оқулық негізінде, платформаны қолданбай, дәстүрлі сабақ форматында (мұғалімнің түсіндіруі, оқулықпен жұмыс, тақтадағы жазба арқылы) өтілді.

Жоғарыдағы талданған дереккөздер мәліметі бойынша зерттеуде медиақұзыреттілік бір өлшемді емес, өзара байланысты бес құрылымдық компонент арқылы қарастырылды:

1) медиақұзыреттілік - ақпаратты цифрлық ортада іздеу, талдау және сыни бағалау қабілеті; 2) оқу форматын қабылдау - білім алушының цифрлық платформаны оқу құралы ретінде қабылдау деңгейі; 3) пәндік білімге әсері - медиақұралдардың биология пәні бойынша білім сапасына тигізетін ықпалы; 4) танымдық дағдылар - ақпаратты өңдеу, салыстыру және дәлелді тұжырымдау қабілеті; 5) метатаным - оқушының өз оқу үдерісін бақылауы мен реттеуі. Бұл бес компонент биология сабағында нақты көрінеді: мысалы, оқушы цифрлық платформадағы биологиялық ақпарат көзінің дәлдігін бағалағанда (сыни бағалау), интерактивті модельдер арқылы құрылымдық байланыстарды өз бетінше анықтағанда (танымдық дағдылар) және өз үлгерімін платформа арқылы қадағалағанда (метатаным) медиақұзыреттіліктің құрылымдық компоненттерінің пәндік үлгерімге ықпал етуі -зерттеудің мақсаты (медиақұзыреттілікті дамыту) мен өлшенген нәтиже (білім сапасы) арасындағы байланысты айқындайды, эксперименттік бөлімде нәтижесі талданды.

Зерттеуде бір- бірін толықтыратын екі өлшеу тәсілі қолданылды: пәндік үлгерімді бағалау мен медиақұзыреттілікті және онымен байланысты дағдыларды тікелей өлшеуге негізделген авторлық 25 тармақтан тұратын 5 балдық Ликерт шкаласы бойынша сауалнама нәтижесі. Пәндік үлгерім жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартына сәйкес (МЖМБС) әр бөлім бойынша жиынтық бағалау (БЖБ, максимум 15 балл) және тоқсандық жиынтық бағалау (ТЖБ, максимум 30 балл) нәтижелері бойынша «білім сапасы» көрсеткішіне сай есептелді (65-100% аралығында балл жинаған яғни «4» және «5» баға алған оқушылардың үлесі,%) биология пәні бойынша меңгеру деңгейін білдірді және медиақұзыреттіліктің тікелей өлшемі емес, тек жанама өлшем тәсілі ретінде қарастырылды. Медиақұзыреттілікті және онымен байланысты дағдыларды тікелей өлшеуге сауалнама әзірленді (1-мүлдем келіспеймін, 5-толық келісемін), ол бес құрылымды қамтиды: медиақұзыреттілік (6 тармақ, оның ішінде 1 кері тұжырымдалған тармақ), оқу материалдарының форматын қабылдау (5 тармақ), пәндік білімге әсері (4 тармақ), танымдық дағдылар (5 тармақ) және метатаным/өзіндік оқу (5 тармақ). Google Forms арқылы эксперименттік топ оқушыларына (n=48) жіберіліп, нәтижесі статикалық талданды. Пәндік үлгерім бойынша топтар арасындағы «білім сапасы» үлесіндегі айырмашылықты тексеру үшін χ^2 (хи-квадрат) тәуелсіздік критерийі (Йейтс түзетуімен) және кіші үлгілерге арналған Фишердің дәл критерийі қолданылады (α=0,05). Ликерт сауалнамасы нәтижелері бойынша сипаттамалық статистикасы (орташа мән M, стандартты ауытқу SD) есептелді, әр құрылымның ішкі сәйкестігі α-коэффициенті арқылы тексерілді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Еліміздің білім беру ұйымдарының материалдық-техникалық базасы қазіргі уақытта цифрлық құралдармен және платформалармен жеткілікті деңгейде жабдықталған, бұл

жаратылыстану пәндерін оқытуда интерактивті ресурстарды кеңінен енгізуге мүмкіндік береді. Зерттеу тақырыбына сәйкес құрастырылған biomedia-edu8 цифрлық платформасы жоғарыда сипатталғандай, Шымкент қаласындағы Маржан Тасова атындағы №3 мамандандырылған мектеп-интернатының 8Б және 8В сыныптарында сынақтан өткізілді. Платформа жүйесі қолдануға ыңғайлы, кезең-кезеңімен ұйымдастырылған тіркелген оқушыға логин мен құпия сөз беріледі, содан кейін ол платформа жүйесіне еркін еніп, оқу бағдарламасына негізделген тапсырмаларды орындау арқылы білімін бекітеді (сурет 1).

Сурет 1 - biomedia-edu8 цифрлық платформасында жұмыс жасау кезеңдері

<table>
<tr>
<td>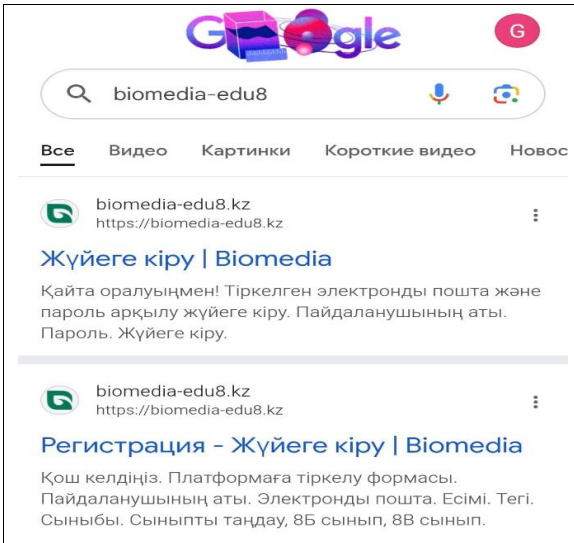
</td>
<td>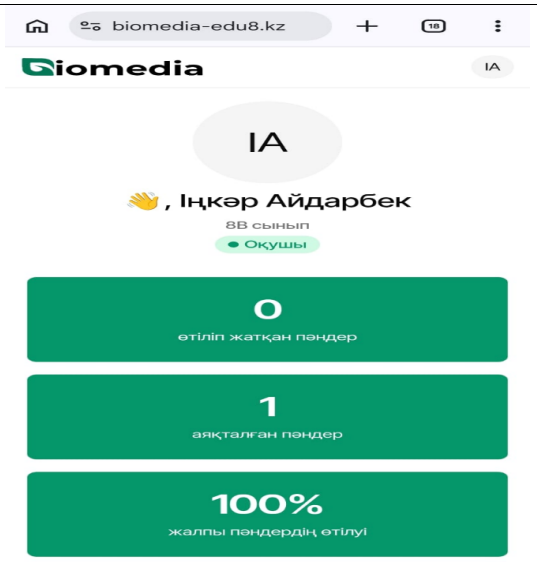
</td>
</tr>
<tr>
<td>1-қадам. Жүйеге кіру
Браузерге немесе Google іздеу жүйесіне biomedia-edu8 деп жазып, biomedia-edu8.kz сайтына кіреді. Платформаға кіру тіркелген электрондық пошта немесе логин және құпясөз арқылы жүйеге кіру жүзеге асырылады.</td>
<td>2-қадам. Жеке кабинетке кіру
Жүйеге кіргеннен кейін пайдаланушының (білім алушының) жеке парақшасы ашылады. Парақшада оқушының аты-жөні, сыныбы және оқу барысының көрсеткіштері (өтілген тапсырмалар саны, орындалған жұмыстар және жалпы прогресс) көрсетіледі.</td>
</tr>
<tr>
<td>
</td>
<td>
</td>
</tr>
<tr>
<td>3-қадам. Пәнді таңдау
Платформадағы қолжетімді курстардың ішінен</td>
<td>4-қадам. Сабақты орындау және бағалау
Таңдалған сабаққа кіріп, берілген</td>
</tr>
</table>

«Биология, 8-сынып» бөлімі таңдалды. Бұл бөлімде пән бойынша сабақтар, тапсырмалар және оқу материалдары орналасқан.	тапсырмалар орындайды. Орындалған жұмыстарды тапсырма түріне қарай платформаға берілген нұсқаулық бойынша мұғалім тексереді (жеке кабинетінде) немесе жүйеде автоматты бағаланады. Тапсырма нәтижелері платформада 10 балдық жүйеге негізделген пайыздық көрсеткішпен көрінеді.
Ескерту: Авторлармен құрастырылған	

Кесте 2 – «8.1.D Қоректену» бөлімі бойынша дәстүрлі және медиақұзыреттілік элементтері кіріктірілген сабақ форматындағы тапсырмаларды орындау барысында мұғалімнің сабақ үстінде тіркеген сапалық бақылаулары

Тақырып/тапсырма	Дәстүрлі формат	Медиақұзыреттілік элементтері қолданылған формат
1.Жауын құртының, сиырдың және адамның ас қорыту жүйесінің құрылысы-мүшелері ретін анықтау	Тек суреттер мен жаттанды алгоритм арқылы құрылды,ойлау сипаттамалық деңгейде қалды.	3 D анимациямен интерактивті симуляциялар арқылы бекітілді, обьектіні тануды морфологиялық ерекшеліктерін анықтаумен толықтырды.
2.Тістің құрылысы мен қызметі тіс гигиенасы-типтерін ажырату, дұрыс/бұрыс тұжырымдар	Ойлау процесі сипаттамалық деңгейде қалып, терең талдау болмады; дайын тұжырымдар механикалық белгіленеді.	Интерактивті модельдер арқылы айырмашылықтарды өз бетінше анықтады және тұжырымдарды визуалды деректерге сүйеніп бекітті.
3.Адамның асқорыту жолдарының құрылысы, асқорыту бездері - тізбекті және элементтерді анықтау ақпаратты тұжырымдау	Оқулықтағы мәліметтерге ғана сүйенді,оқулықта жоқ ақпаратты тексерместен “жалған” деп қабылдады.	Визуализациялау арқылы логикалық тізбек құрылды,ақпаратты өңдеу мен іріктеу кезінде дәлелді верификация жасады.
Ескерту: Авторлармен құрастырылған		

Кестеден көрінгендей, платформаны қолданған сабақтарда білім алушылар ақпаратты визуалды модельдер мен интерактивті тапсырмалар арқылы қабылдап, өз бетінше салыстыру мен тексеру әрекеттерін жиірек орындады, ал дәстүрлі форматта негізінен оқулық мәтініне және жаттанды есте сақтауға сүйенді. Бұл сапалық байқау эксперименттік ықпалдың сипатын түсінуге көмектескенімен, төменде келтірілген сандық деректер мен статистикалық тексеру нәтижелері зерттеудің негізгі дәлелдемелік базасын құрайды.

Бірінші кезеңде эксперименттік топтың (8Б, 8В) 2025-2026 оқу жылының 1-тоқсандық көрсеткіштері осы сыныптардың өздерінің 2024-2025 оқу жылындағы 7-сынып кезіндегі (платформаны қолданбас бұрынғы) көрсеткіштерімен салыстырылды (кесте 3, кесте 4).

Кесте 3 - 2024-2025 оқу жылындағы 7Б және 7В сыныптарының 1-тоқсандық қорытындысы

Сынып	Оқушы саны	Білім сапасы	Үлгерімі	Орта балы
7Б	24	71%	100%	3,8
7В	24	67%	100%	3,8
Ескерту: Авторлармен құрастырылған				

Кесте 4 - 2024-2025 оқу жылындағы 8Б және 8В сыныптарының 1-тоқсандық қорытындысы (biomedia-edu8 платформасы)

Сынып	Оқушы саны	Білім сапасы	Үлгерімі	Орта балы
8Б	24	75%	100%	4
8В	24	71%	100%	4
Ескерту: Авторлармен құрастырылған				

Сурет 2 - 1-тоқсандық білім сапасы. Платформаны қолданғанға дейін және кейінгі білім көрсеткіштері

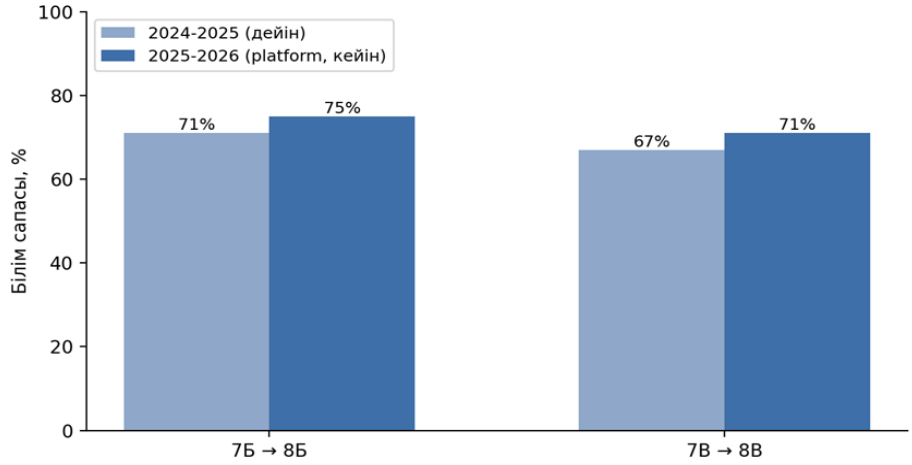

Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Кестелерден көрінгендей, 7Б сыныбының 1-тоқсандық білім сапасы 71%-дан (орта балл 3,8) 8Б сыныбында 75%-ға (орта балл 4) дейін, ал 7В сыныбынан көрсеткіші 67%-дан (орта балл 3,8) 8В сыныбында 71%-ға (орта балл 4) дейін өскені байқалады, яғни, екі сыныпта да 4 пайыздық көрсеткішке немесе 0,2 балға артқан (сурет 2). Сабақты үлгерімі екі кезеңде де 100% деңгейінде сақталды. Салыстырудың тек бір ғана топтың уақыт бойынша өзгерісіне негізделген көрсеткіштері бақылау тобының болмауына байланысты байқалған өсімді көрсеткішті тек платформаның әсерімен болған деп қорытынды жасау, әдіснамалық тұрғыдан жеткіліксіз екені анық, мұнда, оқушылардың жасының үлкеюі, сыныптан-сыныпқа көшу кезіндегі жалпы дайындық деңгейінің өзгеруі сияқты басқа факторлар да ықпал еткен болуы мүмкін. Сондықтан зерттеудің екінші кезеңінде осы оқу жылының өзінде дәстүрлі әдіспен оқытылған қатарлас сыныптармен (8Г, 8А) салыстырылды. Сондықтан да, әдістің сенімділігіне көз жеткізу мақстаында 2025-2026 оқу жылының 1-тоқсанында платформа арқылы оқыған 8Б және 8В сыныптарының (n=48) БЖБ мен ТЖБ нәтижелері дәл сол кезеңде дәстүрлі әдіспен оқыған 8Г және 8А сыныптарының (n=47) нәтижелерімен салыстырылды (кесте 5, сурет 3).

Кесте 5 - 2025-2026 оқу жылы, 1-тоқсан. Эксперименттік (8Б және 8В сыныптары) және бақылау (8Г және 8А сыныптары) сыныптарының БЖБ және ТЖБ жұмыстарының білім сапасы көрсеткіштерінің салыстырмасы

Тапсырма	Эксперимент, n/N (%)	Бақылау, n/N (%)	χ^2 p-мәні	Фишер p-мәні
БЖБ №1	32/48 (66,7%)	28/48 (58,3%)	0,527	0,527
БЖБ №2	34/48 (70,8%)	28/47 (59,6%)	0,349	0,286
БЖБ №3	35/48 (72,9%)	36/47 (76,6%)	0,860	0,814
ТЖБ (1-тоқсандық)	36/48 (75%)	33/47 (70,2%)	0,769	0,680
Біріктірілген	137/192 (71,3%)	125/189 (66,1%)	0,323	0,320
Ескерту: Авторлармен құрастырылған				

Сурет 3 - Эксперимент пен бақылау топтарының сапа көрсеткіштерінің салыстырмасы

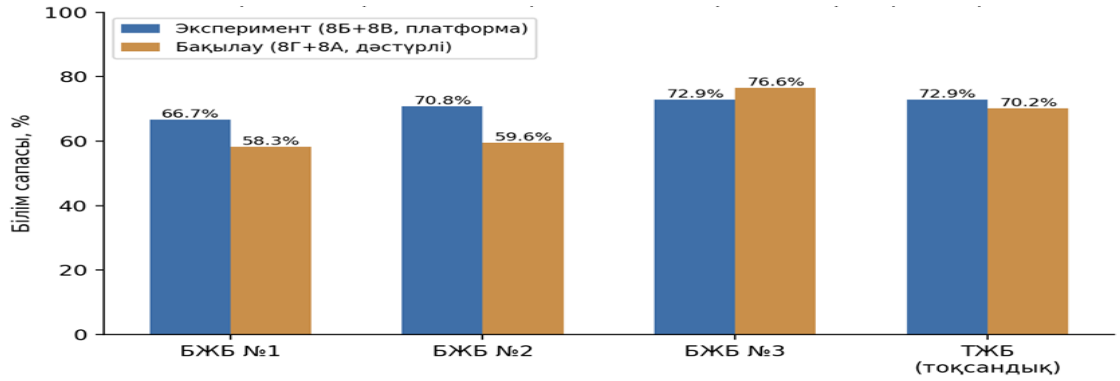

Ескерту: Авторлармен құрастырылған

4-ші кестеден эксперименттің топтың сапа көрсеткіші үш тапсырма бойынша (БЖБ №1, БЖБ №2, ТЖБ) бақылау тобынан жоғары болғанын байқауға болады. БЖБ №3-те керісінше бақылау тобы (нақтырақ айтқанда 8А тобы) жоғары нәтиже көрсеткені анық көрінді. Барлық төрт тапсырма бойынша біріктірілген көрсеткіш эксперименттік топта 71,3%-ы, бақылау тобында 66,1% -ы құрады. Сондай ақ, χ^2 p тәуелсіздік критерийі (Йейтс түзетуімен) және Фишердің дәл критерий бойынша жүргізілген статистикалық талдауы нәтижесі $p>0,3$; χ^2 мәні $p=0,323$, Фишердің дәл критерийі $p=0,320$ мәнін көрсетті. Сондықтан да, зерттеудің сенімділігіне көз жеткізу мақсатында, зерттеудің келесі кезеңінде, эксперименттік топ оқушылардың (n=48) медиақұзыреттілігі мен онымен байланысты дағдылары авторлардың Ликерт шкаласына негіздеп алған сауалнаманың нәтижесін талдауға бағытталды (кесте 6, сурет 4)

Кесте 6 - Биологиялық медиақұзыреттілік сауалнамасының дескриптивті статистикасы (эксперименттік топ, N=48)

Құрылым	Тармақ саны	Орташа балл (M)	Ст. ауытқу (SD)	Кронбах α

Медиақұзыреттілік	6	4,27	0,59	0,60
Оқу форматын қабылдау	5	4,50	0,56	0,81
Пәндік білімге әсері	4	4,50	0,63	0,87
Танымдық дағдылар	5	4,37	0,68	0,89
Метатаным	5	4,43	0,67	0,92
Жалпы композит	25	4,41	0,53	0,94
Ескерту: Авторлармен құрастырылған				

Сурет 4 - Биологиялық медиақұзыреттілік сауалнамасының дескриптивті нәтижелері

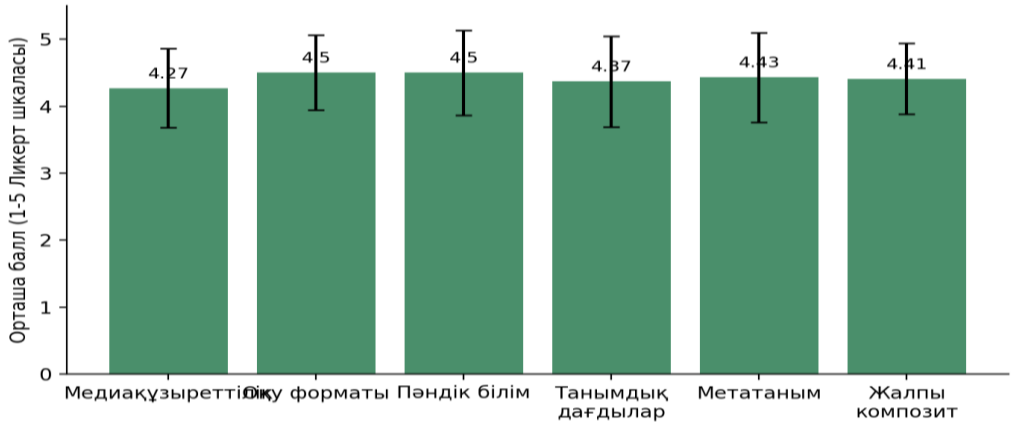

Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Нәтижелер бойынша барлық бес құрылым бойынша орташа балл 4,27-4,50 аралығында (5 балдық шкала бойынша), яғни эксперименттік топтағы оқушылар платформаны қолданудың медиақұзыреттіліктері, танымдық дағдылары мен метатаным дағдыларын дамытуға оң ықпал еткенін өздері жоғары деңгейде бағалады. Ішкі сәйкестік көрсеткіші (Кронбах α) құрылымдар бойынша бірдей деңгейде емес: «Оқу форматын қабылдау» (α=0,81), «Пәндік білімге әсері» (α=0,87), «Танымдық дағдылар» (α=0,89) және «Метатаным» (α=0,92) субшкалалары жақсы және өте жақсы деңгейде, ал «Медиақұзыреттілік» субшкаласы бойынша (α=0,60) стандартты ғылыми талаптан (≥0,70) төмен болды. Жалпы 25 тармақтан тұратын композиттік шкала бойынша ішкі сәйкестік жоғары (α=0,94; M=4,41; SD=0,53), бірақ бұл жоғары жалпы көрсеткіш «Медиақұзыреттілік» субшкаласының өзіндік әлсіздігі байқалды: барлық бес субшкаланың сенімділігі бірдей еместігі, сондықтан «Медиақұзыреттілік» субшкаласы бойынша алынған нәтижелерді сақтықпен, келешекте тармақтарын психометриялық тұрғыдан қайта қарау қажеттілігі алдағы уақытта ескерілуі керек. Сонымен қатар, бұл нәтижелерді бақылау тобымен салыстыру жүргізілмегендіктен, тек эксперименттік топтың өзіндік субъективті бағасы ретінде қабылдау қажет.

Қорытынды

Биология пәнін оқытуда biomedia-edu8 цифрлық платформасын қолданудың тиімділігін анықтауға бағытталған зерттеу нәтижесі келесі деңгейлерді кіріктіре отырып талданды. Ең алдымен, тәжірибелік сыныптағы білім алушыларының үлгерім көрсеткіштері платформаны қолданғанға дейінгі (7-сынып) және қолданғаннан кейінгі (8-сынып) мәндерімен ретроспективті салыстырылды. Сондай ақ, платформаны қолданған тәжірибелік сыныптағы білім алушыларының үлгерімі биологияны дәстүрлі әдіспен меңгерген бақылау сыныбының білім алушыларының білім көрсеткіштерімен салыстырылды.

Бірінші және екінші кезең нәтижелері биология пәні бойынша білім сапасы көрсеткішінің тұрақты, бірақ статистикалық тұрғыдан мәнді емес ($p>0,05$) оң үрдіске ие екенін көрсетті: эксперименттік топ бақылау тобынан шамамен 5 пайыздық пункте жоғары

нәтиже көрсетті, дегенмен зерттелген топтардың үлгі көлемі шағын болғандықтан (әр сыныпта n=24, ал біріктірілген топтарда n=47-48) бұл айырмашылықты кездейсоқтықтан сенімді түрде ажырату мүмкін болмады. Сондықтан «платформа білім сапасын дәлелді түрде арттырады» деген тұжырым жасауға әзірге негіз жеткіліксіз – тек оң үрдіс байқалды деп қана айтуға болады. Үшінші кезеңде алынған сауалнама нәтижелері платформаны қолданған оқушылардың медиақұзыреттілігі мен танымдық-метатанымдық дағдыларына қатысты өзіндік бағасы жоғары екенін көрсетті (жалпы композиттік M=4,41/5, α=0,94), бұл платформаның субъективті қабылдануының оң екенін растайды, дегенмен бақылау тобымен салыстырудың болмауы себебінен бұл нәтижені де себеп-салдарлық дәлел ретінде емес, сипаттамалық көрсеткіш ретінде қабылдау керектігі іс тәжірибе жүзінде дәйектелді. Эксперименттік топтағы білім алушылар өздерінің медиақұзыреттілігі мен оған байланысты дағдыларын жоғары деңгейде бағалай алды.

Биология пәні аясында жүргізілген бұл зерттеудің мәні медиақұзыреттілікті және онымен байланысты танымдық дағдыларды бағалауға бес құрылымды 25 сұрақтан (медиақұзыреттілік, оқу форматын қабылдау, пәндік білімге әсері, танымдық дағдылар, метатаным) тұратын Ликерт шкаласы бойынша сауалнаманы қолдануынан айқын көрінеді. Сондай ақ, зерттеудегі қолданылған автор Г. Аримкулованың biomedia-edu8 платформасы тәжірибелік сыныпқа кіріктіре сынақталуы алғаш рет ұсынылуы тәжірибенің мағыздылығын ашып көрсетеді. Сондықтан да, цифрлы құралдарды пәндік білім беруде кіріктіре қолдану білім алушылардың медиақұзыреттіліктерін арттырудың оңтайлы әдістерін айқындауға, келешекте, білім алушылардың медиасауаттылығын арттыруға оң ықпалды әдіс тәсілдерді дамытуға, кездейсоқ таңдалған үлгіде, бақылау тобын да қамтитын толыққанды экспериментте қолданылуын тәжірибелік тұрғыда негіздеуге толыққанды негіз бола алады.

Зерттеудің шектеулері алдағы зерттеулерге бірқатар ұсыныстарды ескеруді қамтиды:

1) сыныптарды кездейсоқ немесе жұптастырылған (matched) тәсілмен бөлу;

2) зерттеу мерзімін кемінде бір оқу жылына дейін ұзарту;

3) медиақұзыреттілік сауалнамасын бақылау тобына да қолдану;

4) «Медиақұзыреттілік» субшкаласының тармақтарын психометриялық тұрғыдан қайта қарау (α≥0,70 деңгейіне жеткізу); 5) бірнеше мектепті қамтитын үлкенірек үлгіде зерттеуді қайталау.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Сейітқазы П.Б., Ырымбаева Н.А., Кажимова К.Р. Медиабілім үдерісінде студенттердің ақпараттық құзыреттілігін дамыту бойынша ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді зерделеу. Л.Н.Гумулев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Педагогика. Психология. Әлеуметтану сериясы. — Т.144, №3. — 2023. — Б. 228-241.

2 Сейітқазы П. Медиапедагогика: БАҚ, білім және тәрбие. — Алматы: — 2024. — 10 б.

3 Альчимбаева А., Ташкеева Ж. Болашақ мектеп мұғалімдерінің медиамәдениетін қалыптастыру технологиялары. Journal of Educational Sciences. — Т. 72, №4. — 2022.— Б. 44–51.

4 Son M., Ha M. (2025) Development of a digital literacy measurement tool for middle and high school students in the context of scientific practice. Education and Information Technologies. Vol.30. No. 4. P. 4583–4606.

5 Arango-Morales A.J., Delgado-Cruz A., Tamayo-Salcedo A.L. (2019) Digital competence of tourism students: Explanatory power of professional training. European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education. Vol. 10. No. 1. P. 310–326.

6 Авдарсоль С., Онгарбаева А.Д. Бастауыш сынып оқушыларына медиацифрлық сауаттылықты қалыптастыру. Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Физика-математика ғылымдары сериясы. —Т.85, №1. — 2024. —Б. 179-188.

7 Bauermeister T., Janben N., Engler J.O. (2025) Conventional teaching vs. e-learning: A case study of German undergraduate biology students. Education and Information Technologies. Vol. 30. No. 8. P. 10979–10995.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ПЛАТФОРМ В ОБУЧЕНИИ БИОЛОГИИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ МЕДИАКОМПЕТЕТНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ

Аннотация

В условиях цифровизации образования использование цифровых платформ на уроках биологии рассматривается как один из ключевых механизмов развития медиакомпетентности обучающихся в поиске, анализе и оценке информации. Однако традиционные методы обучения не всегда позволяют в полной мере сформировать данные навыки, поэтому определение научно-методических основ внедрения цифровых образовательных ресурсов остаётся актуальной задачей. Цель исследования-определить влияния использования цифровой платформы biomedia-edu8 в обучении биологии на предметную успеваемость и самооценённую медиакомпетентность обучающихся. Исследование проведено среди учащихся 8-х классов специализированной школы-интерната №3 имени Маржан Тасовой г. Шымкент (N=95) в течение 1-й четверти 2025-2026 учебного года (16 академических часов): экспериментальные классы 8Б и 8В (n=48), обучавшийся с использованием платформы, сравнивались с контрольными классами 8Г и 8А (n=47), обучавшимися традиционным методом в тот же период, а также с собственными показателями данных классов за 7-й класс 2024-2025 учебного года. Предметная успеваемость измерялась через критериальное оценивание (СОР, СОЧ), медиакомпетентность - напрямую, при помощи авторской анкеты из 25 пунктов по 5-балльной шкале Лайкерта. Статистическая проверка (критерий χ^2р, точный критерий Фишера) показала, что различие показателя качества знаний между экспериментальной и контрольной группами имеет устойчивую положительную тенденцию (71,3% против 66,1%), но не достигает статистической значимости (p>0,05). По результатам анкетирования самооценка медиакомпетентности и связанных когнитивных навыков у учащихся экспериментальной группы была высокой (общий композитный балл - 4,41 из 5; α - 0,94). Научная новизна исследования заключается в разработке и апробации многомерного инструмента на основе шкалы Лайкерта для оценки медиакомпетентности в контексте обучения биологии в сочетании с платформой biomedia-edu8.

Ключевые слова: медиакомпетентность, обучение биологии, цифровая платформа, качество знаний, шкала Лейкерта, квазиэксперимент, статистическая проверка.

USING DIGITAL PLATFORMS IN BIOLOGY EDUCATION TO DEVELOP STUDENTS' MEDIA COMPETENCE

Abstract

In the context of education digitalization, using digital platforms in biology lessons is considered a key mechanism for developing students' media competence in searching, analyzing, and evaluating information. However, traditional teaching methods do not always provide sufficient opportunities for forming these skills. Therefore, identifying the scientific and methodological foundations for integrating digital educational resources into the learning process remains a relevant task. This study aims to determine the effect of using the "biomedia-edu8" digital platform in biology education on students' subject achievement and self-reported media competence. The study was conducted amongst the 8th-grade students of specialized boarding school No. 3 named after Marzhan Tassova in Shymkent (N=95) during the first session of the 2025-2026 academic year (16 academic hours per week): experimental forms 8"B" and 8"V" (n=48), taught using the platform, were compared with contemporaneous control classes 8 "G" and 8 "A" (n=47), taught by applying traditional methods during the same period. We compared and contrasted the results with the same forms' marks from the previous academic year, that is, 7th-grade results in the 2025-2026 academic year. We measured subject achievement using the standard criterion-referenced assessment system (formative and summative tests); we measured media competence directly using an original 25-item, 5-point Likert-scale questionnaire. Statistical tests (chi-square test, Fisher's exact test) showed that the quality-of-knowledge indicator differed between the experimental and control groups, with a consistent positive trend (71.3% versus 66.1%). This did not reach statistical significance (p>0.05). According to the survey, self-reported media competence and related cognitive skills were high among experimental-group students (overall composite score: 4.41 out of 5; Cronbach's alpha: 0.94). The study's scientific novelty lies in developing and pilot-validating a multidimensional Likert-scale instrument to assess media competence in biology education, integrated with the "biomedia-edu8" platform.

Keywords: media competence, biology education, digital platform, quality of knowledge, Likert scale, quasi-experiment, statistical testing.

REFERENCES

1 Seiitkazy P. B., Yrymbaeva N. A., Kazhimova K. R. Mediabilim üderisinde studentterdiñ aqparattyq qūzyrettiligin damytu boiynşa ğylymi-pedagogikalyq ädebietterdi zerdeleu [*Analysis of scientific and pedagogical literature on developing students' information competence in media education*]. Bulletiin of LN Gumilyov Eurasian National University. Pedagogy. Psychology. Social series. Vol. 144. №.3. 2023. P. 228-241. [in Kazakh]

2 Seiitkazy P., Mediapedagogika: BAQ, bılım jäne tärbie [*Media Pedagogy: Mass Media, Education, and Upbringing*] Almaty:2024. 10 p. [in Kazakh]

3 Alchimbaeva A., Tashkeeva J. Bolaşaq mektep mūğalımderiniñ mediamädenietin qalyptastyru tehnologialary [*Technologies for forming media culture of future school teachers*]. Journal of Educational Sciences. №4(72). 2022. P. 44-51. [in Kazakh]

4 Son M., Ha M. (2025) Development of a digital literacy measurement tool for middle and high school students in the context of scientific practice. Education and Information Technologies. Vol. 30. No. 4. P. 4583-4606. [in English]

5 Arango-Morales A. J., Delgado-Cruz A., Tamayo-Salcedo A. L. (2019) Digital competence of tourism students: Explanatory power of professional training. European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education. Vol. 10. No. 1. P. 310–326.[in English]

6 Avdarsol S., Ongarbayeva A. D. Bastauyş synyp oquşylaryna media sifrlyq sauattylyqty qalyptastyry [*Forming media and digital literacy in primary school students*]. Bulletin of Abai KazNPU. Series of Phisical and mathematical science. Vol. 85, №1. 2024.P. 179-188. [in Kazakh]

7 Bauermeister T., Janben N., Engler J.O. (2025) Conventional teaching vs. e-learning: A case study of German undergraduate biology students // Education and Information Technologies. Vol. 30. No. 8. P. 10979–10995. [in English]

Information about authors:

Assiya Maimataeva – PhD, Senior Lecturer of the Department of Biology, Faculty of Natural Sciences and Geography, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: maimataeva_asia@mail.ru

ORCID - https://orcid.org/0000-0002-4256-0802

Azhar Abubakirova– PhD, Acting Associate Professor of the Department of Biology, Faculty of Natural Sciences, Uzbekali Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

E-mail: azhar.baikal79@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4696-0280

Makhabbat Amanbayeva – PhD, Associate Professor of the Department of Biology, Faculty of Natural Sciences and Geography, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: amanbayevamakhabbat@gmail.com

ORCID - https://orcid.org/0000-0001-6173-3564

Gulmira Arimkulova – **corresponding author**, Doctoral student of the Educational Program "Biology", Faculty of Natural Sciences and Geography, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: gulmira.arimkulova@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-0563-4016

Сведения об авторах:

Асия Майматаева – PhD, старший преподаватель кафедры биологии, факультет естествознания и географии, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: maimataeva_asia@mail.ru

ORCID - https://orcid.org/0000-0002-4256-0802

Ажар Абубакирова – PhD, и.о. доцента кафедры биологии, факультет естествознания, Южно-Казахстанский педагогический университет имени Өзбекали Жанибекова, г. Шымкент, Республика Казахстан.

E-mail: azhar.baikal79@mail.ru

ORCID - https://orcid.org/0000-0002-4696-0280

Махаббат Аманбаева – PhD, ассоциированный профессор кафедры биологии, факультет естествознания и географии, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: amanbayevamakhabbat@gmail.com

ORCID - https://orcid.org/0000-0001-6173-3564

Гульмира Аримкулова – **основной автор**, докторант образовательной программы «Биология», факультет естествознания и географии, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: gulmira.arimkulova@bk.ru

ORCID - https://orcid.org/0009-0001-0563-4016

Авторлар туралы мәлімет:

Майматаева Асия – PhD, Биология кафедрасының аға оқытушысы, Жаратылыстану және география факультеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail:maimataeva_asia@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4256-0802

Абубакирова Ажар - PhD, Биология кафедрасының доценті м.а., Жаратылыстану факультеті, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ. Қазақстан Республикасы.

E-mail: azhar.baikal79@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4696-0280

Аманбаева Махаббат - PhD, Биология кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Жаратылыстану және география факультеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: amanbayevamakhabbat@gmail.com

ORCID - https://orcid.org/0000-0001-6173-3564

Аримкулова Гульмира – **негізгі автор**, «Биология» білім беру бағдарламасының докторанты, Жаратылыстану және география факультеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: gulmira.arimkulova@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-0563-4016

ҒТАМР 14.25.09 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.11**
ӘОЖ 91:37.016:502.131.1

О.С. Танатарова[1*], Ш.Ш. Карбаева[2]

[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: tanatarovaorynsha@gmail.com

ТҰРАҚТЫ ДАМУ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ КОНТЕКСТІНДЕ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Зерттеудің басты мақсаты – қазіргі заманғы тұрақты даму тұжырымдамасы тұрғысынан жоғары оқу орнындағы географиялық білім беруді жетілдірудің теориялық-әдіснамалық негіздерін айқындау және «Тұрақты даму географиясы» модульдік курсының құзыреттілікке бағытталған құрылымын кешенді түрде негіздеу болып табылады. Зерттеу барысында біршама тиімді әдістер қолданылды: нормативтік құжаттар мен оқу жоспарларына контент-талдау жасау, салыстырмалы талдау, озық педагогикалық тәжірибені жалпылау және білім алушы студенттер арасында арнайы сауалнама жүргізу. Зерттеу нәтижесінде қазақстандық жоғары оқу орындарының географиялық пәндерінде тұрақты даму мазмұнының біркелкі берілмейтіні және көбіне тек элективті курстармен шектелетіні анықталды. Сауалнамаға қатысқан студенттердің басым көпшілігі география курсын тұрақты даму мәселелерін терең түсіну үшін аса маңызды деп бағалайды, бірақ олар оқу бағдарламасының практикалық бөлігін едәуір кеңейтуді талап етеді. Ғылыми жаңашылдығы: Қазақстанның қазіргі жағдайына бейімделген модульдік курстың инновациялық үлгісі ұсынылды. Онда оқу тақырыптары, сабақ өткізу форматтары және күтілетін түпкілікті құзыреттер өзара тығыз байланыстырылып, ESG қағидаттары, цифрлық геоақпараттық құралдар мен жобалық оқыту технологиялары біріктірілген. Ұсынылған үлгіні жоғары мектептегі географиялық білім мазмұнын заманауи жаңартуда және тұрақты даму саласындағы білікті мамандарды даярлауда кеңінен қолдануға болады.

Негізгі сөздер: географиялық білім, тұрақты даму, кеңістіктік ойлау, құзыреттілік, ESG, модульдік курс

Кіріспе

Климаттың өзгеруі, шөлейттену, су ресурстарының тапшылығы және биоәртүрліліктің азаюы білім беру жүйесінен табиғат, қоғам және экономика арасындағы байланысты түсінетін, жауапты шешім қабылдай алатын мамандарды даярлауды талап етеді. Бұл тұрғыда география табиғи және қоғамдық ғылымдарды жалғастыратын пән ретінде студенттердің жүйелі ойлауын және экологиялық құндылық бағдарын қалыптастыруда ерекше рөл атқарады. Қазақстан үшін мәселе өзекті: табиғи тәуекелдер жоғары, ал табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен экологиялық мәдениет ұлттық басымдыққа айналып отыр.

Географиялық білім мазмұнын ұлттық экологиялық саясат құжаттарымен ұштастыру қажет [1]. Аталған құжаттарда білім беру азаматтардың экологиялық жауапкершілігін дамытудың негізгі құралы ретінде қарастырылады. Оқу бағдарламаларын жаңарту, функционалдық сауаттылық пен құзыреттілік тәсілін енгізу бойынша шаралар қабылданғанымен, географияны оқытуда тұрақты даму мазмұнын пәнаралық және қолданбалы деңгейде ашатын біртұтас әдістемелік шешімдер жеткіліксіз.

Тұрақты даму идеясы 1987 жылы Брундтланд комиссиясының баяндамасында тұжырымдалды: даму болашақ ұрпақтың өз қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігіне нұқсан келтірмей, қазіргі ұрпақтың қажеттіліктерін өтеуі тиіс [2]. Кейін бұл көзқарас 1992 жылы Рио-де-Жанейродағы конференцияда Agenda 21 құжатында дамытылды [3]. ЮНЕСКО-ның 2020 жылғы жол картасында тұрақты дамуға арналған білім беру (ESD) сыни ойлауды, жүйелік талдауды және шешім қабылдауды дамытатын, сондай-ақ оқыту мазмұны мен оқу ортасын өзгертуді талап ететін үдеріс ретінде сипатталады [4], [5].

Халықаралық зерттеулерде географияның ESD-дегі рөлі әртүрлі бағаланады. П.Баголи-Симо Германия бағдарламасының мысалында географияның ESD-ге қосатын

ерекше үлесі туралы ұстанымдар оқу мазмұнында толық іске аспайтынын, ал «адам мен қоршаған орта» өзара әрекеті ескірген әрі қайшылықты түсіндірілетінін көрсетеді [6]. Дж. Дэвидсон және т.б. экоалаңдаушылық жағдайында географиялық ұғымдарды «күшті білім» ретінде қайта пайымдап, трансформациялық оқыту жолдарын ұсынады [7]. Г. Константакатос пен Л. Галани ГАЖ-ді географиялық және экологиялық білім беруде қолдануды бағалау тәсілдерінің біркелкі емес әрі фрагментті екенін атап өтеді [8]. Қазақстан материалында П. Елубаева және т.б. ESD-ті енгізудегі кедергілерді талдайды [9], С. Беспалый және т.б. екі университеттегі тұрақты даму модульдерін интеграциялау алгоритмін сипаттайды [10], З. Байшемиров мұғалімдер даярлау жүйесіндегі мәселелерді қарастырады [11]. Отандық еңбектерде тұрақты даму мәселесі географиялық білімнің рөлі [12], экологиялық қауіпсіздік [13], оқыту жүйесіне интеграциялау [14], оқу бағдарламаларындағы экология [15], оқушылардың экологиялық мәдениеті [16] және қоршаған ортаға әсерді бағалау [17] аспектілерінде талқыланады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу материалы ретінде тұрақты даму және білім беру саясатына қатысты Қазақстанның нормативтік құжаттары, ЖОО-ның географиялық және іргелес бағыттар бойынша білім беру бағдарламалары мен оқу жоспарлары, сондай-ақ студенттер сауалнамасының деректері пайдаланылды. Әдіснамалық негізді жүйелік, құзыреттілік және пәнаралық тәсілдер құрады. Жүйелік тәсіл географиялық білім беруді мақсат, мазмұн, әдіс және күтілетін нәтиже бірлігінде қарастыруға мүмкіндік берді. Құзыреттілік тәсіл экологиялық сананы, сыни ойлауды және жауапты шешім қабылдау қабілетін қалыптастыруға бағдар берді. Пәнаралық тәсіл экология, экономика, урбанистика, демография және цифрлық технологиялармен байланысты ескеруге көмектесті.

Қолданылған әдістер: оқу жоспарлары мен бағдарламаларына контент-талдау (тұрақты даму тақырыптарының үлесі, пәнаралық байланыстар, практикалық тапсырмалар); Қазақстан ЖОО-ы арасындағы салыстырмалы талдау; қазақстандық педагогтардың тәжірибесін жалпылау; аналитикалық әдіс; студенттерге сауалнама.

Зерттеудің эмпирикалық материалдары Ұлттық тестілеу орталығының есептері, PISA деректері және ЭЫДҰ зерттеулері сияқты ашық көздерден алынған оқушылардың экологиялық және географиялық сауаттылығының заманауи деңгейі туралы ақпаратпен кеңейтілді. Пайдаланылған әдістер кешені Қазақстан Республикасындағы орнықты даму міндеттері шеңберінде географиялық білім беруді жақсартудың жай-күйі мен мүмкін болатын жолдарын терең теориялық және әдіснамалық талдауды қамтамасыз етті.

Нәтижелер және оларды талқылау

Тұрақты даму және ESD: теориялық-нормативтік контекст

Қазақстанда ESD өңірлік деңгейде UNECE Стратегиясы аясында үйлестіріледі; білім беру бағдарламаларына тұрақты даму қағидаттарын енгізу жүргізіліп жатыр, алайда жүйелі интеграция мәселесі шешілмеген [9.-10]. География дәстүрлі түрде жаратылыстану және қоғамдық ғылымдарды жалғайтын пән ретінде табиғи орта, шаруашылық және қоғам байланыстары туралы білімді қалыптастырады [12.-87].

Географиялық білім беру экологиялық сананы, кеңістіктік талдауды, жаһандық және жергілікті экологиялық мәселелерді білуді, сондай-ақ статистикалық және картографиялық деректермен жұмыс дағдыларын дамытуы тиіс. Елдің кейбір өңірлерінде жердің тозуы, ауаның ластануы және тұщы су тапшылығы байқалады, сондықтан осындай мәселелерді талдай алатын мамандарды даярлауда география маңызды рөл атқарады.

Жүйелік, құзыреттілік және пәнаралық тәсілдер тұрақты даму мәселелерін география мазмұнына енгізудің үш өзара толықтыратын бағытын береді: жүйелік тәсіл – мақсат пен нәтиже бірлігі, құзыреттілік тәсіл – геодеректермен, далалық зерттеулермен және ГАЖ-бен жұмыс дағдыларын дамыту, пәнаралық тәсіл – экология, экономика, урбанистика, демография және цифрлық технологияларды ұштастыру [13.-196].

Қазақстанның бірқатар ЖОО-ы география, экология және педагогика курстарына тұрақты даму тақырыптарын енгізуге тырысады. Алайда оқу бағдарламаларын талдау бұл мазмұнның біртұтас әдіснамалық тұжырымдама ретінде емес, көбіне жеке элективті пәндер аясында берілетінін көрсетті. Тұрақты даму тақырыптарының үлесі экология мен қоршаған ортаға маманданған бағыттарда жоғарырақ (пәндердің жалпы санының 18 %-на дейін), ал дәстүрлі география бакалавриатында 8 %-дан аспайды. Бұл БҰҰ-ның тұрақты даму мақсаттарына сай мазмұнды жаңарту қажеттігін көрсетеді (1-кесте).

Кесте 1 - Тұрақты даму тақырыптарының болуы бойынша географиялық цикл пәндерін талдау (ҚР 4 ЖОО мысалында)

ЖОО	Мамандығы	Тұрақты даму бойынша пәндердің болуы
Әл-Фараби атындағы ҚҰУ	География	Иә (магистратурада)
С.Сейфуллин атындағы ҚАТЗУ	Экология	Иә (бакалавриатта)
Абай атындағы ҚазҰПУ	Педагогика	Ішінара (элективті курстар шеңберінде)
Нархоз университеті	Қоршаған орта және тұрақты даму	Иә (бакалавриатта)
Ескерту: Авторлармен құрастырылған		

Кестедегі мәліметтер тұрақты даму тақырыптарының біркелкі енгізілмегенін көрсетеді. Оның үлесі мамандандырылған экологиялық және пәнаралық бағыттарда (Нархоз университеті, ҚАТЗУ) жоғары, ал дәстүрлі географиялық және педагогикалық бағдарламаларда шектеулі, негізінен элективтер немесе әдістемелік дайындық шеңберінде беріледі. Бұдан география бағытындағы пәндер мазмұнына тұрақты даму мәселелерін тұтас түсінуге бағытталған пәнаралық модульдерді енгізу қажеттігі туындайды.

Сауалнама студенттердің география курсын тұрақты даму мәселелерін түсінуге пайдалы деп қабылдауын анықтады. Қатысушылардың көпшілігі оң баға берді, бірақ едәуір бөлігі оқу бағдарламасының практикалық бөлігін кеңейтуді қажет деп санайды. Студенттер университеттегі экологиялық жобалар мен бастамаларға қатысуға да дайын екенін білдірді [14.-142], [17.-160] (2-кесте).

Кесте 2 - Студенттердің сауалнамасының нәтижелері: география курсын тұрақты даму мәселелерін түсіну құралы ретінде қабылдау

Университет	География курсын тұрақты дамуды түсіну үшін пайдалы деп санайтын студенттердің %
Қазақ ұлттық университеті	82%
Еуразия ұлттық университеті	75%
Назарбаев Университеті	88%
Алматы технологиялық университеті	70%
Ш. Уәлиханов атындағы Қазақ университеті	65%
Ескерту: Авторлармен құрастырылған	

Кестеде келтірілген сауалнама деректері студенттердің географияны зерттеу шеңберіндегі тұрақты даму мәселелеріне деген қызығушылығын көрсетеді. География курсын орнықты даму тұжырымдамасын игеру үшін пайдалы деп санайтын студенттердің ең көп саны Назарбаев Университетінде (88%) тіркелген, бұл білім беру бағдарламаларының жоғары стандарттарын және оқу процесіне орнықты даму қағидаттарын табысты енгізуді растайды. Бұл нәтиже оқытудың инновациялық әдістерімен және осы университеттегі білім беру қызметінің халықаралық бағытымен байланысты болуы мүмкін.

Дегенмен, басқа жоғары оқу орындарында осы саладағы география курсының маңыздылығын бағалаудың біршама төмен деңгейі байқалады. Мысалы, Ш. Уәлиханов атындағы Қазақ Университетінде бұл көрсеткіш 65% құрайды, бұл қосымша назар мен түзетуді қажет ететін оқу бағдарламасындағы ықтимал кемшіліктерді көрсетеді. Жалпы алғанда, студенттердің көпшілігі (әсіресе ірі университеттерде) тұрақты даму тұжырымдамасын түсіну үшін география курсының маңыздылығын түсінсе де, алынған мәліметтер географиялық және экологиялық мамандықтар бойынша білім беру жоспарларында қоршаған ортаға бағытталған тақырыптарға баса назар аудару қажеттілігін көрсетеді. Жалпы, сауалнама нәтижелері студенттерде Қазақстанның білім беру мекемелерінің стратегиялық мақсаттарына сәйкес келетін тұрақты даму мәселелерін түсінуді қалыптастыру құралы ретінде география курсының рөлін растайды.

Ақпарат Қазақстанның жоғары оқу орындары студенттерінің сауалнамасының нәтижелеріне негізделген және олардың қоршаған ортаны қорғау жөніндегі практикалық шараларға қатысуын көрсетеді. Бұл бастамалар экологиялық жауапкершілікті қалыптастыру және студенттердің тұрақты дамуға қатысуы үшін өте маңызды (1-суретті қараңыз).

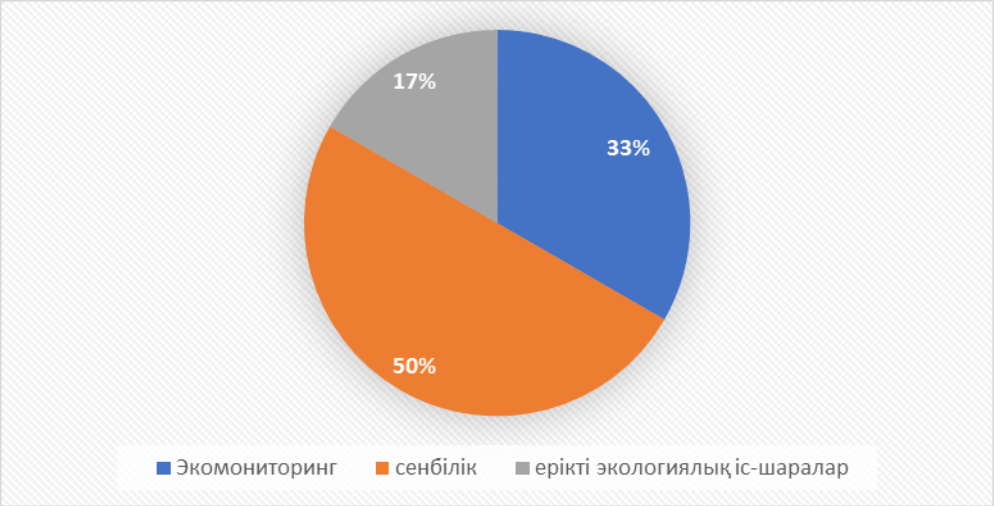

Сурет 1 - Экологиялық бастамаларға қатысатын студенттердің үлесі
Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Дөңгелек диаграммада ұсынылған нәтижелер студенттердің Қазақстандағы экологиялық жобаларға тартылуының қызықты көрінісін көрсетеді. Студенттер арасындағы ең жоғары белсенділік олардың сенбілікке қатысуында байқалады, бұл сауалнамаға қатысқандардың жалпы санының 60% құрайды. Бұл әлеуметтік жауапкершіліктің айтарлықтай деңгейін және студенттердің жергілікті деңгейдегі экологиялық жағдайды жақсартуға, соның ішінде оқу орындарының аумағын көгалдандыру мен абаттандыруға қатысуға деген ұмтылысын көрсетеді. Сонымен қатар, экомониторингке қатысу 40% құрайды, бұл студенттердің экологияның ғылыми және зерттеу аспектілеріне қызығушылығын көрсетеді. Бұл бастамалар студенттерге практикалық іс-шараларға қатысуға ғана емес, сонымен қатар қоршаған ортаны бақылау және қоршаған ортаны бағалау саласында құнды тәжірибе алуға мүмкіндік береді.

Студенттердің 20% - ы қатысатын экология саласындағы волонтерлік іс-шаралар аз үлесті білдірсе де, білім алушылар арасында белсенді азаматтық ұстаным мен қоғамның экологиялық жай-күйі үшін жауапкершілікті қалыптастыруға айтарлықтай ықпал етеді. Экологиялық бастамаларға қатысатын студенттердің пайызын көрсететін диаграмма ұсынылғаннан кейін, студенттердің осы іс-шараларға нақты қатысуын нақты көрсету маңызды. 2-сурет сенбіліктер, көгалдандыру, экоконференциялар және еріктілер акциялары

сияқты университеттің экоинициативаларынан алынған фотосуреттерді қамтиды. Бұл көрнекі материалдар студенттердің тұрақты даму принциптерін қалай жүзеге асыратынын және оқу орындарындағы экологиялық жағдайды жақсарту үшін белсенді жұмыс істейтінін жақсы түсінуге көмектеседі.

Еуропадағы, Оңтүстік Кореядағы және Жапониядағы университеттер географиялық және ілеспе білім беруді қоса алғанда, оқу курстарына тұрақты даму мақсаттарын (SDGs) белсенді түрде тартады. Осы елдердің әрқайсысы білім беру процестерінде көрініс табатын тұрақты даму қағидаттарын іске асыру үшін өзінің бірегей моделін қолданады.

Еуропада білім беру бағдарламаларына тұрақты даму принциптерін енгізу теориялық және практикалық оқытуды білдіреді. Мысалы, Erasmus + бағдарламасы аясында Еуропа университеттерінің 30% - дан астамы тұрақты дамуға бағытталған жобаларды құруға және іске асыруға белсенді қатысады. Германияда Гамбург Университеті сияқты оқу орындары география және тұрақтылық курстарын ұсынады, онда студенттер климаттың өзгеруін, Биоәртүрлілікті және табиғи ресурстарды басқаруды талдайды. Бұл оқу бағдарламаларын мемлекеттік ұйымдар да, Еуропалық Одақ та қолдайды, олар тұрақты даму жобаларына шамамен 2 миллиард еуро бөледі. Швеция мен Нидерландыда жаңартылатын энергия сияқты «жасыл» технологияларға бағытталған білім беру бастамалары белсенді түрде жүзеге асырылуда, бұл студенттерге климаттың өзгеруімен күресу және табиғи ресурстарды тұрақты пайдалануды қамтамасыз ету үшін практикалық дағдыларды алуға мүмкіндік береді [6.-55].

Оңтүстік Кореяда Сеул университеті сияқты оқу орындары экология және қоршаған ортаны қорғау саласындағы озық технологиялар мен зерттеулерге назар аудара отырып, тұрақты дамудың инновациялық тәсілдерін белсенді түрде енгізуде. Соңғы бес жылда Оңтүстік Корея университеттері тұрақты даму бағдарламаларына 500 миллион АҚШ долларынан астам инвестиция салды. Осы бастамалар арқылы студенттер экологиялық өзгерістерді бақылау үшін технологияларды қолдануды үйренеді, экожүйелерді қалпына келтіру стратегияларын әзірлейді және көміртегі ізін азайту бойынша халықаралық жобаларға қатысады. 50 миллионнан астам адамды асыра пайдаланған Оңтүстік Корея мемлекеттік және жеке құрылымдардан қолдау табатын университеттерде «жасыл» бастамаларды белсенді түрде алға жылжытуда.

Жапония дәстүрлі білім мен заманауи технологиялардың үйлесіміне баса назар аударады. Токио университеті сияқты жоғары оқу орындары студенттер табиғи ресурстарды да, экотехнологияның инновациялық әдістерін де зерттейтін курстар ұсынады. Мысалы, «Болашақ Токио қаласы» жобасы экологияға аз әсер ететін тұрақты қалаларды құру тұжырымдамаларын әзірлеуді қамтиды. Жапония үкіметі осындай бастамаларға 2 миллиард АҚШ долларын инвестициялайды, бұл тұрақты даму саласындағы білім беру бағдарламаларын дамытуға ықпал етеді.

Бұл елдерде білім беру бастамалары халықаралық ынтымақтастық, гранттар және қаржыландыру арқылы белсенді түрде қолдау табады. Еуропа мен Азия университеттерінде тұрақтылық тек теориялық пән ретінде зерттеліп қана қоймай, студенттерді нақты жобаларға тарту арқылы жүзеге асырылады, бұл олардың шешімдерінің қоршаған ортаға және қоғамға әсерін көруге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, тұрақты дамуға арналған білім беру тұжырымдамасы (ESD) студенттерді әлемдік экологиялық және әлеуметтік сын-қатерлерді шешу үшін білім мен дағдылармен қамтамасыз ете отырып, оларды дайындауда маңызды рөл атқарады. Мысалы, Еуропада жоғары оқу орындарының 75% - дан астамы өз курстарына ESD элементтерін енгізді. Оңтүстік Корея мен Жапонияда бұл бастама, әсіресе инновациялық экологиялық таза шешімдерді қолдануға бағытталған университеттерде белсенді түрде алға жылжуда. Соңғы жылдары Оңтүстік Корея университеттерінің 40% - дан астамы өздерінің оқу бағдарламаларын ESD элементтерімен жабдықтағанын атап өткен жөн, ал Жапонияда бұл көрсеткіш шамамен 60% - ға жетеді. Бұл елдердегі тұрақты дамуға

арналған білім студенттердің теориялық білімдерін ғана емес, сонымен қатар болашақ үшін тұрақты шешімдерді әзірлеуге және енгізуге ықпал ететін практикалық дағдыларын қалыптастыруға бағытталған [7.-436].

Тұрақты даму қағидаттарын білім беру процесіне интеграциялау студенттердің экологиялық, әлеуметтік және экономикалық мәселелерді қосымша қабылдауын қалыптастырудағы маңызды қадам болып табылады. Еуропа университеттерінде оқу бағдарламаларында тұрақты даму теориясы мен практикасын біріктіретін модель жасалды. 3-суретте студенттердің пәнаралық әдістер, жобаларға қатысу және үйренген білімдерін практикада қолдану арқылы тұрақты дамудың өзекті мәселелерін шешу дағдыларын дамытуға бағытталған негізгі кезеңдері көрсетілген.

Сурет 3 - Оқу процесіне тұрақты дамуды енгізу моделі (еуропалық жоғары оқу орындарының үлгісі бойынша)

Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Бұл схема Еуропа университеттерінің оқу процесіне тұрақты дамуды біріктіру үшін қолданатын тәсілін көрсетеді. Алдымен студенттер тұрақты даму негіздері мен тұрақты даму мақсаттарын (SDGs) үйренеді, содан кейін олар экология және табиғи ресурстарды тұрақты басқару мәселелеріне енетін практикалық сабақтарға кіріседі. Содан кейін олар жергілікті және халықаралық ұйымдармен бірлескен жобаларға қатысады, экологиялық әсерді бағалайды және экологиялық инновацияларды дамытады. Соңында студенттер тұрақты даму мәселелері бойынша ұсыныстар мен шешімдерді қамтитын жобаны орындайды. Бұл модель студенттерге теориялық білімді игеріп қана қоймай, сонымен қатар нақты экологиялық және әлеуметтік бастамаларға белсенді қатысуға мүмкіндік береді.

Тұрақты дамудың қазіргі заманғы сын-тегеуріндерін және білім беру саласындағы жаһандық үрдістерді ескере отырып, Қазақстан Республикасында географиялық білім беру бағдарламаларының мазмұнын жаңарту және жақсарту қажеттілігі туындайды. Негізгі бағыттардың бірі «тұрақты даму географиясы» модульдік курсын қоса алғанда,

тұрақты дамуға бағытталған мамандандырылған курстарды әзірлеу болып табылады. «Тұрақты даму географиясы» модульдік курсының тұжырымдамасы теориялық білімді практикалық дағдылармен үйлестіруге баса назар аударуы керек, бұл студенттерге тұрақты даму туралы және оның жаһандық және жергілікті экологиялық және әлеуметтік мәселелерді шешудегі рөлі туралы тұтас түсінік қалыптастыруға көмектеседі [8]. Мұндай курс орнықты дамудың негізгі аспектілерін зерттеуді, экология және табиғи ресурстарды басқару саласындағы дағдыларды практикалық меңгеруді, сондай-ақ орнықты дамуға қол жеткізуге ықпал ететін нақты жобаларға қатысуды қамтитын бірнеше өзара байланысты модульдер түрінде құрылымдалуы мүмкін.

«Тұрақты даму географиясы» курсында білім беру сапасын арттырудың негізгі аспектілерінің бірі ESG (экологиялық, әлеуметтік және басқару факторлары) қағидаттарын енгізу болып табылады. ESG тақырыбын оқу бағдарламаларына енгізу студенттерге экология мен әлеуметтік жауапкершілікке қатысты заманауи мәселелермен танысып қана қоймай, сонымен қатар сыни талдау және тұрақты дамуға бағытталған негізделген шешімдер қабылдау қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Айта кету керек, мұндай тақырыптар тек географияда ғана емес, сонымен қатар экономика, әлеуметтану және менеджмент сияқты бірқатар салаларда маңызды.

Білім беру саласындағы цифрландыру студенттерді даярлаудың маңызды құралына айналуда. Цифрлық платформаларды, онлайн курстарды және арнайы білім беру ресурстарын енгізу оқу процесінің қолжетімділігін де, сапасын да айтарлықтай жақсартады. Деректерді талдау, экожүйелерді модельдеу және экологиялық болжамдар үшін заманауи технологияларды пайдалану студенттерге тұрақты даму туралы білімді тереңдетіп қана қоймай, сонымен қатар ғылыми зерттеулер мен тәжірибеде белсенді қолданылатын прогрессивті тәсілдерді игеруге көмектеседі [9.-10]. Бұдан басқа, жобалық қызмет және нақты жағдайларға негізделген кейс-әдістерді қолдану (мысалы, экожүйелерді қалпына келтіру жөніндегі жобалар, қалалық инфрақұрылымның тұрақты модельдерін әзірлеу, экологиялық стартаптарға қатысу) теориялық білімді бекітуге және Қазақстан үшін өзекті практикалық міндеттерді шешу дағдыларын дамытуға ықпал ететін болады.

Қазақстандық жоғары оқу орындарының «Жасыл Қазақстан», «Жасыл кеңсе», «Green Campus» сияқты өңірлік және ұлттық бағдарламаларға интеграциялануына және еліміздегі экологиялық мәдениетті дамытуға және орнықты дамуға бағытталған басқа да бастамаларға ерекше назар аудару қажет. Бұл бағдарламаларды білім беру процесіне енгізу және студенттерді экологиялық бастамаларға белсенді тарту олардың практикалық дағдыларын қалыптастыруға және тұрақты даму мәселелері бойынша олардың хабардарлығын арттыруға ықпал етеді.

Мұндай жобаларға қатысу студенттерге нақты міндеттерді шешуге, нақты аймақтар мен жергілікті қауымдастықтар үшін шешімдер әзірлеуге, сондай-ақ шетелдік серіктестердің табысты тәжірибелерімен танысуға бірегей мүмкіндік береді. Сонымен қатар, экологиялық және әлеуметтік бастамаларға қатысу студенттерге тұрақты даму саласындағы кәсіби қызметі үшін қажетті құзыреттерді алуға көмектеседі [10.-104].

3-кестеде теориялық теориялар мен практикалық жаттығуларды біріктіретін «Тұрақты даму географиясы» оқу модулінің құрылымы келтірілген. ESG принциптері, экология, цифрлық трансформация және жобалық қызмет сияқты тақырыптар студенттерді осы экологиялық бастамаларға тартумен қатар тұрақты даму дағдыларын жан-жақты дамытуға ықпал етеді.

Кесте 3 - Тақырыптарды, сабақ форматтарын және күтілетін құзыреттерді бөле отырып, оқу модулінің ұсынылған құрылымы

Модуль	Курстың тақырыптары	Сабақ форматтары	Күтілетін құзыреттер
1. Тұрақты дамуға кіріспе	SDGs негіздері, географияның тұрақты дамуға әсері	Дәрістер, семинарлар, өзіндік жұмыс	Тұрақты даму принциптерін білу, географиялық факторлардың әсерін талдау мүмкіндігі
2. Экологиялық басқару	Табиғи ресурстарды басқару, экожүйелер және биоәртүрлілік	Практикалық сабақтар, кейс-әдістер	Табиғи ресурстарды басқару дағдылары, жүйелік модельдермен жұмыс істей білу
3. ESG-принциптер және әлеуметтік жауапкершілік	Тұрақты дамудың экологиялық және әлеуметтік аспектілері	Пікірталастар, Жобалық жұмыс	ESG принциптерін түсіну, кәсіби қызметтегі әлеуметтік жауапкершілік дағдылары
4. Цифрландыру және экология	Экологиялық зерттеулер үшін цифрлық платформаларды пайдалану	Зертханалық жұмыстар, онлайн курстар	Экологиялық деректерді талдау үшін цифрлық құралдармен жұмыс істей білу
5. Тұрақты дамудың нақты жобалары	Жергілікті және халықаралық ұйымдармен бірлескен жобалар	Жобалық жұмыс, тағылымдамалар	Халықаралық және жергілікті жобаларда жұмыс істеу дағдыларын дамыту, тұрақты шешімдер жасау
6. Қорытынды жоба	Аймақ үшін Тұрақты даму стратегиясын әзірлеу	Жеке жұмыс, нәтижелерді таныстыру	Тұрақты дамуға бағытталған жобаларды әзірлеу және таныстыру дағдылары
Ескерту: Авторлармен құрастырылған			

Кестеде көп деңгейлі білім беру бағдарламасы болып табылатын «Тұрақты даму географиясы» оқу модулінің ұсынылған тұжырымдамасы келтірілген. Әрбір модуль теориялық негізден бастап, шұғыл экологиялық сын-қатерлерді шешуге бағытталған практикалық жобаларға дейінгі тұрақты дамудың негізгі элементтеріне баса назар аударады. Курстың құрылымы студенттердің теориялық білімін де, практикалық дағдыларын да қалыптастыруға, соның ішінде Цифрлық құралдармен жұмыс істеуге, нақты экологиялық бастамаларға қатысуға және тұрақты даму жоспарларын жасауға бағытталғанын атап өткен жөн. Бұл Қазақстанда да, одан тыс жерлерде де орнықты даму мәселелерін шешуге қабілетті мамандарды даярлауға жан-жақты көзқарасқа кепілдік береді.

Қорытынды

Зерттеуде географиялық білім беруді тұрақты даму тұжырымдамасы тұрғысынан жетілдірудің теориялық негіздері қарастырылды. Талдау нәтижесінде қазақстандық ЖОО-ның географиялық пәндерінде тұрақты даму мазмұнының біркелкі емес, көбіне элективті түрде берілетіні және студенттердің практикалық бағдарлы оқытуға сұранысы анықталды.

Ұсынылған «Тұрақты даму географиясы» модульдік курсы ESG қағидаттарын, цифрлық құралдарды және жобалық оқытуды біріктіреді, оқу тақырыптарын сабақ форматтары мен күтілетін құзыреттермен байланыстырады. Шетелдік және отандық зерттеулерден айырмашылығы – география пәнінің мазмұнына бағытталған, оқу нәтижелеріне байланған құрылымды ұсынуында.

Зерттеу нәтижелері ұсынылған үлгіні географиялық білім мазмұнын жаңартуда және тұрақты даму саласындағы мамандарды даярлауда қолдануға болатынын көрсетеді. Болашақта үлгіні педагогикалық эксперимент арқылы тексеру, оқыту нәтижелерін бағалау құралдарын әзірлеу және университеттердің мемлекеттік органдармен, ұлттық және

халықаралық экологиялық бастамалармен өзара іс-қимылын кеңейту өзекті болып қала береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасы Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігі. Қазақстанның 2020–2030 жылдарға арналған экологиялық стратегиясы [Электрондық ресурс]. — URL: https://eco.gov.kz/ru/normativno-pravovye-akty/ekologicheskaya-strategiya-kazahstana (қаралған күні: 11.05.2026).

2 World Commission on Environment and Development. (1987) Our Common Future. Oxford: Oxford University Press.

3 United Nations. (1992) Agenda 21: Programme of Action for Sustainable Development. New York: United Nations.

4 UNESCO. (2020) Education for sustainable development: a roadmap. Paris: UNESCO. – URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374802 (accessed: 11.05.2026).

5 UNESCO. (2017) Education for Sustainable Development Goals: learning objectives. Paris: UNESCO. – URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247444 (accessed:11.05.2026).

6 Bagoly-Simó P. (2023) Geography's unkept promises of education for sustainable development (ESD): on geography's wasted potential to educate for a more sustainable future // International Research in Geographical and Environmental Education. Vol. 32, No. 1. P. 53–68. DOI: 10.1080/10382046.2023.2158631

7 Davidson J., Jones C., Johnson M., Yildiz D., Prahalad V. (2023) Renewing the purpose of geography education: Eco-anxiety, powerful knowledge, and pathways for transformation // Geographical Research. Vol. 61. No. 4. P. 429–442. DOI: 10.1111/1745-5871.12603

8 Konstantakatos G., Galani L. (2023) How is the use of GIS in geographical and environmental education evaluated? Findings from a systematic review // International Research in Geographical and Environmental Education. Vol. 32.No. 2. P. 159–175. DOI: 10.1080/10382046.2022.2138167

9 Yelubayeva P., Tashkyn E., Berkinbayeva G. (2023) Addressing challenges in Kazakh education for sustainable development // Sustainability. Vol. 15. No. 19. Art. 14311. DOI: 10.3390/su151914311

10 Bespalyy S., Mussina A., Kolesnikov Y., Bespalaya Y., Prokhorov E. (2025) Sustainable development modules: algorithm development and implementation in university educational programs // Frontiers in Education. Vol. 10. Art. 1602990. DOI: 10.3389/feduc.2025.1602990

11 Baishemirov Z. (2024) Issues and perspectives on teacher education for education for sustainable development in Kazakhstan // Science Education for Sustainable Development in Asia / eds. H. Fujii, S.-K. Lee. Singapore: Springer,. P. 325–338. DOI: 10.1007/978-981-99-8711-5_19

12 Мусин Е.С. Географиялық білім және оның Қазақстанның тұрақты дамуындағы рөлі // ҚазҰУ хабаршысы. География сериясы. —№ 4. — 2022.— Б.85–92.

13 Ақышев Р.Н. Қазақстандағы экологиялық қауіпсіздік және тұрақты даму. – Алматы: Жібек жолы. — 2019. —198 б.

14 Аманжолова Г.М., Шарипова Л.И. Қазақстанның білім беру жүйесіне тұрақты даму қағидаттарын интеграциялау. — Астана: Білім. —2018. —142 б.

15 Каменский В.И., Балтабаев А.Б. Қазіргі білім беру бағдарламаларындағы тұрақты даму және экология // Көкшетау университетінің хабаршысы. — № 3. —2020. — Б.102–110.

16 Параметрова А.И. Оқушылардың экологиялық мәдениеті және тұрақты даму. —Астана: Научная книга. —2019. —189 б.

17 Мұқашев Б.Т. Білім беру процесінде қоршаған ортаға әсерді бағалау: проблемалар мен шешімдер. – Алматы: Ұлттық білім. —2021. —160 б.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ КОНЦЕПЦИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

Цель исследования заключается в определении теоретико-методологических основ совершенствования географического образования в высших учебных заведениях с точки зрения концепции устойчивого развития, а также в комплексном обосновании компетентностно-ориентированной структуры модульного курса «География устойчивого развития». В процессе исследования применялся комплекс эффективных методов: контент-анализ нормативных документов и учебных планов, сравнительный анализ, обобщение передового педагогического опыта и проведение специального анкетирования среди обучающихся студентов. В результате

исследования было установлено, что содержание концепции устойчивого развития в географических дисциплинах казахстанских вузов отражено неравномерно и зачастую ограничивается лишь элективными курсами. Большинство опрошенных студентов оценивают курс географии как крайне важный для глубокого понимания проблем устойчивого развития, однако указывают на необходимость существенного расширения практической части учебной программы. Научная новизна: предложена инновационная модель модульного курса, адаптированная к современным условиям Казахстана. В ней учебные темы, форматы занятий и ожидаемые конечные компетенции тесно взаимосвязаны, а также интегрированы принципы ESG, цифровые геоинформационные инструменты и технологии проектного обучения. Предложенную модель можно широко использовать при обновлении содержания географического образования и подготовке квалифицированных специалистов в области устойчивого развития.

Ключевые слова: географическое образование, устойчивое развитие, пространственное мышление, компетентность, ESG, модульный курс

THEORETICAL FOUNDATIONS OF IMPROVING GEOGRAPHICAL EDUCATION IN THE CONTEXT OF THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Abstract

This research aims to identify the theoretical and methodological foundations for improving geographical education in higher education institutions from the perspective of sustainable development, and to comprehensively substantiate the competence-oriented structure of the modular course "Geography of Sustainable Development." During the research, a set of effective methods was applied: content analysis of regulatory documents and curricula, comparative analysis, generalization of advanced pedagogical practice, and a targeted survey of students. The study revealed that sustainable development content in the geography disciplines of Kazakhstani universities is presented unevenly and is mostly limited to elective courses. Most surveyed students rate the geography course as essential for understanding sustainable development issues, but they emphasize the need to significantly expand the program's practical component. Scientific novelty: an innovative model of a modular course adapted to the current conditions of Kazakhstan is proposed. In this model, learning topics, session formats, and expected final competencies are closely interconnected, seamlessly integrating ESG principles, digital geoinformation tools, and project-based learning technologies. The proposed model can be widely applied in updating the content of higher geographical education and preparing qualified specialists in the field of sustainable development.

Keywords: geographical education, sustainable development, spatial thinking, competence, ESG, modular course

REFERENCES

1 Ministry of Ecology, Geology and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan. Kazakstannyn 2020–2030 zhyldarga arnalgan ekologiyalyk strategiyasy [Environmental Strategy of Kazakhstan for 2020–2030]. Available at: https://eco.gov.kz/ru/normativno-pravovye-akty/ekologicheskaya-strategiya-kazahstana [in Kazakh]. (accessed: 11.05.2026).

2 World Commission on Environment and Development. (1987) Our Common Future. Oxford: Oxford University Press. [in English]

3 United Nations. (1992) Agenda 21: Programme of Action for Sustainable Development. New York: United Nations. [in English]

4 UNESCO. (2020) Education for sustainable development: a roadmap. Paris: UNESCO. – URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374802 [in English]. (accessed: 11.05.2026).

5 UNESCO. (2017) Education for Sustainable Development Goals: learning objectives. Paris: UNESCO. – URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247444 [in English]. (accessed:11.05.2026).

6 Bagoly-Simó P. (2023) Geography's unkept promises of education for sustainable development (ESD): on geography's wasted potential to educate for a more sustainable future // International Research in Geographical and Environmental Education. Vol. 32, No. 1. P. 53–68. DOI: 10.1080/10382046.2023.2158631 [in English].

7 Davidson J., Jones C., Johnson M., Yildiz D., Prahalad V. (2023) Renewing the purpose of geography education: Eco-anxiety, powerful knowledge, and pathways for transformation // Geographical Research. Vol. 61. No. 4. P. 429–442. DOI: 10.1111/1745-5871.12603 [in English].

8 Konstantakatos G., Galani L. (2023) How is the use of GIS in geographical and environmental education evaluated? Findings from a systematic review // International Research in Geographical and Environmental Education. Vol. 32.No. 2. P. 159–175. DOI: 10.1080/10382046.2022.2138167[in English].

9 Yelubayeva P., Tashkyn E., Berkinbayeva G. (2023) Addressing challenges in Kazakh education for sustainable development // Sustainability. Vol. 15. No. 19. Art. 14311. DOI: 10.3390/su151914311[in English].

10 Bespalyy S., Mussina A., Kolesnikov Y., Bespalaya Y., Prokhorov E. (2025) Sustainable development modules: algorithm development and implementation in university educational programs // Frontiers in Education. Vol. 10. Art. 1602990. DOI: 10.3389/feduc.2025.1602990 [in English].

11 Baishemirov Z. (2024) Issues and perspectives on teacher education for education for sustainable development in Kazakhstan // Science Education for Sustainable Development in Asia / eds. H. Fujii, S.-K. Lee. Singapore: Springer. P. 325–338. DOI: 10.1007/978-981-99-8711-5_19 [in English].

12 Musin E.S. Geografiyalyk bilim zhane onyn Kazakstannyn turakty damuyndagy roli [Geographical education and its role in the sustainable development of Kazakhstan]. KazNU khabarshysy. Geografiya seriyasy [*Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Geography Series*] No. 4. 2022. P. 85–92. [in Kazakh].

13 Akyshev R.N. Kazakstandagy ekologiyalyk kauipsizdik zhane turakty damu [*Environmental safety and sustainable development in Kazakhstan*]. Almaty: Zhibek zholy. 2019.198 p. [in Kazakh].

14 Amanzholova G.M., Sharipova L.I. Kazakstannyn bilim beru zhuyesine turakty damu kagidattaryn integratsiyalau [*Integration of sustainable development principles into the education system of Kazakhstan*]. Astana: Bilim. 2018. 142 p. [in Kazakh].

15 Kamenskii V.I., Baltabaev A.B. Kazirgi bilim beru bagdarlamalaryndagy turakty damu zhane ekologiya [Sustainable development and ecology in modern educational programs]. Kokshetau universitetinin khabarshysy [*Bulletin of Kokshetau University*] No. 3. 2020. P.102–110. [in Kazakh].

16 Parametrova A.I. Okushylardyn ekologiyalyk madenieti zhane turakty damu [*Ecological culture of students and sustainable development*]. Astana: Nauchnaya kniga. 2019. 189 p. [in Kazakh].

17 Mukashev B.T. Bilim beru protsesinde korshagan ortaga aserdi bagalau: problemalar men sheshimder [*Environmental impact assessment in the educational process: problems and solutions*]. Almaty: Ulttyk bilim. 2021. 160p. [in Kazakh].

Information about authors:

Sholpan Karbayeva - candidate of Pedagogical Sciences, Professor Abai KazNPU, Institute of Natural Sciences and geography, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: karbaevash@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4135-5740

Orynsha Tanatarova - **corresponding author**, 1st year Abai KazNPU, Institute of Natural Sciences and geography, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: tanatarovaorynsha@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-5599-9330

Информация об авторах:

Шолпан Карбаева – кандидат педагогических наук, профессор КазНПУ им. Абая, институт естествознания и географии г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: karbaevash@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4135-5740

Орынша Танатарова - **основной автор,** докторант 1 курса КазНПУ им. Абая, институт естествознания и географии г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: tanatarovaorynsha@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-5599-9330

Авторлар туралы ақпарат:

Шолпан Карбаева – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Жаратылыстану және география институты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: karbaevash@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4135-5740

Орынша Танатарова – **негізгі автор**, Абай атындағы ҚазҰПУ 1-курс докторанты, Жаратылыстану және география институты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: tanatarovaorynsha@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-5599-9330

МРНТИ 14.35.07 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.12**
УДК 378.018.8:316.7:159.9

Ж. Таджибаева [1*], Ш. Сапарбайқызы [1], Н. Нагибина [2]

[1] Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова,
г. Актау., 130000, Республика Казахстан
[2]Московский государственный психолого-педагогический университет
г. Москва., 101000, Российская Федерация
*e-mail: zhibek.tajibayeva@gmail.com

КУЛЬТУРНАЯ ТРАНСМИССИЯ В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ И ИНТЕГРАЦИИ СТУДЕНТОВ-РЕПАТРИАНТОВ В УСЛОВИЯХ ВУЗА

Аннотация

Данное исследование посвящено изучению психолого-педагогической адаптации студентов-репатриантов, а также роли культурной трансмиссии в психолого-педагогической адаптации и интеграции в образовательной среде университета. В исследовании применялась методология качественного исследования, для сбора и анализа данных использовались полуструктурированное интервью и метод описательного анализа. С этой целью мы провели интервью со студентами-репатриантами (n=20) и представителями департаментов университета (n=6). Вопросы для обсуждения были связаны с несколькими важными факторами, включая академический, социально-психологический, личностный, в частности взаимоотношения с родственниками, вовлеченность в жизнь университета, а также процессы адаптации и интеграции в новой среде. Результаты исследования демонстрируют необходимость специальной программы по адаптации и сопровождению студентов-репатриантов, создания условий в университете, способствующих процессу адаптации, особенно на 1-2 курсах обучения, когда наиболее остро проявляется адаптационный стресс. В статье авторы рассматривают студентов-репатриантов как социально-образовательную группу, отличающуюся от других студентов университета, раскрывают механизм культурной трансмиссии и его реализацию в целостном педагогическом процессе вуза.

Результаты настоящего исследования выявили механизмы, факторы, роль культурной трансмиссии в психолого-педагогической адаптации и интеграции студентов-репатриантов в образовательную среду, а также возможности её применения при разработке программ психолого-педагогического сопровождения студентов-репатриантов в условиях вуза.

Ключевые слова: адаптация, психолого-педагогическая адаптация, культурная трансмиссия, интеграция, студенты-репатрианты, психолого-педагогическое сопровождение, образовательная среда.

Введение

Проблема адаптации студентов-репатриантов к вузовской системе обучения представляет собой актуальную проблему, требующую комплексного подхода и разработки эффективных методов поддержки. Процесс адаптации к новой образовательной и социокультурной среде сопровождается рядом трудностей, которые могут оказывать неблагоприятное влияние на психоэмоциональное состояние, учебную мотивацию, академическую успеваемость студентов-репатриантов.

Цель исследования заключается в выявлении и анализе проблем адаптации студентов-репатриантов, а также в определении роли культурной трансмиссии в их психолого-педагогической адаптации в условиях вуза. В рамках данного исследования авторы рассматривают следующие вопросы:

1. Какие трудности испытывают студенты-репатрианты в процессе адаптации в условиях обучения в университете?

2.Какие факторы влияют на психолого-педагогическую адаптацию студентов-репатриантов и каковы взаимосвязи между ними?

3.Какова роль культурной трансмиссии в психолого-педагогической адаптации студентов-репатриантов?

На основе изучения и анализа исследований в области адаптации студентов-репатриантов (кандасов) в условиях обучения в университете выявлена фрагментарность

научного знания в области адаптации и интеграции репатриантов. Недостаточно учитывается образовательная среда вуза как ключевой контекст психолого-педагогической адаптации студентов-репатриантов; недостаточно раскрыты механизмы адаптации в условиях обучения в вузе; не представлена системная и целостная структура адаптации студентов-репатриантов в целостном педагогическом процессе вуза.

Таким образом, проблемы психолого-педагогической адаптации студентов-репатриантов в условиях обучения в вузе остаётся недостаточно исследованной, что представляет собой пробел в психолого-педагогической науке. Это обусловливает необходимость формирования интегративного междисциплинарного подхода, объединяющего психологические, педагогические и институциональные аспекты адаптации и учитывающего специфику образовательного процесса вузов.

Научная новизна исследования заключается в выявлении специфики психолого-педагогической адаптации студентов-репатриантов (кандасов) в условиях университетского обучения. В частности, конкретизированы механизмы культурной трансмиссии в образовательной среде вуза, выявлены особенности адаптационного процесса, включая опосредованное усвоение академических норм через неформальное взаимодействие компенсаторные стратегии языковой адаптации и специфику усвоения академических ценностей. На основе полученных результатов разработана концептуальная структура программы психолого-педагогической адаптации студентов-репатриантов (таблица 2).

Материалы и методы исследования

Исследовательская группа выбрала качественный дизайн исследования для выявления проблем и трудностей, с которыми сталкиваются студенты-репатрианты(кандасы) в процессе обучения и адаптации в университете. Качественный подход позволяет изучить субъективный опыт участников, их взгляды, мнения, мотивы и особенности адаптации. Основным методом сбора данных было выбрано полуструктурированное интервью (semi-structured interview). Данный метод предполагает заранее подготовленный перечень вопросов и основных тем, при этом сохраняет гибкость интервью и возможность для исследователей задавать уточняющие и дополнительные вопросы для более полного раскрытия исследуемых вопросов и тем. Как отмечают K. Raworth, C. Sweetman, S. Narayan и др., полуструктурированные интервью широко используются в исследовательской практике и, в отличие от формализованных интервью со строгой последовательностью вопросов, ориентированы на конкретные темы, но проводятся в более гибком и разговорном формате [1].

Выбор полуструктурированного интервью обусловлен целью исследования, поскольку было важно получить подробную информацию о взглядах и мнениях студентов-репатриантов, мотивах, повлиявших на репатриацию на историческую родину, особенностях их поведения и выбора, а также опыте адаптации в процессе обучения в университете. Непосредственное взаимодействие исследователя с участниками позволяло респондентам более подробно описывать собственный опыт, конкретные ситуации, возникающие трудности и их влияние на процесс адаптации и обучение. Гибкая структура интервью также предоставляла возможность исследователям уточнять отдельные ответы и глубже раскрывать темы, непосредственно связанные с задачами исследования.

Качественное исследование проводилось с двадцатью студентами-репатриантами (кандасами) в Yessenov University. Выборка (n=20) респондентов включала студентов-репатриантов с 1-го по 4-й курс, в возрасте от 17 до 26 лет, из которых 8 студентов были мужского пола и 12 студентов женского пола. Участники обучаются на различных факультетах университета. Продолжительность проживания в Казахстане составляла от 1 года до 5 лет. Участники переехали из стран СНГ, а именно из Туркменистана и Узбекистана, государств, имеющих общие границы с Республикой Казахстан. Выбор студентов из вышеуказанных государств обусловлен тем, что в Yessenov University

обучается значительное количество этнических казахов - студентов-репатриантов, тогда как количество студентов-репатриантов из стран дальнего зарубежья незначительно. Использовалась целенаправленная (критериальная) стратегия отбора с использованием списка студентов, предоставленного офисом регистрации университета. Первоначально из доступного списка студентов-репатриантов были определены потенциальные участники, соответствующие установленным критериям исследования: принадлежность к категории студентов-репатриантов (кандасов), обучение в Yessenov University, обучение на 1–4 курсах и проживание в Казахстане от 1 года до 5 лет. Отбор участников из списка осуществлялся таким образом, чтобы обеспечить включение студентов с различным опытом обучения и адаптации, включая представителей разных курсов, факультетов, возрастных и гендерных групп. Такая стратегия позволила получить разнообразный эмпирический материал и рассмотреть исследуемую проблему с учетом различий в продолжительности обучения и проживания участников в Казахстане. Отбор студентов был направлен не на статистическое представительство всей совокупности студентов-репатриантов, а на получение разнообразных и содержательно значимых данных об их субъективном опыте адаптации и обучения. Для качественного исследования такой подход позволяет сосредоточиться на глубине и содержательности получаемой информации.

В соответствии с целью и задачами исследования также были проведены полуструктурированные интервью с представителями университета (n=6), включая сотрудников департаментов Международного офиса, офиса регистрации, службы социальной поддержки и кураторов учебных групп. Для отбора специалистов использовалась стратегия «снежного кома» (snowball sampling). Ее использование было обусловлено необходимостью выявления специалистов, имеющих непосредственный опыт работы со студентами-репатриантами и способных предоставить содержательно значимую информацию по изучаемой проблеме. Первоначально определялись специалисты, соответствующие критериям исследования, после чего они могли рекомендовать других сотрудников университета, имеющих соответствующий опыт и знания. Использование данной стратегии позволило нам расширить круг участников и получить дополнительные экспертные точки зрения на проблемы адаптации студентов-репатриантов. Таким образом, использование различных стратегий отбора для двух категорий участников было обусловлено их различными ролями в исследовании: студенты являлись основными носителями субъективного опыта адаптации, тогда как специалисты и преподаватели выступали в качестве дополнительных информантов, позволяющих рассмотреть исследуемую проблему с профессиональной и организационной точки зрения. Для анализа полученных данных использовался описательный качественный анализ (descriptive qualitative analysis). Анализ был направлен на обобщение, сравнение и интерпретацию эмпирических данных, полученных в ходе полуструктурированного интервью, а также на выявление общих проблем, трудностей и повторяющихся смысловых тем, связанных с адаптацией и обучением студентов-репатриантов. Аудиозаписи интервью, проведённые с согласия участников, были расшифрованы. Полученные текстовые материалы подвергались последовательному кодированию. На первом этапе исследователи выделяли фрагменты текста, непосредственно относящиеся к целям и задачам исследования. На следующем этапе сходные по содержанию ответы и коды группировались в более общие смысловые категории. В дальнейшем на основе повторяющихся и содержательно связанных категорий были определены основные темы, отражающие наиболее характерные проблемы и трудности, с которыми участники сталкивались в процессе адаптации и обучения в университете. Таким образом, описательный качественный анализ позволил систематизировать индивидуальные высказывания участников, выявить сходства и различия в их опыте и определить основные содержательные темы исследования. Перед проведением интервью всем участникам данного исследования было представлено полная информация о цели, задачах, условиях, порядке

проведения интервью, а также разъяснены права участников и принципы конфиденциальности полученных результатов данного исследования. Участники предоставили информированное согласие на добровольное участие в исследовании, в том числе на интервью, и подписали соответствующую форму информированного согласия.

В этический комитет университета было подано заявление на проведение исследования, о чем было получено письменное согласие. Интервью проводилось, с соблюдением всех этических и исследовательских норм. Интервью участников были записаны на диктофон и с использованием средств аудиозаписи на ноутбуках исследователей, расшифрованы, с соблюдением сохранности, безопасности данных. После того, как участники подписали заявление о согласии, двое исследователей провели интервью, чтобы снизить возможность исследовательской предвзятости. Анализ интервью проводился членами исследовательской группы. Все аудиозаписи интервью были расшифрованы и проанализированы в соответствии с целями и задачами исследования. На первом этапе исследователи осуществляли первичное кодирование текстов интервью, выделяя содержательные фрагменты, отражающие опыт, проблемы и трудности студентов-репатриантов в процессе адаптации и обучения. Далее сходные коды объединялись в смысловые категории. На основе повторяющихся и содержательно связанных категорий определялись основные темы исследования. Для повышения согласованности анализа результаты кодирования обсуждались членами исследовательской группы. Выявленные расхождения в интерпретации отдельных фрагментов обсуждались совместно до достижения согласованного решения. Повторное кодирование проводилось в случаях необходимости уточнения или пересмотра первоначально выделенных кодов. Таким образом, темы формировались индуктивно на основе содержания интервью и их соответствия целям и задачам исследования. Методологической основой данного исследования является подход к качественным исследованиям, согласно которому качественные методы позволяют анализировать сложные социальные явления через призму индивидуального опыта участников [1].

Анализ степени разработанности проблемы адаптации студентов-репатриантов в современной науке выявил наиболее изученные направления: социокультурная адаптация (Сайин Ж., Жиембаева Г., Жумай Н. и др.), социолингвистические исследования (Бокаев Б., Каженова А., Нургалиева С., Есказинова Ж.А.) психологические, этнопсихологические исследования (Мандыкаева А.Р., Касен Г.А. и др.), историко-социальные, миграционные исследования (Ныгметова Ж.Т., Сактаганова З.Т., Дудинова Е.И. и др.).

Студенты-репатрианты(кандасы) - это молодые этнические казахи, переехавшие в Казахстан из других стран ближнего и дальнего зарубежья (Китай, Монголия, Узбекистан, Туркменистан, Россия, Иран и др.) на постоянное место жительства и в настоящее время обучаются в казахстанских вузах. Как социально-образовательная группа студенты-репатрианты (кандасы) характеризуются этнической принадлежности к титульной нации – этническим казахам, но при этом отличаются социокультурной дифференцированностью по отношению к принимающему обществу, поскольку родились, обучались в иной географической, социокультурной, образовательной среде. Согласно законодательным актам, реализуются программы и правила приема, а также предоставляются образовательные гранты для поступления в организации высшего профессионального образования, также репатрианты получают гражданство Республики Казахстан в установленном порядке. Несмотря на правовую и социальную поддержку, адаптация репатриантов остается достаточно сложной. Так, в исследовании Сайин Ж. и др. авторы утверждают, адаптация кандасов характеризуется выраженными языковыми, культурными и социальными трудностями, несмотря на этническую близость к принимающему обществу [2]. Жаркынбекова Ш., Тажибаева С. и другие соавторы утверждают, что студенты-репатрианты (кандас) испытывают социально-психологический стресс, связанный с переходом к новым

формам повседневной жизни и образовательной среды, дезадаптацию, языковые проблемы и другие сложности в процессе адаптации к новой социокультурной среде [3].

На основе изучения и анализа проблемы адаптации студентов-репатриантов в научных исследованиях целесообразно выделить следующие ключевые характеристики:

1. Языковая компетентность и билингвизм**.** Студенты-репатрианты характеризуются билингвизмом (двуязычием) и демонстрируют нестабильный уровень языковой компетенции. Так, многие студенты-репатрианты владеют разговорным казахским языком, но не обладают достаточным уровнем научного (академического) языка, необходимым для обучения в вузе; при этом некоторая часть владеет русским языком. Проявляется языковая амбивалентность, выражающаяся в использовании казахского языка в бытовой, семейной коммуникации и наличии трудностей с академическим языком в процессе обучения (Бокаев Б., Нургалиева С.А., Жаркынбекова Ш., Калыш А., Мендикулова Г.М. [2.-270], [3.-6], [4.-790], [5.-548].

2. Культурная амбивалентность. Состояние одновременной включенности личности в две культурные системы, различные нормы, модели поведения, ценности, проявляется сочетание «своей» и новой идентичности. Согласно исследованиям «двойственное культурное и языковое наследие, возникающее из исторических, культурных, языковых факторов, влияет на формирование мышления, мировоззрения, образа жизни и язык» (Жаркынбекова Ш., Тажибаева С., Касен Г.А.) [3.-7].

3. Семейные и транснациональные связи, выступают фактором успешной адаптации. Семья является ресурсом, помогает снижать уровень социально-психологического стресса и обеспечивает психологическую поддержку (Жаркынбекова Ш. и др.) [3.-10].

4. Ориентация на этническую идентичность. Принадлежность к этнической группе в процессе адаптации, выражается в доминировании этнической идентификации, проявляющейся в поведении, ценностях, коммуникации. В процессе адаптации этническая идентичность выступает как компенсаторный механизм адаптации, то есть ориентация на этническую идентичность при недостаточном уровне языковых, образовательных и поведенческих компетенций, обеспечивающих успешную адаптацию и интеграцию в образовательную среду. Так, Бокаев Б., Каженова А., Нургалиева С. рассматривают язык, как ключевой фактор этнической идентификации репатриантов. В работе Сайин Ж., Жиембаевой Г., Жумай Н. отмечается, что репатрианты сталкиваются с ограниченной академической языковой компетенцией и трудностями включения в образовательную среду, что влияет на процессы адаптации и интеграции [2.-276].

5. Повышенная уязвимость к социальной изоляции и стрессу. Проявляется как эмоциональное переживание одиночества, стресса, тревожность, чувство «чуждости» в новой образовательной среде и эмоциональной нестабильности в процессе адаптации. С позиции теории аккультурационного стресса Berry J.W. адаптация рассматривается как сложный, длительный процесс, иммигранты испытывают психологическое напряжение, связанное с необходимостью освоения новой культурной среды при сохранении собственной идентичности; психические состояния проявляться в форме тревожности, одиночества, социальной изоляции. Жаркынбекова Ш. и другие авторы в своих исследованиях утверждают, что студенты-репатрианты испытывают социально-психологический стресс, связанный с переходом к новым формам повседневной жизни и образовательной среды [6],[7].

Исследования показывают, что процесс адаптации реализуется через ряд специфических механизмов, в том числе через культурную трансмиссию.Проведены значимые исследования различных аспектов культурной трансмиссии (J.W. Berry, O. Morin) как важного звена вхождения разных поколений репатриантов в этнонациональный социум (Шалхарбекова Н.А, Калыш А., Досанова В.М. и др.). *Культурная трансмиссия -это* «процесс, благодаря которому культура передаётся от предшествующих поколений к

последующим через обучение. Культурная трансмиссия делает возможным такое явление, как преемственность». Через механизм культурной трансмиссии обеспечивается непрерывное наследование и передача культурного наследия, информации и практик от одного поколения к другому. Этот процесс позволяет последующим поколениям начинать свой интеллектуальный и культурный путь с уровня, достигнутого предыдущими поколениями. В результате молодое поколение обогащает накопленный культурный пласт новыми знаниями, инновациями и идеями, внося свой вклад в развитие человеческого опыта [8],[9].

Механизмы культурной трансмиссии осуществляются через семейные и родственные связи, которые способствуют психологической адаптации и моральной поддержке; взаимодействие с ровесниками, а также обучение, осуществляемое при непосредственном контакте; важную роль приобретает обучение, осуществляемое через социальные институты, школы, а также обучение через других взрослых в рамках своей или других культур [10].

Таким образом, образовательные учреждения - университеты, школы - являются значимым механизмом культурной трансмиссии, так как знакомят с социальными нормами, ценностями посредством обучения в целостном образовательном процессе, учебных программ, воспитательных и внеучебных мероприятий, взаимодействия «преподаватель - обучающийся» и др. Так, Курганская В.Д., Шаукенова З.К., Дунаев В.Ю. анализируя социокультурные проблемы интеграции репатриантов, в том числе образовательную среду, утверждают успешность адаптация зависит от включения в культурный контекст принимающего общества [11]. Исследования Жаркынбековой Ш., Тажибаевой С. и др. посвященные проблеме адаптации этнических студентов-кандасов, переехавших из Монголии и Китая, а также выявлению факторов, влияющих на успешность адаптации, в том числе роли семьи и родственников в процессе адаптации, показали, что студенты-репатрианты из Монголии демонстрируют более легкую адаптацию и интеграцию благодаря семейным и родственным связям и их поддержке, тогда как студенты из Китая испытывают значительные трудности в адаптации [3.-11].

Результаты и их обсуждение

На основе проведенного полуструктурированного интервью и анализа результатов были выделены следующие четыре области: академическая, психологическая, социально-индивидуальные отношения и вовлеченность в жизнь университета (таблица1).

Таблица 1 - Факторы психолого-педагогической студентов-репатриантов в образовательном процессе

№ п/п	Факторы	Основные компоненты	Содержание
1	Академический	Язык	свободное владение казахским языком; свободное владение казахским и русским языками; намерение изучать казахский язык
		Мотивация	социальные и когнитивные мотивы; внутренние и внешние мотивы
		Обучение	академическая успеваемость;
			навыки самостоятельной работы
		Внеучебная деятельность	участие в общественной, культурной, научной жизни университета
2	Психологический	Удовлетворённость жизнью	ощущение благополучия; удовлетворённость своими учебными достижениями
		Психологические проблемы	напряжение, тревожность, депрессия; психосоматические симптомы
		Самооценка	уровень самооценки
		Самосознание	внутреннее и внешнее самопознание

3	Социальные и индивидуальные отношения	Адаптация в студенческой группе	общение в новом коллективе; взаимоотношения со студентами; взаимодействие с ровесниками
		Отношения с преподавателями	отношения, запрос информации; поддержка ППС
		Отношения с родителями, связи с родственниками	эмоциональная близость; оказание помощи; семейные ценности
		Аккультурация	уровень интеграции, этническая и национальная идентичность; социальное окружение
		Толерантность	отношение к представителям других национальностей; готовность к межкультурному сотрудничеству
4	Вовлеченность в жизнь университета	Участие в общественной, научной жизни университета Содействие со стороны университета	студенческая групповая деятельность; деятельность в общественных молодёжных организациях; программы адаптации; оказание консультационных услуг
Примечание: составлено авторами			

Академический аспект. Академическая сфера является наиболее содержательной, и в ней выделены четыре ключевые идеи: язык, мотивация, обучение, внеучебная деятельность. Владение языком обучения представлено в следующем содержании: 1) свободное владение казахским языком; 2) свободное владение казахским и русским языками; 3) потребность, намерение, желание изучать казахский язык. Необходимо отметить, что в настоящее время в казахстанских вузах обучение и образовательные программы, реализуются на трёх языках - казахском, русском и английском; обучение осуществляется в полиязычных группах.

В первом содержании основной идеи языка часть участников отмечала, что недостаточное владение государственным (казахским) языком создавало значительные трудности в обучении и общении. Так, участник интервью №5 отметил: «При поступлении в университет недостаточно владела казахским языком, т.е. знала только разговорный язык, и мне сложно было учиться. Также были трудности с русским языком обучения. По результатам первого семестра была не успевающей, так как не могла сдать экзамены по многим дисциплинам». Участник №2 сообщил: «Во время учебы испытывал сложности, так как не знал грамматику казахского языка, мне пришлось сложно, учил язык на занятиях казахского языка, остался на летний семестр». *Во втором содержании* основной языковой идеи участники сообщили о том, что владение казахским или русским языком помогало им легче адаптироваться к обучению. Участник интервью №11 отметил: «При поступлении в университет владел только разговорным казахским языком. В школе я учился на русском языке, и сейчас обучаюсь в русскоязычной группе и мне легче привыкать к обучению в университете». В *третьем содержании* основной языковой идеи участники сообщили о том, как потребность, намерение и желание изучать казахский язык способствовали его освоению и адаптации к обучению. Участник №19 сообщил: «Посещая занятия казахского языка и языковые курсы, довольно хорошо изучил язык». Участник № 4 отметил: «То, что я знаю казахский, русский языки позволили мне быстро найти общий язык и хорошо учиться, чем те студенты, которые не знают языка. У меня нет проблем с обучением». Таким образом, выявлено, что студенты, владеющие казахским языком и/или русским языком, смогли легче адаптироваться к обучению, тогда как студенты, не достаточно владеющие языком обучения, испытывали различные сложности и трудности. Рассматривая намерение и желание изучать казахский язык, участники отмечали потребность и намерение в его изучении. Например, участник №8 отметила: «Я посещала занятия в «Languish Centre» университета и значительно улучшила свой казахский и английский язык». Таким образом, язык выступает одним из факторов адаптации и академической успеваемости студентов.

*Мотивация***.** Содержание данного компонента включает следующие виды мотивов: социальные и когнитивные; внешние и внутренние. *Социальные и когнитивные мотивы* студентов проявляются в понимании значимости обучения, познавательном интересе и ответственности перед семьей. Например, участник №1 сообщила: «Несмотря на то, что мне было трудно, стараюсь хорошо учиться, не хочу обременять родителей. Для меня важно оправдать доверие родителей, семьи; в будущем получить диплом и трудоустроиться по специальности». *Внешние и внутренние мотивы* участники описывали как интерес к знаниям и будущей профессии, карьере, а также возможность трудоустроиться. Знания и карьеру рассматривают, как возможность лучшей и качественной жизни в перспективе. Участник №19 отметил: «Мы переехали, несмотря на все сложности, мне интересно учиться, особенно в лабораториях, мое будущее зависит от моего труда, усилий, знаний». *Профессиональное отношение к выбранной профессии проявлялось* в наличии намерений, связанных с профессиональным выбором, стремлении получать профессиональные знания и интерес к будущей карьере.

Обучение. Основная идея включает в себя академическую успеваемость и навыки самостоятельной работы. В первом компоненте - академическая успеваемость - участники сообщили о сложностях перехода в новой системе обучения в университете, адаптации к академическим задачам и неудовлетворительной успеваемости на первом семестре первого курса. Участник №5 отметил: «Были трудности с языком обучения; непонятно, как выполнять практические и самостоятельные работы; как работать с образовательной платформой университета; были сложности с учёбой и остался на летний семестр из-за неуспеваемости». *Во-втором компоненте* - самостоятельная работа - участники описывали трудности, с которыми столкнулись на собственном опыте. Участники №6 сообщил: «В момент поступления в университет, особенно на первом семестре, испытывал много сложностей с обучением, с выполнением самостоятельной работой, т.к. в университете совершенно другая система обучения». *Внеучебная деятельность* проявляется в участии в студенческих мероприятиях: спортивных, научных, а также в волонтёрском движении студентов. Так, участник №14 отметил: «Участвую в волонтёрском движении университета, у нас есть дисциплина «Служение обществу», оказываем помощь. Учёба занимает много времени, хожу на языковые курсы».

Психологический аспект. В *психологическом аспекте* были следующие основные идеи: удовлетворённость жизнью, самооценка, психологические проблемы. Удовлетворённость *жизнью* оценивается на основе собственной субъективной оценки и собственных ощущений. Так, участники №1, №3, №7 сообщали: «По приезду мне многое не нравилось, испытывал сложности общения в группе, ощущение непринятия других людей, материальные трудности, дискомфорт. Очень скучал по родным, друзьям, хотел бросит учёбу». Исследователи отмечают, что удовлетворённость жизнью определяется как глобальная оценка качества жизни человека на основе выбранных им критериев [8.-31], [9.-29]. Так, часть участников №6, №17, №20 выразили удовлетворённость жизнью, несмотря на испытываемые сложности, которые рассматривают как временные препятствия, необходимые для преодоления. При рассмотрении субъективной оценки удовлетворённости жизнью выявлено, что в период привыкания к новому месту жительства и новому социальному окружению многие студенты испытывали неудовлетворённость собственной жизни из-за сложностей, тогда как более положительную оценку удовлетворённостью жизнью демонстрировали студенты 3-4 курсов.

Самооценка. Стратегия самооценки проявляется в уверенности в себе, оценке себя. Участники выразили свою неуверенность, низкое оценку себя, проблемы и сложности адаптации, так как ощущали себя не компетентными. Так, участник №4 «В данный момент, на 2 курсе, уже чувствую себя уверенно. Но в момент переезда я была очень неуверенна, часто плакала, испытывала тревожность, страхи, не знала, как вести себя, боялась спросить,

стеснялась, что меня не поймут, засмеют, что неправильно скажу или неправильно отвечу. У меня была низкая самооценка». Так, участники №1, №4 сообщили, что испытывали тревожность, страхи из-за академической неуспеваемости, Участники №1, №3 сообщали о переживаниях, которые они описывали как тревожность, депрессивные состояния и панические атаки. *Самосознание.* Внутренне самосознание рассматривается как то, каким образом человек видит собственные отношения, ценности, стремления, соотношение чувств и поведения в соответствии со своим окружением, а внешнее самосознание – как то, каким человека видят окружающие люди в соответствии указанными факторами. Участник № 16 ясно выразил своё внутренне самопознание: «Задавая себе вопросы, чем я сейчас занимаюсь, почему, зачем учусь - я понял себя, свои сильные, слабые стороны, в каком направлении мне нужно дальше развиваться». Участники сообщили, что внешнее самопознание связано с осознанием и выбором будущей профессии.

Социальные и индивидуальные отношения. Социальные и индивидуальные отношения включают отношения со студентами, преподавателями и родителями. Участники выразили мнение о поддержке со стороны студентов в процессе адаптации в университете. Участник № 8 сообщила: «Очень благодарена своим однокурсникам за помощь, которую они оказывают, мы вместе обсуждаем, выполняем учебные кейсы, задания; если бы не поддержка моих друзей мне было очень сложно учиться, привыкать». *Второе содержание,* представляющее собой *общение и взаимоотношения с преподавателями,* участники выразили своё мнение. Так, часть участников отмечала об оказываемой поддержке преподавателей. Участник № 18 отметила: « Преподаватель объясняла сложную тему, направляла в библиотеку, выражала уверенность в моих возможностях и говорила: «Да, сложно, но если будешь своевременно выполнять, то справишься». *Отношения с родителями, связи с родственниками.* Основная идея заключалась в эмоциональной близости родителей и детей, оказание помощи, семейные ценности. Участники №12, №16 рассказывали, что несмотря на сложности с переездом, адаптацией к новому месту жительства, проблемы с жильём, все же родители постоянно заботятся о них, стремится понять их чувства, оказывают моральную и эмоциональную поддержку. «Отец всегда говорит: «Образование, знания - это ценности, которые всегда с тобой». Сестра, которая учится в университете, помогла с документами, объясняла, как нужно выполнять задания, правильно оформлять».

Аккультурация. Основные идеи: аккультурационные установки, интеграция, этническая, национальная идентичность, социальное окружение. Для студентов-репатриантов возвращение и новый опыт стали своеобразным шоком и одновременно стимулом роста, а также фактором, благодаря которому студенты-репатрианты включаются в этническую и национальную культуру. Участники № 17, № 9 сообщили: «Участвуя в мероприятиях университета, посещая исторические, сакральные места региона, здесь жили мои предки, почувствовал глубину, гордость культурой своего казахского народа». Социальное окружение положительно повлияло на адаптацию; участники с благодарностью говорят о сокурсниках. *Толерантность*. Участники проявили доброжелательное отношение к представителям других национальностей, готовность к общению и взаимодействию.

Вовлеченность в жизнь университета. Основная идея включает в себя следующие: участие в общественной и научной жизни университета, студенческую активность, содействие со стороны университета. Участники №2, №4 заявили, что на первых курсах обучения в научной и общественной жизни много не участвовали, но студенты 3-4 курсов активно вовлечены в научную и общественную деятельность и показали хорошие результаты. Рассматривая помощь со стороны университета, участники заявили, что активное содействие со стороны университета в процессе адаптации к университету не проявлялось. Так, участник №7, №11, №13 сообщили: «Когда у нас были вопросы обращались куратору, которая всегда ответит, подскажет; про программу помощи

студентам-репатриантам (кандасам) не слышал». Согласно дизайну исследования интервью, методом «снежного кома» было проведено с представителями университета: Международного офиса, офиса регистрации, службы социальной поддержки и развития молодёжи, кураторами, тьюторами факультетов. В ходе интервью было выявлено, что в университет ежегодно поступают более 150 студентов из иностранных государств и студентов-репатрианты, которым кураторы и психологическая служба университета оказывает помощь. Представители университета на вопросы, реализуются ли в настоящее время специальные программы адаптации студентов-репатриантов, не смогли дать однозначного ответа. Информацией о наличии специальных программ и сопровождении процесса адаптации студентов-репатриантов они не располагают.

Результаты проведённого полуструктурированного интервью, выявили проблемы психолого-педагогической адаптации студентов-репатриантов в процессе обучения. Так, ответы участников показывают, что в академическом аспекте студенты испытывают значительные трудности: не владея на достаточном уровне казахским языком, они не обладают необходимыми языковыми компетенциями, испытывают сложности в процессе обучения и как следствие проявляется академическая неуспеваемость [12]. Участники, которые владеют казахским языком и русским языками, сообщили, что легче адаптировались к системе обучения в вузе. Рассматривая психологический аспект адаптации, мы в данном исследовании опираемся на предложенное Searle W., Ward C. утверждение: «психологическая адаптация - это эмоциональное благополучие и удовлетворение» [13]. Согласно исследованиям, Berry J.W. психологическая адаптация измерялась шкалами удовлетворённости жизнью, самооценки и психологических проблем [9.-34]. Психологическая адаптация, в трудах Folkman S., Lazarus R, где основное внимание уделяется аффективные аспекты аккультурации интерпретируется в рамках концепции стресса и преодоления трудностей [14]. Психологическая адаптация во многом предсказывается личностью переменные, события, меняющие жизнь, социальная поддержка и социокультурная адаптация прогнозируется культурными знаниями [8.-13]. Так, участники сообщали о переживаниях, которые они описывали как тревожность, депрессивные состояния и панические атаки, неудовлетворённость собой, своими учебными достижениями. Участники проявили низкий уровень самооценки и неудовлетворённость собой. Данные проблемы адаптации и признаки дезадаптации особенно ярко проявились у студентов 1-2 курсов обучения. Но одновременно участники демонстрирую довольно высокий уровень самосознания, проявляющийся в осознании себя, ответственности, участии в мероприятиях университета. В аспекте социальных и индивидуальных отношений, именно в адаптации в студенческой группе и взаимоотношениях в студенческом коллективе, ответы участников различались: некоторые участники демонстрируют хорошие отношения в группе, но есть студенты, которые испытывали сложности в общении с однокурсниками и признаки дезадаптации. Эти ответы демонстрирую индивидуальные особенности студентов и необходимость оказания психологической помощи и сопровождения в адаптационный период. В отношениях с преподавателями участники сообщили об оказываемой поддержке, разъяснении учебного материала, что позитивно влияет на обучение. Отношения с родителями, связи родственниками: участники рассказали, что в сложном адаптационном периоде психологическую, моральную поддержку оказали родители; отношения с близкими родственниками также могут компенсировать стресс. Рассматривая аспект аккультурации и толерантность, участники демонстрируют этническую идентичность и этническую идентификацию (поведении, ценности, коммуникации). Согласно исследованиям, этническая идентичность выступает как компенсаторный механизм адаптации [13.-31], [15]. Далее участники сообщили о вовлеченности в жизнь университета, рассказывая об участии общественной, культурной жизни университета, в молодёжных организациях. И согласно ответам участников, студенты 1-2 курсов участвовали незначительно; вовлеченность и

активное участие показали студенты 3-4 курсов. Далее в интервью с представителями департаментов университета сообщили об оказании психологической помощи психологической службой и кураторами, а также разъяснении правил и требований университета, но специальной адаптационной программы для студентов-репатриантов не имеется; с ними работают кураторы, тьюторы и факультеты.

Анализ данных полуструктурированного интервью соотносится с результатами исследований в области психологической адаптации, представленными в работах J. W. Berry, C. Ward, S. Bochner, а также R.S. Lazarus, S. Folkman и др. Полученные результаты подтверждают, что адаптационный процесс включает взаимосвязанные академические, психологические и социокультурные компоненты и опосредуется стратегиями совладания и особенностями аккультурации, что согласуется с установленными теоретическими и эмпирическими подходами в данной области.

Полученные данные показали, что языковые трудности являются одним из наиболее выраженных факторов адаптации. Это согласуется с исследованиями Бокаева Б.Н., Кажгалиевой А.М., Жаркынбековой Ш. и др. языковой адаптации и академической культурной трансмиссии, где адаптация рассматривается как процесс усвоения языковых норм, академических требований и социокультурных практик образовательной среды. В отличие от предыдущих исследований, настоящее исследование показывает специфику данного процесса именно у студентов-репатриантов; также конкретизированы ранее недостаточно описанные механизмы адаптации: опосредованное усвоение академических норм через неформальное взаимодействие, компенсаторные стратегии языковой адаптации, а также ограниченная интериоризация академических ценностей при формальном их принятии [16].

Таким образом, представлены выводы о культурной трансмиссии как о многоуровневом процессе, конкретизированы механизмы культурной трансмиссии, выявлены вариативности и специфические барьеры адаптации, характерные именно для студентов-репатриантов (кандасов) [17]. На основе проведённого исследования и анализа разработана концептуальная структура программы психолого-педагогической адаптации студентов-репатриантов, раскрываемая через механизмы культурной трансмиссии в условиях университетского обучения, представлена в таблице 2.

Таблица 2 – Структура программы психолого-педагогической адаптации студентов - репатриантов

№ п/п	Компоненты	Формы	Содержание
1	Программы психолого-педагогического сопровождения	Адаптационные программы Ориентационные курсы социально-психолого-педагогическое сопровождение; Консультирование	- индивидуальные и групповые консультации; кризисная помощь; - предупреждение дезадаптации; -тренинги по адаптации и стрессоустойчивости; -развитие коммуникативных навыков; семинары по адаптации;
2	Образовательные практики	Инклюзивные стратегии обучения; Коллаборация в обучении; Проектное обучение; Рефлексивные методы	- образовательные программы, обеспечивающие вариативность содержания, темпа и форм обучения; - интериоризация культурных норм через совместную учебную деятельность;
3	Учебные внеучебные мероприятия занятия	Учебные занятия Менторство Тьюторство взаимодействие «преподаватель - студент»	- лекции, практические занятия; - интерактивные методы (дискуссии, кейс-методы, проектное обучение; - самостоятельная работа студентов; - сотрудничество между студентами и

		Внеучебные формы	совместное обучение (программы peer-to-peer) - воспитательные, научные, культурные мероприятия; - студенческая активность: участие в общественной, научной жизни университета (стартапы, хакатон, волонтерство, конкурсы и др.)
4	Межкультурная компетентность	Обучение межкультурной коммуникации, навыкам преодоления трудностей	- развитие межкультурной коммуникации (тренинги, методы критической рефлексии; кейс-методы; дискуссионные практики, - развитие адаптационных стратегий в поликультурной среде; - межкультурные мероприятия (фестивали, форумы, недели культуры, экскурсии и др.)
5	Культурно-адаптивное преподавание	Дифференцированное обучение Культурно-рефлексивные педагогические подходы Подготовка ППС по работе с студентами	- адаптация и организация учебного процесса с учётом различий обучающихся, темпа освоения материала (силлабус, учебные задания и пр.) - тренинги, дискуссии, обсуждение; подготовка ППС через реализацию курсов повышения квалификации
6	Педагогические технологии	Цифровые образовательные платформы, интерактивные, смешанные формы обучения	- использование цифровых образовательных платформ; - онлайн-курсы, МООС (массовый открытый онлайн курс), применение искусственного интеллекта (ИИ) в обучении, инновационные ресурсы.
7	Организационно - институциональная поддержка университета	Организационно-методическое, информационное сопровождение программы адаптации и интеграции; служба психологической помощи	- комплекс психолого-педагогических, социальных, организационных мер, нацеленных на создание инклюзивной образовательной среды.
Примечание: Составлено авторами			

Заключение

На основе проведённого теоретического и эмпирического исследования выявлены механизмы и факторы психолого-педагогической адаптации студентов-репатриантов в условиях обучения в вузе. Анализ полуструктурированного интервью показал, что адаптация представляет собой длительный многосторонний процесс и имеет комплексный характер. Результаты исследования показали, что студенты-репатрианты испытывают значительные трудности в начале обучения, особенно на 1-2 курсах. Полученные результаты подтвердили значимость культурной трансмиссии как механизма психолого-педагогической адаптации, включающего в себя семейные связи, отношения с родственниками и со сверстниками, языковые практики, обучение, институциональную поддержку университетов**,** что способствует снижению адаптационного стресса, обеспечивает успешную адаптацию и интеграцию в образовательной среде вуза. Система образования является социальным институтом культурной трансмиссии и это связано с образовательной, воспитательной, развивающей, научной и профессиональной функцией организаций высшего профессионального образования. Культурная трансмиссия в психолого-педагогической адаптации выступает механизмом её педагогической операционализации, осуществляется через содержание, формы, методы, технологии обучения, адаптационные практики, такие как программы психолого-педагогического сопровождения, образовательные практики, учебные,

внеучебные мероприятия, межкультурная компетентность, организационно-институциональную поддержка университета. Практическая значимость данного исследования заключается в возможности разработки и реализации целенаправленных программ психолого-педагогического сопровождения в высших учебных заведениях, которые способствуют повышению уровня адаптации и интеграции студентов-репатриантов, созданию благоприятной образовательной среды университетов. Рекомендации могут быть использованы в психологической службе университетов, профессиональной деятельности психологов, кураторов, тьюторов, департаментов по воспитательной работе со студентами и молодёжных инициатив, в центрах адаптации и интеграции кандас.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Raworth K., Narayan S., Sweetman. C. (2012) Conducting semi-structured interviews. Oxford: Oxfam GB. 6.p

2 Сайин Ж., Жиембаева Г., Жумай Н. Репатрианты в Казахстане: адаптация и социально-культурные вопросы. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева «Вестник» — № 3(152). —2025. — С. 268-283

3 Zharkynbekova S., Tazhibayeva S., Shakhputova Z., Agabekova Z., Azamatova A., Kuzar Z. (2024) Transnational practices of Kazakh repatriates: the role of family in the adaptation of ethnic Kazakh students from Mongolia and China. Frontiers in Sociology. Vol.9 P.1-14

4 Bokayev B. (2013) Language, ethnic identity, and adaptation of ethnic migrants in post-soviet Kazakhstan. 1st Annual International Interdisciplinary Conference: Proceedings. Azores, Portugal. P. 790-799

5 Bokayev B., Kazhenova A., Zharkynbekova S., Beisembayeva G., & Nurgalieva S. (2014). Adjustment and ethno-lingual identification of Kazakh repatriates: Results of sociolinguistic research. Journal of Sociology. Vol. 50(4) P.545–558

6 Нығметова Ж.Т., Сактаганова З.Т., Джумабеков А. Орталық Қазақстандағы этникалық репатрианттардың бейімделу және ықпалдасу үдерісі: әлеуметтік-экономикалық және мәдени аспектілері (1991–2021 жж.). Қарағанды университеті «Хабаршысы». — № 2(118). — 2025. — Б. 99–109

7 Мандыкаева А.Р., Дюсенова А.Ж., Оздугру А., Уталиева Ж.Т., Даужанова А.М. Білім алушы-қандастардың эмпатиялық қабілеттерінің психологиялық ерекшеліктері. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Хабаршысы». — № 4(141). — 2022. — Б. 464–475

8 Tajibayeva Zh., Abdullayeva P., Ozgambayeva R., Aitenova E. (2025) Investigation of psychological adaptation, pedagogical competence, and adjustment to university life levels of repatriate university students. Journal of Social Studies Education Research. Vol. 16. P. 1-31

9 Berry J.W. (1997) Immigration, acculturation and adaptation. Applied Psychology: An International Review. Vol. 46. P. 5–34

10 Bisin A., Verdier T. (2001) The economics of cultural transmission and the dynamics of preferences. Journal of Economic Theory. Vol. 97. P. 298–319

11 Курганская В.Д., Шаукенова З.К., Дунаев В.Ю., Абрахматова Г.А. Репатрианты в Казахстане: анализ проблем интеграции в социологическом измерении. Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. —№ 4. —2024. —С. 67–90

12 Creswell J.W. (2013) Steps in conducting a scholarly mixed methods study. - University of Nebraska-Lincoln. P.54

13 Searle W., Ward C. (1990) The prediction of psychological and sociocultural adjustment during cross-cultural transitions. International Journal of Intercultural Relations. Vol. 14. P. 449–464

14 Folkman S., Lazarus R. (1986) Dynamics of a stressful encounter: cognitive appraisal, coping, and encounter outcomes. Journal of Personality and Social Psychology. Vol. 50.P. 992–1003

15 Sussman N.M. (2002) Testing the cultural identity model of the cultural transition cycle: sojourners return home. International Journal of Intercultural Relations. Vol. 26. P. 391–408

16 Diener E. (2013) The remarkable changes in the science of subjective well-being. Perspectives on Psychological Science. Vol. 8. P 663-666

17 Phinney J.S. (2003) Ethnic identity and acculturation. In: K.M. Chun, P.B. Organista and G. Marín, eds. Acculturation: Advances in theory, measurement, and applied research. Washington: American Psychological Association. P. 63–81

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫ ЖАҒДАЙЫНДА СТУДЕНТ-РЕПАТРИАНТТАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУІ МЕН ЫҚПАЛДАСУЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ТРАНСМИССИЯ

Аңдатпа

Зерттеу студент-репатрианттардың жоғары оқу орнының білім беру ортасына психологиялық-педагогикалық бейімделуі мен ықпалдасуындағы мәдени трансмиссияның рөлін зерделеуге бағытталған. Зерттеуде сапалық зерттеу әдіснамасы қолданылып, деректерді жинау мақсатында жартылай құрылымдалған сұхбат, ал алынған деректерді талдау үшін сипаттамалық талдау әдісі пайдаланылды. және сипаттамалық талдау әдістері пайдаланылды. Зерттеуге студент-репатрианттар (n=20) және университет департаменттерінің өкілдері (n=6) қатысты. Сұхбат сұрақтары студенттердің академиялық бейімделуін, әлеуметтік-психологиялық және тұлғалық ерекшеліктерін, атап айтқанда, туыстармен қарым-қатынасын, университет өміріне қатысуын, сондай-ақ жаңа білім беру және әлеуметтік ортаға бейімделуі мен интеграциялану үдерістерін қамтитын бірнеше маңызды бағыттар бойынша құрастырылды.

Зерттеу нәтижелері студент-репатрианттардың жоғары оқу орнының білім беру ортасына бейімделуіне академиялық, әлеуметтік-психологиялық және мәдени факторлардың өзара ықпалы бар екенін көрсетті. Әсіресе оқудың алғашқы 1–2 курсында бейімделу үдерісін жүйелі психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің қажеттілігі айқындалды. Осыған байланысты студент-репатрианттардың әлеуметтік-мәдени және білім беру ерекшеліктерін ескеретін арнайы бейімдеу және психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу бағдарламаларын әзірлеудің маңыздылығы анықталды. Зерттеу барысында мәдени трансмиссия студент-репатрианттардың бұрынғы мәдени тәжірибесі мен жоғары оқу орнының жаңа әлеуметтік-білім беру ортасы арасындағы байланысты қамтамасыз ететін маңызды тетік ретінде қарастырылды. Зерттеу нәтижесінде студент-репатрианттардың психологиялық-педагогикалық бейімделуі мен ықпалдасуындағы мәдени трансмиссияның негізгі тетіктері мен факторлары айқындалып, оларды жоғары оқу орындарында студент-репатрианттарды бейімдеу және психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу бағдарламаларын әзірлеу мен жетілдіру барысында пайдалану мүмкіндіктері белгіленді. Мақалада авторлар студент-репатрианттарды университеттің басқа студенттерінен өзіндік әлеуметтік-білім беру ерекшеліктерімен ажыратылатын топ ретінде қарастырып, олардың жоғары оқу орнының білім беру ортасына психологиялық-педагогикалық бейімделуі мен ықпалдасуындағы мәдени трансмиссияның тетіктерін және оның тұтас педагогикалық үдерісте жүзеге асырылу айқындайды.

Негізгі сөздер: бейімделу, психологиялық-педагогикалық бейімделу, мәдени трансмиссия, ықпалдасу, қандастар, психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу, білім беру ортасы.

CULTURAL TRANSMISSION IN THE PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ADAPTATION AND INTEGRATION OF REPATRIATE STUDENTS IN HIGHER EDUCATION

Abstract

This study examines the psychological and pedagogical adaptation of repatriate students and the role of cultural transmission in their adaptation and integration into the university educational environment. The study used a qualitative research methodology, employing semi-structured interviews and descriptive analysis for data collection and analysis. To this end, the study interviewed repatriate students (n = 20) and representatives of university departments (n = 6). The discussion questions addressed several important factors, including academic and socio-psychological factors; personal factors, particularly relationships with relatives; involvement in university life; and the processes of adaptation and integration into the new environment.

The findings demonstrate the need for a specialized program to support repatriate students' adaptation, as well as for creating conditions within the university that facilitate the adaptation process, particularly during the first and second years of study, when adaptation-related stress is most pronounced. In the article, the authors treat repatriate students as a distinct socio-educational group that differs from other university students and examine the mechanisms of cultural transmission and how they are implemented within the university's holistic pedagogical process.

This study identified the mechanisms and factors involved in the psychological and pedagogical adaptation and integration of repatriate students into the educational environment, as well as the role of cultural transmission in these processes. The study also identified the potential to apply cultural transmission in developing programs for the psychological and pedagogical support of repatriate students in the university environment.

Keywords: adaptation, psychological and pedagogical adaptation, cultural transmission, integration, repatriate students, psychological and pedagogical support, educational environment.

REFERENCES

1 Raworth K., Narayan S., Sweetman C. (2012) Conducting semi-structured interviews. Oxford: Oxfam GB. 6 p. [in English]

2 Saiin J., Jiembaeva G., Jumai N. Repatrianty v Kazahstane: adaptasia i sosiälno-külturnye voprosy. «Vestnik» Evraziskogo nacionaľnogo universiteta im. L.N. Gumilöva. [*Repatriates in Kazakhstan: adaptation and socio-cultural issues. L.N. Gumilyov Eurasian National University "Bulletin"]* № 3(152). 2025. P. 268-283. [in Russian]

3 Zharkynbekova S., Tazhibayeva S., Shakhputova Z., Agabekova Z., Azamatova A., Kuzar Z. (2024) Transnational practices of Kazakh repatriates: the role of family in the adaptation of ethnic Kazakh students from Mongolia and China. Frontiers in Sociology. Vol.9 P.1-14 [in English]

4 Bokayev B. (2013) Language, ethnic identity, and adaptation of ethnic migrants in post-soviet Kazakhstan. 1st Annual International Interdisciplinary Conference: Proceedings. Azores, Portugal. P. 790-799 [in English]

5 Bokayev B., Kazhenova A., Zharkynbekova, S., Beisembayeva G., & Nurgalieva S. (2014). Adjustment and ethno-lingual ident Evraziskogo nacionaľnogo universitetaification of Kazakh repatriates: Results of sociolinguistic research. Journal of Sociology. Vol. 50(4). P. 545–558 [in English]

6 Nyğmetova J.T., Saktaganova Z.T., Jumabekov A. Ortalyq Qazaqstandağy etnikalyq repatrianttardyñ beiımdelu jäne yqpaldasu üderısı: äleumettık-ekonomikalyq jäne mädeni aspektıleri (1991–2021jj.). Qarağandy universitetı «Habarşysy». [*The process of adaptation and integration of ethnic repatriates in central Kazakhstan: socio-economic and cultural aspects (1991-2021.). Karaganda university "bulletin"*]. № 2(118). 2025. P. 99–109 [in Kazakh]

7 Mandykaeva A.R., Düsenova A.J., Ozdugru A., Utalieva T., Daujanova M. Bılım aluşy-qandastardyñ empatialyq qabıletterınıñ psihologialyq erekşelıkterı. L.N. Gumilev atyndağy Eurazia ūlttyq universitetı «Habarşysy». [*Psychological features of empathic abilities of students-compatriots. L. N. Gumilyov Eurasian National University "Bulletin"*] № 4(141). 2022. P. 464–475 [in Kazakh]

8 Tajibayeva Zh., Abdullayeva P., Ozgambayeva R., Aitenova E. (2025) Investigation of psychological adaptation, pedagogical competence, and adjustment to university life levels of repatriate university students. Journal of Social Studies Education Research. Vol. 16. P. 1–31 [in English]

9 Berry J.W. (1997) Immigration, acculturation and adaptation. Applied Psychology: An International Review. Vol. 46. P. 5–34 [in English]

10 Bisin A., Verdier T. (2001) The economics of cultural transmission and the dynamics of preferences. Journal of Economic Theory. Vol. 97. P. 298–319 [in English]

11 Kurganskaia V.D., Şaukenova Z.K., Dunaev V.İu., Abrahmatova G.A. Repatrianty v Kazahstane: analiz problem integrasii v sosiologicheskom izmerenii. Monitoriñ obşestvennogo mnenia: ekonomicheskie i sosiälnye peremeny. [*Repatriates in Kazakhstan: an analysis of integration problems in a sociological dimension. Monitoring public opinion: economic and social changes*] № 4. 2024. P. 67–90 [in Russian]

12 Creswell J.W. (2013) Steps in conducting a scholarly mixed methods study. University of Nebraska-Lincoln. P.54 [in English]

13 Searle W., Ward C. (1990) The prediction of psychological and sociocultural adjustment during cross-cultural transitions. International Journal of Intercultural Relations. Vol. 14. P. 449–464[in English]

14 Folkman S., Lazarus R. (1986) Dynamics of a stressful encounter: cognitive appraisal, coping, and encounter outcomes. Journal of Personality and Social Psychology. Vol. 50. P. 992–1003[in English]

15 Sussman N.M. (2002) Testing the cultural identity model of the cultural transition cycle: sojourners return home. International Journal of Intercultural Relations. Vol. 26. P. 391–408 [in English]

16 Diener E. (2013) The remarkable changes in the science of subjective well-being. Perspectives on Psychological Science. Vol. 8. P 663-666 [in English]

17 Phinney J.S. (2003) Ethnic identity and acculturation. In: K.M. Chun, P.B. Organista and G. Marín, eds. Acculturation: Advances in theory, measurement, and applied research. Washington: American Psychological Association. P. 63–81[in English]

Information about authors:

Zhibek Tajibayeva - **corresponding author**, master of pedagogical sciences, senior lecturer of the Departments «General pedagogy», Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh. Yessenov (Yessenov University), Aktau, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhibek.tajibayeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3098-5261

Sholpan Saparbaikyzy - candidate of pedagogical sciences, about. associate professor of the Departments «General pedagogy», Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering (Yessenov University), Aktau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: sholpan_saparbay@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1096-4690

Natalia Nagibina - doctor of psychological sciences, professor of the Departments «General psychology», Institute of experimental psychology, Moscow state university of psychology and education, Moscow, Russian Federation

E-mail: nagibina@inpsycho.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7674-3474

Информация об авторах:

Жибек Таджибаева - **основной автор**, магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры «Общая педагогика», Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова (Yessenov University), г. Актау, Республика Казахстан

E-mail: zhibek.tajibayeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3098-5261

Шолпан Сапарбайкызы - кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры «Общая педагогика», Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова (Yessenov University), г. Актау, Республика Казахстан

E-mail: sholpan_saparbay@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1096-4690

Наталия Нагибина – доктор психологических наук, профессор кафедры «Общей психологии» института экспериментальной психологии, ФГБОУ ВО «Московский государственный психолого-педагогический университет», г. Москва, Российская Федерация

E-mail: nagibina@inpsycho.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7674-3474

Авторлар туралы ақпарат:

Жибек Таджибаева - **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының магистрі, «Жалпы педагогика» кафедрасының аға оқытушысы, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті (Yessenov University), Ақтау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhibek.tajibayeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3098-5261

Шолпан Сапарбайқызы - педагогика ғылымдарының кандидаты, «Жалпы педагогика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті (Yessenov University), Ақтау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sholpan_saparbay@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1096-4690

Наталия Нагибина - психология ғылымдарының докторы, Эксперименттік психология институтының «Жалпы психология» кафедрасының профессоры, Мәскеу мемлекеттік психологиялық-педагогикалық университеті, Мәскеу қ., Ресей Федерациясы

E-mail: nagibina@inpsycho.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7674-3474

ҒТАМР 14.35.07 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.13**
ӘОЖ 373.3:005.336.2:001.891

Ф.Б.Кинжибаева[1*], А.У.Муханбетжанова[1], Ж.К.Астамбаева[2], С.С.Кулмагамбетова[1]

[1] «Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті» КеАҚ
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
[2] «Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті» КеАҚ
Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы
*e-mail: fari_0974@mail.ru

БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ НЕГІЗІНДЕ ЖЕТІЛДІРУ

Аңдатпа

Білім беру жүйесін трансформациялаудың заманауи жағдайлары педагогтерге пәндік білімді тереңірек игеріп қана қоймай, өзіндік кәсіби қызметін өз бетімен талдай және жетілдіре алу білігін қамтамасыз етуді көздейтін әлдеқайда жоғары талаптар қоюда. Бұл міндет әсіресе бастауыш сынып мұғалімдері үшін өте өзекті, өйткені дәл осы кезеңде оқушылардың білім алу траекториясының негізі қаланады, олардың оқуға деген қызығушылығы мен танымдық уәжі қалыптасады.

Ұсынылып отырған жұмыс педагогтердің зерттеушілік құзыреттілігін арттырудың мүмкін жолдарының бірі – өзін-өзі басқару жеке кәсіби өсудің жеке стратегиясын құра отырып, өз іс-әрекетін жоспарлау, ұйымдастыру және талдау қабілеттерінің жиынтығы ретінде қарастырылатын өзін-өзі басқару дағдыларын дамытуға арналған. Осы тәсілдемені жүзеге асырудың негізгі формасы ретінде бастауыш деңгей мұғалімдерінің кәсіби әрекет ерекшеліктерін ескеретін және дербес мақсат қою, өзін-өзі ұйымдастыру, рефлексия жасау дағдыларын дамытуға бағытталған онлайн-оқыту бағдарламасы әзірленіп, тәжірибеден өткізілді. Зерттеудің мақсаты — онлайн оқыту арқылы өзін-өзі басқару дағдыларын дамытудың бастауыш сынып мұғалімдерінің зерттеушілік құзыреттілігін арттыру, өзін-өзі ұйымдастыру, кәсіби рефлексия және кәсіби дамуын дербес басқару дағдыларын жетілдіру құралы ретіндегі тиімділігін теориялық тұрғыдан негіздеу және эксперименттік бағалау.

Зерттеуге бастауыш сыныпта жұмыс жасайтын практик-мұғалімдер қатысып, олардың зерттеушілік құзыреттілік деңгейі мен кәсіби қызметін өздігінен басқаруға дайындығы алдын ала және қорытынды диагностика арқылы анықталды. Бағдарламаға тақырыптық модульдер, өзін-өзі талдауға арналған практикалық тапсырмалар, интербелсенді жаттығулар, сондай-ақ мұғалімдердің өзіндік жоспарлауы мен жеке ілгері дамуын бақылау құралдары енгізілді.

Нәтижелерді салыстырмалы талдау тұрақты оң өзгерістерді көрсетті: қатысушылар өздерінің кәсіби дамуын жоспарлау мен ұйымдастыруда жоғары саналық деңгейін танытып, педагогикалық зерттеуге деген қызығушылығын арттырды, рефлексия мен аналитикалық бағалау дағдыларын жетілдірді. Алынған мәліметтер мұндай онлайн-курстарды педагогтердің біліктілігін арттыру жүйесіне кіріктірудің орынды екенін дәлелдейді. Ұсынылып отырған тәсілдемені білім беру саласының әртүрлі санаттағы қызметкерлеріне бейімдеуге болады және ол кәсіби тұрғыда өзін-өзі дамыту мен зерттеушілік құзыреттілікті үздіксіз жетілдірудің тұрақты тәжірибесін қалыптастыруға негіз бола алады.

Негізгі сөздер: зерттеушілік құзыреттілік, өзін-өзі басқару, бастауыш мектеп, онлайн оқыту, кәсіби даму, педагогикалық зерттеу, рефлексия.

Кіріспе

Заманауи білім беру педагогтің кәсіби автономиясына, оның саналы түрдегі өзіндік дамуға дайындығына, цифрлық технологияларды кіріктіру мен білім беру ортасын өзгертуге қатысуға бағытталған форматқа белсенді түрде көшуде. Осы жағдайда педагогикалық тәжірибені терең талдауды жүзеге асыруға, болжам жасау және эмпирикалық мәліметтер арқылы негізделген шешім қабылдауға мүмкіндік беретін педагогтің зерттеушілік құзыреттілігі аса маңызды болып табылады. Педагогикалық зерттеулерге классикалық тұрғыдан қарау идеялары білім беруде жасанды интеллект пен цифрлық технологияларды [1],[2],[3] қолдануға арналған қазіргі зерттеулерде (Holmes et al. 2019, Luckin 2022) жалғасын тапқан және дамыған Ю.Бабанскийдің (1982) іргелі зерттеулерінде қарастырылған.

Зерттеушілік құзыреттілік ғылыми әдебиеттерде құрамына мотивациялық, когнитивтік, іс-әрекеттік, қатысымдық және рефлексивтік бөліктерін (Levchenko & Ageeva, 2015) қамтитын тұлғаның кіріктірілген қасиеті ретінде қарастырылады. Заманауи авторлар (Salmento et al.,2021; Sahin, et al., 2023; Gümüşok et al., 2024; Katayev & Burdina, 2023) педагог тек білім беруші емес, үнемі кәсіби ізденуге және цифрлық технологияларды қолдануға қабілетті өзгерудің субъектісі болуы тиіс деп атап көрсетеді [4],[5],[6],[7],[8].

Алайда зерттеушілік құзыреттіліктің аса маңызды екендігі мойындалғанымен, нақты педагогикалық практикада, әсіресе бастауыш деңгейде, оның төмен деңгейде екендігі байқалады. Оның себептері әдістемелік дайындықтың жеткіліксіздігінде және рефлексия мен өзін-өзі ұйымдастыру үшін мүмкіндіктердің шектеулілігінде болып отыр (Федосова, 2014; Katayev et al., 2023). Бұл өз кезегінде кәсіби инерцияны, тәсілдемелерді өзгертуге дайын еместікті, сондай-ақ педагогтердің алаңдаушылығы мен күйзелісін тудырады [9],[10].

Зерттеушілік құзыреттіліктерді дамытуға әсер ететін бағаланбаған факторлардың бірі – өзін-өзі басқару, яғни педагогтің өз уақытын, мақсаттары, ресурстары мен психологиялық-эмоционалдық жәйін басқару (Ercoşkun & Erişmiş, 2025)[11].

Е.Ю.Панчук, Д.А.Марченко (2025), С.Р.Кови (2021), Г.Ержанова (2025), Ж.Асылбаева, С.Нуржанова (2025) сияқты ғалымдардың зерттеулерінде басымдықтарды анықтай алу мен міндеттерді жоспарлаудан бастап, кәсіби өсудің тұрақты әдеттерін қалыптастырумен аяқталатын өзін-өзі басқарудың әр түрлі аспектілері ашылады [12],[13],[14],[15]. Өзін-өзі басқарудың жоғары деңгейіне ие педагогтер кәсіби тиімділіктің, тұрақтылық пен еліктірілгендіктің жоғары көрсеткіштерін көрсететінін зерттеулерден байқауға болады [16].

Мұнда көптеген зерттеулер көрсетілген санаттарды бөлек-бөлек қарастырады – не зерттеушілік даярлық аясында, не өзін-өзі ұйымдастыру біліктерін қалыптастыру барысында. Зерттеушілік құзыреттілік пен өзін-өзі басқаруды бір мезгілде дамытуға бағытталған кешенді тәсілдемелер, әсіресе бастауыш сынып мұғалімдеріне қатысты, әлі кең ауқымда таратыла қойған жоқ, олардың кәсіби қызметі әлдеқайда жоғары когнитивті, эмоционалдық және ұйымдастырушылық жүктемелерді талап етеді.

Аталмыш зерттеудің мақсаты өзін-өзі басқару дағдыларын қалыптастыру негізінде бастауыш білім беру деңгейі мұғалімдерінің зерттеушілік құзыреттіліктерін дамытуға бағытталған оқыту онлайн-курсының тиімділігін ғылыми негіздеу және эксперимент жүзінде тексеру болып табылады.

Зерттеудің мақсатына сәйкес оның негізгі мазмұнын айқындайтын келесі зерттеу сұрақтары тұжырымдалды:

1. Өзін-өзі басқару дағдыларын дамыту бастауыш сынып мұғалімдерінің зерттеушілік құзыреттілігіне қалай әсер етеді?

2. Өзін-өзі басқару дағдыларын қалыптастыруға бағытталған онлайн-курсты қолдану зерттеушілік құзыреттілікті дамытуда қаншалықты тиімді?

Аталған зерттеу сұрақтарына жауап беру және өзін-өзі басқару дағдыларын дамыту мен бастауыш сынып мұғалімдерінің зерттеушілік құзыреттілігі арасындағы байланысты эмпирикалық тұрғыдан тексеру мақсатында зерттеу гипотезасы ұсынылды. Зерттеу гипотезасына сәйкес, егер бастауыш сынып мұғалімдерінің өзін-өзі басқару дағдыларын мақсатты түрде дамытуға бағытталған онлайн-курс енгізілсе, онда олардың зерттеушілік құзыреттілігінің деңгейі едәуір артады. Бұл өзін-өзі басқару дағдыларының кәсіби рефлексияны, зерттеушілік белсенділікті және ғылыми негізделген педагогикалық шешім қабылдау қабілетін күшейтуімен түсіндіріледі.

Зерттеудің маңыздылығы ұсынылған модельдің педагогтің кәсіби өсуінің тиімді траекториясын қалыптастыруға, кәсіби күйзелістің алдын алуға және цифрлық білім беру ортасында педагогикалық зерттеулерге қызығушылығы мен ұмтылысын арттыруға мүмкіндік беруімен айқындалады.

Негізгі қағидалар. Бастауыш білім беру педагогтерінің дайындығы мен біліктіліктерін арттырудың заманауи тәжірибесі зерттеушілік белсенділік пен өзін-өзі ұйымдастыру дағдыларын қамтитын түйінді кәсіби құзыреттіліктерді қалыптастыруға бағытталған тұғырлар мен тәсілдемелерді қайта қарастыруды талап етеді. Білім берудегі өзгерістердің субъектісі ретіндегі мұғалімнің рөлінің өсіп отырғандығын ескере отырып, әдіснамалық мәдениетін бір уақытта қолдауға және өзіндік кәсіби іс-әрекетті басқарудың құралдарын дамытуға қабілетті механизмдерін құрудың қажеттігі туындайды. Осы орайда зерттеушілік құзыреттілік пен цифрлық білім беру ортасындағы өзін-өзі басқарудың кіріктірілуіне бағытталған тиімді модельдерді іздестіру аса маңызды болып табылады.

Жүргізілген зерттеулердің ғылыми жаңалығы өзін-өзі басқару дағдыларын қалыптастыру негізінде бастауыш сынып педагогтерінің зерттеушілік құзыреттіліктерін жетілдірудің моделін теориялық тұрғыда негіздеу және эксперимент жүзінде тексеру болып табылады. Әзірленген модель зерттеушілік құзыреттілікті жеке-дара емес, мақсат қою, рефлексия және кәсіби әрекеттерге өзіндік баға беруді қамтамасыз ететін тұлғалық реттеуші механизмдермен байланыста қарастыруды көздейді. Аталмыш зерттеу аясында жұмыс жасап жүрген педагогтерде зерттеушілік біліктер мен өзін-өзі басқаруды қатар дамытуға бағытталған онлайн-оқыту бағдарламасы алғаш жүзеге асырылады.

Жұмыстың теориялық маңыздылығы ұғымдық-категориялық аппаратты нақтылау, өзін-өзі басқарудың функцияларымен өзара байланыстағы зерттеушілік құзыреттіліктің құрылымын ашу, сондай-ақ оның мақсатты түрде қалыптасуы мүмкін болатын жағдайларды қалыптастыру болып табылады. Ұсынылған құрылымдық-функционалдық модель жүйелілік, субъектівтілік пен рефлексивтік ұстанымдарға негізделеді және педагогтің кәсіби қалыптасуы аясында жүргізілетін келешектегі зерттеулерге негіз болады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы біліктілікті арттыру жүйесінде және бастауыш білім беру педагогтерін әдістемелік сүйемелдеуде әзірленген модельді қолданудың мүмкіндігімен анықталады. Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстар арқылы сынақтан өткізілген ұсынылып отырған онлайн-курс мұғалімнің зерттеушілік позициясын қалыптастыруда, өзін-өзі кәсіби тұрғыдан анықтауға және тұрақты түрде өзін-өзі ұйымдастыруға қабілетін күшейтуде тиімділігін көрсетті. Алынған нәтижелер оқытудың цифрлық форматы мен өзін-өзі басқару элементтерін педагогикалық тәжірибеге кіріктірудің мақсатқа сәйкестігін көрсетеді.

Осылайша, жүргізілген зерттеу қазіргі заманғы педагогтің кәсіби дербестігінің негізгі шарты ретінде зерттеушілік құзыреттілікті қалыптастырудың ғылыми негізделген тәсілдемелерін әзірлеуге өз үлесін қосады және білім беру ортасын трансформациялау жағдайында өзекті болып табылатын оны жетілдірудің тәжірибеге бағытталған моделін ұсынады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізі цифрландыру және кәсіби дербестікке қойылатын жоғары талаптар жағдайында бастауыш білім беру деңгейі педагогтерінің зерттеушілік құзыреттілігін мақсатты түрде қалыптастырудың қажеттілігі туралы ереже болып табылады. Тұжырымдама кіріктірілген тәсілдемеге сүйенеді, оның аясында зерттеушілік құзыреттілік өзін-өзі басқарумен өзара байланыста педагогтің өзін-өзі тұрақты кәсіби дамытуының шарты ретінде қарастырылады.

1-суретте өзін-өзі басқару негізінде бастауыш сынып мұғалімдерінің зерттеушілік құзыреттілігін жетілдіру бойынша қойылған міндеттерді шешу үшін әзірленген және тәжірибеден өткізілген құрылымдық-функционалдық модель берілген.

Сурет 1 – Өзін-өзі басқару негізінде бастауыш білім беру деңгейі мұғалімдерінің зерттеушілік құзыреттіліктерін жетілдірудің моделі

Ескерту: авторлар құрастырған

Модель мақсаттық, мазмұндық, ұйымдастырушылық-технологиялық және нәтижелілік-бағалаушылық компоненттерден тұрады. Модельдің мазмұндық бөлігі төмендегідей бөліктердің кірігуіне негізделген:

– Зерттеушілік құзыреттіліктің компоненттері: құндылықтық (зерттеуге қызығушылық), теориялық-әдіснамалық (әдістерді білу), технологиялық (зерттеулер жүргізе алу), рефлексиялық (өзін-өзі талдау және өзін-өзі бағалау);
– Өзін-өзі басқару компоненттері: мақсат қою, уақытты жоспарлау, өзін-өзі бақылау, өздігінен білім алу.

Осы компоненттер арасындағы байланыс түйінді реттеушілік дағдылар арқылы жүзеге асырылады: жоспарлау, өзін-өзі бақылау, мақсат қою және өздігінен білім алу қабілеттері. Модельде көрсетілгендей, осы дағдылардың әрқайсысы зерттеушілік құзыреттіліктің белгілі бір компонентін бекітуге септігін тигізеді, мысалы, жоспарлау технологиялық компонентті, ал өзін-өзі бақылау рефлексиялық компонентті күшейте түседі.

Ұсынылған модельдің тиімділігін тәжірибелік тұрғыдан тексеру мақсатында зерттеуге Атырау қаласының жалпы білім беретін мектептерінде қызмет атқаратын 15 бастауыш сынып мұғалімі қатысты. Қатысушылардың барлығы әйел педагогтер болды, олардың жасы 23–50 жас аралығында, ал педагогикалық еңбек өтілі 2–15 жылды құрады. Қатысушылар мақсатты іріктеу тәсілі арқылы таңдалды. Іріктеудің негізгі критерийлері ретінде бастауыш сынып мұғалімі ретінде қызмет атқаруы, зерттеуге ерікті түрде қатысуға келісім беруі және өзін-өзі басқару дағдыларын дамытуға бағытталған онлайн-курс бағдарламасына толық қатысу мүмкіндігінің болуы белгіленді. Зерттеу қашықтан оқыту форматында ұйымдастырылып, қатысушылардың зерттеушілік құзыреттілігі мен өзін-өзі басқару деңгейін бастапқы диагностикалаудан басталды. Зерттеу барысында қатысушылардың

дербес мәліметтерінің құпиялылығы сақталды, ал жиналған деректер тек ғылыми мақсатта пайдаланылды.

Модельдің практикалық тұрғыда жүзеге асырылуы теориялық бейнедәрістер, интербелсенді тапсырмалар, өзін-өзі тексеруге арналған тесттер, дамудың жеке картасы мен қорытынды өзіндік диагностикадан тұратын авторлық оқыту онлайн-курсы форматында өткізілді. Курс үш кезең арқылы ұйымдастырылды:

- Мотивациялық-таныстыру кезеңі (1-2-модульдер): өзін-өзі басқару және зерттеушілік құзыреттілік ұғымдарымен таныстыру, олардың маңыздылығын сезіну;
- Тәжірибеге бағытталған кезең (3-5-модульдер): тапсырмалар орындау, оқу әрекетінде өзін-өзі басқару құралдарын қолдану;
- Продуктивтік-рефлексиялық кезең (6-7-модульдер): мини жобалар әзірлеу, қорытынды диагностика жасау, кәсіби өсудің жеке жоспарын құру.

Зерттеудің әдістері ретінде сауалнама алу, педагогикалық бақылау, рефлексиялық тапсырмаларға контент-талдау мен бастапқы және қорытынды кезеңдердегі нәтижелерге салыстырмалы талдаулар жасау алынды. Алынған мәліметтер экспериментке қатысушылардың зерттеушілік құзыреттіліктері мен өзін-өзі басқарудың оң даму динамикасын көрсетті.

Нәтижелер және оларды талқылау

Білім беру мазмұнының жаңаруы және педагогтің кәсіби әрекетіне қойылатын талаптардың артуы жағдайында зерттеушілік құзыреттілікті мен өзін-өзі басқару дағдыларын дамыту ерекше маңызға ие болды. Бұлар мұғалімге кәсіби міндеттерді тиімді түрде шешуге, инновациялық әрекетке дайын әрі икемді болуға септігін тигізеді. Аталған құзыреттіліктердің қалыптасқандығының бастапқы деңгейін бағалау мақсатында бастауыш сынып мұғалімдерімен диагностикалық жұмыс жүргізілді.

Диагностикалық құрал ретінде зерттеу мақсатына сәйкес әзірленген авторлық сауалнама және көрсеткіштердің қалыптасу деңгейін бағалауға арналған 1–5 балдық деңгейлік шкала қолданылды. Сауалнама зерттеудің бастапқы диагностикалық кезеңінде және онлайн-оқыту модулі аяқталғаннан кейін Google Forms платформасы арқылы екі рет жүргізілді. Зерттеуге 15 бастауыш сынып мұғалімі қатысты.

Диагностикалық құралдың мазмұндық валидтілігін қамтамасыз ету мақсатында сауалнама зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне, сондай-ақ зерттеушілік құзыреттілік пен өзін-өзі басқарудың теориялық компоненттеріне сәйкес әзірленді. Сауалнама мазмұнының зерттелетін көрсеткіштерге сәйкестігі педагогика және білім беру саласындағы мамандардың сараптамалық бағалауы арқылы қарастырылды. Сонымен қатар, сауалнама тапсырмаларының түсініктілігі мен қолдануға жарамдылығын бағалау мақсатында пилоттық апробация жүргізілді. Апробация барысында сұрақтардың мазмұндық сәйкестігі, түсініктілігі және диагностикалық көрсеткіштерді бағалауға жарамдылығы қарастырылды.

Сауалнама нәтижелерін бағалау төрт негізгі көрсеткіш бойынша жүзеге асырылды: зерттеушілік әрекетке дайындығы, зерттеу мәселесі бойынша білім деңгейі, уақытты басқару және өзін-өзі басқару. Әр көрсеткіш 1-ден 5 балға дейінгі деңгейлік шкала бойынша бағаланды: 1 балл – төмен деңгей немесе дағдының болмауы; 2 балл – бастапқы деңгей; 3 балл – орташа деңгей, яғни құзыреттілік ішінара қалыптасқан және жүйелеуді қажет етеді; 4 балл – жеткілікті деңгей, яғни дағды қалыптасқанымен, оны қолдану жүйелілігі тұрақты емес; 5 балл – жоғары деңгей, яғни білім немесе дағды толық қалыптасып, кәсіби тәжірибеде белсенді қолданылады.

1-кестеде бастапқы диагностикалау кезеңінде алынған нәтижелер төрт көрсеткіш бойынша ұсынылған. Кестеде әрбір респонденттің жеке нәтижелері және зерттелетін көрсеткіштер бойынша жинақталған бағалары көрсетілген.

Кесте 1 – Сауалнаманың алғашқы кезеңінің нәтижелері

Аты	Зерттеуге дайындығы	Білім деңгейі	Уақытты басқару	Өзін-өзі басқару
Респондент 1	3	1	1	3
Респондент 2	1	3	3	1
Респондент 3	2	1	1	2
Респондент 4	1	3	1	1
Респондент 5	2	3	3	3
Респондент 6	1	1	1	2
Респондент 7	1	1	3	3
Респондент 8	3	1	3	2
Респондент 9	2	1	2	1
Респондент 10	3	2	2	1
Респондент 11	1	3	2	3
Респондент 12	1	1	2	1
Респондент 13	1	2	3	2
Респондент 14	2	2	2	2
Респондент 15	1	2	2	1
Ескерту: авторлар құрастырған				

Кестені талдау мұғалімдердің көпшілігі зерттеушілік әрекетке дайындығы мен білім деңгейлерін төменгі және орташа деңгей (1-3 балл) түрінде бағалайтынын көрсетеді. Өзін-өзі басқару мен уақытты басқару дағдыларын көбінесе орташадан төмен деңгейде бағалайды, бұл өзіндік кәсіби әрекетін ұйымдастырудағы қиындықтардың болуы мен тиімді жоспарлау үшін құралдардың жетспеушілігін білдіреді. Диагностика жасау үшін алынған осы межелер педагогтердің зерттеушілік әрекетке ене алуы мен оқытуда инновациялық тәсілдемелерді қолдануға қабілетті болуына тікелей әсер етуге бағытталған.

Зерттеушілік құзыреттілік пен өзін-өзі басқарудың ағымдағы деңгейі жайлы жалпы мәліметті анықтау үшін мәліметтерді біріктіре өңдеу жүргізілді, онда диагностикаланатын әр көрсеткіш бойынша орташа балл есептелді. Бұл педагогтерді кәсіби дайындаудағы мәселелерді және жалпы тенденцияларды анықтауға мүмкіндік береді.

2-суретте берілген график оқыту модулін ұйымдастыру барысында қандай бағыттарға басымдық беру қажеттігін көрнекі түрде көрсетеді.

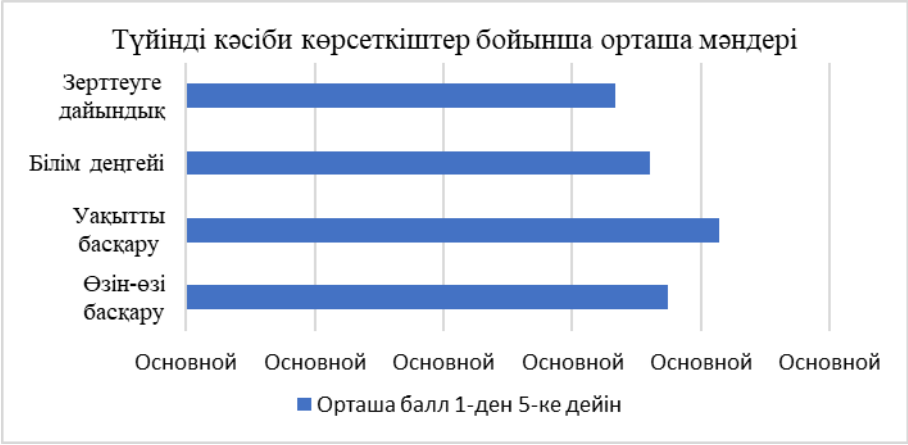

Сурет 2 – Түйінді кәсіби көрсеткіштер бойынша орташа мәндері

Ескерту: авторлар құрастырған

Көрсетілген мәліметтер негізінде бастауыш сынып мұғалімдері арасында зерттеушілік құзыреттілік деңгейі мен өзін-өзі басқару дағдыларының бастапқы деңгейінің біртекті еместігі жайлы қорытынды жасауға болады. 2-суреттегі көрсеткіштердің орташа мәндері төмендегідей тенденцияны көрсетеді: «Зерттеуге дайындық» көрсеткішінің орташа мәні (шамамен 1.67) педагогтердің өз зерттеу мүмкіндіктеріне сенімсіз екендігін білдіреді; Зерттеу мәселесі жайлы білім бойынша көрсеткіштің орташа деңгейі (шамамен 1.8) тұрақты дағдының жоқтығын білдіреді; Уақытты басқару дағдысы бойынша орташа мәндер (шамамен 2.07) оқу жүктемесінің зерттеу әрекетін жүзеге асыруға кедергі болатынын білдіреді; Өзін-өзі басқару деңгейі орташа, шамамен 1.87 құрайды, бұл да осы құзыреттілікті дамытудың қажеттігін көрсетеді.

Осылайша, диагностика нәтижелері педагогтерде зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру мен өзін-өзі басқару дағдыларын қалыптастырудағы өзекті қиындықтардың барын дәлелдеді. Алынған мәліметтер ілгеріде жоспарланған оқыту модульдері мазмұнының негізіне алынды, олардың міндеті белгіленген құзыреттіліктерді мақсатты түрде дамыту болып табылады. Оқыту курсы өткізілгеннен кейінгі нәтижелерді салыстырмалы талдау оның тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді.

Сынақтан өткізудің мақсаты мұғалімдердің кәсіби әрекетіндегі нақты жағдайда модельдің тиімділігін эмпирикалық растау, сондай-ақ әзірленген оқыту модульдерінің қолданылауын бағалау болып табылады. Оқыту үдерісі бейнедәрістер, практикалық тапсырмалар, өзін-өзі тексеруге арналған тесттер және рефлексиялық сауалнамалардан тұратын онлайн-платформа арқылы жүзеге асырылды. Қатысушыларға өз беттерімен жоспар құруға және материалдарды игеру қарқынын анықтауға мүмкіндік берілді, бұл өзін-өзі басқару ұстанымдарына сай келеді.

Оқыту өзара байланысты өзін-өзі басқару, зерттеушілік әрекет, уақытты басқару, өзін-өзі рефлексиялау, ақпараттық сауаттылық пен өзіндік кәсіби дамуын жоспарлау жайлы тақырыптарын қамтитын модульдерді біртіндеп өту негізінде құрылды. Курс соңында қатысушылар қорытынды мини жоба дайындап, қорытынды өзіндік диагностикадан өтті.

Мониторинг бірнеше параметрлер бойынша жүргізілді: платформада белсенді болу, тапсырмаларды орындау сапасы, өзін-өзі тестілеу нәтижесі, рефлексиялық сауалнаманың мәліметтері. Педагогтердің жоспар құру, мақсат қою, өзіне-өзі талдау жасау және басқарылатын өздігінен білім алу дағдыларын қалыптастыруға ерекше мән берілді.

Сынақ нәтижелері ұсынылған модельдің тұрақты кәсіби біліктерін қалыптастыруға, өзін-өзі басқару мен зерттеу әрекетін кіріктіруге, кәсіби өсуге қызығушылықты арттыруға себепші болатынын дәлелдеді. Қатысушылар саналылық, зерттеуге бастамашылық және өз әрекетін өз бетімен ұйымдастыруға қабілеттілік деңгейінде елеулі өзгерістерді көрсетті.

2-кестеде оқыту модульдерін өткеннен кейінгі бастауыш сынып педагогтерінің зерттеушілік құзыреттілігі мен өзін-өзі басқару дағдылары деңгейін қайтадан диагностикалау нәтижесі көрсетілген. Түйінді көрсеткіштер бойынша өзін-өзі бағалаудың өскенін байқауға болады: қатысушылардың біразы өз біліктерін жоғары деңгейде (4–5 балл) бағалайды. Бұл ұсынылған оқыту контентінің тиімділігін және респонденттердің кәсіби дамуының оң динамикасын көрсетеді.

Кесте 2 – Қайта жүргізілген диагностиканың нәтижелері

Аты	Зерттеуге дайындығы	Білім деңгейі	Уақытты басқару	Өзін-өзі басқару
Респондент 1	4	5	5	4
Респондент 2	5	4	4	4
Респондент 3	4	4	4	5
Респондент 4	4	5	5	4
Респондент 5	5	5	5	4

Респондент 6	5	4	4	5
Респондент 7	5	5	4	4
Респондент 8	4	4	5	4
Респондент 9	4	4	5	5
Респондент 10	5	5	5	5
Респондент 11	5	5	5	5
Респондент 12	5	5	4	4
Респондент 13	4	5	5	5
Респондент 14	4	4	4	4
Респондент 15	4	4	5	4
Ескерту: авторлар құрастырған				

3-суретте оқыту модульдерін өткеннен кейінгі бастауыш сынып педагогтерінің зерттеушілік құзыреттілігі мен өзін-өзі басқару дағдыларының қалыптасқандық деңгейінің орташа мәндері көрсетілген. Диаграммадан көргеніміздей, барлық түйінді көрсеткіштер бойынша респонденттердің өзін-өзі бағалауда елеулі өсу байқалады. «Зерттеуге дайындығы», «Білім деңгейі», «Уақытты басқару» және «Өзін-өзі басқару» межелері бойынша жоғары деңгейге (4–5 балл) жуық.

Сурет 3 – Оқытудан кейінгі түйінді кәсіби көрсеткіштер бойынша орташа мәндері

Ескерту: авторлар құрастырған

Бұл нәтижелер 2026 жылы жүргізілген Sannert, Baur және Krelldің жүйелі шолу қорытындыларымен де үндеседі. Авторлар 33 эмпирикалық зерттеуді талдау негізінде мұғалімдердің зерттеушілік құзыреттерін дамытуға бағытталған кәсіби бағдарламаларда практикалық тапсырмаларды орындау, алынған білімді педагогтің нақты кәсіби тәжірибесінде қолдану және рефлексия жасау сияқты әрекеттердің кеңінен қолданылатынын анықтаған. Зерттеу нәтижелері мұндай кәсіби даму бағдарламаларының мұғалімдердің білімі мен кәсіби ұстанымдарына, сондай-ақ педагогикалық практикасына оң ықпал етуі мүмкін екенін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, біздің зерттеуімізде «Зерттеуге дайындығы» көрсеткішінің 1,67-ден 4,47-ге, ал «Білім деңгейінің» 1,80-ден 4,53-ке дейін өсуі теориялық білімді практикалық тапсырмалармен, өзіндік бағалаумен және рефлексиямен ұштастырған оқыту мазмұнының нәтижелілігімен мазмұндық тұрғыдан сәйкес келеді (Sannert et al., 2026). Сонымен қатар, аталған жүйелі шолу кәсіби даму бағдарламаларының тиімділігін бағалауда зерттеу дизайнына қатысты шектеулердің бар екенін атап көрсетеді. Сондықтан біздің зерттеуіміздегі алынған оң динамиканы модельдің бастапқы эмпирикалық нәтижесі ретінде қарастырған жөн[17].

3-кестеде бастауыш сынып педагогтерінің зерттеушілік құзыреттіліктері мен өзін-өзі басқару дағдыларының түйінді көрсеткіштері бойынша оқыту модульдерін оқытуға дейінгі және оқытудан кейінгі орташа мәндерінің салыстырмалы мәліметтері көрсетілген. Алынған мәліметтер кәсіби құзыреттіліктерінің қалыптасқандық деңгейінде әлдеқайда оң өзгерістің барын көрсетеді. Берілген 15 педагогтің бастапқы және қайталама нәтижелеріне сүйеніп, жұптасқан t-test есептегенде барлық төрт көрсеткіш бойынша айырмашылық статистикалық мәнді ($p < 0,001$) болып шығады. Есептеу нәтижелері шамамен:

Кесте 3 – Түйінді көрсеткіштер бойынша орташа мәндердің салыстырмалы мәліметтері

Көрсеткіш	Дейін	Кейін	t(14)	p	Cohen’s d
Зерттеуге дайындығы	1,67	4,47	10,02	<0,001	2,59
Білім деңгейі	1,80	4,53	11,98	<0,001	3,09
Уақытты басқару	2,07	4,60	10,72	<0,001	2,77
Өзін-өзі басқару	1,87	4,40	9,91	<0,001	2,56
Ескерту: авторлар құрастырған					

3-ші кестеде келтірілген paired-samples t-test қолданылғанын міндетті түрде көрсету керек, себебі бірдей 15 педагог оқытуға дейін де, кейін де өлшенген. Бастапқы және қорытынды диагностикалау нәтижелерінің арасындағы айырмашылықтың статистикалық мәнділігін анықтау мақсатында жұптасқан таңдамаға арналған t-критерийі (paired-samples t-test) қолданылды. Статистикалық талдау бір топқа кіретін 15 педагогтің оқытуға дейінгі және оқытудан кейінгі нәтижелері негізінде жүргізілді. Сонымен қатар, өзгерістердің практикалық мәнін бағалау үшін Cohen’s d әсер мөлшері есептелді.

Статистикалық өңдеу нәтижесінде барлық төрт көрсеткіш бойынша оқытуға дейінгі және оқытудан кейінгі нәтижелер арасында статистикалық мәнді айырмашылық анықталды. «Зерттеуге дайындығы» көрсеткіші бойынша орташа мән 1,67-ден 4,47 балға дейін жоғарылап, айырмашылық статистикалық мәнді болды ($t(14)=10,02$; $p<0,001$; $d=2,59$). «Білім деңгейі» көрсеткіші 1,80-ден 4,53 балға дейін өсті ($t(14)=11,98$; $p<0,001$; $d=3,09$). «Уақытты басқару» көрсеткіші бойынша орташа мән 2,07-ден 4,60 балға дейін жоғарылап, статистикалық мәнді өзгеріс көрсетті ($t(14)=10,72$; $p<0,001$; $d=2,77$). Ал «Өзін-өзі басқару» көрсеткішінің орташа мәні 1,87-ден 4,40 балға дейін өсті ($t(14)=9,91$; $p<0,001$; $d=2,56$).

Осы нәтижелер барлық қарастырылған көрсеткіштер бойынша оқытуға дейінгі және кейінгі айырмашылықтардың кездейсоқ өзгеріспен ғана түсіндірілмейтінін көрсетеді. Cohen’s d көрсеткіштерінің жоғары болуы өзгерістердің тек статистикалық емес, практикалық тұрғыдан да айқын болғанын аңғартады. Ең жоғары әсер мөлшері «Білім деңгейі» ($d=3,09$) және «Уақытты басқару» ($d=2,77$) көрсеткіштері бойынша байқалды. Бұл оқыту мазмұнында педагогикалық зерттеудің негіздерін меңгерту мен уақытты тиімді ұйымдастыруға бағытталған тапсырмалардың нәтижелі болғанын көрсетуі мүмкін.

Сонымен бірге, алынған статистикалық нәтижелерді зерттеу дизайнының ерекшеліктерін ескере отырып түсіндіру қажет. Іріктеменің шағын болуы ($n=15$), бақылау тобының болмауы және диагностиканың өзін-өзі бағалау форматына негізделуі нәтижелерді барлық бастауыш сынып мұғалімдеріне жалпылауға мүмкіндік бермейді. Сондықтан анықталған статистикалық мәнді айырмашылық әзірленген оқыту модулінің осы зерттеу тобы аясындағы оң динамикамен байланысты екенін көрсететін эмпирикалық дәлел ретінде қарастырылады.

Кестеде келтірілген салыстырмалы талдаудың нәтижелері оқыту модульдерін өткеннен кейінгі бастауыш сынып педагогтерінің зерттеушілік құзыреттілігін және өзін-өзі бақылау дағдыларының қалыптасқандық деңгейдің оң динамикасын көрсетеді.

4-суретте салыстырмалы график бейнеленген, мұнда оқыту модулін оқытуға дейінгі және оқытқаннан кейінгі бастауыш сынып мұғалімдерінің түйінді кәсіби көрсеткіштерінің орта мәндерінің өзгергені көрсетілген.

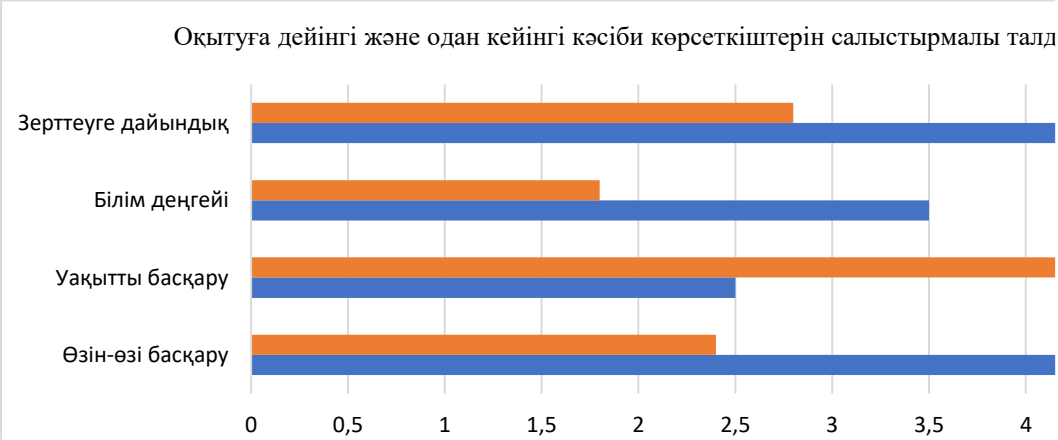

Сурет 4 – Оқытуға дейінгі және одан кейінгі кәсіби көрсеткіштерді салыстырмалы талдау
Ескерту: авторлар құрастырған

Салыстырмалы диаграмма оқыту модулін өткеннен кейінгі бастауыш сынып педагогтерінің кәсіби құзыреттілігінің оң динамикалық өзгерісін көрнекі көрсетеді. Графиктен көргеніміздей, «Зерттеуге дайындығы», «Білім деңгейі», «Уақытты басқару» және «Өзін-өзі басқару» сияқты барлық түйінді көрсеткіштер бойынша оқытудан кейінгі орташа мәндері бастапқы нәтижеден біршама жоғарылағанын байқауға болады.

Зерттеу нәтижелерін интерпретациялау барысында оның әдіснамалық шектеулерін ескеру қажет. Біріншіден, зерттеуге 15 бастауыш сынып мұғалімінің қатысуы алынған нәтижелерді кең педагогикалық популяцияға жалпылауға шектеу қояды. Іріктеменің шағын болуы зерттеу нәтижелерін бастапқы эмпирикалық деректер ретінде қарастыруды талап етеді және әртүрлі педагогикалық, өңірлік және кәсіби топтарға қатысты қорытынды жасауға мүмкіндік бермейді.

Екіншіден, зерттеуде бақылау тобы қарастырылмады**.** Осыған байланысты оқыту модулінен кейін байқалған оң динамиканы тек әзірленген модельдің әсерімен тікелей байланыстыруға болмайды, өйткені өзгерістерге басқа да сыртқы факторлардың ықпалы болуы ықтимал. Сондықтан алынған нәтижелер модельдің тиімділігін көрсететін бастапқы эмпирикалық дәлел ретінде бағаланды.

Үшіншіден, зерттеуде қолданылған диагностикалық құралдың негізгі бөлігі педагогтердің өзін-өзі бағалауына негізделді. Өзін-өзі бағалау кәсіби рефлексияны анықтауға мүмкіндік бергенімен, респонденттердің жауаптарына субъективті қабылдау, әлеуметтік тұрғыдан қолайлы жауап беруге ұмтылу және өз мүмкіндіктерін асыра немесе төмен бағалау сияқты факторлар әсер етуі мүмкін. Осыған байланысты сауалнама нәтижелерін педагогтердің нақты зерттеушілік әрекетін толық сипаттайтын объективті көрсеткіш ретінде қабылдауда сақтық қажет.

Сонымен қатар, зерттеу оқытуға дейінгі және оқытудан кейінгі нәтижелерді салыстыруға негізделгендіктен, анықталған өзгерістердің ұзақ мерзімді тұрақтылығы бағаланған жоқ. Болашақ зерттеулерде іріктеме көлемін ұлғайту, бақылау тобын енгізу, объективті бағалау құралдарын және практикалық тапсырмаларды пайдалану, сондай-ақ

кейінгі кезеңдегі өлшемдерді ұйымдастыру ұсынылады. Бұл әзірленген модельдің әсерін неғұрлым нақты бағалауға және алынған нәтижелердің тұрақтылығын анықтауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Нәтижелері талдау шығармашылық модульдер, практикалық тапсырмалар, өзін-өзі талдау құралдары мен өзін-өзі басқаруды дамыту бойынша нұсқаулықтардан тұратын интербелсенді онлайн-курсты қолдану қатысушылардың кәсіби жағынан едәуір өскенін көрсетті. Курсты өтуге дейінгі және одан кейінгі диагностиканың мәліметтерін салыстыру барысында зерттелетін құзыреттіліктердің сандық та, сапалық та жағының тұрақты оң өзгерістерін көруге болады.

Барлық негізгі көрсеткіштер бойынша орташа мәндері жоғарылаған, бұл педагогтердің зерттеушілік білімдерінің кеңейгенін, зерттеушілік әрекетті жүзеге асыруға дайындығының артқанын, сондай-ақ тиімді жоспарлау мен өзін-өзі ұйымдастыру дағдыларының дамығанын көрсетті.

«Білім деңгейі» мен «Уақытты басқару» межелері бойынша әлдеқайда жоғары оң көрсеткіштер байқалады, бұл практикалық дағдыларды қалыптастыруға бағытталған білім беру стратегияларының табыстылығын көрсетеді.

Курстың онлайн-форматы оқытудың икемділігін, материалдардың қолжетімділігі мен курс мазмұнын игерудің қарқынын өз бетімен таңдау мүмкіндігін қамтамасыз етті, бұл педагогтердің қызығушылығының артуына және өзін-өзі басқару дағдысын дамытуға қосымша фактор болып табылады. Онлайн форматта контентпен жұмыс қатысушылардың өз беттерімен мақсат қойып, оқыту кезеңдерін жоспарлауға, өз әрекетінің нәтижелерін рефлексиялауға мүмкіндік берді, бұл өз кезегінде олардың зерттеушілік мәдениетін дамытуды күшейте түсті.

Осылайша, қайта жүргізілген диагностика нәтижелері кәсіби әрекетке қойылатын заманауи талаптар жағдайында бастауыш деңгей педагогтерінің біліктілігін арттыру формасы ретіндегі оқыту онлайн-курсын қолданудың тиімділігін дәлелдеді. Әзірленген курс педагогикалық қызметкерлердің зерттеушілік және ұйымдастырушылық құзыреттіліктерін дамытуға бағытталған келешектегі білім беру бағдарламалары үшін негіз бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Бабанский Ю.К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований. Москва: Педагогика. —1982. —192 с.

2 Holmes W., Bialik M., Fadel C. (2019) Artificial Intelligence in Education: Promise and Implications. Boston: Center for Curriculum Redesign. 68 p.

3 Luckin R. (2022) AI for School Teachers. London: Routledge. 240 p.

4 Левченко Т.А., Агеева Л.Е. Исследовательская компетентность как компонент профессиональной подготовки будущих педагогов // Журнал педагогических наук, Казахстан. —2022. [Электронный ресурс] - URL: bulletin-pedagogic-sc.kaznu.kz (дата обращения: 01.10.2025).

5 Salmento H., Murtonen M., Kiley M. (2021) Understanding Teacher Education Students' Research Competence Through Their Conceptions of Theory // Frontiers in Education. Vol. 6. Article 763803. DOI: 10.3389/feduc.2021.763803.

6 Sahin A.-M. et al. (2023) Digital competences in research: creativity and entrepreneurship as essential predictors for teacher training // Journal of Computers in Education.. Vol. 11. P. 1263-1282.

7 Gümüşok F., Taner-yavuz G., Balıkçı G. (2024) Research competence in initial teacher education: Perceptions, orientations, and suggestions // Turkish Journal of Education. P. 74-91.

8 Katayev S., Burdina E. (2023) Developing research competencies in secondary school teachers within the context of contemporary educational content // Educação e Pesquisa. Vol. 49, e257253.

9 Федосова Л.И. Формирование исследовательской компетентности педагога: структура, содержание, методика // Педагогическое образование. —№3. — 2014. — С. 17–23.

10 Katayev Y., Saduakas G., Nurzhanova S., Umirbekova A., Ospankulov Y., Zokirova S. (2023) Analysis of teachers' research competencies, scientific process skills and the level of using information and communication

technologies // International Journal of Education in Mathematics, Science and Technology. Vol. 11. No. 5. P. 1184-1203. DOI: 10.46328/ijemst.3613.

11 Ercoşkun M.H., Erişmiş F. (2025) An Investigation into Teachers' Self-Management, Self-Control, and Self-Leadership Skills // Pamukkale University Journal of Education. Vol. 63, P. 63-89.

12 Панчук Е.Ю., Марченко Д.А. Самоменеджмент как инструмент повышения эффективности работы сотрудников // Вестник Ангарского государственного технического университета. —№18. —2024. —С. 405–408. —DOI: https://doi.org/10.36629/2686-777X-2024-1-18-405-4080.

13 Кови С.Р. 7 навыков высокоэффективных людей / Стивен Р. Кови; пер. с англ. Москва: Альпина Паблишер. —2021. —400 с.

14 Ержанова Г. Особенности развития исследовательской компетентности будущих педагогов в условиях высшего образования Казахстана // Frontiers in Education. —2025. DOI: 10.3389/feduc.2025.1610757.

15 Асылбаева Ж., Нуржанова С. Формирование профессиональных навыков будущих педагогов начальных классов на основе цифрового образования // Вестник Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова. Серия Педагогические науки. —№1. —2025. —С. 60–71. —DOI: https://doi.org/10.59102/pedagogical/2025/iss1pp60-71.

16 Utemgaliyeva N.A., Mukhamedrakhimova A.Zh. Эффективность повышения качества образования посредством онлайн-платформ в высших учебных заведениях Казахстана // Педагогический журнал им. Н.Н. Гумилева. — Т.150, №1. — 2025.— С. 95-105. — DOI: https://doi.org/10.32523/3080-1710-2025-150-1-95-105.

17 Sannert R., Baur A., & Krell M. (2026). Design and effectiveness of professional development programmes to support teachers in promoting students' scientific inquiry competencies: A critical and systematic review of empirical studies. *Studies in Science Education*. https://doi.org/10.1080/03057267.2026.2688670

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОГО УРОВНЯ ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ САМОМЕНЕДЖМЕНТА

Аннотация

Современные условия трансформации системы образования предъявляют к педагогам всё более высокие требования, предполагая не только глубокое владение предметными знаниями, но и умение самостоятельно анализировать и совершенствовать собственную профессиональную деятельность. Особенно актуальна эта задача для учителей начальной школы, поскольку именно на данном этапе закладываются основы образовательной траектории учащихся, формируются их учебные интересы и мотивация к познанию.

Представленная работа посвящена изучению одного из возможных путей повышения исследовательской компетентности педагогов — развитию навыков самоменеджмента, рассматриваемого как совокупность умений планировать, организовывать и анализировать собственную деятельность, выстраивая личные стратегии профессионального роста. В качестве основной формы реализации подхода была разработана и апробирована программа онлайн-обучения, учитывающая специфику труда учителей начального звена и ориентированная на развитие навыков самостоятельного целеполагания, самоорганизации и рефлексии. Цель исследования — теоретически обосновать и оценить эффективность развития навыков самоменеджмента посредством онлайн-обучения как средства повышения исследовательской компетентности учителей начальной школы, совершенствования их навыков самоорганизации, профессиональной рефлексии и самостоятельного управления профессиональным развитием.

В исследовании приняли участие практикующие педагоги начальной школы, для которых проведена предварительная и итоговая диагностика уровня исследовательской компетентности и готовности к самоуправлению профессиональной деятельностью. Программа включала тематические модули, практические задания для самоанализа, интерактивные упражнения, а также инструменты самопланирования и индивидуального мониторинга прогресса.

Сравнительный анализ результатов показал устойчивые положительные изменения: участники продемонстрировали более высокий уровень осознанности в планировании и организации собственного профессионального развития, возросла их мотивация к педагогическому исследованию, улучшились навыки рефлексии и аналитической оценки собственной работы. Полученные данные свидетельствуют о целесообразности интеграции подобных онлайн-курсов в систему повышения квалификации педагогов. Представленный подход может быть адаптирован для разных категорий работников образования и служить основой формирования устойчивых практик профессионального саморазвития и непрерывного повышения исследовательской компетентности.

Ключевые слова: исследовательская компетентность, самоменеджмент, начальная школа, онлайн-обучение, профессиональное развитие, педагогическое исследование, рефлексия.

ENHANCING THE RESEARCH COMPETENCE OF PRIMARY EDUCATION TEACHERS THROUGH SELF-MANAGEMENT

Abstract

The ongoing transformation of the education system places increasing demands on teachers, requiring not only strong subject knowledge but also the ability to independently analyze and improve professional practice. This need is especially relevant for primary school teachers, whose work shapes students' educational trajectories and fosters their curiosity and motivation to learn.

This study examines the development of teachers' research competence through self-management skills—defined as the ability to plan, organize, and evaluate one's own activities while creating personal strategies for professional growth. To implement this approach, the researchers designed and tested an online training program that reflects the specific requirements of primary school teaching and focuses on independent goal-setting, self-organization, and reflection. The aim of the study is to provide a theoretical rationale and experimentally evaluate the effectiveness of developing self-management skills through online learning as a means of enhancing primary school teachers' research competence, self-organization, professional reflection, and ability to independently manage their professional development.

Practicing primary school teachers participated in the research and completed both initial and final diagnostics to assess their research competence and readiness for self-directed professional management. The program included thematic modules, practical self-analysis tasks, interactive exercises, and tools for self-planning and monitoring progress.

Comparative analysis revealed consistent positive changes: participants showed greater awareness of planning and organizing their professional development, stronger motivation for pedagogical research, and improved reflection and analytical skills. These findings confirm that such online courses can be incorporated into teacher professional development systems. The proposed approach is adaptable to different educator groups and provides a foundation for sustainable professional self-development and the continuous enhancement of research competence.

Keywords: research competence, self-management, primary education, online training, professional development, pedagogical inquiry, reflection.

REFERENCES

1 Babansky Yu.K. Problemy povysheniya effektivnosti pedagogicheskih issledovanij [*Problems of improving the efficiency of pedagogical research*]. Moscow: Pedagogika. 1982. 192 p. [in Russian]

2 Holmes W., Bialik M., Fadel C. (2019) Artificial Intelligence in Education: Promise and Implications. Boston: Center for Curriculum Redesign. 68 p. [in English]

3 Luckin R. (2022) AI for School Teachers. London: Routledge. 240 p. [in English]

4 Levchenko T.A., Ageeva L.E. Issledovatelskaya kompetentnost kak komponent professionalnoy podgotovki budushchih pedagogov [*Research competence as a component of professional training of future teachers*] // Journal of Educational Sciences. Kazakhstan. Available at: —URL: http://bulletin-pedagogic-sc.kaznu.kz 2022. [in Russian]. (accessed 01.10.2025)

5 Salmento H., Murtonen M., Kiley M. (2021) Understanding Teacher Education Students' Research Competence Through Their Conceptions of Theory // Frontiers in Education. Vol. 6, Article 763803. DOI: 10.3389/feduc.2021.763803. [in English]

6 Sahin A.-M., et al. (2023) Digital competences in research: creativity and entrepreneurship as essential predictors for teacher training //Journal of Computers in Education. Vol. 11. P. 1263-1282. [in English]

7 Gümüşok F., Taner-yavuz G., Balıkçı G. (2024) Research competence in initial teacher education: Perceptions, orientations, and suggestions // Turkish Journal of Education. P. 74-91. [in English]

8 Katayev S., Burdina E. (2023) Developing research competencies in secondary school teachers within the context of contemporary educational content // Educação e Pesquisa. Vol. 49, e257253. [in English]

9 Fedosova L.I. Formirovanie issledovatelskoj kompetentnosti pedagoga: struktura, soderzhanie, metodika [*Formation of teacher's research competence: structure, content, methodology*] // Pedagogicheskoe obrazovanie. № 3. 2014. P. 17–23. [in Russian]

10 Katayev Y., Saduakas G., Nurzhanova S., Umirbekova A., Ospankulov Y., Zokirova S. (2023) Analysis of teachers' research competencies, scientific process skills and the level of using information and communication technologies // International Journal of Education in Mathematics, Science and Technology. Vol. 11. No. 5. P. 1184-1203. DOI: 10.46328/ijemst.3613. [in English]

11 Ercoşkun M.H., Erişmiş F. (2025) An Investigation into Teachers' Self-Management, Self-Control, and Self-Leadership Skills // Pamukkale University Journal of Education. Vol. 63. P. 63-89. [in English]

12 Panchuk E.Yu., Marchenko D.A. Samomenedzhment kak instrument povysheniya effektivnosti raboty sotrudnikov [*Self-management as a tool to improve employee efficiency*] // Vestnik Angarskogo gosudarstvennogo

tekhnicheskogo universiteta. № 18. 2024. P. 405–408. DOI: https://doi.org/10.36629/2686-777X-2024-1-18-405-4080. [in Russian]

13 Kovi S.R. 7 navykov vysokoeffektivnyh lyudey [7 *Habits of Highly Effective People*] /Stephen R. Covey; perevod s angl. Moscow: Alpina Publisher. 2021. 400 p. [in Russian]

14 Erzhanova G. (2025) Osobennosti razvitiya issledovatelskoj kompetentnosti budushchih pedagogov v usloviyah vysshego obrazovaniya Kazakhstana [Features of the development of research competence of future teachers in the conditions of higher education in Kazakhstan] //Frontiers in Education. DOI: 10.3389/feduc.2025.1610757. [in English]

15 Asylbayeva Zh., Nurzhanova S. Formirovanie professionalnyh navykov budushchih pedagogov nachalnyh klassov na osnove tsifrovogo obrazovaniya [*Formation of professional skills of future primary school teachers based on digital education*] // Vestnik Kokshetayskogo universiteta imeni Sh. Ualikhanova. Seriya Pedagogicheskie nauki. №1. 2025. P.60–71.DOI: https://doi.org/10.59102/pedagogical/2025/iss1pp60-71 [in Russian]

16 Utemgaliyeva N.A., Mukhamedrakhimova A.Zh. Effektivnost povysheniya kachestva obrazovaniya posredstvom onlayn-platform v vysshih uchebnyh zavedeniyah Kazakhstana [*Effectiveness of improving the quality of education through online platforms in higher educational institutions of Kazakhstan*] // Pedagogicheskiy zhurnal im. N.N. Gumileva. T. 150. № 1. 2025. P. 95–105. DOI: https://doi.org/10.32523/3080-1710-2025-150-1-95-105 [in Russian]

17 Sannert R., Baur A., & Krell M. (2026). Design and effectiveness of professional development programmes to support teachers in promoting students' scientific inquiry competencies: A critical and systematic review of empirical studies. *Studies in Science Education.* https://doi.org/10.1080/03057267.2026.2688670 [in English]

Information about authors:

Fariza Kinzhibayeva - **corresponding author,** PhD, associate professor of the Department of Preschool and Primary Education, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: fari_0974@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3279-3474

Akmaral Mukhanbetzhanova - Doctor of Science (Pedagogical), professor of the Department of Preschool and Primary Education, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: akmaral_muhanbetzhanova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4682-7391

Zhupat Astambayeva - PhD, Senior Lecturer of the Department of Primary Education, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhupat66@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4911-9614

Svetlana Kulmagambetova - candidate of pedagogical sciences, associate professor of the Foreign Languages Teaching Methods Department, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: svetlana-sk-68@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8622-1220

Информация об авторах:

Фариза Кинжибаева - **основной автор,** доктор философии (PhD), ассоциированный профессор кафедры дошкольного и начального образования, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: fari_0974@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3279-3474

Акмарал Муханбетжанова - доктор педагогических наук, профессор кафедры дошкольного и начального образования, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail:akmaral_muhanbetzhanova@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-4682-7391

Жупат Астамбаева - доктор философии (PhD), старший преподаватель кафедры «Начальное образование», Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: zhupat66@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4911-9614

Светлана Кулмагамбетова - кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры Методики преподавания иностранных языков, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: svetlana-sk-68@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8622-1220

Авторлар туралы ақпарат:

Фариза Кинжибаева - **негізгі автор,** философия докторы (PhD), Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: fari_0974@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3279-3474

Акмарал Муханбетжанова - педагогика ғылымдарының докторы, Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: akmaral_muhanbetzhanova@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-4682-7391

Жупат Астамбаева - философия докторы (PhD), Бастауыш білім беру кафедрасының аға оқытушысы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhupat66@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4911-9614

Светлана Құлмағамбетова - педагогика ғылымдарының кандидаты, Шетел тілдерін оқыту әдістемесі кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: svetlana-sk-68@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8622-1220

ҒТАМР 14.07.01 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.14**
ӘОЖ 372.891

Е.А.Тулегенов[1], А.З.Жумагазиев[2], А.С. Мурзинова[1*]

[1]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
[2]Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: murzinova_1993_kz@mail.ru

ЛЭПБУК ТЕХНОЛОГИЯСЫ – БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ

Аңдатпа

Мақалада зерттеушілік дағды ұғымы жоғары білім берудің негізгі ұстанымы, академиялық табысқа жетудің кілті, оқу іс-әрекетінің айрықша стилін қалыптастыру тәсілі, білім алуға жетелейтін түрткілерді қалыптастыратын шығармашылық әрекет, сұраққа жауап және мәселенің шешімін табу қабілеті, білім алушы жүзеге асыратын ақыл-ой операциялары мен қолданбалы іс-әрекеттердің жиынтығы ретінде анықталады. Білім алушылардың зерттеушілік дағдысын қалыптастыруға бағытталған Лэпбук технологиясы зерттеу жұмысының басты мақсаты ретінде айқындалып, оның педагогикалық артықшылықтары мен кемшіліктері, геоэкологиялық білім беруде қолдану мүмкіндіктері қарастырылады. Зерттеу жұмысының мақсаты – Лэпбук технологиясын пайдалану арқылы білім алушылардың зерттеушілік дағдысын қалыптастыру. Лэпбук технологиясының жоғары оқу орнының білім беру бағдарламасындағы «Климат өзгерістері және оның салдары», «Геоглобалистика» және «Геоэкология» пәндерін оқытуда білім алушылардың зерттеушілік дағдысын қалыптастырудағы маңызы талданады. Білім алушылардың геоэкологиялық мәселелерді лэпбук арқылы анықтауы – олардың зерттеу жүргізуге деген қызығушылығын арттыратыны және деректерді жинауға, жүйелеуге, қарқынды зерттеу мен өз бетінше ізденуге мүмкіндік беретіні тәжірибелік қолдану оның тиімді әлеуетін көрсетті. Лэпбук технологиясын география сабағында қолданудың бірнеше кезеңдері сипатталады. Лэпбукты пәнді жүргізетін оқытушының да дидактикалық міндеттерді (жаңа материалды енгізу және бекіту, меңгерілген материалды жүйелеу, т.б.) шешу үшін жасауына болатыны сараланады.

Негізгі сөздер: Лэпбук технологиясы, зерттеушілік іс-әрекет, зерттеушілік дағды, шығармашылық әрекет, геоэкологиялық білім беру.

Кіріспе

Бүгінде жоғары білім берудің басты ұстанымдарының, маңызды және өзекті міндеттерінің бірі – білім алушылардың зерттеушілік іс-әрекетіне бағытталған зерттеушілік дағдысын қалыптастыруға басымдық беру. Зерттеушілік дағды – академиялық жетістікке жетудің негізі, оқу іс-әрекетінің айрықша стилін қалыптастыру тәсілі, білім алушыларды білім алуға жетелейтін түрткілерді қалыптастыратын шығармашылық іс-әрекет, сұраққа жауап және мәселенің шешімін табу қабілеті, білім алушы жүзеге асыратын ақыл-ой операциялары мен қолданбалы іс-әрекеттердің жиынтығы. Зерттеушілік дағды білім алушыларға зерттеу мақсатын айқындауға, зерттеу сұрағын құрастыруға, зерттеу болжамын ұсынуға, зерттеу әдістемесін таңдауға, деректерді іріктеуге, талдауға және алынған нәтижелерге сүйене отырып, тұжырым жасауға, жаңалық ашуға, өз идеясын бағамдауға көмектеседі. Дәріс, әңгіме, талқылау, оқулықпен жұмыс істеу, түсіндірме және сауалнама сияқты пассивті оқыту әдістерінен кейс-технология, іскерлік және рөлдік ойын, презентация, миға шабуыл, кластер, мәселеге негізделген оқыту, жоба, тренинг сияқты белсенді және интербелсенді оқыту әдістеріне көшу зерттеушілік дағдыны қалыптастыруға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысының мақсаты – Лэпбук технологиясын пайдалану арқылы білім алушылардың зерттеушілік дағдысын қалыптастыру. Зерттеу барысында келесі міндеттер шешіледі: Лэпбук технологиясының педагогикалық артықшылықтары мен кемшіліктерін, геоэкологиялық білім беруде қолдану мүмкіндіктерін талдау, Лэпбук технологиясының білім алушылардың зерттеушілік дағдысын қалыптастырудағы әсерін анықтау. Зерттеуші Н.М. Андросова өз зерттеуінде Лэпбук технологиясын оқу іс-әрекетін ұйымдастырудың жаңа

тәсілі, ойын, шығармашылық, жаңа нәрселерді үйрену және зерттеу, үйренгендерін қайталау және бекіту, білімді жүйелеу және оқытушы мен білім алушылардың бірлескен іс-әрекеттерінің түрі екенін атап өткен [1]. И.В. Патешенконың пікірінше, «Лэпбук технологиясы – бұл өз бетінше зерттеу жұмыстарын жүргізудің тәсілі, жоба нәтижелерін ұсынудың бір түрі, білім алушылардың шығармашылық әлеуетін дамытуға, ұсынылған тақырып аясында шығармашылық арқылы креативті ойлауға және әрекет етуге, ой өрістерін кеңейтуге, қиындықтарды жеңу және қойылған мәселені шешу үшін қажетті дағдылар мен қабілеттерді қалыптастыруға бағытталған плакаттың, кітаптың және үлестірмелі материалдың жинақталған бейнесі», оқытушының кәсіби (педагогикалық) шеберлігін арттырудың, шығармашылығын әрі құзыреттілігін көрсетудің тамаша құралы, білім алушыларға білім беру және меңгерген білімдерін күнделікті өмірде пайдалануды кешенді түрде жүзеге асыратындай етіп оқу процесін ұйымдастырудың қажетті шарты [2].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Географияны оқытуда қойылған мақсаттарға жету үдерісінде тиімділігін дәлелдеп келе жатқан технологиялардың, оқытудың көрнекі-практикалық әдістерінің, ақпаратты ұсынудың интерактивті және көрнекі тәсілдерінің, қолдан жасалған қызықты білім беру құралдарының, интерактивті тақырыптық папканы жасауға және пайдалануға байланысты оқытушы, білім алушылар және олардың ата-аналары сияқты оқыту процесіне қатысушылардың іс-әрекеттер жүйесінің бірі – лэпбук технологиясы. Лэпбук технологиясы – бұл мәтіндер, фотосуреттер, географиялық карталар, суреттер, диаграммалар және графиктер түрінде ұсынылған география пәнінің белгілі бір тақырыбы бойынша мәліметтер жинақталған тақырыптық папка [3], жиналмалы кітапша түрінде болатын салыстырмалы түрде жаңа технологиялық оқыту құралы [4], интерактивті кітап элементтерін және оқу тақырыбына байланысты ақпаратты, жобаларды, диаграммаларды, тапсырмаларды және басқа да әрекеттерді қамтитын жобалық жұмыстарды біріктіретін педагогикалық технология [5], сонымен қатар жобалық, ойын, зерттеушілік технологиялардың бір түрі әрі зерттеу дағдылары мен қабілеттерін дамыту құралы. Лэпбук технологиясын ең алғаш рет 2006 жылы американдық жазушы Тэмми Дюби балаларына ақпаратты жүйелеу құралы ретінде үйде оқыту үшін жасаған. «Лэпбук» терминін ағылшын тілінен аударғанда «тізедегі кітап» деген мағынаны білдіреді. Жазушы Тэмми Дюби лэпбук технологиясын осылай атаған, себебі бүкіл лэпбук баланың тізесіне сыйып кетеді [6]. Аталмыш технология ақпаратты суреттер, шағын мәтіндер, диаграммалар және графиктер түрінде кез келген форматта және кез келген тақырыпта орналастыруға мүмкіндік беретін қалталар мен терезелерден тұрады және шығармашылық, ойын, жобалау әрі зерттеушілік іс-әрекеттерін біріктіред [3.119-126]. Лэпбук технологиясы білім алушылардың ойын, танымдық, шығармашылық және зерттеушілік іс-әрекеттерін жүзеге асыруға, білім алушыларға өз қарқынымен жұмыс істеуге және оларды қызықтыратын тақырыптарды таңдауға, ақпаратпен жұмыс істеу, оны жүйелеу, талдау және тұжырымдау сияқты зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруға, есте сақтау қабілетін дамытуға, оқу материалын терең түсінуге және визуализациялауға, оқуға деген ынтасын арттыруға, креативті ойлау сияқты шығармашылық қабілеттерін, тапқырлықтарын, тәуелсіздігін, өздерінің жұмыстарының нәтижесіне жауапкершілікпен қарауын, туындаған сұрақтарға өз бетінше түсініктеме беру, шешім қабылдау білігін дамытуға, көркемдік-эстетикалық тәрбие алуға, қарым-қатынас және жеке, жұппен, топта жұмыс істеу дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді [7]. Лэпбук технологиясының көптеген артықшылықтарына қарамастан, оның аздаған кемшілігі де бар. Атап айтқанда, уақытты қажет етуі, қысқа мерзімді жоба болсын немесе ұзақ мерзімді, оны жасауға көп уақыт қажет болады [8]. Лэпбук жасау бірнеше кезеңнен тұрады: *1. Тақырып таңдау, мақсат пен міндеттерді қою* – тақырып білім алушылардың қызығушылығы мен жас ерекшеліктеріне байланысты болады (төменгі курстардағы білім алушыларға кең және жалпылама тақырыптар, ал жоғарғы курстардағы білім алушыларға нақты ақпарат беретін тар

тақырыптар берген тиімді); *2. Жұмыс жоспарын құру* – бұл жұмыстың маңызды кезеңі болып саналады. Аталмыш кезеңнің ерекшелігі ақпарат көздерін зерттеу, олардың ішіндегі ең қажеттісін іріктеу жүзеге асырылады және зерттеулер жүргізіледі. *3. Макет жасау* – аталмыш кезең шығармашылыққа арналған. Макет жасау үшін интернеттен жүктеліп, басып шығарылған лэпбукке арналған дайын үлгілер немесе білім алушылардың өздері салған үлгілері, А3 форматындағы қалың қағаз парағы немесе 2 дана А4 форматындағы қағаз парағы, қайшы, желім, түрлі түсті қарындаштар мен қаламдар, фломастерлер және тағы басқа кеңсе тауарлары қажет; *4. Материалды таңдау* – мәтіндер, фотосуреттер, сызбалар, карталар, жұмбақтар және тағы басқалар; *5. Қалталары бар тақырыптық папка жасау* – бұл кезең практикалық кезең, мұнда таңдалған материалдардың көмегімен қалталары бар тақырыптық папка жасау; *6. Лэпбукты ұсыну* [9]. Лэпбукты оқытушы да, білім алушылар да жасауына болады. Оқытушы лэпбукты дидактикалық міндеттерді шешу, жаңа материалды енгізу және бекіту, меңгерілген материалды жүйелеу немесе білім алушылардың белгілі бір дағдыларын дамыту мақсатында қолданады. Білім алушылар лэпбукты жоба және өзі мен айналасындағылар үшін практикалық маңызы бар өнім ретінде жасайды. Жоба бойынша білім алушы дербес және топпен жұмыс істей алады. Оқытушы бұл процесте сырттай бақылаушы, ынталандырушы қызметін атқарады, тек қажет болған жағдайда ғана лэпбук жасауға араласып, кеңес беру арқылы білім алушыларға көмектеседі. Лэпбук технологиясын бекіту және қайталау сабақтарында қолданған тиімді [10]. Аталмыш технологияны «Климат өзгерістері және оның салдары», «Геоглобалистика» және «Геоэкология» сабақтарындағы геоэкологиялық мәселелерді оқытуда белсенді түрде пайдалануға болады, себебі бұл кітапша білім алушыларға мәтіндер, суреттер, кестелер, диаграммалар, графиктер, анимациялар мен бейнематериалдарды қамтитын интерактивті оқу материалдарын өз бетінше жасауға мүмкіндік береді, мұндай материалдар геоэкологиялық мәселелерді көрнекі түрде көрсетуге көмектеседі, бұл өз кезегінде білім алушылардың геоэкологиялық мәселелерді жақсы түсініп, көзбен елестетуіне ықпал етеді. Лэпбук технологиясының білім алушылардың зерттеушілік дағдысын қалыптастыруға әсерін бірнеше аспектіде қарастыруға болады. Атап айтқанда, *деректерді жинау және жүйелеу* (лэпбук құрастыру барысында білім алушылар ең алдымен ұсынылған тақырып аясында деректерді жинайды және оларды сараптап, қажетті, әрі маңызды деректерді іріктейді, содан кейін жинақталған ақпараттарды жүйелеу кезінде оларды шағын мәтін, фотосурет, кесте, диаграмма, график және тағы басқа да визуалды элементтер арқылы құрылымдап, лэпбук мазмұнына енгізеді, нәтижесінде зерттеушілік дағдысы күшейеді); *қарқынды зерттеу және өз бетінше іздену* (лэпбук білім алушылардың өздігінен зерттеу жүргізуіне мүмкіндік береді, өздері жасап отырған лэпбуктарына қарап білім алушылар зерттеу сұрақтарын анықтай алады, болжамдар ұсына алады, талдау көрсеткіштеріне салыстырмалы анализ жасай алады және тұжырымдарды түйіндей алады); *кері байланыс және метатаным* (білім алушылар лэпбукты дайындағаннан кейін өздерінің жұмыстарын талдап, қайтадан бағалау мүмкіндігіне ие болады: қай бөлімдерін жақсарту қажет екенін және қандай деректерді тереңірек зерттеу керектігін анықтай алады, бұл метатанымдық дағдыларды дамытуға әсер етеді [11].

Зерттеу лэпбук технологиясын географияны оқыту аясында білім алушылардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастыру құралы ретінде пайдаланудың педагогикалық мүмкіндіктерін айқындауға бағытталды. Зерттеуде сапалық зерттеудің жоба әдісі қолданылды. Зерттеу нысаны – географияны оқыту процесіндегі лэпбук технологиясын қолдану. Зерттеу пәні – лэпбук жасау барысындағы білім алушылардың ақпаратты іздеу, іріктеу, талдау, жүйелеу, визуализациялау және де алынған ақпарат негізінде тұжырымдама жасау секілді зерттеушілік іс-әрекеттер. Зерттеуге Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, География кафедрасының 6В01510-География білім беру бағдарламасының 2 курсында оқитын 20 білім алушы қатысты және білім алушылар 4 топқа бөлініп, әр топ 5 адамнан болды. Зерттеу «Климат өзгерістері және оның салдары» пәні аясында «Ауаның

ластануы» тақырыбын оқыту барысында жүргізілді. Зерттеу келесі кезеңдерден тұрды: біріншіден, зерттеудің мақсатын әрі лэпбуктың мазмұнына қойылатын талаптарды айқындау; екіншіден, мәлімет көздерін іздестіру және сұрыптау; үшіншіден, алынған мәліметті талдау және жүйелеу; төртіншіден, лэпбуктың құрылымын дайындау; бесіншіден, сұрыпталған мәліметтерді визуализациялау және оларды тақырыптық папкаларға қою; алтыншыдан, дайын болған өнімді таныстыру; жетіншіден, білім алушылардың жасаған жұмысын бағалау және олардың экспериментке қатысты көзқарасын анықтау. Лэпбук жасау кезінде білім алушыларға мәліметті дайын түрінде көрсету емес, мәліметті өз бетінше қарастыру, әртүрлі ақпарат көздерін салыстыру, олардың арасынан зерттеу тақырыбына сай келетін ақпараттарды сұрыптау, таңдап алынған мәліметтерді ықшамдау және жүйелеу, сонымен қатар оны көрнекі түрде ұсыну міндеттері жүктелді. Осыған орай лэпбуктың өзі зерттеудің басты нәтижесі ретінде ғана емес, сондай-ақ білім алушылардың зерттеушілік іс-әрекеттерін жүзеге асыратын оқу құралы ретінде қарастырылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Зерттеу тапсырмасы ретінде «Климат өзгерістері және оның салдары» пәніндегі «Ауаның ластануы» тақырыбын оқыту барысында География кафедрасының 6В01510-География білім беру бағдарламасының 2 курсында оқитын 20 білім алушыға мынандай лэпбук жасау тапсырмасы ұсынылды. Тапсырманы орындау ережесі: 1. Ұсынылған тақырып бойынша қажетті ақпарат көздерін іздеу және оларды іріктеу; 2. А3 форматындағы қалың қағаз парағы немесе 2 дана А4 форматындағы қағаз парағы, түрлі түсті қағаз, қайшы, желім немесе скотч, түрлі түсті қарындаштар мен қаламдар, өшіргіш, фломастерлер және тағы басқа кеңсе тауарлары, сәндік элементтер сияқты құрал-жабдықтардың көмегімен лэпбуктың макетін жасау; 3. Материалды таңдау және қалталары бар тақырыптық папка жасау. Папка келесі элементтерден тұруы керек: Жадынама кітапша: «Ауа» және «Ауаның ластануы». Осы жерде ауа және ауаның ластануының не екенін анықтау; Терезе: «Неліктен ауа ластанады?». Ластанудың негізгі себептері туралы ақпаратты табу; Шағын кітапша: «Мәселенің тарихы». Ауаның ластануы қашан байқала бастағанын, ауаның ластануымен байланысты геоэкологиялық апаттар туралы мәліметтерді қарастыру. Кірістірмелер: «Ластану көздері» және «Ластайтын заттардың түрлері». Бірінші кірістірмеде ластану көздерін, екінші кірістірмеде ластайтын заттарды анықтау; Ашылатын кітапша: «Ауаның ластануы қандай қауіп төндіреді?». Бұл жерде ауаның ластануының адамның денсаулығына, өсімдіктер мен жануарларға әсерін, озон қабатының бұзылуын, парниктік эффектіні айту; Қалта: «Ауаны қалай қорғауға болады?». Ауаны ластанудан қорғау жолдарын ұсыну; Ашылатын қалта: «Ауа ластануының түрлері». Табиғи, антропогендік, химиялық, физикалық, механикалық, биологиялық сияқты түрлерін жазу; 4. Лэпбукты ұсыну.

Тапсырманы орындау барысы: біріншіден, білім алушылар төрт топқа бөлінді және әр топтың атқаратын қызметтерін анықтады (бірінші топқа ақпаратты жинау және іріктеу, екінші топқа лэпбуктың макетін жасау, үшінші топқа табылған ақпараттан қажетті материалды таңдау, төртінші топқа қалталары бар тақырыптық папка жасау және таңдалған материалдарды сол папкаларға орналастыру тапсырылды); екіншіден, барлық топ бірігіп жұмыстың мақсатын айқындады; үшіншіден, әр топ өз жұмыстарын орындады: бірінші топ «Ауаның ластануы» тақырыбы бойынша дереккөздерді Web of Science, Google Scholar, eLibrary, Perplexity сияқты ақпарат іздеу құралдарынан іздеді, нәтижесінде жиырмадан астам соңғы он жыл ішінде жарияланған, қаралым көрсеткіші жоғары ғылыми жарияланымдарды, оқулықтарды, монографияларды тапты және онға жуық қажетті деректерді іріктеп алып үшінші топқа тапсырды; екінші топ 2 дана А4 форматындағы қағаз парағын және басқа кеңсе тауарларын пайдалана отырып өздерінің шығармашылық ойлауы бойынша лэпбуктың макетін құрастырды; үшінші топ іріктеп алынған материалды таңдады және оларды өңдеп келесі топқа тапсырды, төртінші топ солардың негізінде қалталары бар 7 тал тақырыптық папка жасады және жұмысты аяқтады. «Ауа» және «Ауаның ластануы» деп аталатын бірінші

папкаға ауа және ауаның ластануының не екенін анықтап, терминдердің моделін құрастырып салды; «Неліктен ауа ластанады?» деген екінші папкаға ластанудың негізгі себептері туралы ақпаратты тауып, суреттер түрінде орналастырды; «Мәселенің тарихы» атты үшінші папкаға ауаның ластануы қашан байқала бастағаны, ауаның ластануымен байланысты геоэкологиялық апаттар туралы мәліметтерді шағын мәтін түрінде салды. «Ластану көздері» және «Ластайтын заттардың түрлері» деп аталатын төртінші папкаға ластану көздерін және ластайтын заттар туралы ақпаратты кесте түрінде салды; «Ауаның ластануы қандай қауіп төндіреді?» тақырыбындағы бесінші папкаға ауаның ластануының адамның денсаулығына, өсімдіктер мен жануарларға әсерін, озон қабатының бұзылуын, парниктік эффекті туралы мәліметтерді мәтін түрінде орналастырды; «Ауаны қалай қорғауға болады?» деген алтыншы папкаға ауаны ластанудан қорғау жолдарын салды; «Ауа ластануының түрлері» деп аталатын жетінші папкаға табиғи, антропогендік, химиялық, физикалық, механикалық, биологиялық сияқты ластану түрлерін мәтін және сурет түрінде орналастырды (сурет 1).

Сурет 1 - «Ауаның ластануы» тақырыбына жасалған лэпбук
Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Кесте 1-Бағалау критерийі мен дескрипторлар

Бағалау критерийі	Дескрипторлар
Мәліметтерді іздеу және дереккөздерді сұрыптау	Керекті мәлімет көздерін өз бетінше табады, әртүрлі ақпарат көздерін қолданады, мәліметтің тақырыпқа байланысын анықтайды, сенімді деректерді таңдайды
Мәліметтерді талдау және саралау	Ақпаратты салыстырады, керектісін іріктейді, маңызды әрі қосымша ақпаратты ажыратады, ақпараттың дұрыстығын анықтайды, керекті ақпаратты қысқаша түрде өңдейді
Мәліметтерді жүйелеу және визуализациялау	Жинақталған ақпараттарды белгілі бір тәртіппен орналастырады, мәліметтерді мәтін, кесте, кескін, сурет және басқа көрнекі нысан арқылы құрылымдайды, зерттеудің тақырыбына сай байланыстарды көрсетеді
Тұжырым жасау және нәтижені ұсыну	Жинақталған және талданған мәлімет негізінде тұжырымдар жасайды, зерттеу нәтижесін түсіндіреді, аяқталған жұмысты аудитория алдында таныстырады
Ескерту: Авторлармен құрастырылған	

Білім алушылардың зерттеушілік дағдыларын бағалау үшін төмендегі критерийлер пайдаланылды. Бағалау тек жасалған лэпбуктың көркемдік немесе бейнелік сапасын айқындауға емес, оны жасау барысында іске асырылған зерттеушілік іс-әрекеттерді бағалауға бағытталды.

Зерттеу барысында білім алушылар бағалау критерийлеріне сәйкес бағаланды (Кесте 1). Әрбір критерий 5 балдық шкала бойынша бағаланды, атап айтсақ 5 балл – зерттеушілік іс-әрекет толықтай және дербес орындалған, 4 балл – зерттеушілік іс-әрекет негізінен дұрыс орындалған, 3 балл – зерттеушілік іс-әрекет жартылай орындалған және оқытушының көмегін керек етеді, 2 балл – зерттеушілік іс-әрекет дұрыс орындалмаған, 1 балл – зерттеушілік іс-әрекет орындалмаған. Бағалау қорытынды өнімнің сыртқы бейнесіне ғана емес, сонымен бірге ақпаратты іздеу, іріктеу, талдау, жүйелеу, визуализациялау және де алынған ақпарат негізінде тұжырымдама жасау секілді зерттеушілік іс-әрекеттерге негізделді.

Әр топтағы білім алушылардың жеке бағалары 5 балдық шкала бойынша белгіленді (Кесте 2).

Кесте 2-Білім алушылардың зерттеушілік дағдыларын бағалау нәтижелері:

Топ	Білім алушы	Балл (5 балдық шкала бойынша)
1 топ	1	4,9
	2	4,8
	3	4,6
	4	4,5
	5	4,3
2 топ	6	4,7
	7	4,8
	8	4,6
	9	4,4
	10	4,2
3 топ	11	4,5
	12	4,8
	13	4,7
	14	4,5
	15	4,4
4 топ	16	4,6
	17	4,9
	18	4,5
	19	4,7
	20	4,8
Ескерту: Авторлармен құрастырылған		

Орташа көрсеткіш: 1 топ – 4,62; 2 топ – 4,54; 3 топ – 4,58; 4 топ – 4,70; жалпы – 4,61/5. Зерттеу кезінде алынған бұл сандық көрсеткіштер сипаттамалық статистика негізінде өңделді. Әр топтың орташа балы білім алушылардың жеке балдарының арифметикалық орташа мәні ретінде есептелді. 4 топтың нәтижелерін қосу нәтижесінде жалпы орташа көрсеткіш анықталды. Аталмыш зерттеуде 4,61/5 жалпы көрсеткіш жасалған лэпбуктың көркемдік сапасының көрсеткіші ретінде емес, критерийлер негізінде бағаланған білім алушылардың зерттеушілік іс-әрекеттерінің жиынтық нәтижесін сипаттайтын көрсеткіш ретінде түсіндіріледі. Осы көрсеткіш зерттеу кезінде пайдаланылған критерийлер бойынша алынған балдардың орташа деңгейін көрсетеді, әрі білім алушылардың зерттеушілік дағдыларының жоғары деңгейде қалыптасқанын сипаттайды.

Лэпбукпен жұмыс аяқталғаннан кейін білім алушылармен жүргізілген әңгімелесу барысында олар лэпбук жасау үдерісін қызықты деп бағалады. Лэпбукпен жұмыс нәтижесінде білім алушылар «Ауаның ластануы» тақырыбы бойынша өз білімдерін жүйеледі; тақырып аясында шығармашылық ойлауға және әрекет етуге дағдыланды; қажетті ақпаратты өз бетінше іздеуді, оны талдауды және көрнекі құралдар жасау үшін пайдалануды үйренді; топпен жұмыс жасау дағдыларын дамытып, рөлдер мен міндеттерді бөлуді

меңгерді; өздерінің жасаған жұмыстарын аудитория алдында таныстыру тәжірибесін жинақтады.

Зерттеу аясында талданған Лэпбук технологиясы білім алушылардың зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастыруда, әрі зерттеушілік дағдысын қалыптастыруда жоғары тиімділік көрсететіні дәйектелді. Зерттеуші Е.А. Владыкина лэпбук технологиясын білім алушылардың зерттеушілік қызметіне қызығушылығын жоғарылатудың инновациялық түрі ретінде қарастырған. Ғалым лэпбук технологиясы ақпараттылыққа, дидактикалық қасиеттерге ие екенін, білім алушылардың қиялын, шығармашылығын, ойлауын, есте сақтау қабілетін, зерттеушілік дағдыларын, логикасын және зейінін дамытуға ықпал ететінін, топтық жұмыста қолдануға жарамды екенін атап өткен [12]. Бұл тұжырым лэпбук технологиясын білім алушылардың ақпаратты іздеу, жүйелеу, талдау және қорытындылау сияқты зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруға бағытталған жаңашыл технология екенін дәлелдейді. Ю.А. Серебренникова білім алушылардың зерттеушілік және жобалық іс-әрекеті, зерттеушілік дағдысы білім берудің маңызды мақсаттарының біріне қол жеткізудің нәтижелі тәсілі болып табылатынын, лэпбук технологиясы білім алушылардың жоба тақырыбын белсенді іздеуде және жүйелі түрде пысықтауда жүргізген өзіндік зерттеушілік іс-әрекетінің инновациялық технологиясы екенін айқындаған [13]. Ғалым Т.В. Примаченко лэпбуктың *мақсаты бойынша:* оқу, ойын, құттықтау, мерекелік, өмірбаяндық, *пішіні бойынша:* баян-кітапша, пішінді папка сияқты түрлерін ажыратқан және оқытушы үшін маңызын (зерттелетін тақырып бойынша материалды ұйымдастыру, бірлескен жобалық іс-әрекеттің нәтижелерін ресімдеу, білім алушылардың жеке және өзіндік жұмысын ұйымдастыру), білім алушылар үшін маңызын (ақпаратты түсіну және есте сақтау, ақпаратты өз бетінше жинау және ұйымдастыру дағдысын игеру, материалды қайталау және бекіту) ерекше атап көрсеткен [14]. Y. Peycheva және S.L. Borisova лэпбукты әртүрлі мақсаттарда, атап айтқанда жаңа материалды меңгеру, белгілі бір тақырып бойынша білім алушылардың білімдері мен дағдыларын жинақтау және жүйелеу, жобалық жұмыстың және дербес оқудың нәтижелерін ұсыну үшін пайдалануға болатынын атап өткен [15]. Зерттеуші С.В. Зенкина лэпбук жасау технологиясын білім алушылардың қажетті ақпаратты өз бетінше іздеп, оны талдап, өңдеп және нәтижесінде өздерінің жобасын дайындайтын шығармашылық процесс екенін анықтаған [16]. G.M. Jamaludin және A. Rosidah лэпбук жасау технологиясы білім алушылардың сыни тұрғыдан ойлауын және зерттеушілік дағдыларын дамытатынын, оқу нәтижелеріне оң әсер ететінін айқындаған [17]. Зерттеушілер Y. Peycheva және S.Lazarova лэпбукты қоршаған әлем туралы фактілерді, оқиғалар мен идеяларды ұсынудың тиімді формасы ретінде және оның өзектілігіне, функционалдық мүмкіндіктері мен эстетикалық безендірілуіне ерекше мән берілуі қажет деп санаған [18]. L.A.Cañas пен H.M. Melcón лэпбуктың басты ерекшелігі – білім алушылардың іс-әрекет арқылы білім алуы екенін, оны пайдалану білім алушылардың оқу үдерісіне белсенді қатысуын арттырып, олардың пәнге деген қызығушылығын оятатынын анықтаған [19].

Қорытынды

Жүзеге асырылған теориялық және эмпирикалық зерттеудің нәтижелері лэпбук технологиясының жоғары білім беру жағдайында білім алушылардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруға жағдай жасайтын тиімді педагогикалық құрал екенін көрсетті. Лэпбук жасау барысында білім алушылар ақпаратты өздігінен іздеу, дереккөздерді сұрыптау, мәліметтерді талдау, жүйелеу, визуализациялау және алынған нәтижелерді ұсыну сияқты зерттеушілік іс-әрекеттерді іске асырды. Зерттеуге 20 білім алушы қатысып, 4 топқа бөлініп «Климат өзгерістері және оның салдары» пәніндегі «Ауаның ластануы» тақырыбы бойынша лэпбук әзірледі. Зерттеушілік дағдылар төрт критерий бойынша бағаланды: мәліметтерді іздеу және дереккөздерді сұрыптау, талдау және саралау, жүйелеу және визуализациялау,

тұжырым жасау және нәтижені ұсыну. Нәтижесінде топтардың орташа көрсеткіштері 4,54-4,70 балл аралығында, ал жалпы орташа көрсеткіш 4,61/5 балл болды. Жеке нәтижелердің 4,2-4,9 балл аралығында болуы білім алушылардың зерттеушілік іс-әрекеттерді жоғары деңгейде орындағанын көрсетті. Сапалық талдау барысында білім алушылардың ғылыми ақпаратты өздігінен іздеу, қажетті мәліметтерді іріктеу, ақпаратты құрылымдау және көрнекі түрде ұсыну, сонымен қатар топта жұмыс істеу және зерттеу нәтижелерін қорғау дағдыларының қалыптасқаны анықталды. Бұл лэпбук технологиясының геоэкологиялық мәселелерді меңгеруде және зерттеушілік іс-әрекетті ұйымдастыруда практикалық әлеуеті жоғары екенін көрсетеді. Сондай-ақ алынған 4,61/5 көрсеткішін лэпбук технологиясының себептік тиімділігінің соңғы дәлелі ретінде қарастыруға болмайды, себебі зерттеуде бақылау тобы, бастапқы және қорытынды диагностикалық өлшеу жүргізілмеді және іріктеме көлемі шағын болды. Сол себепті бұл нәтиже нақты оқу жағдайында білім алушылардың зерттеушілік іс-әрекеттерінің жоғары деңгейде орындалғанын сипаттайтын эмпирикалық көрсеткіш ретінде бағаланады. Осыған байланысты лэпбук технологиясын «Климат өзгерістері және оның салдары», «Геоглобалистика» және «Геоэкология» сабақтарында зерттеушілік, жобалық және мәселелік (проблемалық) оқыту әдістерімен ұштастыра пайдалану ұсынылады. Болашақ зерттеулерде бақылау және тәжірибелік топтарды енгізу, алдын ала және кейінгі диагностиканы жүргізу арқылы оның зерттеушілік дағдыларға әсерін статистикалық тұрғыдан нақтылау керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Androsova N.M., Kinakh N.V., Demchenko Y.M., Antoshchuk S., Kindei L.G. (2021) The lapbook as an innovative way to organize learning activities in elementary schools// Revista Tempos e EspaçosemEducação. T.14. № 33. P. 1-13

2 Патешенко И.В. Технология «Лэпбук» на уроках географии// В сборнике. Преподаватель года 2019. Сборник статей Международного научно-методического конкурса. – 2019. – С. 123-128

3 Михайлова М.А. Развитие креативности на уроках географии// Материалы II Российско-узбекской научно-практической конференции. – 2024. – С. 119-126

4 Бойко В.С. Лэпбук как средство речевого развития детей старшего дошкольного возраста// Материалы II Международной электронной научно-практической конференции. – 2021. – С. 74-79

5 Гатовская Д.А. Лэпбук как средство обучения в условиях ФГОС// Материалы VI Международной научной конференции. – 2015. – С. 162-164

6 Кригер О.А. Лэпбук как средство формирования исследовательских умений у учащихся 4 классов на уроках естествознания: квалификационная работа. – 2018. – 70 с.

7 Батова О.А. Технология создания Лэпбука// В сборнике. Инновационные методы обучения и воспитания. Материалы VI Международной научно-практической конференции. – 2021. – С. 48-53

8 Морозов Е.А.Лэпбукинг – технология как инновационное средство обучения в рамках ФГОС// В сборнике. Научная мысль: традиции и инновации. Сборник научных трудов II Всероссийской научно-практической конференции. – 2021. – С. 91-97

9 Корнеева Н.А., Лесник, Ю.Н. Лэпбук как средство обучения в условиях реализации ФГОС на примере современного урока географии// Материалы IV Всероссийской научно-практической конференции. – 2019 – С. 68-69

10 Овчинникова А.В., Новикова О.А. Лэпбук как продукт деятельности школьников на уроках английского языка// Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2023. – С. 24-29

11 Әріпбай И.Д., Демеуова Л.Н. Студенттердің зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыруда Лэпбук технологиясының маңызы// «Auezov university» ғылыми журналы. – № 1. – 2026.– Б. 33-42.

12 Владыкина Е.А. Лэпбук как инновационная форма повышения интереса обучающихся к исследовательской деятельности// Образование. Карьера. Общество. – № 4 (75). – 2022.– С. 40-43

13 Серебренникова Ю.А. Технология Лэпбукинга в исследовательской деятельности младших школьников// В сборнике. Начальное филологическое образование и подготовка учителя: проблемы формирования культурной идентичности. Материалы международной научно-практической конференции преподавателей, аспирантов, студентов. – 2017. – С. 134-136

14 Примаченко Т.В.Лэпбук – инновационная технология школьного обучения// В сборнике. Потенциал образования для самореализации и развития талантов у молодежи. Материалы региональной научно-практической конференции. – 2023. – С. 225-228

15 Peycheva Y., Borisova S.L. (2018) The Lapbook as a didactic tool to implement integrated training in natural science and technology and entrepreneurship at primary school level// Knowledge International Journal. № 28 (3). P. 959-963.

16 Зенкина С.В. Информационно-образовательная среда как фактор повышения качества образования// Педагогика. – №6. – 2008.– С. 22-28.

17 Jamaludin G.M., Rosidah A. (2020) Improving student's critical thinking ability and learning outcomes byusing lapbookmedia(Meningkatkankemampuanberpikirkritis dan hasilbelajarsiswadenganpenggunaan media lapbook)// Jurnal BASICEDU Research & Learning in Elementary Education. 4(1). P. 131-140

18 Peycheva Y., Lazarova S. (2018) The lapbook as a didactic tool to implement integrated training in natural science and technology and entrepreneurship at primary school level// Knowledge International Journal. №28(3). P. 959–963.

19 Cañas A.L., Melcón H.M. (2017) The lapbook as an educational experience//Infancia Educación y Aprendizaje (IEYA). № 3(2). P. 245-251.

ТЕХНОЛОГИЯ ЛЭПБУКА – ИНСТРУМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ ОБУЧАЮЩИХСЯ

Аннотация

В статье понятие исследовательского навыка определяется как основополагающего принципа высшего образования, ключа к академическому успеху, способа формирования особого стиля учебной деятельности, творческой деятельности, формирующей мотивацию к обучению, способности находить ответы на вопросы и решения проблем, совокупности умственных операций и прикладных действий, осуществляемых обучающимся. Технология Лэпбук направленная на формирование исследовательских навыков обучающихся определяется как основная цель исследовательской работы, рассматриваются ее педагогические преимущества и недостатки, возможности применения в геоэкологическом образовании. Цель исследовательской работы-формирование исследовательских навыков обучающихся с использованием технологии Лэпбук. Анализируется значение технологии Лэпбука в формировании исследовательских навыков обучающихся при изучении дисциплин «Изменение климата и его последствия», «Геоглобалистика» и «Геоэкология» в образовательной программе высшего учебного заведения. Экспериментально доказано, что выявление обучающимися геоэкологических проблем с помощью Лэпбука повышает их интерес к проведению исследований и позволяет собирать, систематизировать данные, проводить интенсивные исследования и самостоятельные поиски.Описаны несколько этапов применения технологии Лэпбука на уроках географии.Стоит отметить, что лэпбук также может быть создан преподавателем, ведущим дисциплину, для решения дидактических задач (введение и закрепление нового материала, систематизация усвоенного материала и т.д.).

Ключевые слова: технология Лэпбук, исследовательская деятельность, исследовательский навык, творческая деятельность, геоэкологическое образование.

LAPBOOK TECHNOLOGY – A TOOL FOR THE FORMATION OF RESEARCH SKILLS OF STUDENTS

Abstract

The article defines the concept of research skills as the main principle of higher education, the key to academic success, a way to form a distinctive style of educational activity, creative activity that forms the motivation to acquire knowledge, the ability to find an answer to a question and a solution to a problem, a set of mental operations and applied activities carried out by the student.The main goal of the research is to identify the Lapbook technology, aimed at developing students' research skills, and to consider its pedagogical advantages and disadvantages, as well as the possibilities of its application in geoecological education. The purpose of the research work is the formation of research skills of students using LapBook technology. The importance of lapbook technology in the formation of students' research skills in teaching the subjects "Climate change and its consequences", "Geoglobalistics" and "Geoecology" in the educational program of a higher education institution is analyzed. Based on the experiment, it is argued that students' identification of geoecological problems through a Lapbook increases their interest in conducting research and allows them to collect and systematize data, conduct intensive research, and search independently. The text describes several stages of using Lapbook technology in geography lessons. The Lapbook can also be created by the teacher to solve didactic tasks (introduction and consolidation of new material, systematization of learned material, etc.).

Keywords: Lapbook technology, research activity, research skills, creative activity, geoecological education.

REFERENCES

1 Androsova N.M., Kinakh N.V., Demchenko Y.M., Antoshchuk S., Kindei L.G. (2021). The lapbook as an innovative way to organize learning activities in elementary schools.Revista Tempos e EspaçosemEducação.T.14.№ 33. P. 1-13 [in English]

2 Pateshenko I.V. Tekhnologiia «Lepbuk» na urokakh geografii [*Lapbook technology in geography lessons*]. V sbornike. Prepodavatel goda 2019. Sbornik statei Mezhdunarodnogo nauchno-metodicheskogo konkursa. 2019.P. 123-128 [in Russian]

3 Mikhailova M.A. Razvitie kreativnosti na urokakh geografii [*Developing creativity in geography lessons*].Materialy II Rossiisko-uzbekskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. 2024.P. 119-126 [in Russian]

4 Boiko V.S. Lepbuk kak sredstvo rechevogo razvitiia detei starshego doshkolnogo vozrasta [*Lapbook as a means of speech development for older preschool children*]. Materialy II Mezhdunarodnoi elektronnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. 2021.P. 74-79 [in Russian]

5 Gatovskaia D.A. Lepbuk kak sredstvo obucheniia v usloviiakh FGOS [*Lapbook as a teaching tool in the context of the Federal State Educational Standard*]. Materialy VI Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. 2015.P. 162-164 [in Russian].

6 Kriger O.A. Lepbuk kak sredstvo formirovaniia issledovatelskikh umenii u uchashchikhsia 4 klassov na urokakh estestvoznaniia [*Lapbook as a means of developing research skills in 4th-grade students in natural science lessons*]: kvalifikatsionnaia rabota. 2018. 70 p. [in Russian]

7 Batova O.A. Tekhnologiia sozdaniia Lepbuka [*Lapbook creation technology*].V sbornike. Innovatsionnye metody obucheniia i vospitaniia. Materialy VI Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. 2021. P. 48-53 [in Russian]

8 Morozov E.A. Lepbuking – tekhnologiia kak innovatsionnoe sredstvo obucheniia v ramkakh FGOS [*Lapbooking – technology as an innovative teaching tool within the framework of the Federal State Educational Standard]*. V sbornike. Nauchnaia mysl: traditsii i innovatsii. Sbornik nauchnykh trudov II Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. 2021. P. 91-97 [in Russian]

9 Korneeva N.A., Lesnik Iu.N. Lepbuk kak sredstvo obucheniia v usloviiakh realizatsii FGOS na primere sovremennogo uroka geografii [*A lapbook as a teaching tool in the context of implementing the Federal State Educational Standard (FSES) using the example of a modern geography lesson*]. Materialy IV Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. 2019. P. 68-69 [in Russian]

10 Ovchinnikova A.V., Novikova O.A. Lepbuk kak produkt deiatelnosti shkolnikov na urokakh angliiskogo iazyka [*Lapbook as a product of students' activities in English lessons*].Mezhdunarodnyi zhurnal gumanitarnykh i estestvennykh nauk. 2023. P. 24-29 [in Russian]

11 Ärıpbai İ.D., Demeuova L.N. Studentterdıñ zertteuşılık qūzyrettılıgın qalyptastyruda Lepbuk tehnologiasynyñ mañyzy [*The importance of Lapbook technology in developing students' research competence*]. «Auezov university» ğylymi jurnaly. № 1. 2026. P. 33-42. [in Kazakh].

12 Vladykina E.A. Lepbuk kak innovatsionnaia forma povysheniia interesa obuchaiushchikhsia k issledovatelskoi deiatelnosti [*Lapbook as an innovative way to increase students' interest in research activities*]. Obrazovanie. Karera. Obshchestvo. № 4 (75). 2022.P. 40-43 [in Russian]

13 Serebrennikova Iu.A. Tekhnologiia Lepbukinga v issledovatelskoi deiatelnosti mladshikh shkolnikov [*Lapbooking technology in research activities of primary school students*].V sbornike. Nachalnoe filologicheskoe obrazovanie i podgotovka uchitelia: problemy formirovaniia kulturnoi identichnosti. Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii prepodavatelei, aspirantov, studentov. 2017. P. 134-136 [in Russian]

14 Primachenko T.V. Lepbuk – innovatsionnaia tekhnologiia shkolnogo obucheniia [*Lapbook – an innovative technology for school education*]. V sbornike. Potentsial obrazovaniia dlia samorealizatsii i razvitiia talantov u molodezhi. Materialy regionalnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. 2023. P. 225-228 [in Russian]

15 Peycheva Y., Borisova S.L. (2018). The Lapbook as a didactic tool to implement integrated training in natural science and technology and entrepreneurship at primary school level. Knowledge International Journal. № 28 (3). P. 959-963. [in English]

16 Zenkina S.V. Informatsionno-obrazovatelnaia sreda kak faktor povysheniia kachestva obrazovaniia [*Information and educational environment as a factor in improving the quality of education*]. Pedagogika. №6. 2008.P. 22-28 [in Russian]

17 JamaludinG. M., Rosidah A. (2020). Improving student's critical thinking ability and learning outcomes by using lapbook media (Meningkatkankemampuanberpikirkritis dan hasilbelajarsiswadenganpenggunaan media lapbook). Jurnal BASICEDU Research & Learning in Elementary Education, 4(1). P. 131-140. [in English]

18 Peycheva Y., Lazarova S. (2018) The lapbook as a didactic tool to implement integrated training in natural science and technology and entrepreneurship at primary school level// Knowledge International Journal. №28(3). P. 959–963. [in English]

19 Cañas A.L., Melcón H.M. (2017) The lapbook as an educational experience//Infancia Educación y Aprendizaje (IEYA). № 3(2). P. 245-251. [in English]

Information about authors:

Yerdaulet Tulegenov – Acting Associate Professor, PhD, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: e.tulegenov@qyzpu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4586-9642

Arman Zhumagaziyev-master, senior lecturer of Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: arman_sebek@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8198-2661

Ainur Murzinova – **corresponding author,** Doctoral student at Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: murzinova_1993_kz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6092-0982

Информация об авторах*:*

Ердаулет Тулегенов – PhD, и. о. ассоциированного профессора Казахского национального женского педагогического университета, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: e.tulegenov@qyzpu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4586-9642

Арман Жумагазиев-магистр, сеньор-лектор Атырауского университета имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: arman_sebek@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8198-2661

Айнур Мурзинова – **основной автор,** докторант Казахского национального женского педагогического университета, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: murzinova_1993_kz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6092-0982

Авторлар туралы мәлімет

Ердаулет Тулегенов – қауымдастырылған профессор м.а., PhD, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

E-mail:e.tulegenov@qyzpu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4586-9642

Арман Жумагазиев - Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің магистр, сеньор-лекторы, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы

E-mail: arman_sebek@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8198-2661

Айнур Мурзинова – **негізгі автор,** Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті докторанты, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

E-mail: murzinova_1993_kz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6092-0982

IRSTI 14.35.07 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.15**
UDC 378.018.43:331.5(574)

L.Y. Koishigulova [2], G.K. Kabdrakhmanova [2], A.B. Kabosheva[2], K. Zhanabaikyzy [1*]

[1] Astana IT University
Astana, 020000, Republic of Kazakhstan
[2] Kh. Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, 060011, Republic of Kazakhstan
*e-mail: 03.karri@gmail.com

ONLINE COURSES AS AN ALTERNATIVE TO TRADITIONAL HIGHER EDUCATION IN KAZAKHSTAN: EMPLOYABILITY, EMPLOYER PERCEPTIONS, AND CAREER PROSPECTS

Abstract

The rapid expansion of online courses, massive open online courses (MOOCs), and micro-credentials has intensified debate over whether short-form digital learning can substitute for degree-based higher education. This study examined that question in Kazakhstan by focusing on employability, employer recognition, perceived skill transfer, and the financial and time advantages of online study. We used a cross-sectional comparative survey design. The analytic dataset comprised 62 students and graduates and 17 employers representing different organizational contexts. We analyzed closed-ended survey responses using descriptive statistics and explored associations through chi-square tests, Pearson/point-biserial correlations, and exploratory logistic regression. The findings showed a persistent credential gap. Under comparable conditions, 64.7% of employers preferred candidates with a university diploma, and 58.8% considered graduates of traditional programs better prepared for long-term professional development. At the same time, 23.5% of employers considered online credentials relevant for technical or specialized roles. Among student and graduate respondents, 75.8% favored university education because of recognition and prestige. Respondents with traditional programs reported applying acquired skills daily at 37.1%, compared with 17.7% with online courses. Traditional credentials were moderately associated with income (r = 0.45), while the exploratory employment model also favored degree holders. Online courses, however, retained clear advantages in affordability, flexibility, and rapid acquisition of specific competencies. The study concludes that, in the current Kazakhstani labor-market context, online courses function more convincingly as complementary and stackable credentials than as a complete substitute for higher education. Their labor-market value is likely to increase when learning outcomes are transparent, independently assessed, quality-assured, and linked to employer-recognized competencies.

Keywords: higher education, online courses, MOOCs, micro-credentials, employability, employer perceptions, blended learning.

Introduction

Online learning has moved from a peripheral delivery mode to a durable component of higher education. The COVID-19 period accelerated this transition, but the post-pandemic debate is no longer limited to whether learning can be delivered online. A more consequential question concerns the value of the credential itself: whether employers recognize knowledge obtained through MOOCs, short online programs, and micro-credentials and whether it can generate career outcomes comparable to those associated with a university degree. This distinction is central to the present study. Evidence on learning effectiveness does not automatically translate into evidence of labor-market equivalence because employers evaluate not only knowledge and skills but also the signaling, quality-assurance, and social-recognition functions of formal qualifications.

Peer-reviewed research provides a mixed but increasingly nuanced picture. Systematic and comparative studies indicate that online or blended delivery can produce learning outcomes comparable to conventional classroom instruction when course design, interaction, and assessment are sufficiently strong [1],[2],[3]. Research from Kazakhstan likewise demonstrates both the practical potential of digital education and persistent constraints related to interaction, digital infrastructure, institutional support, and uneven implementation [4],[5],[6]. Thus, the educational

effectiveness of an online format is not inherently inferior; rather, its outcomes depend on design quality and context.

The labor-market question is more complex. Pre- and early-pandemic studies documented employer preferences for traditional credentials and concern about the rigor, reputation, and practical components of online qualifications [7], [8], [9]. More recent evidence suggests that attitudes are becoming less rigid as employers gain extensive experience with remote work and digital learning [10]. Research on micro-credentials further shows that employers may value short credentials when they provide clear evidence of specific competencies, are issued by trusted institutions, and are connected to credible assessment standards [11], [12], [13], [14], [15].

For Kazakhstan, the problem is especially relevant because higher education remains an important source of professional legitimacy and social mobility, while the labor market is simultaneously demanding faster reskilling and more demonstrable competencies. Studies of graduate employment in Kazakhstan show that a degree alone does not guarantee a successful transition to work; human, social, and psychological capital, sector conditions, employer expectations, and the ability to demonstrate applied competence all shape employment trajectories [16], [17]. Yet empirical evidence remains limited on how Kazakhstani employers and learners value stand-alone online credentials relative to university diplomas.

The present study addresses this gap by examining three questions: (1) whether graduates and learners associated with online courses appear to have labor-market prospects comparable to holders of traditional university credentials; (2) how the financial and time advantages of online education are weighed against the broader recognition of a degree; and (3) how employers and students perceive online certificates relative to university diplomas. The study adds a Kazakhstan-specific stakeholder perspective and separates two often-conflated dimensions: educational effectiveness and credential value in hiring and career development.

The article is organized as follows. The next section reviews peer-reviewed literature on learning effectiveness, credential recognition, micro-credentials, and the Kazakhstani context. The Materials and Methods section describes the sample, survey instruments, variables, and statistical procedures. The Results section presents the empirical findings without extended literature discussion. The Discussion then interprets the findings in relation to existing academic evidence, followed by limitations, practical implications, and the conclusion.

Literature review

Online and blended learning: effectiveness and limitations

A useful starting point is the distinction between delivery mode and credential type. A university degree may itself be delivered online, whereas a MOOC or micro-credential is generally shorter, more narrowly focused, and may exist outside a degree structure. This study focuses primarily on the latter comparison: stand-alone online courses and certificates versus degree-based higher education. The broader literature on online degrees remains relevant because it shows how employers interpret digitally delivered credentials.

Müller and Mildenberger [1.-34], in a systematic review and meta-analysis of blended learning in higher education, found broadly equivalent learning outcomes even when classroom time was substantially reduced. Tsang et al. [2.-446] showed that the effectiveness of online higher education depends strongly on course quality, instructor support, and student interaction. Alarifi and Song [3.-36] similarly reported that learning modality does not produce a universally fixed advantage; outcomes vary by course, institutional practice, and student characteristics. These findings challenge the simple assumption that in-person delivery is automatically superior, but they do not show that employers value different credentials equally.

Kazakhstan-specific research reinforces this contextual interpretation. Ibadildin, Tolesh, and Assylkhanova [4.-40] found that Kazakhstani university students experienced both flexibility and significant problems during emergency online learning, including reduced interaction and internet-

related barriers. Rakhmetov et al. [5.-9] showed that structured digital interventions can improve readiness and practical capabilities when higher education deliberately integrates online tools. More recently, Ospanova et al. [6.-11] found that implementing Kazakhstan-based MOOCs can support flexible, informal learning but also requires stronger institutional support, recognition, quality assurance, and formal acknowledgment of learning outcomes.

Employer recognition of online credential

The labor-market value of an educational credential is partly a signaling problem. Employers often make decisions under incomplete information and therefore use a qualification's reputation, accreditation, duration, assessment rigor, and familiarity as proxies for candidate quality. Lennon [7.-925], using a correspondence audit study, found a substantial callback disadvantage for applicants whose bachelor's degree was presented as online. Kisanga [8.-840] similarly found that employers preferred traditional graduates but became more receptive when online programs demonstrated practical skill development, institutional reputation, credible course content, and sufficient interaction. Bobek et al. [9.-40] reported that employers in Chile did not generally treat online and campus degrees as equivalent; perceived rigor and institutional reputation were closely related to willingness to hire.

However, employer attitudes are not static. Millar and Harper-Anderson [10.-100] found that the pandemic significantly altered perceptions of online degrees among hiring decision-makers, indicating a broader legitimization of digital education after large-scale exposure to remote environments. This shift is important for interpreting Kazakhstan: current skepticism should not be treated as permanent, but neither should growing acceptance of online degrees be assumed to extend automatically to all stand-alone online certificates.

Micro-credentials, employability, and quality signal

Recent scholarship on micro-credentials provides a more precise framework for understanding why short online courses are often valued as supplements rather than substitutes. Systematic reviews by Ahsan et al. [13.-13505] and Varadarajan, Koh, and Daniel [14] show that micro-credentials can support rapid reskilling and competency-based learning. However, their value depends on standardization, transparent learning outcomes, credible assessments, and stakeholder trust. Employer-focused studies reach similar conclusions. Nguyen et al. [11.-948] found that employers saw benefits in micro-credentials but emphasized contextual factors and quality conditions. Miller and Jorre de St Jorre [12.-1074] reported strong employer interest in evidence of skills, while also identifying a need for confidence in rigor and standards. Nguyen, Van Dyke, and Spittle [15.-70] found that employers and students both perceived employability benefits, although employers were generally more cautious than students.

This literature suggests that the most defensible expectation is not a binary "online versus traditional" hierarchy. Instead, the value of an online credential likely varies by occupation type, skill specificity, issuer reputation, whether competence is independently assessed, and whether the credential is embedded in or stackable toward a recognized qualification.

Kazakhstan's graduate labor market and research gap

Kazakhstan's graduate labor market also requires a broader view of employability. Jonbekova et al. [16.-402] showed that even graduates of high-status programs can encounter job mismatch, limited opportunities, and employer misunderstanding of qualifications. Kim, Serkova, and Jonbekova [17.-106] found that different forms of graduate capital - especially human, social, and psychological capital - contribute to job acquisition and retention in Kazakhstan, with their usefulness varying by industry. Chsherbakova et al. [18] further identified flexibility and access as strengths of online learning in Kazakhstan, alongside weaknesses such as limited live interaction, insufficient feedback, and technical difficulties.

Accordingly, this study connects the educational-format debate to employer and student perceptions in Kazakhstan. It tests whether the flexibility and low cost of online learning offset

weaker institutional signaling, and whether employers already recognize contexts in which online credentials have distinct value.

Materials and methods of research

The study used a cross-sectional comparative survey design to examine perceptions and reported career-related outcomes associated with traditional university education and stand-alone online courses or certificates in Kazakhstan. The empirical analysis used primary questionnaire data. Peer-reviewed academic studies were used for theoretical framing and contextual comparison but were not merged with the survey dataset for inferential analysis.

The analytic sample comprised 79 respondents: 62 students and graduates and 17 employers. The student/graduate group provided information on educational-format preferences, cost and time considerations, employment experience, perceived recognition of credentials, and frequency of applying acquired skills. The employer group included respondents from organizations of different sizes and sectors. It addressed hiring preferences, perceived credibility and comprehensiveness of preparation, suitability of online credentials for different types of work, and expectations regarding long-term career development. The sample was heterogeneous but non-probability-based; therefore, it was treated as exploratory rather than nationally representative.

Two stakeholder-oriented questionnaires were used. The student/graduate questionnaire included closed-ended categorical and evaluative items concerning educational format, reasons for choosing a format, direct education costs, employment in the field of study, use of acquired skills, and perceived labor-market recognition. The employer questionnaire included items concerning preference under otherwise comparable hiring conditions, perceived preparedness for long-term professional growth, and the usefulness of online certificates for specialized or technical roles. Where available, open-ended comments were used only to clarify interpretation of the quantitative patterns and were not converted into population estimates.

The main quantitative variables were education format, employer preference, employment status, employment in the field of study, income level, frequency of skill application, cost category, and stated reasons for choosing an educational format. We calculated descriptive statistics as counts and percentages. Associations between categorical variables were examined using chi-square tests where cell structure permitted; because the employer subgroup was small, inferential results from that subgroup were interpreted cautiously. We used Pearson correlation (equivalent to a point-biserial correlation when one variable was dichotomous) to examine the association between having a traditional diploma and income. We used an exploratory logistic regression model to assess whether education type remained associated with employment likelihood after accounting for work experience and employer-related factors. We evaluated statistical significance at $p < 0.05$, but prioritized effect direction and practical interpretation over dichotomous significance testing because of the limited sample size.

The analysis did not assume that all online courses are equivalent. MOOCs, short professional programs, and micro-credentials vary substantially in duration, issuer reputation, assessment rigor, and labor-market relevance. Therefore, the findings reflect perceptions of the stand-alone online credentials represented in the survey, not a universal evaluation of all online education.

Results and its discussion

Credential recognition and employer preferences

The strongest pattern was the continued preference for traditional degree credentials. Eleven of 17 employers (64.7%) indicated that, under otherwise comparable conditions, they would prefer a candidate with a university diploma. Ten of 17 employers (58.8%) considered graduates of traditional programs better aligned with the foundational requirements and long-term development expected in their organizations. At the same time, four of 17 employers (23.5%) explicitly recognized online courses as relevant for technical or specialized roles. These results indicate that

employer skepticism was not absolute: employers accepted online credentials more readily when the role could be linked to discrete, demonstrable competencies.

The reported chi-square analysis indicated a statistically significant association between preference for traditional credentials and confidence in the comprehensiveness of university preparation ($p < 0.05$). Given the small employer sample, we treated this result as exploratory evidence of a pattern rather than a precise population estimate.

Student and graduate perceptions, affordability, and time

Among the 62 student and graduate respondents, 47 (75.8%) preferred university programs primarily because of recognition, prestige, and perceived labor-market legitimacy. By contrast, eight respondents (12.9%) identified flexibility as a central reason for choosing online learning. Seventeen respondents (27.4%) described the cost of traditional education as a barrier. Respondents associated with online learning were concentrated in lower expenditure categories, with most reporting total education-related costs below KZT 500,000. The data therefore showed a clear trade-off: online learning was perceived as financially and temporally accessible, while university education retained a stronger recognition premium.

This pattern matters because affordability alone did not appear to drive educational choice. A substantial proportion of respondents still viewed the longer, more expensive university route as worthwhile because its credential was perceived as more portable across employers and career stages.

Skill application and career outcomes

The survey also identified differences in reported use of acquired skills. In the traditional-education category, 23 of 62 respondents (37.1%) reported daily application of learned skills, compared with 11 of 62 respondents (17.7%) associated with online-course learning. This difference should not be interpreted as proof that university instruction is inherently more practical; rather, it suggests that respondents in the traditional pathway were more often in positions where they used their education continuously across a broader range of tasks.

Twenty-nine of 62 student/graduate respondents (46.8%) associated with traditional higher education reported obtaining work in their field. The correlation analysis showed a moderate positive association between possession of a traditional diploma and income level ($r = 0.45$). In the exploratory logistic regression, holding a traditional diploma was associated with an estimated 25% higher likelihood of employment than an online certificate, after accounting for other model variables ($p < 0.05$). Because the study was cross-sectional and observational, these associations cannot be interpreted as causal effects of education format.

Sectoral differentiation

The employer sample was too small to support stable sector-by-sector statistical estimates. Accordingly, we produced no industry-specific percentages beyond the observed result that 23.5% of employers saw online credentials as useful for technical or specialized roles. The available evidence therefore supports a directional conclusion rather than a detailed industry ranking: acceptance appeared stronger when employers could directly observe competence and weaker when they expected broad professional preparation, long-term development, or a conventional qualification signal. A larger stratified sample would be required to test differences across IT, engineering, finance, education, public administration, healthcare, and other sectors.

Table 1 - Key quantitative findings

Indicator	Observed result	Interpretation
Employer preference for university diploma	64.7% (11/17)	Traditional credentials retained a strong hiring signal.
Employers favoring traditional graduates for long-term development	58.8% (10/17)	Breadth and comprehensiveness of preparation mattered.
Employers recognizing online credentials for technical/specialized roles	23.5% (4/17)	Acceptance was selective and role-dependent.
Students/graduates preferring university education	75.8% (47/62)	Recognition and prestige remained important.
Traditional-education cost identified as a barrier	27.4% (17/62)	Online courses had a meaningful affordability advantage.
Daily skill application: traditional category	37.1% (23/62)	Traditional pathway was more often linked to continuous skill use.
Daily skill application: online-course category	17.7% (11/62)	Online learning appeared more specialized or episodic.
Traditional diploma-income association	r = 0.45	Moderate positive association; not causal.
Note: compiled by the authors		

Why employer acceptance remains lower

The results support the study hypothesis: online courses in Kazakhstan currently function more strongly as complementary credentials than as a complete replacement for degree-based higher education. The central explanation is not necessarily that people believe online learning cannot produce knowledge. The literature reviewed above shows that well-designed online and blended learning can produce academic outcomes comparable to those of traditional programs [1.-3]. The more important issue is the information value of the credential. A university diploma provides employers with a familiar, standardized signal concerning duration of study, breadth of curriculum, institutional oversight, and sustained assessment. Stand-alone online certificates are more heterogeneous, which increases the employer's burden of judging what was actually learned and how rigorously it was assessed.

This interpretation is consistent with pre- and early-pandemic labor-market studies in which employers favored traditional or hybrid credentials and placed strong weight on reputation, accreditation, practical experience, and program rigor [7.-925]. It is also consistent with employer-focused micro-credential research showing that employers are interested in alternative credentials but require clarity about standards and demonstrated competencies [11.-963], [12.-1058]. Thus, the lower perception of online credentials in the present sample should be understood as a trust and comparability problem rather than as a simple rejection of digital learning.

Changing attitudes and the post-pandemic context

The findings should nevertheless not be treated as evidence of a permanent hierarchy. Millar and Harper-Anderson [10.-108] reported a substantial post-pandemic shift toward greater acceptance of online degrees among hiring decision-makers. The difference between that result and the present Kazakhstan sample may reflect differences in credential type and market maturity: an

accredited online degree from a recognized university is not the same signal as a stand-alone certificate from an online platform. The trajectory, however, is relevant. As reputable universities embed micro-credentials within formal programs and employers gain experience evaluating skills-based evidence, the legitimacy gap may narrow.

This is particularly plausible in Kazakhstan because recent research documents expanding institutional experience with digital learning and MOOCs [5.-9], [6.-11], [18.-60]. The direction of development therefore points less toward eliminating universities and more toward integrating short, flexible credentials into recognized educational pathways.

Differences across occupations and professional tasks

The result that 23.5% of employers considered online credentials useful for technical or specialized roles is analytically important. It suggests that online courses are most competitive when the skill is narrow, observable, and rapidly changing. In such contexts, the credential can be supplemented by direct evidence - a portfolio, practical task, coding test, project output, or other competency assessment. This logic aligns with micro-credential research in which employers value transparent evidence of discrete capabilities [11.-15].

By contrast, occupations that depend on broad disciplinary foundations, supervised practice, professional regulation, or long-term socialization into a field are less likely to treat a short online certificate as a substitute for a degree. The current sample was too small to estimate reliable industry-level differences, so this interpretation remains a theoretically grounded explanation rather than a sector-specific statistical finding. Future Kazakhstan studies should deliberately stratify employer samples by industry and distinguish regulated professions from skills-based occupations.

Employability is broader than the credential itself

The association between a traditional diploma, income, and employment should also be interpreted within a broader model of graduate employability. Kazakhstan-focused research shows that labor-market structure, employer understanding, work experience, and multiple forms of graduate capital, rather than qualification alone, shape employment outcomes [16.-402], [17.-106]. Consequently, the observed $r = 0.45$ correlation and the exploratory regression result do not establish that a diploma directly causes higher income or employment. Degree holders may also differ in experience, networks, occupation, sector, and access to opportunities.

At the same time, the findings suggest that credential recognition is one component of employability. If employers use a degree as a screening device, online learners may need stronger alternative signals: verified assessments, recognized issuers, portfolios, work experience, and stackable credit that can be converted into formal qualifications. This provides a practical mechanism for online education to become more competitive without requiring employers to treat every certificate as equivalent to a multi-year degree.

Study limitations

The study has several limitations. First, the sample was non-probability-based and relatively small, especially the employer subgroup ($n = 17$), which limits generalizability to all employers in Kazakhstan. Second, the study relied on self-reported outcomes and perceptions; the study did not independently verify reported skill use, income, or employment relationships. Third, the cross-sectional design does not establish causality. Fourth, the category “online courses” includes credentials that may differ substantially in provider reputation, duration, assessment rigor, and occupational relevance. Fifth, the available employer sample was too small to support statistically stable comparisons across industries and professions. Finally, the inferential analyses, particularly logistic regression and subgroup chi-square testing, should be interpreted as exploratory and should be replicated with larger, stratified samples.

Practical implications and directions for future research

The findings imply that the most promising policy direction is not to position online courses as an immediate wholesale substitute for university education. Universities can instead develop

stackable micro-credentials with transparent learning outcomes, credit value, verified assessment, and a clear link to degree programs. This would preserve flexibility while strengthening trust. Employer participation in curriculum design and assessment would further improve the labor-market meaning of such credentials.

Employers, in turn, can reduce unnecessary credential bias by combining qualification screening with competency-based assessment where the occupation permits it. For technical and rapidly changing roles, practical tests, portfolios, and validated micro-credentials can provide information that a diploma alone may not capture. At the policy level, quality-assurance mechanisms and interoperable micro-credential standards could make short online learning easier to compare and recognize.

Future research should use larger samples of employers and learners across multiple regions of Kazakhstan, with pre-specified strata for IT, engineering, finance, education, healthcare, public administration, and other sectors. Longitudinal designs should track graduates over time and distinguish accredited online degrees from MOOCs, platform certificates, and university-issued micro-credentials. Such work would allow researchers to test whether growing digital familiarity translates into measurable changes in hiring, salary, promotion, and occupational mobility.

Conclusion

The study shows that online courses in Kazakhstan have meaningful educational and economic advantages but are not yet perceived as a fully comparable replacement for degree-based higher professional education. Employers in the sample continued to value university diplomas more in hiring and long-term career development, while students and graduates also associated university education with greater recognition and prestige. Online courses were most clearly valued for affordability, flexibility, rapid reskilling, and technical or specialized competencies. The key policy implication is therefore a shift from a replacement model to an integration model. Online credentials are most likely to gain labor-market legitimacy when they are quality-assured, transparently assessed, issued by trusted providers, linked to demonstrable competencies, and stackable within recognized higher-education pathways. Under these conditions, online education can complement the university system and, in selected occupational contexts, offer a credible alternative route to specific forms of professional competence.

REFERENCES

1 Müller C., & Mildenberger T. (2021). Facilitating flexible learning by replacing classroom time with an online learning environment: A systematic review of blended learning in higher education. Educational Research Review. 34 p. 100394. https://doi.org/10.1016/j.edurev.2021.100394

2 Tsang J. T. Y., So M. K. P., Chong A. C. Y., Lam B. S. Y., & Chu A. M. Y. (2021). Higher education during the pandemic: The predictive factors of learning effectiveness in COVID-19 online learning. Education Sciences,. 11(8). 446 p. https://doi.org/10.3390/educsci11080446

3 Alarifi, B. N., & Song, S. (2024). Online vs in-person learning in higher education: Effects on student achievement and recommendations for leadership. Humanities and Social Sciences Communications. 11. 86 p. https://doi.org/10.1057/s41599-023-02590-1

4 Ibadildin N., Tolesh F., & Assylkhanova T. (2021). Impact of the COVID-19 pandemic on students in the Republic of Kazakhstan. Scientific Journal of Astana IT University. 6(6). P. 38-51. https://doi.org/10.37943/AITU.2021.55.10.004

5 Rakhmetov M., Kuanbayeva B., Saltanova G., Zhusupkalieva G., & Abdykerimova E. (2024). Improving the training on creating a distance learning platform in higher education: Evaluating their results. Frontiers in Education. 9. 1372002. https://doi.org/10.3389/feduc.2024.1372002

6 Ospanova N., Akanova A., Kairbayeva A., Tokzhigitova N., Baizhumanov S., Kuanysheva R., & Beisenov M. (2026). Analyzing the integration of MOOCs into educational practice: Insights from the AshykBilim platform. Frontiers in Education. 11. 1827321. https://doi.org/10.3389/feduc.2026.1827321

7 Lennon C. (2021). How do online degrees affect labor market prospects? Evidence from a correspondence audit study. ILR Review. 74(4). P. 920-947. https://doi.org/10.1177/0019793919899943

8 Kisanga D. H. (2020). Employers' perception of graduates with on-line degrees in Tanzania: Two-pronged lesson for on-line graduates and course developers. Information and Learning Sciences. 121(11/12). P. 829-845. https://doi.org/10.1108/ILS-01-2020-0011

9 Bobek V., Zych F., Janković B., & Horvat T. (2022). Employers' perceptions of online university degrees and their relationship with the recruitment and selection practices: The case of Chile. Naše Gospodarstvo/Our Economy. 68(3). P.28-49. https://doi.org/10.2478/ngoe-2022-0016

10 Millar H. E., & Harper-Anderson E. (2026). Pandemic effects on perceptions of online degrees: Impacts on hiring and higher education. American Journal of Distance Education. 40(1). P. 92-108. https://doi.org/10.1080/08923647.2025.2597101

11 Nguyen T. N. H., Van Dyke N., Spittle M., Watt A., & Smallridge A. (2024). Micro-credentials through the eyes of employers: Benefits, challenges and enablers of effectiveness. Education + Training. 66(7). P.948-963. https://doi.org/10.1108/ET-08-2023-0340

12 Miller K. K., & Jorre de St Jorre T. (2024). Digital micro-credentials in environmental science: An employer perspective on valued evidence of skills. Teaching in Higher Education. 29(4). P. 1058-1074. https://doi.org/10.1080/13562517.2022.2053953

13 Ahsan K., Akbar S., Kam B., & Abdulrahman M. D.-A. (2023) Implementation of micro-credentials in higher education: A systematic literature review. Education and Information Technologies. 28. P.13505-13540. https://doi.org/10.1007/s10639-023-11739-z

14 Varadarajan S., Koh J. H. L., & Daniel B. K. (2023). A systematic review of the opportunities and challenges of micro-credentials for multiple stakeholders: Learners, employers, higher education institutions and government. International Journal of Educational Technology in Higher Education. 20. 13 p. https://doi.org/10.1186/s41239-023-00381-x

15 Nguyen T. N. H., Van Dyke N., & Spittle M. (2025). Micro-credentials in higher education: Perceived benefits for graduate employability and interest levels in micro-credentials for training employability skills. Studies in Higher Education. https://doi.org/10.1080/03075079.2025.2516709

16 Jonbekova D., Kuchumova G., Goodman B., Sparks J., & Kerimkulova S. (2022). Employment of master's degree graduates in Kazakhstan: Navigating an uncertain labour market. Central Asian Survey. 42(2). P.402-420. https://doi.org/10.1080/02634937.2022.2141690

17 Kim T., Serkova Y., & Jonbekova D. (2024). Contributions of international education to graduate capital and employability: Evidence from social science graduates in Kazakhstan. International Journal of Educational Development. 106 p. 102994. https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2024.102994

18 Chsherbakova Y., Alimova S., Pfeyfer N., & Nygmetova B. (2025). SWOT analysis of work-integrated learning and online learning framework in higher educational institutions of Kazakhstan. European Journal of Education. 60(3). e70215. https://doi.org/10.1111/ejed.70215

ОНЛАЙН-КУРСТАР ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ЖОҒАРЫ БІЛІМГЕ БАЛАМА РЕТІНДЕ: ЖҰМЫСПЕН ҚАМТЫЛУ, ЖҰМЫС БЕРУШІЛЕРДІҢ ҚАБЫЛДАУЫ ЖӘНЕ МАНСАПТЫҚ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аңдатпа

Онлайн-курстардың, жаппай ашық онлайн-курстардың (MOOC) және микробіліктіліктердің қарқынды дамуы қысқа мерзімді цифрлық оқытудың жоғары білімнің орнын басу мүмкіндігі туралы пікірталасты күшейтті. Зерттеудің мақсаты - Қазақстан жағдайында онлайн-оқудың еңбек нарығындағы құндылығын жұмысқа орналасу, жұмыс берушілердің қабылдауы, дағдыларды практикада қолдану, оқу құны мен уақыт шығындары тұрғысынан бағалау. Көлденең салыстырмалы сауалнама жүргізілді; талдамалық іріктемеге 62 студент пен түлек және 17 жұмыс беруші кірді. Деректер сипаттамалық статистика, χ^2 критерийі, Pearson/нүктелік-бисериалдық корреляция және барлау сипатындағы логистикалық регрессия арқылы талданды. Жұмыс берушілердің 64,7%-ы тең жағдайларда университет дипломы бар үміткерді таңдады, ал 58,8%-ы дәстүрлі бағдарламалардың түлектерін ұзақ мерзімді кәсіби даму үшін жақсырақ дайындалған деп бағалады. Сонымен қатар жұмыс берушілердің 23,5%-ы онлайн-сертификаттарды техникалық немесе мамандандырылған лауазымдар үшін орынды деп санады. Студенттер мен түлектердің 75,8%-ы танымалдық пен беделге байланысты университеттік білімді таңдады. Дәстүрлі біліммен байланысты респонденттердің 37,1%-ы меңгерген дағдыларын күн сайын қолданатынын көрсетсе, онлайн-курстармен байланысты респонденттер арасында бұл көрсеткіш 17,7% болды. Нәтижелер Қазақстанның қазіргі еңбек нарығында онлайн-курстардың жоғары білімді толық алмастырудан гөрі толықтырушы және жинақталатын біліктілік ретінде тиімдірек екенін көрсетеді.

Негізгі сөздер: жоғары білім, онлайн-курстар, MOOC, микробіліктілік, жұмыспен қамту, жұмыс берушілердің қабылдауы, аралас оқыту.

ОНЛАЙН-КУРСЫ КАК АЛЬТЕРНАТИВА ТРАДИЦИОННОМУ ВЫСШЕМУ ОБРАЗОВАНИЮ В КАЗАХСТАНЕ: ТРУДОУСТРОЙСТВО, ВОСПРИЯТИЕ РАБОТОДАТЕЛЯМИ И КАРЬЕРНЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

Быстрое развитие онлайн-курсов, массовых открытых онлайн-курсов (MOOCs) и микроквалификаций усилило дискуссию о том, может ли краткосрочное цифровое обучение заменить высшее образование, подтвержденное университетским дипломом. Цель исследования - оценить значение онлайн-обучения в Казахстане с точки зрения трудоустройства, признания работодателями, применения полученных навыков, а также финансовых и временных преимуществ. Было проведено поперечное сравнительное анкетирование; аналитическая выборка включала 62 студентов и выпускников и 17 работодателей. Данные анализировались с использованием описательной статистики, критерия χ^2, корреляции Pearson/точечно-бисериальной корреляции и разведочного логистического регрессионного анализа. При равных условиях 64,7% работодателей предпочли бы кандидата с университетским дипломом, а 58,8% считали выпускников традиционных программ лучше подготовленными к долгосрочному профессиональному развитию. Одновременно 23,5% работодателей признавали полезность онлайн-сертификатов для технических или специализированных должностей. Среди студентов и выпускников 75,8% отдавали предпочтение университетскому образованию из-за его признания и престижа. Ежедневное применение приобретенных навыков отметили 37,1% респондентов, связанных с традиционным образованием, против 17,7% респондентов, связанных с онлайн-курсами. Результаты показывают, что в нынешнем казахстанском контексте онлайн-курсы убедительнее выступают как дополняющие и накапливаемые квалификации, чем как полная замена высшему образованию.

Ключевые слова: высшее образование, онлайн-курсы, MOOC, микрокредитование, трудоустройство, восприятие работодателей, смешанное обучение.

REFERENCES

1 Müller C., & Mildenberger T. (2021). Facilitating flexible learning by replacing classroom time with an online learning environment: A systematic review of blended learning in higher education. Educational Research Review. 34 p. 100394. https://doi.org/10.1016/j.edurev.2021.100394 [in English].

2 Tsang J. T. Y., So M. K. P., Chong A. C. Y., Lam B. S. Y., & Chu A. M. Y. (2021). Higher education during the pandemic: The predictive factors of learning effectiveness in COVID-19 online learning. Education Sciences,. 11(8). 446 p. https://doi.org/10.3390/educsci11080446 [in English].

3 Alarifi, B. N., & Song, S. (2024). Online vs in-person learning in higher education: Effects on student achievement and recommendations for leadership. Humanities and Social Sciences Communications. 11. 86 p. https://doi.org/10.1057/s41599-023-02590-1 [in English].

4 Ibadildin N., Tolesh F., & Assylkhanova T. (2021). Impact of the COVID-19 pandemic on students in the Republic of Kazakhstan. Scientific Journal of Astana IT University. 6(6). P. 38-51. https://doi.org/10.37943/AITU.2021.55.10.004 [in English].

5 Rakhmetov M., Kuanbayeva B., Saltanova G., Zhusupkalieva G., & Abdykerimova E. (2024). Improving the training on creating a distance learning platform in higher education: Evaluating their results. Frontiers in Education. 9. 1372002. https://doi.org/10.3389/feduc.2024.1372002 [in English].

6 Ospanova N., Akanova A., Kairbayeva A., Tokzhigitova N., Baizhumanov S., Kuanysheva R., & Beisenov M. (2026). Analyzing the integration of MOOCs into educational practice: Insights from the AshykBilim platform. Frontiers in Education. 11. 1827321. https://doi.org/10.3389/feduc.2026.1827321 [in English].

7 Lennon C. (2021). How do online degrees affect labor market prospects? Evidence from a correspondence audit study. ILR Review. 74(4). P. 920-947. https://doi.org/10.1177/0019793919899943 [in English].

8 Kisanga D. H. (2020). Employers' perception of graduates with on-line degrees in Tanzania: Two-pronged lesson for on-line graduates and course developers. Information and Learning Sciences. 121(11/12). P. 829-845. https://doi.org/10.1108/ILS-01-2020-0011 [in English].

9 Bobek V., Zych F., Janković B., & Horvat T. (2022). Employers' perceptions of online university degrees and their relationship with the recruitment and selection practices: The case of Chile. Naše Gospodarstvo/Our Economy. 68(3). P.28-49. https://doi.org/10.2478/ngoe-2022-0016 [in English].

10 Millar H. E., & Harper-Anderson E. (2026). Pandemic effects on perceptions of online degrees: Impacts on hiring and higher education. American Journal of Distance Education. 40(1). P. 92-108. https://doi.org/10.1080/08923647.2025.2597101 [in English].

11 Nguyen T. N. H., Van Dyke N., Spittle M., Watt A., & Smallridge A. (2024). Micro-credentials through the eyes of employers: Benefits, challenges and enablers of effectiveness. Education + Training. 66(7). P.948-963. https://doi.org/10.1108/ET-08-2023-0340 [in English].

12 Miller K. K., & Jorre de St Jorre T. (2024). Digital micro-credentials in environmental science: An employer perspective on valued evidence of skills. Teaching in Higher Education. 29(4). P. 1058-1074. https://doi.org/10.1080/13562517.2022.2053953 [in English].

13 Ahsan K., Akbar S., Kam B., & Abdulrahman M. D.-A. (2023) Implementation of micro-credentials in higher education: A systematic literature review. Education and Information Technologies. 28. P.13505-13540. https://doi.org/10.1007/s10639-023-11739-z [in English].

14 Varadarajan S., Koh J. H. L., & Daniel B. K. (2023). A systematic review of the opportunities and challenges of micro-credentials for multiple stakeholders: Learners, employers, higher education institutions and government. International Journal of Educational Technology in Higher Education. 20. 13 p. https://doi.org/10.1186/s41239-023-00381-x [in English].

15 Nguyen T. N. H., Van Dyke N., & Spittle M. (2025). Micro-credentials in higher education: Perceived benefits for graduate employability and interest levels in micro-credentials for training employability skills. Studies in Higher Education. https://doi.org/10.1080/03075079.2025.2516709 [in English].

16 Jonbekova D., Kuchumova G., Goodman B., Sparks J., & Kerimkulova S. (2022). Employment of master's degree graduates in Kazakhstan: Navigating an uncertain labour market. Central Asian Survey. 42(2). P.402-420. https://doi.org/10.1080/02634937.2022.2141690 [in English].

17 Kim T., Serkova Y., & Jonbekova D. (2024). Contributions of international education to graduate capital and employability: Evidence from social science graduates in Kazakhstan. International Journal of Educational Development. 106 p. 102994. https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2024.102994 [in English].

18 Chsherbakova Y., Alimova S., Pfeyfer N., & Nygmetova B. (2025). SWOT analysis of work-integrated learning and online learning framework in higher educational institutions of Kazakhstan. European Journal of Education. 60(3). e70215. https://doi.org/10.1111/ejed.70215 [in English].

Information about authors:

Lyaila Koishigulova - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology and Pedagogy, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: Laila_12.68@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2798-3353

Gulzhikhan Kabdrakhmanova - Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: gulzhikhan1960@gmail.com

ORCID : https://orcid.org/0009-0001-2716-8511

Anar Kabosheva - Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Faculty of Polylingual Education, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: anar.kabosheva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-5115-3336

Karakat Zhanabaikyzy - **corresponding author,** Master, Department of Creative Industries, Astana IT University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: 03.karri@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3361-8101

Информация об авторах:

Ляйля Койшигулова - кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры психологии и педагогики, Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: Laila_12.68@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2798-3353

Гульжихан Кабдрахманова - кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Казахстан

E-mail: gulzhikhan1960@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-2716-8511

Анар Кабошева - магистр педагогических наук, сеньор-лектор, Факультет полиязычного образования, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Казахстан

E-mail: anar.kabosheva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-5115-3336

Каракат Жанабайкызы - **основной автор,** магистр, кафедра «Индустрии творчества», Astana IT University, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: 03.karri@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3361-8101

Авторлар туралы ақпарат:

Ляйля Койшигулова - педагогика ғылымдарының кандидаты, Психология және педагогика кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Laila_12.68@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2798-3353

Гульжихан Кабдрахманова - филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gulzhikhan1960@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-2716-8511

Анар Кабошева - педагогикалық ғылымдар магистрі, сеньор-лектор, Көптілді білім беру факультеті, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: anar.kabosheva@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-5115-3336

Қарақат Жаңабайқызы - **негізгі автор,** магистр, «Шығармашылық индустрия» кафедрасы, Astana IT University, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: 03.karri@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3361-8101

МРНТИ 14.25.09 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.16**
УДК 372.851

Ж.Т. Билялова*[1], Ш.И. Джанзакова[1], Б.Т. Абыканова

[1] Атырауский университет имени Х. Досмухамедова
г. Атырау, 060021, Республика Казахстан
*e-mail: zhupartaren@gmail.com

СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ МЕХАНИЗМА ЛОГИКО-МАТЕМАТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ КАК ОБЪЕКТ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ

Аннотация

Проблема развития логико-математического мышления часто раскрывается через ожидаемые результаты обучения, тогда как учителю необходима модель, связывающая наблюдаемые затруднения учащегося с возможными основаниями этих затруднений и педагогическими средствами их преодоления. Цель исследования - теоретически обосновать механизм логико-математического мышления как объект педагогического проектирования и представить его структурно-функциональную модель. Исследование имеет концептуальный характер. Применены теоретический и сравнительный анализ психолого-педагогических источников, функциональная декомпозиция и теоретическое моделирование. Ответы 49 учителей математики на открытые вопросы использованы только как разведочное основание постановки проблемы, без статистического обобщения. В модели выделены содержательный, операционный, мотивационно-регулятивный и рефлексивный компоненты. Для каждого компонента определены функция, наблюдаемые признаки затруднения и направления педагогического воздействия. Показано, что компоненты действуют не последовательно и изолированно, а образуют взаимосвязанную систему в деятельности решения математической задачи. Предложена логика педагогического проектирования, включающая постановку цели, диагностическую гипотезу, выбор адресного средства, организацию деятельности и корректировку проекта по наблюдаемым данным. Модель предназначена для анализа и проектирования обучения; её диагностическая валидность требует отдельной эмпирической проверки.

Ключевые слова: логико-математическое мышление, математическое рассуждение, механизм мышления, педагогическое проектирование, структурно-функциональная модель, диагностика затруднений, учитель математики.

Введение

Развитие логико-математического мышления относится к центральным задачам математического образования. Однако признание этой задачи ещё не определяет содержание педагогической работы. Учителю необходимо понимать, какие стороны мыслительной деятельности становятся объектом формирования, по каким данным можно судить о затруднении и какое педагогическое средство соответствует предполагаемой причине ошибки.

Разведочным основанием постановки проблемы послужили ответы 49 учителей математики Атырауской области на открытые вопросы о содержании работы по развитию мышления учащихся. Учителя связывали такую работу с обучением рассуждению, решением занимательных задач и усложнением алгебраического или геометрического материала; около одной пятой участников затруднились сформулировать её содержание. Эти данные не предназначены для статистического обобщения и используются только как указание на неоднородность профессиональных представлений. Актуальность более точного описания объекта педагогического внимания подтверждается современными казахстанскими исследованиями: разработкой компонентной методики измерения математической грамотности [1], изучением математического индуктивного мышления через анализ, сравнение и обобщение [2], а также применением итеративных способов решения проблем в обучении математике [3].

Психолого-педагогические исследования показывают, что знание определения или алгоритма не гарантирует владения способом рассуждения. Н.А. Подгорецкая [4]) и И.Л. Никольская [5] связывали устойчивые логические ошибки с отсутствием целенаправленного формирования соответствующих приёмов. М.Б. Волович [6] описала ситуацию, когда учащиеся правильно воспроизводили определение смежных углов, но классифицировали углы только по сумме градусных мер, не проверяя наличие общей стороны. Такая ошибка возникает не на уровне воспроизведения знания, а при использовании необходимых и достаточных признаков понятия. Представление о развивающем и воспитательном потенциале самого способа математического рассуждения имеет длительную методическую традицию [7].

В международных исследованиях математическая компетентность также рассматривается как многокомпонентное образование. В модели математической подготовленности взаимосвязаны концептуальное понимание, процедурная беглость, стратегическая компетентность, адаптивное рассуждение и продуктивная установка [8]. A.H. Schoenfeld подчёркивает роль ресурсов, эвристик, контроля и представлений учащегося в решении задач [9]. D. Jeannotte и C. Kieran различают процессы математического рассуждения и их структурные аспекты [10], а J. Lithner показывает различие между имитативным и творческим рассуждением [11]. В рамке PISA 2022 математическое рассуждение рассматривается как центральная часть математической грамотности [12]. Современная диагностическая рамка трудностей математического рассуждения связывает наблюдаемые затруднения учащегося с этапами решения задачи и диагностическими вопросами учителя [13].

Вместе с тем перечисленные подходы решают иные исследовательские задачи. В частности, диагностическая рамка A.I. Säfström и соавторов локализует затруднения внутри процесса решения математической задачи [13. – 128 –133], тогда как предлагаемая модель объединяет содержательную, операционную, мотивационно-регулятивную и рефлексивную функции с выбором педагогического воздействия. Близкая ориентация на структурную и функциональную стороны педагогического воздействия представлена в современном российском исследовании понятийного мышления [14]. Поэтому исследовательская проблема формулируется следующим образом: каким образом представить механизм логико-математического мышления как систему функционально связанных компонентов, пригодную для анализа и педагогического проектирования?

Цель статьи — теоретически обосновать механизм логико-математического мышления как объект педагогического проектирования, раскрыть его структурно-функциональную модель и определить границы её применения в деятельности учителя математики.

Научная новизна состоит в авторской интеграции четырёх аналитических компонентов механизма – содержательного, операционного, мотивационно-регулятивного и рефлексивного – с их функциями, наблюдаемыми признаками затруднения и направлениями педагогического воздействия. Новизна относится не к самому выделению знания, действия, мотивации или рефлексии, имеющих разработанную теоретическую традицию, а к способу их согласованного представления как объекта педагогического проектирования урока математики.

Материалы и методы исследования

Исследование имеет качественный теоретико-методологический характер. Теоретический анализ использован для уточнения понятий «логико-математическое мышление», «механизм мышления» и «педагогическое проектирование». Методологическую основу составили культурно-историческое понимание развития высших психических функций [15], деятельностный подход [16] и представление о целенаправленном формировании познавательной деятельности [17]. Сравнительный анализ позволил

сопоставить предлагаемую модель с теорией поэтапного формирования умственных действий, теорией содержательного обобщения и моделями математического рассуждения. Функциональная декомпозиция применена для ответа на два вопроса: какую незаменимую функцию выполняет каждый компонент и какие наблюдаемые данные могут указывать на нарушение этой функции. Метод теоретического моделирования использован для установления связей между компонентами и построения цикла педагогического проектирования. Единицей анализа выступала деятельность учащегося при решении математической задачи: понимание условия, актуализация знаний, выбор и выполнение способа, обоснование, контроль, коррекция и перенос.

Письменный опрос 49 учителей математики Атырауской области был проведён в 2018 году в рамках более широкого исследования автора. Тематика открытых вопросов охватывала понимание учителями содержания работы по развитию логико-математического мышления и называемые ими способы организации такой работы на уроке. Ответы группировались методом качественной содержательной категоризации: обучение рассуждению, решение занимательных задач, усложнение алгебраического или геометрического материала и затруднение с определением содержания работы. Опрос выполняет в статье ограниченную функцию: подтверждает практическую постановку проблемы, но не служит доказательством структуры модели и не используется для оценки распространённости выявленных представлений. Теоретическая модель выведена из анализа литературы и функциональных требований к целостной деятельности решения задачи, а не из частот ответов респондентов.

Логика построения модели включала: 1) определение результата, который должен объяснять механизм; 2) выделение функций, без которых осмысленное решение и перенос невозможны; 3) соотнесение функций с теоретическими конструкциями; 4) установление взаимных связей; 5) перевод модели в систему диагностических гипотез и педагогических решений. Критериями внутренней согласованности выступали функциональная необходимость каждого компонента, отсутствие линейного сведения мышления к алгоритму и возможность связать теоретическое различение с наблюдаемой деятельностью учащегося.

Результаты и их обсуждение

Понятие механизма логико-математического мышления

Под механизмом логико-математического мышления понимается функционально организованная система предметных знаний и представлений, способов преобразования и обоснования, мотивационно-регулятивных процессов и рефлексивного контроля, которая обеспечивает понимание математической ситуации, построение и проверку решения, а также перенос освоенного способа в изменённые условия.

Такое определение не отождествляет механизм с перечнем учебных результатов. Знание формулы, правильный ответ или оценка фиксируют отдельный результат, но не показывают, каким образом учащийся понял условие, выбрал основание действия, контролировал ход решения и мог ли перенести способ. Механизм также не является непосредственно наблюдаемым объектом: учитель делает вывод о его работе по совокупности действий, объяснений, ошибок, способов проверки и поведения учащегося при изменении условия.

Термин «логико-математическое» указывает на единство двух планов. Логический план включает анализ отношений, классификацию, вывод, доказательство и проверку достаточности оснований. Математический план задаёт предметное содержание, систему понятий, символические формы и специфические способы преобразования. Продуктивное решение требует не механического сложения этих планов, а их согласованной работы. Различение имитативного и творческого математического рассуждения [11. – 257-260] дополнительно показывает, почему воспроизведение знакомого алгоритма нельзя считать исчерпывающим показателем сформированности мышления.

Структура и функции модели

Модель включает четыре компонента. Их разделение является аналитическим: в реальном решении задачи они работают совместно, а одно наблюдаемое затруднение может быть связано с несколькими компонентами.

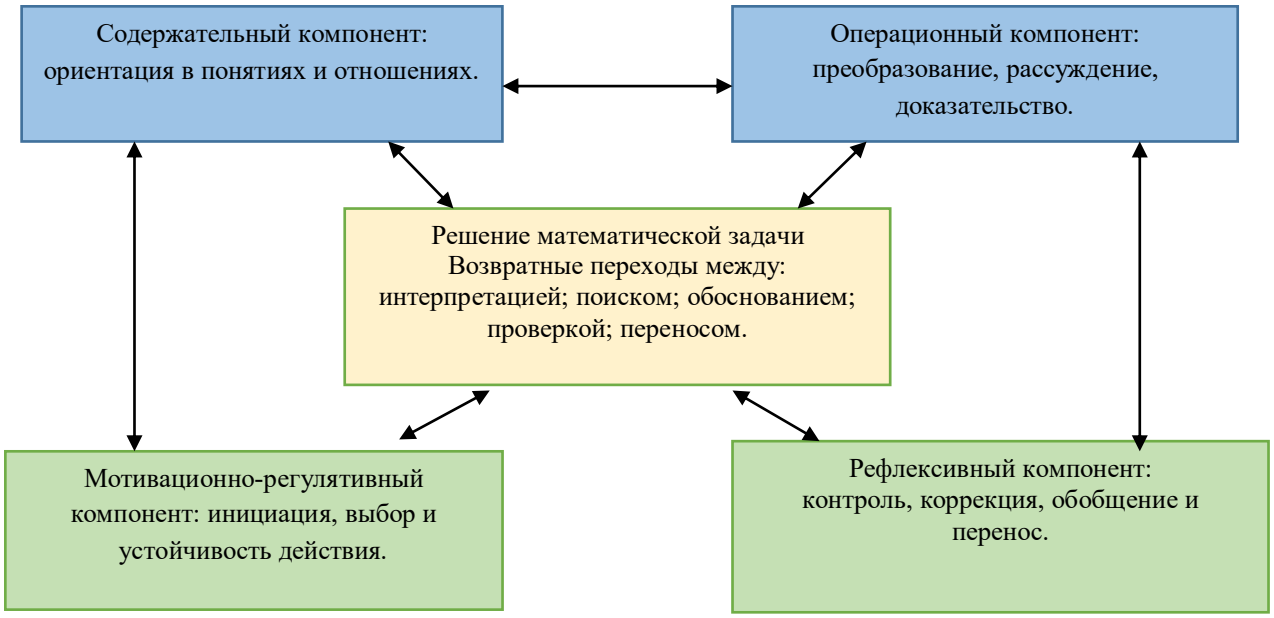

Рисунок 1. Функциональная организация механизма логико-математического мышления

Примечание: составлено авторами

Системообразующим контекстом модели является деятельность решения задачи. Содержательный компонент предоставляет ориентиры и отношения; операционный преобразует их; мотивационно-регулятивный поддерживает постановку и удержание цели; рефлексивный оценивает основания и результаты. Обратные связи меняют последующую работу всех компонентов. Например, обнаруженное противоречие побуждает учащегося вернуться к определению, изменить способ действия или пересмотреть первоначальную цель.

Содержательный компонент. Включает математические понятия, факты, отношения, способы представления и знания об условиях применимости методов. Его функция — обеспечить содержательную ориентацию в задаче: распознавание объектов, существенных признаков и связей. Недостаточно иметь большой объём сведений; важны их структурированность и доступность для использования.

Операционный компонент. Включает общелогические операции и предметно-специфические действия: сравнение, классификацию, обобщение, вывод, доказательство, вычисление, преобразование выражений, построение и работу с моделями. Его функция — преобразовывать исходную ситуацию и строить обоснованную последовательность действий. Логические и предметные операции осваиваются во взаимосвязи.

Мотивационно-регулятивный компонент. Обеспечивает принятие задачи, выбор цели, усилие, устойчивость и возобновление поиска после неудачи. Разделение внутренней и внешней мотивации не следует понимать как жёсткую дихотомию: внешнее побуждение может различаться по степени автономности, а образовательная среда может поддерживать чувство компетентности, автономии и включённости [18].

Рефлексивный компонент. Обеспечивает мониторинг понимания и хода решения, проверку оснований, обнаружение противоречий, коррекцию, обобщение способа и оценку возможности переноса. Рефлексия не только завершает решение, но сопровождает его на разных этапах. Её наблюдаемым проявлением становится способность учащегося объяснить, почему выбранный способ применим и при каких изменениях условия он перестанет работать.

Таблица 1. Функции компонентов, наблюдаемые признаки и педагогические средства

Компонент	**Основная функция**	**Возможные признаки затруднения**	**Направления воздействия**
Содержательный	Ориентация в понятиях, свойствах и отношениях	Не различает существенные и внешние признаки; неверно интерпретирует условие; не устанавливает связи между представлениями	Контрастные примеры и контрпримеры; схемы связей; варьирование несущественных признаков
Операционный	Преобразование ситуации и построение обоснованного действия	Знает правило, но нарушает последовательность; применяет действие вне условий; не может построить вывод	Поэтапное формирование действия; проговаривание оснований; сравнение нескольких способов
Мотивационно-регулятивный	Принятие цели, усилие, выбор и устойчивость поиска	Избегает начала; прекращает работу после первой неудачи; действует только при постоянной подсказке	Посильная проблемность; выбор стратегии; обратная связь о продвижении; поддержка автономности
Рефлексивный	Мониторинг, проверка, коррекция, обобщение и перенос	Не замечает противоречие; не может объяснить основание; не распознаёт применимость способа в изменённой задаче	Самообъяснение; вопросы к основаниям; проверка альтернативой; сравнение условий применимости
Примечание: составлено авторами			

Признаки в таблице не обладают однозначной диагностической специфичностью. Например, отказ от решения может отражать мотивационное затруднение, непонимание понятия, отсутствие способа действия или сочетание причин. Поэтому компонент определяется не по одной ошибке, а через диагностическую гипотезу, проверяемую дополнительным заданием, просьбой объяснить ход мысли, изменением условия и наблюдением за самостоятельной коррекцией.

Функциональные связи и процесс решения

Модель не задаёт жёсткой последовательности «содержание – операция – мотивация – рефлексия». При первичном чтении задачи мотивационно-регулятивный компонент влияет на принятие цели, содержательный – на интерпретацию объектов и отношений, рефлексивный – на осознание непонимания. Во время поиска операционный компонент преобразует данные, но выбор преобразования зависит от актуализированного содержания и оценки продвижения. При проверке результата учащийся вновь обращается к исходному смыслу и условиям применимости способа.

Процессуально работу механизма можно описать как повторяющийся цикл: интерпретация условия; актуализация понятий и отношений; выдвижение или выбор способа; выполнение и обоснование; мониторинг и коррекция; обобщение и перенос.

Переходы между действиями возвратны. Учащийся может несколько раз вернуться от преобразования к интерпретации или от проверки к поиску способа.

Переход от эмпирического к теоретическому способу действия проявляется тогда, когда учащийся ориентируется не на внешнее сходство задач, а на существенное отношение, может обосновать способ и определить границы его применимости. Это положение согласуется с теорией содержательного обобщения [19] и поэтапного формирования умственных действий [20], но предлагаемая модель дополнительно удерживает мотивационно-регулятивную и рефлексивную функции в единой схеме педагогического анализа.

Модель как объект педагогического проектирования

Педагогическое проектирование в рамках модели означает предварительное соотнесение учебной цели, предполагаемого затруднения, наблюдаемых данных, учебной задачи и средства поддержки. Учитель не проектирует внутренний процесс напрямую; он проектирует условия деятельности, в которых определённая функция становится необходимой, проявляется в действиях учащегося и получает поддержку.

Цикл включает пять взаимосвязанных шагов. Сначала определяется математическая и развивающая цель. Затем формулируется диагностическая гипотеза о компоненте или их сочетании. После этого выбирается адресное средство и задача, требующая соответствующей функции. Во время деятельности собираются наблюдаемые данные: решение, объяснение, выбор способа, проверка и реакция на изменение условия. На их основе первоначальная гипотеза и следующий цикл обучения корректируются.

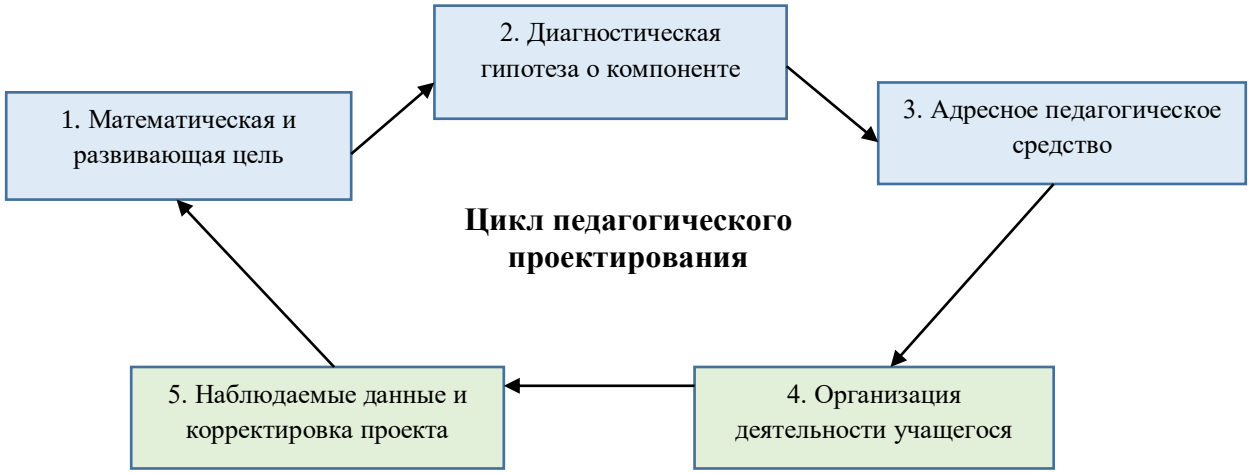

Рисунок 2. Цикл педагогического проектирования на основе модели

Примечание: составлено авторами

Таблица 2. Диагностические гипотезы и способы их проверки

Наблюдаемое затруднение	**Возможная гипотеза**	**Как проверить гипотезу**	**Педагогическое решение**
Ученик воспроизводит определение, но классифицирует по одному заметному признаку	Содержательный и/или операционный	Назвать все необходимые признаки; предложить контрпример; объяснить достаточность основания	Сопоставить примеры и контрпримеры; построить правило проверки признаков

Наблюдаемое затруднение	**Возможная гипотеза**	**Как проверить гипотезу**	**Педагогическое решение**
Правильно решает по образцу, но теряется при изменении формулировки	Операционный и/или рефлексивный	Попросить объяснить основание каждого шага и распознать тот же способ в иной форме	Варьировать условие; сравнить решения; выделить инвариант способа
Не начинает решение без подсказки	Мотивационно-регулятивный, содержательный или операционный	Проверить понимание условия и доступность первого действия; предложить выбор из стратегий	Дозировать опору; создать достижимый первый шаг; дать выбор способа
Не замечает неправдоподобный ответ	Рефлексивный и/или содержательный	Попросить оценить порядок величины, проверить другим способом, соотнести с условием	Ввести обязательную смысловую и альтернативную проверку
Примечание: составлено авторами			

Предметный пример применения модели

Рассмотрим ошибку: учащийся утверждает, что два угла величиной 110° и 70° являются смежными, поскольку их сумма равна 180°. Правильное воспроизведение суммы не позволяет сразу заключить, что содержательный компонент сформирован. Для понятия смежных углов необходимо учитывать общую вершину, общую сторону и то, что две другие стороны являются противоположными лучами.

Учитель формулирует диагностическую гипотезу: учащийся ориентируется на один заметный признак и не применяет процедуру проверки совокупности необходимых признаков. Для проверки предъявляются три изображения: смежные углы; два несмежных угла с суммой 180°; углы с общей стороной, сумма которых не равна 180°. Учащемуся предлагается классифицировать случаи и обосновать решение по каждому признаку.

Если ученик называет признаки, но не использует их последовательно, ведущим становится операционное затруднение. Педагогическое воздействие строится как освоение действия подведения под понятие: выделить объект, перечислить необходимые признаки, проверить каждый признак, сформулировать вывод. Если ученик не может объяснить, почему суммы 180° недостаточно, требуется работа с содержанием понятия и контрпримером. Если после успешного решения он не распознаёт ту же логическую структуру в задаче о вертикальных углах или параллельности, необходимо усилить рефлексивное обобщение. Один и тот же внешний ответ, таким образом, ведёт к разным педагогическим решениям после проверки гипотезы.

Предлагаемая модель продолжает деятельностную традицию, но не подменяет теорию поэтапного формирования действий, уже обозначенную выше. В этой теории раскрываются преобразование формы действия и роль его ориентировочной основы. В рассматриваемой модели поэтапное формирование является одним из средств работы преимущественно с операционным компонентом, тогда как предметом анализа остаётся координация четырёх функций в решении математической задачи.

С ранее рассмотренной теорией содержательного обобщения модель сближает ориентация на существенные отношения и перенос способа. Различие состоит в педагогической задаче модели: она служит рамкой для выдвижения диагностических гипотез и выбора средств, включая мотивационно-регулятивную поддержку и рефлексивный контроль. При этом компоненты не следует понимать как изолированные психологические

модули или исчерпывающую онтологию мышления. Это аналитические проекции единой деятельности. Такое ограничение соответствует методологическому предостережению A. Sfard против абсолютизации одной объяснительной метафоры обучения [21].

В отличие от модели D. Jeannotte и C. Kieran, ориентированной на процессы и структурные аспекты математического рассуждения [10. –1-4], настоящая модель включает предметное содержание и регулятивные условия деятельности как равноправные объекты педагогического внимания. От модели A.H. Schoenfeld, объединяющей ресурсы, эвристики, контроль и убеждения [9. – 2-5], её отличает непосредственная ориентация на проектирование урока через связку «функция — признак — проверка гипотезы — педагогическое средство». Эти различия не означают конкуренции моделей: они отражают разные уровни и задачи описания.

Связь с профессиональным знанием учителя раскрывается через необходимость интерпретировать математическое содержание с позиции возможных способов и ошибок учащегося. Современные российские исследования связывают работу учителя с анализом причин устойчивых математических ошибок и исходных представлений учащихся [22], [23]. Казахстанское исследование методической компетентности будущего учителя математики выделяет ценностно-мотивационный, когнитивный, практико-ориентированный, коммуникативный и рефлексивный критерии [24]. В более широкой международной рамке математическое знание для преподавания включает специализированные области, отличные от обычного предметного знания [25]. Способность различать смысловую, операционную и рефлексивную причины внешне сходных ошибок может рассматриваться как часть такого профессионального знания.

Практическая ценность модели состоит не в создании набора принципиально новых методических приёмов. Контрпримеры, материализованные опоры, объяснение способа, проблемные задачи и обратная связь давно используются в обучении. Модель задаёт основание их выбора и позволяет связать средство с предполагаемой функцией. Благодаря этому планирование смещается от вопроса «какое задание дать» к вопросам «какую функцию должно вызвать задание», «по каким данным будет видно её работу» и «как изменить поддержку по результатам наблюдения».

Ограничения исследования

Модель имеет теоретический статус. В статье не представлены данные, подтверждающие факторную структуру четырёх компонентов, надёжность диагностических выводов или влияние основанного на модели проектирования на учебные результаты. Поэтому термины «диагностика» и «признак» используются в значении педагогической гипотезы, а не стандартизированного измерения.

Опрос 49 учителей имеет разведочный характер и не позволяет судить о распространённости выявленных представлений среди учителей региона или страны. Его роль ограничена постановкой практической проблемы. Дальнейшее исследование должно включать экспертную оценку содержания модели, разработку заданий и индикаторов, пилотирование, проверку межэкспертной согласованности, конструктивной валидности и чувствительности к педагогическому воздействию.

Четыре компонента не исчерпывают все индивидуальные и социальные условия математического мышления. На решение влияют язык, взаимодействие в классе, предшествующий опыт, тревожность, особенности задания и учебной среды. Эти факторы учитываются как условия функционирования модели и должны рассматриваться при эмпирической проверке.

Заключение

В статье предложена структурно-функциональная модель механизма логико-математического мышления, объединяющая содержательный, операционный, мотивационно-

регулятивный и рефлексивный компоненты. Для каждого компонента определена функция в решении математической задачи, возможные наблюдаемые признаки затруднения и направления педагогического воздействия.

Механизм рассматривается как функционально организованная система, а не как линейная последовательность этапов. Компоненты взаимно обусловлены, и одно наблюдаемое затруднение не позволяет автоматически установить его причину. Поэтому модель используется для построения и проверки диагностических гипотез через дополнительные задания, объяснения учащегося, изменение условий и наблюдение за коррекцией действия.

Педагогическое проектирование на основе модели включает определение цели и развиваемой функции, выдвижение диагностической гипотезы, выбор адресного средства, организацию деятельности и корректировку проекта по наблюдаемым данным. Такой подход позволяет сделать основания выбора методических средств более явными. Следующий этап исследования связан с операционализацией компонентов, разработкой диагностического инструментария и эмпирической проверкой валидности модели.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Нургабыл Д.Н., Саткулов Б.Б., Мехмет Ф.О. Педагогическое измерение математической грамотности в контексте критериального оценивания достижений учащихся. Вестник Карагандинского университета. Серия «Педагогика». —Т. 30. № 1 (117). —2025. —С. 58–70. —https://doi.org/10.31489/2025ped1/58-70

2 Жубаназарова Н.С., Ақаш Ж., Дүйсенбай Г., Сайлинова К.К., Болтаева А.М. Особенности развития математического индуктивного мышления учащихся начальных классов. Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Психология. —Т. 79. № 2. — 2024. — https://doi.org/10.51889/2959-5967.2024.79.2.003. (На казахском языке).

3 Қайыр А.Б., Даулеткулова А.У. Дизайн-мышление — инструмент вовлечения учащихся в процесс изучения математики. Вестник Карагандинского университета. Серия «Педагогика». —Т. 29. —№ 4 (116). — 2024. —С. 186–194. — https://doi.org/10.31489/2024ped4/186-194.

4 Подгорецкая Н.А. Изучение приёмов логического мышления у взрослых. Москва: Издательство Московского университета: —1980. —150 с.

5 Никольская И.Л. Привитие логической грамотности при обучении математике: дис. … канд. пед. наук. Москва: —1972. —186 с.

6 Волович М.Б. Наука обучать: технология преподавания математики. Москва: Linka-Press. 1995. 280 с.

7 Хинчин А.Я. О воспитательном эффекте уроков математики. Математическое просвещение. —1961. —Вып. 6. —С. 7–28.

8 National Research Council. Adding It Up: Helping Children Learn Mathematics / J. Kilpatrick, J. Swafford, B. Findell (eds.). Washington, DC: National Academies Press. 2001. https://doi.org/ 10.17226/9822.

9 Schoenfeld A.H. (2016) Learning to think mathematically: Problem solving, metacognition, and sense making in mathematics (reprint). Journal of Education. Vol. 196. No. 2. P. 1–38. https://doi.org/ 10.1177/002205741619600202.

10 Jeannotte D., Kieran C. A (2017) conceptual model of mathematical reasoning for school mathematics // Educational Studies in Mathematics. Vol. 96. P. 1–16. https://doi.org/10.1007/s10649-017-9761-8.

11 Lithner J. (2008) A research framework for creative and imitative reasoning // Educational Studies in Mathematics. Vol. 67. P. 255–276. https://doi.org/10.1007/s10649-007-9104-2.

12 OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework. Paris: OECD Publishing. 2023. https://doi.org/10.1787/dfe0bf9c-en.

13 Säfström A.I., Lithner J., Palm T., Palmberg B., Sidenvall J., Andersson C., Boström E., Granberg C. (2024) Developing a diagnostic framework for primary and secondary students' reasoning difficulties during mathematical problem solving // Educational Studies in Mathematics. Vol. 115. P. 125–149. https://doi.org/10.1007/s10649-023-10278-1.

14 Аксютина З.А. Технология формирования понятийного мышления средствами педагогических категорий и понятий. Известия Воронежского государственного педагогического университета. —№ 4 (305). — 2024. —С. 11–18. — https://doi.org/ 10.47438/2309-7078_2024_4_11.

15 Выготский Л.С. Мышление и речь. Москва–Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, —1934.

16 Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Избранные психологические произведения: в 2 т. Т. 2. Москва: Педагогика, —1983. С. 94–231.

17 Талызина Н.Ф. Формирование познавательной деятельности учащихся. Москва: Знание, 1983. 96 с.

18 Ryan R.M., Deci E.L. Intrinsic and extrinsic motivation from a self-determination theory perspective: Definitions, theory, practices, and future directions. Contemporary Educational Psychology. 2020. Vol. 61. Article 101860. https://doi.org/ 10.1016/j.cedpsych.2020.101860.

19 Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. Москва: Педагогическое общество России, — 2000. —480 с.

20 Гальперин П.Я. Введение в психологию. Москва: КДУ, —2006. —336 с.

21 Sfard A. On two metaphors for learning and the dangers of choosing just one. Educational Researcher. 1998. Vol. 27. No. 2. P. 4–13. https://doi.org/10.3102/0013189X027002004.

22 Соколов В.Л. Психолого-педагогические приёмы работы над ошибками младших школьников при освоении математических понятий. Вестник практической психологии образования. —Т. 20. № 1. — 2023. С. 46–60. — https://doi.org/10.17759/bppe.2023200105.

23 Исаев Е.И., Марголис А.А., Сафронова М.А. Психологический анализ компетентности учителя начальной школы в работе над предметными ошибками обучающихся. Психологическая наука и образование. —Т. 28. № 1.—2023. —С. 5–24. — https://doi.org/ 10.17759/pse.2023000002.

24 Нургалиева А.С., Сейтмуратов А.Ж., Меңліхожаева С.Қ. Определение уровня сформированности методической компетентности будущего учителя математики в ходе эксперимента. Вестник Карагандинского университета. Серия «Педагогика». —Т. 29. № 2 (114). —2024. —С. 14–26. — https://doi.org/ 10.31489/2024ped2/14-26. (На казахском языке).

25 Ball D.L., Thames M.H., Phelps G. (2008) Content knowledge for teaching: What makes it special? Journal of Teacher Education. Vol. 59. No. 5. P. 389–407. https://doi.org/ 10.1177/0022487108324554.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ-МАТЕМАТИКАЛЫҚ ОЙЛАУ ТЕТІГІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-ФУНКЦИОНАЛДЫҚ МОДЕЛІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОБАЛАУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Логикалық-математикалық ойлауды дамыту мәселесі көбіне оқытудың күтілетін нәтижелері арқылы сипатталады. Алайда мұғалімге оқушының байқалған қиындықтарын олардың ықтимал себептерімен және оларды жеңуге бағытталған педагогикалық құралдармен байланыстыратын модель қажет. Зерттеудің мақсаты - логикалық-математикалық ойлау тетігін педагогикалық жобалау нысаны ретінде теориялық тұрғыдан негіздеу және оның құрылымдық-функционалдық моделін ұсыну. Зерттеу тұжырымдамалық сипатта жүргізілді. Психологиялық-педагогикалық еңбектерді теориялық және салыстырмалы талдау, функционалдық жіктеу және теориялық модельдеу әдістері қолданылды. 49 математика мұғалімінің ашық сұрақтарға берген жауаптары статистикалық жалпылау үшін емес, мәселені қоюдың барлаушылық эмпирикалық негізі ретінде пайдаланылды. Модельде мазмұндық, операциялық, мотивациялық-реттеушілік және рефлексивтік компоненттер ажыратылды. Әр компоненттің қызметі, қиындықтың бақыланатын белгілері және педагогикалық ықпал ету бағыттары айқындалды. Компоненттердің математикалық есепті шешу әрекетінде оқшау әрі бірізді емес, өзара байланысқан жүйе ретінде қызмет ететіні көрсетілді. Мақсат қоюды, диагностикалық болжам жасауды, нысаналы құралды таңдауды, оқушы әрекетін ұйымдастыруды және алынған деректер негізінде жобаны түзетуді қамтитын педагогикалық жобалау логикасы ұсынылды. Модель оқытуды талдау мен жобалауға арналған; оның диагностикалық валидтілігі арнайы эмпирикалық тексеруді қажет етеді.

Негізгі сөздер: логикалық-математикалық ойлау, математикалық пайымдау, ойлау тетігі, педагогикалық жобалау, құрылымдық-функционалдық модель, оқу қиындықтарын диагностикалау, математика мұғалімі

A STRUCTURAL-FUNCTIONAL MODEL OF STUDENTS' LOGICO-MATHEMATICAL THINKING MECHANISM AS AN OBJECT OF PEDAGOGICAL DESIGN

Abstract

The development of logico-mathematical thinking is often described in terms of expected learning outcomes. In contrast, teachers need a model that links observable student difficulties to their possible sources and appropriate pedagogical responses. This study aims to theoretically substantiate logico-mathematical thinking as an object of

pedagogical design and to present its structural-functional model. The study is conceptual and employs theoretical and comparative analysis of psychological and educational literature, functional decomposition, and theoretical modeling. Responses of 49 mathematics teachers to open-ended questions serve only as exploratory grounding for the problem statement and are not used for statistical generalization. The model comprises content, operational, motivational-regulatory, and reflective components. For each component, the study specifies its function, observable indicators of difficulty, and directions of pedagogical intervention. The components operate as an interconnected system within mathematical problem-solving rather than as isolated consecutive stages. The proposed pedagogical design cycle includes goal setting, forming a diagnostic hypothesis, selecting a targeted intervention, organizing student activity, and revising the design based on observed evidence. The model is intended for analyzing and designing instruction; its diagnostic validity requires separate empirical testing.

Keywords: logico-mathematical thinking, mathematical reasoning, thinking mechanism, pedagogical design, structural-functional model, diagnosis of learning difficulties, mathematics teacher.

REFERENCES

1 Nurgabyl D.N., Satkulov B.B., & Mekhmet F.O. Pedagogicheskoe izmerenie matematicheskoi gramotnosti v kontekste kriterial'nogo otsenivaniia dostizhenii uchashchikhsia [*Pedagogical measurement of mathematical literacy in criterion-based assessment of student achievement*]. Bulletin of the Karaganda University. Pedagogy Series. 30(1/117). 2025. P.58–70. https://doi.org/10.31489/2025ped1/58-70 [In Russian].

2 Zhubanazarova N.S., Aqash Zh., Duisenbai G., Sailinova K.K., & Boltaeva A.M. Bastauysh synyp oqushylarynyn matematikalyq induktivtik oilau qabiletinin damu erekshelikteri [*Features of the development of mathematical inductive thinking in primary school students*]. Vestnik KazNPU imeni Abaia. Seriia: Psikhologiia. 79(2). 2024. https://doi.org/10.51889/2959-5967.2024.79.2.003 [In Kazakh].

3 Qaiyr A.B., & Dauletkulova A.U. Dizain oilau — oqushylardy matematika oqu protsesine tartu quraly [*Design thinking as a tool for engaging students in learning mathematics*]. Bulletin of the Karaganda University. Pedagogy Series. 29(4/116). 2024.P.186–194. https://doi.org/10.31489/2024ped4/186-194 [In Kazakh].

4 Podgoretskaia N.A. Izuchenie priemov logicheskogo myshleniia u vzroslykh [*The study of logical thinking techniques in adults*]. Moscow: Moscow University Press. 1980. [In Russian].

5 Nikol'skaia I.L. Privitie logicheskoi gramotnosti pri obuchenii matematike [*Developing logical literacy in mathematics instruction*] (Candidate of Pedagogical Sciences dissertation). Moscow. 1972. [In Russian].

6 Volovich M.B. Nauka obuchat': tekhnologiia prepodavaniia matematiki [*The science of teaching: Technology of teaching mathematics*]. Moscow: Linka-Press. 1995. [In Russian].

7 Khinchin A.Ia. O vospitatel'nom effekte urokov matematiki [*On the educational effect of mathematics lessons*]. Matematicheskoe prosveshchenie.6. 1961.P.7–28. [In Russian].

8 National Research Council. (2001). Adding It Up: Helping Children Learn Mathematics (J. Kilpatrick, J. Swafford & B. Findell Eds.). Washington, DC: National Academies Press. https://doi.org/10.17226/9822 [in English]

9 Schoenfeld A.H. (2016). Learning to think mathematically: Problem solving, metacognition, and sense making in mathematics (reprint). Journal of Education. 196(2). P.1–38. https://doi.org/10.1177/002205741619600202

10 Jeannotte D., & Kieran C. (2017). A conceptual model of mathematical reasoning for school mathematics. Educational Studies in Mathematics. 96. P. 1–16. https://doi.org/10.1007/s10649-017-9761-8 [in English]

11 Lithner J. (2008). A research framework for creative and imitative reasoning. Educational Studies in Mathematics. 67. P.255–276. https://doi.org/10.1007/s10649-007-9104-2 [in English]

12 OECD. (2023). PISA 2022 Assessment and Analytical Framework. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/dfe0bf9c-en [in English]

13 Säfström A.I., Lithner J., Palm T., Palmberg B., Sidenvall J., Andersson C., Boström E., & Granberg C. (2024). Developing a diagnostic framework for primary and secondary students' reasoning difficulties during mathematical problem solving. Educational Studies in Mathematics. 115. P.125–149. https://doi.org/10.1007/s10649-023-10278-1 [in English]

14 Aksyutina Z.A. Tekhnologiia formirovaniia poniatiinogo myshleniia sredstvami pedagogicheskikh kategorii i poniatii [*Technology for forming conceptual thinking by means of pedagogical categories and concepts*]. Izvestiia Voronezhskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta, 4(305). P.11–18. https://doi.org/10.47438/2309-7078_2024_4_11 2024. [In Russian].

15 Vygotskii L.S. Myshlenie i rech' [*Thinking and speech*]. Moscow–Leningrad: Gosudarstvennoe sotsial'no-ekonomicheskoe izdatel'stvo. 1934. [In Russian].

16 Leont'ev A.N. Deiatel'nost'. Soznanie. Lichnost' [*Activity. Consciousness. Personality*]. In Izbrannye psikhologicheskie proizvedeniia. Moscow: Pedagogika. vol. 2 1983.P. 94–237 [In Russian]

17 Talyzina N.F. Formirovanie poznavatel'noi deiatel'nosti uchashchikhsia [*Formation of students' cognitive activity*]. Moscow: Znanie. 1983. [In Russian]

18 Ryan R.M., & Deci E.L. (2020). Intrinsic and extrinsic motivation from a self-determination theory perspective: Definitions, theory, practices, and future directions. Contemporary Educational Psychology.61. 101860. https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2020.101860 [in English]

19 Davydov V.V. Vidy obobshcheniia v obuchenii [*Types of generalization in instruction*]. Moscow: Pedagogicheskoe obshchestvo Rossii. 2000. [In Russian].

20 Gal'perin P.Ia. Vvedenie v psikhologiiu [Introduction to psychology]. Moscow: KDU. 2006. [In Russian].

21 Sfard A. (1998). On two metaphors for learning and the dangers of choosing just one. Educational Researcher. 27(2). P.4–13. https://doi.org/10.3102/0013189X027002004 [in English]

22 Sokolov, V.L. Psikhologo-pedagogicheskie priemy raboty nad oshibkami mladshikh shkol'nikov pri osvoenii matematicheskikh poniatii [*Psychological and pedagogical techniques for working on primary school students' errors in mastering mathematical concepts*]. Vestnik prakticheskoi psikhologii obrazovaniia. 20(1). 2023. P.46–60. https://doi.org/10.17759/bppe.2023200105 [In Russian].

23 Isaev E.I., Margolis A.A., & Safronova M.A. Psikhologicheskii analiz kompetentnosti uchitelia nachal'noi shkoly v rabote nad predmetnymi oshibkami obuchaiushchikhsia [*Psychological analysis of primary school teacher competence in working with students' subject errors*]. Psikhologicheskaia nauka i obrazovanie. 28(1). 2023.P. 5–24. https://doi.org/10.17759/pse.2023000002 [In Russian].

24 Nurgalieva A.S., Seitmuratov A.Zh., & Menglikhozhaeva S.Q. Eksperiment barysynda bolashaq matematika mugaliminin adistemelik quzyrettiliginin qalyptasu dengeiin anyqtau [*Determining the level of formation of a future mathematics teacher's methodological competence during an experiment*]. Bulletin of the Karaganda University. Pedagogy Series. 29(2/114). 2024. P.14–26. https://doi.org/10.31489/2024ped2/14-26 [In Kazakh].

25 Ball D.L., Thames M.H., & Phelps G. (2008). Content knowledge for teaching: What makes it special? Journal of Teacher Education. 59(5). P.389–407. https://doi.org/10.1177/0022487108324554 [in English]

Information about authors:

Zhupar Bilyalova – **corresponding author,** candidate of pedagogical sciences, professor, Department of "Mathematics and Methods of Teaching Mathematics", Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhupartaren@gmail.com.

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3362-8086

Sholpan Janzakova - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Psychology and Pedagogy, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: sholpan.dzhanzakova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9706-374X

Bakytgul Abykanova – corresponding author, candidate of pedagogical sciences, professor, Department of "Physics and technical disciplines", Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: bakitgul@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0095-3533

Информация об авторах:

Жупар Билялова **– основной автор**, кандидат педагогических наук, профессор кафедры математики и методики преподавания математики, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: zhupartaren@gmail.com.

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3362-8086

Шолпан Джанзакова – доктор педагогических наук, профессор кафедры «Психология и педагогика», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: sholpan.dzhanzakova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9706-374X

Бакытгул Абыканова – кандидат педагогических наук, профессор кафедры «Физика и технические дисциплины» , Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: bakitgul@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0095-3533

Авторлар туралы ақпарат:

Жұпар Билялова – **негізгі автор,** педагогика ғылымдарының кандидаты, «Математика және математиканы оқыту әдістемесі» кафедрасының профессоры, Х.Досмұхамедова атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhupartaren@gmail.com.

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3362-8086

Шолпан Джанзакова - педагогика ғылымдарының докторы, «Психология және педагогика» кафедрасының профессоры, Х.Досмұхамедова атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sholpan.dzhanzakova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9706-374X

Бакытгул Абыканова - педагогика ғылымдарының кандидаты, «Физика және техникалық пәндер» кафедрасының профессоры, Х.Досмұхамедова атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: bakitgul@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0095-3533

ҒТАМР 14.85.29 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.17**
ӘОЖ 37.013.004.8

B.Upadhyay[1], Г.С.Камбарова[2*], А.А.Султангубиева[3]

[1] Миннесота университеті
Миннеаполис, 55455, АҚШ
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
[3]Х.Досмұхамедұлы атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: bn_rita@mail.ru

AI-ҚҰРАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР БАЛАЛАРДЫ ОҚЫТУ: ШЕТ ТІЛДЕРІ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ КӘСІБИ ТӘЖІРИБЕСІ МЕН ДАЙЫНДЫҚ ДЕҢГЕЙІ

Аңдатпа

Мақалада ерекше білім беру қажеттіліктері бар және/немесе мүмкіндігі шектеулі білім алушылардың білім алу құқығын қамтамасыз етудің ұйымдастырушылық-әдістемелік негіздері, оларды жалпы білім беретін оқу орындарында оқытуды ұйымдастырудың өзекті мәселелері қарастырылады. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқытудың тиімді нысандарын таңдау және оларды жалпы білім беретін мектептердің оқу үдерісіне енгізудің маңыздылығы ғылыми тұрғыдан негізделеді.

Зерттеу барысында инклюзивті білім беру жағдайында шет тілдерін оқытудың ерекшеліктеріне ерекше назар аударылады. Атап айтқанда, ерекше білім беру қажеттіліктері бар білім алушылардың шет тілдерін меңгеру қабілетіне қатысты қалыптасқан қате түсініктерді еңсеру, олардың тілдік білім алуына қолайлы әрі қолжетімді орта қалыптастыру мәселелері талданады. Қазіргі зерттеулерге сүйене отырып, екінші тілді меңгерудің бұл санаттағы білім алушылар үшін де мүмкін екендігі және олардың танымдық, коммуникативтік әрі тұлғалық дамуына оң ықпал ететіні көрсетіледі.

Сонымен қатар ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқыту үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың мүмкіндіктері қарастырылады. Технологиялық оқытудың тиімділігін арттыру мақсатында бағдарламаланған және модульдік оқыту әдістерін пайдалану жолдары, оқу материалдарын құрылымдау ерекшеліктері сипатталады. Арнайы білім беру тәжірибесінде қолданылатын компьютерлік бағдарламалардың мысалдары талданып, оқыту сапасын арттыруға бағытталған цифрлық құралдар мен ресурстардың маңыздылығы айқындалады.

Мақаланың негізгі мақсаты – Қазақстанның білім беру кеңістігінде болашақ шет тілі мұғалімдерінің инклюзивті құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттарын теориялық тұрғыдан негіздеу және анықтау. Осы тұрғыда болашақ шет тілі мұғалімдерін кәсіби даярлау үдерісінде тұлғалық-дамытушылық тәсілдің рөлі ашып көрсетіледі. Инклюзивті білім беру ортасында әрбір білім алушының жеке ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескере отырып, сапалы білім беруді ұйымдастыруға қажетті болашақ педагогтердің кәсіби даярлығының маңыздылығы негізделеді.

Жалпы алғанда, мақалада ерекше білім беру қажеттіліктері бар білім алушыларды шет тілдеріне оқытудың әдістемелік мүмкіндіктері, ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану жолдары және болашақ шет тілі мұғалімдерінің инклюзивті құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері өзара сабақтастықта қарастырылады.

Негізгі сөздер: ақпараттандыру, ақпараттық технологиялар, бағдарламалық оқыту, компьютерлік ресурстар, бағдарламалық қамтамасыз ету, компьютерлік диагностикалық бағдарламалар, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар

Кіріспе

Еліміздің кәмелетке толмаған әр баласына Қазақстан Республикасының Конституциясымен білім алу құқығына кепілдік берілген. Оқытудың әртүрлі нысандарының қолжетімділігін мемлекет қамтамасыз етеді және ете бермек. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың сапалы білім алуына, оқу-тәрбие процесіне тең қолжетімділікті жалпы білім беретін оқу орындарында қамтамасыз ету ерекше қажеттілігі

бар балаларды оқыту мен тәрбиелеудің ұйымдастырылу, мазмұны, әдістері ерекшелігіне негізделеді [1].

Оқыту нысандарын таңдау психофизикалық даму ерекшеліктері бар, денсаулық мүмкіндіктері шектеулі балалардың жалпы білім беретін мектептерінде проблемалары маңызды күйінде деп айтуға болады. Адамды өмірге дайындауға ықпал ететін осы балаларды оқытудың технократтық қарыштап дамыған ақпараттық қоғамда осындай формаларын оқып, білім беруде енгізу қажеттілігі бар [2].

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар және/немесе мүгедектігі бар оқушыларды шет тілдері сабағынан үнемі шығарып отырмай, оның ішінде өркендеуіне мүмкіндік беру керек. Бұл мақалада бар оқушылар үшін шет тілін үйренудің ерекше маңыздылығы талқыланады. Зерттеу деректері жаңа тілдерді үйрену дамуында айырмашылықтары бар және оқуда қиындықтары бар, бірақ жеке баланың жағдайлары мен бейініне байланысты болатын балалар үшін жалпы мүмкін және, мүмкін, өте пайдалы екенін көрсетеді.

Шет тілдерін оқытуда әртүрлі қосымша қажеттіліктері бар студенттердің кездесуі мүмкін кейбір нақты мәселелер қарастырылады: қарым-қатынас және өзара әрекеттесу; таным және оқыту; әлеуметтік, эмоционалдық және психикалық денсаулық мәселелері; және сенсорлық немесе физикалық қажеттіліктер.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Оқытудың инклюзивті нысаны кезінде мектептің жұмыс оқу жоспары негізінде ұсынымдарын ескере отырып, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар үшін жеке оқу жоспары (ЖОЖ) және жеке оқу бағдарламасы дайындалады. Шетел тілі пәнін жүргізетін мұғалімдер тобы ЖОЖ-ны әзірлеп, баламен жұмыс істеудің кешенді бағдарламасын әзірлеу мақсатында олардың күш-жігерін біріктіреді. ЖОЖ әзірлеудің белсенді қатысушылары болып табылады ата-аналар, өйткені олар басқалардан өз балаларын жақсы ұғынады. ЖОЖ қажетті бейімделулерді/модификацияларды анықтайды. Оқу білімін одан әрі жоспарлау үшін негізделеді. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар әрбір білім алушы үшін әзірленеді және жүзеге асады [3].

AI-құралдарды пайдалана отырып, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға шетел тілін оқытуда AI-құралдарды олардың атауына ғана емес, ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушының нақты оқу қажеттілігіне қарай таңдау ұсынылады:

1. ChatGPT — оқу материалдарын бейімдеу

- Оқушының тілдік деңгейіне сәйкес жеңілдетілген мәтіндер әзірлеу.
- Ағылшын тіліндегі сөздік қорды дамытуға арналған тапсырмалар құрастыру.
- Бір тапсырманың жеңіл, орташа және күрделі нұсқаларын дайындау.

Мысал: «My Family» тақырыбына қысқа сөйлемдер, суретпен сәйкестендіру тапсырмалары және қарапайым диалог құрастыру.

2. Microsoft Immersive Reader — оқылымды қолдау

- Мәтінді дауыстап оқыту.
- Сөздер мен жолдарды визуалды ажыратуға көмектесу.
- Оқушының мәтінді өз қарқынымен оқуына жағдай жасау.

Бұл құрал дислексиясы немесе оқылымда қиындықтары бар оқушыларға арналған қолжетімділік мүмкіндіктерін көрсету үшін орынды. Дегенмен, оның барлық функциясын бірдей AI деп атауға болмайды: мақалада нақты қолданылған функциялар жеке сипатталуы керек.

3. Google Read Along — дауыстап оқу дағдысы

- Оқушының дауыстап оқуын қолдау.
- Оқу барысында сөздерді дұрыс айтуға жаттығу.
- Оқушының оқу барысын бақылауға көмектесу.

Құралдың тілдік қолдауын, жас ерекшелігіне сәйкестігін және нақты зерттеу жағдайында қолжетімділігін алдын ала тексеру қажет.

4. Live Transcribe — сөйлеуді мәтінге айналдыру

- Мұғалімнің ауызша нұсқауларын мәтін түрінде ұсыну.
- Аудио ақпаратты қабылдауда қиындықтары бар оқушыға қосымша қолдау көрсету.
- Тыңдалым тапсырмаларын мәтіндік тірекпен орындау.

Бұл шешім есту қабілетіне байланысты қажеттіліктері бар оқушылар үшін пайдалы болуы мүмкін. Оның нақты функцияларын және шет тіліндегі тану дәлдігін бөлек бағалау керек.

Бұл құралдардың мүмкіндіктері инклюзивті білім беру және тіл оқыту жөніндегі зерттеулерде сипатталған тәсілдермен сәйкес келеді. Мысалы, мәтінді дыбыстау, сөйлеуді мәтінге айналдыру және жекелендірілген қолдау оқу материалдарының қолжетімділігін арттыра алады. Алайда технологияның болуы өздігінен оқу нәтижесінің жақсарғанын дәлелдемейді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Шет тілін үйрену әдетте күрделі міндет болып саналады және еліміздегі ерекше балаларды оқытудағы ұлттық оқу бағдарламасындағы ең күрделі пәндердің бірі болып саналады. Осы беделді ескере отырып, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың мектепте тіл үйренуге қатысуын күту әділетсіздік болар еді. Жақсы ниетпен болса да, бұл кең таралған қабылдау балалардың тіл үйрену мүмкіндігінен айыруы және осы процеске байланысты көптеген артықшылықтардан пайда көруі мүмкін. Кейбір мұндай топтағы балалар шет тілдері сабағынан мүлдем алынып тасталуы мүмкін болса, басқалары физикалық тұрғыдан қатысуы мүмкін, бірақ педагогикалық тұрғыдан шеттетілуі мүмкін.

Біздің елімізде оқушылардың бір бөлігі ерекше білім беру қажеттіліктері және/немесе мүгедектігі бар деп анықталды, дегенмен оқуда қиындықтарға тап болған балалардың саны әлдеқайда жоғары болуы мүмкін.

Ерекшелігі бар балаларға тән тілді үйренудің артықшылықтарын және олар кездесетін кейбір кедергілерді анықтағаннан кейін, тіл мұғалімдері оқушыларға тілдік білімін барынша тиімді пайдалану үшін қолдау көрсетуге қалай көмектесетінін қарастырған жөн. Әдебиеттердің көпшілігі тіл үйрену ықтималдығы жоғары негізгі білім беру мекемелерінде оқушыларды жіберуді қолдауға бағытталғанымен, мұнда қарастырылған принциптер арнайы мекемелердегі оқытушылар мен студенттерге де қатысты болуы керек [4].

Мұғалімдердің, тиісті мамандардың, ата-аналар мен білім алушылардың тиімді ынтымақтастығы инклюзивті білім беру моделін табысты іске асырудың кепілі болып табылмақ. Мұғалімдердің маңызды көмекшілері мен серіктестері болып балаларды дамыту мәселелері бойынша мамандар табылады.

Қолдау желісінің мектепте бір түрі құрылуы тиіс. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар баламен жұмыс істейтіндердің барлығы мектептің барлық қызметкерлері мен әкімшілігі бір – біріне көмектесуі, білім алмасуы үнемі назарда болуы керек. Негізгі мақсат-баланың әлеуетті мүмкіндіктерін іске асыру үшін жергілікті ресурстарды барынша пайдалану.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға шет тілдерін үйренуге мүмкіндік беру керектігін түсіндіре отырып, мұндай тапсырманың орындылығын да ескерген жөн. Мұндай топтағы білім алушылар үшін шет тілін үйренуге бағытталған зерттеулердің аздығын ескере отырып, шетел тілін оқытудың орындылығы туралы сұрақтар туындайды [5].

Физикалық, психикалық немесе зияткерлік ерекшеліктеріне қарамастан барлық балалар үшін сапалы оқытуға тең қолжетімділікті қамтамасыз етуді көздейтін инклюзивті модельге көшумен білім беру жүйесін дамытудың қазіргі кезеңі сипатталады. Бұл үдеріс Қазақстан Республикасында заңмен бекітілген және әрбір баланы жалпы білім беру үдерісіне қосу үшін кедергілерді жою ретінде қарастырылады [6].

Білімді игеруді ғана емес, сонымен бірге жеке тұлғаның табысты әлеуметтенуін қамтамасыз ететін арнайы педагогикалық жағдайлар жасауды талап ететін көп қырлы

процесс болып ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды бұқаралық мектеп жағдайына бейімдеу саналады. Дамудың бұзылуына, мінез-құлық және эмоционалдық мәселелерге, сондай-ақ қоршаған орта, яғни әлеуметтік, психологиялық, лингвистикалық факторларына байланысты білім алуда уақытша немесе тұрақты қиындықтарға тап болған адамдарды ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар деп айтуға болады.

Оқушыларға арналған білім беруде қиындықтар мемлекеттік жалпыға міндетті стандартқа сәйкес туындауына байланысты, оларға арнайы жағдайлар жасалады: жеке оқу жоспарын және бейімделген бағдарламалары жасақталады. Бүгінгі күні арнайы білім беру жүйесін құру кезінде оқыту шарттары Қазақстандық білім беру жүйесінде білім беру қажеттіліктеріне назар аудару ұсынылады. Неліктен ерекше қажеттілігі бар балалар тілдерді үйренуі керек екенін және мұндай тапсырманың орындылығын көрсететін зерттеулерді қарастыра отырып назарымыз осындай балалар- тіл үйренушілердің алдында тұрған кейбір мәселелерге аударылады. Бірінші міндет-ерекше бағдарламасы бар оқушылардың шет тілдері сабағына бағдарламасы жоқ оқушылар сияқты қол жеткізуін қамтамасыз ету. Тіл сабақтары көбінесе ерекше қажеттілігі немесе мүгедектігі бар балаларды алып тастайтын алғашқы пәндердің бірі болып табылады, себебі бұл пәнді қабылдау қиын.

Мұғалімдер мен мамандардың қызметін жүйелі ұйымдастыруға бейімделудің сәттілігі тікелей байланысты. Ол - «психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу». Топтық тәсіл, бейімделу үдерісіне тек мұғалімдер ғана емес, сонымен қатар психологтар, логопедтер, арнайы мамандардың қатысуы оның негізгі шарттары ретінде құрылады. Кезең бойынша жұмыс құрылады. Мысалы, баланың сабақтағы қиындықтары туралы ақпаратты ата-ананың бақылауы мен сауалнама арқылы жинаудан бастап балаға арналған жеке жоспарды құруға дейін.

Кедергісіз орта құру, бұған тек физикалық қол жетімділік емес, сонымен қатар жеке және топтық сабақтарға арналған арнайы кабинеттердің болуы кіреді.

Отбасы әлеуметтенудің негізгі буыны болып отбасымен ынтымақтастық, табылады. Ата-аналардың білім беру процесіне кеңестер мен бірлескен іс-шаралар арқылы қосылуы - бейімделудің маңызды шарты. Бұл баланың қарым-қатынасындағы шектеулерді теңестіруге мүмкіндік береді [7].

Білім беру бағдарламаларының икемділігі тиімді педагогикалық шарттардың бірі. Халықаралық және отандық тәжірибеде бірнеше стратегия бар, аккомодация және модификация. Білім беру стандарттары сақталғанымен, материалдарды беру тәсілі оқу материалдарын бейімдеу кезінде өзгереді. Баланың зияткерлік даму деңгейі жалпы бағдарламаны игеруге мүмкіндік бермесе модификация кезінде оқу мақсаттары мен мазмұны өзгереді.

Оқулықтар мен оқу құралдарын таңдау инклюзивті білім беру жағдайында білім алушының жеке білім беру қажеттіліктерін, танымдық мүмкіндіктерін және оқу қарқынын ескере отырып жүргізіледі. Мемлекеттік білім беру стандартына сәйкес оқу материалдары болады. Тек мазмұны мен ұсынылу формасы оқушының ерекшеліктеріне бейімделеді. Қажет болған жағдайда жеке оқу құралдары әзірленіп, олар визуалды тірек сызбаларымен, жеңілдетілген мәтіндермен, қадамдап түсіндіру элементтерімен толықтырылады. Мұндай тәсіл оқу материалын тиімді меңгеруге және білім алушының оқу ынтасын арттыруға ықпал ететіні белгілі [8].

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушының психофизикалық ерекшеліктеріне, білім деңгейіне және әлеуметтік бейімделу мүмкіндіктеріне оқыту формасын таңдау негізделеді. Осы жағдайда жекелей, шағын топтық немесе аралас оқыту формалары қолданылады. Оқушының оқу үдерісіне белсенді қатысуына, өзіндік жұмыс дағдыларын дамытуға және сыныптағы өзара әрекеттестігін қолдауға икемді оқыту формалары мүмкіндік береді.

Білім алушыларға тіл үйренуге байланысты ықтимал мәселелерді ескере отырып, қазір мұндай мәселелерді қалай жеңілдетуге немесе жеңуге болатынына назар аударамыз. Инклюзивтілікке кедергі келтіретін кедергілерді жою көп уақытты қажет ететін және қиын процесс болуы мүмкін, әсіресе бұл кедергілер жүйелі болған кезде. Дегенмен, баланың жеке қажеттіліктері мен оқу бейінін түсіну олардың тілдер сабағында өзара әрекеттесуін қолдау үшін өте маңызды болады.

Оқыту нысандарын дұрыс таңдау, оқу-тәрбие ортасын баланың қажеттіліктеріне бейімдеу, білім алушының даму динамикасын бақылаудың жүйелі функциясы, жалпы білім беретін мектеп мұғалімінің кәсіби құзыреттілігі жалпы білім беретін оқу орнында барған сайын өзара байланысты әлемде шет тілін білу білім беру артықшылығынан негізгі қажеттілікке ауысты. Тілдер тек қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар мәдени түсіністікке, білім беру мүмкіндіктеріне және әлеуметтік инклюзияға шлюз ретінде де қызмет етеді. Дегенмен, тілдік білім беруді зерттеудегі маңызды алшақтық сақталуда: әртүрлі оқу қажеттіліктері бар оқушылар мен олардың мұғалімдерінің шет тілі сабақтарында қалай шарлайтынын түсіну. Бұл зерттеу тақырыбы көру немесе есту қабілеті бұзылған, физикалық кемістігі бар және ерекше білім беру қажеттіліктері бар білім алушылардың шет тілін үйренумен қалай айналысатыны туралы ұлттық көзқарастарды ұсынады. Ол оқушылардың көзқарастары мен стратегиялары туралы түсінік береді, сонымен бірге олардың үлгерімін жеңілдететін немесе кедергі келтіретін білім беру тәсілдерін, технологиялық қолдауды және педагогикалық инновацияларды зерттейді.

Психологиялық дайындық мұғалімде адамгершілік, мейірімділік, балаға жанашырлық, нәтижеге оң қол жеткізу және т.б. сияқты жеке қасиеттердің болуын болжайды. Кәсіби дайындық педагогикалық түзетудің маңыздылығы туралы білімді және оны ұйымдастыра білуді қамтиды. Мұғалімнің ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмыс істеуге психологиялық-педагогикалық дайындығының негіздері жоғары оқу орнында оқу кезінде қалануы және жоғары оқу орнынан кейінгі педагогикалық білім беру жүйесіндегі жұмыс процесінде дамып, тереңдей түсуі керек. Салмақты, тиімді оқыту барлық оқушыларға пайдалы. Алайда, ерекше қажеттіліктері бар білім алушылар үшін сабаққа толыққанды қатысуға және өз әлеуетін іске асыруға көмектесетін оқытуда қосымша, кейде арнайы қолдау қажет болуы мүмкін.

Бұл зерттеу саясатқа, мұғалімдерді даярлауға және сыныптағы тәжірибеге маңызды әсер етеді. Бұл инклюзивтіліктің қарапайым физикалық орналастыру ретіндегі тар көзқарастарына қарсы тұрады, оның орнына мағыналы қатысуды жақтайды. Оның орнына, ол жалпы принциптерді де, жекелендірілген тәсілдердің қажеттілігін де мойындайтын инклюзивті тілдік білім беруді неғұрлым егжей-тегжейлі түсінуге нұсқайды.

Бұл жұмыс барлық студенттерге шет тілдерін сенімді, қабілетті қолданушы болуға көмектесетін жүйелердің дамуына ықпал етеді деп үміттенеміз. Көптілді әлемде тілді меңгеру жаһандық қатысудың кілті болып табылады. Әртүрлі қажеттіліктері бар студенттер өздерінің қиындықтары мен мүмкіндіктерін құрметтейтін білім беру жолдарына лайық.

Ақпараттық технологияларды қарқынды пайдалану келесілерді негіздейді [9]:

- әлеуметтік және технологиялық білімді оңтайлы пайдалану, ақпаратты оңай және жылдам беру;
- ақпаратты оңтайлы беру адамдар арасында;
- білім беру процесінің сапасын арттыратын және адамның қоршаған ортаға және қоғамға жедел бейімделуіне ықпал ететін білімді жеделдетіп беру;
- қазіргі қоғамның сұраныстарына сәйкес білім ассимиляцияны күшейтуге ықпал ететін ақпараттық технологияларды қолдану.

Өмірдің барлық салаларына ақпараттық технологиялар әсер етпек. Білім беруге үлкен және оң әсер етеді, өйткені олар оқыту мен оқытудың жаңа мүмкіндіктері мен әдістерін

ашады. Ақпараттандыру процесі қазіргі қоғамда жүріп жатыр, яғни компьютерлік технологияларды, оның ішінде білім беру саласына кеңінен енгізу жүріп жатыр. Білім беру процесінде компьютердің техникалық мүмкіндіктерін толық пайдалануға бағдарламаланған оқыту шеңберіндегі заманауи технологиялар қарастырылған.

Мүмкіндігі шектеулі балалар үшін деректік технологиялар үлкен мүмкіндіктер ұсынады. Мұндай технологиялар арнайы білім беруде сәтті қолданылады. Мүгедек балалармен түзету жұмыстарында оларды қолдану танымдық белсенділікті арттыруға көмектеседі және балалардың шаршау деңгейін төмендетеді. Шет тілдеріндегі қиындықтар көптеген орта мектеп оқушылары үшін жиі кездеседі, бірақ әсіресе ерекше білім беру қажеттіліктері бар адамдар үшін. Екінші тілді үйренуге келетін болсақ, бір сыныпта кейбір оқушылар тез алға жылжитыны байқалды, ал кейбіреулері өте баяу прогреске жету үшін көп күреседі. Бұл әртүрлі индивидтердің сипаттамалары бірдей болмағандықтан орын алады.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға шет тілін оқытуда АІ-құралдарын мақсатты қолданудың оқушылардың оқу белсенділігіне, сөздік қорын меңгеруіне және мұғалімдердің кәсіби дайындығына ықтимал ықпалын анықтау ерекше маңызға ие.

Зерттеу кезеңдері

1-кезең. Бастапқы диагностика

Мұғалімдердің АІ-құралдарын пайдалану тәжірибесі мен цифрлық құзыреттерін сауалнама арқылы анықтау. Оқушылардың бастапқы тілдік деңгейін және жеке оқу қажеттіліктерін белгілеу.

2-кезең. АІ-құралдарын қолдану

Мысалы, ChatGPT арқылы деңгейге бейімделген тапсырмалар әзірлеу, Immersive Reader арқылы мәтінді дыбыстау және қолжетімді оқу материалдарын ұсыну.

3-кезең. Нәтижелерді бағалау

Сабаққа қатысу белсенділігін бақылау, бастапқы және қорытынды тест нәтижелерін салыстыру, мұғалімдердің кері байланысын жинау.

4-кезең. Талдау және қорытынды

Алынған нәтижелерді зерттеу сұрақтарымен байланыстырып, құралдардың артықшылықтарын, шектеулерін және педагогикалық қолдану шарттарын анықтау.

Әртүрлілік-бұл оқушылардың деңгейлеріндегі, қызығушылықтарындағы, жынысындағы, қабілеттеріндегі, мәдени және отбасылық тегіндегі айырмашылықтардан, оқудағы барлық қиындықтар мен мүгедектіктерден туындайтын сыныптың типтік сипаттамасы. Тіл үйренудегі мүгедектік, өз кезегінде, сөйлеу және/немесе жазбаша тілді түсінуге, өндіруге және дамытуға әсер ететін әртүрлі қиындықтардың кең ауқымы болып табылады.

Осылайша, білім беру процесіне ақпараттық технологияларды енгізу кезінде келесілерді ұсынуға болады [10]:

- Баланың танымдық қызығушылығын дамыту құралы болып табылады ақпараттық технологиялар;

- Мектепке дейінгі жастан бастап балаларға зияткерлік даму деңгейін арттыруды ақпараттық технологиялар қамтамасыз етеді;

- Балалармен бірлескен практикалық және бос уақытты өткізудегі, үйдегі маманның тапсырмаларын орындау үшін ата-аналармен байланыс пен көмек көрсетудегі маңызды бағыт болып ақпараттық технологиялар табылады.

Педагогика ғылымы мен практикасының әлеуметтік маңызды проблемаларының бірі қазіргі жағдайда күн тәртібіне қойылған барлық оқу орындарында, оның ішінде жоғары және кәсіптік оқу орындарында мүмкіндігі шектеулі жандарды оқыту болып табылады. Келесі жұмыс тіл үйренуге әсер ететін әртүрлі факторларды көрсетеді:

- шет тілін оқытудың заманауи бағдарламалары мен бағдарламаларын қамтитын ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттер мен ағылшын тіліндегі білім беру жүйесі таныстырылады:

- орта мектептердегі ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушылар.

Демек, тілдерге және оқытуға деген қажеттілік қазіргі тілдердің маңыздылығын және ерекше қажеттіліктері бар студенттерді біріктірудегі маңыздылығын көрсете отырып, осы диссертацияны орындауға мәжбүр етті.

Зерттеу мақсаты болашақ шет тілдері мұғалімдерінің инклюзивті құзыреттілігін қалыптастыру проблемасы бойынша жұмыс контекстінде кәсіби даярлық процесінде болашақ мамандардың осы санатының инклюзивті құзыреттілігін тиімді қалыптастыруға ықпал ететін педагогикалық жағдайларды анықтау болып табылады. Зерттеуде баяндалған материалдардың жаңалығы болашақ мамандарды кәсіби даярлау, болашақ шет тілдері мұғалімдерінің инклюзивті құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық жағдайларын анықтауда жатыр.

Сонымен, «болашақ шет тілі мұғалімінің инклюзивті құзыреттілігі» жеке тұлғаның жеке детерминанттары мен пәннің кәсіби-бағдарланған мазмұнының (шет тілдері) корреляциясы негізінде кәсіби-педагогикалық қызметті нәтижелі жүзеге асырудың интегративті қабілеті ретінде түсініледі, ол мүмкіндігі шектеулі жандарды кәсіби даярлау мен қалыптастыру үшін тиімді инклюзивті орта құруға дайын екендігінде көрінеді [11].

Бұл мақалада ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларының белсенділік жүйесі сипатталған. Сыныпта қолданылатын стандарттар мен білім беру құралдары тіректермен, әлеуметтік өзара әрекеттесулермен, бейнелеудің бірнеше режимдерімен, белсенді, мазмұнды, тұтас, пәнаралық және балаға бағытталған оқытумен араласқан әлеуметтік-интерактивтік және әлеуметтік-конструктивтік тәсілді көрсетті.. Балалардың іс-әрекеті жүйесінің оқу мақсаттарына француз тіліндегі негізгі қарым-қатынас дағдылары, мінез-құлқындағы жағымды өзгерістер, өзін-өзі бағалауды нығайту, мотивацияны, қатысуды және міндеттемені арттыру кіреді.

Қорытынды

Мақалада ерекше білім беру қажеттіліктеріне ие және қиындықтары бар балаларға шетел тілін оқытудың негізгі бағыттары талданып, қысқаша сипаттама берілді. Білім беру қажеттіліктері бар балалар туралы стандартты ақпаратты жинау және есепке алу маңызды болып қалмақ. Лингводидактикалық білімді ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушылармен өзара әрекеттесуге жеке дайындықпен үйлестіруді қамтамасыз ете отырып, кешенді инклюзивті құзыреттілікті қалыптастыруға бұл тәсілді педагогтарды даярлау жүйесіне интеграциялау ықпал етеді. Тұлғалық-дамытушылық тәсіл арқылы инклюзивті құзыреттілікті қалыптастыру болашақ педагогтарды даярлаудың педагогикалық және лингводидактикалық аспектілерін жан-жақты талдауды, сондай-ақ олардың инклюзивті білім беру ортасы жағдайында тиімді жұмыс істеуге жеке және кәсіби дайындығын қалыптастыруға ықпал ететін факторларды анықтауды талап етеді [12]. Осылайша, ерекше қажеттіліктердің әр түрлі бағыттары ұсынылған кезде осы мақалада ескерілген балалардың жалпы көзқарасы, олардың шет тілін үйренуін қалай жеңілдетуге болатындығын көрсету үшін әр түрлі қолдау көрсетілді. Барлық балалар бірдей мүмкіндіктерге және бірдей білім беру мүмкіндіктеріне лайық, бірақ дегенмен, оларды және олардың отбасыларын қолдауы керек жүйелер сәтсіздікке ұшырап, олардың жолында бюрократиялық кедергілер тудырып, олардың шынайы қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайды.

Болашақ мұғалімнің эмпатия, толеранттылық, өзінің педагогикалық тәжірибесін сыни тұрғыдан түсіну және оқыту әдістерін әр оқушының жеке қажеттіліктеріне бейімдеу қабілетін бұл тәсіл қалыптастырады.

Жоғарыда аталған материалды және болашақ мұғалімдердің инклюзивті құзыреттілігін қалыптастыру саласындағы теориялық зерттеулерді талдай отырып, кәсіби дайындық процесінде болашақ мұғалімдердің инклюзивті құзыреттілігін сәтті қалыптастыруға ықпал ететін педагогикалық жағдайлар анықталды:

1. Психологиялық-педагогикалық пәндер мазмұнының әлеуетін ЖОО-да болашақ шет тілі мұғалімдерін кәсіби даярлау процесінде пайдалану.

2. Жалпы білім беретін мектеп мұғалімі қызметінің ерекшелігін түсінуге бағытталған болашақ мамандарды даярлаудың практикалық кезеңін (педагогикалық практика) инклюзивті оқыту жағдайында жүзеге асыру.

3. инклюзивті білім берудің рөлін түсіну, өзге мәдениеттердің инклюзивті көріністеріне құндылық қатынасы мақсатында іскерлік ойындар, семинарлар және өз мазмұны бойынша Инклюзивті білім беру контекстіндегі нақты педагогикалық жағдайға барынша жақын жұмыстың басқа да белсенді нысандары түрінде практикалық сабақтар өткізу - Инклюзивті әдістемелік мәдениетті қалыптастыру.

4. Инклюзивті ортада жұмыс істеудің неғұрлым тиімді әдістерімен бөлісуге дайын психологтардың, логопедтердің, дефектологтардың және басқа да практик-мамандардың қатысуымен коллоквиумдар, дөңгелек үстелдер өткізу; инклюзивті білім беру жағдайында оқушыларды оқыту мен дамытудың психологиялық-педагогикалық проблемаларын зерделеу.

5. Инклюзивті білім беру кеңістігінде шет тілдерін оқыту әдістемесі саласында болашақ кәсіби бағыты бар болашақ мұғалімдермен практикалық сабақтар барысында инновациялық білім беру технологияларын («ми шабуылы», портфолио) пайдалану. Инклюзивті топтағы болашақ кәсіби қызметке байланысты жағдайларды қосу. Мысалы, студенттердің бірі оқу материалын түсіндіретін мұғалім рөлін атқаратын тапсырмалар, ал басқалары «оқушылар». Рөлдердің бөлінуі (мүмкіндігі шектеулі оқушы үшін рөлді ойластыру өте маңызды), тақырыпты таңдау, оқу материалдарын дайындау (рөлді сипаттайтын карточкалар) ескеріледі.

6. Инклюзивті оқыту процесінде нақты іс-әрекеттерді орындау әдістері мен тәжірибесін игеруге бағытталған орталықтың кадрлық құрамының теориялық және практикалық дайындық деңгейін үнемі арттыру. Процестің әрбір қатысушысының жеке және кәсіби өсуіне ықпал ететін білім беру ұйымдарында қауіпсіз және қолдау ортасын құру (оқу материалдарын бейімдеу және қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру үшін цифрлық ресурстарды пайдалану) [13].

Теориялық зерттеулер инклюзивті білім берудің әртүрлі контексттерінде жеке даму тәсілін түсінуді тереңдетуге және лингводидактика мен педагогикалық психологияның интеграциялық модельдерін жасауға бағдарланғаны дұрыс. Болашақ шет тілі мұғалімдерін даярлаудың тиімділігін арттыруға бұл жұмыстың ерекшелігін ескере отырып, мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Тишко А. Б., Шилова Н. В., Кузнецов А.Н. Модели подготовки педагогических кадров для эффективного обучения иностранному языку в условиях инклюзивного образования //Л59 Лингводидактика и лингвистика в вузе: традиционные и. – 2023. – С. 88.

2 Кириленко А. В. Особенности организации обучения детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательных учебных заведениях //Ученые записки Крымского федерального университета имени ВИ Вернадского. Социология. Педагогика. Психология. – 2020. – Т. 6. – №. 2. – С. 56-65.

3 Тишко А.Б., Шилова Н.В. Модели подготовки педагогических кадров для инклюзивного образования // Донецкие чтения 2022: образование, наука, инновации, культура и вызовы современности : Материалы VII Международной научной конференции, посвящѐнной 85-летию Донецкого национального университета, Донецк, 27–28 октября 2022 года; под общей ред. С.В. Беспаловой. Т. 6 Часть 2. Донецк: Донецкий национальный университет, 2022. С. 279-282.

4 Семенова А. С., Семенов К. Б. Использование информационных технологий в обучении детей с особыми образовательными потребностями //Эффективные практики современной дефектологии: актуальное состояние и тенденции. – 2021. – С. 204-209.

5 Howard K. B. Supporting learners with special educational needs and disabilities in the foreign languages classroom //Support for Learning. – 2023. – Т. 38. – №. 3. – С. 154-161.

6 Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық тәсілдері**.** — Астана: ҚР БҒМ, 2019.

7 Алтынбекова Г.К. Инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды психологиялық-педагогикалық қолдау // Педагогика және психология. — 2021. — №3. — Б. 45–52.

8 Елисеева И.Г., Ерсарина А.К. Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе: методические рекомендации. – Алматы: ННПЦ КП, 2019. – 118 с.

9 Fitas R. Inclusive education with AI: Supporting special needs and tackling language barriers //AI and Ethics. – 2025. – Т. 5. – №. 6. – С. 5729-5757.

10 Birbili M. K. AI as a Tool for Inclusion: Supporting Differentiated Learning in Foreign Language Classrooms. – 2025.

11 Олифер О.О. Проблема социализации детей с особыми образовательными потребностями // СибСкрипт. – 2015. – №3.

12 Шевелева Д.Е. Адаптация детей с особыми образовательными потребностями в массовой школе: педагогические и социально-психологические аспекты // Народное образование. – 2020. – №4.

13 Харченко Л. И. Педагогические условия формирования инклюзивной компетентности будущих учителей иностранных языков в процессе профессиональной подготовки // Рекомендовано Ученым советом федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования. – 2026. - 160 с.

ОБУЧЕНИЕ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ AI-ИНСТРУМЕНТОВ: ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ОПЫТ И УРОВЕНЬ ПОДГОТОВКИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Аннотация

В статье рассматриваются организационно-методические основы обеспечения права на образование обучающихся с особыми образовательными потребностями и/или с ограниченными возможностями здоровья, актуальные вопросы организации их обучения в общеобразовательных учебных заведениях. Научно обоснована важность выбора эффективных форм обучения детей с особыми образовательными потребностями и их внедрения в учебный процесс общеобразовательных школ.

В ходе исследования особое внимание уделяется особенностям преподавания иностранных языков в условиях инклюзивного образования. В частности, анализируются вопросы преодоления сложившихся заблуждений относительно способности обучающихся с особыми образовательными потребностями владеть иностранными языками, формирования у них благоприятной и доступной среды для получения языковых знаний. На основании современных исследований показано, что овладение вторым языком возможно и для данной категории обучающихся и положительно влияет на их познавательное, коммуникативное и личностное развитие.

Также рассматриваются возможности использования информационно-коммуникационных технологий в процессе обучения детей с особыми образовательными потребностями. Для повышения эффективности технологического обучения характерны способы использования программируемых и модульных методов обучения, особенности структурирования учебного материала. Будут проанализированы примеры компьютерных программ, применяемых в практике специального образования, и определена значимость цифровых средств и ресурсов, направленных на повышение качества обучения.

Основная цель статьи-теоретическое обоснование и определение педагогических условий формирования инклюзивной компетентности будущих учителей иностранного языка в образовательном пространстве Казахстана. В этом контексте раскрывается роль личностно-развивающего подхода в процессе профессиональной подготовки будущих учителей иностранного языка. Обосновывается важность профессиональной подготовки будущих педагогов, необходимых для организации качественного образования с учетом индивидуальных особенностей и потребностей каждого обучающегося в инклюзивной образовательной среде.

В целом, в статье рассматриваются методологические возможности обучения иностранных языков обучающихся с особыми образовательными потребностями, пути эффективного использования

информационных технологий и вопросы формирования инклюзивной компетентности будущих учителей иностранных языков.

Ключевые слова: информатизация, информационные технологии, программное обучение, компьютерные ресурсы, программное обеспечение, компьютерные диагностические программы, дети с особыми образовательными потребностями.

TEACHING CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS USING AI TOOLS: PROFESSIONAL EXPERIENCE AND READINESS LEVEL OF FOREIGN LANGUAGE TEACHERS

Abstract

The article discusses the organizational and methodological foundations of ensuring the right to education for students with special educational needs and/or with disabilities, as well as current issues of organizing their education in general education institutions. The importance of choosing effective forms of education for children with special educational needs and their introduction into the educational process of secondary schools has been scientifically substantiated.

In the course of the research, special attention is paid to the peculiarities of teaching foreign languages in inclusive education. In particular, the article analyzes the issues of overcoming existing misconceptions about the ability of students with special educational needs to speak foreign languages, and the formation of a favorable and accessible environment for them to acquire language knowledge. Based on modern research, it has been shown that mastering a second language is possible for this category of students and has a positive effect on their cognitive, communicative and personal development.

The possibilities of using information and communication technologies in the process of teaching children with special educational needs are also being considered. Ways of using programmable and modular teaching methods, as well as features of structuring educational material, are typical for improving the effectiveness of technological learning. Examples of computer programs used in the practice of special education will be analyzed, and the importance of digital tools and resources aimed at improving the quality of education will be determined.

The main purpose of the article is the theoretical substantiation and definition of pedagogical conditions for the formation of inclusive competence of future foreign language teachers in the educational space of Kazakhstan. In this context, the role of the personal development approach in the process of professional training of future foreign language teachers is revealed. The article substantiates the importance of professional training of future teachers necessary for the organization of high-quality education, taking into account the individual characteristics and needs of each student in an inclusive educational environment.

In general, the article examines the methodological possibilities of teaching foreign languages to students with special educational needs, ways to effectively use information technology, and issues related to the formation of inclusive competence for future foreign language teachers.

Keywords: informatization, information technology, software learning, computer resources, software, computer diagnostic programs, children with special educational needs.

REFERENCES

1 Tishko A. B., Shilova N. V., Kuznetsov A. N. Models of training teachers for effective foreign language teaching in inclusive education // Lingvodidactics and linguistics at the university: traditional and. – 2023. – P. 88.

2 Kirilenko A. V. Features of organizing the education of children with special educational needs in general educational institutions // Scientific notes of the Crimean Federal University named after V. I. Vernadsky. Sociology. Pedagogy. Psychology. – 2020. – Vol. 6. – No. 2. – P. 56-65.

3 Tishko A. B., Shilova N. V. Models of Training Teachers for Inclusive Education // Donetsk Readings 2022: Education, Science, Innovation, Culture, and Modern Challenges: Proceedings of the VII International Scientific Conference dedicated to the 85th Anniversary of Donetsk National University, Donetsk, October 27–28, 2022; edited by S.V. Bespalova. Vol. 6, Part 2. Donetsk: Donetsk National University, 2022. pp. 279–282.

4 Semenova A.S., Semenov K.B. Use of Information Technologies in Teaching Children with Special Educational Needs // Effective Practices of Modern Defectology: Current Status and Trends. – 2021. – pp. 204–209.

5 Howard K. B. Supporting learners with special educational needs and disabilities in the foreign languages classroom //Support for Learning. – 2023. – Т. 38. – №. 3. – С. 154-161.

6 Kazakhstan Republic is an inclusive society. — Astana: KR BGM, 2019.

7 Altynbekova G.K. Inclusive whites take every day erekshe whites take kazhettilikteri bar balalardy psychology-pedagogykalyk koldau // Pedagogy and psychology. - 2021. - No. 3. - B. 45–52.

8 Eliseeva I.G., Ersarina A.K. Psychological and pedagogical support for children with special educational needs in comprehensive schools: methodological recommendations. - Almaty: NNPC KP, 2019. - 118 p.

9 Fitas R. Inclusive education with AI: Supporting special needs and tackling language barriers //AI and Ethics. – 2025. – Т. 5. – №. 6. – С. 5729-5757.

10 Birbili M. K. AI as a Tool for Inclusion: Supporting Differentiated Learning in Foreign Language Classrooms. – 2025.

11 Olifer O.O. The problem of socialization of children with special educational needs // SibScript. - 2015. - No. 3.

12 Sheveleva D.E. Adaptation of children with special educational needs in mainstream schools: pedagogical and socio-psychological aspects // Public education. - 2020. - No. 4.

13 Kharchenko L.I. Pedagogical conditions for the formation of inclusive competence of future foreign language teachers in the process of professional training // Recommended by the Academic Council of the Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education. – 2026. – P. 160.

Information about authors:

Bhaskar Upadhyay - PhD, Full Professor, University of Minnesota, Minneapolis, USA

E-mail: bhaskar@umn.edu

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5141-3778

Gulnur Kambarova - **corresponding author,** Doctoral student Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: gulnurkambarova5@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-3100-3725

Aigul Sultangubiyeva - candidate of philological candidate, Associate Professor of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan;

E-mail: a.sultangubiyeva@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8383-0357

Информация об авторах:

Bhaskar Upadhyay - PhD, профессор, Университет Миннесоты, Миннеаполис, США

E-mail: bhaskar@umn.edu

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5141-3778

Гульнур Камбарова – **основной автор,** докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: gulnurkambarova5@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-3100-3725

Айгуль Султангубиева - кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Атырауского университета им. Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: a.sultangubiyeva@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8383-0357

Авторлар туралы ақпарат:

Bhaskar Upadhyay - PhD, профессор, Миннесота университеті, Миннеаполис, АҚШ

E-mail: bhaskar@umn.edu

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5141-3778

Гульнур Камбарова – **негізгі автор**, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gulnurkambarova5@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-3100-3725

Айгуль Султангубиева - филология ғылымдарының кандидаты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің қауымдастырылған профессоры, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a.sultangubiyeva@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8383-0357

МРНТИ 14.35.09 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.18**
УДК 811.161.1'243:37.091.3

С.И.Камелова[1], Б.Ж.Джумамухамбетова[2*]

[1]Атырауский университет имени Х.Досмухамедова
г.Атырау, 060000, Республика Казахстан
[2]Казахский университет технологии и бизнеса имени К.Кулажанова
г.Астана, 010000, Республика Казахстан
*e-mail:batima_j@mail.ru

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ХАРАКТЕР ПРОВЕДЕНИЯ ЗАНЯТИЙ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Аннотация

В статье рассматриваются методические возможности исследовательского подхода в преподавании русского языка как иностранного (РКИ) в высших учебных заведениях Казахстана. Цель работы - систематизировать принципы и формы исследовательских заданий и определить условия их включения в языковую подготовку иностранных студентов. Статья носит обзорно-методический характер. Материалом служат педагогические и лингводидактические положения, обсуждаемые в работе, и примеры учебных заданий. Применяются теоретический анализ, сопоставление форм учебной работы и методическая систематизация. Рассматриваются наблюдение за языковыми явлениями, сравнение текстов, постановка вопросов и гипотез, подбор материала и обсуждение выводов. Предлагается последовательность организации занятия, включающая подготовку, анализ языкового материала, представление результатов и рефлексию. Проекты, мини-исследования и кейс-задания соотносятся с конкретными действиями обучающихся и формами представления учебного результата. Отдельно рассматриваются роль преподавателя, использование цифровых ресурсов и необходимость согласовывать сложность задания с уровнем владения русским языком. Представленные примеры имеют рекомендательный характер и не являются отчётом о внедрении в конкретных университетах. Практическая значимость работы состоит в систематизации элементов исследовательского занятия, которые преподаватель может адаптировать к своей учебной группе. Количественные и качественные данные об изменении мотивации или языковых компетенций не представлены; эффективность предложенных приёмов не оценивалась.

Ключевые слова: русский язык как иностранный, исследовательский подход, высшая школа, методика преподавания,образовательный процесс, кейс-методы.

Введение

Преподавание русского языка как иностранного (РКИ) в высшей школе включает освоение языковых средств и подготовку к межкультурному и академическому общению. В этом контексте исследовательский подход рассматривается как один из способов организации активной учебной работы: студент ставит вопрос, подбирает материал и обосновывает ответ [1]. В исследовании подготовки будущих учителей иностранного языка М. М. Момбекова рассматривает анализ литературы, проблемные задания и проектную работу [2]. Эти положения используются здесь как методический ориентир; результаты исследования будущих учителей не переносятся на обучение иностранных студентов РКИ.

В полиязычной образовательной среде Казахстана исследовательские задания могут быть направлены на сопоставление языковых явлений и анализ культурного контекста общения [3]. При обучении иностранных студентов важно соотносить содержание таких заданий с уровнем владения русским языком и целями учебной программы. Работа с культурными и научными текстами в этом случае рассматривается как методическая возможность, а не как основание для вывода о доказанном повышении качества обучения [4], [5].

Исследовательская работа на занятиях РКИ предполагает самостоятельный поиск и обработку информации, сопоставление языкового материала и обсуждение его интерпретаций [6]. Эти действия могут использоваться для практики аргументации и анализа

текстов. Вместе с тем выполнение заданий само по себе не подтверждает роста мотивации или языковой компетенции: для подобных выводов необходимы данные об учебных результатах.

Цель статьи - систематизировать методические возможности исследовательского подхода в обучении РКИ и предложить последовательность организации исследовательского занятия. Задачи работы: определить принципы такого занятия, сопоставить формы учебных заданий и сформулировать рекомендации по их адаптации к языковому уровню студентов. Актуальность определяется необходимостью согласовать исследовательские действия с задачами языковой подготовки. Методический вклад статьи состоит в объединении принципов, этапов, действий студента и форм представления результата в единую схему занятия. Эта систематизация не претендует на открытие нового педагогического подхода или на доказательство его эффективности.

Материалы и методы исследования

Работа представляет собой обзорно-методический анализ исследовательских элементов в обучении РКИ. Материал составляют теоретические и методические положения, представленные в статье со ссылками на педагогическую и лингводидактическую литературу, а также рассматриваемые примеры заданий. Объект анализа — организация исследовательской учебной деятельности; предмет — связь между принципами занятия, действиями студента и формой представления учебного результата.

Теоретический анализ используется для выделения признаков исследовательского задания: наличия вопроса или проблемы, отбора языкового материала, его анализа и обоснования вывода. Сопоставление направлено на определение различий между проектом, кейс-заданием, мини-исследованием и экспериментом с текстом. Методическая систематизация объединяет рассмотренные элементы в последовательность подготовки, выполнения и обсуждения задания.

При сопоставлении заданий рассматриваются исследовательский вопрос, действия обучающегося, используемый языковой материал, роль преподавателя и форма представления результата. Эти основания применяются для описания методических возможностей разных форм работы. Представленные примеры не служат доказательством внедрения специальных дисциплин или модулей в конкретных вузах.

В статье не представлены результаты педагогического эксперимента, анкетирования, интервью, наблюдения за конкретной учебной группой или сравнения показателей до и после обучения. Поэтому результаты относятся к методической систематизации, а не к оценке педагогического эффекта. Работа не является систематическим обзором: воспроизводимый протокол поиска и отбора публикаций в ней не заявляется.

Результаты и их обсуждение

1. Теоретические основания исследовательского занятия

Исследовательская организация занятия связана с представлением об активной роли обучающегося в построении знания. В рамках обсуждаемой методики студент наблюдает языковой материал, предлагает объяснение и проверяет его на подобранных примерах; преподаватель организует эту работу и помогает уточнить вывод [7], [8].

Деятельностная составляющая подхода состоит в использовании русского языка для выполнения учебной задачи: определения проблемы, анализа и сопоставления материала, представления результата. Сходные действия включены в задания по анализу научных статей и организации проекта у М. М. Момбековой [2. – 24]. Исследовательская задача при этом должна оставаться посильной с точки зрения языковой подготовки.

Поиск и обработка информации, анализ и систематизация материала рассматриваются как аспекты формирования исследовательской компетенции студентов-лингвистов [4. – 992–993]. В предлагаемой схеме занятий РКИ эти действия конкретизируются через

наблюдение за языковыми явлениями, сопоставление структур, эксперимент с текстом и формулирование гипотез. Межкультурный компонент может быть включён через сравнение способов выражения значения и культурного контекста употребления языковых единиц [5. – 77–78].

Исследовательское задание может объединять материал фонетики, лексики, грамматики и дискурса, если эти компоненты необходимы для ответа на поставленный вопрос [6. – 92–93]. Такое объединение представляет способ организации учебной работы; более глубокое усвоение материала и устойчивость мотивации требуют отдельной проверки.

Цифровые материалы и образовательные платформы могут использоваться для работы с текстами и организации взаимодействия; в обучении РКИ описаны онлайн-консультации, электронное представление продукта и дистанционная защита проекта [9].В предлагаемой схеме электронные корпуса рассматриваются как возможный инструмент подбора языковых примеров. Оценивать проект предлагается по качеству материала, глубине анализа и аргументации вывода: такие критерии рассматривает Н. В. Кондрашова [10]. Само использование цифрового ресурса не принимается в настоящей работе за показатель качества обучения.

2. Принципы, этапы и формы организации занятия

В предлагаемой методической схеме преподаватель выбирает проблему и материал, определяет объём самостоятельной работы и организует обсуждение. Студент выполняет исследовательские действия в пределах учебной задачи [1. – 124], [8. –147]. Схема опирается на следующие принципы.

Проблемность — задание строится вокруг вопроса, для ответа на который требуется анализ или сравнение материала. Основанием для такого решения служат описанные проблемные задания и задания на сопоставление научных текстов [2. –23–24].

Самостоятельность — обучающийся участвует в подборе, классификации и анализе языковых примеров, а также в формулировании вывода. Поиск информации и систематизация материала выделены в работе о студентах-лингвистах [4. – 992–993]. В предлагаемой схеме объём самостоятельных действий согласуется с языковым уровнем группы.

Системность — исследовательские действия соотносятся с изучаемой темой и языковыми задачами занятия. Проект или мини-исследование не должны подменять необходимую работу над лексикой и грамматикой [5. – 79–80].

Рефлексия — обсуждение касается не только итогового ответа, но и способа его получения: выбора материала, точности сравнения и обоснованности вывода [6. – 94–95].

Этапы организации исследовательского занятия

1. Подготовительный этап

- Постановка исследовательской проблемы и формулировка вопросов;
- Определение целей и задач мини-исследования;
- Выбор методов исследования (сравнительный анализ, лингвистические наблюдения, эксперимент с текстом).

2. Основной этап

- Работа в группах или индивидуально над исследовательской задачей;
- Сбор и систематизация языкового материала;
- Проведение анализа и формулирование гипотез;
- Обсуждение промежуточных результатов с преподавателем и коллегами.

3. Заключительный этап

- Представление результатов исследования в виде мини-докладов, презентаций, письменных отчетов;
- Проведение коллективного обсуждения, выявление закономерностей и ошибок;

- Рефлексия и оценка исследовательской деятельности, закрепление полученных знаний.

Формы организации исследовательской работы

Проектная деятельность — подготовка работы по лексике, грамматике или дискурсу с подбором источников и представлением итогового продукта;

Кейс-задание — анализ конкретной языковой или коммуникативной ситуации на материале текста СМИ, литературного произведения или диалога;

Лингвистическое мини-исследование — рассмотрение ограниченного вопроса о словоупотреблении, фразеологизме или стилевой особенности текста;

Эксперимент с текстом — изменение языкового элемента и сопоставление исходного и изменённого вариантов;

Сопоставление стилей и жанров — анализ различий в языковых средствах письменной и устной речи с формулированием вывода по выбранным примерам.

Соотнесение вопроса, действий обучающегося и формы результата представлено в таблице 1. Таблица конкретизирует предлагаемую схему; задания требуют адаптации и не рассматриваются как апробированные методики.

Таблица 1 - Примеры соотнесения исследовательского вопроса и учебного результата

Форма задания	**Исследовательский вопрос**	**Действия обучающегося**	**Учебный результат**
Мини-исследование фразеологизмов	Чем различается употребление выбранных фразеологизмов в сопоставляемых текстах?	Подобрать примеры, определить контекст, сопоставить значения и обосновать различия.	Сравнительная таблица и краткий вывод со ссылками на примеры.
Кейс по профессиональной лексике	Насколько уместны выбранные слова в рассматриваемой коммуникативной ситуации?	Определить задачу общения, проанализировать лексику, предложить и обосновать вариант.	Письменный комментарий и обсуждение предложенного решения.
Корпусное задание	Как употребляется выбранное слово в текстах разных жанров?	Подобрать сопоставимые примеры, сгруппировать контексты и описать различия.	Таблица примеров и мини-доклад с указанием источника материала.
Примечание: составлено авторами			

3. Примеры исследовательских заданий

Следующие примеры представлены как варианты организации учебной работы, которые могут быть адаптированы к условиям преподавания РКИ. Они не описывают подтверждённое внедрение модулей в конкретных университетах и не содержат данных о результатах апробации.

Для проектной работы можно предложить следующие темы:

– «Языковая картина мира в казахской и русской культурах»;

– «Сравнительный анализ фразеологизмов»;

– «Особенности употребления профессиональной лексики в русских и казахских СМИ».

При работе над выбранной темой студент формулирует ограниченный вопрос, подбирает языковые примеры, сопоставляет их и представляет вывод. Преподаватель помогает уточнить вопрос и проверить соответствие выводов материалу. Учебная литература по русскому языку [11] может рассматриваться как источник языкового материала; ссылка на учебник не подтверждает внедрение проектного семинара в определённом вузе.

Работа с текстами разных жанров может включать:

– анализ текстов СМИ и социальных сетей;

– сопоставление литературных произведений разных культур;

– исследование лексических и грамматических особенностей русской академической речи.

Результат такого задания предлагается представить в виде сравнительной таблицы, краткого письменного комментария или мини-доклада. Предмет обсуждения — основания сопоставления, точность языковых примеров и связь вывода с рассмотренным материалом [1. – 163].

При использовании электронных корпусов и других цифровых ресурсов можно предложить задания на:

– исследование частотности употребления лексики;

– анализ стилевых особенностей текстов различных жанров;

– моделирование языковых ситуаций для практики коммуникативных навыков.

Цифровой ресурс в этих заданиях предлагается использовать для поиска и сопоставления материала. Выбор инструмента следует подчинять исследовательскому вопросу и доступности ресурса для группы. Такая организация соотносится с этапом планирования проекта, на котором определяются источники информации и методы её поиска [10. –83]. Возможное влияние такой работы на мотивацию и самостоятельность студентов в настоящей статье не измерялось.

4. Методические возможности и ограничения

Рассмотренные формы работы направлены на организацию следующих учебных действий:

- постановка вопроса и сопоставление языковых примеров;
- самостоятельный поиск информации и работа с источниками;
- обоснование вывода в устной или письменной форме;
- использование цифровых ресурсов для подбора и анализа материала.

Эти действия характеризуют содержание задания, но не доказывают, что исследовательский подход повышает качество преподавания или обеспечивает более устойчивое владение языком. Методическая возможность и подтверждённый образовательный результат должны рассматриваться раздельно.

Задание на самостоятельный поиск и анализ материала может быть использовано для практики работы с источниками [2. – 24], [4. – 992–993]. При этом интерес студента к теме и проявление инициативы не следует считать установленными результатами без наблюдений или других данных.

Формулирование гипотезы и её проверка на языковых примерах задают условия для практики аргументации [5. -81–82], [8.- 213]. О развитии критического мышления можно судить только по специально определённым показателям и результатам их оценки.

Мини-доклад, презентация и групповая дискуссия создают ситуацию устного представления и обсуждения вывода [6. –96–97]. Эти формы могут использоваться для коммуникативной практики, однако рост уверенности и коммуникативной компетенции в работе не проверялся.

Сочетание языковой подготовки с анализом материала позволяет предложить задание, в котором изучаемые средства используются для решения конкретного вопроса. Это положение относится к разработанной в статье схеме. Педагогический эффект зависит от условий организации и требует проверки; в рамках данного анализа описывается только структура такой работы.

Ограничение предложенной схемы состоит в отсутствии апробации и данных об учебных результатах. Поэтому положения о более глубоком понимании материала,

устойчивом владении языком и повышении мотивации не рассматриваются как результаты настоящей работы.

5. Рекомендации по организации работы

На основании рассмотренной методической схемы предлагаются рекомендации по подготовке задания, сопровождению работы и обсуждению результата. Рекомендации требуют адаптации к учебной программе, составу группы и уровню русского языка.

При подготовке занятия преподавателю рекомендуется:

– сформулировать вопрос, который можно рассмотреть на ограниченном и доступном студентам языковом материале;

– разделить задание на понятные действия и определить, какие из них выполняются самостоятельно;

– выбрать цифровые ресурсы, если они необходимы для подбора и анализа примеров; при работе с текстами учитывать возможности электронных материалов, описанные для обучения РКИ [9. – 78–79].

Методические семинары и обмен педагогическим опытом могут использоваться для обсуждения заданий и трудностей их организации.

При выборе формы работы целесообразно учитывать:

– связь проекта, мини-исследования, дискуссии или кейс-задания с языковой целью занятия [6. – 94–95];

– распределение действий в группе и возможность участия каждого студента в обсуждении;

– доступность цифровых инструментов. В предлагаемой схеме образовательная платформа служит для размещения материалов и взаимодействия, а электронный корпус — для подбора языковых примеров. В литературе по РКИ описаны возможности Moodle для онлайн-заданий и цифровых средств для парной и групповой работы [9. – 78, 80].

Обратную связь рекомендуется направлять на содержание и способ выполнения задания:

обсуждать точность подобранных примеров и основания выводов;

разбирать языковые ошибки и неточности аргументации;

включать самооценку и взаимную оценку по заранее обозначенным критериям.

Исследовательские элементы могут включаться в разные части учебной программы:

– семинары по лексике и грамматике;

– модульные курсы по культуре и межкультурной коммуникации;

– академические проекты и курсовые работы.

При выборе темы и объёма задания необходимо согласовывать исследовательскую составляющую с лексическим и грамматическим материалом курса [5.-77–83]. В работе о студентах-лингвистах подчёркивается значение владения языком для исследовательской деятельности [4.–992–993]. В настоящей статье согласование языковой и исследовательской нагрузки рассматривается как требование к организации обучения; эффективность предложенной последовательности не проверялась.

Таким образом, предлагаемая организация работы объединяет посильный исследовательский вопрос, доступный материал, сопровождение преподавателя и обсуждение результата. Условия применения схемы должны определяться для конкретной группы.

Заключение

В статье систематизированы принципы и формы исследовательских заданий для занятий РКИ. Результат работы - методическая схема, связывающая подготовку вопроса, анализ языкового материала, представление вывода и рефлексию.

Исследовательский характер занятия определяется действиями обучающегося: постановкой вопроса, подбором и сопоставлением примеров, проверкой объяснения и обоснованием вывода. Такие задания могут использоваться для практики анализа, аргументации и академического общения, если их сложность соответствует уровню русского языка.

Проекты, кейс-задания, мини-исследования и эксперименты с текстом рассмотрены как варианты учебной работы. Примеры не являются описанием подтверждённого внедрения в конкретных университетах. Представленный анализ не позволяет утверждать, что студенты стали более мотивированными или достигли более устойчивого владения языком.

Практическая значимость предложенной систематизации состоит в возможности использовать её при планировании занятия: определить вопрос, материал, действия студента, роль преподавателя и форму представления результата. Схема требует адаптации к учебной программе и составу группы.

Дальнейшая работа должна быть направлена на апробацию предложенных заданий и оценку учебных результатов. Для проверки эффективности необходимо определить показатели языковых компетенций и мотивации, описать участников и условия обучения, а затем сопоставить результаты по выбранной процедуре.

Выводы настоящей статьи ограничены обзорно-методическим анализом. Количественные и качественные данные об эффективности не представлены; повышение качества обучения и развитие компетенций рассматриваются как возможные цели применения подхода, а не как доказанные результаты.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Nguyen M. X. N. C., Dao P., Iwashita N. Nurturing Teachers' Research Mindset in an Inquiry-Based Language Teacher Education Course. The Modern Language Journal. – 2022. – Vol. 106, № 3. – P. 599–616. – DOI: https://doi.org/10.1111/modl.12795.

2 Matjašič M., Vogrinc J. Research Competence of Pre-Service Teachers: A Systematic Literature Review. European Journal of Educational Research. – 2024. – Vol. 13, № 2. – P. 877–894. – DOI: https://doi.org/10.12973/eu-jer.13.2.877.

3 Алпысбаева Ж. С. Активные методы преподавания русского языка как иностранного. – Астана: ЕНУ им. Л. Н. Гумилёва, 2020. – 256 с.

4 Чжан Сюань, Щеглова И. В. Исследовательская компетенция студентов-лингвистов на основе практико-ориентированного подхода: характеристики и аспекты формирования. Педагогика. Вопросы теории и практики. – 2021. – Т. 6. – № 6. – С. 990–994.

5 Каражанова Л. Н. Инновационные технологии обучения русскому языку в поликультурной среде. Образование и наука. – 2023. – № 5. – С. 77–83.

6 Кожахметова Р. Е. Методика организации исследовательских проектов на занятиях РКИ. Вестник КазНПУ. – 2020. – № 3. – С. 92–98.

7 Брунер Дж. Культура образования. – Москва: Просвещение, 2006. – 213 с. – [Электронный ресурс]. – URL: https://search.rsl.ru/ru/record/01002961517 (дата обращения: 29.09.2026).

8 Иванова Е. В. Исследовательская деятельность в лингводидактике: современные подходы. – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2019. – 315 с.

9 Белоглазова Л. Б., Белоглазов А. А., Лобанова М. А., Антонова Н. А. Трансформация методов и приемов обучения русскому языку как иностранному в условиях цифровизации образования. Вестник МГПУ. Серия «Информатика и информатизация образования». – 2022. – № 3 (61). – С. 74–83.

10 Кондрашова Н. В. Проектная деятельность при изучении русского языка как иностранного в техническом вузе // Международное сотрудничество в образовании и науке: труды IX Международной конференции. Т. 7. Современные технологии в обучении русскому языку как иностранному. – Санкт-Петербург: СПбПУ, 2015. – С. 79–91. – [Электронный ресурс]. – URL: https://iep.spbstu.ru/userfiles/files/pdf/Konf-2015-t-7.pdf (дата обращения: 07.10.2026).

11 Джумамухамбетова Б. Ж., Байжигитова Г. Б. Русский язык. – Астана: Изд-во ИП «Булатов А. Ж.», 2020. – 195 с.

ОРЫС ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУ САБАҚТАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК СИПАТЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанның жоғары оқу орындарында орыс тілін шет тілі ретінде оқытуда зерттеушілік тәсілді қолданудың әдістемелік мүмкіндіктері қарастырылады. Жұмыстың мақсаты - зерттеу тапсырмаларының қағидалары мен түрлерін жүйелеу және оларды шетелдік студенттердің тілдік дайындығына енгізу шарттарын анықтау. Мақала шолу-әдістемелік сипатта жазылған. Талдау материалына жұмыста қарастырылатын педагогикалық және лингводидактикалық тұжырымдар мен оқу тапсырмаларының мысалдары кіреді. Теориялық талдау, оқу жұмысының түрлерін салыстыру және әдістемелік жүйелеу қолданылады. Тілдік құбылыстарды бақылау, мәтіндерді салыстыру, сұрақтар мен болжамдар ұсыну, материал іріктеу және қорытындыларды талқылау қарастырылады. Сабақты ұйымдастырудың дайындық, тілдік материалды талдау, нәтижелерді ұсыну және рефлексия кезеңдерінен тұратын реті ұсынылады. Жобалар, шағын зерттеулер мен кейс тапсырмалары студенттердің нақты әрекеттерімен және оқу нәтижесін ұсыну түрлерімен байланыстырылады. Оқытушының рөлі, цифрлық ресурстарды пайдалану және тапсырманың күрделілігін орыс тілін меңгеру деңгейімен сәйкестендіру қажеттігі талқыланады. Мысалдар ұсынымдық сипатта берілген және нақты университеттердегі енгізу тәжірибесі туралы есеп болып табылмайды. Жұмыстың практикалық маңызы — оқытушы өз тобына бейімдей алатын зерттеушілік сабақ элементтерін жүйелеу. Мотивация мен тілдік құзыреттердің өзгеруіне қатысты сандық және сапалық деректер ұсынылмаған; ұсынылған тәсілдердің тиімділігі бағаланбаған.

Негізгі сөздер: орыс тілі шет тілі ретінде, зерттеу тәсілі, жоғары мектеп, оқыту әдістемесі, білім беру процесі, кейс-әдістер.

THE RESEARCH NATURE OF TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Abstract

The article examines the methodological possibilities of a research-based approach to teaching Russian as a foreign language at universities in Kazakhstan. It aims to systematize the principles and forms of research tasks and identify conditions for incorporating them into language instruction for international students. The article is a methodological review. It includes the pedagogical and language-teaching concepts discussed in the paper, along with examples of learning tasks. The methods are theoretical analysis, comparison of learning activities, and methodological systematization. The paper considers observing language phenomena, comparing texts, formulating questions and hypotheses, selecting material, and discussing conclusions. It proposes a sequence comprising preparation, analysis of language material, presentation of findings, and reflection. Projects, small-scale investigations, and case-based tasks relate to students' actions and how they present their work. The text discusses the teacher's role, digital resources, and the need to match task complexity to students' Russian proficiency. The examples are recommendations rather than reports of implementation at specific universities. The practical contribution is a systematization of lesson elements that teachers can adapt to their groups. The study presents no quantitative or qualitative data on changes in motivation or language competence, and it does not evaluate the effectiveness of the proposed practices.

Keywords: Russian as a foreign language, research approach, higher school, teaching methods, educational process, case methods.

REFERENCES

1 Nguyen M. X. N. C., Dao P., Iwashita N. Nurturing Teachers' Research Mindset in an Inquiry-Based Language Teacher Education Course. The Modern Language Journal. – 2022. – Vol. 106, № 3. – P. 599–616. – DOI: https://doi.org/10.1111/modl.12795 [in English]

2 Matjašič M., Vogrinc J. Research Competence of Pre-Service Teachers: A Systematic Literature Review. European Journal of Educational Research. – 2024. – Vol. 13, № 2. – P. 877–894. – DOI: https://doi.org/10.12973/eu-jer.13.2.877 [in English]

3 Alpysbaeva ZH. S. Aktivnye metody prepodavaniya russkogo yazyka kak inostrannogo [*Active methods of teaching Russian as a foreign language*]. – Astana: ENU im. L. N. Gumilyova, 2020. – 256 p [in Russian]

4 Zhang Xuan, Shcheglova I.V. Issledovatel'skaya kompetenciya studentov-lingvistov na osnove praktiko-orientirovannogo podhoda: harakteristiki i aspekty formirovaniya [*Research competence of students of linguistics based on a practice-oriented approach: characteristics and aspects of formation*]. Pedagogika. Voprosy teorii i praktiki. – 2021. – T. 6. – № 6. – P. 990–994 [in Russian]

5 Karazhanova L. N. Innovacionnye tekhnologii obucheniya russkomu yazyku v polikul'turnoj srede [*Innovative technologies of teaching Russian in a multicultural environment*]// Obrazovanie i nauka. – 2023. – № 5. – P. 77–83 [in Russian]

6 Kozhahmetova R. E. Metodika organizacii issledovatel'skih proektov na zanyatiyah RKI [*Methods of organizing research projects in the RCT classroom*]. Vestnik KazNPU. – 2020. – № 3. – P. 92–98 [in Russian]

7 Bruner Dzh. Kul'tura obrazovaniya [*Culture of education*]. – Moskva: Prosveshchenie, 2006. – 213 p. – Available at: — URL: https://search.rsl.ru/ru/record/01002961517 (accessed:29.09.2026) [in Russian]

8 Ivanova E. V. Issledovatel'skaya deyatel'nost' v lingvodidaktike: sovremennye podhody [*Research activities in linguodidactics: modern approaches*]– Sankt-Peterburg: Izd-vo SPbGU, 2019. – 315 p [in Russian]

9 Beloglazova L. B., Beloglazov A. A., Lobanova M. A., Antonova N. A. Transformaciya metodov i priemov obucheniya russkomu yazyku kak inostrannomu v usloviyah cifrovizacii obrazovaniya [*Transformation of methods and techniques of teaching Russian as a foreign language in the context of digitalization of education*]. Vestnik MGPU. Seriya «Informatika i informatizaciya obrazovaniya». – 2022. – № 3 (61). – P. 74–83 [in Russian]

10 Kondrashova N. V. Proektnaya deyatel'nost' pri izuchenii russkogo yazyka kak inostrannogo v tekhnicheskom vuze. Mezhdunarodnoe sotrudnichestvo v obrazovanii i nauke: trudy IX Mezhdunarodnoj konferencii. T. 7. Sovremennye tekhnologii v obuchenii russkomu yazyku kak inostrannomu [*Russian Russian as a foreign language project activity in a technical university // International cooperation in education and science: Proceedings of the IX International Conference. Vol. 7. Modern technologies in teaching Russian as a foreign language*] – Sankt-Peterburg: SPbPU, 2015. – P. 79–91. – Available at: — URL: https://iep.spbstu.ru/userfiles/files/pdf/Konf-2015-t-7.pdf (accessed: 07.10.2026) [in Russian]

11 Dzhumamuhambetova B. ZH., Bajzhigitova G. B. Russkij yazyk [*Russian language*] – Astana: Izd-vo IP «Bulatov A. ZH.», 2020. – 195 p [in Russian]

Information about the authors

Sania Kamelova – Candidate of Philological Sciences, Professor, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

E-mail: saniya.kamelova@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3007-8899

Batima Dzhumamukhambetova – **corresponding author,** Master of Philology, Senior Lecturer, Kazakh University of Technology and Business named after K.Kulazhanov, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: batima_j@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4604-9454

Информация об авторах

Сания Камелова – кандидат филологических наук, профессор Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: saniya.kamelova@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3007-8899

Батима Джумамухамбетова – **основной автор,** магистр филологических наук, сеньор-лектор Казахского университета технологии и бизнеса имени К.Кулажанова, г.Астана, Республика Казахстан.

E-mail:batima_j@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4604-9454

Авторлар туралы ақпарат

Сания Камелова - филология ғылымдарының кандидаты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің профессоры, Атырау қ., Қазақстан Республикасы.

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3007-8899 .

Батима Жұмамұхамбетова – **негізгі автор,** филология ғылымдарының магистрі, Қ.Құлажанов атындағы Қазақ технология және бизнес университетінің лекторы, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: batima_j@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4604-9454

IRSTI 14.35.09 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.19**
UDC 378.22:001.891:004.9

G.M.Abildinova[1] , G.K. Zhusupkaliyeva[2] , M.T.Kultenova[1]*

[1]L.N. Gumilev Eurasian National University
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan
[2] Kh. Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, 060000, Republic of Kazakhstan
*e-mail: maxabbat.k@mail.ru

DIDACTIC BASIS OF DEVELOPING ACADEMIC WRITING SKILLS OF DOCTORAL STUDENTS THROUGH DIGITAL ASSISTANT

Abstract

The article considers the didactic basis of developing academic writing skills of doctoral students through a digital assistant based on the results of a questionnaire. The purpose of the study is to substantiate the pedagogical possibilities of using a digital assistant by identifying the initial level of academic writing skills of doctoral students, their main difficulties, experience in using digital tools, and learning needs. The study was organized empirically, and a questionnaire was used as a data collection tool. 44 doctoral students participated in the study. The collected data were processed using descriptive statistics and thematic analysis methods. The results showed that the majority of respondents assessed their academic writing level as average, and had difficulties in mastering the structural parts of a scientific article, especially in writing a discussion section, formatting it according to the standard, maintaining logical consistency, starting the text, and citing sources. In addition, although the experience of using digital tools has been established, it was found that their reliable use is insufficient. The results of the study showed that the main need of doctoral students in academic writing is not only theoretical knowledge, but also personalized, step-by-step digital-didactic support. In this regard, the digital assistant is considered an effective tool in the areas of structuring, editing, bibliography preparation, preparation for publication, and support for reflection. The article substantiates the didactic conditions for the introduction of a digital assistant under the guidance of a teacher, while maintaining the principles of academic integrity.

Keywords: academic writing, doctoral student, digital assistant, artificial intelligence, didactic support, scientific article, digital tools

Introduction

Academic writing is one of the most important components of doctoral training, because it is through this skill that the researcher formulates a scientific problem, defines a theoretical position, systematizes data and evidence, and presents the results to the scientific community. For a doctoral student, writing an academic text is not just a way to fulfill a dissertation requirement, but also a manifestation of research thinking, subject language, scientific communication, and professional autonomy. Works that interpret academic writing as a social practice and complex research competence show that this process is not limited to linguistic literacy, but also includes genre knowledge, argumentation, citation culture, editing, and publication adaptation skills [1], [2].

In the modern space of higher education and science, the requirements for the quality of scientific texts have increased significantly. Requirements such as submitting articles to internationally indexed journals, adhering to the principles of academic integrity, accurately citing sources, presenting research results in a structured and convincing manner, and working with reviewer notes directly affect the writing experience of a doctoral student. In the case of Kazakhstan, the close connection of doctoral training with the publication criterion has further increased the practical importance of academic writing; this trend has increased publication activity, but has also brought the issue of text quality and systematic support for the researcher to the forefront [3], [4].

At the same time, although the majority of doctoral students understand the importance of academic writing, they face significant difficulties in systematically mastering it. In particular, the

issues of creating a logical structure of the text, determining the motivation for research, synthesizing literature, using citations appropriately, maintaining a scientific style, and preparing for publication often cause difficulties. Kazakh and foreign studies show that in academic writing practice, master's and doctoral students face persistent obstacles in the areas of structure, linguistic accuracy, argumentation, and scientific communication in English [5], [6], [7], [8].

In the context of this contradiction, the role of digital tools and artificial intelligence-based assistants in education is of particular interest. Modern digital assistants can perform a number of functions, such as idea generation, text planning, structure refinement, language processing, feedback, and editing. However, using them only as technical proofreaders or text production tools is not enough. To be effective, a digital assistant should be considered as a didactic tool that accompanies the doctoral student’s learning trajectory step by step, provides immediate feedback, leads to reflection, and operates within the bounds of academic integrity [9], [10], [11], [12], [13].

In this regard, the purpose of the study is to provide a didactic framework for the development of academic writing through a digital assistant, based on identifying the initial level of academic writing skills of doctoral students, their main difficulties, and the features of using digital tools.

The object of the study is the process of developing academic writing skills of doctoral students. The subject of the study is the didactic conditions, principles, and functions of using a digital assistant in the development of academic writing.

The following areas were identified as research questions:
In which components of academic writing do doctoral students experience the most difficulty?
What functions can digital tools and assistants perform in alleviating these difficulties?
What didactic foundations can be proposed for the effective use of digital assistants in the development of academic writing?

The research considers academic writing not only as a linguistic or technical skill, but also as a complex competence that develops scientific thinking, publication culture, and research independence. Digital assistants are recognized as a new format for the development of this competence, and there is a need to substantiate their didactic capabilities theoretically and empirically [1.-368], [3.-10], [12.-1-17].

Academic writing is interpreted in several ways in the scientific literature. First, it is considered a sociocultural practice that relies on institutional norms for organizing and presenting knowledge through text. Second, it is considered a form of professional communication that requires the appropriate use of genre, rhetorical, and linguistic devices. Third, academic writing is recognized as a cognitive activity that externalizes the logic of the researcher’s thinking. Therefore, it is not enough to measure academic writing solely by grammatical correctness; it also includes substantiating the issue, building arguments, working with sources, stating a position, and adapting the text to the audience [14].

The main components of academic writing usually include determining the purpose of the text, creating a logical composition, forming an argumentation system, conducting a critical review of the literature, using quotations and paraphrases appropriately, adhering to the norms of the subject style, and final editing. The interrelationship of these components is particularly important: weak argumentation cannot be compensated for by linguistic accuracy, and superficial use of sources reduces the credibility of a scientific text. Citation itself is not just a formal procedure, but also performs rhetorical functions such as confirming the author's position, agreeing, counter-arguing, and creating a theoretical basis [15].

In this regard, academic writing requires several levels of competence for a doctoral student: transforming subject knowledge into text, being able to build a scientific argument, aligning research results with the requirements of international academic discourse, and mastering the culture of publication. Digital content that provides structural and methodological models of academic writing is also important in this regard. Kazakh studies emphasize that electronic

templates, language constructors, and stage templates for academic writing are still relevant for the Kazakh-language scientific community [16].

In foreign studies, doctoral students' academic writing is often examined in three aspects: writing difficulties, socialization to scientific publication, and the role of scientific supervision and feedback. For example, studies working with L2 postgraduates in engineering have shown that problems with structure, linguistic accuracy, literature integration, and argument development are systematically encountered in academic texts [6.-59-70]. In works that rely on the perspective of scientific supervisors, along with grammatical errors, lack of motivation, writing anxiety, and a lack of mastery of the general logic of the dissertation genre are among the main problems [7.-545-556].

Research focused on publication suggests that doctoral students' academic writing difficulties are often not limited to text composition, but also include journal selection, peer review, developing an academic voice, and adapting to English-language publication norms. Doctoral students preparing publications in English face challenges such as content creation, linguistic confidence, adaptation to an international audience, and self-identification as a scholarly author [4.-50-60].

Studies in the Kazakhstani context highlight the regional specificity of this issue. Studies on the academic reading and writing experiences of Kazakhstani master's and doctoral students have found that understanding academic texts in English, organizing ideas, maintaining a scholarly style, and accurately expressing themselves in writing are challenging tasks [5.-276-282]. In addition, studies that examine the Central Asian space as a social practice link the difficulties of academic writing not only to linguistic inadequacy, but also to institutional requirements, multilingualism, the EMI situation, and the process of integration into academic culture [8.-247-258].

The increasing publication-oriented nature of doctoral training in Kazakhstan has also exacerbated the problem of academic writing. Although the increasing demands for publication have increased the volume of scientific output, they have also complicated the issues of producing high-quality texts, clearly conveying methodological ideas, and providing ongoing support to young researchers. Therefore, it is appropriate to consider academic writing not only as an individual skill, but also as a didactic issue that requires institutional support [3.-10].

According to the scientific literature, the most common difficulties in academic writing can be divided into several groups. The first group is related to the structure and composition of the text. These include justifying the introduction, indicating the research gap, maintaining a logical transition between chapters, and summarizing the conclusion. The second group is related to argumentation and logic. Here it is important to clarify the author's position, present the evidence consistently, and reveal the connection between theory and data. The third group is working with sources. In this area, excessive use of quotations, poor paraphrasing, mechanical linking of literature, and a lack of understanding of the function of references are often observed [15.-497-518], [6.-59-70], [7.-545-556].

The fourth group is related to publication culture. Doctoral students often have difficulty choosing journal requirements, preparing an abstract and cover letter, editing reviewer notes, rewriting the article, and adapting the scientific text for an international audience. Such challenges are particularly relevant for researchers in settings where English is an additional language [4.-50-60]. The fifth group is psychological and reflective challenges: writing anxiety, fear of making mistakes, poor critical thinking about one's own writing, and inability to use external feedback productively. Therefore, the problem of academic writing is not limited to the technical question of "how to write?"; it is related to the complex learning tasks of "how to think, how to argue, how to revise?"

In recent years, digital tools and generative AI-based assistants have offered new opportunities to support academic writing. Systematic reviews suggest that such tools can provide assistance in several areas, such as idea generation, text structuring, literature review, data organization, linguistic editing, and pre-publication proofreading [9.-30]. Experimental studies have

also shown that digital writing assistants can increase student engagement, increase the number of revisions, and increase confidence in writing [17].

At the same time, studies of human-AI interaction models suggest that the outcome of a digital assistant lies not in the tool itself but in the context of its use. If the assistant is used as a ready-made text generator, the student's critical thinking may be impaired; whereas if it is used as a tool for clarifying ideas, improving structure, comparing versions, and self-editing, its learning value may be enhanced [10.-847-864]. Therefore, the effectiveness of a digital assistant depends on a didactic model that preserves authorial agency and encourages the student to make decisions.

Research in the field of feedback also provides important conclusions. Feedback provided with the help of AI is timely, consistent in volume, and convenient for organizing a repetitive learning cycle. Rubric-based explanations, structural notes, and suggestions for improving the first version are especially effective. Research in higher education has shown that AI feedback does not completely replace teacher assessment, but can be a complementary tool; where human expertise remains necessary for high-level analysis, context, and ethical oversight [13.-516-536], [12.-1-17].

In addition, AI-supported peer review and mixed feedback formats also appear to be promising directions for improving the quality of academic writing. Research on AI-supported peer review shows that it can enhance both the quality of feedback and the ability of students to use that feedback [18]. A Kazakh study also found that combining AI and peer feedback increased openness to changes in research texts and increased the demand for methodological-level suggestions [19]. Thus, a digital assistant can become not only a personal editor, but also a tool for organizing a dialogic and collaborative writing environment. Based on the scientific literature, several didactic principles for using a digital assistant in the development of academic writing can be distinguished. The first is the principle of personalization. Different doctoral students have different challenges: one struggles with structure, another with citations and literature reviews, and still another with scholarly style and linguistic accuracy. Therefore, a digital assistant should not be a one-size-fits-all tool, but rather a support system that adapts to the specific needs of the student [20]. [13.-516-536].

The second is the principle of prompt and developmental feedback. The learning effect is enhanced only when feedback is aimed not only at pointing out errors, but also at explaining the next step. The third is the principle of staged support: the assistant's function should be different at each stage of clarifying the topic, planning, writing a first draft, editing, formalizing and adapting for publication. The fourth is the principle of reflection and authorial responsibility: the doctoral student should not mechanically accept the suggestions made by the assistant, but should evaluate, select and use them with justification. The fifth is the principle of ethical openness: the use of AI assistance should be consistent with the norms of academic integrity and responsibility for the source [11.-9-23], [12.-1-17], [18.-1612-1639].

Summarizing these principles, the didactic functions of a digital assistant can be explained as follows: it is not a text quality checker, but a supporting tool that breaks down the learning task, makes progress visible, allows for comparison of options, and forms a critical view of one's own text. In this approach, the pedagogical value of a digital assistant lies not in its "ready-made answers" but in its encouragement of the doctoral student to conscious writing [1.-368], [20.-50], [10.-847-864]. The review showed that some of the works on academic writing describe the difficulties of doctoral students, others demonstrate the technical capabilities of digital tools, and the third group evaluates the individual effectiveness of feedback and the use of AI. However, these areas are often considered in isolation. In particular, there are few studies that systematize what didactic functions a digital assistant should perform, based on the results of empirical diagnostics of specific difficulties of doctoral students. In the context of Kazakhstan, this gap is even more pronounced: while there is evidence of academic writing challenges, EMI, publication pressure, and the need for digital support, there is a lack of work that substantiates the digital assistant as a holistic didactic model for developing academic writing [5.-276-282], [8.-247-268], [9.-30], [12.-1-17].

Therefore, the scientific logic of the proposed study is as follows: first, the specific weaknesses of doctoral students in academic writing and their experience with using digital tools are empirically identified; then, based on this data, the functions, didactic conditions, and logic of use of the digital assistant are systematized. This approach allows us to consider the digital assistant not just as a technological resource, but as a didactic tool for developing academic writing.

Materials and methods of research

The study was organized as an empirical study aimed at identifying the initial level of academic writing skills of doctoral students, their main difficulties and the features of using digital tools. The methodological basis of the study was based on a diagnostic questionnaire. Such a design allows for a comprehensive assessment of the respondents' experience in academic writing, their self-assessment, practical difficulties and learning needs. The diagnostic questionnaire was selected to establish the initial situation in accordance with the research subject, identify problem areas and then provide didactic foundations for support through a digital assistant.

A total of 44 doctoral students participated in the study. The sample included respondents studying in different years of doctoral studies. Such a selection allows us to take into account the specifics of each stage of academic writing practice, since while doctoral students in the first year of study often have more difficulties in mastering the structure of a scientific text and forming the logic of research, students in later years of study may have more pronounced problems such as preparing for publication, preparing an article, and adapting to journal requirements. In this regard, the participation of respondents from different academic years expanded the content range of the research results.

A specially designed questionnaire was used as a data collection tool. The content of the questionnaire consisted of several blocks in accordance with the research objectives. The first block was aimed at self-assessment of academic writing skills of doctoral students. This section considered the respondents' assessment of their level in scientific text composition, logical systematization, argumentation, working with literature, citation, and maintaining a scientific style. The second block was aimed at determining the experience of scientific publication: the respondents' experience of writing scientific articles, submitting them for publication, receiving reviews, and working with publication requirements was studied. The third block included the experience of using digital tools. Here, it was determined what digital resources, text editors, automatic proofreading systems, bibliographic managers, or artificial intelligence-based tools doctoral students use in academic writing, how reliable and frequent they use them. The fourth block was aimed at identifying the respondents' educational needs, that is, what topics, types of support, and forms of training are relevant for the development of academic writing.

The survey structure used closed, semi-closed and open questions. Closed questions allowed for a quantitative description of the respondents’ level of self-assessment, frequency of use of digital tools and prevalence of certain difficulties. Open questions allowed for a deeper understanding of the specific obstacles to academic writing, expectations regarding digital support and demand for training of doctoral students. Thus, the survey was aimed at collecting measurable empirical data on the one hand, and explanatory qualitative data on the other.

A mixed analysis logic was used in the processing of the collected data. Descriptive statistical methods were used for quantitative data. In particular, the respondents’ responses were processed using indicators such as frequency, percentage, and relative proportion. This approach allowed for a generalization of the level of self-assessment of academic writing skills, the indicator of knowledge of article structure, the frequency of main difficulties, the reliability of using digital tools and the priority areas of demand for training. Qualitative data, i.e. open answers, were analyzed using thematic analysis. During the thematic analysis, the content of the responses was read several times and divided into meaningful units, and then similar comments were combined into thematic

categories. Based on this, the main themes of difficulties in academic writing, attitudes towards digital tools, and educational needs were identified.

The study assessed several dimensions. The first dimension is the level of self-assessment of academic writing skills by respondents. This indicator allowed us to determine how doctoral students perceive their own competence and in what areas there is uncertainty. The second dimension is the level of knowledge of the structure of a scientific article. Here, the respondents' understanding of the sections of the article, mastering the logic of the scientific text, and the ability to distinguish structural requirements were taken into account. The third dimension is the main difficulties encountered in academic writing. Within the framework of this dimension, such problems as structuring the text, revealing the topic, building an argument, reviewing the literature, making references, maintaining an academic style, and preparing for publication were considered. The fourth dimension is the reliability of using digital tools. Here, it was assessed how freely, purposefully, and effectively respondents use digital resources. The fifth dimension is the demand for training. It aimed to identify what methodological assistance, digital support, practical guidance or special courses are needed to improve academic writing.

The research methodology allowed for a comprehensive description of the academic writing experience of doctoral students, to identify their specific difficulties on an empirical basis and to obtain the necessary initial data for the development of a future didactic model of support through a digital assistant. The combination of the selected diagnostic questionnaire, descriptive statistics and thematic analysis methods formed a reliable empirical base in accordance with the research objectives.

Results and their discussion

The study results were compiled based on a descriptive analysis of the responses to a survey of 44 doctoral students. First, the respondents' self-assessment of academic writing, confidence in referencing and bibliography, publication experience, confidence in using digital tools, and demand for academic writing courses were examined.

Table 1 - Key characteristics of respondents regarding academic writing (n = 44)

Indicator	Category	n	%
Self-assessed academic writing level	Low	4	9.1
	Moderate	26	59.1
	High	14	31.8
Confidence in citation and bibliography formatting	Partially confident	28	63.6
	Fully confident	16	36.4
Publication experience	0 articles	14	31.8
	1–2 articles	16	36.4
	3 or more	14	31.8
Confidence in using digital tools	Does not use them	1	2.3
	Uses them partially	29	65.9

	Uses them confidently	14	31.8
Interest in an academic writing course	Yes	33	75.0
	Maybe	7	15.9
	No	4	9.1
Note: compiled by the authors			

As shown in Table 1, the majority of respondents rated their academic writing skills as average (59.1%). The proportion of those who indicated a high level was 31.8%, while those who indicated a low level was 9.1%. This data suggests that doctoral students do not consider themselves completely weak, but that stable and reliable competence in academic writing is still being formed. In addition, 63.6% of respondents indicated that they feel only partially confident in the preparation of references and bibliographies. This indicates the need for additional support in the area of academic integrity and technical preparation.

The indicators regarding publication experience were relatively heterogeneous: 31.8% of respondents had not yet published an article, 36.4% had 1–2 articles, and 31.8% had published 3 or more articles. Therefore, there is a heterogeneous composition in terms of publication experience within the study group. Although they had experience using digital tools, the majority of them indicated that they had only partially mastered these tools (65.9%). Nevertheless, interest in academic writing courses remains high: 75.0% of respondents indicated that they would be willing to participate in such a course. This result reinforces the relevance of specialized training and systematic support.

Respondents' mastery of specific components of academic writing, common difficulties, experience with digital tools, and barriers to journal submission are summarized in Table 2.

Table 2 - Key difficulties and experience indicators in academic writing (n = 44)

Section	**Indicator**	**n**	**%**
Mastery of scientific article structure elements*	Introduction	40	90.9
	Literature review	35	79.5
	Methodology	31	70.5
	Results	36	81.8
	Discussion	25	56.8
	Conclusion	33	75.0
	Bibliography	32	72.7
Main difficulties in academic writing	Formatting according to standards	13	29.5

	Logical organization of ideas	9	20.5
	Getting started with writing the text	9	20.5
	Citing sources	5	11.4
Use of digital tools	Reference managers such as Zotero/Mendeley	33	75.0
	Anti-plagiarism systems	25	56.8
	Language services such as Grammarly	17	38.6
	Cloud-based editors such as Google Docs	15	34.1
Difficulties in submitting an article to a journal**	Long review period	11	25.0
	Formatting requirements	10	22.7
	Publication cost	9	20.5
	Journal selection	4	9.1

*This is a multiple-choice question, so the sum of percentages exceeds 100%.

**Calculated based on thematic grouping of open-ended responses. Multiple challenges may be mentioned in one response.

Note: compiled by the authors

Table 2 shows that respondents did not master the parts of the scientific article structure to the same extent. The most well-known elements are the introduction (90.9%), results (81.8%), and literature review (79.5%). The discussion section stood out as the least well-mastered section (56.8%). This indicator indicates that the stage of interpreting the results, comparing them with the literature, and making a scientific conclusion is more difficult for doctoral students.

The main difficulties in academic writing were most often mentioned as standard formatting (29.5%), logical organization of thoughts (20.5%), and introduction to the text (20.5%). In addition, some respondents also noted the problem of correct citing of sources (11.4%). Such a distribution indicates that not only the content, but also the compositional and technical aspects of the problem of academic writing are important.

The experience of using digital tools is relatively well-established. The most commonly used tools are citation managers such as Zotero/Mendeley (75.0%), anti-plagiarism systems (56.8%), language services such as Grammarly (38.6%), and cloud editors such as Google Docs (34.1%). However, as shown in Table 1, the majority of respondents reported using these tools with partial or no confidence. This suggests that there is a gap between the availability of digital tools and their effective use from a pedagogical perspective.

Analysis of open-ended responses regarding journal submissions revealed several persistent problem areas. The most frequently mentioned challenges were long review times, compliance with journal requirements, publication costs, and choosing the right journal. This data suggests that academic writing skills are not limited to text composition, but also include understanding the publication process, adapting to journal policies, and working with editorial requirements.

The survey results also confirmed the clear demand for training. In addition to the high level of interest in the academic writing course, open-ended responses often focused on topics such as article structure, methodology, statistics and data presentation, journal submission procedures, and the effective use of artificial intelligence and digital tools. These areas could serve as key directions for designing future course content for doctoral students to develop academic writing.

The results of the study showed that doctoral students perceive academic writing not as a fully developed individual skill, but as a complex academic competence that still requires systematic support. The fact that the majority of respondents assessed their level as average, felt only partially confident in the preparation of references and bibliography, as well as their uneven mastery of individual sections of the structure of a scientific article, proves that academic writing is not limited to linguistic literacy alone. This conclusion is consistent with works that consider academic writing as a socio-cultural and genre practice. In particular, Lea and Street [1.-368] explain academic writing as a complex competence closely related to institutional requirements, subject discourse and authorial position. In this sense, the survey results indicate that the main difficulty of doctoral students is not only in writing a text, but also in organizing scientific thought in accordance with academic norms.

The differences in the indicators of mastery of parts of the article structure also have important theoretical significance. While respondents indicated that they were relatively familiar with the introduction, literature review, and results sections, their mastery of the discussion section was clearly weak. This phenomenon is explained by the nature of academic argumentation. The discussion section is not simply a restatement of the results obtained, but rather a comparison with the scientific literature, an explanation of the research context, an expression of the author's position, and a justification of the significance of the results. Yasuda [14.-66] and Harwood [15.-497-518] show that argumentation and the use of quotations for rhetorical purposes are of great importance in academic writing. Therefore, poor mastery of the discussion section indicates that doctoral students have greater difficulty in one of the most complex cognitive and rhetorical tasks in scientific writing. The main difficulties identified in the survey also relate to the clarification of conclusions in the literature. Respondents primarily mentioned standard formatting, logical organization of ideas, introduction to the text, and citing sources. These findings are consistent with the challenges described by Lin and Morrison [6.-59-70], Hawari et al. [7.-545-556], and Tajik et al. [5.-276-282]. These studies show that postgraduate students face persistent obstacles in structuring academic writing, developing argumentation, maintaining a scholarly style, and working with literature. Our data suggest that these challenges are also relevant in the context of Kazakhstani doctoral students. That is, although the problem of academic writing has a general international nature, addressing it requires support tailored to the requirements of a specific educational environment.

The results regarding publication experience also support the findings of the theoretical review. While some respondents indicated that they had not published an article or had only limited publication experience, they cited barriers to journal submission, such as formal requirements, journal selection, long review periods, and publication costs. This is consistent with the work of Hoang and Ma [4.-50-60] and Kuzhabekova [3.-10] on publication pressure, adapting to international journal requirements, and editing scientific texts in accordance with the publication culture. Therefore, the academic writing skills of a doctoral student are not limited to text composition; they also include pre- and post-publication activities such as understanding journal policies, adapting to editorial requirements, and processing reviewer comments. The results of the study clearly showed which functions of a digital assistant are really needed. First, since the respondents clearly had difficulties in initiating, structuring, and logically organizing a text, the function of planning the text structure of a digital assistant is important. This function should be aimed at clarifying the topic, presenting the logical order of sections, showing the transitions

between paragraphs, and strengthening the line of argumentation. Secondly, since the mastery of the sections in the article structure is not uniform, especially the discussion section is weak, the assistant needs the ability to provide template support for sections. Here, it is appropriate for the digital tool to explain the purpose of each section and provide questions, microtemplates, and example structures accordingly. Thirdly, since the majority of respondents do not feel fully confident in the preparation of the bibliography and references, the assistant's function of helping with the preparation of references and the list of references is relevant. This function can be expressed in the form of reminding the requirements of the citation style, helping to distinguish between a quote and a paraphrase, and finding technical errors in the list of references.

Fourthly, despite the experience of using digital tools, the level of their reliable use is not sufficient, so the digital assistant needs linguistic and stylistic correction services. However, this correction should not be limited to correcting grammar; it should support the accuracy, clarity, conciseness of the scientific style, and maintaining an academic tone. Fifth, the difficulties in submitting articles to journals highlight the importance of the assistant's role in journal adaptation and revision preparation. Here, a digital assistant can perform forms of support such as abstract reduction, providing a checklist for journal compliance, showing the structure of a cover letter, and creating a draft response to a reviewer's note. These findings are consistent with the directions of AI-based academic support described by Khalifa and Albadawy [9.-30], Nguyen et al. [10.-847-864], and Tensen et al. [12.-1-17].

However, research has shown that the effectiveness of digital assistants as teaching aids is limited unless certain didactic conditions are met for their effective use. The first condition is intended use. The digital assistant should not be used as a ready-made text generator, but as an aid to solving a specific learning task. For example, it is appropriate to use it to provide structure, clarify logic, edit, or check formality, while it is didactically ineffective to write a complete text for the student. The second condition is integration with teacher guidance. As Venter et al. [13.-516-536] and Tensen et al. [12.-1-17] have shown, the feedback provided by AI does not completely replace teacher expertise; on the contrary, it can be a complementary, first-level support. Therefore, digital assistants should be integrated into courses, seminars, or research supervision. The third condition is academic integrity. As Hartman Douglas [11.-9-23] points out, the use of AI in academic writing should be carried out within the framework of authorial responsibility and ethical constraints. The doctoral student should not mechanically accept the text provided by the digital assistant, but check its correctness, scientific motivation and consistency with the source. The fourth condition is to provide individual and periodic feedback. Since the difficulties of different doctoral students are different, the help of the digital assistant should not be the same. While one student may need support in starting the text, another may need help in strengthening the interpretation in the discussion section, and a third may need help in formalizing the reference or adapting it to the journal. Therefore, the effectiveness of the digital assistant lies in the fact that it provides personalized and stage-by-stage support.

According to the results of the study, the digital assistant has a number of advantages in the development of academic writing. First of all, it provides immediate feedback, which means that the doctoral student has the opportunity to check and correct the first version of the text in advance without having to wait long. Second, it helps to divide the writing process into stages, breaking down a complex task into manageable parts. Third, it systematizes work with digital tools and allows for targeted connection to resources such as Zotero/Mendeley, grammar check services, and anti-plagiarism systems. Fourth, a digital assistant can strengthen the student's skills in returning to his own text, comparing, editing and reflecting. In this regard, it is not just a technical tool, but a didactic mediator that organizes the learning process.

At the same time, it has its limitations. First, a digital assistant can sometimes provide superficial or overly general recommendations, and therefore does not always accurately capture the depth of the subject and the context of the study. Second, if a student perceives it as a ready-made

source of answers, critical thinking and authorial autonomy are likely to be weakened. Third, the text or advice provided by the AI may be incorrect, unsubstantiated or not confirmed by the source, and therefore must be checked by a person. Fourth, ethical risks remain: there is a risk of approaching plagiarism, obscuring the author's contribution, creating an artificially "polished" but weak text in terms of content. Therefore, the real value of using a digital assistant is not in itself, but in how it is organized and in what pedagogical mode it is used.

On this basis, a model can be proposed that can be introduced into the educational program. This model can be conditionally described as a model of academic writing with staged support by a digital assistant. The model consists of five interconnected stages. The first stage is diagnostics, where the doctoral student's weaknesses and strengths in academic writing are identified. The second stage is planning, i.e., clarifying the topic, creating the structure of the article, and defining the logic of work in sections. The third stage is text drafting, at this stage the digital assistant provides template and question support for writing the introduction, literature review, methodology, results, and discussion sections. The fourth stage is editing and formatting, where linguistic, stylistic, structural, and bibliographic corrections are made. The fifth stage is adaptation to publication, i.e., checking journal requirements, editing the abstract, preparing documents, and preparing for revision. In this model, the role of the teacher is preserved and remains crucial: the teacher defines the purpose of the assignment, sets the boundaries of academic integrity, evaluates the results provided by the digital assistant, and provides high-level substantive feedback. And the digital assistant provides prompt, individualized, and technical and methodological support. Such a hybrid model ensures a balanced integration of technology and pedagogy in the development of academic writing. Therefore, the conducted research provides grounds to consider the digital assistant as a promising tool for developing academic writing skills of doctoral students, but its effecti

Conclusion

The study showed that doctoral students have a number of systematic difficulties in their academic writing practice. The survey results revealed that the majority of respondents rated their academic writing level as average, did not master all parts of the scientific article structure to the same extent, and encountered constant difficulties, especially in the discussion section, logical organization of the text, standard formatting, and providing references and bibliography. In addition, it was found that barriers such as formatting requirements, journal selection, publication cost, and review period also play a significant role in the process of submitting an article to a journal. These data prove that academic writing is not just a set of theoretical knowledge for a doctoral student, but a complex practical and reflexive competence that requires continuous support.

The study results showed that these difficulties justify the need to introduce a digital assistant as a didactic tool to support academic writing. Doctoral students' demands are not limited to gaining a general understanding of academic writing; they need personalized, step-by-step support tailored to a specific learning task. From this perspective, a digital assistant can be an effective tool in the areas of academic text planning, structuring, section support, language and style editing, bibliography and referencing, preparation for publication, and reflection on the writing process. Its didactic value lies not in providing a finished text, but in helping doctoral students to systematize, refine, and improve their own writing.

The following main conclusion is drawn based on the empirical data obtained in the article: the survey results showed that the main need of doctoral students in academic writing is not only theoretical knowledge, but also personalized, step-by-step digital-didactic support. This conclusion determines the substantive and methodological prerequisites for introducing a digital assistant into higher education programs. Such support is especially important at each stage of academic writing - planning, preparation of the first draft, editing, formatting, and adaptation for publication.

At the same time, the research results indicate the need to test this position at an experimental level in the future. In the next phase of research, it would be appropriate to introduce a digital assistant into a specific academic writing course and experimentally evaluate its impact on doctoral students' text quality, writing confidence, publication readiness, and ability to use feedback. Such research would not only clarify the specific pedagogical effectiveness of a digital assistant, but also provide an optimal model for its integration into the doctoral program.

REFERENCES

1 Lea M. R., Street B. V. (2006) The "academic literacies" model: Theory and applications // Theory Into Practice. Vol. 45. № 4. P. 368–377. https://doi.org/10.1207/s15430421tip450411.

2 Ferguson S. L., Sam C., Elder B. (2023) Making the academic writing process explicit for doctoral students in the social sciences // The Qualitative Report. Vol. 28. № 2. P. 495–516. https://doi.org/10.46743/2160-3715/2023.5464.

3 Kuzhabekova A. Ph.D. (2025) publication requirement and its effects on research productivity trends in Kazakhstan // Higher Education Quarterly. Vol. 79. № 1. e12590. 1 https://doi.org/10.1111/hequ.12590.

4 Hoang T. V. Y., Ma L. P. F. (2019) Experiences of publishing in English: Vietnamese doctoral students' challenges and strategies // Across the Disciplines. Vol. 16. № 3. P. 50–66. https://doi.org/10.37514/ATD-J.2019.16.3.14.

5 Tajik M., Shegebayev M., Akhmetova G., Gordyn R., Antwi S. (2021) The challenges that Kazakhstani graduate students experience with academic reading and writing in English // Toraighyrov University Journal. Vol. 3. № 1. P. 276–282. https://doi.org/10.48081/OHKJ9928.

6 Lin L. H. F., Morrison B. (2021) Challenges in academic writing: Perspectives of engineering faculty and L2 postgraduate research students // English for Specific Purposes. Vol. 63. P. 59–70. https://doi.org/10.1016/j.esp.2021.03.004.

7 Hawari O. M. A., Al-Shboul Y., Huwari I. F. (2022) Supervisors' perspectives on graduate students' problems in academic writing // European Journal of Educational Research. Vol. 11. № 1. P. 545–556. https://doi.org/10.12973/eu-jer.11.1.545.

8 Manan S., Tajik M. (2025) EMI and students' academic writing challenges: A social practice view to support policy and practice // Exploring academic writing as social practice: Institutional goals, complexities and possibilities in Central Asia / eds. M. Bedeker, T. Makoelle, S. Manan. Cham: Palgrave Macmillan. P. 247–268. https://doi.org/10.1007/978-3-032-01210-4.

9 Khalifa M., Albadawy M. (2024) Using artificial intelligence in academic writing and research: An essential productivity tool // Computer Methods and Programs in Biomedicine Update. Vol. 5. 100145. https://doi.org/10.1016/j.cmpbup.2024.100145.

10Nguyen A., Hong Y., Dang B., (2024) Huang X. Human-AI collaboration patterns in AI-assisted academic writing // Studies in Higher Education. Vol. 49. № 5. P. 847–864. https://doi.org/10.1080/03075079.2024.2323593.

11Hartman Douglas K. (2024) On the effective and ethical use of AI in academic writing // «Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series: Philological Sciences». Vol. 75. № 4. P. 9–23. https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.026.

12Tensen D., Grainger P., Graham W. (2025) Using AI to generate formative feedback in doctoral education // Assessment & Evaluation in Higher Education. P. 1–17. https://doi.org/10.1080/02602938.2025.2536558.

13Venter J., Coetzee S. A., Schmulian A. (2025) Exploring the use of artificial intelligence (AI) in the delivery of effective feedback // Assessment & Evaluation in Higher Education. Vol. 50. № 4. P. 516–536. https://doi.org/10.1080/02602938.2024.2415649.

14Yasuda S. (2023) What does it mean to construct an argument in academic writing? A synthesis of English for general academic purposes and English for specific academic purposes perspectives // Journal of English for Academic Purposes.Vol. 66. 101307. https://doi.org/10.1016/j.jeap.2023.101307.

15Harwood N. (2009) An interview-based study of the functions of citation in academic writing across two disciplines // Journal of Pragmatics. Vol.41. № 3. P. 497–518. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2008.06.001.

16 Odanova S. A., Moldabayeva K. E. Академиялық жазылымның электронды контентін даярлауға арналған тілдік модельдер // «Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы» Т.64. № 1. 2022 https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.64.1.022

17 Nazari N., Shabbir M. S., (2021) Setiawan R. Application of artificial intelligence-powered digital writing assistance in higher education: Randomized controlled trial // Heliyon. Vol. 7. № 5. e07014. https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e07014.

18Guo K., Zhang E. D., Li D., Yu S. (2025) Using AI-supported peer review to enhance feedback literacy: An investigation of students' revision of feedback on peers' essays // British Journal of Educational Technology. Vol.56. № 4. P. 1612–1639. https://doi.org/10.1111/bjet.13540.

19Zheldibayeva R. (2025) The impact of AI and peer feedback on research writing skills: A study using the CGScholar platform among Kazakhstani scholars // Scientific Journal of Astana IT University. № 21. P. 186–195. https://doi.org/10.37943/21TBAX7694.

20Yu S., Liu C. (2021) Improving student feedback literacy in academic writing: An evidence-based framework // Assessing Writing. Vol. 48. 100525. https://doi.org/10.1016/j.asw.2021.100525.

ЦИФРЛЫҚ АССИСТЕНТ АРҚЫЛЫ ДОКТОРАНТТАРДЫҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада докторанттардың академиялық жазу дағдыларын цифрлық ассистент арқылы дамытудың дидактикалық негіздері анкеталау нәтижелері негізінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты - докторанттардың академиялық жазу дағдыларының бастапқы деңгейін, негізгі қиындықтарын, цифрлық құралдарды пайдалану тәжірибесін және оқу қажеттіліктерін анықтау арқылы цифрлық ассистентті қолданудың педагогикалық мүмкіндіктерін негіздеу. Зерттеу эмпирикалық сипатта ұйымдастырылып, дерек жинау құралы ретінде сауалнама қолданылды. Зерттеуге 44 докторант қатысты. Жиналған деректер сипаттамалық статистика және тақырыптық талдау әдістері арқылы өңделді. Нәтижелер респонденттердің басым бөлігі академиялық жазу деңгейін орташа деп бағалайтынын, ғылыми мақаланың құрылымдық бөліктерін меңгеруде, әсіресе талқылау бөлімін жазуда, стандартқа сай рәсімдеуде, логикалық жүйелілікті сақтауда, мәтінді бастауда және дереккөздерге сілтеме жасауда қиындықтар бар екенін көрсетті. Сонымен қатар, цифрлық құралдарды пайдалану тәжірибесі қалыптасқанымен, оларды сенімді қолдану деңгейі жеткіліксіз екені анықталды. Зерттеу қорытындысы докторанттардың академиялық жазудағы басты қажеттілігі тек теориялық білім емес, жекелендірілген, кезең-кезеңмен берілетін цифрлық-дидактикалық қолдау екенін көрсетті. Осыған байланысты цифрлық ассистент академиялық мәтінді құрылымдау, редакциялау, библиографияны рәсімдеу, жариялауға даярлау және рефлексияны қолдау бағыттарында тиімді құрал ретінде қарастырылады. Мақалада цифрлық ассистентті оқытушы жетекшілігімен, академиялық адалдық қағидаларын сақтай отырып енгізудің дидактикалық шарттары негізделеді.

Негізгі сөздер: академиялық жазу, докторант, цифрлық ассистент, жасанды интеллект, дидактикалық қолдау, ғылыми мақала, цифрлық құралдар.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА У ДОКТОРАНТОВ С ПОМОЩЬЮ ЦИФРОВОГО ПОМОЩНИКА

Аннотация

В статье рассматриваются дидактические основы развития навыков академического письма у докторантов с помощью цифрового помощника на основе результатов анкетирования. Цель исследования – обосновать педагогические возможности использования цифрового помощника путем определения начального уровня навыков академического письма у докторантов, их основных трудностей, опыта использования цифровых инструментов и потребностей в обучении. Исследование было организовано эмпирически, в качестве инструмента сбора данных использовался опросник. В исследовании приняли участие 44 докторанта. Собранные данные были обработаны с использованием методов описательной статистики и тематического анализа. Результаты показали, что большинство респондентов оценили свой уровень академического письма как средний и испытывали трудности в освоении структурных частей научной статьи, особенно в написании раздела обсуждения, его форматировании в соответствии со стандартом, поддержании логической последовательности, начале текста и цитировании источников. Кроме того, несмотря на накопленный опыт использования цифровых инструментов, было установлено, что их надежное применение недостаточно. Результаты исследования показали, что основная потребность докторантов в академическом письме заключается не только в теоретических знаниях, но и в персонализированной, пошаговой цифрово-дидактической поддержке. В этом отношении цифровой ассистент рассматривается как эффективный инструмент в областях структурирования, редактирования, составления библиографии, подготовки к публикации и поддержки рефлексии. В статье обосновываются дидактические условия внедрения цифрового ассистента под руководством преподавателя при соблюдении принципов академической добросовестности.

Ключевые слова: академическое письмо, докторант, цифровой ассистент, искусственный интеллект, дидактическая поддержка, научная статья, цифровые инструменты.

REFERENCES

1 Lea M. R., Street B. V. (2006) The “academic literacies” model: Theory and applications // Theory Into Practice. Vol. 45. № 4. P. 368–377. https://doi.org/10.1207/s15430421tip450411. [in English]

2 Ferguson S. L., Sam C., Elder B. (2023) Making the academic writing process explicit for doctoral students in the social sciences // The Qualitative Report. Vol. 28. № 2. P. 495–516. https://doi.org/10.46743/2160-3715/2023.5464. [in English]

3 Kuzhabekova A. Ph.D. (2025) publication requirement and its effects on research productivity trends in Kazakhstan // Higher Education Quarterly. Vol. 79. № 1. e12590. 1 https://doi.org/10.1111/hequ.12590. [in English]

4 Hoang T. V. Y., Ma L. P. F. (2019) Experiences of publishing in English: Vietnamese doctoral students’ challenges and strategies // Across the Disciplines. Vol. 16. № 3. P. 50–66. https://doi.org/10.37514/ATD-J.2019.16.3.14. [in English]

5 Tajik M., Shegebayev M., Akhmetova G., Gordyn R., Antwi S. (2021) The challenges that Kazakhstani graduate students experience with academic reading and writing in English // Toraighyrov University Journal. Vol. 3. № 1. P. 276–282. https://doi.org/10.48081/OHKJ9928. [in English]

6 Lin L. H. F., Morrison B. (2021) Challenges in academic writing: Perspectives of engineering faculty and L2 postgraduate research students // English for Specific Purposes. Vol. 63. P. 59–70. https://doi.org/10.1016/j.esp.2021.03.004. [in English]

7 Hawari O. M. A., Al-Shboul Y., Huwari I. F. (2022) Supervisors’ perspectives on graduate students’ problems in academic writing // European Journal of Educational Research. Vol. 11. № 1. P. 545–556. https://doi.org/10.12973/eu-jer.11.1.545. [in English]

8 Manan S., Tajik M. (2025) EMI and students’ academic writing challenges: A social practice view to support policy and practice // Exploring academic writing as social practice: Institutional goals, complexities and possibilities in Central Asia / eds. M. Bedeker, T. Makoelle, S. Manan. Cham: Palgrave Macmillan. P. 247–268. https://doi.org/10.1007/978-3-032-01210-4. [in English]

9 Khalifa M., Albadawy M. (2024) Using artificial intelligence in academic writing and research: An essential productivity tool // Computer Methods and Programs in Biomedicine Update. Vol. 5. 100145. https://doi.org/10.1016/j.cmpbup.2024.100145. [in English]

10 Nguyen A., Hong Y., Dang B., (2024) Huang X. Human-AI collaboration patterns in AI-assisted academic writing // Studies in Higher Education. Vol. 49. № 5. P. 847–864. https://doi.org/10.1080/03075079.2024.2323593. [in English]

11 Hartman Douglas K. (2024) On the effective and ethical use of AI in academic writing // «Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series: Philological Sciences». Vol. 75. № 4. P. 9–23. https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.026. [in English]

12 Tensen D., Grainger P., Graham W. (2025) Using AI to generate formative feedback in doctoral education // Assessment & Evaluation in Higher Education. P. 1–17. https://doi.org/10.1080/02602938.2025.2536558. [in English]

13 Venter J., Coetzee S. A., Schmulian A. (2025) Exploring the use of artificial intelligence (AI) in the delivery of effective feedback // Assessment & Evaluation in Higher Education. Vol. 50. № 4. P. 516–536. https://doi.org/10.1080/02602938.2024.2415649. [in English]

14 Yasuda S. (2023) What does it mean to construct an argument in academic writing? A synthesis of English for general academic purposes and English for specific academic purposes perspectives // Journal of English for Academic Purposes.Vol. 66. 101307. https://doi.org/10.1016/j.jeap.2023.101307. [in English]

15 Harwood N. (2009) An interview-based study of the functions of citation in academic writing across two disciplines // Journal of Pragmatics. Vol.41. № 3. P. 497–518. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2008.06.001. [in English]

16 Odanova S. A., Moldabayeva K. E. Akademialyq jazylymnyñ elektrondy kontentın daiarlauğa arnalğan tıldık modelder // «Habarşysy. Filologia ğylymdary seriasy» [*For the preparation of electronic content for academic subscription language models for*] Vol. 64. № 1. 2022. https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.64.1.022 [in Kazakh]

17 Nazari N., Shabbir M. S., (2021) Setiawan R. Application of artificial intelligence-powered digital writing assistance in higher education: Randomized controlled trial // Heliyon. Vol. 7. № 5. e07014. https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e07014. [in English]

18 Guo K., Zhang E. D., Li D., Yu S. (2025) Using AI-supported peer review to enhance feedback literacy: An investigation of students’ revision of feedback on peers’ essays // British Journal of Educational Technology. Vol.56. № 4. P. 1612–1639. https://doi.org/10.1111/bjet.13540. [in English]

19 Zheldibayeva R. The impact of AI and peer feedback on research writing skills: A study using the CGScholar platform among Kazakhstani scholars // Scientific Journal of Astana IT University. 2025. № 21. P. 186–195. https://doi.org/10.37943/21TBAX7694. [in English]

20 Yu S., Liu C. (2021) Improving student feedback literacy in academic writing: An evidence-based framework // Assessing Writing. Vol. 48. 100525. https://doi.org/10.1016/j.asw.2021.100525. [in English]

Information about the authors:

Gulmira Abildinova – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of computer science, L.N Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: gulmira_2181@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9054-6549
Galiya Zhusupkaliyeva – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the department of Physics and technical disciplines, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan
E-mail: g.zhusupkalieva@asu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4848-1344
Makhabbat Kultenova – **corresponding author,** PhD student, «8D01511 Computer Science» educational program Department of computer science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: maxabbat.k@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-6192-1005

Информация об авторах:
Гульмира Абильдинова – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры информатики, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г,. Астана, Республика Казахстан
E-mail: gulmira_2181@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9054-6549
Галия Жусупкалиева – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры физики и технических дисциплин, Атырауский университет имени Халела Досмухамедова, г., Астана, Республика Казахстан
E-mail: g.zhusupkalieva@asu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4848-1344
Махаббат Культенова – **основной автор,** PhD докторант, ОП «8D01511– Информатика» кафедра информатики, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г.,Астана, Республика Казахстан
E-mail: maxabbat.k@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-6192-1005

Авторлар туралы ақпарат:
Гульмира Абильдинова – педагогика ғылымдарының кандидаты, информатика кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, қ., Астана, Қазақстан Республикасы
E-mail: gulmira_2181@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9054-6549
Ғалия Жүсіпқалиева – педагогика ғылымдарының кандидаты, физика және техникалық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Халел Досмұхамедов атындағы қ., Атырау университеті, Атырау, Қазақстан Республикасы
E-mail: g.zhusupkalieva@asu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4848-1344
Махаббат Культенова – **негізгі автор,** информатика кафедрасының «8D01511 Информатика» ББП PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, қ., Астана, Қазақстан Республикасы
E-mail: maxabbat.k@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-6192-1005

ҒТАМР 14.25.09 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.20**
ӘОЖ 378.147:004.9:57

Р.А. Рахымгалиева[1*], Р.Ш. Избасарова[1], И.Г. Дениз[3]

[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, 050064, Қазақстан
[2]Акдениз университеті,
Анталия, 07020, Түркия
*e-mail: rakhymgaliyeva93@mail.ru

SMART LEARNING НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ БИОЛОГИЯ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ МЕТАПӘНДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа

Мақалада smart learning негізінде болашақ биология мұғалімдерінің метапәндік құзыреттілігін қалыптастыру әдістемесі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты - құзыреттілік компоненттерін биологиялық тапсырмалармен, цифрлық құралдармен және бағалау өлшемдерімен байланыстыратын әдістемелік құрылымды негіздеу. Метапәндік құзыреттілік биологиялық білімді, ақпаратты талдау тәсілдерін, зерттеушілік және коммуникативтік әрекеттерді оқу және кәсіби міндеттерді шешуде кіріктіріп қолдану қабілеті ретінде анықталады. Мақалада Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 20-22 жастағы 3-курс студенттерін қамтыған, бастапқы және қорытынды өлшемдері бар квазиэксперименттік зерттеу сипатталған. Жалпы іріктеме -132 студент: эксперименттік топта - 65, бақылау тобында - 67 студент. Зерттеу 2026 жылғы 26 қаңтардан 8 мамырға дейінгі 15 оқу аптасын қамтиды. Зерттеу барысында теориялық талдау, педагогикалық бақылау, сауалнама, әңгімелесу және педагогикалық эксперимент әдістері қолданылды. Эксперименттік топта цифрлық платформалар, интерактивті тапсырмалар, виртуалды зертханалар және бірлескен жобалық жұмыстар пайдаланылды. Әдістемелік нәтиже -мотивациялық, танымдық, коммуникативтік, зерттеушілік және ақпараттық-цифрлық компоненттерді алты оқу кезеңімен, биологиялық тапсырмалармен және авторлық бағалау үлгісімен байланыстыратын құрылым. Бастапқы және қорытынды диагностикалық көрсеткіштерді салыстыру эксперименттік топта метапәндік құзыреттіліктің компоненттері бойынша оң өзгерістердің айқынырақ байқалғанын көрсетті. Ұсынылған әдістеме оқу мақсаттарын, студенттердің әрекетін және бағалау рәсімдерін өзара байланыстырып, болашақ мұғалімдердің даярлығын жетілдіруге бағытталған. Оның практикалық маңызы «Биологияны оқыту әдістемесі және заманауи оқыту технологиялары» пәнінде цифрлық ресурстарды мақсатқа сай таңдауға, зерттеу тапсырмаларын, бірлескен жобалар мен рефлексиялық жұмыстарды жоспарлауға негіз ұсынуымен айқындалады.

Негізгі сөздер: smart learning, метапәндік құзыреттілік, биология мұғалімі, цифрлық педагогика, пәнаралық байланыс, кәсіби даярлық, педагогикалық бағалау.

Кіріспе

Білім беруді цифрландыру болашақ мұғалімнің пәндік білімді меңгеруімен қатар, ақпаратты бағалау, зерттеу жүргізу және оқу әрекетін ұйымдастыру қабілеттерін қалыптастыруды талап етеді. Қазақстанның білім беру саласындағы нормативтік және стратегиялық құжаттары зерттеудің жалпы контексін құрайды [1], [2]. Болашақ биология мұғалімдерін даярлауда бұл міндеттер биологиялық құбылыстарды зерттеу, деректерді түсіндіру және пәнаралық байланыстарды негіздеу әрекеттерімен ұштасады. Осыған байланысты цифрлық ресурстарды нақты оқу мақсаттары мен бағалау өлшемдеріне сәйкестендіріп қолдану мәселесі қарастырылады.

Осы зерттеуде болашақ биология мұғалімінің метапәндік құзыреттілігі пән шегінен шығатын оқу және кәсіби міндеттерді шешуде биологиялық білімді, ақпаратпен жұмыс істеу тәсілдерін, зерттеушілік және коммуникативтік әрекеттерді кіріктіріп қолдануға мүмкіндік беретін кешенді қабілет ретінде түсіндіріледі. Оның құрылымы мотивациялық, танымдық, коммуникативтік, зерттеушілік және ақпараттық-цифрлық компоненттер арқылы сипатталады. Метапәндік құзыреттілік тек бірнеше пән мазмұнын байланыстырумен шектелмейді; ол ақпарат көздерінің сенімділігін бағалау, дәлел құру, зерттеуді жоспарлау, бірлесіп жұмыс істеу және өз әрекетін бағалау тәсілдерін жаңа жағдайда қолдануды

қамтиды. Мақаладағы «қалыптастыру» ұғымы осы қабілетті педагогикалық даярлау үдерісінде мақсатты ұйымдастыруды білдіреді.

Жұмыста smart learning цифрлық құралдарды оқу мақсаттарымен, студенттің дербес әрекетімен және кері байланыспен ұштастыратын оқытуды ұйымдастыру тәсілі ретінде қолданылады. Платформалардың болуы өздігінен оқытудың бейімделгенін немесе тиімділігін дәлелдемейді. Әдістемелік мәселе – цифрлық тапсырмалар, виртуалды тәжірибелер және бірлескен жобалар арқылы метапәндік құзыреттілік компоненттерін қалыптастыру әрекеттерін және оларды бағалауды өзара байланыстыру. Зерттеу осы байланысты болашақ биология мұғалімдерін даярлау контексінде сипаттауға бағытталған.

Зерттеудің мақсаты – smart learning негізінде болашақ биология мұғалімдерінің метапәндік құзыреттілігін қалыптастыру әдістемесін теориялық тұрғыдан негіздеу және оны қолдану жағдайындағы бастапқы әрі қорытынды көрсеткіштердің өзгерісін сипаттау. Зерттеу міндеттері: 1) метапәндік құзыреттіліктің жұмыс анықтамасы мен компоненттерін нақтылау; 2) компоненттерге сәйкес оқу әрекеттері мен цифрлық құралдарды жүйелеу; 3) диагностикалау және бағалау рәсімін сипаттау; 4) эксперименттік және бақылау топтарындағы нәтижелерді салыстыру.

Зерттеудің практикалық маңызы – цифрлық ресурстарды биологиялық мазмұндағы зерттеу, бірлескен жұмыс және рефлексия тапсырмаларымен байланыстыратын әдістемелік құрылым ұсынуында. Ұсынылған тәсілдің авторлық ерекшелігі – метапәндік құзыреттіліктің бес компонентін диагностикалық, мотивациялық, танымдық, зерттеушілік, коммуникативтік және рефлексиялық кезеңдермен, сондай-ақ кері байланыс пен бағалау рәсімдерімен байланыстыруында. Бұл құрылым болашақ биология мұғалімдерін даярлау контексіне бейімделген. Әдістеменің нақты мазмұнын Moodle және Google Classroom арқылы ұйымдастырылған оқу материалдары мен өзіндік тапсырмалар, Quizizz және Kahoot арқылы жүргізілген интерактивті тексеру, виртуалды зертханалардағы биологиялық тәжірибелер, топтық зерттеу жобалары, онлайн пікірталастар және өзін-өзі бағалау әрекеттері құрайды. Осы әрекеттер ақпаратты іздеу мен талдауды, зерттеу нәтижелерін түсіндіруді, дәлелді пікір алмасуды және цифрлық ресурстарды мақсатқа сай қолдануды бір оқу үдерісінде ұштастырады.

Болашақ биология мұғалімдерінің метапәндік құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі құзыреттілікке бағытталған білім беру, педагогтердің цифрлық даярлығы және зерттеушілік оқыту бағыттарының тоғысында қарастырылады. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы мен жоғары білімді және ғылымды дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы зерттеудің ұлттық нормативтік және стратегиялық контексін құрайды. Ал халықаралық құжаттар мен ғылыми еңбектер цифрлық құралдарды педагогикалық мақсаттарға сәйкестендіру, білім алушының дербес әрекетін ұйымдастыру және оқу нәтижелерін бағалау мәселелерін нақтылауға негіз болады.

UNESCO-ның педагогтерге арналған ақпараттық-коммуникациялық технологиялар құзыреттілігі шеңбері цифрлық даярлықты құралдарды техникалық пайдалану қабілетімен шектемейді. Құжатта технологияны оқу бағдарламасымен, педагогикалық әрекетпен, бағалаумен, оқу ортасын ұйымдастырумен және педагогтің кәсіби білім алуымен байланыстыру қарастырылады [3]. Осы тұрғыдан болашақ биология мұғалімін даярлауда цифрлық ресурсты меңгерумен қатар, оны нақты оқу міндетіне сәйкес таңдау және қолдану тәсілін негіздеу маңызды. Бұл ұстаным зерттеудегі ақпараттық-цифрлық компонентті биологиялық мазмұнмен және әдістемелік шешімдермен байланыстыруға тірек болады.

UNESCO-ның 2023 жылғы білім берудегі технологиялар туралы жаһандық мониторинг есебі цифрландырудың мүмкіндіктерімен бірге оны қолданудың шарттары мен шектеулерін де талқылайды. Есепте технологияға қолжетімділік, басқару мен реттеу және мұғалімдерді даярлау технологияның білім берудегі әлеуетін іске асырудың маңызды шарттары ретінде

көрсетілген [4]. Сондықтан smart learning ортасын ұйымдастыруда платформалардың санына немесе жаңалығына ғана сүйену жеткіліксіз. Осы зерттеу үшін аталған ұстаным цифрлық ресурстарды оқу мақсатына, студенттердің қажеттіліктеріне және тапсырманың мазмұнына сәйкестендіріп таңдаудың маңызын айқындайды.

OECD Learning Compass 2030 құрылымында білім, дағдылар, ұстанымдар мен құндылықтардың өзара байланысы және білім алушының өз оқуына белсенді қатысуы қарастырылады [5]. Білім алушының таныс емес жағдайда бағдар табуы, жауапты шешім қабылдауы және әрекет бағытын таңдауы білім берудің маңызды бағдарлары ретінде ұсынылады. Бұл идеялар метапәндік құзыреттілікті пәндік ақпаратты меңгеру көлемімен ғана бағалаудың жеткіліксіз екенін көрсетеді. Осы мақалада олар биологиялық білімді жаңа міндеттерге қолдану, ақпаратты салыстыру және оқу әрекетін негіздеу қабілеттерін әдістемелік тұрғыдан байланыстыру үшін пайдаланылады.

Redecker әзірлеген DigCompEdu құрылымы педагогтің цифрлық құзыреттілігін алты салаға біріктірілген 22 құзырет арқылы сипаттайды. Оларға кәсіби өзара әрекеттесу, цифрлық ресурстар, оқыту мен оқу, бағалау, білім алушылардың мүмкіндіктерін кеңейту және олардың цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру жатады [6]. Құрылымның педагогикалық бағыты цифрлық құралдарды қолдануды оқыту мен бағалау міндеттерімен байланыстыруға мүмкіндік береді. Дегенмен цифрлық құзыреттілік пен метапәндік құзыреттілік тең ұғымдар емес: осы зерттеуде цифрлық әрекет ақпараттық-цифрлық компонент арқылы сипатталса, метапәндік құзыреттілік білім мен әрекет тәсілдерін әртүрлі оқу және кәсіби міндеттерде кіріктіріп қолдануды қамтиды.

Құзыреттілікке бағытталған тәсілдің теориялық негіздерін қарастыруда Хуторскойдың негізгі құзыреттер туралы еңбегі және Зимняяның құзыреттілікті білім берудің нәтижелік-мақсаттық негізі ретінде талдаған жұмысы маңызды [7], [8]. Бұл бағыт зерттеу мақсатын студенттің меңгерген ақпаратымен ғана емес, сол білімді әрекетте қолдану қабілетімен байланыстыруға негіз болады. Осы мақалада метапәндік құзыреттілік биологиялық білімді ақпаратты талдау, зерттеуді жоспарлау, бірлесіп жұмыс істеу және нәтижені дәлелді ұсыну әрекеттерімен ұштастыру арқылы түсіндіріледі. Пәнаралық байланыс мұндай әрекеттің мазмұндық тетіктерінің бірі болғанымен, оның өзі метапәндік құзыреттіліктің толық мазмұнын алмастырмайды.

Garrison мен Anderson электрондық оқытуды технологиялық, педагогикалық және ұйымдастырушылық қырлары өзара байланысты білім беру ортасы ретінде қарастырады [9]. Олардың еңбегінде технологияны білім беру тұрғысынан түсіндіруге басымдық беріледі. Осы ұстанымға сәйкес smart learning ортасында материалды орналастырумен қатар, студенттердің талқылауын, кері байланысын және бірлескен әрекетін ұйымдастыру қажет. Бұл зерттеуде аталған идея коммуникативтік тапсырмаларды биологиялық мәселені талдау және нәтижені қорғау әрекеттерімен байланыстыруға әдістемелік негіз ретінде алынады.

Bates цифрлық дәуірдегі оқытуды жобалауда білімнің сипатын, оқыту әдістерін және әртүрлі медианың педагогикалық мүмкіндіктерін ескеруді ұсынады. Оның SECTIONS үлгісі оқу медиасы мен технологияларын таңдауға арналған өлшемдерді жүйелейді [10]. Bonk еңбегі веб-технологиялар мен ашық білім берудің оқу мүмкіндіктерін кеңейтудегі орнын қарастырады [11]. Осы еңбектердің зерттеу үшін маңызы — ресурстың қолжетімділігін оның педагогикалық қолданылуымен байланыстыру. Биологиялық тапсырманы жобалауда цифрлық құралдың қандай әрекетті қолдайтыны, студенттің қандай өнім әзірлейтіні және сол өнімнің қалай бағаланатыны алдын ала анықталуы тиіс.

Ally редакциялаған жинақта мобильді технологияларға арналған оқу материалдарын жобалау және оларды қашықтан оқытуда қолдану тәжірибелері қарастырылады [12]. Sharples жеке мобильді технологияларды өмір бойы және әртүрлі ортада білім алуды қолдайтын құралдар ретінде жобалау мәселесін көтереді. Осы бағыттарды биология мұғалімін даярлауға бейімдегенде мобильді құралдар бақылау материалдарын тіркеуге, оқу ресурстарына қол

жеткізуге және орындалған әрекетке рефлексия жасауға пайдаланылуы мүмкін. Мұндай қолдану осы мақаладағы әдістемелік мүмкіндік ретінде түсіндіріледі; құрылғының болуы оқу нәтижесінің жақсаруын өздігінен білдірмейді.

Siemens ұсынған коннективизмде білім алу ақпарат көздері мен маманданған желілік түйіндер арасында байланыс орнатумен, ақпараттың өзектілігін бағалаумен және өзгерген ақпарат жағдайында шешім қабылдаумен байланыстырылады [13]. Бұл идеялар болашақ биология мұғалімінің бірнеше дереккөзді салыстыруы және ғылыми ақпаратты іріктеуі сияқты әрекеттерге қатысты. Осы зерттеуде коннективизм ақпаратпен жұмыс істеудің теориялық тірегі ретінде қолданылады, ал студенттің түсінігін бағалау үшін ақпаратқа қол жеткізумен қатар, оны талдау және дәлелді қорытынды жасау әрекеттері ескеріледі.

Отандық зерттеулер қатарында Қатаев пен Еркінқызының цифрлық білім беру технологияларын оқу үдерісінде қолдану туралы жұмысы маңызды [14]. Авторлар цифрлық білім беру ұғымдарын нақтылап, мұғалімдердің ресурстарды қолдану тәжірибесін сауалнама арқылы қарастырған және педагогтерге арналған көмекші сервистерді сипаттаған. Бұл еңбек цифрлық ресурстарды қолдануда педагогтің кәсіби даярлығының маңызын көрсететін отандық контекст ұсынады. Алайда мұғалімдердің құралдарды пайдалану тәжірибесі туралы деректерді болашақ биология мұғалімдерінің метапәндік құзыреттілігінің қалыптасу нәтижесімен тікелей теңестіруге болмайды.

Tondeur және әріптестері болашақ мұғалімдерді технологияны оқытуға кіріктіруге даярлау жөніндегі сапалық зерттеулерді жинақтаған. Олардың талдауында оқытушының үлгі көрсетуі, технологияны оқу өнімін жобалау арқылы меңгеру және шынайы педагогикалық тәжірибені қолдау бағыттары, сондай-ақ ұйым деңгейіндегі жоспарлау мен ынтымақтастық шарттары ажыратылған [15]. Instefjord пен Munthe кәсіби цифрлық құзыреттіліктің мұғалімдерді даярлау бағдарламаларына кіріктірілуін зерттеген [16]. Бұл еңбектерді салыстыру цифрлық даярлықты жеке құралды үйретумен шектемей, кәсіби тапсырмалармен байланыстырудың маңызын айқындайды. Осы мақалада мұндай байланыс биология сабағына арналған материал әзірлеу, бірлескен жоба құру және әдістемелік шешімді негіздеу тапсырмалары арқылы ұсынылады.

Биологиядағы зерттеушілік әрекетті ұйымдастыруда de Jong, Linn және Zacharia физикалық және виртуалды зертханалардың мүмкіндіктерін салыстырып, оларды ұштастыру жөнінде ұсынымдар береді [17]. Бұл бағыт зертханалық ортаны тапсырманың мақсатына сәйкес таңдауға негіз болады. Осы мақаладағы әдістемелік түсіндіру бойынша, биологиялық нысанды бақылау, виртуалды модельдегі жағдайларды өзгерту және алынған нәтижелерді салыстыру өзара толықтыратын әрекеттер ретінде ұйымдастырылуы мүмкін. Мұнда зертханалық жұмыстың метапәндік мазмұны құралды пайдаланумен қатар, зерттеу сұрағын құру, деректерді түсіндіру және қорытындыны негіздеу арқылы ашылады.

Pedaste және әріптестері зерттеушілік оқыту жөніндегі әдебиеттерді жүйелі талдау негізінде бағдарлау, тұжырымдау, зерттеу, қорытындылау және талқылау кезеңдерін біріктіретін цикл ұсынған [18]. Коммуникация мен рефлексия талқылаудың құрамдас бөліктері ретінде зерттеу барысында да, оның соңында да жүзеге асуы мүмкін. Осы ерекшелік авторлық әдістемені қатаң бірізді әрекеттер тізбегі ретінде түсіндірудің жеткіліксіз екенін көрсетеді. Мақаладағы диагностикалық, мотивациялық, танымдық, зерттеушілік, коммуникативтік және рефлексиялық алты кезең Pedaste циклінің дәл көшірмесі емес, болашақ биология мұғалімдерін даярлау міндеттеріне бейімделген ұйымдастыру нұсқасы болып табылады [19]. Коммуникация мен рефлексия осы құрылымның бірнеше кезеңінде қайталана алады.

Еуропалық комиссияның Digital Education Action Plan 2021–2027 құжаты сапалы, инклюзивті және қолжетімді цифрлық білім берудің стратегиялық бағытын сипаттайды [20]. Онда білім беру ұйымдарының цифрлық мүмкіндіктері мен педагогтерді даярлау қажеттілігі

қарастырылады. Бұл құжат зерттеудің институционалдық контексін толықтырады: smart learning ортасын ұйымдастыру оқу тапсырмаларымен бірге ресурстарға қолжетімділікті және педагогикалық қолдауды ескеруді талап етеді. Стратегиялық құжаттың қызметі бағыт-бағдар ұсыну болып табылады; нақты әдістеменің нәтижесі жеке зерттеу деректері арқылы бағаланады.

Қарастырылған еңбектер өзара толықтыратын бірнеше бағытты ашады: құзыреттілікке бағдарланған білім беру оқу нәтижесінің мазмұнын анықтауға; цифрлық педагогика ресурстарды мақсатқа сай таңдауға; мұғалімдерді даярлау зерттеулері технологияны кәсіби тапсырмаларға кіріктіруге; зерттеушілік оқыту еңбектері биологиялық әрекеттерді кезеңдер бойынша ұйымдастыруға негіз болады. Осы мақаладағы әдістемелік міндет — аталған бағыттарды бес компонент, оқу кезеңдері, биологиялық тапсырмалар және бағалау өлшемдері арасындағы байланысты көрсететін біртұтас құрылымға біріктіру. Авторлық үлес осы байланысты нақтылаудан көрінеді. Бұл тұжырым қарастырылған әдебиеттер негізінде жасалған әдістемелік жинақтау болып табылады және ұсынылған құрылымның практикалық нәтижелері зерттеудің эмпирикалық бөлімінде бөлек бағалануы тиіс.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу smart learning негізінде болашақ биология мұғалімдерінің метапәндік құзыреттілігін қалыптастыру әдістемесін теориялық тұрғыдан негіздеуге және оны қолдану жағдайындағы оқу нәтижелерінің өзгерісін бағалауға бағытталды. Зерттеудің әдіснамалық негізін құзыреттілікке бағытталған тәсіл, тұлғалық-бағдарлы оқыту және цифрлық педагогика қағидалары құрады. Құзыреттілікке бағытталған тәсіл білімді оқу және кәсіби міндеттерді шешуде қолдану тұрғысынан қарастырылды [7.-58-64], [8.-40]. Цифрлық құралдарды педагогикалық мақсаттарға сәйкестендіруде педагогтердің цифрлық құзыреттілігі және болашақ мұғалімдерді технологияны оқу үдерісіне кіріктіруге даярлау туралы еңбектер негізге алынды [6.-68], [15.-134-144], [16.-37-45].

Зерттеудің теориялық бөлігінде метапәндік құзыреттіліктің мазмұны мен компоненттері, цифрлық ресурстарды қолдану мүмкіндіктері және оқу әрекеттерін ұйымдастыру қағидалары талданды. Эмпирикалық бөлігінде эксперименттік және бақылау топтарындағы бастапқы әрі қорытынды диагностикалық көрсеткіштер салыстырылды. Эксперименттік топта цифрлық платформалар, интерактивті тапсырмалар, виртуалды зертханалар және бірлескен жобалық жұмыстарды қамтитын әдістеме қолданылды; бақылау тобында дәстүрлі оқыту тәсілдері пайдаланылды. Талдау екі топтың бастапқы көрсеткіштерін, әр топтағы бастапқы-қорытынды өзгерістерді және осы өзгерістердің топтар арасындағы айырмасын сипаттауға бағытталды.

Зерттеуде бұрыннан қалыптасқан академиялық топтар пайдаланылып, қатысушылар кездейсоқ бөлінбегендіктен, зерттеу бастапқы және қорытынды өлшемдері бар, бақылау тобы қамтылған квазиэксперименттік дизайн бойынша ұйымдастырылды.

Зерттеу Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Жаратылыстану және география факультеті, Биология кафедрасы базасында жүргізілді. Зерттеуге «6В01513 – Биология (IP)» білім беру бағдарламасының 20–22 жас аралығындағы 3-курс студенттері қатысты. Қатысушылардың жалпы саны 132 студентті құрады: эксперименттік топқа 65 студент, бақылау тобына 67 студент кірді. Зерттеу 2026 жылғы 26 қаңтардан 8 мамырға дейінгі кезеңде жүргізіліп, 15 оқу аптасын қамтыды. Эксперимент «Биологияны оқыту әдістемесі және заманауи оқыту технологиялары» пәні аясында ұйымдастырылды. Эксперименттік топта smart learning негізіндегі әдістеме қолданылып, оқу әрекеттері цифрлық платформалар, интерактивті тапсырмалар, виртуалды зертханалар және бірлескен жобалық жұмыстар арқылы ұйымдастырылды. Бақылау тобында дәстүрлі оқыту тәсілдері пайдаланылды.

Зерттеуде теориялық талдау, педагогикалық бақылау, сауалнама, әңгімелесу және педагогикалық эксперимент әдістері қолданылды. Теориялық талдау барысында smart

learning, цифрлық педагогика және метапәндік құзыреттілікті қалыптастыру мәселелеріне арналған ғылыми еңбектер қарастырылды. Бұл талдау метапәндік құзыреттіліктің бес компонентін нақтылауға және оларды қалыптастыруға бағытталған оқу әрекеттерін жүйелеуге негіз болды.

Сауалнама студенттердің smart learning құралдарын қолдану тәжірибесін, оқу мотивациясын, өзіндік оқу әрекетін ұйымдастыруын және пәнаралық байланыстарды орнатуға қатысты мәліметтерді жинауға бағытталды. Әңгімелесу арқылы цифрлық ортада тапсырма орындау тәжірибесі, кездескен қиындықтар және оқу әрекеті туралы студенттердің пікірлері нақтыланды. Педагогикалық экспериментте эксперименттік топтағы smart learning негізіндегі оқыту мен бақылау тобындағы дәстүрлі оқыту жағдайлары қарастырылды. Жиналған материалдар бастапқы және қорытынды диагностикалық нәтижелерді салыстыруға, сондай-ақ студенттердің оқу әрекетін сипаттауға пайдаланылды.

Педагогикалық эксперимент «Биологияны оқыту әдістемесі және заманауи оқыту технологиялары» пәні аясында ұйымдастырылды. Зерттеу 2026 жылғы 26 қаңтардан 8 мамырға дейінгі 15 оқу аптасын қамтыды. Сабақ кестесі бойынша аптасына екі дәріс және екі практикалық сабақ қарастырылды, әр сабақтың ұзақтығы 50 минут болды. Дәрістер дүйсенбі күні сағат 09:00–09:50 және 10:00–10:50 аралығында, практикалық сабақтар өздеріне белгіленген күні осы уақыт аралықтарында өткізілді. Осы кестеге сәйкес 15 оқу аптасына 30 дәріс және 30 практикалық сабақ жоспарланды. Сабақтарды зерттеу авторы жүргізді.

Пәннің тақырыптық мазмұны биологияны оқыту құралдары мен әдістерін, сабақтарды жоспарлауды, педагогикалық технологияларды қолдануды және зертханалық-практикалық жұмыстарды ұйымдастыруды қамтыды. Силлабусқа сәйкес практикалық жұмыстар өсімдіктердің ішкі құрылысын оқыту, микроскоппен және микропрепараттармен жұмыс істеу, «Қан және қанайналым», «Тірек-қимыл жүйесі», «Қоректену», «Көбею», «Өсу және даму», «Генетика және селекция» тақырыптарына арналған сабақтар мен тапсырмаларды әзірлеуге бағытталды.

«Генетика және селекция» тақырыбы бойынша әдістемені толықтыруға арналған виртуалды ресурс ретінде FlyLab JS ұсынылады. Тапсырма студенттердің тұқым қуалау туралы болжам құруын, виртуалды будандастыруды жоспарлауын, алынған фенотиптік арақатынастарды түсіндіруін және осы әрекеттер негізінде мектеп оқушыларына арналған зерттеушілік тапсырма әзірлеуін қамтиды.

Метапәндік құзыреттілік мотивациялық, танымдық, коммуникативтік, зерттеушілік және ақпараттық-цифрлық бес компонент арқылы сипатталды. Мотивациялық компонент оқу және кәсіби әрекетке қызығушылықты; танымдық компонент білімді қолдану, ақпаратты талдау және пәнаралық байланысты негіздеуді; коммуникативтік компонент бірлескен әрекет пен дәлелді пікір алмасуды; зерттеушілік компонент зерттеуді жоспарлау және нәтижені түсіндіруді; ақпараттық-цифрлық компонент цифрлық ресурстарды мақсатқа сай қолдану және ақпараттың сенімділігін бағалауды қамтиды. Компоненттердің нақты өлшеу құралдары мен балдық шкалалары төмендегі диагностикалық кестеде көрсетіледі.

Метапәндік құзыреттілікті бағалау мотивациялық, танымдық, коммуникативтік, зерттеушілік және ақпараттық-цифрлық бес компонентке негізделеді. Компоненттерді сипаттайтын критерийлер мен көрсеткіштер 1-кестеде ұсынылған. Бағалауда компонент бойынша алынған нәтиже мен студенттердің жалпы құзыреттілік деңгейіне қарай бөлінуі ажыратылады: компоненттік көрсеткіш белгілі бір қабілетті сипаттаса, деңгейлік көрсеткіш төмен, орта немесе жоғары деңгейге жатқызылған студенттердің үлесін білдіреді.

Әр деңгейдегі студенттердің пайыздық үлесі $P = (n / N) \times 100\%$ формуласы арқылы есептеледі. Мұндағы P – тиісті деңгейдегі студенттердің үлесі; n – сол деңгейге жатқызылған студенттер саны; N – нақты диагностикалық өлшеуге қатысқан топтағы студенттердің жалпы

саны. Бастапқы іріктемеде эксперименттік топ үшін N = 65, бақылау тобы үшін N = 67. Сондықтан эксперименттік топтағы үлес P = (n / 65) × 100%, бақылау тобындағы үлес P = (n / 67) × 100% формуласы бойынша анықталады.

Қорытынды өлшеуге барлық студент қатысқан жағдайда осы топ көлемдері сақталады. Қатыспаған студенттер болса, есептеуде қорытынды диагностикаға нақты қатысқан студенттер саны қолданылады. Пайыздар бастапқы санақтардан есептеліп, бірдей дәлдікпен беріледі. Бастапқы және қорытынды пайыздардың айырмасы пайыздық тармақпен көрсетіледі. Компонент бойынша орташа балл мен белгілі деңгейдегі студенттердің пайыздық үлесі өзара алмастырылмайды.

Кесте 1 – Болашақ биология мұғалімдерінің метапәндік құзыреттілігін бағалау критерийлері мен көрсеткіштері

№	Компонент	Ұсынылатын тапсырма	Бағаланатын бес көрсеткіш	Ең жоғары балл
1	**Мотивациялық**	«Цифрлық құралдарды болашақ биология мұғалімі ретінде не үшін қолданамын?» тақырыбында рефлексия және жеке оқу жоспарын әзірлеу	Кәсіби маңызын түсіндіру; оқу мақсатын нақтылау; таңдаған әрекетін негіздеу; қиындықтарды анықтау; оларды шешу жоспарын ұсыну	20
2	**Танымдық**	Биологиялық мәселені екі ақпарат көзіне сүйеніп талдау және оны басқа пәнмен байланыстыру	Ғылыми дұрыстық; негізгі ұғымдарды түсіндіру; деректерді салыстыру; пәнаралық байланысты негіздеу; дәлелді қорытынды	20
3	**Коммуникативтік**	Бірлескен сабақ жобасын әзірлеу және қорғау	Өз ойын түсінікті жеткізу; пікірін дәлелдеу; басқа пікірді ескеру; топтық міндетін орындау; сұрақтарға негізді жауап беру	20
4	**Зерттеушілік**	Биологиялық тақырып бойынша шағын зерттеу жоспарын және нәтижені талдау үлгісін әзірлеу	Зерттеу сұрағы; тексерілетін болжам; әдістің сәйкестігі; деректерді талдау тәсілі; қорытынды мен шектеулерді түсіндіру	20
5	**Ақпараттық-цифрлық**	Биология сабағына арналған цифрлық оқу материалын әзірлеу	Құралды мақсатқа сай таңдау; ақпараттың сенімділігін бағалау; дереккөздерді көрсету; материалдың түсініктілігі; кері байланыс мүмкіндігі	20
	Барлығы			**100**
	Ескерту: Авторлармен құрастырылған			

Метапәндік құзыреттілікті бағалау үшін бес компоненттен тұратын авторлық бағалау үлгісі ұсынылады. Мотивациялық компонент кәсіби рефлексия және жеке оқу жоспары арқылы, танымдық компонент биологиялық ақпаратты талдау тапсырмасы арқылы, коммуникативтік компонент бірлескен жобаны әзірлеу мен қорғау арқылы, зерттеушілік компонент шағын зерттеуді жоспарлау арқылы, ақпараттық-цифрлық компонент цифрлық оқу материалын әзірлеу арқылы бағаланады.

Әр компонент бес көрсеткішпен сипатталып, әр көрсеткіш 0–4 балл аралығында бағаланады. Бір компоненттің ең жоғары нәтижесі 20 балл, жалпы нәтиже 100 баллды құрайды. Жалпы балл мотивациялық, танымдық, коммуникативтік, зерттеушілік және ақпараттық-цифрлық компоненттер бойынша балдардың қосындысы ретінде есептеледі. Бұл

үлгіде компоненттерге тең салмақ беріледі; сонымен бірге олардың жеке нәтижелері де бөлек көрсетіледі.

Жұмыс нұсқасы ретінде жалпы нәтиженің 0-49 балл аралығы төмен, 50-74 балл аралығы орта, 75-100 балл аралығы жоғары деңгейге жатқызылады. Бұл шектер авторлық жіктеу ретінде ұсынылады және апробацияны қажет етеді; олар стандартталған диагностикалық нормативтер болып саналмайды. Мотивациялық компоненттің тапсырмасы студенттің кәсіби уәжін түсіндіруін бағалайды, бірақ ішкі мотивацияны толық өлшейтін психометриялық сауалнаманы алмастырмайды.

Сурет 1 - Smart learning негізінде болашақ биология мұғалімдерінің метапәндік құзыреттілігін қалыптастырудың әдістемелік моделі.

Ескерту: модель авторлар тарапынан әзірленген.

Ұсынылған модель Smart learning технологияларын оқу үдерісіне кіріктіру арқылы болашақ биология мұғалімдерінің метапәндік құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған. Модель мотивациялық, танымдық, коммуникативтік, зерттеушілік және ақпараттық-цифрлық компоненттерді қамтиды. Оны іске асыру диагностикалық, мотивациялық, танымдық, зерттеушілік, коммуникативтік және рефлексиялық кезеңдер арқылы ұйымдастырылады.

Диагностикалық кезеңде білім алушылардың бастапқы деңгейі диагностикалық тапсырмалар арқылы анықталып, оқу қажеттіліктері айқындалады. Мотивациялық кезең оқу мақсаттарын белгілеуге, кәсіби қызығушылықты арттыруға және оқу әрекетін ынталандыруға бағытталады. Танымдық кезеңде ақпаратты іздеу және бағалау, теориялық білімді меңгеру және пәнаралық байланыстарды анықтау жүзеге асырылады. Зерттеушілік кезең зерттеу сұрағын тұжырымдауды, виртуалды модельдеуді және деректерді талдауды қамтиды. Коммуникативтік кезеңде білім алушылар бірлесіп жұмыс істеп, нәтижелерді талқылайды және оларды жоба мен презентация түрінде ұсынады. Рефлексиялық кезеңде өзін-өзі және өзара бағалау жүргізіліп, кері байланыс талданады, келесі оқу мақсаттары белгіленеді.

Модельді іске асыру цифрлық құралдар мен ресурстарды пайдалануға және педагогикалық қолдауға негізделеді. Moodle және Google Classroom оқу мазмұнын ұсыну үшін, Quizizz және Kahoot тексеру мен жедел кері байланыс алу үшін, ал виртуалды зертханалар модельдеу үшін қолданылады. Педагогикалық қолдау әдістемелік көмек көрсетуді, оқу әрекетін бақылауды, ортақ өлшемдер бойынша бағалауды, жүйелі кері байланыс пен рефлексияны қамтиды. Ақпараттық-цифрлық компонент осы құралдармен жұмыс істеу арқылы кезеңдердің мазмұнымен ұштасады. Модельдің күтілетін нәтижесі — ақпаратты сыни бағалайтын, зерттеу жүргізетін, бірлесіп жұмыс істейтін және цифрлық құралдарды педагогикалық міндеттерге сай қолданатын болашақ биология мұғалімін даярлау.

Нәтижелер және оларды талқылау

Зерттеу барысында smart learning технологиялары негізінде болашақ биология мұғалімдерінің метапәндік құзыреттілігін дамыту әдістемесінің тиімділігі тәжірибелік-эксперименттік жұмыстар арқылы тексерілді. Эксперимент нәтижелері білім алушылардың цифрлық сауаттылығының, зерттеушілік дағдыларының және коммуникативтік қабілеттерінің айтарлықтай артқанын көрсетті. Сонымен қатар smart learning технологияларын жүйелі түрде қолдану студенттердің оқу мотивациясын күшейтіп, олардың оқу үдерісіне белсенді қатысуына ықпал етті.

Зерттеудің бастапқы кезеңінде жүргізілген диагностикалық жұмыстар эксперименттік және бақылау топтарындағы білім алушылардың метапәндік құзыреттілік деңгейлері арасында бастапқы көрсеткіштері жақын болды. Көптеген студенттердің цифрлық ресурстарды тиімді пайдалану, ақпаратты талдау және зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру дағдылары жеткіліксіз деңгейде қалыптасқаны анықталды. Әсіресе білім алушылардың пәнаралық байланыстарды орнату және өзіндік оқу әрекетін жоспарлау барысында қиындықтарға кездесетіні байқалды.

Эксперименттік топта smart learning технологияларына негізделген арнайы әдістеме қолданылды. Оқу үдерісінде Moodle, Google Classroom, Quizizz, Kahoot платформалары, виртуалды зертханалар және мультимедиялық ресурстар пайдаланылды. Бұл құралдар білім алушылардың теориялық материалдарды интерактивті түрде меңгеруіне, өз бетінше жұмыс жасауына және зерттеушілік әрекеттерді орындауына мүмкіндік берді. Сонымен қатар онлайн тесттер, цифрлық тапсырмалар және жобалық жұмыстар білім алушылардың оқу белсенділігін арттырды.

Эксперимент барысында студенттердің зерттеушілік қабілеттерінің айтарлықтай дамығаны байқалды. Виртуалды зертханаларды пайдалану арқылы білім алушылар биологиялық үдерістерді тәжірибелік тұрғыдан зерттеп, ғылыми талдау жасау дағдыларын меңгерді. Бұл олардың пәндік білімін тереңдетумен қатар, метапәндік құзыреттіліктерін де дамытуға ықпал етті. Студенттер тәжірибелік тапсырмаларды орындау барысында ақпаратты іздеу, салыстыру, талдау және қорытынды жасау қабілеттерін көрсетті.

Коммуникативтік құзыреттіліктерді дамытуда да smart learning технологияларының тиімділігі жоғары болды. Онлайн форумдар, топтық жобалар және цифрлық платформалар арқылы білім алушылар бірлескен жұмыстар жүргізіп, пікір алмасу және өз ойын дәлелдеу дағдыларын қалыптастырды. Эксперименттік топтағы студенттердің цифрлық ортада еркін қарым-қатынас жасап, топтық тапсырмаларды тиімді орындауға бейімделгені анықталды. Бұл қазіргі білім беру жүйесінде болашақ мұғалімдер үшін маңызды кәсіби дағдылардың бірі болып табылады.

Зерттеу нәтижелері бойынша эксперименттік топта жоғары деңгей көрсеткіші 18 %-дан 42 %-ға дейін өсті. Ал төмен деңгейдегі білім алушылар саны 36 %-дан 10 %-ға дейін азайды. Бұл smart learning технологияларының білім алушылардың метапәндік құзыреттілігін дамытуға оң әсер еткенін дәлелдейді. Бақылау тобында да белгілі бір өзгерістер байқалғанымен, олардың нәтижелері эксперименттік топпен салыстырғанда төмен болды.

Бұл дәстүрлі оқыту әдістерінің цифрлық технологиялармен салыстырғанда тиімділігі төмен екенін көрсетті.

Алынған нәтижелерді ғылыми әдебиеттердегі зерттеулермен салыстыру smart learning технологияларының білім сапасын арттыруда маңызды рөл атқаратынын дәлелдейді. Көптеген ғалымдар цифрлық білім беру ортасының білім алушылардың өзіндік оқу әрекетін ұйымдастыруға, зерттеушілік қабілеттерін дамытуға және оқу мотивациясын арттыруға ықпал ететінін атап көрсеткен. Біздің зерттеу нәтижелері де осы ғылыми тұжырымдарды растайды. Әсіресе биология пәнін оқытуда виртуалды зертханалар мен интерактивті ресурстарды пайдалану білім алушылардың пәнге қызығушылығын арттырып, күрделі биологиялық құбылыстарды түсінуді жеңілдетті. Сонымен қатар smart learning технологиялары білім алушылардың ақпараттық-цифрлық сауаттылығын дамытуға мүмкіндік берді. Эксперименттік топтағы студенттер электрондық ресурстармен жұмыс жасау, онлайн платформаларды пайдалану және цифрлық контент құру барысында жоғары белсенділік танытты. Бұл олардың болашақ кәсіби қызметінде заманауи цифрлық технологияларды тиімді қолдануға дайын екенін көрсетті.

Зерттеу нәтижелері smart learning технологияларын қолдану болашақ биология мұғалімдерінің кәсіби даярлығын жетілдірудің тиімді жолдарының бірі екенін дәлелдейді. Әсіресе метапәндік құзыреттіліктерді қалыптастыруда интерактивті әдістер, виртуалды зертханалар және цифрлық платформалардың маңызы жоғары екені анықталды. Smart learning ортасы білім алушылардың өзіндік ізденісін, шығармашылық қабілетін және зерттеушілік мәдениетін дамытуға қолайлы жағдай жасайды. Жалпы алғанда, зерттеу барысында алынған нәтижелер smart learning технологиялары негізінде әзірленген әдістеменің тиімді екенін көрсетті. Ұсынылған әдістеме болашақ биология мұғалімдерінің метапәндік құзыреттілігін дамытуға, олардың цифрлық сауаттылығын қалыптастыруға және кәсіби даярлығын заманауи талаптарға сәйкес жетілдіруге мүмкіндік береді. Сондықтан smart learning технологияларын жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде кеңінен қолдану қазіргі білім беру үдерісін жаңғыртудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Кесте 2 – Эксперименттік және бақылау топтарының метапәндік құзыреттілік деңгейлерінің бастапқы көрсеткіштері (%)

Құзыреттілік деңгейлері	**Эксперименттік топ (n=65), %**	**Бақылау тобы (n=67), %**
Жоғары	18	18
Орта	46	47
Төмен	36	35
Барлығы	100	100
Ескерту: Авторлармен құрастырылған		

2-кестеде эксперименттік және бақылау топтарының метапәндік құзыреттілік деңгейлерінің бастапқы көрсеткіштері ұсынылған. Эксперименттік топта жоғары деңгейдегі студенттердің үлесі 18 %, орта деңгейдегілердің үлесі 46 %, төмен деңгейдегілердің үлесі 36 % болды. Бақылау тобында бұл көрсеткіштер тиісінше 18 %, 47 % және 35 % құрады. Екі топта да орта деңгей басым, ал жоғары деңгейдегі студенттердің үлесі бірдей. Орта және төмен деңгейлер бойынша топтар арасындағы айырмашылық бір пайыздық тармақты құрайды. Бұл мәліметтер эксперименттік және бақылау топтарының бастапқы деңгейлік үлестерінің өзара жақын екенін көрсетеді. Сонымен қатар екі топта да студенттердің басым бөлігінің орта және төмен деңгейлерге жатуы метапәндік құзыреттілікті дамытуға бағытталған жүйелі педагогикалық жұмыстың қажеттілігін айқындайды. Топтардың

бастапқы көрсеткіштері арасындағы айырмашылықтың статистикалық маңыздылығы қосымша тексеруді талап етеді.

Кесте 3 – Smart learning технологияларын қолдану нәтижесінде эксперименттік және бақылау топтарының метапәндік құзыреттілік деңгейлерінің қорытынды көрсеткіштері (%)

№	Құзыреттілік деңгейлері	Эксперименттік топ (n= 65), %	Бақылау тобы (n=67), %
1	Жоғары деңгей	42	22
2	Орта деңгей	48	50
3	Төмен деңгей	10	28
	Барлығы	100	100
Ескерту: Авторлармен құрастырылған			

3-кестеде эксперименттік және бақылау топтарындағы болашақ биология мұғалімдерінің метапәндік құзыреттілік деңгейлерінің қорытынды көрсеткіштері ұсынылған. Эксперименттік топта жоғары деңгейдегі студенттердің үлесі 42 %, орта деңгейдегілердің үлесі 48 %, төмен деңгейдегілердің үлесі 10 % болды. Бақылау тобында бұл көрсеткіштер тиісінше 22 %, 50 % және 28 % құрады. Қорытынды өлшеуде эксперименттік топтағы жоғары деңгей үлесі бақылау тобынан 20 пайыздық тармаққа жоғары, ал төмен деңгей үлесі 18 пайыздық тармаққа төмен болды.

Бастапқы және қорытынды көрсеткіштерді салыстыру эксперименттік топтағы өзгерістердің анағұрлым айқын болғанын көрсетеді. Атап айтқанда, эксперименттік топта жоғары деңгейдегі студенттердің үлесі 18 %-дан 42 %-ға дейін өсіп, өсім 24 пайыздық тармақты құрады. Төмен деңгейдегі студенттердің үлесі 36 %-дан 10 %-ға дейін азайып, төмендеу 26 пайыздық тармаққа тең болды. Орта деңгей үлесі 46 %-дан 48 %-ға дейін өзгерді. Жоғары деңгей үлесінің өсуімен қатар төмен деңгей үлесінің азаюы эксперименттік топтағы метапәндік құзыреттіліктің деңгейлік құрылымында оң өзгеріс байқалғанын көрсетеді.

Бақылау тобында да оң өзгерістер тіркелді, алайда олардың шамасы эксперименттік топпен салыстырғанда төмен болды. Жоғары деңгей үлесі 18 %-дан 22 %-ға дейін өсіп, өзгеріс 4 пайыздық тармақты құрады. Орта деңгей үлесі 47 %-дан 50 %-ға дейін артты, ал төмен деңгей үлесі 35 %-дан 28 %-ға дейін азайды. Осылайша, бақылау тобында жоғары деңгей үлесінің өсуі және төмен деңгей үлесінің азаюы байқалғанымен, қорытынды кезеңде төмен деңгейдегі студенттердің үлесі эксперименттік топқа қарағанда жоғары болып қалды.

Екі топта да қорытынды өлшеуде орта деңгей басым болды: эксперименттік топта - 48 %, бақылау тобында - 50 %. Бұл көрсеткішті басқа деңгейлердегі өзгерістермен бірге қарастыру қажет. Эксперименттік топта жоғары және орта деңгейдегі студенттердің жиынтық үлесі 90 %-ды, бақылау тобында 72 %-ды құрады. Демек, эксперименттік топта төмен деңгейден жоғары деңгейлерге қарай жалпы үлестік өзгеріс анағұрлым айқын көрінеді. Дегенмен жекелеген студенттердің бір деңгейден екіншісіне ауысуын анықтау үшін олардың бастапқы және қорытынды жеке нәтижелерін салыстыру қажет.

Жалпы алғанда, ұсынылған сипаттамалық нәтижелер smart learning негізіндегі әдістеме қолданылған топта метапәндік құзыреттілік деңгейлерінің оң өзгерісі көбірек байқалғанын көрсетеді. Бұл үрдіс әдістеменің педагогикалық әлеуетін қолдайды. Алайда топтар арасындағы айырмашылықтың статистикалық маңыздылығын және байқалған өзгерістердің қолданылған әдістемемен байланысын бағалау үшін тиісті статистикалық талдау нәтижелерін ескеру қажет.

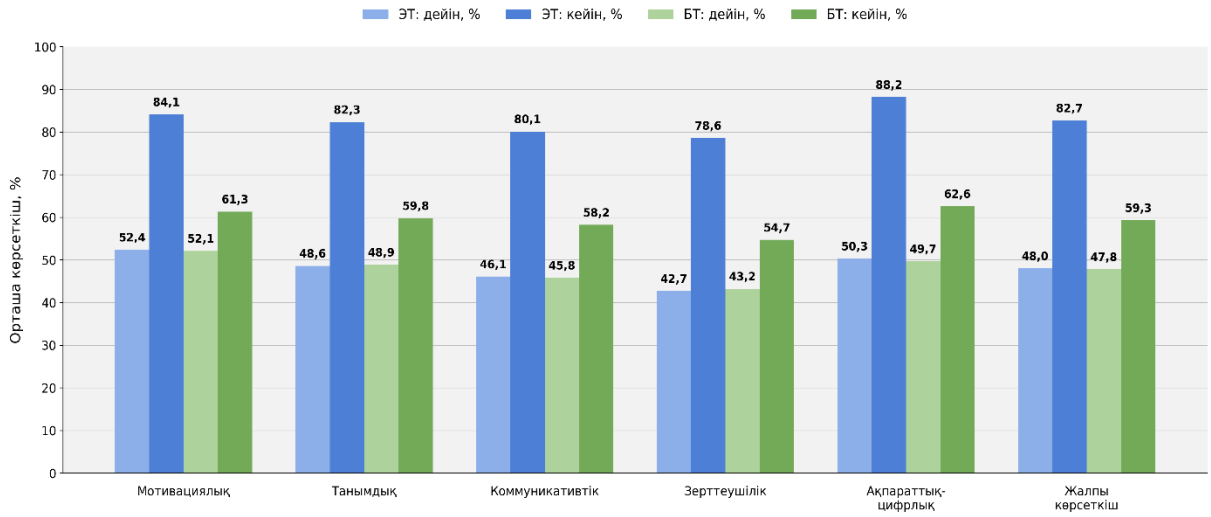

Сурет 2 - Эксперименттік және бақылау топтарындағы метапәндік құзыреттілік компоненттерінің бастапқы және қорытынды орташа көрсеткіштері.

Ескерту: диаграмма авторлар тарапынан зерттеу әдістемесі негізінде әзірленген.

2 - суретте эксперименттік және бақылау топтарындағы метапәндік құзыреттілік компоненттерінің бастапқы және қорытынды орташа көрсеткіштері, сондай-ақ олардың өзгерісі ұсынылған. Диаграммадағы орташа мәндер пайызбен, ал бастапқы және қорытынды көрсеткіштердің айырмасы пайыздық тармақпен берілген. Бастапқы кезеңде екі топтың компоненттік көрсеткіштері өзара жақын болған. Қорытынды кезеңде барлық бес компонент бойынша оң өзгеріс байқалғанымен, эксперименттік топтағы өсім бақылау тобымен салыстырғанда жоғары болды.

Мотивациялық компонент бойынша эксперименттік топтың орташа көрсеткіші 52,4 %-дан 84,1 %-ға дейін көтеріліп, өсім 31,7 пайыздық тармақты құрады. Бақылау тобында бұл көрсеткіш 52,1 %-дан 61,3 %-ға дейін өсіп, өзгеріс 9,2 пайыздық тармаққа тең болды. Эксперименттік топтағы өсім бақылау тобынан 22,5 пайыздық тармаққа жоғары болды. Бұл мотивациялық компонентті бағалау тапсырмалары бойынша эксперименттік топта анағұрлым айқын оң өзгеріс байқалғанын көрсетеді.

Танымдық компоненттің орташа көрсеткіші эксперименттік топта 48,6 %-дан 82,3 %-ға дейін, бақылау тобында 48,9 %-дан 59,8 %-ға дейін артты. Өсім тиісінше 33,7 және 10,9 пайыздық тармақты құрады. Коммуникативтік компонент бойынша эксперименттік топтың көрсеткіші 46,1 %-дан 80,1 %-ға дейін жоғарылап, өсім 34,0 пайыздық тармаққа тең болды. Бақылау тобында көрсеткіш 45,8 %-дан 58,2 %-ға дейін көтеріліп, өсім 12,4 пайыздық тармақты құрады. Осы нәтижелер ақпаратты талдау, пәнаралық байланыстарды негіздеу, бірлескен әрекет пен дәлелді пікір алмасуды бағалау көрсеткіштерінің эксперименттік топта көбірек өскенін сипаттайды.

Зерттеушілік компонент бойынша эксперименттік топтың орташа көрсеткіші 42,7 %-дан 78,6 %-ға дейін артып, өсім 35,9 пайыздық тармақты құрады. Бақылау тобында көрсеткіш 43,2 %-дан 54,7 %-ға дейін жоғарылап, өзгеріс 11,5 пайыздық тармаққа тең болды. Екі топтағы өсімнің айырмасы 24,4 пайыздық тармақты құрады. Бұл зерттеуді жоспарлау және нәтижелерді түсіндіруге қатысты бағалау көрсеткіштерінің эксперименттік топта анағұрлым айқын жақсарғанын көрсетеді.

Ең жоғары өсім екі топта да ақпараттық-цифрлық компонент бойынша байқалды. Эксперименттік топта оның орташа көрсеткіші 50,3 %-дан 88,2 %-ға дейін көтеріліп, өсім

37,9 пайыздық тармақты құрады. Бақылау тобында көрсеткіш 49,7 %-дан 62,6 %-ға дейін артып, өсім 12,9 пайыздық тармаққа тең болды. Эксперименттік топтағы өсім бақылау тобынан 25,0 пайыздық тармаққа жоғары болды. Бұл цифрлық ресурстарды мақсатқа сай қолдану және ақпараттың сенімділігін бағалау компоненті бойынша эксперименттік топтағы оң өзгерістің көбірек болғанын көрсетеді.

Диаграммада берілген жалпы көрсеткіш эксперименттік топта 48,0 %-дан 82,7 %-ға дейін, бақылау тобында 47,8 %-дан 59,3 %-ға дейін өсті. Өсім тиісінше 34,7 және 11,5 пайыздық тармақты құрады. Осылайша, эксперименттік топтағы жалпы өсім бақылау тобынан 23,2 пайыздық тармаққа жоғары болды. Сипаттамалық салыстыру smart learning негізіндегі әдістеме қолданылған топта метапәндік құзыреттіліктің барлық компоненттері бойынша оң өзгеріс көбірек байқалғанын көрсетеді. Бұл айырмашылықтардың статистикалық маңыздылығы тиісті статистикалық талдау нәтижелерімен бағалануы тиіс.

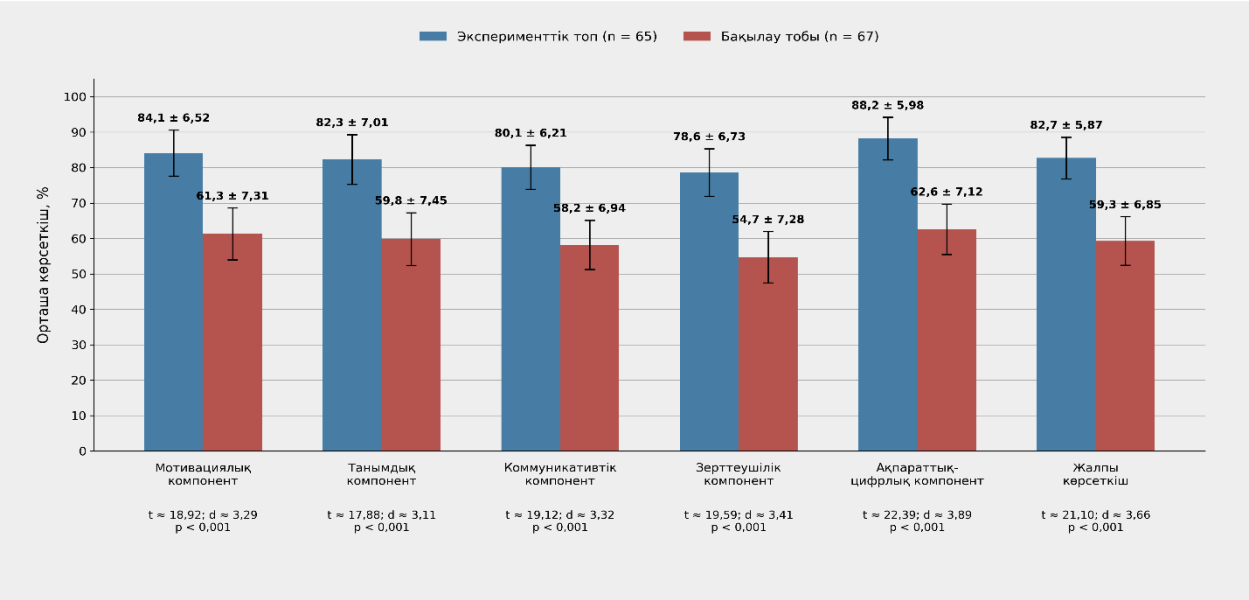

Сурет 3 – Эксперименттік және бақылау топтарындағы метапәндік құзыреттілік компоненттерінің қорытынды көрсеткіштері (M ± SD).

Ескерту: диаграмма авторлар тарапынан зерттеу әдістемесі негізінде әзірленген.

3 - суретте эксперименттік және бақылау топтарындағы болашақ биология мұғалімдерінің метапәндік құзыреттілік компоненттері бойынша қорытынды орташа көрсеткіштері ұсынылған. Барлық компонент бойынша эксперименттік топтың орташа көрсеткіштері бақылау тобының көрсеткіштерінен жоғары болды. Бұл айырмашылықтар қорытынды кезеңдегі компоненттік нәтижелерді сипаттайды.

Мотивациялық компонент бойынша эксперименттік топтың орташа көрсеткіші 84,1 ± 6,52 %, бақылау тобының көрсеткіші 61,3 ± 7,31 % болды. Екі топтың орташа мәндерінің айырмасы 22,8 пайыздық тармақты құрады. Танымдық компонент бойынша көрсеткіштер тиісінше 82,3 ± 7,01 % және 59,8 ± 7,45 % болып, айырмашылық 22,5 пайыздық тармаққа тең болды. Осы мәліметтер мотивациялық және танымдық компоненттерді бағалау нәтижелерінің эксперименттік топта жоғары болғанын көрсетеді.

Коммуникативтік компонент бойынша эксперименттік топтың орташа көрсеткіші 80,1 ± 6,21 %, бақылау тобының көрсеткіші 58,2 ± 6,94 % болды. Топтар арасындағы айырмашылық 21,9 пайыздық тармақты құрады. Зерттеушілік компонент бойынша эксперименттік топта 78,6 ± 6,73 %, бақылау тобында 54,7 ± 7,28 % тіркеліп, орташа

мәндердің айырмасы 23,9 пайыздық тармаққа тең болды. Бұл көрсеткіштер бірлескен әрекет, дәлелді пікір алмасу, зерттеуді жоспарлау және нәтижелерді түсіндіруді бағалау тапсырмалары бойынша эксперименттік топтың қорытынды нәтижелерінің жоғары болғанын сипаттайды.

Ең жоғары қорытынды орташа мән екі топта да ақпараттық-цифрлық компонент бойынша байқалды: эксперименттік топта 88,2 ± 5,98 %, бақылау тобында 62,6 ± 7,12 %. Осы компонент бойынша топтар арасындағы айырмашылық 25,6 пайыздық тармақты құрап, басқа компоненттермен салыстырғанда ең жоғары болды. Жалпы көрсеткіш эксперименттік топта 82,7 ± 5,87 %, бақылау тобында 59,3 ± 6,85 % болды; олардың айырмасы 23,4 пайыздық тармаққа тең.

Барлық көрсеткіш бойынша эксперименттік топтағы стандарттық ауытқу бақылау тобымен салыстырғанда төмен болды. Бұл эксперименттік топтағы қорытынды нәтижелердің орташа мәннен ауытқу дәрежесі төмен болғанын көрсетеді. Жалпы алғанда, орташа мәндерді сипаттамалық салыстыру smart learning негізіндегі әдістеме қолданылған топта метапәндік құзыреттіліктің барлық компоненттері бойынша қорытынды көрсеткіштердің жоғары болғанын көрсетеді.

Қорытынды

Қазіргі білім беру жүйесіндегі цифрландыру үдерісі педагог мамандардың кәсіби даярлығына жаңа талаптар қоюда. Осыған байланысты болашақ мұғалімдердің метапәндік құзыреттіліктерін дамыту мәселесі ерекше маңызға ие болып отыр. Зерттеу барысында smart learning технологиялары негізінде болашақ биология мұғалімдерінің метапәндік құзыреттілігін дамыту әдістемесінің теориялық және практикалық негіздері қарастырылып, оның тиімділігі тәжірибелік-эксперименттік жұмыстар арқылы дәлелденді.

Зерттеу нәтижелері smart learning технологияларының білім алушылардың кәсіби даярлығын жетілдіруде маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Әсіресе цифрлық платформаларды, виртуалды зертханаларды, интерактивті тапсырмаларды және мультимедиялық ресурстарды пайдалану студенттердің оқу мотивациясын арттырып, олардың танымдық белсенділігін күшейтті. Smart learning ортасы білім алушылардың ақпаратты өздігінен іздеуіне, талдауына, өңдеуіне және тәжірибелік әрекеттерде қолдануына қолайлы жағдай жасады. Бұл өз кезегінде болашақ биология мұғалімдерінің зерттеушілік, коммуникативтік және ақпараттық-цифрлық құзыреттіліктерінің қалыптасуына ықпал етті.

Зерттеу барысында метапәндік құзыреттіліктің құрылымы анықталып, оның мотивациялық, танымдық, коммуникативтік, зерттеушілік және ақпараттық-цифрлық компоненттерден тұратыны айқындалды. Осы компоненттердің әрқайсысы болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлығында маңызды орын алатыны анықталды. Әсіресе қазіргі цифрлық қоғам жағдайында ақпараттық-цифрлық құзыреттіліктің маңызы артып отырғаны байқалды. Себебі болашақ педагог заманауи білім беру технологияларын тиімді пайдалана алуы, цифрлық ресурстармен жұмыс жасауы және білім алушылардың оқу әрекетін ұйымдастыра білуі қажет.

Эксперименттік зерттеу нәтижелері smart learning технологиялары қолданылған топта көрсеткіштердің оң өзгерісі бақылау тобымен салыстырғанда жоғары болғанын көрсетті. Эксперименттік топтағы білім алушылардың жоғары деңгей көрсеткіші едәуір артса, төмен деңгейдегі көрсеткіштер айтарлықтай азайды. Бұл smart learning негізіндегі әдістеменің студенттердің метапәндік құзыреттіліктерін дамытуға оң әсер еткенін көрсетеді. Сонымен қатар эксперименттік топтағы студенттердің оқу мотивациясы, өзіндік жұмыс жасау белсенділігі, цифрлық ресурстарды пайдалану дағдылары және зерттеушілік қабілеттері айтарлықтай жоғарылағаны анықталды.

Зерттеу барысында қолданылған Moodle, Google Classroom, Kahoot, Quizizz, виртуалды зертханалар және мобильді қосымшалар сияқты smart learning құралдары білім беру

үдерісінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік берді. Бұл платформалар студенттердің оқу материалдарын интерактивті түрде меңгеруіне, жедел кері байланыс алуына және цифрлық ортада еркін жұмыс жасауына жағдай жасады. Сонымен қатар онлайн форумдар мен топтық жобалар білім алушылардың коммуникативтік дағдыларын дамытуға ықпал етті.

Зерттеу нәтижелері ғылыми әдебиеттердегі тұжырымдармен сәйкес келді. Көптеген ғалымдар smart learning технологияларының білім сапасын арттыруда, білім алушылардың өзіндік оқу әрекетін ұйымдастыруда және олардың зерттеушілік қабілеттерін дамытуда тиімді екенін атап көрсеткен. Біздің зерттеу нәтижелері де осы пікірлерді растап, smart learning технологияларының болашақ биология мұғалімдерінің кәсіби даярлығын жетілдірудегі маңызын дәлелдеді.

Сонымен қатар зерттеу барысында smart learning технологияларын енгізудің кейбір ерекшеліктері анықталды. Атап айтқанда, цифрлық ресурстарды тиімді пайдалану үшін оқытушылардың ақпараттық-коммуникациялық құзыреттіліктерін жетілдіру қажеттілігі байқалды. Білім беру үдерісінде smart learning технологияларын тиімді қолдану үшін жоғары оқу орындарының материалдық-техникалық базасын жетілдіру, интернет ресурстарының қолжетімділігін арттыру және цифрлық білім беру ортасын дамыту маңызды екені анықталды.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы ұсынылған әдістеменің жоғары педагогикалық оқу орындарында болашақ биология мұғалімдерін даярлау үдерісінде қолдануға болатындығында. Әдістеме білім алушылардың цифрлық сауаттылығын, зерттеушілік мәдениетін және пәнаралық байланыс орнату қабілеттерін дамытуға бағытталған тапсырмалар жүйесін қамтиды. Бұл өз кезегінде білім алушылардың кәсіби құзыреттілігін арттыруға және оларды заманауи білім беру талаптарына бейімдеуге мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері smart learning технологияларының болашақ биология мұғалімдерінің метапәндік құзыреттілігін дамытуда тиімді педагогикалық құрал екенін дәлелдеді. Smart learning ортасы білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін, зерттеушілік дағдыларын және цифрлық сауаттылығын қалыптастыруға қолайлы жағдай жасайды. Сондықтан жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде smart learning технологияларын кеңінен енгізу білім беру сапасын арттырудың және болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлығын жетілдірудің маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы [Электрондық ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319 (қаралу күні: 07.09.2026).

2 Қазақстан Республикасында жоғары білімді және ғылымды дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 248 қаулысы [Электрондық ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000248 (қаралу күні: 07.09.2026).

3 UNESCO. UNESCO ICT Competency Framework for Teachers. Version 3. – Paris: UNESCO, 2018 Available at: - URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000265721 (accessed: 07.09.2026).

4 Global Education Monitoring Report Team. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education – A Tool on Whose Terms? – Paris: UNESCO, 2023 Available at: - URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000385723 (accessed: 07.09.2026).

5 OECD. OECD Learning Compass 2030: A Series of Concept Notes. – Paris: OECD, 2019 [Electronic resource]. – URL: https://www.oecd.org/en/data/tools/oecd-learning-compass-2030.html (accessed: 07.09.2026).

6 Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017 Available at: - URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/fcc33b68-d581-11e7-a5b9-01aa75ed71a1/language-en (accessed: 07.09.2026).

7 Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – 2003. – № 2. – С. 58–64.

8 Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. – Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004.

9 Garrison D.R., Anderson T. E-Learning in the 21st Century: A Framework for Research and Practice. – London: RoutledgeFalmer, 2003.

10 Bates A.W. Teaching in a Digital Age. – 2nd ed. – Vancouver: Tony Bates Associates Ltd., 2019 Available at: - URL: https://pressbooks.bccampus.ca/teachinginadigitalagev2/ (accessed: 07.09.2026).

11 Bonk C.J. The World Is Open: How Web Technology Is Revolutionizing Education. – San Francisco: Jossey-Bass, 2009.

12 Mobile Learning: Transforming the Delivery of Education and Training / ed. by M. Ally. – Edmonton: AU Press, 2009 Available at: - URL: https://www.aupress.ca/books/120155-mobile-learning/ (accessed: 07.09.2026).

13 Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. – 2005. – Vol. 2. – № 1 Available at: - URL: https://www.itdl.org/Journal/Jan_05/article01.htm (accessed: 07.09.2026).

14 Қатаев Н.С., Еркінқызы А. Оқыту процесін ұйымдастыруда цифрлық білім беру технологияларының тиімділігі. Педагогикалық ғылымдар сериясы. – 2021. – Т. 67. – № 2. – Б. 71–80. – DOI: https://doi.org/10.26577/JES.2021.v67.i2.08.

15 Tondeur J., van Braak J., Sang G., Voogt J., Fisser P., Ottenbreit-Leftwich A. Preparing pre-service teachers to integrate technology in education: A synthesis of qualitative evidence. Computers & Education. – 2012. – Vol. 59. – № 1. – P. 134–144. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.compedu.2011.10.009.

16 Instefjord E.J., Munthe E. Educating digitally competent teachers: A study of integration of professional digital competence in teacher education. Teaching and Teacher Education. – 2017. – Vol. 67. – P. 37–45. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.tate.2017.05.016.

17 de Jong T., Linn M.C., Zacharia Z.C. Physical and virtual laboratories in science and engineering education // Science. – 2013. – Vol. 340. – № 6130. – P. 305–308. – DOI: https://doi.org/10.1126/science.1230579.

18 Pedaste M., Mäeots M., Siiman L.A., de Jong T., van Riesen S.A.N., Kamp E.T., Manoli C.C., Zacharia Z.C., Tsourlidaki E. Phases of inquiry-based learning: Definitions and the inquiry cycle. Educational Research Review. – 2015. – Vol. 14. – P. 47–61. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.edurev.2015.02.003.

19 Sharples M. The design of personal mobile technologies for lifelong learning. Computers & Education. – 2000. – Vol. 34. – № 3–4. – P. 177–193. – DOI: https://doi.org/10.1016/S0360-1315(99)00044-5.

20 European Commission. Digital Education Action Plan 2021–2027: Resetting Education and Training for the Digital Age. – Brussels: European Commission, 2020 Available at: - URL: https://education.ec.europa.eu/focus-topics/digital-education/actions/plan (accessed: 07.09.2026).

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ МЕТАПРЕДМЕТНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ БИОЛОГИИ НА ОСНОВЕ SMART LEARNING

Аннотация

В статье рассматривается методика формирования метапредметной компетентности будущих учителей биологии на основе smart learning. Цель исследования - обосновать методическую структуру, связывающую компоненты компетентности с биологическими заданиями, цифровыми инструментами и критериями оценивания. Метапредметная компетентность определяется как способность интегрированно применять биологические знания, способы анализа информации, исследовательские и коммуникативные действия для решения учебных и профессиональных задач. В статье описано квазиэкспериментальное исследование с исходным и итоговым измерениями, охватывающее студентов третьего курса Казахского национального педагогического университета имени Абая в возрасте 20-22 лет. Общая выборка составляет 132 студента: 65-в экспериментальной группе и 67-в контрольной. Исследование охватывает 15 учебных недель - с 26 января по 8 мая 2026 года. Методический результат представляет собой структуру, связывающую мотивационный, когнитивный, коммуникативный, исследовательский и информационно-цифровой компоненты с шестью этапами обучения, биологическими заданиями и авторской моделью оценивания. Практическая значимость заключается в предоставлении основы для целенаправленного выбора цифровых ресурсов и планирования исследовательских заданий, совместных проектов и рефлексивной деятельности в рамках дисциплины «Методика преподавания биологии и современные технологии обучения».

Ключевые слова: smart learning, метапредметная компетентность, будущие учителя биологии, цифровая педагогика; межпредметные связи, профессиональная подготовка, педагогическое оценивание.

A METHODOLOGY FOR FORMING META-SUBJECT COMPETENCE IN PRE-SERVICE BIOLOGY TEACHERS THROUGH SMART LEARNING

Abstract

This article examines a methodology for forming meta-subject competence in pre-service biology teachers through smart learning. The study aims to support a methodological framework that links competence components to biology tasks, digital tools, and assessment criteria. Meta-subject competence is defined as the ability to integrate biological knowledge, information analysis strategies, and research and communication practices to address learning and professional tasks. The article describes a quasi-experimental study with pre- and post-intervention measurements involving third-year students aged 20-22 at Abai Kazakh National Pedagogical University. The total sample comprises 132 students: 65 in the experimental group and 67 in the control group. The study covers 15 teaching weeks, from 26 January to 8 May 2026. The methodological outcome is a framework linking motivational, cognitive, communicative, research, and information and digital components to six learning stages, biology tasks, and an author-developed assessment model. Its practical significance lies in providing a basis for selecting digital resources purposefully and planning research tasks, collaborative projects, and reflective activities within the course "Biology Teaching Methods and Modern Instructional Technologies."

Keywords: smart learning, meta-subject competence, pre-service biology teachers, digital pedagogy, interdisciplinary connections, professional training, educational assessment.

REFERENCES

1 Qazaqstan Respublikasynyñ «Bilim turaly» Zañy [*Law of the Republic of Kazakhstan on Education*]. Qazaqstan Respublikasynyñ 2007 jylğy 27 şildedegi № 319 Zañy. – Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319 (accessed: 07.09.2026). [in Kazakh]

2 Qazaqstan Respublikasynda joğary bilimdi jäne ğylymdy damytudyñ 2023–2029 jyldarğa arnalğan tūjyrymdamasy [*Concept for the Development of Higher Education and Science in the Republic of Kazakhstan for 2023–2029*]. Qazaqstan Respublikasy Ükimetiniñ 2023 jylğy 28 nauryzdağy № 248 qaulysy. – Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000248 (accessed: 07.09.2026). [in Kazakh]

3 UNESCO. UNESCO ICT Competency Framework for Teachers. Version 3. – Paris: UNESCO, 2018. – Available at: – URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000265721 (accessed: 07.09.2026). [in English]

4 Global Education Monitoring Report Team. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education – A Tool on Whose Terms? – Paris: UNESCO, 2023. – Available at: – URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000385723 (accessed: 07.09.2026). [in English]

5 OECD. OECD Learning Compass 2030: A Series of Concept Notes. – Paris: OECD, 2019. – Available at: – URL: https://www.oecd.org/en/data/tools/oecd-learning-compass-2030.html (accessed: 07.09.2026). [in English]

6 Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. – Available at: – URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/fcc33b68-d581-11e7-a5b9-01aa75ed71a1/language-en (accessed: 07.09.2026). [in English]

7 Khutorskoy A.V. Klyuchevye kompetentsii kak komponent lichnostno-orientirovannoy paradigmy obrazovaniya [*Key competencies as a component of the personality-oriented paradigm of education*] // Narodnoe obrazovanie. – 2003. – No. 2. – P. 58–64. [in Russian]

8 Zimnyaya I.A. Klyuchevye kompetentnosti kak rezultativno-tselevaya osnova kompetentnostnogo podkhoda v obrazovanii [*Key competencies as a result-oriented basis of the competency-based approach in education*]. – Moscow: Research Center for Quality Problems in Specialist Training, 2004. [in Russian]

9 Garrison D.R., Anderson T. E-Learning in the 21st Century: A Framework for Research and Practice. – London: RoutledgeFalmer, 2003 [in English]

10 Bates A.W. Teaching in a Digital Age. – 2nd ed. – Vancouver: Tony Bates Associates Ltd., 2019. – Available at: – URL: https://pressbooks.bccampus.ca/teachinginadigitalagev2/ (accessed: 07.09.2026). [in English]

11 Bonk C.J. The World Is Open: How Web Technology Is Revolutionizing Education. – San Francisco: Jossey-Bass, 2009 [in English]

12 Ally M. (ed.). Mobile Learning: Transforming the Delivery of Education and Training. – Edmonton: AU Press, 2009. – Available at: – URL: https://www.aupress.ca/books/120155-mobile-learning/ (accessed: 07.09.2026) [in English]

13 Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. – 2005. – Vol. 2. – No. 1. – Available at: – URL: https://www.itdl.org/Journal/Jan_05/article01.htm (accessed: 07.09.2026) [in English]

14 Qataev N.S., Erkinkyzy A. Oqytu prosesin ūiymdastyruda sifrlyq bilim beru tehnologialarynyñ tiimdiligi [*Effectiveness of digital educational technologies in organizing the learning process*] // Pedagogikalyq ğylymdar seriasy. – 2021. – Vol. 67. – No. 2. – P. 71–80. – DOI: https://doi.org/10.26577/JES.2021.v67.i2.08 [in Kazakh]

15 Tondeur J., van Braak J., Sang G., Voogt J., Fisser P., Ottenbreit-Leftwich A. Preparing pre-service teachers to integrate technology in education: A synthesis of qualitative evidence // Computers & Education. – 2012. – Vol. 59. – No. 1. – P. 134–144. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.compedu.2011.10.009 [in English]

16 Instefjord E.J., Munthe E. Educating digitally competent teachers: A study of integration of professional digital competence in teacher education // Teaching and Teacher Education. – 2017. – Vol. 67. – P. 37–45. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.tate.2017.05.016 [in English]

17 de Jong T., Linn M.C., Zacharia Z.C. Physical and virtual laboratories in science and engineering education // Science. – 2013. – Vol. 340. – No. 6130. – P. 305–308. – DOI: https://doi.org/10.1126/science.1230579 [in English]

18 Pedaste M., Mäeots M., Siiman L.A., de Jong T., van Riesen S.A.N., Kamp E.T., Manoli C.C., Zacharia Z.C., Tsourlidaki E. Phases of inquiry-based learning: Definitions and the inquiry cycle // Educational Research Review. – 2015. – Vol. 14. – P. 47–61. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.edurev.2015.02.003 [in English]

19 Sharples M. The design of personal mobile technologies for lifelong learning // Computers & Education. – 2000. – Vol. 34. – No. 3–4. – P. 177–193. – DOI: https://doi.org/10.1016/S0360-1315(99)00044-5 [in English]

20 European Commission. Digital Education Action Plan 2021–2027: Resetting Education and Training for the Digital Age. – Brussels: European Commission, 2020. – Available at: – URL: https://education.ec.europa.eu/focus-topics/digital-education/actions/plan (accessed: 07.09.2026) [in English]

Information about the authors:

Raikhan Rakhymgaliyeva – **corresponding author,** Doctoral Student in the 8D01513 Biology Educational Programme, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: rakhymgaliyeva93@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-0624-7918

Rimma Izbassarova – Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: aseri11@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6902-5797

İsmail Gökhan Deniz – PhD, Professor, Akdeniz University, Antalya, Republic of Turkey.

E-mail: gdeniz@akdeniz.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2190-372X

Информация об авторах:

Райхан Рахымгалиева – **основной автор,** докторант образовательной программы «8D01513 – Биология», Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: rakhymgaliyeva93@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-0624-7918

Римма Избасарова – кандидат педагогических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: aseri11@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6902-5797

Исмаил Гекхан Дениз – PhD, профессор, Университет Акдениз, г.Анталья, Республика Турция.

E-mail: gdeniz@akdeniz.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2190-372X

Авторлар туралы мәлеметтер:

Райхан Рахымгалиева – **негізгі автор,** 8D01513-Биология білім беру бағдарламасының докторанты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: rakhymgaliyeva93@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-0624-7918

Римма Избасарова – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: aseri11@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6902-5797

Исмаил Гекхан Дениз – PhD, профессор, Акдениз университеті, Анталия қ., Түркия Республикасы.

E-mail: gdeniz@akdeniz.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2190-372X

МРНТИ 06.35.31 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.21**
УДК 65 (657.1)

С. А. Аббасова

Азербайджанский Государственный Экономический Университет
г. Баку, AZ 1001, Республика Азербайджан
*e-mail: sevinjabbasova@unec.edu.az

ВЛИЯНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-ОТРАСЛЕВЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ НА ВЕДЕНИЕ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА В ПОДРЯДНЫХ СТРОИТЕЛЬНЫХ КОМПАНИЯХ

Аннотация

Эффективность инвестиционной деятельности в строительной отрасли во многом определяется качеством информационного обеспечения управленческих решений. В современных условиях одним из наиболее результативных инструментов формирования такой информации является система управленческого учета, позволяющая интегрировать данные о затратах, результатах деятельности и рисках реализации строительных проектов.

Целью исследования является выявление влияния систематизированных автором организационно-отраслевых особенностей строительной отрасли на формирование системы управленческого учета в подрядных строительных компаниях и разработка методической концепции адаптивного управленческого учета. В процессе исследования была разработана архитектоника факторов, характеризующих специфику строительного сектора экономики и оказывающих влияние на организацию управленческого учета.

Научная новизна исследования заключается в обосновании и разработке концептуальной модели адаптивного управленческого учета в подрядных строительных организациях, предполагающей комбинированные методы учета затрат и активное применение цифровых технологий. Практическая значимость исследования заключается в том, что модель может служить методической основой для проектирования системы учета в подрядных строительных организациях. Методические рекомендации и предложенная модель могут быть непосредственно внедрены в реальную практику строительного бизнеса для оптимизации внутренних процессов.

Ключевые слова: управленческий учет, организационно-отраслевые особенности строительства, учет затрат, адаптивный учет, управленческие решения, цифровизация учета.

Введение

Строительные компании выполняют сложные и капиталоемкие проекты, реализация которых сопровождается значительными финансовыми потоками, разнообразием бизнес-процессов и высоким уровнем неопределенности. В этих условиях особое значение приобретает система управленческого учета, которая обеспечивает руководство организаций своевременной и достоверной информацией о затратах, результатах деятельности и эффективности использования ресурсов для принятия стратегических и оперативных управленческих решений.

Проблематика организации управленческого учета и его роли в системе управления предприятиями получила широкое освещение в трудах различных исследователей. Значительный вклад в развитие теории и практики управленческого учета внесли такие зарубежные ученые, как Р. С. Каплан [1], Э. А. Аткинсон [2], А. Бхимани и др. [3], Ч. Хорнгрен [4]. В их работах раскрываются теоретические основы управленческого учета, вопросы формирования информационной базы для управленческих решений, а также применения различных методов калькулирования себестоимости. Несмотря на значительное количество научных исследований, посвященных вопросам управленческого учета, следует отметить, что большинство из них носит общетеоретический характер и не в полной мере учитывает специфику отдельных отраслей экономики, в частности, специфику строительной отрасли, включая территориальную разобщенность, сезонность, мобильность трудовых ресурсов и уникальность проектов. Например, *традиционные модели Ч. Хорнгрена и Р. Каплана создавались для стационарных промышленных предприятий с закрытым производственным контуром.* А строительный подряд имеет **открытый контур** (климатические условия, удаленные регионы и др.), поэтому их классическая теория нуждается в *адаптации* к современным организационным изменениям и процессам цифровизации. Необходимо

отметить, что классические концепции менеджмента базируются на принципах жесткого нормирования и стабильности бизнес-процессов. В то же время строительный сектор функционирует в условиях высокой неопределенности: индивидуального характера сметного ценообразования, стохастического влияния климатических факторов и динамичности дислокации производственных ресурсов (мобильных бригад). Данное обстоятельство существенно ограничивает прямую экстраполяцию традиционных методов калькулирования на строительную практику.

В современной научной литературе недостаточно изученными остаются вопросы влияния организационно-отраслевых особенностей строительной деятельности на формирование системы управленческого учета в подрядных строительных организациях. Так, Н. А. Адамов подчеркивает, что одним из ключевых факторов выступает территориальная разобщенность объектов деятельности [5]. По мнению автора, данная специфика обусловливает необходимость детализированного аналитического учета затрат в разрезе мест их возникновения. Одновременно с этим М. В. Мельник, анализируя контрольный аспект, отмечает, что мобильный характер производственных мощностей формирует риски искажения распределения накладных расходов [6]. R. Sacks, развивает данную позицию, указывая, что многоуровневая система субподрядных отношений в строительных проектах децентрализует механизмы внутреннего контроля и снижает прозрачность движения материальных потоков между удаленными строительными объектами [7]. Это усложняет работу финансовых директоров или проектных менеджеров самой строительной компании.

Определенные научные дискуссии также связаны с влиянием сезонного характера строительно-монтажных работ. Так, О. В. Рожнова, рассматривая проблему с точки зрения принципа непрерывности деятельности строительных организаций, отмечает, что колебания объемов выполняемых работ приводят к нестабильности денежных потоков и обусловливают необходимость формирования специальных оценочных резервов [8]. П. П. Баранов трактует сезонность как фактор потенциального искажения отчетности строительной компании [9]. Отдельным предметом научных споров остается проблема калькулирования себестоимости в условиях уникального характера каждого строительного объекта. Например, Н. А. Адамов придерживается позиции, согласно которой отсутствие серийного производства предопределяет применение преимущественно позаказного метода учета затрат. В то же время исследователь O. R. Whittington акцентирует внимание на сложностях методологии-индивидуальный характер сметной документации ограничивает возможность унификации контрольных процедур, вследствие чего каждый строительный проект требует отдельной оценки рисков и проверки обоснованности установленного уровня рентабельности [10].

Проведенный анализ показывает, что работы цитируемых авторов не сводятся к перечислению отраслевых факторов, а образуют методологические противоречия: децентрализация учета конфликтует с возможностью аудиторской верификации; сезонные резервы одновременно выступают инструментом стабилизации и потенциального искажения отчетности; уникальность строительных заказов блокирует унификацию контрольных процедур. Проблема исследования заключается в отсутствии методически согласованного подхода к учету и сопоставлению фактических затрат с плановыми по строительным объектам, этапам работ и центрам ответственности, затрудняющее выявление отклонений и их причин от сметы и бюджета.

По нашему мнению, эти противоречия можно разрешить через концепцию адаптивного управленческого учета, предполагающего комплексный подход к рассмотрению указанных вопросов. В статье разработана и обоснована концептуальная модель адаптивного управленческого учета затрат в строительных подрядных организациях. В процессе исследования были решены следующие задачи:

- определены основные организационно-отраслевые особенности строительной деятельности и проанализировано их влияние на формирование системы управленческого учета подрядных организаций;
- выявлены значимые проблемы и барьеры методического и технологического характера, возникающие при ведении управленческого учета под воздействием организационной специфики, ограничивающие эффективность традиционных учетных систем в строительстве;
- разработана и формализована концептуальная модель адаптивного управленческого учета, интегрирующая комбинированные методы калькулирования и современные цифровые инструменты в подрядных строительных компаниях. Определены состав элементов модели, информационные связи и правила сопоставления фактических затрат с плановыми показателями.
- сформулированы практические рекомендации по внедрению адаптивной учетной модели в практику подрядного строительного бизнеса для повышения качества информационного обеспечения управленческих решений.

Материалы и методы исследования.

Выбор методологического инструментария обусловлен необходимостью решения поставленных задач. Методологическую основу исследования составляют положения современной теории управленческого учета, а также научные труды отечественных и зарубежных исследователей в области организации учета в строительной отрасли. В процессе исследования использованы:

- Системный подход - для анализа противоречий в учете, рассматривающий управленческий учет как элемент учетно-аналитической системы строительной организации и позволяющий преодолеть разрыв между производственным процессом и финансовым учетом;
- Метод научной абстракции - для идентификации специфичных факторов, позволивший выявить ключевые организационно-отраслевые факторы, влияющие на учетную систему;
- Моделирование - для построения модели адаптивного управленческого учета, позволяющее визуально представить необходимые изменения в системе управления затратами

***Результаты* и их обсуждение**

Управленческий учет в строительной организации предоставляет менеджменту данные о затратах и результатах деятельности предприятия, и его финансовых центров (центров ответственности, центров затрат, центров доходов и др.), необходимые и достаточные для управления затратами, их анализа и контроля в целях принятия управленческих решений [11],[12]. Исследования показывают, что формирование и развитие управленческого учета в строительной отрасли затруднено из-за целого ряда проблем. Текущие модели учета затрат не способны обеспечить точную оценку себестоимости долгосрочных проектов, что обесценивает данные финансовой и управленческой отчетности. Для устранения этого противоречия необходимо детально проанализировать технико-экономическую специфику строительства и оценить ее влияние на механизмы учета расходов. Одним из возможных путей их решения является разработанная автором архитектоника особенностей строительного сектора экономики, показывающая их влияние на организацию управленческого учета в подрядных строительных организациях. Мы не ограничились лишь перечислением отраслевых особенностей строительных организаций, что имеет место у большинства авторов, а проструктурировали отраслевые особенности, обусловленные факторами внутренней и внешней макро- и микросреды, сосредоточив их по главным направлениям. Такое структурирование, на наш взгляд, поможет упростить внедрение управленческого учета, в соответствии с потребностями строительных организаций. Разработанная нами архитектоника особенностей специфики строительного сектора экономики приведена ниже:

- Организационно–отраслевые особенности
- Технико–экономические особенности

- Производственно–технологические особенности
- Управленческие особенности
- Законодательно-правовые особенности
- Поведенческие особенности

Факторы выделены по критериям их устойчивой связи со спецификой строительной деятельности, влияния на формирование и контроль затрат, а также значимости для организации управленческого учета в подрядных компаниях. Указанным факторам сопоставлялись выявленные в литературе и практике учетные затруднения и соответствующие им методические решения.

Знание характера влияния выявленных в процессе исследования особенностей и факторов дает возможность оценить возникающие риски искажений финансовой отчетности. В рамках данной статьи отражена оценка влияния только организационно-отраслевых особенностей строительных компаний на постановку управленческого учета. Указанные факторы значительно усложняют процессы учета затрат, распределения расходов и формирования достоверной управленческой информации (см. табл.).

Таблица 1 - Влияние организационно-отраслевых особенностей строительных организаций на организацию управленческого учета

№	Особенности	Влияние на организацию управленческого учета в подрядной организации (проблема)	Элемент адаптивного учета (решение проблемы)
1.	Высокая мобильность трудовых ресурсов, имеющих место при осуществлении бизнес-процессов.	Затруднен расчет трудовых затрат. Занижение фонда оплаты труда. Не со всеми работниками заключены трудовые договора. Ошибки в расчете трудовых затрат, фонда оплаты труда и налоговых обязательств	Организация учета трудовых затрат по объектам строительства и этапам работ
2.	Влияние сложных условий производства, климатических условий.	Сезонный характер работ в организациях строительного производства приводит к различной себестоимости одних и тех же работ в период их летнего и зимнего производства, что часто не учитывается при планировании и бюджетировании. Нестабильность денежных потоков; скачкообразный рост расходов в пиковые периоды.	Использование сезонного бюджетирования и анализа затрат. Формирование резервов предстоящих затрат на сезонные удорожания; разработка для этого периода специальных коэффициентов к нормативам. Формирование адаптивных оценочных резервов и интеграция ОДДС с предиктивной аналитикой погоды.
3.	Наличие большого количества разнообразных бизнес-процессов, сконцентрированных во вспомогательных и обслуживающих строительство производствах	Отсутствие технического контроля за проведением строительно-монтажных работ. Отсутствие должного учёта брака. Применение более дешевых технологий производства работ, чем это предусмотрено проектом и сметой. Необоснованное отнесение расходов на строительство объектов.	Создание системы учета затрат по центрам ответственности
4.	Сложность оценки строительного объекта – имеют место крупные капитальные затраты в начале строительства по возведению зданий и меньшие затраты при проведении отделочных и электромонтажных работ.	Ошибки в распределении расходов и калькулировании себестоимости. Манипулирование расходами в части их отнесения на объекты строительства. Завышение размеров списания строительных материалов. Неверная классификация строительных операций.	Применение позаказного метода учета затрат
5.	Индивидуальность заказов на строительство	Невозможность серийного нормирования; жесткая привязка к индивидуальным сметам. Использование различных методов калькулирования в одной организации Использование зачастую котлового метода учета затрат.	Использование комбинированного позаказно-нормативного метода Динамическое позаказное калькулирование. Связывание элементов 5D BIM-модели с объектами учета, этапами работ и статьями затрат; сопоставление плановых стоимостных данных с фактическими данными из учетной системы после их проверки ответственными сотрудниками.

6.	Сложная система хозяйственных связей	Ошибки в расчетах с контрагентами	Развитие системы аналитического учета расчетов
7	Разрыв связи между строительной площадкой и офисом (бухгалтерией)- Производство удалено от управления	Сложность контроля логистики; искажение распределения накладных расходов между объектами. Отсутствие мобильных решений для прорабов и цифрового трекинга материалов на местах приводит к задержкам в поступлении первичных данных, что делает управленческий учет запаздывающим, а не проактивным	Внедрение метода ABC (Activity-Based Costing) для прицельного распределения накладных расходов по процессам. Использование цифровых технологий в управленческом учете
8	Многоуровневая система субподряда	Непрозрачность формирования итоговой себестоимости; задержки в получении первичных документов.	электронный документообо-рот, единые справочники и регламент передачи первич-ных данных
Примечание: Составлено автором			

Отраслевая специфика и структура строительной сферы создают сложности для учета в строительстве. Часто строительные организации имеют в своем составе обслуживающие и вспомогательные хозяйства (к примеру, цех, производящий строительные конструкции, участок автотранспорта, жилищно-коммунальное хозяйство и др.). Практика свидетельствует, что сейчас в большинстве строительных организаций методика учета затрат вспомогательных производств не соответствует современным способам организации строительно-монтажных работ. Это можно объяснить недостаточностью информации о процессе образования себестоимости продукции вспомогательных производств. Существование большого количества разнообразных бизнес-процессов, сконцентрированных во вспомогательных и обслуживающих строительство производствах, подразумевает отражение затрат и финансовых результатов по местам их возникновения, построения системы аналитического учета по подразделениям вспомогательных производств. Отметим, что в Плане счетов бухгалтерского учёта для коммерческих организаций, действующим в стране, не предусмотрены отдельный счет и субсчета по вспомогательным производствам, что, по нашему мнению, обедняет учётную теорию и практику и осложняет учёт, калькулирование и анализ затрат [13]. В практике строительных предприятий участок учета затрат на обслуживание производства – это часть управленческого учета. Наличие обособленного синтетического счета позволило бы открывать субсчета. Или при учёте этих производств на субсчете – открыть субсчета второго порядка, а, исходя из своеобразия вспомогательных производств, еще и ведение аналитического учёта по объектам калькулирования и статьям затрат. Имеющееся многообразие видов вспомогательных производств усложняет учет и анализ соответствующих затрат. Поэтому имеется настоятельная потребность в научно обоснованной организации планирования, учета, калькулирования и анализа расходов вспомогательных производств. Это предполагает использование экономически осмысленной группировки затрат, в соответствии с их содержанием и назначением, которые целесообразно классифицировать по таким признакам, как разновидности деятельности организации; места формирования затрат; их виды; методы включения затрат в себестоимость продукции; результативность расходования и др. Формально разрешить проблему отсутствия отдельного счета и субсчета по вспомогательным производствам можно через учётную политику организации.

Строительные процессы, в основном, осуществляются в открытом пространстве, и поэтому подвергаются воздействию постоянно изменчивой погоды, рельефа, геологической специфики строительных площадей, грунтовых вод и пр. Все это нарушает ритмичность строительства, создавая непроизводительные расходы (в виде дополнительных трудовых и материальных) и потери (в виде тепло- и электроэнергии), которые обязательно должны быть отражены в учете как по строительным процессам и заказам, так и по всем сезонам года. Такая ситуация приводит к внеплановым затратам рабочего времени на частую инвентаризацию, с целью списания естественной убыли материалов. Подобные расходы требуют дополнительного отражения в учёте — или в составе накладных расходов, или созданием резервов. В связи с этим, для контроля над бизнес-процессами, возникает необходимость

дальнейшего развития и совершенствования управленческого учета. Такая система требует формирования многоуровневой аналитики затрат (в разрезе конкретных проектов, статей расходов и отчетных периодов), а также регулярного контроля незавершенного производства прямо на стройплощадках. Базовым становится позаказный метод и позаказно-нормативный метод, при котором расчеты ведутся индивидуально для каждого строительного объекта. Таким образом, чтобы система управленческого учета была эффективной, она должна быть адаптивной. На рисунке представлена концептуальная модель адаптивного управленческого учета, нацеленная на минимизацию временных лагов в получении информации. Пять измерений модели сформированы путем группировки факторов по их влиянию на учет затрат и управленческие решения.

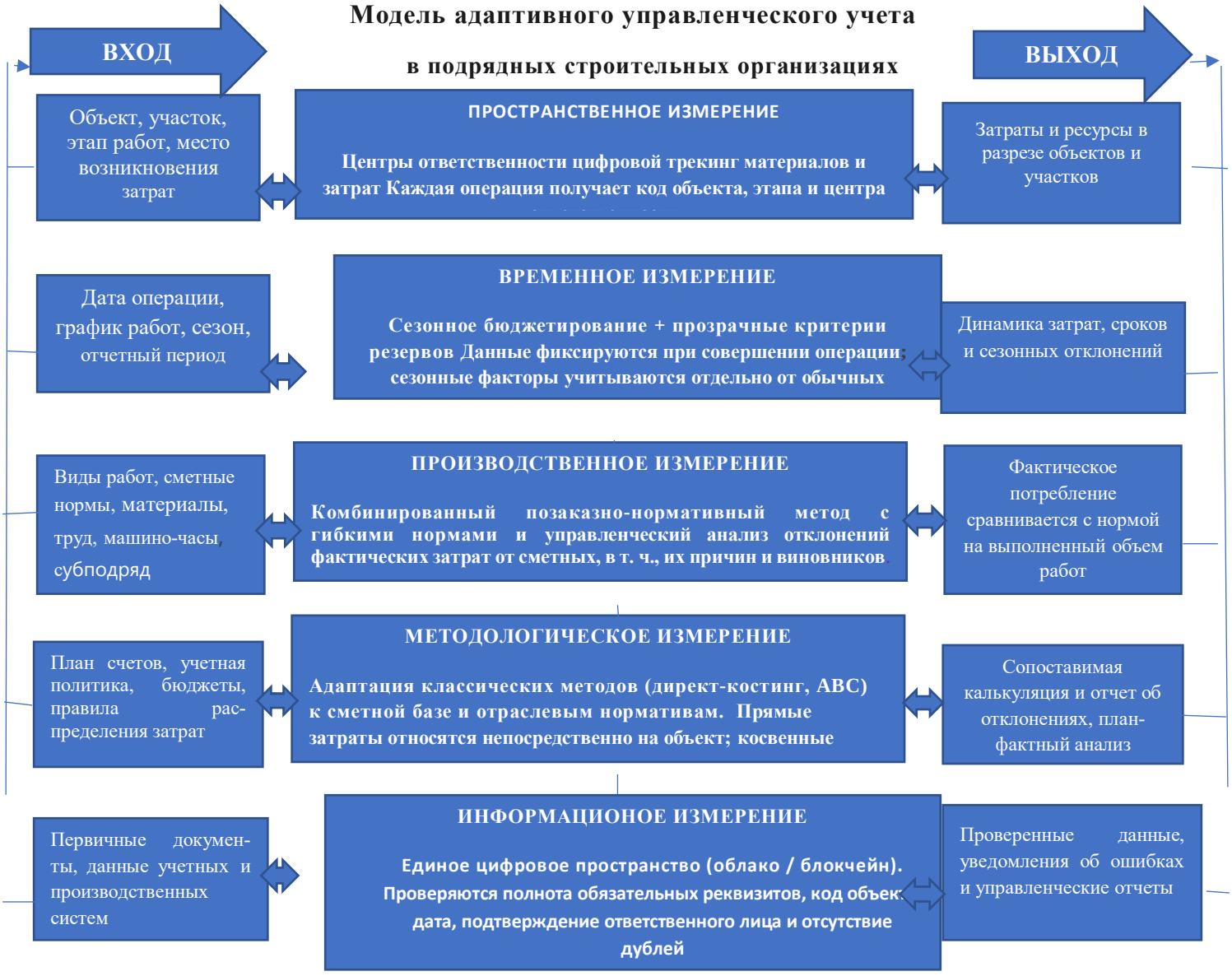

Рисунок 1. Концептуальная модель адаптивного управленческого учета в подрядных строительных организациях.

Примечание: Составлено автором

Внедрение данной модели может сократить задержки между возникновением отклонения на объекте и принятием решения, сохраняя сопоставимость фактических затрат со сметой и бюджетом. Формализация модели выполняется через выделение объекта учета, входных

данных, правил обработки, ответственных участников и критериев оценки результата. Объектом управления являются затраты, сроки и использование ресурсов по строительным объектам и этапам работ. Единицей аналитического учета служат строительный объект, этап/вид работ, статья затрат отчетного периода. На площадке фиксируются объем выполненных работ и фактическое потребление ресурсов. Каждая запись связывается с объектом, этапом, статьей затрат и ответственным лицом. Система проверяет полноту и корректность записи. Прямые затраты относятся на объект, косвенные распределяются по утвержденным базам. Фактические значения сравниваются со сметой, бюджетом и нормативом на сопоставимый объем работ. Существенные отклонения передаются ответственному руководителю. Причина отклонения, принятое решение и срок его исполнения фиксируются в учетной системе. При необходимости корректируются прогноз затрат, график или бюджет; исходный план сохраняется для последующего анализа. Такая конфигурация позволяет системе функционировать в режиме адаптивного учета: при возникновении отклонений управленческие решения принимаются оперативно, на основе актуальных данных, а не по факту закрытия отчетного периода. И таким образом контур обратной связи замыкается, обеспечивая динамическую коррекцию бизнес-процессов строительной компании.

Модель предназначена для таких пользователей как руководитель проекта, прораб, производственно-технический отдел, снабжение, финансовая служба. Разработанная концептуальная модель адаптивного управленческого учета базируется на пяти взаимосвязанных измерениях, обеспечивающих комплексный охват строительного производства. Пространственное измерение (фундаментальный слой) реализуется через децентрализацию ответственности по объектам строительства. Цифровой трекинг материалов и затрат непосредственно в точках их возникновения (строительных площадках) обеспечивает полноту данных и нивелирует риски искажения информации при передаче в центральный офис. Временное измерение (адаптационный слой) учитывает специфику строительной цикличности. Внедрение сезонного бюджетирования в сочетании с прозрачными критериями формирования резервов позволяет нивелировать волатильность расходов, вызванную климатическими и пр. факторами, обеспечивая финансовую устойчивость компании. Производственное измерение (инструментальный слой) основывается на интеграции позаказно-нормативного метода с использованием гибких норм. В отличие от жестких стандартов, данный подход позволяет оперативно корректировать сметные показатели в зависимости от изменения сложности строительных работ, что повышает точность калькулирования себестоимости продукции.

Методологическое измерение (аналитический слой) осуществляет синтез классических концепций с отраслевой спецификой. Это позволяет трансформировать учетные данные в управленческие решения.

Информационное измерение (интеграционный слой) объединяет предыдущие уровни в едином цифровом пространстве (облачные технологии распределенного реестра). Это создает механизм оперативной трансформации первичных данных производственного учета в финансовые показатели, обеспечивающий актуализацию сметной стоимости строительства на основе текущих отчетов о расходе материалов и трудозатратах. Обеспечивается оперативная доступность данных для всех пользователей и минимизируются временные лаги в принятии управленческих решений.

Научная новизна данной модели заключается в том, что, в отличие от существующих подходов, она базируется на пятимерной интеграции учетно-аналитических процессов (производственное, временное, пространственное, методологическое, информационное измерения). В отличие от статичных и ориентированных на фискальные цели моделей, где информация о затратах поступает в бухгалтерию с существенной задержкой, она предусматривает прямой ввод данных с участков работ посредством мобильных цифровых решений, что обеспечивает непрерывность цифрового потока. Модель ориентирована на

управленческие цели и динамическую адаптацию к строительному циклу. Результативность модели оценивается по времени регистрации первичных данных, полноте аналитических реквизитов, частоте исправлений, времени рассмотрения отклонений и доле отклонений, по которым выполнены корректирующие мероприятия.

Предложенная модель в данной работе рассматривается как концептуально-методическая. В рамках данного исследования количественная оценка фактического эффекта пока не проходила апробацию на данных конкретной строительной организации. Предложенная структура обеспечивает непрерывную обратную связь: от фиксации затрат на строительной площадке (пространственный уровень) до корректировки бюджета и управленческих решений (методологический уровень), тем самым замыкая управленческий контур в режиме реального времени.

Наша модель, решая проблему рисков и контроля, обозначенную М. В. Мельник [2. – 10] и R. Sacks [3. – 50], согласно которой децентрализация и многоуровневый субподряд размывают границы внутреннего контроля и затрудняют верификацию активов, предлагает принципиально иной технологический подход. В то время как указанные исследователи видят выход в учащении ретроспективных проверок и классического документирования, разработанная нами модель интеграции учетных контуров на базе 5D BIM-технологий переводит контроль в проактивную плоскость. Особого внимания требуют высказывания О. В. Рожновой [4. – 32], П. П. Баранова [5. – 26] относительно влияния фактора сезонности строительно-монтажных работ на финансовую устойчивость компаний. Традиционный подход у авторов предполагает создание статических оценочных резервов на периоды спада деловой активности, что, по их мнению, нередко используется менеджментом как легальный инструмент манипулирования показателями выручки. Концепция адаптивного учета решает это противоречие через замену жесткого годового планирования механизмом скользящего бюджетирования. Взаимосвязь бюджетов с предиктивной аналитикой рынка и автоматическим пересчетом сметных лимитов позволяет формировать динамические, математически обоснованные резервы. Наконец, предложенная нами модель отвечает на методологический вызов O. R. Whittington [6. – 45], который утверждает, что уникальность строительных смет уменьшает возможность унификации контрольных процедур. Интеграция стоимостных параметров в цифровой профиль здания (5D BIM) доказывает, что унифицировать нужно не сами сметы, а алгоритмы и архитектуру сбора информации.

Таким образом, в отличие от существующих подходов, носящих преимущественно фрагментарный характер, разработанная концепция адаптивного управленческого учета предлагает комплексный научно-методический синтез, увязывающий отраслевые риски, гибридный учет и сквозную цифровую трансформацию строительного бизнеса.

Строительство традиционно входит в число наиболее консервативных и наименее цифровизированных отраслей экономики. Исследование Boston Consulting Group показало, что внедрение AI-систем контроля качества позволяет сократить количество строительных дефектов на 30-35% [14]. Полагаем, что эпоха цифровой трансформации повлечет за собой постоянное развитие управленческого учета, обогащая его новыми методами и знаниями. В регулярно публикуемом с 2017 года исследовании «Цифровизация в бухгалтерском учете» аудиторской компании KPMG, одной из главных тем издания 2025/2026 года является искусственный интеллект - 53% респондентов уже используют ИИ в бухгалтерском учете или готовятся к его использованию. 37% сообщают об экономии времени в транзакционных процессах [15]. Современные технологии, включая искусственный интеллект, прогресс в сфере информационных технологий, анализ больших данных и другие инновации, запускают масштабные трансформационные процессы и обновления во множестве отраслей, не исключая учет. Перспективный ресурс, который целесообразно интегрировать в арсенал методов по управленческому учету - технология блокчейн. Блокчейн имеет потенциал стать катализатором кардинальных изменений в подходах к ведению учета, включая принципы формирования регистров. Строительным

компаниям использование облачных решений, на базе технологии блокчейн, предоставляет принципиально новые перспективы для онлайн- учета. Многие компании по-прежнему используют изолированные системы, бумажный документооборот и цифровые инструменты, потенциал которых задействован не полностью, что сдерживает масштабирование и снижает окупаемость инвестиций [16]. Цифровизация управленческого учета способствует формированию, накоплению и использованию баз данных, в том числе экономических, что обеспечивает открытость, прозрачность, подотчетность и доверие, повышая привлекательность компании для ключевых стейкхолдеров — инвесторов, партнеров, клиентов и т. д. [17].

Итак, система управленческого учета строительных организаций, на современном этапе своего развития, выступает важным катализатором изменений, направленных на интеграцию современных цифровых инструментов и решений и должна объединять в себе бухгалтерские, организационно-экономические, управленческие и пр. методы в определенном информационном пространстве.

Заключение

В современных условиях развития строительной отрасли возрастает роль управленческого учета как важного инструмента информационного обеспечения управленческих решений. Анализ специфики строительной отрасли и её организационно-отраслевых особенностей показал их значительное влияние на формирование и функционирование системы управленческого учета в подрядных строительных организациях. Предложенная концептуально-методическая модель определяет порядок сбора и обработки данных о затратах по объектам и этапам работ, сопоставления фактических показателей с плановыми и фиксации управленческих решений. Ее влияние на сроки подготовки информации и качество учета требует последующей апробации в строительных организациях.

Научная новизна проведенного исследования заключается в следующем:

– Разработана архитектоника факторов, характеризующих специфику строительного сектора экономики и проведена систематизация организационно-отраслевых особенностей строительных организаций, оказывающих влияние на процессы формирования учетной информации. В статье не просто перечислены особенности строительства, а проведена их классификация и определена связь с конкретными проблемами учетно-аналитических систем. Каждая особенность связывает отраслевую проблему со сбоем в учете и предлагает адаптивное решение.

– Определены основные направления совершенствования управленческого учета в подрядных строительных компаниях с учетом отраслевой специфики их деятельности.

– Разработана пятимерная концептуальная модель адаптивного управленческого учета в подрядных строительных организациях. Под адаптивным управленческим учетом в рамках данного исследования понимается динамическая учетно-аналитическая система, способная трансформировать свои методы калькулирования, нормативы и аналитику в режиме реального времени под влиянием изменений технологической и организационной среды строительного проекта. *Эта модель структурирует методологические противоречия, показанные в работах упомянутых выше исследователей (центры ответственности, позаказно-нормативный метод, цифровое пространство) и показывает механизмы их балансировки.* В отличие от традиционных моделей, характеризующихся дискретностью и значительными временными лагами в поступлении данных, предлагаемая концептуальная модель базируется на принципе непрерывного цифрового потока. В режиме реального времени осуществляется верификация фактических затрат с плановыми (сметными) показателями, что трансформирует учет из ретроспективного инструмента в адаптивный контур управления. Это позволяет минимизировать разрыв между возникновением отклонений и принятием управленческих решений, замыкая контур обратной связи для оперативной коррекции бизнес-процессов. Пространственное и информационное измерения формируют цифровую основу учета, производственное и временное измерения задают алгоритм обработки данных с учетом специфики строительства, а методологическое измерение выступает связующим звеном, преобразующим первичные показатели в управленческие решения. Взаимодействие блоков обеспечивает непрерывный адаптивный контур, минимизирующий разрывы в данных и обеспечивающий прозрачность учета на всех уровнях управления.

Практическое внедрение предложенной адаптивной модели ориентировано на решение ключевых методических противоречий строительного подряда и представляет собой концептуальную основу для последующей модернизации информационных систем управления в строительном бизнесе.

Научный вклад настоящего исследования заключается в развитии теоретических и методических подходов к организации управленческого учета в строительных компаниях с учетом отраслевой специфики их деятельности. Полученные результаты расширяют научные представления о механизмах формирования системы управленческого учета в строительной отрасли и могут быть использованы при разработке методических рекомендаций по совершенствованию учета затрат и информационного обеспечения управленческих решений в строительных организациях. Разработанная в исследовании система структурирования отраслевых особенностей позволяет более эффективно формировать учетно-аналитическую информацию, необходимую для управления затратами и повышения эффективности деятельности строительных организаций.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Kaplan R., Atkinson A. (2021) Advanced Management Accounting. Upper Saddle River: Pearson. 400 p.
2 Аткинсон Э. А. Управленческий учет. Э. А. Аткинсон Р. Д., Банкер Р. С. Каплан [и др.]. — Москва: Вильямс. 2019. — 880 с.
3 Bhimani A., Horngren C., Datar S. (2023) Management and Cost Accounting. Harlow: Pearson. 510 p.
4 Хорнгрен Ч. Управленческий учет. 10-е изд. / Ч. Хорнгрен Дж. Фостер, Ш. Датар. – СПб.: Питер, 2005. – 1008 с.
5 Адамов Н. А. Особенности организации финансового, налогового и управленческого учета в строительстве. – 2-е изд. – М.: ИНФРА-М, 2020. – 320 с.
6 Мельник М. В. Современные тренды развития аудита и контроля в капитальном строительстве Экономика и управление: проблемы, решения. – № 5 (145). – Т. 1, –2024.– С. 112–119.
7 Sacks R., Karni R. (2022) Structural models of construction supply chains: Financial relationships between developers, general contractors, and subcontractors. Construction Management and Economics. Vol. 40. № 3. P. 189–205.
8 Рожнова О. В. Развитие методики финансового учета и контроля непрерывности деятельности предприятий в условиях макроэкономических шоков. Экономика. Бизнес. Банки. – № 4 (71). – 2023. – С. 45–59.
9 Баранов П. П., Козлов В. П. Риск-ориентированный аудит строительных организаций в условиях макроэкономической неопределенности. Аудитор. – Т. 10, № 2. – 2024.– С. 24–33.
10 Whittington O. R., Pany K. (2022) Principles of auditing & other assurance services: Focus on real estate development and construction entities. – 22nd ed. New York: McGraw-Hill Education. 650 p.
11 Чая В. Т., Салимова Ж. Л. Принципы управленческого учета затрат в строительной компании. Аудит и финансовый анализ. –№ 1. – 2012. – С. 85–92.
12 План счетов бухгалтерского учёта в соответствии с Международными и национальными стандартами бухгалтерского учета. – Баку: 2017. – 180 с.
13 Аббасова С. А. Организационно-экономические проблемы управления затратами в системе управленческого учёта и пути их решения. Statistika xəbərləri. – № 2. – 2017.– С. 31–40.
14 AI for Quality Control in Construction. Boston: Boston Consulting Group. (2022) 55 p.
15 Digitalisation in accounting 2025.2026 KPMG Insights [Электронный ресурс] Available at: — URL: https://kpmg.com/de/en/insights/digital-transformation/digitalisation-in-accounting-2025-2026.html (accessed: 30.09.2026).
16 Global construction survey 2025/2026: The paradox of progress KPMG International. 2026. [Электронный ресурс] Available at: — URL: https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmgsites/xx/pdf/2026/03/global-construction-survey.pdf (accessed: 30.09.2026).
17 Verboncu I., Şavga L., & Simion C.P. (2018). Managerial Reengineering and Efficiency. International Business Information Management Association. 32nd IBIMA Conference. Seville. Retrieved from Available at: — URL: https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000508553205006?SID=EUW1ED0A48J7uDLAgEK7HXYWG0gdg (accessed: 29.09.2026)

THE INFLUENCE OF ORGANIZATIONAL AND INDUSTRY CHARACTERISTICS ON MANAGEMENT ACCOUNTING IN CONTRACTING CONSTRUCTION COMPANIES

The quality of informational support for managerial decision-making largely determines effectiveness of investment activities in the construction industry. In modern conditions, one of the most effective tools for generating

such information is the management accounting system, which integrates data on costs, performance results, and risks associated with construction projects. This study aims to identify how organizational and sector-specific characteristics of the construction industry shape the management accounting system in contracting construction companies. The study identifies key factors that complicate traditional accounting practices in construction, such as high labor mobility, seasonality of work, complex economic relationships, and the uniqueness of orders. The study's methodological basis included systemic analysis, comparative analysis, economic analysis, and scientific abstraction methods. During the research, the study developed an architectonics of factors characterizing the specificity of the construction sector economy and their impact on the organization of management accounting and the formation of the accounting and analytical system in contracting construction companies. The study found that effective management accounting in construction companies, given industry specifics, should be based on: building a responsibility-center accounting system; using combined cost accounting methods; organizing analytical accounting by construction projects; and implementing modern digital information-processing technologies. The study's practical significance lies in developing recommendations to improve management accounting in construction companies, enhance cost management efficiency, and support better-informed managerial decisions. The proposed concept of adaptive management accounting, which combines cost accounting methods with the active application of digital technologies, will enable construction companies to improve the effectiveness of their commercial activities.

Keywords: management accounting, organizational and sector-specific construction features, cost accounting, adaptive accounting, managerial decisions, accounting digitalization.

МЕРДІГЕРЛІК ҚҰРЫЛЫС КОМПАНИЯЛАРЫНДА БАСҚАРУШЫЛЫҚ ЕСЕП ЖҮРГІЗУГЕ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ-САЛАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІҢ ӘСЕРІ

Құрылыс саласындағы инвестициялық қызметтің тиімділігі көбінесе басқару шешімдерін ақпараттық қамтамасыз ету сапасымен айқындалады. Қазіргі жағдайда мұндай ақпаратты қалыптастырудың неғұрлым нәтижелі құралдарының бірі құрылыс жобаларының шығындары, қызмет нәтижелері және іске асыру тәуекелдері туралы деректерді ықпалдастыруға мүмкіндік беретін басқарушылық есепке алу жүйесі болып табылады. Зерттеудің мақсаты мердігерлік құрылыс компанияларында басқарушылық есепке алу жүйесін қалыптастыруға автор жүйелендірген құрылыс саласының ұйымдық-салалық ерекшеліктерінің әсерін анықтау және бейімделген басқарушылық есепке алудың әдістемелік тұжырымдамасын әзірлеу болып табылады. Зерттеу процесінде экономиканың құрылыс секторының ерекшелігін сипаттайтын және басқарушылық есепке алуды ұйымдастыруға әсер ететін факторлардың архитектоникасы әзірленді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы шығындарды есепке алудың құрамдастырылған әдістерін және цифрлық технологияларды белсенді қолдануды көздейтін мердігерлік құрылыс ұйымдарында бейімделген басқарушылық есепке алудың тұжырымдамалық моделін негіздеу және әзірлеу болып табылады. Зерттеудің практикалық маңыздылығы модель мердігерлік құрылыс ұйымдарында есепке алу жүйесін жобалау үшін әдістемелік негіз бола алатындығында. Әдістемелік ұсынымдар мен ұсынылған модель құрылыс ұйымдарының қызмет ерекшеліктерін ескере отырып, басқарушылық есеп жүйесін жетілдіру, шығындарды тиімді бақылау, ресурстарды ұтымды бөлу және басқарушылық шешімдердің сапасын арттыру мақсатында құрылыс бизнесінің нақты тәжірибесіне тікелей енгізілуі мүмкін.

Негізгі сөздер: басқарушылық есеп, құрылыстың ұйымдық-салалық ерекшеліктері, шығындарды есепке алу, бейімделген есепке алу, басқарушылық шешімдер, есепке алуды цифрландыру.

REFERENCES

1 Kaplan R., Atkinson A. (2021) Advanced Management Accounting. Upper Saddle River: Pearson. 400 p. [in English]

2 Atkinson E. A. (2019) Upravlencheskij uchet [*Management accounting*] E. A. Atkinson R. D., Banker R. S. [*Kaplan*]. Moskva: Vil'yams. 880 p. [in Russian]

3 Bhimani A., Horngren C., Datar S. (2023) Management and Cost Accounting. Harlow: Pearson. 510 p. [in English]

4 Horngren CH. (2005) Upravlencheskij uchet [*Management accounting*]10-e izd. CH. Horngren Dzh. Foster, SH. [*Datar*]. SPb.: Piter. 1008 p. [in Russian]

5 Adamov N. A. (2020) Osobennosti organizacii finansovogo, nalogovogo i upravlencheskogo ucheta v stroitel'stve. [*Features of the organization of financial, tax and management accounting in construction*] 2-e izd.M.: INFRA-M. 320 p [in Russian]

6 Mel'nik M. V. (2024) Sovremennye trendy razvitiya audita i kontrolya v kapital'nom stroitel'stve . Ekonomika i upravlenie: problemy, resheniya. [*Current trends in the development of audit and control in capital construction . Economics and management: problems, solutions*] № 5 (145). T. 1. P. 112–119. [in Russian]

7 Sacks R., Karni R. (2022) Structural models of construction supply chains: Financial relationships between developers, general contractors, and subcontractors. Construction Management and Economics. Vol. 40. № 3. P. 189–205. [in English]

8 Rozhnova O. V. (2023) Razvitie metodiki finansovogo ucheta i kontrolya nepreryvnosti deyatel'nosti predpriyatij v usloviyah makroekonomicheskih shokov. Ekonomika. Biznes. Banki. [*Development of methods of financial accounting and business continuity control in the context of macroeconomic shocks.Economy. Business. Cans.*] № 4 (71). P. 45–59. [in Russian]

9 Baranov P. P., Kozlov V. P. (2024) Risk-orientirovannyj audit stroitel'nyh organizacij v usloviyah makroekonomicheskoj neopredelennosti. Auditor. [*Risk-based audit of construction organizations in conditions of macroeconomic uncertainty*. *Auditor*] T. 10. № 2. P. 24–33. [in Russian]

10 Whittington O. R., Pany K. (2022) Principles of auditing & other assurance services: Focus on real estate development and construction entities. 22nd ed. New York: McGraw-Hill Education. 650 p. [in English]

11 Chaya V. T., (2012) Salimova ZH. L. Principy upravlencheskogo ucheta zatrat v stroitel'noj kompanii . Audit i finansovyj analiz. [*Principles of cost management accounting in a construction company*. *Audit and financial analysis*] № 1. P. 85–92. [in Russian]

12 Plan schetov buhgalterskogo uchyota v sootvetstvii s Mezhdunarodnymi i nacional'nymi standartami buhgalterskogo ucheta. (2017). [*Accounting chart of accounts in accordance with International and National Accounting Standards*] Baku: 180 p. [in Russian]

13 Abbasova S. A. (2017) Organizacionno-ekonomicheskie problemy upravleniya zatratami v sisteme upravlencheskogo uchyota i puti ih resheniya. [*Organizational and economic problems of cost management in the management accounting system and ways to solve them*]. Statistika xəbərləri. № 2. P. 31–40. [in Russian]

14 AI for Quality Control in Construction (2022). Boston: Boston Consulting Group. 55 p. [in English]

15 Digitalisation in accounting 2025/2026 KPMG Insights. Available at: — URL: https://kpmg.com/de/en/insights/digital-transformation/digitalisation-in-accounting-2025-2026.html [in English] (accessed: 30.09.2026).

16 Global construction survey 2025/2026: The paradox of progress KPMG International.2026. Available at: — URL:https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmgsites/xx/pdf/2026/03/global-construction-survey.pdf [in English] (accessed: 30.09.2026).

17 Verboncu I., Şavga L., & Simion C.P. (2018). Managerial Reengineering and Efficiency. International Business Information Management Association. *32nd IBIMA Conference*. Seville. Retrieved from Available at: — URL: https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000508553205006?SID=EUW1ED0A48J7u DLAgEK7HXYWG0gdg [in English] (accessed: 29.09.2026).

Information about authors:

Sevinc Abbasova **- corresponding author**, Azerbaijan State Economic University (UNEC), PhD Economics, Associate Professor, Baku, Azerbaijan

Email: sevinj.abbasova@yandex.ru., sevinjabbasova@unec.edu.az

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2447-3411

Информация об авторах:

Аббасова Севиндж Агамамед гызы – **основной автор,** кандидат экономическиъ наук, доцент, Азербайджанского государственного экономического университета (UNEC), г. Баку, Азербайджан

Email: sevinj.abbasova@yandex.ru., sevinjabbasova@unec.edu.az

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2447-3411

Авторлар туралы ақпарат:

Аббасова Севиндж Агамамед гызы – **негізгі автор,** Әзірбайжан мемлекеттік экономика университеті (UNEC), экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Баку қ., Әзірбайжан.

Email: sevinj.abbasova@yandex.ru., sevinjabbasova@unec.edu.az

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2447-3411

IRSTI 06.81.65 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.22**
UDC 658.3

P. Gao[1] , B. Turebekova[2*] , D. Kazbekova[3]
[1] al-Farabi Kazakh National University
Almaty c., 050000, Republic of Kazakhstan
[2] King's College London
London, WC2R 2LS, United Kingdom
[3]Humanitarian and Technical Academy
Kokshetau, 020004, Republic of Kazakhstan
*e-mail: k24123217@kcl.ac.uk

INCENTIVES VERSUS RECOGNITION: DIFFERENTIAL EFFECTS ON EMPLOYEE SATISFACTION AND ORGANIZATIONAL LOYALTY

Abstract
This study examines the associations between financial rewards and employee recognition and employee job satisfaction and loyalty. The study aims to compare how these two widely used reward practices relate to motivation, loyalty, and satisfaction. It adopted a cross-sectional survey design and a quantitative research methodology. The data came from a survey of 351 employees working in service-based organizations and were analyzed using partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM). We assessed financial incentives, employee recognition, motivation, job satisfaction, and loyalty using multi-item measures. The findings show that financial rewards and employee recognition have positive indirect associations with employee satisfaction and organizational loyalty through motivation. Nonetheless, employee recognition has larger estimated indirect effects on both outcomes than financial incentives, and paired bootstrap confidence intervals exclude zero for both differences. The study's scientific contribution is an empirical comparison of transactional and relational rewards within a single mediation model, which contributes to the development of reward and motivation theory. In practical terms, the findings suggest that organizations could consider a systematic recognition policy alongside financial compensation.

Keywords: Financial incentives, Employee recognition, Employee motivation, Job satisfaction, Organizational loyalty, Reward systems.

Introduction

Reward systems are integral to human resource management and have long been a key mechanism for influencing employee motivation, satisfaction, and loyalty [1], [2]. Earlier studies have consistently shown that rewards are a key factor shaping workplace attitudes and behavior, contributing to organizational effectiveness and sustainability [3]. In today's organizational context, with intense competition, increasing labor mobility, and greater reliance on human capital, the strategic design of reward systems has become a major concern for top management.

Traditionally, organizations have relied heavily on financial incentives, such as bonuses and performance-based pay, because of their tangible nature and perceived direct effect on employee performance and satisfaction. However, there is an increasing body of evidence that financial incentives may have different motivational implications depending on their design and context [4], [5]. In response, many organizations have begun to rely more on employee recognition practices such as praise, appreciation, and acknowledgment of contributions, which convey relational value and may support intrinsic motivation. Despite the widespread use of both types of rewards, a practical problem remains: organizations are uncertain where to invest limited reward resources to maximize employee satisfaction and loyalty.

Cerasoli, Nicklin and Ford showed that intrinsic motivation and extrinsic incentives jointly predict performance. Kuvaas et al reported different associations of intrinsic and extrinsic motivation with commitment and turnover intention. Montani, Boudrias and Pigeon linked managerial recognition to behavioral involvement through meaningfulness. Yang, Jiang, and Cheng, found that authentic pride mediated the relationship between recognition and task performance and organizational citizenship behavior.

In Kazakhstan, Jobalayeva et al. found that a financial incentive scheme had no statistically significant contribution to rural healthcare workforce growth. This regional evidence concerns workforce availability, leaving the comparison with recognition and employee attitudes open.

The topic's relevance stems from both theoretical and practical gaps in existing research. From a theoretical perspective, the studies reviewed above address different motivational mechanisms and outcomes, leaving scope for a comparison of financial incentives and recognition in relation to both job satisfaction and organizational loyalty within the same sample and analytical framework. From a practical point of view, this lack of clarity creates ambiguity for managers designing effective, sustainable reward systems, especially in service-based and people-intensive industries where employee loyalty is critical.

This research focuses on organizational reward systems, while the subject is the differing associations between financial incentives and employee recognition and employee job satisfaction and organizational loyalty. The study empirically examines the indirect associations between financial incentives and recognition and employee satisfaction and loyalty through employee motivation. Accordingly, the study examines the proposition that recognition-based rewards may be more strongly associated with employee attitudes than financial incentives.

To achieve this objective, the study undertakes four research tasks: (1) distinguish financial incentives and recognition through a literature review; (2) examine their relationships with motivation; (3) assess their indirect relationships with satisfaction and loyalty through motivation; and (4) compare these indirect effects and discuss implications for reward systems.

The primary objective of this study is to compare how financial incentives and recognition relate to loyalty, satisfaction, and motivation. The scientific value of this research lies in advancing reward theory by distinguishing reward types and empirically understanding their differentiated outcomes. The practical value of this study is to provide evidence-based guidance to organizations seeking to maximize reward investments that support both employee satisfaction and organizational loyalty.

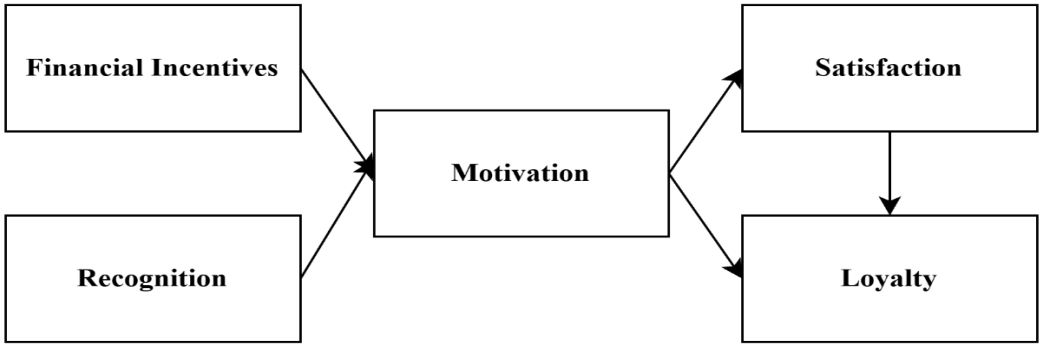

Figure 1. Conceptual framework

Note: Compiled by the author

Figure 1 illustrates the conceptual framework guiding this study. It shows the hypothesized relationships among financial incentives, employee recognition, motivation, job satisfaction, and organizational loyalty. The model specifies paths from financial incentives and recognition to motivation, from motivation to job satisfaction and organizational loyalty, and from job satisfaction to organizational loyalty. H1–H4 concern the specific indirect paths through motivation.

Literature review and hypothesis development

Self-Determination Theory (SDT) provides a theoretical basis for explaining how different reward systems influence employee motivation [6]. SDT distinguishes autonomous from controlled motivation; a reward's motivational meaning depends on whether employees experience it as supportive or controlling. Both monetary rewards and recognition may relate to autonomous or controlled motivation, depending on how they are experienced. The present study examines their associations with a single overall motivation construct. At the same time, Social Exchange Theory (SET) explains loyalty outcomes. SET suggests that employees reciprocate organizational support

with positive attitudes and loyalty, and that recognition and financial incentives convey relational and transactional value, respectively. Together, SDT and SET provide a solid theoretical framework for studying not only motivational mechanisms but also loyalty outcomes.

In SDT terms, financial incentives influence employee satisfaction indirectly through motivation. Past and recent studies show that monetary rewards can boost employee motivation [7], [8]. These incentives may support controlled motivation when experienced as pressure, but fair allocation may also support autonomous motivation. Empirical research suggests that when employees perceive financial rewards as fairly allocated, they are more likely to report higher job satisfaction, especially in highly structured organizational settings. Considering this, it can be proposed that:

H1: Financial incentives are positively associated with employee satisfaction indirectly through motivation.

Financial incentives are a major factor in organizational loyalty. Prior research reports different associations of intrinsic and extrinsic motivation with organizational commitment and turnover intention. Research on compensation, commitment and work satisfaction further suggests that the organizational context matters [9]. Motivation may determine the conversion of financial incentives into loyalty. When incentives effectively raise motivation, employees tend to reciprocate with loyalty [10]. Considering this, it can be proposed that:

H2: Financial incentives are positively associated with organizational loyalty indirectly through motivation.

Employee recognition is also closely related to SDT, which focuses on autonomous motivation. Recognition practices can convey appreciation and respect and may support employees' psychological needs when employees experience them as informative rather than controlling [6. - 54]. Recent empirical research suggests that recognition promotes intrinsic motivation through emotional involvement and the feeling of personal worth at work [11]. Research on financial and non-financial incentives also reports relationships with staff performance [12], although performance is distinct from job satisfaction. Recognition-based motivation can be contrasted with incentive-based motivation. Recognition may encourage internalized commitment; the present analysis assesses its association with overall motivation. These results highlight the importance of motivation in translating recognition into job satisfaction.

H3: Employee recognition is positively associated with employee satisfaction indirectly through motivation.

Combining SDT and SET is especially useful for explaining how recognition relates to organizational loyalty. Recognition may convey social and relational value; previous research links managerial recognition to meaningfulness and behavioral involvement [13]. Employees who feel valued may develop an emotional attachment to the organization. SET suggests that employees may reciprocate perceived appreciation with favorable organizational attitudes. Motivation is therefore a plausible link between recognition and organizational loyalty.

H4: Employee recognition is positively associated with organizational loyalty indirectly through motivation.

The relationships between reward practices and employee attitudes may differ across reward types. However, monetary incentives are not necessarily limited to controlled motivation: Thibault Landry et al. [14] linked fairly allocated incentives to need satisfaction and autonomous motivation. Research on motivational quality [15] also underscores the importance of distinguishing motivation type from reward type. Mustafa and Ali [16] found a positive relationship between monetary rewards and autonomous motivation, whereas the recognition path was not significant. Studies of financial and non-financial motivation also consider job performance [17], an outcome distinct from satisfaction and loyalty. Recognition may nevertheless convey appreciation and relational value, providing a theoretical reason to compare its indirect associations with those of financial incentives. SET provides a rationale for this comparison, which we evaluate by comparing the relative strengths of the indirect associations. Therefore, it can be hypothesized that:

H5: The positive indirect associations of employee recognition with employee satisfaction and organizational loyalty through motivation are stronger than those of financial incentives.

Materials and methods of research

The present study used a quantitative, empirical research design to assess the relationships between financial incentives and employee recognition and employee satisfaction and organizational loyalty, mediated by employee motivation. Five hypotheses (H1–H5) were examined.

The study used a cross-sectional questionnaire survey, with the individual employee as the unit of analysis. It examined employees working in service-oriented organizations and their perceptions of financial incentives, recognition, motivation, job satisfaction and organizational loyalty. The authors used published literature to develop the conceptual framework and hypotheses, and survey data to test the proposed relationships.

The empirical material consisted of primary survey data from employees working in service-oriented organizations in Kazakhstan, including Almaty. Data were collected from February to April 2025 in finance and banking, IT and telecommunications, healthcare, education, retail, hotels and catering, consulting, and logistics. We used nonprobability convenience and quota sampling, with quotas based on gender, age, and education; questionnaires were distributed online and on site. The questionnaire was primarily in Russian, with Kazakh and English versions also available. Of 480 questionnaires distributed, 371 were returned; 20 were excluded as invalid, leaving 351 responses for analysis. The return rate was 77.3% (371/480), and valid responses represented 94.6% of returned questionnaires (351/371). The analysis examines relationships among reward practices and employee attitudes in this sample.

Multi-item measures were used for financial incentives, employee recognition, motivation, job satisfaction, and organizational loyalty. Financial incentives were operationalized using items that included performance-based pay and monetary rewards. We measured employee recognition using the instrument developed by Yang, Jiang, and Cheng [18]. Motivation was measured using selected items from the Multidimensional Work Motivation Scale developed by Gagné et al. [18]. Job satisfaction items were adapted from Spector's Job Satisfaction Survey, while organizational loyalty was measured using selected items from the Dutta and Dhir scale [19], [20]. The six motivation indicators were modeled as one overall motivation construct.

The questionnaire dataset comprised 351 records, four demographic variables (gender, age group, education and work experience) and 31 coded items: six for financial incentives, five for employee recognition, six for motivation, eight for job satisfaction and six for organizational loyalty. Recorded item values ranged from 1 to 5, and the dataset had no missing values [21],[22].

During revision, the data were reanalyzed in Python 3.12 using conventional PLS path modeling with reflective Mode A blocks, standardized indicators and path weighting. All 31 items were retained without recoding or imputation. All weights and path coefficients were re-estimated in 10,000 case bootstrap samples of 351 observations (seed 20261016), yielding two-sided 95% percentile confidence intervals. Computational details are provided in Appendix A.

Descriptive statistics summarized the demographic profile. Measurement quality was assessed using Cronbach's alpha, Dijkstra–Henseler reliability (rho_A), composite reliability (rho_C), average variance extracted (AVE), and the heterotrait–monotrait ratio (HTMT) based on absolute indicator correlations [23]. The conservative HTMT reference was 0.85, with 0.90 as a secondary benchmark. Structural assessment covered VIF, path coefficients, R^2, and specific and total indirect effects. H1–H4 tested the specific indirect paths through motivation; H5 tested recognition-minus-incentives differences within the same bootstrap samples.

An additional model estimated direct paths from both reward practices to satisfaction and loyalty. A sensitivity analysis used JS2–JS8. These analyses and the decomposition of indirect effects are reported in Appendix A.

Unrotated principal component analysis was conducted on all 31 standardized indicators to examine the variance explained by the first component.

Results and their discussion

Tables 4 and 5 present relationships with motivation (task 2), indirect associations with satisfaction and loyalty (task 3), and a comparison of reward practices (task 4).

Empirical results

Table 1 - Demographic profile of respondents

Variable	Category	Frequency	Percentage (%)
Gender	Male	183	52.14
	Female	168	47.86
Age Group	20–29 years	121	34.47
	30–39 years	131	37.32
	40–49 years	65	18.52
	50 years and above	34	9.69
Education Level	Bachelor's degree	164	46.72
	Master's degree	115	32.76
	Doctorate	37	10.54
	Other	35	9.97
Work Experience	Less than 3 years	105	29.91
	3–5 years	92	26.21
	6–10 years	97	27.64
	More than 10 years	57	16.24
Note: Compiled by the authors based on survey data			

The demographic profile indicates a well-balanced and diverse sample. The proportion of respondents who were male was slightly above half the sample (52.14%), while females accounted for 47.86%. Most participants were aged 20–39 years, indicating a primarily early- to mid-career workforce. Most had a bachelor's or master's degree, and respondents varied in work experience, supporting the sample's appropriateness for studying employee attitudes.

Table 2 - Reliability and convergent validity

	Cronbach's alpha	Composite reliability (rho_a)	Composite reliability (rho_c)	Average variance extracted (AVE)
Employee recognition	0.928	0.929	0.945	0.776
Financial incentives	0.943	0.943	0.955	0.778
Loyalty	0.913	0.914	0.932	0.697
Motivation	0.926	0.927	0.942	0.732
Job satisfaction	0.928	0.928	0.940	0.664
Note: Compiled by the authors based on survey data				

The measurement model showed good internal consistency and convergent validity as shown in Table 2. Cronbach's alpha and composite reliability values for all constructs exceeded the recommended cutoff of 0.70, indicating adequate internal consistency. Composite reliability (rho_C) ranged from 0.932 to 0.955, and average variance extracted (AVE) values were 0.664 to 0.778, all of which were above the minimum criterion of 0.50. These results show that the constructs explain a considerable amount of the variance of their respective indicators. The 31 outer loadings ranged from 0.780 to 0.906; individual estimates and bootstrap intervals are reported in Table A1.

Table 3 - HTMT ratios

	Employee recognition	**Financial incentives**	**Loyalty**	**Motivation**	**Job Satisfaction**
Employee recognition	—				
Financial incentives	0.032	—			
Loyalty	0.539	0.389	—		
Motivation	0.710	0.528	0.730	—	
Job Satisfaction	0.616	0.457	0.623	0.847	—
Note: FI = financial incentives; ER = employee recognition; M = motivation; JS = job satisfaction; OL = organizational loyalty. Note: Compiled by the authors based on survey data					

The motivation–job satisfaction HTMT ratio was 0.847, with a 95% bootstrap interval of [0.804, 0.885]. The interval was below 0.90 but crossed the conservative 0.85 threshold, indicating insufficient support for strict discriminant validity between these constructs. Motivation–loyalty HTMT was 0.730 [0.664, 0.789]. VIF values are interpreted as collinearity diagnostics.

Table 4 - Complete structural paths in the primary model

Path	**β**	**Bootstrap SE**	**95% CI**	**Inner VIF**
FI → M	0.509	0.033	[0.444, 0.572]	1.000
ER → M	0.670	0.027	[0.616, 0.721]	1.000
M → JS	0.786	0.021	[0.743, 0.825]	1.000
M → OL	0.578	0.065	[0.448, 0.703]	2.614
JS → OL	0.120	0.068	[-0.013, 0.252]	2.614
Note: Compiled by the authors based on survey data				

Table 4 reports all five structural paths in the primary model. Inner VIF values ranged from 1.000 to 2.614. The primary model constrains direct reward–outcome paths to zero; the additional model estimates these four paths explicitly (Tables A2 and A3).

Table 5 - Specific indirect effects and paired tests of H5

Hypothesis	**Specific path or contrast**	**β / difference**	**95% CI**	**Result**
H1	FI → M → JS	0.400	[0.346, 0.454]	Supported
H2	FI → M → OL	0.294	[0.223, 0.368]	Supported
H3	ER → M → JS	0.527	[0.475, 0.578]	Supported
H4	ER → M → OL	0.387	[0.296, 0.478]	Supported
H5	ER − FI via M to JS	0.127	[0.047, 0.207]	Supported
H5	ER − FI via M to OL	0.093	[0.033, 0.160]	Supported
Note: Compiled by the authors based on survey data				

The structural model had R^2 values of 0.693, 0.617 and 0.457 for motivation, job satisfaction and organizational loyalty, respectively. The loyalty equation includes both motivation and job satisfaction, so its R^2 concerns their joint prediction.

Employee motivation was positively associated with job satisfaction (β = 0.786) and organizational loyalty (β = 0.578). The job satisfaction–loyalty path (β = 0.120) was not statistically supported; its bootstrap interval included zero (Table 4).

Employee recognition was significantly and positively associated with motivation (β = 0.670). Its specific indirect effects through motivation on job satisfaction (β = 0.527) and organizational loyalty (β = 0.387) were positive, supporting H3 and H4. The corresponding bootstrap intervals excluded zero (Tables 4 and 5).

Financial incentives were also positively associated with motivation (β = 0.509). Their specific indirect effects through motivation on job satisfaction (β = 0.400) and organizational loyalty (β = 0.294) were positive, supporting H1 and H2; all corresponding intervals excluded zero (Tables 4 and 5).

The paired bootstrap contrasts supported H5 within the primary specification. Recognition had a larger specific indirect association than financial incentives with job satisfaction (difference = 0.127, 95% CI [0.047, 0.207]) and loyalty (difference = 0.093, 95% CI [0.033, 0.160]). Both intervals excluded zero.

The first unrotated principal component explained 45.16% of the variance across the 31 indicators, and four components had eigenvalues above one [24].

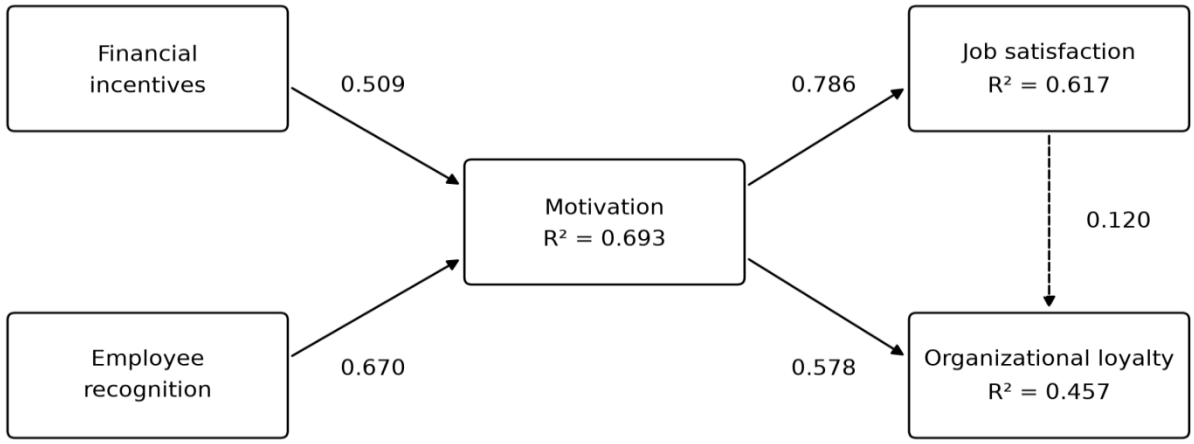

Figure 2: Re-estimated primary structural model

Note: Standardized path coefficients; R² shown inside endogenous constructs. The dashed path has a 95% bootstrap interval that includes zero. Outer loadings are reported in Table A1.

Discussion

Building upon these comparative findings, the results suggest that financial incentives and employee recognition are both positively associated with motivation. The reported coefficient for recognition is larger than that for financial incentives. SDT offers a possible interpretation through employees' perceptions of rewards as supportive or controlling. Fairness and the way rewards are administered can shape their motivational meaning [25].

The greater indirect effects of recognition on organizational loyalty are of particular interest because loyalty concerns emotional attachment rather than immediate job evaluation. These results are consistent with Social Exchange Theory, as it proposes that employees reciprocate socio-emotional resources with commitment and loyalty. Recognition conveys respect, appreciation and value of the relationship, and thus may help to build perceived organizational support and affective attachment. Financial incentives may signal an economic exchange relationship.

The estimated indirect associations through employee motivation further support the importance of examining psychological processes in reward systems. Supplementary analyses indicated complementary partial mediation for both rewards with satisfaction and for recognition with loyalty; financial incentives and loyalty showed an indirect-only pattern (Table A3). Mixed

findings in previous studies may reflect differences in reward design, communication and employee perception.

From a broader theoretical perspective, the research contributes to reward and motivation studies by comparing transactional and relational rewards within a common motivational framework. Rather than considering financial incentives and recognition as substitutes, the results suggest considering them together. Financial incentives may establish baseline motivation and performance expectations, while recognition may contribute to satisfaction and organizational loyalty, especially in people-intensive and service settings [26].

Overall, the findings highlight the fact that organizations seeking favorable employee attitudes should not limit themselves to monetary rewards. Strategically incorporating recognition practices may support satisfaction and loyalty. By examining the differential and mediated associations of reward systems, this study contributes to understanding employee satisfaction and loyalty.

Conclusion

This study compared financial incentives and employee recognition in relation to employee satisfaction and organizational loyalty. The analysis of 351 employees showed positive specific indirect associations through motivation, with larger estimates for recognition than financial incentives for satisfaction (0.527 versus 0.400) and loyalty (0.387 versus 0.294). Paired bootstrap contrasts supported both differences. These findings identify motivation as a relevant link between reward practices and employee attitudes.

Theoretically, this work adds to the literature on reward and motivation by comparing financial incentives and recognition within a common motivational framework. Practically, service organizations could consider recognition alongside financial compensation when reviewing reward policies. Managers could provide timely, specific recognition of contributions to service quality, customer problem-solving and teamwork, using transparent criteria to guide these decisions. The positive indirect associations of financial incentives support retaining financial compensation as part of this combined approach. Organizations could pilot recognition practices and monitor motivation, satisfaction and loyalty to assess their usefulness before wider adoption.

The cross-sectional design and nonprobability sampling limit causal interpretation and generalization beyond the surveyed employees in Kazakhstan. Future research should use longitudinal surveys or field experiments to examine the temporal order of these relationships, with replications in clearly specified industries and countries. It should distinguish autonomous from controlled motivation. The borderline separation of motivation and satisfaction in the HTMT analysis also calls for more clearly differentiated measures.

All constructs were measured through employee self-reports in a single survey, which creates a risk of common method bias [26. - 42]. Future studies should use temporal separation, independent sources for relevant outcomes, and a planned method-bias assessment alongside clearly documented survey procedures.

Appendix A Additional statistical results

The PLS path-model estimates were cross-checked against plspm 0.5.7 [27]. Construct scores were normalized to unit variance, with positive orientation of each block. Iteration stopped when the maximum absolute change in normalized outer weights was below 10^{-10}, with a limit of 3,000 iterations. Conventional PLS estimates are reported without the consistent PLS correction; global fit indices alone were not used to establish model validity. Bootstrap intervals were not adjusted for multiple comparisons.

The additional model included FI→JS, ER→JS, FI→OL and ER→OL alongside the five primary paths. Sensitivity analysis used JS2–JS8, matching the earlier model figure; the primary model retained JS1–JS8. The same case resamples were used for all specifications.

Table A1 - Outer loadings of all 31 indicators

Item	Loading	95% CI	Item	Loading	95% CI
FI1	0.857	[0.820, 0.887]	EM6	0.868	[0.840, 0.893]

Item	Loading	95% CI	Item	Loading	95% CI
FI2	0.868	[0.839, 0.892]	JS1	0.793	[0.750, 0.829]
FI3	0.884	[0.860, 0.906]	JS2	0.780	[0.735, 0.820]
FI4	0.876	[0.848, 0.899]	JS3	0.820	[0.783, 0.853]
FI5	0.906	[0.885, 0.923]	JS4	0.799	[0.756, 0.836]
FI6	0.902	[0.881, 0.920]	JS5	0.833	[0.797, 0.864]
ER1	0.863	[0.829, 0.891]	JS6	0.816	[0.780, 0.847]
ER2	0.872	[0.843, 0.897]	JS7	0.837	[0.801, 0.868]
ER3	0.893	[0.872, 0.911]	JS8	0.838	[0.800, 0.869]
ER4	0.887	[0.861, 0.909]	OL1	0.818	[0.778, 0.851]
ER5	0.889	[0.865, 0.910]	OL2	0.821	[0.783, 0.853]
EM1	0.834	[0.799, 0.864]	OL3	0.820	[0.781, 0.854]
EM2	0.840	[0.805, 0.870]	OL4	0.837	[0.803, 0.866]
EM3	0.852	[0.820, 0.879]	OL5	0.855	[0.824, 0.882]
EM4	0.876	[0.848, 0.900]	OL6	0.857	[0.828, 0.882]
EM5	0.861	[0.833, 0.884]			

Note: Item labels correspond to the dataset codes. EM1–EM6 indicate motivation; FI, ER, JS and OL denote the other four constructs. All primary-model indicators were retained. Intervals are two-sided 95% percentile bootstrap intervals.

Table A2 - All structural paths in the model with direct reward–outcome paths

Path	β	Bootstrap SE	95% CI
FI → M	0.509	0.033	[0.444, 0.571]
ER → M	0.670	0.027	[0.616, 0.721]
M → JS	0.602	0.060	[0.485, 0.720]
M → OL	0.453	0.087	[0.279, 0.624]
JS → OL	0.088	0.066	[-0.042, 0.217]
FI → JS	0.135	0.048	[0.039, 0.230]
ER → JS	0.178	0.054	[0.071, 0.282]
FI → OL	0.103	0.055	[-0.006, 0.211]
ER → OL	0.150	0.065	[0.023, 0.278]

Note: This additional model uses all 31 items. R^2 = 0.693 for motivation, 0.632 for satisfaction and 0.466 for loyalty. The primary model is reported in Table 4.

Table A3 - Direct and total indirect associations in the additional model

Reward–outcome pair	Direct β [95% CI]	Total indirect β [95% CI]	Statistical pattern
FI → JS	0.135 [0.039, 0.230]	0.306 [0.240, 0.376]	Complementary partial
ER → JS	0.178 [0.071, 0.282]	0.403 [0.317, 0.494]	Complementary partial
FI → OL	0.103 [-0.006, 0.211]	0.269 [0.194, 0.350]	Indirect-only
ER → OL	0.150 [0.023, 0.278]	0.354 [0.259, 0.451]	Complementary partial

Reward–outcome pair	Direct β [95% CI]	Total indirect β [95% CI]	Statistical pattern
Note: Total indirect effects on satisfaction follow the pathway through motivation. For loyalty, they sum the pathways through motivation, through satisfaction, and serially through both. Pattern labels summarize the direct and indirect associations estimated in this cross-sectional model; intervals including zero indicate statistically inconclusive effects.			

In the primary model, the serial indirect pathways to loyalty through both motivation and satisfaction were 0.048, 95% CI [-0.005, 0.102] for financial incentives and 0.063, 95% CI [-0.007, 0.135] for recognition; both intervals included zero. Adding these serial pathways to the specific motivation-only pathways gave total indirect effects on loyalty of 0.342, 95% CI [0.292, 0.393] and 0.450, 95% CI [0.394, 0.505], respectively. Their paired difference was 0.108, 95% CI [0.040, 0.178]. These total indirect effects are distinct from the specific effects tested in H2 and H4.

Sensitivity analysis using JS2–JS8 yielded the same direction of comparison: the H5 difference was 0.127, 95% CI [0.046, 0.207] for satisfaction and 0.095, 95% CI [0.034, 0.163] for loyalty. In the additional model with direct reward–outcome paths, the corresponding specific indirect contrasts also excluded zero: 0.097, 95% CI [0.034, 0.166] and 0.073, 95% CI [0.024, 0.134]. These checks show a consistent direction of comparison across the examined specifications.

REFERENCES

1 Cerasoli C. P., Nicklin J. M., & Ford M. T. (2014). Intrinsic motivation and extrinsic incentives jointly predict performance: A 40-year meta-analysis. Psychological Bulletin. 140(4). P. 980–1008. https://doi.org/10.1037/a0035661

2 Aljumah A. (2023). The impact of extrinsic and intrinsic motivation on job satisfaction: The mediating role of transactional leadership. Cogent Business & Management, 10(3), 2270813. https://doi.org/10.1080/23311975.2023.2270813

3 Milkovich G. T., Newman J. M., & Gerhart B. (2014). Compensation (11th ed.). McGraw-Hill Education.

4 Deci E. L., Koestner R., & Ryan R. M. (1999). A meta-analytic review of experiments examining the effects of extrinsic rewards on intrinsic motivation. Psychological Bulletin, 125(6), 627–668. https://doi.org/10.1037/0033-2909.125.6.627

5 Kuvaas B., Buch R., Weibel A., Dysvik A., & Nerstad C. G. L. (2017). Do intrinsic and extrinsic motivation relate differently to employee outcomes? Journal of Economic Psychology, 61, 244–258. https://doi.org/10.1016/j.joep.2017.05.004

6 Ryan R. M., & Deci E. L. (2020). Intrinsic and extrinsic motivation from a self-determination theory perspective: Definitions, theory, practices, and future directions. Contemporary Educational Psychology, 61, 101860. https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2020.101860

7 Liu W., & Liu Y. (2022). The impact of incentives on job performance, business cycle, and population health in emerging economies. Frontiers in Public Health. 9. 778101. https://doi.org/10.3389/fpubh.2021.778101

8 Okoye S., & Ghapar F. A. (2024). A study on the impact of financial incentives and work environment on employee motivation to work: A case study of employees of Paradise Estate Management Company. International Journal of Management, Finance, and Accounting. 5. P.1-25. https://doi.org/10.33093/ijomfa.2024.5.2.1

9 Nurlina N. (2022). Examining linkage between transactional leadership, organizational culture, commitment and compensation on work satisfaction and performance. Golden Ratio of Human Resource Management. 2(2), P.108-122. https://doi.org/10.52970/grhrm.v2i2.182

10 Imran U. D., Ghazwan M. F., & Firmansyah F. (2025). The effect of recognition and appreciation on employee motivation and performance. Economics and Digital Business Review. 6(1). P. 1-18. https://doi.org/10.37531/ecotal.v6i1.1890

11 Montani F., Boudrias J. S., & Pigeon M. (2020). Employee recognition, meaningfulness and behavioural involvement: Test of a moderated mediation model. The International Journal of Human Resource Management. 31(3). P. 356-384. https://doi.org/10.1080/09585192.2017.1288153

12 Thibault Landry A., Gagné M., Forest J., Guerrero S., Séguin M., & Papachristopoulos K. (2017). The relation between financial incentives, motivation, and performance: An integrative SDT-based investigation. Journal of Personnel Psychology. 16(2). P. 61–76. https://doi.org/10.1027/1866-5888/a000182

13 Mouratidis A., Michou A., Sayil M., & Altan S. (2021). It is autonomous, not controlled motivation that counts. Learning and Instruction. 73. 101433. https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2020.101433

14 Mustafa G., & Ali N. (2019). Rewards, autonomous motivation and turnover intention: Results from a non-Western cultural context. Cogent Business & Management. 6(1). 1676090. https://doi.org/10.1080/23311975.2019.1676090

15 Florea N. V., Croitoru G., Florea D., & Croitoru M. B. (2025). The Impact of Financial And Non-Financial Motivation On Job Performance. European Journal of Accounting, Finance & Business, 13(1), 30-50. https://doi.org/10.4316/EJAFB.2025.13104

16 Yang T., Jiang X., & Cheng H. (2022). Employee recognition, task performance, and OCB: Mediated and moderated by pride. Sustainability. 14(3). 1631. https://doi.org/10.3390/su14031631

17 Spector P. E. (1997). Job satisfaction: Application, assessment, causes, and consequences (Vol. 3). Sage. https://doi.org/10.4135/9781452231549

18 Dutta T., & Dhir S. (2025). Employee loyalty: Measurement and validation. Global Business Review. 26(2). P.346–363. https://doi.org/10.1177/0972150921990809

19 Henseler J., Ringle C. M., & Sarstedt M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling. Journal of the Academy of Marketing Science. 43(1). P.115–135. https://doi.org/10.1007/s11747-014-0403-8

20 GoogleCloudPlatform. (n.d.). plspm-python: A Python implementation of partial least squares path modeling (Version 0.5.7) [Computer software]. https://github.com/GoogleCloudPlatform/plspm-python (accessed: 16.10 2026).

21 Gagné M., Forest J., Vansteenkiste M., Crevier-Braud L., Van den Broeck A., Aspeli A. K., Bellerose J., Benabou C., Chemolli E., Güntert S. T., Halvari H., Indiyastuti D. L., Johnson P. A., Molstad M. H., Naudin M., Ndao A., Olafsen A. H., Roussel P., Wang Z., & Westbye C. (2015). The Multidimensional Work Motivation Scale: Validation evidence in seven languages and nine countries. European Journal of Work and Organizational Psychology. 24(2). P. 178–196. https://doi.org/10.1080/1359432X.2013.877892

22 Podsakoff P. M., MacKenzie S. B., Lee J.-Y., & Podsakoff N. P. (2003). Common method biases in behavioral research: A critical review of the literature and recommended remedies. Journal of Applied Psychology, 88(5). P. 879–903. https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0021-9010.88.5.879

23 Jobalayeva B., Khismetova Z., Glushkova N., Kozhekenova Z., Abzaliyeva A., Berikuly D., & Semenova Y. (2024). The impact of incentive scheme on rural healthcare workforce availability: A case study of Kazakhstan. Human Resources for Health. 22. Article 23. https://doi.org/10.1186/s12960-024-00905-0

24 Bardach L., & Murayama K. (2025). The role of rewards in motivation—Beyond dichotomies. Learning and Instruction. 96. 102056. https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2024.102056

25 Celestin M., Vasuki M., Sujatha S., & Kumar A. D. (2024). Enhancing employee satisfaction and engagement to boost productivity: The role of leadership, culture, and recognition programs. International Journal of Computational Research and Development. 9(2). P. 67-74. https://doi.org/10.5281/zenodo.13871930

26 SmartPLS. (n.d.). Model fit. https://www.smartpls.com/documentation/algorithms-and-techniques/validity-and-model-fit/model-fit/ (accessed:16.10.2026)

27 Dijkstra T. K., & Henseler J. (2015). Consistent partial least squares path modeling. MIS Quarterly. 39(2). P. 297–316. https://doi.org/10.25300/MISQ/2015/39.2.02

ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІ ЕҢБЕГІН БАҒАЛАУ МЕН ЫНТАЛАНДЫРУ: ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ЕҢБЕККЕ ҚАНАҒАТТАНУЫ МЕН ҰЙЫМҒА АДАЛДЫҒЫНА ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ ӘСЕРІ

Аңдатпа

Зерттеу қаржылық марапаттар мен қызметкерлерді танудың (мойындаудың) еңбекке қанағаттанумен және ұйымға адалдықпен байланыстарындағы айырмашылықтарды талдауға бағытталған. Зерттеудің негізгі мақсаты – кеңінен қолданылатын осы екі марапаттау тәжірибесінің мотивациямен, еңбекке қанағаттанумен және ұйымға адалдықпен байланыстарын салыстырмалы түрде бағалау. Зерттеу көлденең қималы сауалнама дизайнына негізделіп, сандық зерттеу әдістемесі қолданылды. Эмпирикалық деректер қызмет көрсету саласында жұмыс істейтін 351 қызметкер арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері бойынша жинақталды. Алынған деректер ішінара ең кіші квадраттар әдісіне негізделген құрылымдық теңдеулерді модельдеу (PLS-SEM) көмегімен талданды. Қаржылық ынталандыру, қызметкерлерді тану, мотивация, еңбекке қанағаттану және ұйымға адалдық көрсеткіштері бірнеше тармақтан тұратын өлшеу шкалалары арқылы бағаланды. Зерттеу нәтижелері қаржылық марапаттар мен қызметкерлерді танудың мотивация арқылы еңбекке қанағаттанумен және ұйымға адалдықпен оң жанама байланысы бар екенін көрсетті. Қызметкерлерді танудың жанама байланыстары қаржылық ынталандыруға қарағанда күштірек болды; жұпталған бутстрэп талдауында екі айырмашылықтың да 95% сенімділік интервалдары нөлді қамтымады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – марапаттау мен мотивация теориясын дамытуға үлес қоса отырып, транзакциялық және реляциялық марапаттарды бір медиаторлық модель аясында эмпирикалық тұрғыдан салыстыруы. Практикалық тұрғыдан алғанда, алынған нәтижелер ұйымдарға қаржылық өтемақымен қатар қызметкерлерді жүйелі түрде тану саясатын қарастыруға негіз береді.

Негізгі сөздер: қаржылық ынталандыру, қызметкерлерді тану, қызметкер мотивациясы, еңбекке қанағаттану, ұйымға адалдық, марапаттау жүйелері.

СТИМУЛЫ И ПРИЗНАНИЕ СОТРУДНИКОВ: ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОЕ ВЛИЯНИЕ НА УДОВЛЕТВОРЕННОСТЬ ТРУДОМ И ОРГАНИЗАЦИОННУЮ ЛОЯЛЬНОСТЬ

Аннотация

Исследование посвящено анализу различий в связях финансовых вознаграждений и признания заслуг сотрудников с удовлетворенностью трудом и лояльностью персонала к организации. Целью исследования является сравнительная оценка связей этих двух широко применяемых практик вознаграждения с мотивацией, удовлетворенностью трудом и организационной лояльностью. В работе использован дизайн поперечного среза и количественная методология исследования. Эмпирическая база сформирована на основе опроса 351 сотрудника, занятых в организациях сферы услуг. Анализ данных был проведен с применением метода моделирования структурными уравнениями на основе частичных наименьших квадратов (PLS-SEM). Показатели финансовых стимулов, признания сотрудников, мотивации, удовлетворенности трудом и лояльности оценивались с использованием шкал, включающих несколько пунктов. Результаты исследования свидетельствуют о положительных косвенных связях финансовых вознаграждений и признания сотрудников с удовлетворенностью трудом и организационной лояльностью через мотивацию. Косвенные связи признания с обоими результатами были сильнее, чем связи финансовых стимулов; 95%-ные доверительные интервалы парных бутстрэп-разностей не включали ноль. Научная новизна исследования заключается в эмпирическом сопоставлении транзакционных и реляционных вознаграждений в рамках единой медиаторной модели, что вносит вклад в развитие теории вознаграждений и мотивации. Практическая значимость полученных результатов заключается в том, что они позволяют рассматривать системную политику признания сотрудников наряду с финансовой компенсацией.

Ключевые слова: финансовые стимулы, признание сотрудников, мотивация персонала, удовлетворенность трудом, организационная лояльность, системы вознаграждения.

REFERENCES

1 Cerasoli C. P., Nicklin J. M., & Ford M. T. (2014). Intrinsic motivation and extrinsic incentives jointly predict performance: A 40-year meta-analysis. Psychological Bulletin. 140(4). P. 980–1008. https://doi.org/10.1037/a0035661 [in English]

2 Aljumah A. (2023). The impact of extrinsic and intrinsic motivation on job satisfaction: The mediating role of transactional leadership. Cogent Business & Management, 10(3), 2270813. https://doi.org/10.1080/23311975.2023.2270813 [in English]

3 Milkovich G. T., Newman J. M., & Gerhart B. (2014). Compensation (11th ed.). McGraw-Hill Education. [in English]

4 Deci E. L., Koestner R., & Ryan R. M. (1999). A meta-analytic review of experiments examining the effects of extrinsic rewards on intrinsic motivation. Psychological Bulletin, 125(6), 627–668. https://doi.org/10.1037/0033-2909.125.6.627 [in English]

5 Kuvaas B., Buch R., Weibel A., Dysvik A., & Nerstad C. G. L. (2017). Do intrinsic and extrinsic motivation relate differently to employee outcomes? Journal of Economic Psychology, 61, 244–258. https://doi.org/10.1016/j.joep.2017.05.004 [in English]

6 Ryan R. M., & Deci E. L. (2020). Intrinsic and extrinsic motivation from a self-determination theory perspective: Definitions, theory, practices, and future directions. Contemporary Educational Psychology, 61, 101860. https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2020.101860 [in English]

7 Liu W., & Liu Y. (2022). The impact of incentives on job performance, business cycle, and population health in emerging economies. Frontiers in Public Health. 9. 778101. https://doi.org/10.3389/fpubh.2021.778101 [in English]

8 Okoye S., & Ghapar F. A. (2024). A study on the impact of financial incentives and work environment on employee motivation to work: A case study of employees of Paradise Estate Management Company. International Journal of Management, Finance, and Accounting. *5*. P.1-25. https://doi.org/10.33093/ijomfa.2024.5.2.1 [in English]

9 Nurlina N. (2022). Examining linkage between transactional leadership, organizational culture, commitment and compensation on work satisfaction and performance. Golden Ratio of Human Resource Management. *2*(2), P.108-122. https://doi.org/10.52970/grhrm.v2i2.182 [in English]

10 Imran U. D., Ghazwan M. F., & Firmansyah F. (2025). The effect of recognition and appreciation on employee motivation and performance. Economics and Digital Business Review. 6(1). P. 1-18. https://doi.org/10.37531/ecotal.v6i1.1890 [in English]

11 Montani F., Boudrias J. S., & Pigeon M. (2020). Employee recognition, meaningfulness and behavioural involvement: Test of a moderated mediation model. The International Journal of Human Resource Management. *31*(3). P. 356-384. https://doi.org/10.1080/09585192.2017.1288153 [in English]

12 Thibault Landry A., Gagné M., Forest J., Guerrero S., Séguin M., & Papachristopoulos K. (2017). The relation between financial incentives, motivation, and performance: An integrative SDT-based investigation. Journal of Personnel Psychology. 16(2). P. 61–76. https://doi.org/10.1027/1866-5888/a000182 [in English]

13 Mouratidis A., Michou A., Sayil M., & Altan S. (2021). It is autonomous, not controlled motivation that counts. Learning and Instruction. 73. 101433. https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2020.101433 [in English]

14 Mustafa G., & Ali N. (2019). Rewards, autonomous motivation and turnover intention: Results from a non-Western cultural context. Cogent Business & Management. 6(1). 1676090. https://doi.org/10.1080/23311975.2019.1676090 [in English]

15 Florea N. V., Croitoru G., Florea D., & Croitoru M. B. (2025). The Impact of Financial And Non-Financial Motivation On Job Performance. European Journal of Accounting, Finance & Business, 13(1), 30-50. https://doi.org/10.4316/EJAFB.2025.13104 [in English]

16 Yang T., Jiang X., & Cheng H. (2022). Employee recognition, task performance, and OCB: Mediated and moderated by pride. Sustainability. 14(3). 1631. https://doi.org/10.3390/su14031631[in English]

17 Spector P. E. (1997). Job satisfaction: Application, assessment, causes, and consequences (Vol. 3). Sage. https://doi.org/10.4135/9781452231549 [in English]

18 Dutta T., & Dhir S. (2025). Employee loyalty: Measurement and validation. Global Business Review. 26(2). P.346–363. https://doi.org/10.1177/0972150921990809 [in English]

19 Henseler J., Ringle C. M., & Sarstedt M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling. Journal of the Academy of Marketing Science. *43*(1). P.115–135. https://doi.org/10.1007/s11747-014-0403-8[in English]

20 GoogleCloudPlatform. (n.d.). plspm-python: A Python implementation of partial least squares path modeling (Version 0.5.7) [Computer software]. https://github.com/GoogleCloudPlatform/plspm-python [in English] (accessed: 16.10 2026).

21 Gagné M., Forest J., Vansteenkiste M., Crevier-Braud L., Van den Broeck A., Aspeli A. K., Bellerose J., Benabou C., Chemolli E., Güntert S. T., Halvari H., Indiyastuti D. L., Johnson P. A., Molstad M. H., Naudin M., Ndao A., Olafsen A. H., Roussel P., Wang Z., & Westbye C. (2015). The Multidimensional Work Motivation Scale: Validation evidence in seven languages and nine countries. European Journal of Work and Organizational Psychology. *24*(2). P. 178–196. https://doi.org/10.1080/1359432X.2013.877892 [in English]

22 Podsakoff P. M., MacKenzie S. B., Lee J.-Y., & Podsakoff N. P. (2003). Common method biases in behavioral research: A critical review of the literature and recommended remedies. Journal of Applied Psychology, 88(5). P. 879–903. https://doi.org/10.1037/0021-9010.88.5.879 [in English]

23 Jobalayeva B., Khismetova Z., Glushkova N., Kozhekenova Z., Abzaliyeva A., Berikuly D., & Semenova Y. (2024). The impact of incentive scheme on rural healthcare workforce availability: A case study of Kazakhstan. Human Resources for Health. 22. Article 23. https://doi.org/10.1186/s12960-024-00905-0 [in English]

24 Bardach L., & Murayama K. (2025). The role of rewards in motivation—Beyond dichotomies. Learning and Instruction. 96. 102056. https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2024.102056 [in English]

25 Celestin M., Vasuki M., Sujatha S., & Kumar A. D. (2024). Enhancing employee satisfaction and engagement to boost productivity: The role of leadership, culture, and recognition programs. International Journal of Computational Research and Development. 9(2). P. 67-74. https://doi.org/10.5281/zenodo.13871930 [in English]

26 SmartPLS. (n.d.). Model fit. https://www.smartpls.com/documentation/algorithms-and-techniques/validity-and-model-fit/model-fit/ [in English] (accessed:16.10.2026)

27 Dijkstra T. K., & Henseler J. (2015). Consistent partial least squares path modeling. MIS Quarterly. 39(2). P. 297–316. https://doi.org/10.25300/MISQ/2015/39.2.02 [in English]

Information about authors:

Pei Gao – PhD student in the Department of Management, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: gao18698124174@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-4680-4544

Bazhan Turebekova – **corresponding author**, PhD, research intern at King's College London, London, UK

E-mail: k24123217@kcl.ac.uk

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0946-9211

Damira Kazbekova – PhD, Senior Lecturer, Humanitarian and Technical Academy, Kokshetau, Republic of Kazakhstan

E-mail: themoon_22@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2010-9591

Информация об авторах:

Пей Гао – PhD студент кафедры «Менеджмент», Казахский Национальный университет имени аль Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: gao18698124174@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-4680-4544

Бажан Туребекова – **основной автор**, PhD, стажер-исследователь, Королевский Колледж Лондона, г. Лондон, Великобритания
E-mail: k24123217@kcl.ac.uk
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0946-9211
Дамира Казбекова - PhD, сеньор-лектор, Гуманитарно-техническая академия, г. Кокшетау, Республика Казахстан
E-mail: themoon_22@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2010-9591

Авторлар туралы ақпарат:
Пей Гао – PhD студент, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: gao18698124174@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-4680-4544
Бажан Туребекова – негізгі автор, PhD, ғылыми тағылымдамадан өтуші, Лондондағы Кинг Колледжі, Лондон қ., Ұлыбритания
E-mail: k24123217@kcl.ac.uk
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0946-9211
Дамира Казбекова - PhD, сеньор-лектор, Гуманитарлы-техникалық академия, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: themoon_22@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2010-9591

IRSTI 06.71.07 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.23**
UDC 338.43:330.15:626.8(574.52)

A.E. Kapayeva[1], A.B. Moldasheva[2], L.K. Dzhakisheva[3], G.Y. Amalbekova[3*]

[1] Department of Economics, Kazakh Automobile and Road Institute,
Almaty, 050061, Republic of Kazakhstan
[2] International University of Tourism and Hospitality,
Turkestan,161200, Republic of Kazakhstan
[3] M.Kh. Dulaty Taraz University,
Taraz, 080000, Republic of Kazakhstan
*e-mail: baken_t@mail.ru

ADAPTIVE MANAGEMENT OF IRRIGATION WATER RESOURCES UNDER INCREASING DROUGHT RISK: THE CASE OF THE ZHAMBYL REGION, KAZAKHSTAN

Abstract

This study examines how adaptive irrigation water management can enhance the resilience of irrigated agriculture amid increasing drought risk in the Zhambyl region of southern Kazakhstan. The analysis uses official statistical data for 2015-2024 on water withdrawal from natural sources, water transport losses, irrigation water use, total irrigated area, irrigated area equipped with water-saving technologies, and total output of major crops. We apply Pearson correlation analysis and multiple linear regression (OLS) to identify the determinants of irrigation water availability under drought conditions, and we verify the reliability of the estimates through robustness checks, including robust standard errors, leave-one-out estimation, alternative model specifications, and bootstrap resampling.

The results demonstrate that irrigation water availability is most strongly associated with the volume of water conveyed through the irrigation network, captured by water transport losses ($\beta = 0.131$; $p = 0.001$), while total crop output has a weaker negative effect ($\beta = -0.026$; $p = 0.079$). The model explains 81.3% of the variation in irrigation water availability ($F = 15.24$; $p = 0.003$). The effect of conveyed water volume remains stable in all robustness checks, whereas the effect of crop output is less robust. The share of conveyance losses in total withdrawal increased from 25% to 37–41%, indicating that improvements in irrigation water availability have been achieved at the cost of high non-productive losses in the irrigation network.

The findings highlight the need to rehabilitate irrigation canals, modernize pumping infrastructure, expand water-saving technologies, and integrate drought risk into water allocation planning. The study contributes to achieving the Sustainable Development Goals (SDGs), particularly SDG 6 (Clean Water and Sanitation) and SDG 13 (Climate Action), by providing empirically grounded and policy-relevant insights for sustainable water resource management in arid regions.

Keywords: adaptive management, irrigation, water stress, drought risk, agriculture, climate change Zhambyl region.

Introduction

Climate aridity has become a systemic constraint on water management and agricultural development in Kazakhstan, particularly in the south. Increasing drought frequency, glacier retreat, and declining precipitation intensify pressure on surface water resources [1-3]. Agriculture accounts for 60-65% of total water withdrawal, while infrastructure inefficiencies significantly reduce effective water availability [4].

Recent studies highlight that climate variability increases systemic risks for irrigation-dependent regions and requires a transition from reactive allocation to adaptive water management [5, 6]. In Central Asia, adaptive governance and institutional coordination are increasingly emphasized as critical elements of resilience [7].

Optimization and economic-mathematical models are widely used to improve irrigation efficiency [8, 9]. However, many remain based on stationary hydrological assumptions and insufficiently incorporate extreme drought scenarios [10, 11].

Technological modernization, digital monitoring, and water-saving irrigation systems are recognized as key instruments for enhancing system performance under scarcity conditions [12, 13]. Empirical evidence from arid and Mediterranean regions confirms the importance of upgrading infrastructure and adapting institutions [14-18].

Integrated water-food nexus approaches further stress the need to move beyond volume-based allocation toward efficiency-oriented strategies [19].

In Kazakhstan, transboundary dynamics and regional institutional constraints compound water governance challenges [20, 21]. Despite growing attention to drought diagnostics [22], empirical integration of climate risk indicators into regional irrigation planning remains limited.

Against this background, this study develops and empirically tests an adaptive irrigation water management framework under increasing drought risk, using the Zhambyl region as a case study.

This study aims to develop and empirically test an adaptive irrigation water management approach under increasing drought risk, using the Zhambyl region as a case study. The research applies an integrated economic–statistical modeling framework to quantify how climatic variability and infrastructure-related losses affect irrigation water availability and to evaluate their marginal effects under drought conditions.

The study's scientific novelty lies in empirically modeling irrigation water availability as a function of both climate-sensitive and infrastructure-efficiency parameters, thereby bridging drought diagnostics and operational irrigation management. Unlike conventional stationary allocation models, the proposed approach incorporates variability-responsive indicators and enables adaptive adjustment of irrigation planning based on quantified factor contributions.

The practical significance of the research lies in providing quantitative evidence to support regional water allocation decisions, prioritize infrastructure modernization, reduce non-productive water losses, and integrate drought-related risks into irrigation planning strategies. The findings may help strengthen the resilience of irrigated agriculture in Kazakhstan and other arid regions facing increasing climate-induced water stress.

Materials and methods of research

Description of the area

The Zhambyl region is located in southern Kazakhstan and is one of the country's key agricultural areas, where crop production largely depends on irrigation. The region covers about 14.4 million ha (about 5% of Kazakhstan's territory). It includes the city of Taraz and ten administrative districts, with a population of about 1.22 million people, most of whom live in rural areas.

Water resources mainly come from runoff from the transboundary Shu, Talas, and Assa rivers, increasing the regional water management system's vulnerability to hydrological variability and droughts. The climate is sharply continental and arid, with average annual precipitation of 120-300 mm, mostly occurring in the winter-spring period. The growing season lasts about 205-225 days, making irrigation critical for agricultural production.

More than 80% of the territory is classified as desert and semi-desert zones. Groundwater occurs at depths of 2-30 m, providing additional water potential while increasing the risk of secondary soil salinization under inefficient irrigation practices.

Data collection and processing

The study uses a quantitative analytical design to identify and estimate relationships among drought conditions, irrigation water availability, and structural characteristics of water use in the Zhambyl region.

The empirical analysis draws on official annual statistical data from the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan for 2015-2024. The dataset includes indicators of water withdrawal from natural sources, water transport losses, irrigation water use in agriculture, total irrigated area, irrigated area equipped with water-saving technologies, and total output of major crops.

These indicators provide an integrated representation of hydrological supply, infrastructure performance, technological modernization, and agricultural production intensity, forming the empirical basis for subsequent correlation and regression analysis.

Data preprocessing included verifying internal consistency, conducting descriptive statistical analysis, detecting outliers, and harmonizing measurement units to ensure temporal comparability. We paid particular attention to interannual variability and structural changes in irrigation development, which are essential for evaluating adaptive irrigation water management under increasing drought risk.

Given the short annual time series (2015-2024), the subsequent analysis adopted a parsimonious econometric specification to avoid overparameterization and ensure statistical interpretability.

Research process

The research process followed a structured sequence of analytical stages to identify the determinants of irrigation water availability under increasing drought risk and substantiate adaptive irrigation water management approaches.

In the first stage, the study area was characterized by climatic conditions, hydrological features, irrigation dependence, and institutional context, providing the environmental and spatial framework for the empirical analysis and justifying the selection of the Zhambyl region as a representative drought-prone agricultural system.

In the second stage, we compiled and systematized official statistical data for 2015-2024. The dataset included indicators of water withdrawal, water transport losses, irrigation water use, irrigated area, adoption of water-saving technologies, and agricultural output. Data preprocessing involved verifying consistency, harmonizing measurement units, and preparing a balanced time series to ensure temporal comparability and econometric validity.

In the third stage, Pearson correlation analysis assessed the strength and direction of relationships between irrigation water availability and the explanatory variables, enabling preliminary identification of statistically relevant factors and detection of multicollinearity.

In the fourth stage, multiple linear regression using ordinary least squares (OLS) was conducted to quantify the marginal effects of infrastructural and climatic factors on irrigation water availability. The model specification was refined based on statistical significance tests and multicollinearity diagnostics to ensure stability, interpretability, and econometric robustness.

In the final stage, the empirical results were interpreted within the adaptive irrigation water management framework and used to develop evidence-based recommendations to improve water-use efficiency, reduce non-productive losses, enhance infrastructure performance, and strengthen climate-responsive irrigation planning.

Variables and analytical methods

To operationalize the research objective, namely, the empirical assessment of adaptive irrigation water management under increasing drought risk, we developed an econometric modeling framework.

The dependent variable (Y) represents irrigation water availability under drought conditions (%), defined as the ratio of effective irrigation water supply to estimated irrigation demand. This indicator proxies the irrigation system's adaptive capacity under hydrological stress.

The explanatory variables were selected to capture hydrological supply, infrastructure efficiency, technological modernization, and agricultural production intensity:

X_1 - water withdrawal from natural sources (million m^3);

X_2 - water transport losses (million m^3);

X_3 - water use for irrigation, land watering and agricultural water supply (million m^3 $year^{-1}$);

X_4 - total irrigated area (thousand ha);

X_5 - irrigated area equipped with water-saving technologies (thousand ha);

X_6 - total output of major crops (thousand tonnes).

All variables are annual indicators for 2015-2024.

In the first stage, we applied Pearson correlation analysis to assess pairwise relationships and detect multicollinearity. Given the short time series (n = 10), we adopted a parsimonious regression specification to avoid overparameterization. Based on statistical significance and multicollinearity diagnostics (Variance Inflation Factor), only robust predictors were retained in the final model.

The empirical model is specified as:

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 X_{2t} + \beta_2 X_{6t} + \varepsilon_t \qquad (1)$$

where $t$denotes time (2015-2024) and $\varepsilon_t$is the error term.

Ordinary least squares (OLS) estimation was used to quantify marginal effects. We evaluated model adequacy using the coefficient of determination (R^2), adjusted R^2, F-statistics, and parameter significance tests. Given the limited sample size (n = 10), the reliability of the estimated coefficients was verified through a set of robustness checks: (i) residual diagnostics (Shapiro-Wilk and Jarque-Bera normality tests, Breusch-Pagan heteroskedasticity test, Durbin-Watson and Breusch-Godfrey autocorrelation tests, Ramsey RESET specification test, variance inflation factors); (ii) heteroskedasticity-consistent (HC3) and Newey-West (HAC, one lag) standard errors; (iii) influence analysis based on Cook's distance and leave-one-out re-estimation; (iv) alternative specifications including a linear time trend, an additional control variable (X_5), a log-log form and first differences; (v) pairs bootstrap confidence intervals (5,000 replications) and a

permutation test of the F-statistic (10,000 permutations); (vi) leave-one-out cross-validation of predictive accuracy. Given the limited sample size, we interpret the results as indicative rather than definitive.

Results and their discussion

Interannual dynamics of irrigation water use and agricultural indicators.

During 2015-2024, irrigation systems in the Zhambyl region operated under persistent water scarcity and strong dependence on climatic and infrastructural constraints. Irrigation water availability showed noticeable interannual variability but gradually stabilized in the later years of the study period.

As shown in Fig. 1, irrigation water availability improved after 2020, coinciding with the expansion of irrigated areas and increased adoption of water-saving technologies. At the same time, water withdrawal from natural sources displayed pronounced interannual variability, reflecting hydrological fluctuations and institutional features of water allocation.

Water transport losses remained substantial throughout the period, and their share of total water withdrawal increased from 25.0% in 2015 to 40.7% in 2022 and 37.4% in 2024, indicating structural inefficiencies in irrigation infrastructure and a high share of non-productive water losses. In parallel, the area equipped with water-saving technologies increased more than ninefold over the study period (from 8.1 to 76.6 thousand ha), suggesting gradual structural adaptation toward elements of adaptive irrigation water management.

These descriptive dynamics provide the empirical foundation for subsequent correlation and regression analysis.

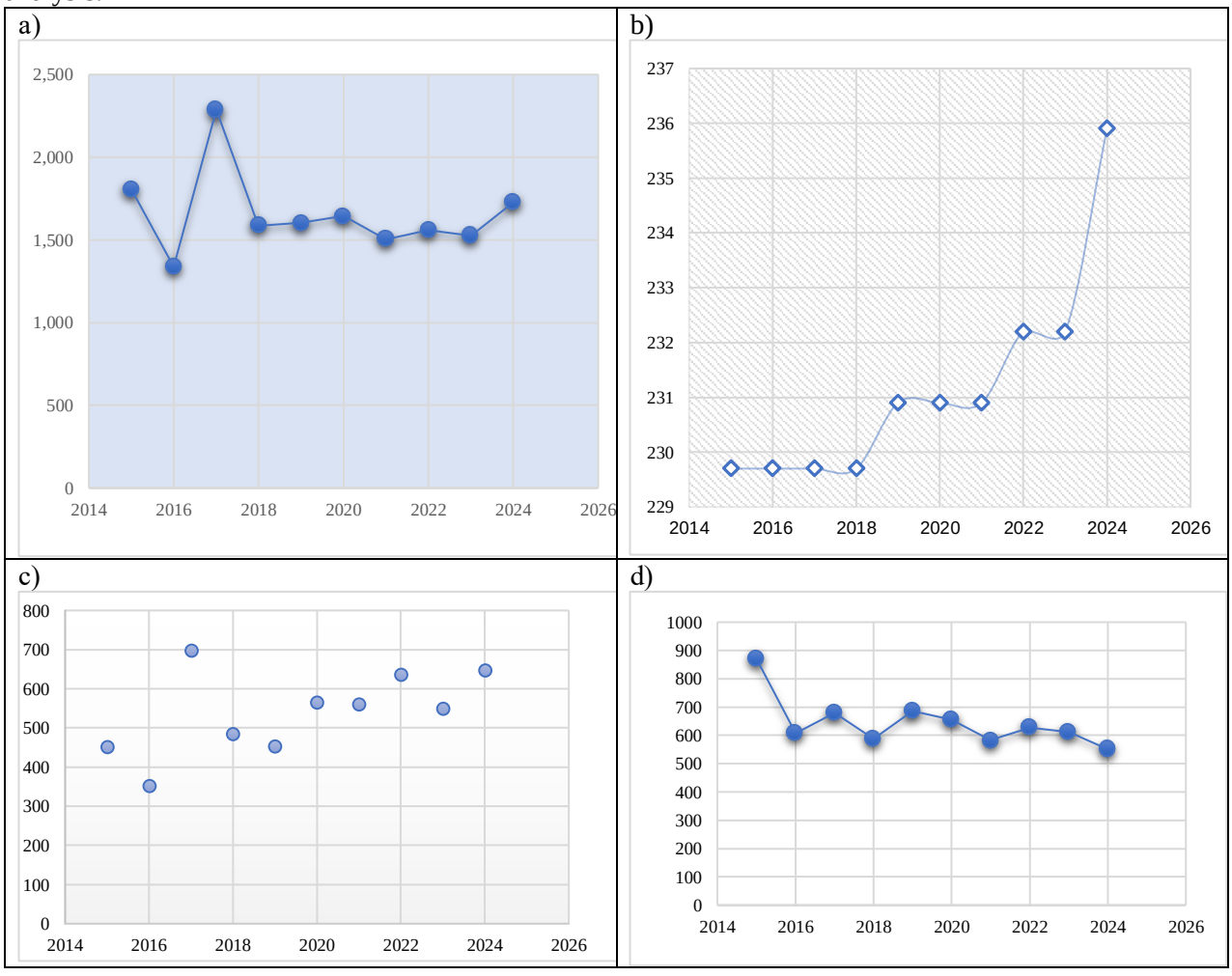

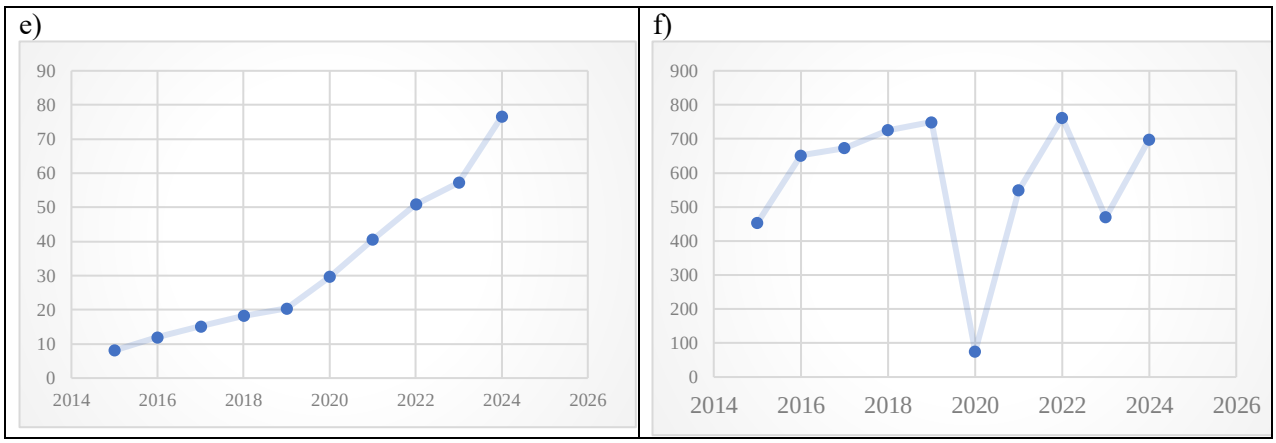

Figure 1. Dynamics of water use, irrigation development, and agricultural production in the Zhambyl region (2015-2024): a) withdrawal of water from natural sources, million m³; b) total irrigated areas, (thous. ha); c) water transport losses, million m³; d) water use for irrigation, land watering, and agricultural water supply, million m³ year⁻¹; e) irrigated area with water-saving technologies (thous. ha); f) total output of main crops, kt.

Note: own elaboration based on official statistical data of the Committee on Statistics

Correlation analysis. At the first stage of the empirical investigation, Pearson correlation analysis was performed to assess the strength and direction of relationships between irrigation water availability under drought conditions (Y) and the explanatory variables (X_1-X_6) (Table 1).

This procedure identified statistically relevant associations and potential multicollinearity among the variables, providing the analytical foundation for subsequent regression modeling.

Table 1. Variables for assessing irrigation water availability under drought (2015-2024)

	Y (%)	X_1 (million m³)	X_2 (million m³)	X_3 (million m³ year⁻¹)	X_4 (thousand ha)	X_5 (thousand ha)	X_6 (thousand tonnes)
2015	75.6	1805	451	871	229.7	8.1	452.6
2016	55.0	1338	352	608	229.7	12.0	651.5
2017	88.8	2287	697	679	229.7	15.1	672.5
2018	61.6	1587	484	587	229.7	18.2	726.0
2019	63.9	1603	452	685	230.9	20.4	749.6
2020	94.35	1644	565	655	230.9	29.7	75.5
2021	93.01	1504	560	582.6	230.9	40.6	548.6
2022	99.99	1559	635	627.7	232.2	50.9	762.0
2023	92.74	1527	549	611	232.4	57.2	470.0
2024	93.26	1727.5	646	551	235.9	76.6	698.4
Note: developed by the authors							

The strongest positive association with irrigation water availability (Y) was observed for water transport losses (X_2) ($r = 0.84$; $p = 0.003$), followed by irrigated area equipped with water-saving technologies (X_5) ($r = 0.68$; $p = 0.032$). Because absolute conveyance losses increase with the volume of water moving through the canal network, X_2 reflects the volume of water actually conveyed to irrigated fields at the current infrastructure efficiency level.

Total irrigated area (X_4) exhibited a moderate positive relationship with irrigation water availability ($r = 0.54$). In contrast, water withdrawal from natural sources (X_1) showed a weak association ($r = 0.27$), indicating limited effectiveness of extensive water abstraction strategies.

A negative correlation was identified between irrigation water availability and total agricultural output (X_6) ($r = -0.32$), suggesting that higher production intensity may increase pressure on irrigation systems under drought conditions (Table 2).

Table 2. Pearson correlation coefficient matrix

Variable	Y	X1	X2	X3	X4	X5	X6
Y	1.000						

X1	0.271	1.000					
X2	0.837	0.612	1.000				
X3	-0.155	0.376	-0.246	1.000			
X4	0.536	-0.099	0.479	-0.474	1.000		
X5	0.675	-0.183	0.552	-0.590	0.941	1.000	
X6	-0.315	0.028	0.025	-0.257	0.121	0.068	1.000
Note: Pearson correlation coefficients are reported. Annual data for 2015-2024							

A very high correlation between X_4 and X_5 (r = 0.94) indicates multicollinearity between these two land-use indicators, both of which are also moderately correlated with X_2 (r = 0.48 and r = 0.55). Water withdrawal (X_1) is correlated with X_2 (r = 0.61), since conveyance losses form part of the withdrawn volume. To ensure model stability, these variables were not included jointly with X_2 in the baseline specification. Based on statistical relevance, theoretical consistency, and multicollinearity diagnostics, X_2 and X_6 were retained as the key explanatory variables in the final model specification; the correlation between them is negligible (r = 0.03; VIF = 1.00).

Trend analysis further supports these results. As shown in Fig. 2, water transport losses (X_2) exhibit a positive temporal trend and a strong positive correlation with irrigation water availability (r = 0.837), reflecting the importance of the volume of water conveyed through the irrigation network. In contrast, agricultural output (X_6) demonstrates greater interannual variability and a weak negative correlation with irrigation water availability (r = −0.315), reflecting the influence of climate-related variability (Fig. 3). These patterns are consistent with the regression specification and underscore the role of irrigation infrastructure performance and climate risk integration in irrigation water management.

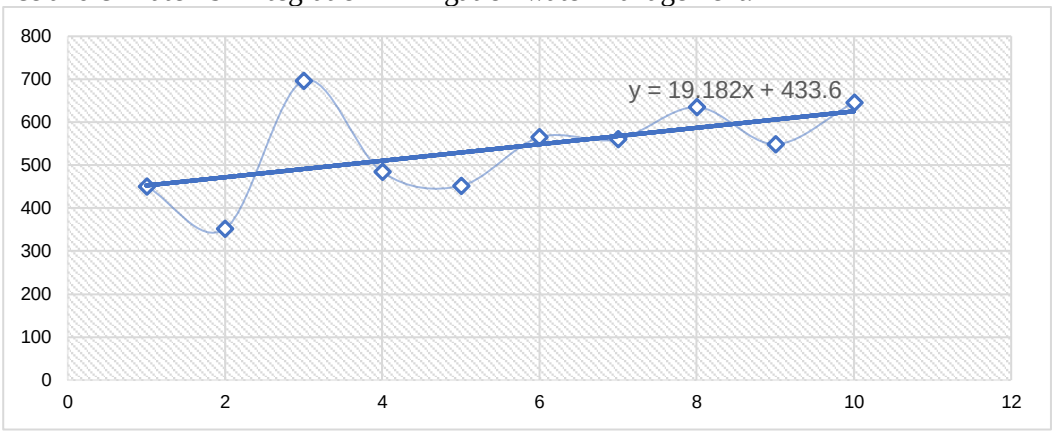

Figure 2. Linear trend of water transport losses (X_2) in the Zhambyl region (2015–2024)
Source: own elaboration

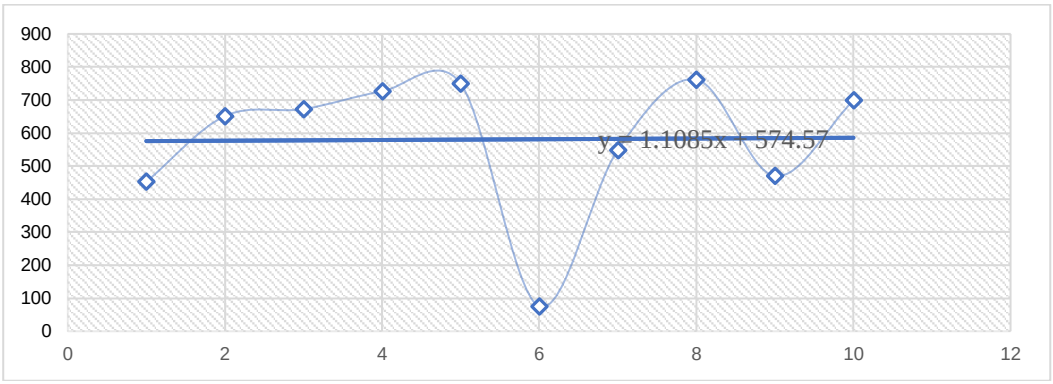

Figure 3. Linear trend of total agricultural output (X_6) in the Zhambyl region (2015-2024)
Note: developed by the authors

Regression analysis

To quantitatively assess the influence of key factors on irrigation water availability under drought conditions, a multiple linear regression model was estimated.

The final specification is:

$$Y_t = 26.48 + 0.131X_{4t} - 0.026X_{6t} \quad (2)$$

where:

Y_t - irrigation water availability under drought conditions (%)

X_{2t} - water transport losses (million m³)

X_{6t} - total output of major agricultural crops (thousand tonnes).

Analysis of variance confirms the overall statistical significance of the model ($F = 15.24$; $p = 0.0028$). The model explains 81.3% of the variation in irrigation water availability ($R^2 = 0.813$; adjusted $R^2 = 0.760$).

The coefficient associated with X_2 is positive and statistically significant at the 1% level ($p = 0.001$): an increase in X_2 by 10 million m³ is associated with an increase in irrigation water availability of about 1.3 percentage points. Because conveyance losses grow with the volume of water conveyed, this coefficient does not imply a beneficial effect of losses; it shows that improvements in water availability in the region have been achieved mainly by increasing the volume of water supplied through a network with high losses rather than by improving conveyance efficiency.

The coefficient for X_6 is negative and significant at the 10% level ($p = 0.079$), reflecting the pressure exerted by agricultural production intensity under drought conditions.

The standardized coefficients ($\beta^* = 0.85$ for X_2 and $\beta^* = -0.34$ for X_6) confirm that X_2 is the dominant factor in the model.

Robustness checks

Given that the model is estimated on 10 annual observations (2015-2024), a set of robustness checks was performed to assess the reliability of the estimated coefficients (Table 3).

Table 3. Robustness checks of the regression model of irrigation water availability (2015-2024)

Specification	**X_2: β (p)**	**X_6: β (p)**	**R^2**
1. Baseline OLS	0.131 (0.001)	−0.026 (0.079)	0.813
2. HC3 robust standard errors	0.131 (0.005)	−0.026 (0.299)	0.813
3. Newey–West HAC standard errors (1 lag)	0.131 (<0.001)	−0.026 (0.029)	0.813
4. Excluding 2020 (influential observation)	0.136 (0.002)	−0.048 (0.097)	0.829
5. Leave-one-out, range of 10 estimations	0.118…0.159 (≤0.011)	−0.048…−0.022 (0.034–0.133)	0.720–0.895
6. Baseline + linear time trend	0.104 (0.007)	−0.026 (0.054)	0.882
7. Baseline + X_5	0.102 (0.007)	−0.028 (0.040)	0.890
8. Log–log specification (elasticities)	0.886 (0.001)	−0.078 (0.174)	0.808
9. First differences	0.111 (<0.001)	−0.020 (0.027)	0.927
10. Pairs bootstrap, 95% CI (5,000 replications)	[0.081; 0.195]	[−0.076; −0.006]	–
Note: p-values are reported in parentheses; dependent variable – irrigation water availability under drought conditions (Y, %). Source: authors' calculations.			

Residual diagnostics do not reveal violations of the main OLS assumptions. The residuals are normally distributed (Shapiro–Wilk $W = 0.966$, $p = 0.854$; Jarque–Bera $p = 0.806$), the Breusch–Pagan test does not indicate heteroskedasticity ($LM = 4.47$, $p = 0.107$), and the Ramsey RESET test does not indicate functional form misspecification ($F = 1.91$, $p = 0.216$). Multicollinearity is absent (VIF = 1.00). The Durbin–Watson statistic ($DW = 0.84$) falls within the inconclusive zone for $n = 10$ and two regressors ($dL = 0.70$; $dU = 1.64$), and the Breusch–Godfrey test indicates borderline first-order autocorrelation ($LM = 3.81$, $p = 0.051$); therefore, Newey–West standard errors and a first-difference specification were additionally estimated.

The coefficient of X_2 is highly stable. It remains positive and significant at the 1% level under HC3 and Newey–West standard errors, when the most influential observation (2020, Cook's distance = 1.11) is excluded, in all ten leave-one-out re-estimations (β ranges from 0.118 to 0.159, $p \leq 0.011$), after adding a linear time trend or the water-saving technology variable (X_5), and in the log–log and first-difference specifications. The 95% bootstrap confidence interval for the X_2 coefficient [0.081; 0.195] does not include zero, and the permutation test confirms the overall significance of the model ($p = 0.002$).

The effect of X_6 is less robust. Its sign remains negative in all specifications, and the bootstrap confidence interval [−0.076; −0.006] does not include zero; however, its significance depends on the estimator: it is significant under Newey–West standard errors ($p = 0.029$), in the first-difference model ($p = 0.027$) and after adding X_5 ($p = 0.040$), but not under HC3 standard errors ($p = 0.299$) or in the log–log specification ($p = 0.174$). Therefore, the effect of agricultural output on irrigation water availability is interpreted as indicative.

Leave-one-out cross-validation yields a prediction error (RMSE = 10.4 percentage points) higher than the in-sample error (RMSE = 6.7 percentage points), with a predictive Q^2 of 0.55, indicating moderate out-of-sample predictive capacity. Overall, the robustness checks confirm the reliability of the main finding regarding X_2, while the results for X_6 and the predictive accuracy of the model should be interpreted with caution given the short time series. Extending the series and using district-level panel data would further increase the reliability of the estimates.

Trend analysis

To examine long-term dynamics, linear time-trend models were estimated for irrigation water availability and the key explanatory variables:

$$Y_t = 61.70 + 3.66t \quad (3)$$
$$X_{4t} = 433.60 + 19.18t$$
$$X_{6t} = 574.57 + 1.11t$$

The time trend is statistically significant for irrigation water availability ($R^2 = 0.46$; $p = 0.031$) and significant at the 10% level for water transport losses ($R^2 = 0.30$; $p = 0.099$), whereas agricultural output shows no significant trend ($R^2 < 0.01$; $p = 0.965$).

The positive time trend in irrigation water availability (Y) aligns with the upward trajectory of water transport losses (X_2), suggesting that increased availability has been accompanied by a growing volume of water conveyed through the network and rising non-productive losses.

In contrast, agricultural output (X_6) shows greater interannual variability, reflecting climate-driven fluctuations and indicating that it is largely exogenous relative to irrigation water availability.

Overall, the correlation, regression, and trend analyses suggest that, under drought conditions, irrigation water availability in the Zhambyl region is primarily associated with the volume of water conveyed through the irrigation network (X_2) and, to a lesser extent, with climatic pressure reflected in production variability (X_6). Total water withdrawal (X_1) and irrigated area (X_4) show comparable explanatory power.

These findings support a transition from volume-oriented water management strategies toward adaptive, efficiency-based approaches aimed at reducing non-productive losses and strengthening system resilience under increasing drought risk. The robustness checks confirm the stability of the main result, although the short time series (2015-2024) requires cautious interpretation.

Based on the empirical results, a set of adaptive irrigation water management measures was formulated (Table 4). These measures are derived from the statistically significant determinants identified in the regression analysis and aim to enhance system resilience through reduction of non-productive water losses, improvement of conveyance efficiency, climate-responsive planning, and institutional strengthening.

The regression results indicate that irrigation water availability depends on the volume of water conveyed through a network in which the share of conveyance losses increased from 25.0% to 37.4% of total withdrawal over 2015-2024. Therefore, rehabilitation of irrigation canals and modernization of pumping infrastructure are prioritized as key interventions to reduce conveyance losses and to ensure that the same level of water availability can be achieved with smaller withdrawal volumes.

At the same time, the negative association between irrigation water availability and production variability highlights the influence of climatic pressure. This finding supports the integration of drought indicators and seasonal climate forecasts into water allocation planning, shifting from static allocation schemes toward flexible and adaptive management mechanisms.

Expansion of water-saving irrigation technologies and digital monitoring systems may further enhance operational efficiency and improve adaptive capacity at both system and farm levels. Strengthening water user associations is proposed as a complementary institutional measure to improve coordination, collective decision-making, and compliance with adaptive water allocation rules.

Overall, the proposed framework supports a transition from volume-oriented water management toward an adaptive, efficiency-based approach better suited to arid regions facing increasing drought risk.

Table 3. Adaptive irrigation water management measures under increasing drought risk

Problem	Adaptive management measure	Implementation mechanism	Expected effect
High water conveyance losses	Rehabilitation of irrigation canals	Canal lining, replacement of deteriorated structures	Reduction of non-productive water losses

Degraded pumping infrastructure	Modernization of pumping equipment	Energy-efficient pumps, automated control systems	Improved reliability and efficiency of water supply
Increasing drought risk	Climate-responsive water allocation planning	Use of drought indices and seasonal forecasts	Enhanced system resilience to climate variability
Low adoption of water-saving technologies	Expansion of drip and sprinkler irrigation	Subsidies, concessional financing, equipment leasing	Reduced water consumption per unit area
Weak control of water distribution	Digital monitoring of irrigation systems	Sensors, SCADA systems, online platforms	Real-time control and loss reduction
Low farmer awareness	Capacity-building and training programs	Demonstration plots, extension services	Improved on-farm water management practices
Fragmented governance	Strengthening water user associations	Institutional and financial support	Improved coordination and collective management
Note: Measures are proposed by the authors			

Conclusions

This study provides an empirical assessment of the determinants of irrigation water availability under increasing drought risk and substantiates adaptive irrigation management approaches in the Zhambyl region of Kazakhstan.

Based on official statistical data for 2015–2024, the following conclusions are drawn:

1. Irrigation water availability has stabilized in recent years; however, the system remains vulnerable to climatic variability and structural constraints, indicating persistent systemic risks.

2. Absolute water withdrawal volumes are not a decisive determinant of irrigation sustainability, confirming the limited effectiveness of supply-oriented management strategies under growing water scarcity.

3. Irrigation water availability is positively and statistically significantly associated with the volume of water conveyed through the irrigation network (X_2), and this result is robust to alternative estimators, specifications and sample variations. At the same time, the rising share of conveyance losses indicates that improvements in availability have been achieved through inefficient infrastructure, underscoring the priority of canal rehabilitation.

4. Climatic pressure, reflected in production variability, shows a negative association with irrigation water availability; this effect is less robust and should be considered indicative, and its impact may be mitigated through adaptive management measures.

5. Adaptive irrigation water management – focused on efficiency improvement, reduction of non-productive losses, infrastructure modernization, digital monitoring, and strengthened institutional coordination – represents a key pathway for enhancing resilience under climate change.

6. The findings provide an empirical basis for regional irrigation planning and may inform national policies on sustainable water resource management and climate adaptation in agriculture.

Future research should integrate econometric modeling with hydrological simulation and remote sensing to better capture spatial and temporal variability of irrigation water availability and strengthen decision-support tools.

REFERENCE:

1 United Nations Framework Convention on Climate Change. (2025) Nationally determined contribution of the Republic of Kazakhstan to the global response to climate change until 2035. [Electronic resource] — URL: https://unfccc.int (accessed: 10.05.2026)

2 World Bank Group, Asian Development Bank. (2021) Climate risk country profile: Kazakhstan. [Electronic resource] — URL: https://www.adb.org (accessed: 10.05.2026)

3 Salnikov V., Turulina G., Polyakova S., Petrova Y., Skakova A. (2015) Climate change in Kazakhstan during the past 70 years. Quaternary International, 358, 77–82. https://doi.org/10.1016/j.quaint.2014.09.008

4 Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2022) AQUASTAT country profile: Kazakhstan. [Electronic resource] — URL:https://www.fao.org/aquastat (accessed: 10.05.2026)

5 Gao Y., Ding D., Zhang Y., Li P., Li K., Ruan T., Han Y., Ma C. (2025) Evaluation of carrying capacity of agricultural water and soil resources and targeted regional management in Northwest China. Journal of Environmental Management, 395, 127841. https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2025.127841

6 United Nations Convention to Combat Desertification. (2021) Regional strategy for drought risk management and mitigation in Central Asia 2021–2030. [Electronic resource] — URL: https://www.unccd.int (accessed: 10.05.2026)

7 Sharipova B., Chemayeva N. (2022) Adaptive water governance in Central Asia: un-puzzling the concept. Central Asian Journal of Water Research, 8(2), 1–18. https://doi.org/10.29258/CAJWR/2022-R1.v8-2/1-18.eng

8 Kumari A., Pathania T. (2026) Comprehensive review of optimization and surrogate models for agricultural water resources and reservoir water management. Agricultural Systems, 231, 104562. https://doi.org/10.1016/j.agsy.2025.104562

9 Xie X., Wu Z., Xie Y., Wang B., Hu J. (2025) Agricultural water production function-driven water resources optimization model for irrigation management under extreme drought. Journal of Hydrology: Regional Studies, 62, 102974. https://doi.org/10.1016/j.ejrh.2025.102974

10 Aein R., Seifi A., Zahedi Rad V., Mousavi S.J. (2026) A system dynamics model for agricultural water management in Shapour River basin using sustainable irrigation policy design under water scarcity and salinity. Environmental Development, 58, 101396. https://doi.org/10.1016/j.envdev.2025.101396

11 Liu Y., Vrachioli M., Li H., Wang Y., Sauer J. (2025) Sustainable water and emissions management in agriculture: the water–emissions–food nexus in China. Resources, Environment and Sustainability, 19, 100187. https://doi.org/10.1016/j.resenv.2024.100187

12 Naqvi S.M.Z.A., Hussain S., Awais M., Tahir M.N., Saleem S.R., Al-Yarimi F.A.M., Ashurov M., Saidani O., Khan M.I., Wu J., Wei Z., Hu J. (2025) Climate-resilient water management: leveraging IoT and AI for sustainable agriculture. Egyptian Informatics Journal, 30, 100691. https://doi.org/10.1016/j.eij.2025.100691

13 Dari J., Lo Presti S., Brocca L. (2025) Irrigation monitoring from satellite at hyper-high resolution: paving the way for remote-sensing-based agricultural water management support services. Agricultural Water Management, 317, 109627. https://doi.org/10.1016/j.agwat.2025.109627

14 Pulighe G., Belocchi A., Tani A.C., Lupia F. (2025) Impacts of agricultural management practices on water cycle, soil erosion and crop yields in a Mediterranean agroecosystem. Science of the Total Environment, 995, 180111. https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2025.180111

15 El Fartassi I., Metcalfe H., El Alami R., Diarra A., Alonso-Chavez V., Waine T.W., Zawadzka J., Milne A.E., Corstanje R. (2025) Adaptations in agricultural water management in arid regions: modelling farmer behaviour and cooperation on irrigation sustainability in Morocco. Agricultural Water Management, 319, 109789. https://doi.org/10.1016/j.agwat.2025.109789

16 Bednář M., Pavelková R., Netopil P., Šarapatka B. (2025) Czech farmers' perspectives on sustainable agriculture and water management: implications for climate change adaptation. Agricultural Water Management, 313, 109470. https://doi.org/10.1016/j.agwat.2025.109470

17 Nsiri N., Kleftodimos G., Drogué S. (2025) Efficiency of agricultural systems in Morocco: a meta-frontier analysis of resource use and water management. Agricultural Water Management, 321, 109912. https://doi.org/10.1016/j.agwat.2025.109912

18 Rosado V., Bravo G., Vaca V., Menoscal Menoscal M., Garces D., Larreta E., Mulas M. (2025) Morphometric watershed prioritization for sustainable agriculture and water management on Santa Cruz Island, Galápagos. Environmental and Sustainability Indicators, 27, 100843. https://doi.org/10.1016/j.indic.2025.100843

19 Nguyen Thi Thu H., Trinh Phuong N., Pham Anh T., Vu Thi Ngoc T. (2025) Unveiling Vietnam's trade dynamics: the perspective of virtual water on agricultural products trade for sustainable water resource management. Journal of Cleaner Production, 503, 145430. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2025.145430

20 Amanbayeva B.S., Zhaparkulova E.D., Mustafayev M.G., Mosiej D. (2021) Assessment and method of water resources management in the Asa River Basin. Natural Systems and Resources, 11(2), 49–55. https://doi.org/10.15688/nsr.jvolsu.2021.2.6

21 World Bank. (2020) Kazakhstan resilient landscapes restoration project: environmental and social management framework (ESMF). [Electronic resource] — URL: https://documents.worldbank.org (accessed: 10.11.2026)

22 Sadrtdinova R., Corzo Perez G.A., Solomatine D.P. (2024) Improved drought forecasting in Kazakhstan using machine and deep learning: a non-contiguous drought analysis approach. Hydrology Research, 55(2), 237–261. https://doi.org/10.2166/nh.2024.154

АДАПТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ИРРИГАЦИОННЫМИ ВОДНЫМИ РЕСУРСАМИ В УСЛОВИЯХ УСИЛЕНИЯ РИСКА ЗАСУХИ: НА ПРИМЕРЕ ЖАМБЫЛСКОЙ ОБЛАСТИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье исследуется роль адаптивного управления водными ресурсами орошения в повышении устойчивости орошаемого земледелия в условиях нарастающего риска засухи на примере Жамбылской области на юге Казахстана. Исследование основано на официальных статистических данных за 2015–2024 гг. о заборе воды из природных источников, потерях воды при транспортировке, использовании воды на орошение, площади орошаемых земель, в том числе с водосберегающими технологиями, и валовом сборе основных сельскохозяйственных культур. Для выявления факторов водообеспеченности орошения в условиях засухи применяются корреляционный анализ Пирсона и множественная линейная регрессия (МНК), надежность оценок подтверждена проверкой на устойчивость, включая стандартные ошибки в форме Уайта и Ньюи–Уэста,

поочередное исключение наблюдений, альтернативные спецификации модели и метод повторных выборок (бутстреп).

Полученные результаты свидетельствуют о том, что водообеспеченность орошения в наибольшей степени зависит от объема воды, подаваемой по оросительной сети, который отражает показатель потерь воды при транспортировке (β = 0,131; p = 0,001), тогда как влияние валового сбора сельскохозяйственных культур отрицательное и менее выраженное (β = −0,026; p = 0,079). Модель объясняет 81,3 % вариации водообеспеченности (F = 15,24; p = 0,003). Влияние объема подаваемой воды сохраняется при всех вариантах проверки, тогда как влияние валового сбора менее устойчиво. Доля потерь при транспортировке в общем объеме забора воды возросла с 25 до 37–41 %, что свидетельствует о достижении роста водообеспеченности при значительных непроизводительных потерях в оросительной сети.

Результаты исследования обосновывают необходимость реконструкции оросительных каналов, модернизации насосной инфраструктуры, расширения водосберегающих технологий и учета риска засухи при планировании водораспределения. Работа вносит вклад в достижение Целей устойчивого развития (ЦУР), в частности ЦУР 6 (Чистая вода и санитария) и ЦУР 13 (Борьба с изменением климата), предоставляя эмпирически обоснованные и практически значимые выводы для устойчивого управления водными ресурсами в засушливых регионах.

Ключевые слова: адаптивное управление, орошение, водный стресс, риск засухи, сельское хозяйство, изменение климата, Жамбылская область.

ҚҰРҒАҚШЫЛЫҚ ҚАУПІНІҢ КҮШЕЮІ ЖАҒДАЙЫНДА ИРРИГАЦИЯЛЫҚ СУ РЕСУРСТАРЫН АДАПТИВТІ БАСҚАРУ: ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанның оңтүстігіндегі Жамбыл облысы мысалында құрғақшылық қаупінің күшеюі жағдайында суармалы егіншіліктің тұрақтылығын арттырудағы суару суын адаптивті басқарудың рөлі қарастырылады. Зерттеу 2015–2024 жылдардағы табиғи көздерден алынған су, тасымалдау кезіндегі су шығыны, суаруға жұмсалған су, суармалы жер көлемі, оның ішінде су үнемдейтін технологиялар енгізілген алқап және негізгі дақылдардың жалпы өнімі туралы ресми статистикалық деректерге негізделген. Құрғақшылық жағдайында суармалы жерлердің сумен қамтамасыз етілуіне әсер ететін факторларды анықтау үшін Пирсонның корреляциялық талдауы мен көптік сызықтық регрессия (ЕКӘ) қолданылды, бағалаулардың сенімділігі орнықты стандартты қателер, бақылауларды кезекпен алып тастау, модельдің балама нұсқалары және қайталама іріктеу әдісі (бутстреп) сияқты тұрақтылық тексерулерімен расталды.

Зерттеу нәтижелері суармалы жерлердің сумен қамтамасыз етілуі ең алдымен суару желісі арқылы берілетін су көлеміне тәуелді екенін көрсетеді. Бұл көлемді тасымалдау кезіндегі су шығыны көрсеткіші бейнелейді (β = 0,131; p = 0,001), ал дақылдардың жалпы өнімінің әсері теріс әрі әлсіздеу (β = −0,026; p = 0,079). Модель сумен қамтамасыз етілу өзгерісінің 81,3%-ын түсіндіреді (F = 15,24; p = 0,003). Берілетін су көлемінің әсері барлық тексерулерде сақталды, ал жалпы өнімнің әсері тұрақсыз болып шықты. Тасымалдау шығынының жалпы алынған судағы үлесі 25%-дан 37–41%-ға дейін өсті, бұл сумен қамтамасыз етілудің артуы суару желісіндегі айтарлықтай өнімсіз шығынмен қатар жүргенін көрсетеді.

Алынған нәтижелер суару каналдарын қайта жаңарту, сорғы инфрақұрылымын жаңғырту, су үнемдейтін технологияларды кеңейту және суды бөлуді жоспарлауда құрғақшылық қаупін ескеру қажеттілігін негіздейді. Зерттеу Тұрақты даму мақсаттарына (ТДМ), атап айтқанда ТДМ 6 (Таза су және санитария) және ТДМ 13 (Климаттың өзгеруіне қарсы іс-қимыл) қол жеткізуге үлес қосады, сондай-ақ құрғақ аймақтарда су ресурстарын тұрақты басқару бойынша эмпирикалық негізделген және практикалық маңызы бар қорытындылар ұсынады.

Негізгі сөздер: адаптивті басқару, ирригация, су тапшылығы, құрғақшылық қаупі, ауыл шаруашылығы, климаттың өзгеруі, Жамбыл облысы.

REFERENCES:

1 United Nations Framework Convention on Climate Change. (2025) Nationally determined contribution of the Republic of Kazakhstan to the global response to climate change until 2035. Available at: https://unfccc.int (accessed: 10.11.2026) [in English]

2 World Bank Group, Asian Development Bank. (2021) Climate risk country profile: Kazakhstan. Available at: https://www.adb.org (accessed: 10.11.2026) [in English]

3 Salnikov V., Turulina G., Polyakova S., Petrova Y., Skakova A. (2015) Climate change in Kazakhstan during the past 70 years. Quaternary International, 358, 77–82. https://doi.org/10.1016/j.quaint.2014.09.008 [in English]

4 Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2022) AQUASTAT country profile: Kazakhstan. Available at: https://www.fao.org/aquastat (accessed: 10.11.2026) [in English]

5 Gao Y., Ding D., Zhang Y., Li P., Li K., Ruan T., Han Y., Ma C. (2025) Evaluation of carrying capacity of agricultural water and soil resources and targeted regional management in Northwest China. Journal of Environmental Management, 395, 127841. https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2025.127841 [in English]

6 United Nations Convention to Combat Desertification. (2021) Regional strategy for drought risk management and mitigation in Central Asia 2021–2030. Available at: https://www.unccd.int (accessed: 10.11.2026) [in English]

7 Sharipova B., Chemayeva N. (2022) Adaptive water governance in Central Asia: un-puzzling the concept. Central Asian Journal of Water Research, 8(2), 1–18. https://doi.org/10.29258/CAJWR/2022-R1.v8-2/1-18.eng [in English]

8 Kumari A., Pathania T. (2026) Comprehensive review of optimization and surrogate models for agricultural water resources and reservoir water management. Agricultural Systems, 231, 104562. https://doi.org/10.1016/j.agsy.2025.104562 [in English]

9 Xie X., Wu Z., Xie Y., Wang B., Hu J. (2025) Agricultural water production function-driven water resources optimization model for irrigation management under extreme drought. Journal of Hydrology: Regional Studies, 62, 102974. https://doi.org/10.1016/j.ejrh.2025.102974 [in English]

10 Aein R., Seifi A., Zahedi Rad V., Mousavi S.J. (2026) A system dynamics model for agricultural water management in Shapour River basin using sustainable irrigation policy design under water scarcity and salinity. Environmental Development, 58, 101396. https://doi.org/10.1016/j.envdev.2025.101396 [in English]

11 Liu Y., Vrachioli M., Li H., Wang Y., Sauer J. (2025) Sustainable water and emissions management in agriculture: the water–emissions–food nexus in China. Resources, Environment and Sustainability, 19, 100187. https://doi.org/10.1016/j.resenv.2024.100187 [in English]

12 Naqvi S.M.Z.A., Hussain S., Awais M., Tahir M.N., Saleem S.R., Al-Yarimi F.A.M., Ashurov M., Saidani O., Khan M.I., Wu J., Wei Z., Hu J. (2025) Climate-resilient water management: leveraging IoT and AI for sustainable agriculture. Egyptian Informatics Journal, 30, 100691. https://doi.org/10.1016/j.eij.2025.100691 [in English]

13 Dari J., Lo Presti S., Brocca L. (2025) Irrigation monitoring from satellite at hyper-high resolution: paving the way for remote-sensing-based agricultural water management support services. Agricultural Water Management, 317, 109627. https://doi.org/10.1016/j.agwat.2025.109627 [in English]

14 Pulighe G., Belocchi A., Tani A.C., Lupia F. (2025) Impacts of agricultural management practices on water cycle, soil erosion and crop yields in a Mediterranean agroecosystem. Science of the Total Environment, 995, 180111. https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2025.180111 [in English]

15 El Fartassi I., Metcalfe H., El Alami R., Diarra A., Alonso-Chavez V., Waine T.W., Zawadzka J., Milne A.E., Corstanje R. (2025) Adaptations in agricultural water management in arid regions: modelling farmer behaviour and cooperation on irrigation sustainability in Morocco. Agricultural Water Management, 319, 109789. https://doi.org/10.1016/j.agwat.2025.109789 [in English]

16 Bednář M., Pavelková R., Netopil P., Šarapatka B. (2025) Czech farmers' perspectives on sustainable agriculture and water management: implications for climate change adaptation. Agricultural Water Management, 313, 109470. https://doi.org/10.1016/j.agwat.2025.109470 [in English]

17 Nsiri N., Kleftodimos G., Drogué S. (2025) Efficiency of agricultural systems in Morocco: a meta-frontier analysis of resource use and water management. Agricultural Water Management, 321, 109912. https://doi.org/10.1016/j.agwat.2025.109912 [in English]

18 Rosado V., Bravo G., Vaca V., Menoscal Menoscal M., Garces D., Larreta E., Mulas M. (2025) Morphometric watershed prioritization for sustainable agriculture and water management on Santa Cruz Island, Galápagos. Environmental and Sustainability Indicators, 27, 100843. https://doi.org/10.1016/j.indic.2025.100843 [in English]

19 Nguyen Thi Thu H., Trinh Phuong N., Pham Anh T., Vu Thi Ngoc T. (2025) Unveiling Vietnam's trade dynamics: the perspective of virtual water on agricultural products trade for sustainable water resource management. Journal of Cleaner Production, 503, 145430. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2025.145430 [in English]

20 Amanbayeva B.S., Zhaparkulova E.D., Mustafayev M.G., Mosiej D. (2021) Assessment and method of water resources management in the Asa River Basin. Natural Systems and Resources, 11(2), 49–55. https://doi.org/10.15688/nsr.jvolsu.2021.2.6 [in English]

21 World Bank. (2020) Kazakhstan resilient landscapes restoration project: environmental and social management framework (ESMF). Available at: https://documents.worldbank.org (accessed: 10.11.2026) [in English]

22 Sadrtdinova R., Corzo Perez G.A., Solomatine D.P. (2024) Improved drought forecasting in Kazakhstan using machine and deep learning: a non-contiguous drought analysis approach. Hydrology Research, 55(2), 237–261. https://doi.org/10.2166/nh.2024.154 [in English]

Information about authors:

Kapayeva Anel - Master of Economics, Kazakh Automobile and Road Institute, 050061, Almaty, Kazakhstan

E-mail: anel.kapayeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-3333-1033

Moldasheva Altynai - Candidate of economics sciences, International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan.

E-mail: altun_78@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5027-4067.

Jakisheva Leila - Candidate of economics sciences, M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan.
E-mail: djaklin2011@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5947-9306.
Amalbekova Gulmira - **correponding author**, Candidate of economics sciences, M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan.
E-mail: baken_t@mail.ru.
ORCID:https://orcid.org/0000-0001-9622-6263.

Информация об авторах
Капаева Анель Ериковна - магистр экономических наук, преподаватель, Казахкий автомобильно-дорожный институт им. Л.Б. Гончарова, г.Алматы, Казахстан.
E-mail: anel.kapayeva@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-3333-1033
Молдашева Алтынай Боранбаевна - кандидат экономических наук, Международный университет туризма и гостеприимства, г.Туркестан, Казахстан.
E-mail: altun_78@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5027-4067.
Джакишева Лейла Колчабаевна - кандидат экономических наук, Таразский университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, Казахстан.
E-mail: djaklin2011@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5947-9306.
Амалбекова Гульмира Ержановна - **основной автор**, кандидат экономических наук, Таразский университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, Казахстан.
E-mail: baken_t@mail.ru
ORCID:https://orcid.org/0000-0001-9622-6263.

Авторлар туралы ақпарат
Капаева Анель Ерикқызы – экономика ғылымдарының магистрі, оқытушы, Л.Б. Гончаров атындағы Қазақ автомобиль-жол институты, Алматы қ., Қазақстан.
E-mail: anel.kapayeva@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-3333-1033
Молдашева Алтынай Боранбайқызы - экономика ғылымдарының кандидаты, Халықаралық туризм және меймандостық университеті,Түркістан қ, Қазақстан.
E-mail: altun_78@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5027-4067.
Джакишева Лейла Колчабаевна - экономика ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан.
E-mail: djaklin2011@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5947-9306.
Амалбекова Гүлмира Ержанқызы-**негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,Тараз қ., Қазақстан.
E-mail: baken_t@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9622-6263.

ҒТАМР 06.71.63
ӘОЖ 339.138 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.24**

Б.Б. Болатбек[1]*, Ж.Т. Алиева[1], Г.К. Иляшова[2], Б.Ж. Нурахова[1]

[1]Нархоз Университеті,
Алматы қ., 050035, Қазақстан Республикасы
[2] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы
*e-mail: botagoz.bolatbek@narxoz.kz

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАЗА ӨНІМ ӨНДІРУДЕГІ ЖАСЫЛ МАРКЕТИНГТІҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Қазіргі кезеңде тұтынушылардың экологиялық жауапты тұтынуға қызығушылығының артуы және экологиялық мәселелердің өзектілігі экологиялық таза өнімдер нарығын дамытуда жасыл маркетингтің маңызын арттыруда. Зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы экологиялық таза өнім өндірісінің динамикасын талдау, жасыл маркетингтің экологиялық өнімдерді нарықта ілгерілетудегі негізгі құралдарын жүйелеу және тұтынушылардың экологиялық өнімдерді таңдау мінез-құлқымен байланысты факторларды анықтау. Зерттеуде библиографиялық, статистикалық, салыстырмалы-динамикалық талдау және концептуалдық модельдеу әдістері қолданылды. Зерттеудің ақпараттық базасын Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының ресми статистикалық деректері, сондай-ақ жасыл маркетинг пен экологиялық таза өнімдер мәселелеріне арналған отандық және шетелдік ғылыми еңбектер құрады. Зерттеу нәтижелері бойынша Қазақстанда экологиялық таза өнім өндірісінің көлемі 2020 жылғы 57 987 млн теңгеден 2024 жылы 170 616 млн теңгеге дейін өсіп, шамамен 2,9 есеге артқаны анықталды. Сонымен қатар, өсімдік шаруашылығының жалпы өнім көлемінің жылдар бойынша өзгерісі талданды. Ғылыми әдебиеттерді талдау негізінде тұтынушылардың экологиялық хабардарлығы, қоршаған ортаға деген көзқарасы, экологиялық жауапкершілігі, экобелгілер мен экобрендтерге қатынасы және өнімге деген сенімі экологиялық өнімдерді таңдау мінез-құлқымен байланысты факторлар ретінде жүйеленді. Осы факторлардың өзара байланысын сипаттайтын тұжырымдамалық модель ұсынылды. Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңызы ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында жасыл маркетингті жетілдіруге, атап айтқанда, экологиялық ақпараттың ашықтығын қамтамасыз етуге, сенімді экологиялық таңбалауды дамытуға және тұтынушылардың өнімге деген сенімін нығайтуға бағытталған ұсыныстарды негіздеумен сипатталады.

Негізгі сөздер: жасыл маркетинг, экологиялық таза өнім, тұтынушы, өсімдік шаруашылығы, эко-белгі, өнім.

Кіріспе

Қазақстанда экологиялық таза өнім өндірісін дамыту және қоршаған ортаға түсетін жүктемені азайту тұрақты дамудың маңызды бағыттары болып табылады. Бұл бағыт Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 30 мамырдағы № 577 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшуі жөнін дегі тұжырымдамада көрініс тапқан. Аталған тұжырымдама экономиканың экологиялық орнықтылығын қамтамасыз ету, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану және экономиканың негізгі салаларын тұрақты дамыту мәселелерін қамтиды. Осы жағдайларда жасыл маркетингтің маңызы арта түседі, өйткені ол өнімнің экологиялық сипаттамалары туралы ақпаратты тұтынушыларға жеткізуге, экологиялық таңбалауға деген сенімді қалыптастыруға және экологиялық жауапты тұтынуды ынталандыруға бағытталған. Сондықтан экологиялық таза өнім өндірісінің даму үрдістерін зерттеу және оны нарықта ілгерілетудегі жасыл маркетингтің рөлін анықтау ғылыми әрі практикалық тұрғыдан өзекті болып табылады [1].

Соңғы жылдары жасыл маркетинг компаниялар өз стратегияларын экологиялық мәселелермен үйлестіруге ұмтылғандықтан айтарлықтай назарға ие. Жасыл қағидаттарды маркетингтік стратегияларға енгізу бастамалардың әсерін зерттейтін ғалымдар үшін негізгі зерттеу нысанына айналды. Зерттеулер жасыл маркетинг кешені стратегияларының тұтынушылардың мінез-құлқына, бренд, сатып алу шешімдеріне және компанияның жалпы тиімділігіне әсерін зерттеді. Бұл зерттеулер дәстүрлі маркетинг кешеніне жасыл элементтерді енгізудің оң әсерін айқын көрсетті. Сонымен қатар өнімді дайындау, байланыс жүргізу және маркетинг стратегияларын қалыптастыру кезінде экологиялық факторларды

ескерудің маңызды екенін ерекше атап көрсетті. Сондықтан жасыл маркетингтің тиімділігі компанияның экологиялық мәлімдемелерінің ашықтығына, олардың нақты нәтижелермен дәлелденуіне және тұрақты даму қағидаттарының бизнестің барлық үдерістеріне жүйелі түрде енгізілуіне байланысты [2].

Алайда, аталған артықшылықтарға қарамастан, жасыл маркетинг саласында бірқатар қиындықтар бар. Негізгі мәселелердің бірі – тұтынушылардың жасыл сертификаттарға деген сенімінің жеткіліксіздігі және жалған экологиялық жарнама қаупі болып табылады. Сонымен қатар, күрделі экологиялық ақпаратты тұтынушыларға түсінікті әрі тартымды түрде жеткізу де маңызды мәселе болып табылады. Жасыл бастамаларды енгізу көбіне қосымша шығындарды талап ететіндіктен, компаниялар экономикалық тиімділік пен тұрақты даму мақсаттарының арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуде қиындықтарға тап болады [3].

Жаһандық жылыну сияқты экологиялық мәселелер қоршаған ортаны сақтауға бағытталған шараларды ұйымдар мен жеке тұлғалардың қайта қарауына мәжбүр ететін негізгі мәселе ретінде айқындалды. Экологиялық қатерлер маркетинг пен тұтынушылардың өнім сапасы туралы қабылдаумен байланысты экологиялық мәселелердің туындауына алып келді [4]. Жасыл тұтынушылық ұйымдағы қайта өңдеу, денсаулыққа пайдалы, қайда қолданылатын және экологиялық таза деген мазмұндағы хабарламалар арқылы экологиялық таза өнімдерді жарнамалауға және жылжытуға көңіл бөлуге итермелейді [5]. Осыған байланысты жасыл маркетингтің тиімділігі тұтынушылардың экологиялық санасы мен сеніміне, сондай-ақ экологиялық таза өнімдерді таңдау және сатып алу шешімдеріне ықпал ету қабілетімен тығыз байланысты.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы экологиялық таза өнім өндірісінің динамикасын талдау, жасыл маркетингтің экологиялық өнімдерді нарықта ілгерілетудегі негізгі құралдарын жүйелеу және тұтынушылардың экологиялық өнімдерді таңдау мінез-құлқымен байланысты факторларды анықтау.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы болып Қазақстандағы экологиялық таза өнім өндірісінің динамикасын жасыл маркетинг тұрғысынан қарастырудан және тұтынушылардың экологиялық таза өнімдерді сатып алу мінез-құлқына ықпал ететін негізгі факторларды жүйелеуден тұрады. Зерттеу барысында тұтынушылардың экологиялық хабардарлығы, қоршаған ортаға көзқарасы, экологиялық жауапкершілігі, экобелсенділіктер мен экобрендтерге қатынасы және экологиялық маркетингке бағытталған әрекеттер арасындағы өзара байланысты көрсететін тұжырымдамалық модель ұсынылды. Сонымен қатар ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында жасыл маркетинг құралдарын жетілдірудің негізгі бағыттары айқындалды.

Зерттеудің мақсатына қол жеткізу үшін Қазақстандағы экологиялық таза өнім өндірісінің 2020–2024 жылдардағы динамикасы қарастырылып, оның өзгеру үрдістеріне талдау жүргізілді. Сонымен қатар өсімдік шаруашылығының жалпы өнім көлемінің өзгеру динамикасы зерттеліп, жасыл маркетингтің экологиялық таза өнімдерді нарыққа шығару, тұтынушылардың экологиялық санасын қалыптастыру және сатып алу шешімдеріне ықпал ету мүмкіндіктері қарастырылды.

Әдебиетке шолу

Қазақстандағы экологиялық таза өнім нарығын зерттеуде Р. Сабирова, М. Дингазиева, Г. Андабаева және Ж. Ерниязова Атырау облысындағы экологиялық таза көкөніс өнімдеріне маркетингтік зерттеу жүргізіп, тұтынушылардың экологиялық өнімдерге қызығушылығын және нарықтық сұраныстың ерекшеліктерін қарастырған [6]. Г.А. Садыханова мен Б.Б. Рысбаева экологиялық маркетингтің мазмұны мен оны қолдану ерекшеліктерін зерттеп, кәсіпорындардың маркетингтік қызметінде экологиялық факторларды ескерудің маңызын көрсеткен [7].

Шетелдік зерттеулерде жасыл маркетинг негізінен тұтынушылардың экологиялық өнімдерді қабылдауы мен сатып алу мінез-құлқы тұрғысынан қарастырылады. Л.И.Скалецкий экологиялық саладағы заманауи маркетингтің ерекшеліктерін сипаттаған [8]. R. Vijayalakshmi тұтынушылардың жасыл өнімдерге деген қабылдауын зерттеген [9], ал J. Linu тұтынушылардың жасыл маркетингке көзқарасын талдаған [10]. I. Fizza, A. Ayesha және K. Maha экологиялық хабардарлықтың тұтынушылардың жасыл өнімдерді саналы тұтынуына ықпалын зерттеген [11]. Аталған еңбектерді салыстыру жасыл маркетингтің тиімділігі тек өнімнің экологиялық сипаттамаларына емес, сонымен қатар тұтынушының экологиялық хабардарлығына, көзқарасына және өнім туралы ақпаратқа тәуелді

екенін көрсетеді. Сонымен бірге, бұл зерттеулердің басым бөлігі тұтынушы деңгейіндегі мінез-құлыққа бағытталған, ал экологиялық таза өнім өндірісінің нақты экономикалық көрсеткіштерімен байланысы аз қарастырылған.

Қазіргі зерттеулерде тұтынушылардың жасыл өнімдерді таңдауына әсер ететін факторларды жүйелеуге ерекше көңіл бөлінеді. R. Kumari, R. Verma, B.R. Debata және H. Ting жасыл тұтынуды қалыптастыратын факторларға жүйелі әдеби шолу жүргізіп, мінез-құлық нәтижелері, алғышарттар, медиаторлар және модераторлар сияқты негізгі бағыттарды анықтаған [12]. Y. Joshi, D.P. Uniyal және D. Sangroya экономикалық және эмоционалдық құндылықтардың, сондай-ақ нарықтық ықпалдың жасыл өнімдерді сатып алу ниетіне әсерін зерттеген [13].

Бұл нәтижелер жасыл өнімді таңдауда экологиялық мотивтермен қатар экономикалық, эмоционалдық және әлеуметтік факторлардың да маңызды екенін көрсетеді. Демек, жасыл маркетинг стратегиясы тұтынушыға өнімнің экологиялық артықшылығын ғана емес, оның құндылығы мен тұтынушы үшін пайдалылығын да түсіндіруге бағытталуы қажет. Сонымен қатар, Y. Sun, K. Leng және H. Xiong әлеуметтік медиа маркетингі, өнім туралы білім және экологиялық мәселелерді түсіну жасыл өнімдерді сатып алу ниетіне ықпал ететінін анықтаған [14]. M. Nekmahmud, F. Naz, H. Ramkissoon және M. Fekete-Farkas әлеуметтік медианың жасыл өнімдерді сатып алу ниетін қалыптастырудағы рөлін зерттеп, цифрлық коммуникацияның тұрақты тұтынуды ынталандыру мүмкіндігін көрсеткен [15].

Осы зерттеулерді қорытындылай, жасыл маркетингтің қазіргі тұжырымдамасы экологиялық өнімді өндірумен ғана шектелмей, тұтынушыға экологиялық құндылықты тиімді жеткізуді, сенім қалыптастыруды және сатып алу мінез-құлқына ықпал етуді қамтиды. Алайда Қазақстан жағдайында экологиялық таза өнім өндірісінің динамикасын жасыл маркетинг құралдарымен және тұтынушылардың мінез-құлқымен байланыстыра қарастыратын зерттеулер жеткіліксіз. Осыған байланысты зерттеу олқылығы Қазақстандағы экологиялық таза өнім өндірісінің өзгеру үрдістерін және жасыл маркетингтің оны нарықта ілгерілетудегі рөлін кешенді түрде бағалаудың қажеттілігімен сипатталады.

Әдебиеттерді талдау жасыл маркетингтің тұтынушылардың экологиялық өнімдерді қабылдауы мен сатып алу ниетін түсіндірудегі маңызын көрсетеді. Дегенмен Қазақстан жағдайында экологиялық таза өнім өндірісінің статистикалық динамикасын, жасыл маркетинг құралдарын және тұтынушылардың өнімді таңдауына байланысты факторларды бір зерттеу шеңберінде қарастыру қажеттілігі сақталады. Осыған байланысты бұл зерттеу өндірістік көрсеткіштерді сипаттамалық талдаумен қатар, ғылыми әдебиеттер негізінде тұтынушылық мінез-құлықпен байланысты факторларды жүйелеуге бағытталған.

Зертеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысы Қазақстандағы жасыл маркетингтің қалыптасуы мен даму ерекшеліктерін және оның экологиялық таза өнімдер нарығындағы рөлін зерделеуге бағытталды. Зерттеу барысында жасыл маркетингтің теориялық және практикалық аспектілерін қарастыратын отандық және шетелдік ғылыми еңбектерге талдау жасалып, тұтынушылардың экологиялық таза өнімдерді қабылдауына және сатып алу мінез-құлқына әсер ететін негізгі факторлар жүйелендірілді. Сонымен қатар Қазақстандағы экологиялық таза өнім өндірісінің даму үрдістерін бағалауға мүмкіндік беретін статистикалық көрсеткіштер қарастырылды.

Зерттеудің әдістемелік негізін ғылыми әдебиеттерді библиографиялық талдау, ресми статистикалық деректерді жинау және жүйелеу, салыстырмалы және динамикалық талдау, сондай-ақ теориялық және эмпирикалық нәтижелерді синтездеу құрады.

Зерттеудің ақпараттық базасын жасыл маркетинг, экологиялық таза өнім және тұтынушылардың экологиялық мінез-құлқы мәселелеріне арналған отандық және шетелдік ғылыми жарияланымдар, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының ресми статистикалық деректері құрады.

Ғылыми әдебиеттерді талдау барысында жасыл маркетингтің негізгі бағыттары, экологиялық таза өнімдерді нарықта жылжыту ерекшеліктері және тұтынушылардың сатып алу мінез-құлқына әсер ететін факторлар жүйеленді. Әдебиеттерді талдау нәтижелері зерттеудің теориялық негізін қалыптастыруға және зерттеу олқылығын анықтауға пайдаланылды.

Статистикалық талдау барысында экологиялық таза өнім өндірісінің 2020-2024 жылдардағы өзгерісі және өсімдік шаруашылығының жалпы өнім көлемінің 2020-2025 жылдардағы динамикасы

қарастырылды. Салыстырмалы және динамикалық талдау арқылы көрсеткіштердің өзгеру үрдістері, өсуі мен төмендеуі анықталды.

Алынған теориялық және статистикалық нәтижелерді өзара салыстыру және синтездеу негізінде жасыл маркетингтің экологиялық таза өнімдерді нарықта жылжытудағы негізгі факторлары жүйелендірілді. Атап айтқанда, тұтынушылардың экологиялық хабардарлығы, қоршаған ортаға көзқарасы, экологиялық жауапкершілігі және экологиялық өнімдерге деген сенімі қарастырылды. Осы факторлардың өзара байланысын көрсету мақсатында экологиялық таза өнімді сатып алу мінез-құлқының тұжырымдамалық моделі әзірленді.

Осылайша, зерттеу логикасы ғылыми әдебиеттерді талдау, статистикалық ақпаратты жинау және жүйелеу, статистикалық көрсеткіштердің динамикасын бағалау, алынған нәтижелерді теориялық тұжырымдармен салыстыру және синтездеу, сондай-ақ экологиялық таза өнімді сатып алу мінез-құлқының тұжырымдамалық моделін қалыптастыруды қамтыды.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Зерттеудің эмпирикалық бөлігі екі бағытты қамтиды: Қазақстандағы экологиялық таза өнім өндірісінің 2020-2024 жылдардағы динамикасын және өсімдік шаруашылығының жалпы өнім көлемінің 2020-2025 жылдардағы өзгерісін талдау. Бірінші көрсеткіш экологиялық таза өнім өндірісінің ақшалай көлемін сипаттаса, екінші көрсеткіш аграрлық сектордағы өндірістің жалпы үрдістерін көрсетеді. Келесі суретте 2020-2024 жылдардың экологиялық таза өнім өндіру ұсынылған.

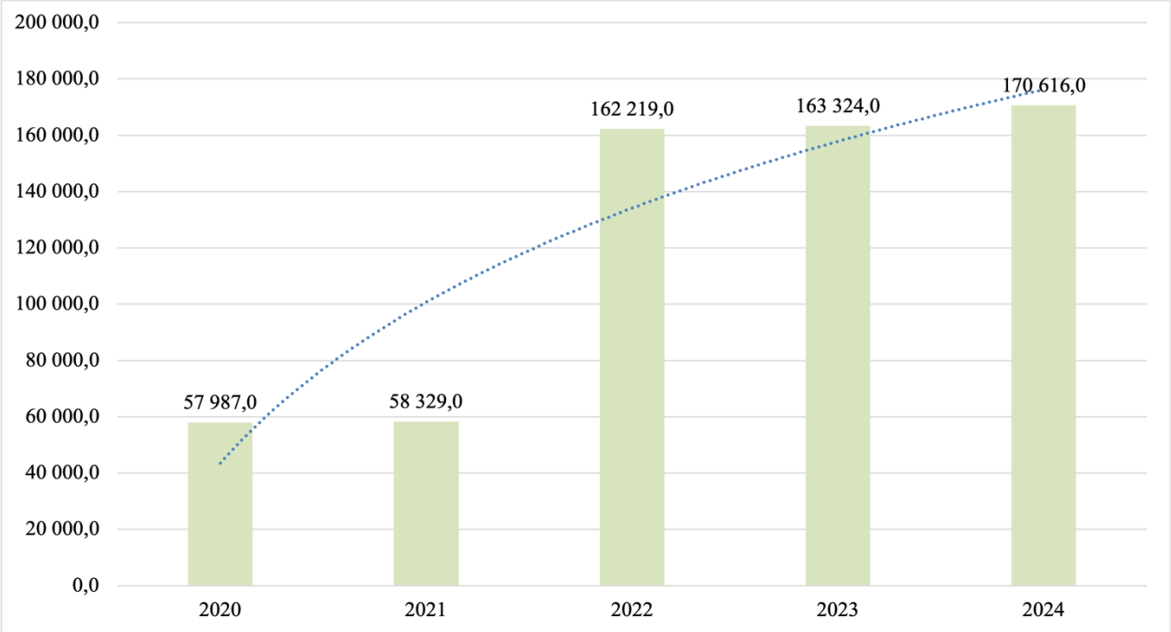

Сурет 1. 2020-2024 жж. экологиялық таза өнім өндіру, млн.теңге

Ескерту: [16] дереккөз негізінде құрастырылған

1-суреттегі деректерге сәйкес, Қазақстанда экологиялық таза өнім өндірісінің көлемі 2020 жылғы 57 987 млн теңгеден 2024 жылы 170 616 млн теңгеге дейін өскен. Абсолюттік өсім 112 629 млн теңгені құрады, ал 2020 жылғы деңгеймен салыстырғандағы көлем шамамен 2,9 есеге артты. 2021 жылы өндіріс көлемі 58 329 млн теңгеге дейін өскеннен кейін, 2022 жылы 162 219 млн теңгеге жетіп, айтарлықтай өсім байқалды. 2023 жылы көрсеткіш 163 324 млн теңгені, 2024 жылы 170 616 млн теңгені құрады. Демек, өсімнің негізгі бөлігі 2021-2022 жылдар аралығында қалыптасқан, ал 2022-2024 жылдары өсу қарқыны баяулаған. Қазақстанда экологиялық таза өнім өндірісінің экономикалық көлемі артқанын көрсетеді. 2022 жылғы күрт өсім өндіріс құрылымындағы өзгерістермен, өнім түрлерінің кеңеюімен, бағалардың өзгеруімен немесе нарықтық сұраныстың артуымен байланысты болады. Зерттеу мақсаты тұрғысынан бұл нәтиже Қазақстандағы экологиялық таза өнім өндірісінің даму үрдісін сипаттайтын маңызды эмпирикалық негіз болып табылады. Сонымен бірге өндіріс көлемінің ұлғаюы өнімнің нарықтағы бәсекеге қабілеттілігімен және тұтынушылар сенімімен теңестірілмейді. Осыған байланысты жасыл маркетингтің рөлін

түсіндіру үшін экологиялық таңбалау, өнімнің экологиялық қасиеттері туралы ақпараттың ашықтығы, сертификаттауға деген сенім және тұтынушылардың сатып алу мінез-құлқы сияқты факторларды қосымша қарастыру қажет. Бұл факторлар келесі бөлімде жасыл маркетингтің негізгі құралдары мен тұтынушылардың экологиялық өнімдерді таңдау мінез-құлқының өзара байланысы арқылы талданады. 2-суретте 2020-2025 жылдар аралығындағы өсімдік шаруашылығының жалпы өнімінің түсімі ұсынылған.

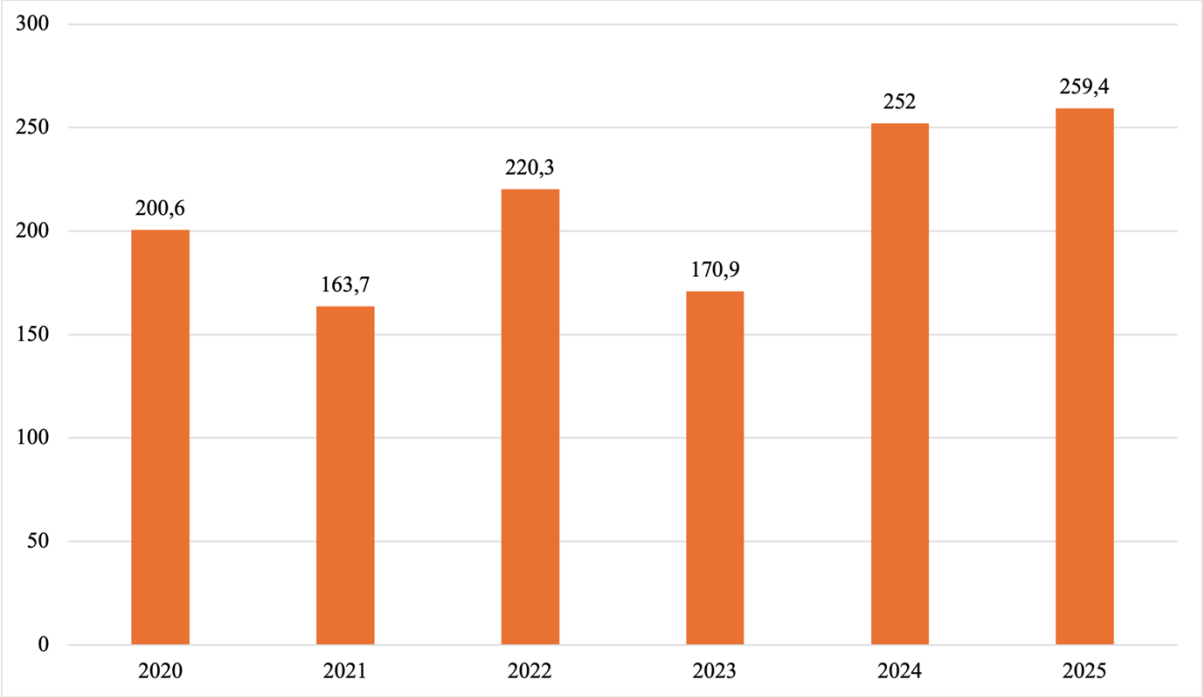

Сурет 2. 2020-2025 жж. өсімдік шаруашылығының жалпы өнімі, млн.центнер
Ескерту: [16] дереккөз негізінде құрастырылған

2-суретте көрсетілгендей, 2020–2025 жылдар аралығындағы Қазақстандағы өсімдік шаруашылығы өндірісінің динамикасы зерттелетін кезеңде өнім көлемінің айтарлықтай ауытқуларға ұшырағанын көрсетті. Бұл кезеңде өнімнің жалпы өнімі 2020 жылғы 200,6 млн центнерден 2021 жылы 163,7 млн центнерге дейін төмендеген. 2022 жылы көрсеткіш 220,3 млн центнерге дейін өсіп, 2023 жылы қайтадан 170,9 млн центнерге азайған. Кейінгі жылдары оң динамика байқалып, жалпы түсім 2024 жылы 252,0 млн центнерді, ал 2025 жылы 259,4 млн центнерді құраған. Өнім көлеміндегі өзгерістер өсімдік шаруашылығы өндірісінің егіс алқаптарының көлеміне, ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігіне және табиғи-климаттық жағдайларға тәуелділігін көрсетеді. 2023 жылы өндіріс көлемінің төмендеуіне дәнді және бұршақты, сондай-ақ майлы дақылдар өндірісінің қысқаруы ықпал етті. Ал 2024 жылы дәнді және бұршақты дақылдардың түсімділігінің артуы өнім көлемінің ұлғаюына әсер еткен факторлардың бірі болды. Бұл көрсеткішті зерттеу тақырыбы аясында қарастырудың маңызы - ол жасыл маркетинг іске асатын аграрлық нарықтың жалпы өндірістік жағдайын сипаттайды. Сонымен бірге өсімдік шаруашылығының жалпы өнім көлемін экологиялық таза немесе сертификатталған өнім көлемімен теңестіруге болмайды. Сондықтан бұл дерек экологиялық таза өндірістің тікелей өлшемі емес, зерттеу мәселесінің аграрлық-экономикалық контексін көрсететін қосымша көрсеткіш ретінде түсіндіріледі.

Өндіріс көлемі мен оның нарыққа шығарылуы арасындағы байланысты түсіндірме ретінде жасыл маркетингтің нақты құралдарын қарастыру қажет. Оларға өнімнің экологиялық сипаттамалары туралы ашық ақпарат беру, сенімді экологиялық таңбалау мен сертификаттауды пайдалану, экологиялық қаптаманы қолдану және тұтынушылармен

жүйелі коммуникация орнату жатады. Бұл құралдар өнімнің экологиялық артықшылықтарын тұтынушыға түсіндіруге және өнім туралы ақпараттың сенімділігін арттыруға бағытталған.

Дегенмен, осы зерттеуде жасыл маркетинг құралдарын пайдалану деңгейі немесе олардың сатылымға ықпалы жөнінде жеке эмпирикалық деректер жиналмаған. Сондықтан аталған құралдар өндіріс көлемінің өсуіне себеп болды деп тұжырым жасауға болмайды. Олар ғылыми әдебиеттерге сүйене отырып, экологиялық таза өнімдерді нарықта ілгерілетуге арналған маңызды бағыттар ретінде қарастырылады. Ғылыми әдебиеттерді талдау жасыл маркетингтің нәтижелілігі тұтынушылардың экологиялық хабардарлығымен, қоршаған ортаға деген көзқарасымен және экологиялық жауапкершілігімен байланысты екенін көрсетеді. Алайда экологиялық ұстанымның болуы әрдайым нақты сатып алу әрекетіне айнала бермейді. Сондықтан кәсіпорындар өнімнің экологиялық артықшылықтарын көрсетумен қатар, оның сапасы, қауіпсіздігі, пайдалылығы және тұтынушы үшін экономикалық құндылығы туралы да түсінікті ақпарат ұсынуы қажет.

Экологиялық таңбалау мен экобрендтер тұтынушыға өнімнің экологиялық сипаттамалары туралы ақпарат жеткізетін маркетингтік құралдар болып табылады. Олардың тиімділігі ақпараттың анықтығына, дәлелділігіне және тұтынушының сеніміне байланысты. Экологиялық қасиеттер туралы расталмаған немесе асыра көрсетілген мәлімдемелер сенімді әлсіретіп, жасыл маркетингке кері әсер етуі мүмкін. Осыған байланысты экологиялық коммуникация нақты әрі тексерілетін мәліметтерге негізделуі тиіс.

Осы теориялық тұжырымдарды жинақтау негізінде тұтынушылардың экологиялық өнімдерді таңдау мінез-құлқына қатысты концептуалдық модель ұсынылды. Модель статистикалық деректерден тікелей шығарылған себеп-салдарлық нәтиже емес; ол ғылыми әдебиеттерді талдау арқылы жүйеленген факторлардың өзара байланысын көрсетеді. 3-суретте тұтынушылардың экологиялық өнімдерге деген сатып алу әдеттерінің тұжырымдамалық моделі ұсынылған.

Сурет 3. Тұтынушылардың экологиялық өнімдерге деген сатып алу әдеттерінің тұжырымдамалық моделі

Ескерту: авторлармен құрастырылған

3-суретте ғылыми әдебиеттерді талдау негізінде тұтынушылардың экологиялық өнімдерді таңдау мінез-құлқымен байланысты факторлардың тұжырымдамалық моделі ұсынылған. Модельде қоршаған орта проблемаларын қабылдау, экологиялық жауапкершілік және қоршаған ортаға деген көзқарас тұтынушылардың экологиялық өнімдерге қатынасын қалыптастырумен байланысты бастапқы факторлар ретінде қарастырылады. Экологиялық таңбалау, экобрендтер және экологиялық коммуникация өнімнің қоршаған ортаға қатысты сипаттамалары туралы ақпаратты тұтынушыға жеткізуге бағытталған. Бұл құралдардың тиімділігі ақпараттың анықтығына, дәлелділігіне және тұтынушыға түсінікті түрде ұсынылуына байланысты. Сонымен қатар, брендтің эмоциялық құндылығы тұтынушының экологиялық өнімді қабылдауына ықпал етуі мүмкін. Алайда экологиялық өнімді таңдау тек қоршаған ортаға деген көзқараспен шектелмейді: тұтынушылар өнімнің сапасын, қауіпсіздігін, пайдалылығын және бағасын да ескереді. Сондықтан кәсіпорындар экологиялық артықшылықтармен қатар өнімнің тұтынушылық құндылығы туралы да нақты ақпарат ұсынуы қажет.

Модельде өнімге деген сенім экологиялық ақпарат пен тұтынушының сатып алу мінез-құлқы арасындағы маңызды фактор ретінде қарастырылады. Экологиялық сипаттамалар туралы ашық әрі тексерілетін ақпарат тұтынушылардың сенімін қалыптастыруға негіз болады. Керісінше, расталмаған немесе асыра көрсетілген экологиялық мәлімдемелер сенімді әлсіретуі мүмкін. Осыған байланысты жасыл маркетинг құралдарын қолдануда ақпараттың шынайылығы мен ашықтығын қамтамасыз ету маңызды. Осылайша, ұсынылған модель тұтынушылардың экологиялық ұстанымдары, жасыл маркетинг құралдары, өнімге деген сенімі және сатып алу мінез-құлқы арасындағы ықтимал байланыстарды жүйелейді. Модель ғылыми әдебиеттерді талдау негізінде әзірленген теориялық құрылым болып табылады. Зерттеу аясында аталған факторлар арасындағы байланыстар эмпирикалық тұрғыдан тексерілген жоқ. Сондықтан олардың әсер ету бағыты мен күшін анықтау үшін тұтынушылар арасында сауалнама жүргізу немесе басқа эмпирикалық зерттеу әдістерін қолдану қажет.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижелері жасыл маркетингтің экологиялық таза өнімдерді нарықта жылжытудағы және тұтынушылардың экологиялық жауапты таңдауын қалыптастырудағы маңызын көрсетті. Әдебиеттерді талдау тұтынушылардың экологиялық хабардарлығы мен қоршаған ортаға деген көзқарасы олардың жасыл өнімдерді сатып алу ниетіне әсер ететінін көрсетті. Қазақстандағы өсімдік шаруашылығы көрсеткіштерінің динамикасы өндіріс көлемінің жылдар бойынша өзгеріп отырғанын айқындады. Осыған байланысты ауыл шаруашылығы өндірісінің экономикалық нәтижелерімен қатар оның экологиялық аспектілерін де ескере отырып, жасыл маркетинг құралдарын жетілдіру маңызды.

1.Жасыл маркетингтің тұтынушылардың экологиялық таза өнімдерді қабылдауы мен сатып алу мінез-құлқына әсер ететін маңызды фактор екені анықталды. Әсіресе тұтынушылардың экологиялық хабардарлығы, қоршаған ортаға деген көзқарасы, экологиялық жауапкершілігі және өнімге деген сенімі олардың таңдауына ықпал етеді.

2.Тұтынушылардың жасыл өнімдер туралы ақпараттану деңгейін арттыру қажеттілігі анықталды. Экологиялық өнімнің артықшылықтарын түсінікті әрі нақты көрсету, экологиялық қаптаманы қолдану және өнімнің экологиялық сипаттамаларын дұрыс таныстыру тұтынушылардың сенімін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

3.Зерттеу нәтижелері бойынша Қазақстанда экологиялық таза өнім өндірісінің көлемі 2020–2024 жылдар аралығында 57 987 млн теңгеден 170 616 млн теңгеге дейін өсіп, шамамен 2,9 есеге артқаны анықталды. Сонымен қатар, ғылыми әдебиеттерді талдау негізінде тұтынушылардың экологиялық хабардарлығы, қоршаған ортаға деген көзқарасы, экологиялық жауапкершілігі және өнімге деген сенімі экологиялық өнімдерді таңдау мінез-құлқымен байланысты факторлар ретінде жүйеленді. Бұл нәтижелер жасыл маркетингті жетілдіруде экологиялық ақпараттың ашықтығына, экологиялық таңбалаудың сенімділігіне және тұтынушылардың өнімге деген сенімін қалыптастыруға назар аудару қажеттігін көрсетеді.

4.Ауыл шаруашылығы саласында жасыл маркетингті дамыту үшін экологиялық таза технологияларды енгізу, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, өндірістік қалдықтарды азайту,

экологиялық қаптамаларды қолдану және тұтынушыларға өнімнің экологиялық қасиеттері туралы ашық ақпарат беру маңызды.

5.Жасыл маркетингті ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының тұрақты дамуымен байланыстыра отырып жетілдіру қажет. Бұл экологиялық өнімдердің нарықтағы танымалдылығын арттыруға, тұтынушылардың сенімін қалыптастыруға және кәсіпорындардың нарықтық мүмкіндіктерін кеңейтуге ықпал етуі мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасы Президенті. (2013. 30 мамыр). Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшуі жөніндегі тұжырымдама туралы (№ 577 Жарлық). «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. [Электрондық ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1300000577 (қаралу уақыты: 20.10.2022)

2 Amit K. S., & Priyanka M. (2021*). Green marketing and sustainable development*. Mittal Publications.

3 Qayyum A., Jamil R. A., & Sehar A. (2023). Impact of green marketing, greenwashing and green confusion on green brand equity. *Spanish Journal of Marketing – ESIC. 27(3).* P. 286–305. https://doi.org/10.1108/SJME-03-2022-0032

4 Prieto-Sandoval V., Torres-Guevara L. E., & García-Díaz C. (2022). Green marketing innovation: Opportunities from an environmental education analysis in young consumers. *Journal of Cleaner Production, 363*. Article 132509. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.132509

5 Haba H. F., Bredillet C., & Dastane O. (2023). Green consumer research: Trends and way forward based on bibliometric analysis. *Cleaner and Responsible Consumption, 8.* Article 100089. https://doi.org/10.1016/j.clrc.2022.100089

6 Сабирова Р., Дингазиева М., Андабаева Г., & Ерниязова Ж. (2024). Атырау облысындағы экологиялық таза көкөніс өнімін маркетингтік зерттеу. *Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университетінің жаршысы.* (3). Б.8–18. https://doi.org/10.52260/2304-7216.2024.3(56).1

7 Садыханова Г. А., & Рысбаева Б. Б. (2020). Экологиялық маркетинг және оның қолданылу ерекшеліктері. *Экономика: стратегия и практика. 15*(2). Б. 195–203.

8 Скалецкий Л. И. Современный маркетинг в экологической сфере. В *Экономика в теории и на практике: актуальные вопросы и современные аспекты: сборник статей XVIII Международной научно-практической конференции.* МЦНС «Наука и Просвещение». – 2024. – С. 53–56.

9 Vijayalakshmi R. (2021). Consumer perception towards green products – A study with reference to Chennai City. *Journal of Contemporary Issues in Business and Government, 27*(3). P. 2748–2751.

10 Linu J. (2021). A study on consumer perception towards green marketing. *International Journal of Creative Research Thoughts. 9.* P. 623–693.

11 Fizza I., Ayesha A., & Maha K. (2022). The impact of green marketing and environmental awareness on consumers' conscious consumption of green products. *Academic Journal of Social Sciences. 6.* P.77–94.

12 Kumari R., Verma R., Debata B. R., & Ting H. (2022). A systematic literature review on the enablers of green marketing adoption: Consumer perspective. *Journal of Cleaner Production. 366.* Article 132852. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.132852

13 Joshi Y., Uniyal D. P., & Sangroya D. (2021). Investigating consumers' green purchase intention: Examining the role of economic value, emotional value and perceived marketplace influence. *Journal of Cleaner Production, 328*, Article 129638. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.129638

14 Sun Y., Leng K., & Xiong H. (2022). Research on factors influencing consumers' green purchase behavior in the post-pandemic era. *Journal of Retailing and Consumer Services. 69.* Article 103118. https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2022.103118

15 Nekmahmud M., Naz F., Ramkissoon H., & Fekete-Farkas M. (2022). Transforming consumers' intention to purchase green products: Role of social media. *Technological Forecasting and Social Change. 185*. Article 122067. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.122067

16 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы. (2020–2024). *Ресми статистикалық деректер*. [Электронный ресурс] – URL: https://stat.gov.kz/ (қаралу уақыты: 20.11.2023)

THE ROLE OF GREEN MARKETING IN THE PRODUCTION OF ENVIRONMENTALLY FRIENDLY PRODUCTS

Abstract

In the current context, growing consumer interest in environmentally responsible consumption and the increasing relevance of environmental issues are enhancing the importance of green marketing in the development of the market for environmentally friendly products. This study aims to analyze trends in environmentally friendly product production in Kazakhstan, systematize the main green marketing tools used to promote such products, and identify

factors associated with consumer behavior in choosing environmentally friendly products. The study employs bibliographic analysis, statistical analysis, comparative and dynamic analysis, and conceptual modeling. The research draws on official statistical data from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, along with domestic and international academic publications on green marketing and environmentally friendly products. The results indicate that environmentally friendly product production in Kazakhstan increased from KZT 57,987 million in 2020 to KZT 170,616 million in 2024, an approximately 2.9-fold increase. In addition, we analyzed changes in gross crop production over the period under review. Based on the literature review, we identified and systematized several factors associated with consumers' choice of environmentally friendly products, including environmental awareness, attitudes toward the environment, environmental responsibility, attitudes toward eco-labels and eco-brands, and trust in the product. The study proposes a conceptual model illustrating the relationships among these factors. The study's practical significance lies in providing a basis for recommendations to improve green marketing practices in agricultural enterprises, particularly by enhancing the transparency of environmental information, promoting reliable eco-labeling, and strengthening consumer trust in products.

Keywords: green marketing, environmentally friendly product, consumer, crop production, eco-label, product.

РОЛЬ ЗЕЛЁНОГО МАРКЕТИНГА В ПРОИЗВОДСТВЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИ ЧИСТОЙ ПРОДУКЦИИ

Аннотация

В современных условиях рост интереса потребителей к экологически ответственному потреблению и актуальность экологических проблем повышают значение зеленого маркетинга в развитии рынка экологически чистой продукции. Цель исследования - проанализировать динамику производства экологически чистой продукции в Казахстане, систематизировать основные инструменты зеленого маркетинга, используемые для продвижения экологической продукции на рынке, и определить факторы, связанные с потребительским поведением при выборе такой продукции. В исследовании применялись библиографический, статистический и сравнительно-динамический методы анализа, а также метод концептуального моделирования. Информационную базу исследования составили официальные статистические данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, а также отечественные и зарубежные научные публикации, посвященные зеленому маркетингу и экологически чистой продукции. По результатам исследования установлено, что объем производства экологически чистой продукции в Казахстане увеличился с 57 987 млн тенге в 2020 году до 170 616 млн тенге в 2024 году, то есть примерно в 2,9 раза. Кроме того, проанализированы изменения объема валовой продукции растениеводства за рассматриваемый период. На основе анализа научной литературы систематизированы факторы, связанные с выбором экологической продукции потребителями, включая экологическую осведомленность, отношение к окружающей среде, экологическую ответственность, отношение к экологическим знакам и экобрендам, а также доверие к продукции. Предложена концептуальная модель, отражающая взаимосвязи между указанными факторами. Практическая значимость исследования заключается в обосновании рекомендаций по совершенствованию зеленого маркетинга на сельскохозяйственных предприятиях, в частности посредством повышения прозрачности экологической информации, развития надежной экологической маркировки и укрепления доверия потребителей к продукции.

Ключевые слова: зеленый маркетинг, экологический чистый продукт, потребитель, растениеводство, экологический знак, продукт.

REFERENCES

1 Qazaqstan Respublikasy Prezidentı. (2013. 30 mamyr). Qazaqstan Respublikasynyñ «jasyl ekonomikağa» köşuı jönındegı tūjyrymdama turaly (№ 577 Jarlyq). «Ädılet» aqparattyq-qūqyqtyq jüiesı. [*President of the Republic of Kazakhstan. (2013. May 30). Kazakhstan Respublikasynyn «zhasyl ekonomikaga» koshu zhonindegi tuzhyrymdamasy turaly (No. 577 Zharlyk). Adilet Legal Information System*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1300000577 [in Kazakh] (accessed: 20.10.2022)

2 Amit K. S., & Priyanka M. (2021). Green marketing and sustainable development. Mittal Publications. [in English]

3 Qayyum A., Jamil R. A., & Sehar A. (2023). Impact of green marketing, greenwashing and green confusion on green brand equity. *Spanish Journal of Marketing – ESIC. 27(3).* P. 286–305. Available at: — URL: https://doi.org/10.1108/SJME-03-2022-0032 [in English]

4 Prieto-Sandoval V., Torres-Guevara L. E., & García-Díaz C. (2022). Green marketing innovation: Opportunities from an environmental education analysis in young consumers. *Journal of Cleaner Production, 363,* Article 132509. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.132509 [in English]

5 Haba H. F., Bredillet C., & Dastane O. (2023). Green consumer research: Trends and way forward based on bibliometric analysis. *Cleaner and Responsible Consumption, 8*, Article 100089. https://doi.org/10.1016/j.clrc.2022.100089 [in English]

6 Sabirova R., Dingazieva M., Andabaeva G., & Erniazova J. (2024). Atyrau oblysyndagy ekologiyalyq taza kokonis onimin marketingtik zertteu. *Qazaq ekonomika, qarzhy zhane halyqaralyq sauda universitetinin zharshysy*. [*Marketing research of environmentally friendly vegetable products in Atyrau region. Bulletin of the Kazakh University of economics, finance and international trade*] (3). P. 8–18. https://doi.org/10.52260/2304-7216.2024.3(56).1 [in Kazakh]

7 Sadykhanova G. A., & Rysbayeva B. B. (2020). Ekologiyalyq marketing zhane onyn qoldanylu erekshelikteri. *Ekonomika: strategiya i praktika. [Environmental marketing and features of its application. Economics: strategy and practice] 15*(2). P.195–203. [in Kazakh]

8 Skaletsky L. I. (2024). Sovremennyi marketing v ekologicheskoi sfere. In *Ekonomika v teorii i na praktike: Aktualnye voprosy i sovremennye aspekty: Sbornik statei XVIII Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii*. [*Modern marketing in the environmental field. Economics in theory and in practice: current issues and modern aspects: collection of articles of the XVIII International Scientific and Practical Conference*] P. 53–56. MTsNS «Nauka i Prosveshchenie». [*ICNS "Science and Education"*] [in Russian]

9 Vijayalakshmi R. (2021). Consumer perception towards green products: A study with reference to Chennai City. *Journal of Contemporary Issues in Business and Government. 27*(3). P. 2748–2751. [in English]

10 Linu J. (2021). A study on consumer perception towards green marketing. *International Journal of Creative Research Thoughts. 9*. P. 623–693. [in English]

11 Fizza I., Ayesha A., & Maha K. (2022). The impact of green marketing and environmental awareness on consumers' conscious consumption of green products. *Academic Journal of Social Sciences. 6*. P. 77–94. [in English]

12 Kumari R., Verma R., Debata B. R., & Ting H. (2022). A systematic literature review on the enablers of green marketing adoption: Consumer perspective. *Journal of Cleaner Production. 366*. Article 132852. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.132852 [in English]

13 Joshi Y., Uniyal D. P., & Sangroya D. (2021). Investigating consumers' green purchase intention: Examining the role of economic value, emotional value and perceived marketplace influence. *Journal of Cleaner Production. 328*. Article 129638. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.129638 [in English]

14 Sun Y., Leng K., & Xiong H. (2022). Research on the influencing factors of consumers' green purchase behavior in the post-pandemic era. *Journal of Retailing and Consumer Services. 69*. Article 103118. https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2022.103118 [in English]

15 NekmahmudM., Naz F., Ramkissoon H., & Fekete-Farkas M. (2022). Transforming consumers' intention to purchase green products: Role of social media. *Technological Forecasting and Social Change, 185*, Article 122067. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.122067 [in English]

16 Qazaqstan Respublikasy Strategialyq josparlau jäne reformalar agenttıgınıñ Ūlttyq statistika bürosy. (2020–2024). Resmi statistikalyq derekter. [*Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. (2020–2024). Official statistical data.*] Available at: — URL: https://stat.gov.kz/ [in Kazakh] (accessed: 20.11.2023)

Informations about authors:

Botagoz Bolatbek – **corresponding author,** PhD, Assistant Professor of Educational Programme of «Ecology», Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: botagoz.bolatbek@narxoz.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-2725-7137

Aliyeva Zhanna – Candidate of Economic Sciences, Professor of Educational Programme «Management»/ «HR and Business Planning», Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhanna.aliyeva@narxoz.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6665-300X

Ilyashova Guliya – PhD, Senior Lecturer at the Department of Economics, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: Ilyashova.g@kaznu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2661-0328

Nurakhova Botagoz– PhD, Associate Professor of Educational Programme «Marketing», Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: botagoz.nurakhova@narxoz.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7220-0226

Информация об авторах:

Болатбек Ботагөз – **основной автор**, PhD, Ассистент профессора образовательной программы «Экология», Университет Нархоз, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: botagoz.bolatbek@narxoz.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-2725-7137
Алиева Жанна – кандидат экономических наук, профессор образовательной программы «Менеджмент»/«HRиБП», Университет Нархоз, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: zhanna.aliyeva@narxoz.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6665-300X
Иляшова Гулия Кенжебековна – PhD, старший преподаватель кафедры «Экономика», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: Ilyashova.g@kaznu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2661-0328
Нурахова Ботагоз Жанабаевна – PhD, ассоциированный профессор образовательной программы «Маркетинг», Университет Нархоз, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: botagoz.nurakhova@narxoz.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7220-0226

Авторлар туралы ақпарат:
Ботагөз Болатбек Болатбекқызы – **негізгі автор**, PhD, «Экология» білім беру бағдарламасының ассистент профессоры, Нархоз Университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: botagoz.bolatbek@narxoz.kz
ORCID: https://orcid.org/0009-0004-2725-7137
Алиева Жанна Тыныбековна – экономика ғылымдарының кандидаты, «Менеджмент»/«HRжБЖ» білім беру бағдарламасының профессоры, Нархоз Университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: zhanna.aliyeva@narxoz.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6665-300X
Иляшова Гулия – PhD, «Экономика» кафедрасының аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: Ilyashova.g@kaznu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2661-0328
Нурахова Ботагоз Жанабаевна – PhD, «Маркетинг» Білім беру бағдарламасының қауымдастырылған профессоры, Нархоз Университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: botagoz.nurakhova@narxoz.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7220-0226

ҒТАМР 06.71.07 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.25**
ӘОЖ: 631.147:334(574)(045)

Д.Женсхан[1], М.Б. Алпысбай[1]*, А.А.Дубель[2], Т.Д.Азан[3]
[1]С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
[2]AGH Краков университеті,
Краков қ., 30-059, Польша Республикасы
[3]Астана Медицина Университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: dzhenskhan@gmail.com

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРГАНИКАЛЫҚ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ДАМУЫНА АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ КООПЕРАТИВТЕРІНІҢ ЫҚПАЛЫ

Аңдатпа

Ғылыми мақаланың негізгі мақсаты - Азия елдеріндегі, оның ішінде Қазақстандағы органикалық ауыл шаруашылығына талдау жасай отырып, органикалық өндірісті дамытуға ауыл шаруашылығы кооперативтерінің ықпалын ғылыми негіздеу. Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін келесідей міндеттер орындалды: органикалық ауыл шаруашылығының әлеуметтік-экономикалық маңызы көрсетілді, әлем бойынша және аймақтар бөлінісіндегі органикалық ауылшаруашылық жерлеріне салыстырмалы талдау жасалды. Азия елдерінің және Қазақстанның органикалық ауыл шаруашылығы жерлеріне динамикалық талдау жасалды. Азия елдеріндегі органикалық ауыл шаруашылығының басым бөлігін иемденіп отырған Үндістан мен Қытайдағы ауыл шаруашылығы кооперативтерінің дамыту үрдісіне ғылыми зерттеу жүргізілді. Пирсонның жұптық корреляция коэффициенттерін қолдану арқылы Қазақстанның органикалық ауыл шаруашылығы мен ауыл шаруашылығы кооперативтерінің негізгі көрсеткіштері (2017–2024 жж.) арасындағы өзара байланыс бағаланып, олардың статистикалық маңыздылығы тексерілді. Органикалық ауыл шаруашылығы өнімдерінің кооперативін құрудың ауыл шаруашылығы өндірушілері үшін тиімділігі ғылыми негізделді. Нәтижесінде сертификатталған органикалық жер көлемі мен кооперативтер қызметінің көрсеткіштері арасында статистикалық маңызды байланыс анықталмады, ал кооператив мүшелерінің саны мен бір гектарға шаққандағы органикалық тыңайтқыштарды енгізу арасындағы байланыс ($r = 0,82$; $p < 0,05$) екі көрсеткіштің де уақыт бойынша бір мезгілде төмендеуімен түсіндіріледі. Бұл кооперативтердің органикалық өндіріске ықпалы ұлттық деңгейде әлі қалыптаспағанын көрсетеді. Сондықтан Қазақстандағы органикалық ауыл шаруашылығы мен ауыл шаруашылығы кооперативтерінің арасындағы өзара байланысты одан әрі нығайту қажеттігі анықталды. Органикалық өнім өндірушілердің басым бөлігін құрап отырған (50% астам) жеке және фермерлік шаруашылықтарды мамандандырылған кооперативтерге (өндірістік, маркетингтік, сервистік, қаржылық, консультациялық) біріктіру шараларын нығайту қажеттігі ұсынылды.

Негізгі сөздер: Азия елдері, органика, ауыл тұрғындары, ауыл шаруашылығы кооперативтері, ауыл шаруашылығы жерлері.

Кіріспе

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, ауыл шаруашылығы - бұл адам өміріне қажетті өнімдерді өндіріп қана қоймай, сонымен қатар мемлекеттің экономикалық дамуына ықпал ететін әртүрлі инновациялық идеяларды қалыптастыра алатын экономика саласы. Агросектордағы перспективалы бағыттардың бірі-органикалық ауыл шаруашылығы және оның негізінде қалыптасатын нарық.

Қазіргі әлемдік өркениеттің қиындықтары мен проблемаларына қарамастан, ішкі және сыртқы нарықтарда органикалық, биологиялық өнімдерге сұраныс артып келеді [1]. Бұл органикалық ауыл шаруашылығының жаһандық танымалдылығын және азық-түлік нарығындағы жоғары сапалы өнімге деген жаһандық тенденциялардың өзгеруін тудырады [2]. Органикалық егіншілік қоршаған ортаны қорғауға ұмтылады және экологиялық таза егіншілік әдістерін қолданады. Бұған қоса, бұл бұрын белгілі, бірақ ұмытылған әдістер әлі де прогресті қамтамасыз ететін ноу-хаудың көзі болып табылады. Дәстүрлі, қарқынды ауылшаруашылық жүйелерінен органикалық егіншілік практикасына көшудің қазіргі кезеңінде экологиялық таза және сапалы ауылшаруашылық және тамақ өнімдерін өндіру өзекті болып саналады.

Органикалық ауыл шаруашылығы дәстүрлі егіншілікке тұрақты балама ретінде топырақ құнарлылығын қалпына келтіруге және сақтауға, химиялық тыңайтқыштар мен пестицидтерді пайдалануды азайтуға және биоәртүрлілікті сақтауға ұмтылады [3]. Ол жаңартылатын ресурстарға, қоректік заттардың жабық айналымына және жануарлардың әл-ауқатына басымдық бере отырып, ауылшаруашылық өндірісі мен табиғаттың үйлесімді қатар өмір сүруіне баса назар аударады. Осылайша органикалық ауыл шаруашылығы - дәстүрлі ауыл шаруашылығына экологиялық балама бола отырып, қоршаған ортаны жақсарту, әрбір жеке адамның өмір сүру сапасын арттыру, табиғи-ресурстық және әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуде маңызды рөл атқаруда [4]. Дәстүрлі интенсивті ауыл шаруашылығынан органикалық ауыл шаруашылығына көшу кезеңінде экологиялық қасиеттері жақсартылған ауылшаруашылық және тамақ өнімдерін өндіру өзекті болып табылады. Сол себепті көптеген елдерде органикалық өнімдерді өндірушілер әртүрлі кооперативтерге бірігеді, олар үдемелі қозғалыстың тиімді құралы болып саналады, өйткені олар өндірушілердің, шағын кәсіпкерліктің және тұтынушылардың дамуына экономикалық және әлеуметтік үлес қосады. Сонымен қатар, әлемде кооперативтер экономиканың жеке секторына бөлінген, ал Қазақстанда кооперация жүйесі қалыптасуды жалғастыруда [5].

Органикалық ауыл шаруашылығы 190-ға жуық елде қолданылады және 99 миллион гектарға жуық ауылшаруашылық жерлерін кем дегенде 4,3 миллион фермер органикалық түрде басқарады. Органикалық тағамдар мен сусындардың әлемдік саудасы 2023 жылы 136 миллиард еуродан асады деп күтілуде. Органикалық егіншілік-бұл белгілі бір табыс әкелетін экономикалық қызмет [6]. Бұл тұрақты кеңею органикалық егіншіліктің экологиялық бастама ғана емес, сонымен қатар ауылдың дамуына және табыс табуға ықпал ететін маңызды экономикалық қызмет екенін көрсетеді.

2023 жылғы дерек бойынша Азияда 9,1 миллион гектардан астам органикалық ауыл шаруашылығы жері болды және органикалық өнімді өндірушілер саны 2,6 миллион болды. Бұл әлемдегі барлық органикалық өндірушілердің 59% құрады. Үндістан органикалық жер көлемі мен өндірушілер саны бойынша алдыңғы қатардағы мемлекеттердің бірі. Қазіргі таңда бұл мемлекеттер 4,5 миллион гектар органикалық жер және 2,4 миллион өндірушісі бар. Одан кейінгі орында Қытай – 3,4 миллион гектар, ал Қазақстан 0,2 миллион гектармен үшінші орында тұр [7]. Қазақстанда 2015 жылдан бастап ауыл шаруашылығы кооперациясы мен органикалық өнім өндірісін дамытуға бағытталған заңнамалық негіз қалыптасты. 2015 жылғы кооперативтер туралы және органикалық өнім өндіру туралы заңдар, кейін 2024 жылғы жаңа заңмен жаңартылып, ауыл шаруашылығының тұрақты дамуын, өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін арттыруды, ресурстарды тиімді пайдалануды және ауылдық аумақтардың әлеуметтік-экономикалық әлеуетін нығайтуды көздейді [8,9].

Әдебиетке шолу

Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің тұрақты ауыл шаруашылығы мен органикалық өндірісті дамытудағы рөлі соңғы жылдары халықаралық әдебиетте кеңінен талқылануда. S. Kalogiannidis және т.б. Грекия мысалында кооперативтердің тұрақты ауыл шаруашылығы мен агроазық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі негізгі рөлін көрсетеді. Қытай деректері негізінде жүргізілген зерттеулерде кооперативтерге мүшелік фермерлердің ауыл шаруашылығы табысына [10] және олардың ұжымдық әрекетке қатысуына оң әсер ететіні анықталған [11]. S. Hussein Nowfal және т.б. кооперативтердің ауыл фермерлері үшін несиеге, нарықтық ақпаратқа және «ақылды» егіншілік технологияларына қолжетімділікті арттыратынын дәлелдейді [12], ал S. Nadaf және т.б. кооперативтердің ауылдың әлеуметтік-экономикалық дамуындағы рөліне жаһандық шолу жасаған [13].

Органикалық бағыттағы кооперацияға арналған зерттеулерде кооперативтер ұсақ өндірушілердің сертификаттау, өткізу және ресурстарға қол жеткізу шығындарын азайтатын институционалдық құрал ретінде қарастырылады. В.М. Кручинина Ресейде кооперативтерді органикалық ауыл шаруашылығын дамыту құралы ретінде негіздейді V.Z. Ilyasov және т.б. экологиялық (органикалық) ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірудегі кооперацияның

ерекшеліктерін зерттеген, ал A.S. Olimovich органикалық ауыл шаруашылығындағы тұтыну кооперативтерін халықтың жұмыспен қамтылуы мен табысын арттыру факторы ретінде қарастырады.

Алайда бұл зерттеулердің басым бөлігі кооперативтердің әсерін сапалық тұрғыда немесе шаруашылық деңгейіндегі деректер негізінде бағалайды. Қазақстан бойынша ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызметі мен органикалық ауыл шаруашылығының даму көрсеткіштері арасындағы байланысты ресми статистика негізінде сандық бағалайтын жұмыстар аз. Осы олқылықты толықтыру мақсатында ұсынылып отырған мақалада Азия елдерінің тәжірибесін талдаумен қатар Қазақстанның 2017–2024 жылдардағы деректеріне корреляциялық талдау жүргізілді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақстан соңғы жылдары аграрлық саланы жан-жақты трансформациялауды жүзеге асырып келеді. Ішкі өндірістің өсуі жедел механикаландырумен, заманауи агротехнологияларды енгізумен және экспорттық бағыттағы шикізаттан қосылған құны жоғары өнімдерге көшумен үйлесуде. Осыған орай әлем бойынша органикалық ауыл шаруашылығының танымалдығын арттырды және бұл саланың ірі корпорациялар тарапынан коммерциялануы шағын, өнімділігі төмен өндірушілердің нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін әлсіретуде.

Зерттеу жұмысы Азия елдеріндегі органикалық ауыл шаруашылығының қазіргі жағдайын және оны дамытудағы ауыл шаруашылығы кооперативтерінің рөлін кешенді талдауға бағытталды. Зерттеудің ақпараттық базасын халықаралық және ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі, Ұлттық статистика бюросының дереккөздер, отандық және шетелдік зерттеушілердің ғылыми еңбектері құрады. Атап айтқанда, органикалық ауыл шаруашылығы жерлерінің көлемі, олардың динамикасы мен құрылымы жөніндегі деректер халықаралық ұйымдардың (FiBL, IFOAM) ресми есептерінен, ал Қазақстан, Қытай және Үндістан бойынша ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызметін сипаттайтын көрсеткіштер ұлттық статистика органдарының және салалық шолулардың материалдары негізінде жинақталды.

Зерттеу барысында 2017–2024 жылдар аралығындағы деректер қолданылып, Азия елдері бойынша органикалық ауыл шаруашылығы жерлерінің аумақтық орналасуы мен даму ерекшеліктері салыстырмалы түрде қарастырылды. Әсіресе органикалық ауыл шаруашылығы жерлерінің басым үлесі шоғырланған елдерге, оның ішінде Қытай мен Үндістанға ерекше назар аударылды.

Зерттеудің әдістемелік негізін жалпығылыми және экономикалық талдау әдістері құрады. Атап айтқанда, салыстырмалы талдау әдісі әлемдік, аймақтық және ұлттық деңгейлердегі органикалық ауыл шаруашылығы көрсеткіштерін салыстыру үшін қолданылды. Динамикалық талдау әдісі органикалық ауыл шаруашылығы жерлерінің және ауыл шаруашылығы кооперативтері қызметінің уақыт бойынша өзгеру үрдістерін анықтауға мүмкіндік берді. Қазақстан мысалында органикалық ауыл шаруашылығы көрсеткіштері мен ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызметі арасындағы өзара байланысты бағалау үшін Пирсонның жұптық корреляция коэффициенттері есептелді. Органикалық өндірісті тікелей сипаттайтын көрсеткіш ретінде FiBL және IFOAM деректері бойынша сертификатталған органикалық ауыл шаруашылығы жерлерінің көлемі [7. – 17–19], ал агротехнологиялық көрсеткіштер мен кооперативтер қызметінің көрсеткіштері ретінде Ұлттық статистика бюросының деректері пайдаланылды. Талдау 2017–2024 жылдардағы жылдық деректерге ($n = 8$) негізделді. Органикалық тыңайтқыштарды енгізудің абсолюттік көлемі бір гектарға шаққандағы көрсеткішпен толық сәйкес келетіндіктен ($r = 1,00$), талдауға тек салыстырмалы көрсеткіш енгізілді; ал кооперативтер өндірген өнім көлемі 2024 жылғы деректердің салыстырмалы еместігіне байланысты талдаудан алынып тасталды. Коэффициенттердің статистикалық маңыздылығы Стьюденттің t-критерийі арқылы тексерілді: $n = 8$ болғанда $|r| \geq 0,707$ мәні $p < 0,05$ деңгейінде, $|r| \geq 0,834$ мәні $p < 0,01$ деңгейінде маңызды болып саналады.

Уақыттық қатарлардағы ортақ трендтің әсерін бағалау үшін қосымша бірінші айырымдар бойынша корреляция есептелді. Есептеулер Python (SciPy) бағдарламасында орындалды.

Зерттеу нәтижелерін интерпретациялау барысында жүйелік тәсіл пайдаланылып, ауыл шаруашылығы кооперативтерінің органикалық өндірісті дамытудағы институционалдық, экономикалық және әлеуметтік рөлі жан-жақты бағаланды. Алынған нәтижелер Азия елдерінде, соның ішінде Қазақстанда органикалық ауыл шаруашылығын дамыту стратегиясын жетілдіруге арналған ғылыми тұжырымдар жасауға негіз болды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақстанның ұзақ мерзімді экономикалық дамуында ауыл шаруашылығы стратегиялық маңызды салалардың бірі болып табылады. Сол себепті Қазақстан ауыл шаруашылығы дамыған елдердің, оның ішінде Азиядағы ауыл шаруашылығы кооперативтері дамыған және органикалық ауыл шаруашылығы жерінің үлесі жоғары: Үндістан және Қытай секілді ірі мемлекеттердің тәжірибесіне сүйенеді. Осылайша Қазақстан ұсақ ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін оларды кооперациялау, шығындарын төмендету, өнім сапасын жақсарту, экспорттық әлеуетті нығайту, дәстүрлі интенсивті ауыл шаруашылығынан органикалық ауыл шаруашылығына көшіру мақсатын көздейді. Сонымен қатар, Қазақстан үшін экологиялық сапасы жоғары өнім өндіруді қамтамасыз ететін органикалық бағытта жоғары қосылған құнды қалыптастыру әлеуметтік дамудың маңызды факторы болып саналады.

Қазақстанның ауыл шаруашылығы 2015 жылдан бастап ауыл шаруашылығы кооперативтерін дамыту мен органикалық өнімдерді өндіру бойынша нақты қадамдар жасады.

2015 жылы 29-шы қазанда «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» Заң қабылданды. Ал 2015 жылы 27-ші қарашадағы «Органикалық өнімдерді өндіру» туралы Заң қабылдады және бұл заң 2024 жылғы 10 маусымдағы «Органикалық өнім өндірісі және айналымы туралы» Заңмен күшін жойды. Аталған заңдардың ортақ мақсаттары мен міндеттері: ауыл шаруашылығы өндірісінің тұрақты және тиімді дамуын қамтамасыз ету; ұсақ және орта ауыл шаруашылығы өндірушілерінің экономикалық әлеуетін арттыру; бәсекеге қабілетті, сапалы және қауіпсіз ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруді ынталандыру; ресурстарды ұтымды пайдалану және экологиялық тұрақтылықты қолдау; ауылдық аумақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал ету; өндірушілердің нарыққа қолжетімділігін кеңейту және қосылған құнды арттыру. Екі заң да аграрлық секторды институционалдық тұрғыда нығайтуға, кооперация мен экологиялық бағыттағы өндірісті дамыту арқылы ауыл шаруашылығының ұзақ мерзімді орнықты дамуына қол жеткізуді көздейді. Осылайша Қазақстанда 2015 жылдан бері қарай ауыл шаруашылығы кооперативтері және органикалық ауыл шаруашылығы саласы қарқынды дамып келеді.

Дүние жүзінде ауылшаруашылық жерлерінің 2,1 пайызын органикалық жерлер құрайды. Аймақтар бойынша бөлінген ауылшаруашылық жерлерінің жалпы көлеміндегі ең жоғары органикалық үлес Океанияда (14,1%) және Еуропада (3,9 %; Еуропалық Одақ: 10,9 %) болды.

Әлем бойынша Азия елдері органикалық ауыл шаруашылығы жерінің көлемі 9%-ын құрайды және ол оның жалпы аумағы 9,1 миллион гектардан асады. Бұл жерлердің 90%-дан астамы келесі төрт мемлекетке тиесілі, олар: Үндістан-4 475 837 гектар; Қытай – 3 420 457 гектар; Қазақстан – 191 283 гектар; Филиппин – 187 425 гектар. Көрсетілген деректерден Қазақстан- Азиядағы ең ірі органикалық ауыл шаруашылығы өндірушілерінің бірі екенін көруге болады.

2024 және 2025 жылдардың басында Ұлттық және аймақтық бастамалардың арқасында Бүкіл Азия бойынша органикалық ауыл шаруашылығында айтарлықтай прогреске қол жеткізілді [7. – 3-12].

Кесте 1 - Азиядағы органикалық ауыл шаруашылығы жерлері бар ірі мемлекеттер, га

Мемлекеттер	2020ж.	2021ж.	2022ж.	2023ж.	Ауытқу, 2023/2020, %
Қытай	2435000	2753700	2898191	3420457	140,5
Үндістан	2657889	2657889	4726715	4475837	168,4
Қазақстан	114886	113247	103447	191283	166,5
Филиппин	191770	216334	228514	187425	97,7
Ескерту: авторлармен [7. – 18] дереккөз негізінде құрастырылған.					

1-кесте деректері 2020–2023 жылдар аралығында Азиядағы органикалық ауыл шаруашылығы жерлері бар елдердің жалпы көлемінде тұрақты өсім сақталған. Зерттеліп отырған елдер ішінде органикалық жерлердің үлкен көлемі Қытай мен Үндістанға тиесілі. 2023 жылғы дерек бойынша бұл жерлердің 54% Үндістан, 41% Қытай құрайды. Аталған кезеңде Қытайда органикалық ауыл шаруашылығы жерлерінің алаңы 40,5%-ға артып, 3,4 млн гектарға жетсе, Үндістанда өсім қарқыны одан да жоғары болып, 68,4%-ды құрады. Қазақстанда органикалық ауыл шаруашылығы жерлерінің көлемі салыстырмалы түрде аз (2,3%) болғанымен, 2023 жылы айтарлықтай өсім байқалып, 2020 жылмен салыстырғанда 66,5%-ға артқан. Бұл елде органикалық ауыл шаруашылығын дамытуға деген қызығушылықтың күшейіп келе жатқанын көрсетеді. Филиппинде органикалық жерлердің көлемі кезең ішінде айтарлықтай ұлғайғанымен, жылдар бойынша тұрақсыз динамика байқалады. Жалпы алғанда, деректер Азия елдерінде органикалық ауыл шаруашылығының даму әлеуеті жоғары екенін және органикалық жерлердің кеңеюі аграрлық саясат пен нарықтық сұраныстың маңызды бағытына айналып отырғанын көрсетеді.

Азия елдеріндегі органикалық ауыл шаруашылығы жерлерінің басым бөлігін иемденіп отырған бұл мемлекеттерде ауыл шаруашылығы кооперативтерінің дамыту үрдісі де жоғары.

Қытай мамандандырылған АШК-ін дамытуды 2007 жылдан бері қарай қолға алды және оның дамуына мемлекет тарапынан жоғары қолдау көрсетілді [10. – 2-3]. 2007 жылы АШК-ін дамыту туралы арнайы заң қабылдады. Заң фермерлік кәсіптік кооперативтердің ұйымдастырылуы мен мінез-құлқын реттеуге, фермерлік кәсіптік кооперативтердің дамуын көтермелеуге, қолдауға және басшылыққа алуға, фермерлік кәсіптік кооперативтер мен олардың мүшелерінің заңды құқықтары мен мүдделерін қорғауға, сондай-ақ ауыл шаруашылығы мен ауылдық жаңғыртуды ілгерілетуге бағытталған [11. – 4-5]. Қытайдың ауылдық жерлерінде еңбек, жер, капитал және басқа да өндіріс факторларының нарығы нашар дамығандықтан, кейбір фермерлерді кооперативті кәсіпкерлер құруға ынталандыру үшін мемлекет тікелей қолдау көрсетті, Бұл шағын фермерлердің кірістері мен өмір сүру жағдайларын жақсартуға белсенді үлес қосу арқылы кооперативті тепе-теңдікті орнатуға көмектесті. Осылайша, Қытайдағы ауылшаруашылық кооперативтерінің ерекшеліктері бар шындыққа бейімделудің бір түрі ретінде ерекшеленді. Қытайдағы ауылшаруашылық кооперативтері 2009 жылдан бері қарай қарқынды дамып келеді [10. – 3-4] және мемлекеттің органикалық өнімдерін дамытуда ерекше маңызға ие. Қытай органикалық егіншілікті ілгерілету үшін 160-тан астам жаңа жергілікті саясатты жүзеге асырды және рекордтық 5 миллиард органикалық өнім жапсырмаларын шығарды, бұл үкіметтің сенімді қолдауын көрсетеді [12. – 655-656].

Үндістан әлемдегі ең ірі кооперативтік қозғалыс бойынша әлемге танымал. Бұл елдегі АШК-і ауыл тұрғындарының шамамен 75%-ын қамтиды. Кооперативтік қозғалыс бастапқыда фермерлерді қарыз берушілерге тәуелділіктен босату мақсатында енгізілді. 1904 жылы кооперативтік несиелік қоғамдар туралы алғашқы заңның қабылданды. Кейін 1942 жылы көп бөлімшелі кооперативтік қоғамдар туралы заң қабылданып, 1950 жылдан бастап кооперативтер Ұлттық даму жоспарларының құрамдас бөлігіне айналды. Әрбір бесжылдық жоспар аясында кооперативтердің рөлі біртіндеп кеңейтілді: бастапқы кезеңде кадр даярлау мен кооперативтік маркетингке назар аударылды, кейінгі жоспарларда сақтау, өңдеу, ауыл

шаруашылығы өнімдерін өндіру, сондай-ақ сүт, қант, мақта және басқа салаларды дамытуға басымдық берілді. Сонымен қатар кооперативтік оқыту инфрақұрылымы қалыптастырылып, кооператив жүйелерін шоғырландыру және әртараптандыру шаралары жүзеге асырылды. Осылайша Үндістандағы кооперативтік қозғалыс халықтық бастамадан гөрі, мемлекеттік саясаттың нәтижесі ретінде қалыптасты [12. – 656-658].

Бүгінгі таңда кооперативтер ауыл шаруашылығы инфрақұрылымын дамытуға, ресурстарды бөлуге, өнімді өңдеу мен өткізуге, сондай-ақ құн тізбегін қалыптастыруға елеулі үлес қосып келеді [13. – 607-608]. Олар органикалық жерлерді игеру, су ресурстарын басқару, техникамен қамтамасыз ету және өзге де салаларда белсенді қызмет атқарады [14]. Үндістан жаңартылған органикалық сертификаттау стандарттарын енгізді, жаңартылған бақылау жүйесін іске қосты және өзінің нормативтік-құқықтық базасын жақсарту үшін 2025 жылға қарай бірыңғай органикалық логотипті енгізу жоспарларын жариялады [12. – 659-660].

Әлемдік тәжірибені ескере отырып, Қазақстан ауыл тұрғындарының тұрмыс сапасын жақсарту, тұрақты табыс көзін қалыптастыру, ауыл халқының депопуляциясын азайту, ұсақ тауар өндірушілердің өндірістік шығындарын азайту, отандық өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру және өндіріс көлемін ұлғайту арқылы импорттық өнімдерге тәуелділікті төмендету мақсатында АШК-ін дамытуға басымдық береді [15]. 2019 жылдан бастап Қазақстанда шағын ауыл шаруашылық өндірушілерін кооперативтерге біріктіру бойынша жұмыстар нығайды. Соның нәтижесінде 2024 жылдың соңына қарай АШК саны 4465-ке жетті, бұл 2019 жылмен салыстырғанда 57,2%-ға артық. Дегенмен, АШК-нің мүшелерінің саны жылдан-жылға тұрақты түрде азайып отыр [16]. Бұл жағдай үй шаруашылықтары және шаруа немесе фермерлік қожалықтардың АШК-не мүше ретінде тіркелуге ынталы емес екенін көрсетеді. Сонымен қатар, АШК-нің табысты қызмет етуі үшін жайылым, шабындық және егістік жерлерге қолжетімділік деңгейін арттыру маңызды. Себебі жер, техника және қаржы ресурстары АШК-нің тұрақты жұмыс жасауын қамтамасыз ететін, оның мүшелері алдындағы беделін нығайтатын негізгі тетіктері болып табылады. Осылайша Қазақстанда органикалық ауыл шаруашылығы жерлерінің үлесін арттыру, бәсекеге қабілеттілікті нығайту, азық-түлік қауіпсіздігін сақтаудың мол мүмкіндіктері бар. Қазіргі кездегі Қазақстандағы органикалық ауыл шаруашылығы мен ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызметін сипаттайтын негізгі көрсеткіштердің динамикасы 2-кестеде көрсетілді.

Кесте 2 – Қазақстанның органикалық ауыл шаруашылығы және ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызметі көрсеткіштері, 2017–2024 жж.

№	Көрсеткіштер	Жылдар							
		2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
1	Сертификатталған органикалық ауыл шаруашылығы жерлері, мың га.	256,7	192,1	294,3	114,9	113,2	103,4	191,3	283,6
2	Органикалық тыңайтқыштарды енгізу, мың тонна.	896,0	633,0	619,5	1214,1	995,2	515,5	253,8	191,7
3	Егіс алқабының бір гектарына шаққандағы органикалық	41,1	28,9	28,0	53,7	43,5	22,3	10,7	8,3

	тыңайтқыштарды енгізу, кг/га.								
4	Органикалық тыңайтқыштар қолданылған егістік алқаптар, млн га.	0,12	0,10	0,10	0,10	0,10	0,10	0,10	0,10
5	Егіс алқабының жалпы ауданындағы органикалық тыңайтқыштар қолданылған алқаптардың үлесі, %	0,53	0,46	0,43	0,44	0,44	0,43	0,42	0,43
6	Жұмыс жасап тұрған ауыл шаруашылығы кооперативтерінің саны, бірлік	2697	2858	2840	2919	3147	3284	3911	4465
7	Ауыл шаруашылығы кооперативтері мүшелерінің саны, бірлік	58985	59759	56768	56326	56255	44141	39367	35245
8	Ауыл шаруашылығы кооперативі қызметкерлерінің тізімдік саны, адам	8566	8513	7591	7692	7529	7377	7490	8170
9	Ауыл шаруашылығы кооперативтері арқылы өткізілген ауыл шаруашылығы өнімінің көлемі, мың тонна	57,3	139,9	145,7	208,2	277,5	293,2	329,6	429,3
Ескерту: 1-жол – [7. – 13–14], 2–9-жолдар – [16] дереккөздер негізінде авторлармен құрастырылған.									

2-кестеден еліміздегі 2017–2024 жылдар аралығындағы органикалық ауыл шаруашылығы мен ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызметін сипаттайтын негізгі көрсеткіштердің динамикасын көруге болады. Деректерді талдау екі үрдісті көрсетеді: органикалық тыңайтқыштарды пайдалану көрсеткіштерінің төмендеуі және ауыл шаруашылығы кооперативтік сектор қызметінің жекелеген бағыттар бойынша жандануы. Сертификатталған органикалық ауыл шаруашылығы жерлерінің көлемі тұрақсыз динамикамен сипатталады: 2019 жылы 294,3 мың га-ға жетіп, 2020–2022 жылдары 103–115 мың га-ға дейін қысқарды, ал 2024 жылы қайтадан 283,6 мың га-ға дейін өсті [17].

Алдымен органикалық тыңайтқыштарды пайдалану көрсеткіштеріне тоқталсақ, 2017 жылы 896 мың тоннаны құраған органикалық тыңайтқыштарды енгізу көлемі 2024 жылы 191,7 мың тоннаға дейін қысқарған. Бұл кезеңде көрсеткіш шамамен 4,7 есе төмендеген. Осыған сәйкес, егіс алқабының бірлігіне шаққандағы органикалық тыңайтқыштарды тұтыну деңгейі де 41,1 кг/га-дан 8,3 кг/га-ға дейін азайып, органикалық агротехнологияларды қолдану қарқындылығының бәсеңдегенін көрсетеді.

Органикалық тыңайтқыштар қолданылған егістік алқаптарының көлемі 2017–2024 жылдары 0,10–0,12 млн га деңгейінде тұрақты болды. Ал егіс алқабының жалпы ауданындағы бұл алқаптардың үлесі барлық кезең бойы 0,42–0,53% деңгейінде қалды.

Сертификатталған органикалық жерлер де ауыл шаруашылығы жерлерінің шамамен 0,1%-ын ғана құрайды [17. –34]. Бұл органикалық өндірістің жалпы аграрлық сектордағы үлесінің әлі де мардымсыз екенін көрсетеді. Осы орайда органикалық ауыл шаруашылығын дамыту үшін ұсақ шаруашылықтардың кооперативтерге бірігу қажеттілігін байқауға болады.

Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің институционалдық дамуы көрсеткіштері қарама-қайшы сипатқа ие. Бір жағынан, жұмыс істеп тұрған кооперативтер саны 2017 жылғы 2697 бірліктен 2024 жылы 4465 бірлікке дейін өсіп, 65%-дан астам артқан. Бұл мемлекет тарапынан кооперативтік қозғалысты қолдау шараларының әсерін көрсетеді. Екінші жағынан, кооператив мүшелерінің саны осы кезеңде 58985 адамнан 35245 адамға дейін төмендеп, кооперативтердің ұсақталып, мүшелік белсенділіктің әлсірегенін немесе формалды түрде құрылған құрылымдардың үлесінің артқанын аңғартады. Кооперативтердегі жұмыспен қамту көрсеткіші салыстырмалы түрде тұрақты болып қалды: қызметкерлердің тізімдік саны 2017–2023 жылдары 7,3–8,5 мың адам аралығында өзгеріп, 2024 жылы 8170 адамды құрады. Бұл кооперативтердің әлеуметтік функциясының белгілі бір деңгейде сақталғанын білдіреді. Өндірістік және өткізу қызметінің көрсеткіштері оң динамикамен сипатталады. Ауыл шаруашылығы кооперативтері арқылы өткізілген өнім көлемі 2017 жылғы 57,3 мың тоннадан 2024 жылы 429,3 мың тоннаға дейін өсіп, шамамен 7,5 есе артқан. Бұл кооперативтердің нарықтық инфрақұрылым ретіндегі рөлінің күшейгенін және өткізу арналарын ұйымдастыруда тиімділіктің артқанын көрсетеді.

Жалпы алғанда, кесте деректері Қазақстанда ауыл шаруашылығы кооперативтері санының өсуіне қарамастан, органикалық ауыл шаруашылығының даму қарқыны төмен екенін көрсетеді. Сол себепті Қазақстан азық-түлік қауіпсіздігін сақтау, органикалық өндірісті кеңейту арқылы экспорттық әлеуетті арттыру, заманауи агроэкологиялық технологияларды енгізу үшін азиядағы Қытай және Үндістан мемлекеттерінің тәжірибесіне сүйеніп және кооперативтер негізінен өнімді өткізу және нарыққа шығару функцияларын нығайтуы қажет. Алайда қазіргі таңда бұл мүмкіндіктер әлі толық пайдаланылмай келеді.

Зерттеу барысында органикалық ауыл шаруашылығы мен ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызметін сипаттайтын көрсеткіштер арасындағы өзара байланысты бағалау мақсатында 2-кестеде келтірілген 2017–2024 жылдардағы деректер негізінде Пирсонның жұптық корреляция коэффициенттері есептелді. Мұндай талдау кооперативтер қызметі мен органикалық өндірістің даму үрдістері арасындағы сандық байланысты бағалауға мүмкіндік береді. Талдауға енгізілген көрсеткіштердің шартты белгілеулері 3-кестеде берілген. Органикалық тыңайтқыштарды енгізудің абсолюттік көлемі (2-кестенің 2-жолы) бір гектарға шаққандағы көрсеткішпен толық сәйкес келетіндіктен (r = 1,00), талдауға тек X2 көрсеткіші енгізілді.

Кесте 3 – Корреляциялық талдауға енгізілген көрсеткіштер және олардың шартты белгілеулері

	Көрсеткіштер	Шартты белгілеулер
1	Сертификатталған органикалық ауыл шаруашылығы жерлері, мың га	X1
2	Егіс алқабының бір гектарына шаққандағы органикалық тыңайтқыштарды енгізу, кг/га	X2
3	Органикалық тыңайтқыштар қолданылған егістік алқаптар, млн га	X3
4	Егіс алқабының жалпы ауданындағы органикалық тыңайтқыштар қолданылған алқаптардың үлесі, %	X4
5	Жұмыс жасап тұрған ауыл шаруашылығы кооперативтерінің саны, бірлік	X5
6	Ауыл шаруашылығы кооперативтері мүшелерінің саны, бірлік	X6

7	Ауыл шаруашылығы кооперативі қызметкерлерінің тізімдік саны, адам	X7
8	Ауыл шаруашылығы кооперативтері арқылы өткізілген ауыл шаруашылығы өнімінің көлемі, мың тонна	X8
	Ескерту: авторлармен құрастырылған	

1-суретте Қазақстандағы органикалық ауыл шаруашылығы көрсеткіштері мен ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызметі арасындағы Пирсонның жұптық корреляция коэффициенттерінің матрицасы олардың статистикалық маңыздылығымен бірге көрсетілді.

1-суреттен көріп отырғанымыздай, көрсеткіштер арасындағы байланыс біркелкі емес. Органикалық өндірісті тікелей сипаттайтын сертификатталған органикалық жер көлемі (X1) кооперативтер қызметінің бірде-бір көрсеткішімен статистикалық маңызды байланыс көрсетпейді: кооперативтер санымен r = 0,19, мүшелер санымен r = −0,10, кооперативтер арқылы өткізілген өнім көлемімен r = −0,14 (барлық жағдайда p > 0,2). Кооперативтер санының (X5) өсуі олар арқылы өткізілген өнім көлемінің (X8) артуымен қатар жүреді (r = 0,92; p < 0,01), бірақ кооператив мүшелерінің (X6) қысқаруымен сипатталады (r = −0,94; p < 0,01). Бір гектарға шаққандағы органикалық тыңайтқыштарды енгізу (X2) кооператив мүшелерінің санымен оң (r = 0,82; p < 0,05), ал кооперативтер санымен теріс (r = −0,78; p < 0,05) байланыста. X3 пен X4 арасындағы жоғары байланыс (r = 0,94) X4 көрсеткішінің X3 негізінде есептелетінімен түсіндіріледі.

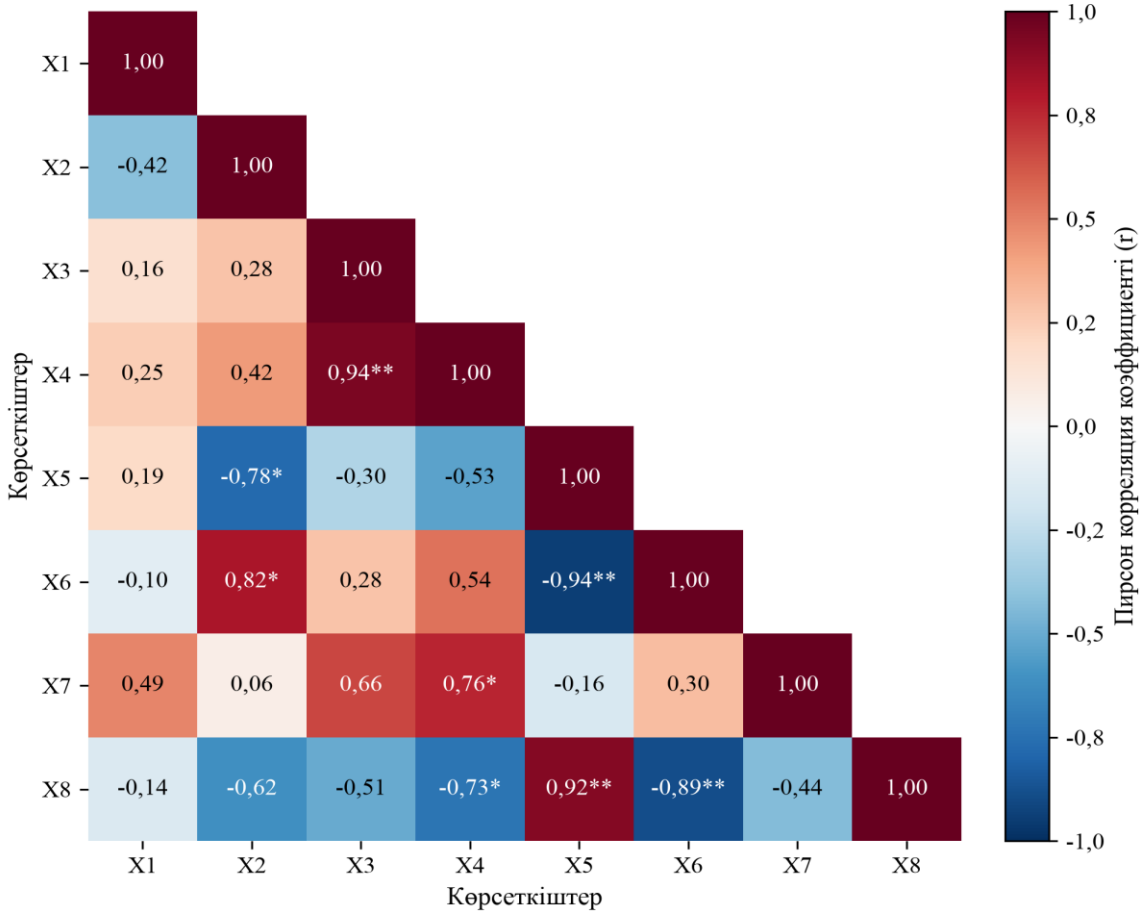

* p < 0,05; ** p < 0,01 (n = 8, 2017–2024 жж.)

Сурет 1 – Қазақстандағы органикалық ауыл шаруашылығы көрсеткіштері мен ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызметі арасындағы жұптық корреляция коэффициенттері (Пирсон), 2017–2024 жж.

Ескерту: 2-кесте деректері [7. – 8-15] негізінде авторлармен есептелген; * – $p < 0,05$, ** – $p < 0,01$; $n = 8$.

X2 мен X6 арасындағы оң байланыс ($r = 0,82$) екі көрсеткіштің де 2017–2024 жылдары бір мезгілде төмендеуінен туындайды: ортақ тренд алынып тасталған жағдайда (бірінші айырымдар бойынша) коэффициент 0,49-ға дейін төмендеп, статистикалық маңыздылығын жоғалтады ($p = 0,27$). Сонымен қатар кооперативтер санының артуы органикалық тыңайтқыштарды енгізудің қысқаруымен қатар жүрді ($r = −0,78$). Демек, қолда бар деректер кооперативтердің сандық өсуі органикалық өндірістің кеңеюіне әкелді деген тұжырымды растамайды. Бұл Қазақстанда кооперативтердің негізінен дәстүрлі өнімді өткізуге бағытталғанын, ал органикалық бағыттағы мамандандырылған кооперативтердің әлі аз екенін көрсетеді. Бірақ, кооператив мүшелерінің санының артуы мен органикалық тыңайтқыштарды енгізу көлемі арасында оң байланыс бар. Бұл дегеніміз органикалық өндірісті кеңейті үшін кооператив мүшелерінің санын арттыру маңызды деген тұжырым жасаға болатынын көрсетеді.

Жалпы алғанда, ұлттық деңгейдегі сегіз жылдық деректер негізінде кооперативтер қызметі мен органикалық ауыл шаруашылығы арасында тұрақты сандық байланыс анықталмады. Бұл кооперативтердің сандық өсуінен гөрі, олардың мүшелік тұрақтылығы мен органикалық өндіріске мамандануы маңызды фактор болуы мүмкін екенін көрсетеді. Бақылаулар санының аздығын ($n = 8$) және корреляцияның себеп-салдарлық байланысты білдірмейтінін ескере отырып, бұл мәселені өңірлік немесе шаруашылық деңгейіндегі деректер негізінде одан әрі зерттеу қажет.

Алынған нәтижелерді басқа зерттеулермен салыстырсақ, халықаралық әдебиетте кооперативтердің фермерлер табысына [10. – 11-12], олардың ұжымдық әрекетіне [11. – 96-97], несие мен нарықтық ақпаратқа қолжетімділігіне [13. – 609-610] және тұрақты ауыл шаруашылығына [3. – 23] оң әсері көрсетілген. Органикалық бағыттағы зерттеулерде кооперативтер ұсақ өндірушілердің сертификаттау мен өнімді өткізу шығындарын азайту құралы ретінде қарастырылады. Біздің нәтижелеріміз бұл тұжырымдарға қайшы келмейді, бірақ Қазақстанда мұндай әсердің ұлттық статистикада әлі байқалмайтынын көрсетеді: кооперативтер саны мен олар арқылы өткізілген өнім көлемі өскенімен, сертификатталған органикалық жер көлемінің өзгерісі олармен байланысты емес. Қытай мен Үндістанда кооперативтердің органикалық секторға ықпалы мемлекеттің мақсатты қолдауымен күшейгенін ескерсек, Қазақстанда да органикалық өнім өндіретін кооперативтерді арнайы қолдау шаралары қажет.

Органикалық ауыл шаруашылығы барған сайын танымал бола бастағандықтан, ірі корпорациялар бұл бағытты коммерцияландырады, бұл ұзақ уақыт ішінде аз өнім шығаратын және органикалық нарықта бәсекеге қабілеттілігі төмен шағын ауыл шаруашылығы өндірушілері үшін проблемаға айналады. Сондықтан Қазақстан органикалық ауыл шаруашылығын нығайтуы үшін кооперацияны дамытпайынша бұл мақсатқа қол жеткізу мүмкін емес.

Аграрлық нарықта ферма, био, органикалық, экологиялық және т.б. деп аталатын көптеген өнімдер бар. Мұндай өнімдермен өндіріс және нарыққа шығу үшін фермерлерге көптеген кедергілер бар: «химияны» пайдаланудан бас тарту, қымбат сертификаттау процедураларынан өту, сертификаттау органдарының мерзімді тексерулерін қабылдау, «органикалық заттарды» сату және т.б. мұның барлығы жеке фермерлік шаруашылықтар үшін қолайсыз және қиын. Бұл жағдайда органикалық ауыл шаруашылығы кооперативтері - органикалық өндіріс мақсатында жиналған дәстүрлі және органикалық егіншілік, білім беру, заң, жобаларды басқару, маркетинг, байланыстарды жеңілдету сияқты көптеген тәжірибелі

адамдар қауымдастығы. Кооператив барлық қатысушылардың дауысы бар екеніне көз жеткізіп, шешім қабылдаудың келісілген моделін әзірлеуі керек. Сонымен қатар, мұндай кооператив тұрақты ауыл шаруашылығы және жергілікті азық-түлік өндірісі үшін ауылшаруашылық жерлерін сақтау саласында үлкен мүдделерге ие болады.

Органикалық егіншілік жүйесі қоршаған ортаға аз зиян келтірсе де, фермерлер бизнеспен айналысады және пайда көргісі келеді. Олардың қызметіне сыртқы және ішкі факторлар әсер етеді. Сыртқы факторларға Ауыл шаруашылығын басқару саясатындағы өзгерістер немесе фермерлер әсер ете алмайтын және меншікті капиталдың аздығына байланысты жақсы бейімделе алмайтын технологиялық, демографиялық және климаттық өзгерістер жатады. Бұл ретте фермерлер табыстың тұрақты деңгейін ұстап тұруға, өз шаруашылықтарына инвестиция салуға қаражаты болуға тиіс. Тәуекелдерді бөлісу үшін бірдей шағын фермерлер тобымен мұны істеу оңайырақ.

Ішкі факторларға білімнің жетіспеушілігі жатады, өйткені ұрпақтан-ұрпаққа дәстүрлі егіншілік тәжірибелері, өндірістің шағын ауқымы, жаңа технологияларды енгізу үшін ірі инвестицияларды тартудың мүмкін болмауы, транзакциялық шығындардың жоғары болуы, капиталға қол жеткізудегі қиындықтар, техникалық, технологиялық және экономикалық ақпарат және т. б. Алайда, шағын фермерлердің де өзіндік артықшылықтары бар: шағын құрам, жалақыны бақылауды жеңілдететін нәрсе, кішігірім құрылымдық өзгерістерді тез жүзеге асыру, стратегияңызды, жақсы қарым-қатынасыңызды, өсірілген өнімнің биоәртүрлілігін өзгерту оңайырақ.

Кооперативке мүшелік шағын экономикаға өзін-өзі қамтамасыз ету және пайда табу үшін жеткілікті ауылшаруашылық өнімдерін өндіруге көмектеседі, бұл ірі ұйымдармен бәсекелесуге мүмкіндік береді. Бұл жағдайда кооперативтер фермерлерге өз қызметін жүзеге асыру кезінде туындайтын белгісіздік пен тәуекелдерді азайтуға көмектеседі. Бұл келесі факторларға байланысты: жаңа технологиялардың қолжетімділігін арттыру; әр түрлі өнімдер мен нарықтарды коммерцияландыру мүмкіндігіне байланысты тәуекелдерді әртараптандыру; органикалық өндірісте тиімді шешімдер қабылдауға әкелетін ақпаратқа кеңірек қол жетімділік;фермерлердің логистикалық міндеттерінің төмендеуі, өйткені кооператив менеджерлері өз мүшелерінен ақпарат жинайды, сату нарығын іздейді, нарықтағы сұранысты зерттейді және т. б. Осылайша, кооператив нарықты зерттеу арқылы шағын шаруа қожалықтарының шектеулерін еңсеруге көмектесе алады, бұл олардың кейбір міндеттерін аутсорсингке алып келеді, бұл фермерге тікелей өндірістік қызметке назар аударуға мүмкіндік береді. Кооперативтер сияқты балама бизнес құрылымдары жергілікті органикалық фермерлердің азық-түлік жеткізушілер нарығына енуіне кедергі келтіретін кедергілерді жояды. Делдалдардың санын азайту арқылы өндірушілер саудагерлермен немесе тікелей сатып алушылармен жақсы мәмілелер жасай алады. Сонымен қатар, кооперативтер нарықтық зерттеулердің арқасында қандай мәдениеттерге үлкен сұраныс бар екенін ұсына алады.

Қазақстандағы органикалық өндірісті нығайтуда сервистік және маркетингтік кооперативтерді дамытудың маңызы зор. Мұндай кооперативтер жеке және фермерлік шаруашылықтардың органикалық өнімдерін жылжытуға және оның нарыққа қол жетімділігін жақсартуға көмектеседі. Бұл бір-бірімен жойқын бәсекелестікті болдырмауға және бөлшек саудагерлермен ұжымдық келіссөздер жүргізу мүмкіндігін арттыруға көмектеседі. Маркетингтік кооператив органикалық өнімді сатуда біртұтас келіссөздер жүргізе отырып, басқа кооперативтермен үйлестіре алады. Ауылшаруашылық маркетингтік кооперативтері делдалдардың азық-түлікті бөлудегі рөлін төмендетеді. Сервистік кооперативтер мен оның мүшелері өз қызметін дербес жүзеге асырады, бірақ кооператив оларды жабдықты, өңдеуді, көлікті, қаптаманы, дистрибуцияны және т.б. қамтитын қызметтер кешенімен қамтамасыз етеді. Қаржылық немесе несиелік кооперативтер банктер ұсынғаннан гөрі жақсы пайыздық мөлшерлемелерді ұсына алады.

Кооперативке бірігу олардың қатысушылары үшін белгілі бір экономикалық және ұйымдастырушылық артықшылықтарға ие. Пайданы 4 блокқа бөлуге болады: экономика, байланыс, мамандандыру және білімді жаңарту және тәуекелдерді басқару (4-кесте).

Кесте 4 – Органикалық ауыл шаруашылығы өнімдерінің кооперативін құрудың ауыл шаруашылығы өндірушілері үшін пайдасы

Экономика	Бір техниканы пайдаланудан шығыстарды қысқарту, бұл энергия ресурстарын үнемдеуге әкеледі. Кооператив мүшелеріне тауарларды сатып алу кезінде жеңілдіктер беру (үлкен партияларға жеңілдіктер) сату нарығын кеңейтеді. Саудагерлер мен сатып алушыларды қызықтыратын масштабты ұлғайту арқылы нарықтарға қол жеткізуді жеңілдету. Маркетингті жақсарту немесе маркетингтік қызметтерді ұсыну. Өзара пайда: фермер кірістілікті ескере отырып, өнім бағасын анықтайды, ал кооператив бұл бағаларды кооперативті маркетингті басқару үшін пайдаланады.
Байланыс	Табысқа жету үшін кооперативтің барлық мүшелерінің қарым-қатынасы қажет, оның мақсаты әлсіз жақтарын анықтау болып табылады. Кооператив мүшелері қай кезеңде біледі, мысалы, шығындар мен уақытты азайту, тиімділікті арттыру. Кооперативтер клиенттерден фермерлерге ақпарат беру мүмкіндігіне ие. Ақпарат ағынының арқасында фермерлер қажетті инновациялар туралы біле алады және оларды енгізу мақсатында ұйымдармен ынтымақтаса алады.
Мамандандыру және білімді жаңарту	Кооператив фермерлерге қызмет тиімділігін арттыру мақсатында Органикалық ауыл шаруашылығы саласында білім алуға, мамандануға жәрдемдеседі. Мамандандыру және білім алмасу арқылы фермерлер уақыт пен ресурстарды ысырап етпей, өндірістік қызметке назар аудара алады.
Тәуекелдерді басқару	Ауылшаруашылық секторы тұрақсыз, оған ауа-райы немесе климаттың өзгеруі сияқты көптеген сыртқы факторлар әсер етеді. Жеке және фермерлерлік шаруашылықтар үшін тәуекелдерді сақтандыру қосымша инвестицияларды қажет етеді, олар көбінесе төлей алмайды. Кооперативтер кепілдік беруші бола отырып, кооператив мүшелері мен сақтандыру ұйымдары арасында делдал бола алады. Кооперативке тәуекелдерді азайту стратегиясын анықтау, бизнес-модельдерді әзірлеу жүктеледі
Ескерту: Авторлармен құрастырылған.	

Кооператив құру келесі жолмен жүруі мүмкін: экологиялық таза ауылшаруашылық жерлерін сақтауға және басқаруға мүдделі фермерлер қауымдастығы өз мақсаттарына жету үшін кооперативке бірігеді. Кооператив мүшесі тек фермерлер ғана емес, мысалы, органикалық өнім өндіруге фермерлердің мүдделерін қолдайтын және бөлісетін азаматтар бола алады. Олар пайды кооперативтен сатып ала алады. Осы инвестициялардың арқасында кооператив өзінің қалыптасуы үшін қосымша капитал алады. Акционерлер қаржы, құрылыс, техникалық қызмет көрсету, Байланыс және т.б. сияқты мәселелер бойынша шешім қабылдауға қатыса алады. Акционерлер өздерінің ақшалай пайын сатып алуға құқылы. Кооператив басқармасы оның ағымдағы жұмысын ұйымдастырады.

Қорытынды

Органикалық ауыл шаруашылығы азық-түлік өндірісінде, ауыл экономикасында және биоәртүрлілікті басқаруда маңызды рөл атқарады. Органикалық өнімдер бөлшек азық-түлік нарығының ең жылдам дамып келе жатқан секторларының бірі болып табылады. Органикалық егіншіліктің арқасында ауылшаруашылық ұйымдары және фермерлер

экологиялық, әлеуметтік және экономикалық пайда ала алады. Зерттеу нәтижелерінен анықталғандай Азия елдерінде органикалық ауыл шаруашылығының даму деңгейі біркелкі емес және оның өсуі көбінесе институционалдық қолдау мен кооперативтік құрылымдардың тиімді жұмыс жасауына тәуелді. Қазақстан, Қытай және Үндістан мысалында ауыл шаруашылығы кооперативтері органикалық өндірісті дамытуда өнімді өткізу, ресурстарды біріктіру және нарықтық қолжетімділікті арттыру арқылы маңызды рөл атқаратыны анықталды. Органикалық өнім өндіруші кооперативтер мүшелерінің ресурстарды үнемдеуі үшін ауыл шаруашылығындағы әртүрлі өндірушілер мен кәсіпкерлерді біріктіре алады. Олар фермерлердің мүдделерін қорғай отырып, дұрыс басқару стратегияларын жасайды. Осылайша органикалық кооперативтер үй шаруашылықтары мен фермерлік шаруашылықтардың көптеген мәселелерін шешуде маңызды рөл атқарады, атап айтқанда: ресурстарға қол жеткізу кезінде пайда болатын шектеулерді азайтады, барлық мүшелер бір-біріне көмектесе алады және кейбір шығындарды азайтады және т.б.

Корреляциялық талдау нәтижесі (2017–2024 жж.) Қазақстанда сертификатталған органикалық жер көлемі мен кооперативтер қызметінің көрсеткіштері арасында статистикалық маңызды байланыстың әлі қалыптаспағанын көрсетті, ал кооператив мүшелерінің саны мен бір гектарға шаққандағы органикалық тыңайтқыштарды енгізу арасындағы байланыс ($r = 0,82$) екі көрсеткіштің ортақ төмендеу үрдісімен түсіндіріледі. Бұл Қазақстандағы органикалық ауыл шаруашылығы мен ауыл шаруашылығы кооперативтері арасындағы өзара байланысты мақсатты түрде нығайту қажет екенін көрсетеді. Зерттеудің шектеуі ретінде бақылаулар санының аздығын ($n = 8$) атап өтуге болады, сондықтан болашақта өңірлік деректер негізінде талдау жүргізу ұсынылады. Себебі қазіргі кезде органикалық өнім өндірушілердің басым бөлігін үй шаруашылықтары, дара кәсіпкерлер мен фермерлік шаруашылықтар құрайды. Әлемдік және отандық тәжірибе мұндай ұсақ шаруашылықтар өнімді нарыққа жылжытуда бірқатар қиындықтарға тап болады, атап айтқанда, қымбат сертификаттау рәсімдерінен өту және тұрақты бақылауға ұшырау мәселелеріне тап болады. Сол себепті мұндай ұсақ шаруашылықтарды мамандандырылған кооперативтерге (өндірістік, маркетингтік, сервистік, қаржылық, консультациялық) біріктіру шараларын нығайту қажет.

Авторлар шетелдік және отандық тәжірибені зерттей отырып, келесідей қорытындыға келді: ауыл шаруашылығы кооперативтері - органикалық ауыл шаруашылығын дамытуға көмектесетін тиімді құрал болып табылады. Біздің зерттеулеріміз тұрақтылықты нығайтуға және шаруашылықтың шағын нысандарын дамытуға ықпал ететін өзін-өзі реттеу элементі ретінде кооператив туралы білімді, хабардарлықты арттыруға ықпал етеді және мыңдаған фермерлер мен ауыл тұрғындарының табысын арттыруға көмектеседі деп үміттенеміз.

Қаржыландыру туралы ақпарат.

Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің №AP23486198 «Ауыл шаруашылығы кооперативтерін дамытудың ұйымдастырушылық-басқарушылық, әлеуметтік-экономикалық тетіктерін зерделеу және олардың Қазақстанның ауыл халқының табысын, өмір сүру сапасын арттыруға әсерін бағалау» гранттық қаржыландыру жобасы аясында әзірленді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Olimovich A. S. (2026) Organization of «Consumer Cooperatives» in Organic Agriculture - A Factor For Increasing Employment and Income of The Population. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance, Volume:7(1), P.22-31. [Electronic resource] - URL: https://cajitmf.casjournal.org/index.php/CAJITMF (accessed: 23.01.2026)

2. FiBL. The World of Organic Agriculture 2025. (2025) Frick, Switzerland: Research Institute of Organic Agriculture (FiBL). [Electronic resource] - URL: https://www.fibl.org/en/shop-en/1797-organic-world-2025 (accessed: 25.12.2025)

3. Kalogiannidis S.; Karafolas S.; Chatzitheodoridis F. (2024) The Key Role of Cooperatives in Sustainable Agriculture and Agrifood Security: Evidence from Greece. Sustainability 2024, 16, 7202. https://doi.org/10.3390/su16167202 (accessed: 26.12.2025)

4. Кручинина В.М. Кооперативы как инструмент развития органического сельского хозяйства России. Вестник Воронежского государственного университета инженерных технологий, Том 80, № 1, 2018.-С.251-260. DOI: https://doi.org/10.20914/2310-1202-2018-1-251-260

5. Ilyasov V.Z., Shagapova S.U., Rakhmatullina T.E., Smirkin M.A. (2025). Cooperation in the Production of Ecological Agricultural (Organic) Products. In: Popkova, E.G. (eds) Corporate Social Responsibility to the Green Growth of Business and Economy. Advances in Science, Technology & Innovation. Springer, Cham. [Electronic resource] - URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-83041-9_55 (accessed: 26.12.2025)

6. Karlibaeva R.H., Lipinsky D. A., Volokhina V.A., Gureeva E. A., and Makarov I.N. (2024). Sustainable Development of Entrepreneurship through Operational Risk Management: The Role of Corporate Social Responsibility. P.1-28. https://doi.org/10.3390/ risks12080118 (accessed: 28.12.2025)

7. The World of Organic Agriculture Statistics and Emerging Trends 2025 (2025) PDF version, corrigenda and supplementary material. [Electronic resource] - URL: https://www.organic-world.net/yearbook/yearbook-2025.html (accessed: 05.01.2026)

8. Закон РК «О сельскохозяйственных кооперативах» от 29 октября 2015 года № 372-V ЗРК. – 2015. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/ rus/docs/Z1500000372 (дата обращения: 03.01.2026);

9. Закон РК «О производстве и обороте органической продукции» от 10 июня 2024 года № 89-VIII ЗРК.-2024. [Электронный ресурс] — URL: // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2400000089 (accessed: 05.01.2025)

10 He Y., Chen Y. (2024) The Impact of Agricultural Cooperatives on Farmers' Agricultural Revenue: Evidence from Rural China. Sustainability, Volume:16,10979. https://doi.org/10.3390/20su1624109792020 (accessed: 06.01.2026)

11. Zhu X., Wang G. (2024) Impact of Agricultural Cooperatives on Farmers' Collective Action: A Study Based on the Socio-Ecological System Framework. Agriculture, Volume:14(1),96. https://doi.org/10.3390/agriculture14010096 (accessed: 08.01.2026)

12. Hussein Nowfal, S., Nanduri, S., W. Gracy Theresa, B. Keerthi Samhitha, Vinoth, R., Veerapandi, A., & Bommisetti, R. K. (2024). The Role of Agricultural Cooperatives in Enhancing Credit Access, Market Information, and Smart Farming Among Rural Farmers. Research on World Agricultural Economy, 6(1), 654–672. Available at: - URL: https://doi.org/10.36956/rwae.v6i1.1536 (accessed: 06.01.2026)

13. Nadaf S., Indiakar S. and Nadaf B. (2025) The role of agricultural cooperatives in rural socio-economic development: A global review. Volume 8; Issue 11, P. 606-610. DOI: https://www.doi.org/10.33545/26180723.2025.v8.i11h.2711(accessed: 08.01.2026)

14. Agriculture.institute. Cooperative and Farmers' Organizations. [Electronic resource] - URL: https://agriculture.institute/cooperative-and-farmers-organizations/top-successful-agricultural-cooperatives-india/#google_vignette (accessed: 15.01.2026)

15. Концепция развития сельских территорий Республики Казахстан на 2023–2027 годы, 28 марта 2023 года. № 270. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000270 (дата обращения: 05.01.2026

16. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының ресми сайты. 2017–2024 жж. [Электронный ресурс] — URL: https://stat.gov.kz (өтініш берілген күн: 07.01.2026).

17. FiBL & IFOAM – Organics International (2026). The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2026. Frick: Research Institute of Organic Agriculture FiBL; Bonn: IFOAM – Organics International. [Electronic resource] - URL: https://www.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1861-organic-world-2026.pdf (accessed: 15.07.2026)

ВЛИЯНИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КООПЕРАТИВОВ НА РАЗВИТИЕ ОРГАНИЧЕСКОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Основная цель научной статьи - научно обосновать влияние сельскохозяйственных кооперативов на развитие органического производства на основе анализа органического сельского хозяйства в странах Азии, а также и в Казахстане. Для достижения поставленной цели были решены следующие задачи: показана социально-экономическая значимость органического сельского хозяйства; проведён сравнительный анализ площадей органических сельскохозяйственных земель в мире и в разрезе регионов; выполнен динамический анализ площадей органических сельскохозяйственных земель стран Азии и Казахстана. Исследованы процессы развития сельскохозяйственных кооперативов в Индии и Китае, которые занимают значительную долю в структуре органического сельского хозяйства стран Азии. С использованием парных коэффициентов корреляции Пирсона оценена взаимосвязь между основными показателями органического сельского хозяйства и сельскохозяйственных кооперативов Казахстана за 2017–2024 гг., а также проверена статистическая

значимость выявленных корреляций. Научно обоснована эффективность создания кооперативов по производству органической сельскохозяйственной продукции для сельхозтоваропроизводителей. В результате статистически значимой связи между площадью сертифицированных органических земель и показателями деятельности кооперативов не выявлено, а связь между численностью членов кооперативов и внесением органических удобрений на один гектар ($r = 0,82$; $p < 0,05$) объясняется одновременным снижением обоих показателей во времени. Это свидетельствует о том, что влияние кооперативов на органическое производство на национальном уровне пока не сформировалось. В связи с этим выявлена необходимость дальнейшего укрепления взаимосвязи между органическим сельским хозяйством и сельскохозяйственными кооперативами в Казахстане. Предложено усилить меры по объединению индивидуальных и фермерских хозяйств, составляющих более 50% производителей органической продукции, в специализированные кооперативы (производственные, маркетинговые, сервисные, финансовые, консультационные).

Ключевые слова: страны Азии, органическая продукция, сельские жители, сельскохозяйственные кооперативы, сельскохозяйственные земли.

THE IMPACT OF AGRICULTURAL COOPERATIVES ON THE DEVELOPMENT OF ORGANIC AGRICULTURE IN KAZAKHSTAN

Abstract

The main objective of the scientific article is to provide a scientific substantiation of the impact of agricultural cooperatives on the development of organic production, based on an analysis of organic agriculture in Asian countries, including Kazakhstan. To achieve this objective, the following tasks were accomplished: the socio-economic significance of organic agriculture was demonstrated; a comparative analysis of the areas of organic agricultural land worldwide and by region was conducted; and a dynamic analysis of the areas of organic agricultural land in Asian countries and Kazakhstan was carried out. A scientific study was conducted on the development processes of agricultural cooperatives in India and China, which occupy a significant share in the structure of organic agriculture in Asian countries. Using Pearson's pairwise correlation coefficients, the relationship between the main indicators of organic agriculture and agricultural cooperatives in Kazakhstan in 2017–2024 was assessed and its statistical significance was tested. The effectiveness of establishing cooperatives for the production of organic agricultural products for agricultural producers was scientifically substantiated. No statistically significant relationship was found between the area of certified organic land and the indicators of cooperative activity, while the correlation between the number of cooperative members and organic fertilizer application per hectare ($r = 0.82$; $p < 0.05$) reflects a simultaneous downward trend in both indicators. This indicates that the influence of cooperatives on organic production has not yet emerged at the national level. Therefore, the need to further strengthen the relationship between organic agriculture and agricultural cooperatives in Kazakhstan was identified. It is proposed to enhance measures aimed at uniting individual farms and peasant (farmer) households—accounting for more than 50% of organic producers—into specialized cooperatives (production, marketing, service, financial, and advisory).

Keywords: Asian countries, organic products, rural residents, agricultural cooperatives, agricultural land.

REFERENCES

1. Olimovich A. S. (2026) Organization of «Consumer Cooperatives» in Organic Agriculture - A Factor For Increasing Employment and Income of The Population. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance, Volume:7(1), P.22-31. Available at: — URL: https://cajitmf.casjournal.org/index.php/CAJITMF [in English] (accessed: 23.01.2026).

2. FiBL. The World of Organic Agriculture 2025. (2025) Frick, Switzerland: Research Institute of Organic Agriculture (FiBL), Available at: — URL: https://www.fibl.org/en/shop-en/1797-organic-world-2025 [in English] (accessed: 25.12.2025)

3. Kalogiannidis S.; Karafolas S.; Chatzitheodoridis F. (2024) The Key Role of Cooperatives in Sustainable Agriculture and Agrifood Security: Evidence from Greece. Sustainability 2024, 16, 7202. https://doi.org/10.3390/su16167202 [in English] (accessed: 26.12.2025)

4. Kruchinina V.M. Kooperativy kak instrument razvitija organicheskogo sel'skogo hozjajstva Rossii. Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta inzhenernyh tehnologij, 2018. Tom 80, № 1.-S.251-260. DOI: http://doi.org/10.20914/2310-1202-2018-1-251-260 [in Russian] (accessed: 26.12.2025)

5. Ilyasov V.Z., Shagapova S.U., Rakhmatullina T.E., Smirkin M.A. (2025). Cooperation in the Production of Ecological Agricultural (Organic) Products. In: Popkova, E.G. (eds) Corporate Social Responsibility to the Green Growth of Business and Economy. Advances in Science, Technology & Innovation. Springer, Cham. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-83041-9_55 [in English]

6. Karlibaeva R.H., Lipinsky D. A., Volokhina V.A., Gureeva E. A., and Makarov I.N. (2024). Sustainable Development of Entrepreneurship through Operational Risk Management: The Role of Corporate Social Responsibility. P.1-28. https://doi.org/10.3390/ risks12080118 [in English] (accessed: 28.12.2025)

7. The World of Organic Agriculture Statistics and Emerging Trends 2025 (2025) PDF version, corrigenda and supplementary material. Available at: — URL:http://www.organic-world.net/yearbook/yearbook-2025.html [in English] (accessed: 05.01.2026)

8. Zakon RK «O sel'skohozjajstvennyh kooperativah» ot 29 oktjabrja 2015 goda № 372-V ZRK. – 2015. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/ rus/docs/Z1500000372 [in Russian] (data obrashhenija: 03.01.2026).

9. Zakon RK «O proizvodstve i oborote organicheskoj produkcii» ot 10 ijunja 2024 goda № 89-VIII ZRK.-2024. URL:// https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2400000089 [in Russian] (accessed: 05.01.2026)

10 He Y., Chen Y. (2024) The Impact of Agricultural Cooperatives on Farmers' Agricultural Revenue: Evidence from Rural China. Sustainability, Volume:16,10979. https://doi.org/10.3390/ su162410979 [in English] (accessed: 06.01.2026)

11. Zhu X., Wang G. (2024) Impact of Agricultural Cooperatives on Farmers' Collective Action: A Study Based on the Socio-Ecological System Framework. Agriculture, Volume:14(1),96. https://doi.org/10.3390/agriculture14010096 [in English] (accessed: 08.01.2026)

12. Hussein Nowfal, S., Nanduri, S., W. Gracy Theresa, B. Keerthi Samhitha, Vinoth, R., Veerapandi, A., & Bommisetti, R. K. (2024). The Role of Agricultural Cooperatives in Enhancing Credit Access, Market Information, and Smart Farming Among Rural Farmers. Research on World Agricultural Economy, 6(1), 654–672. URL:https://doi.org/10.36956/rwae.v6i1.1536 [in English] (accessed: 06.01.2026)

13. Nadaf S., Indiakar S. and Nadaf B. (2025) The role of agricultural cooperatives in rural socio-economic development: A global review. Volume 8; Issue 11, P. 606-610. DOI: https://www.doi.org/10.33545/26180723.2025.v8.i11h.2711[in English] (accessed: 08.01.2026)

14. Agriculture.institute. Cooperative and Farmers' Organizations. Available at: — URL: https://agriculture.institute/cooperative-and-farmers-organizations/top-successful-agricultural-cooperatives-india/#google_vignette [in English] (accessed: 15.01.2026)

15. Koncepcija razvitija sel'skih territorij Respubliki Kazahstan na 2023–2027 gody, 28 marta 2023 goda. № 270 Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000270 [in Russian] (accessed: 05.01.2026).

16. Qazaqstan Respublikasy Strategialyq josparlau jäne reformalar agenttıgı Ūlttyq statistika bürosynyñ resmi saity. 2017–2024 jj. Available at: — URL: https://stat.gov.kz [in Kazakh] (accessed: 07.01.2026). (In Kazakh).

17. FiBL & IFOAM – Organics International (2026). The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2026. Frick: Research Institute of Organic Agriculture FiBL; Bonn: IFOAM – Organics International. Available at: — URL: https://www.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1861-organic-world-2026.pdf [in English] (accessed: 15.07.2026)

Information about authors:

Zhenskhan Darima - Candidate of Economic Sciences, Associate professor, Head of the Educational Programs Group «Economics, Management, and Marketing», S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: dzhenskhan@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2863-2611.

Alpysbai Madina Bakhytkyzy - corresponding author, Ph.D student, S.Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: D76511@kazatu.edu.kz

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0000-2485-536X .

Dubel Anna Agnieszka - PhD, professor, AGH Krakow University, Krakow, Republic of Poland.

E-mail: adubel@agh.edu.pl

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5474-2147

Azan Tanshuak Duisenbekkyzy - student, 7th year, Astana Medical University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: tanshuaka@gmail.com

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-2159-1643

Информация об авторах:

Женсхан Дарима - кандидат экономических наук; ассоциированный профессор, руководитель группы образовательных программ «Экономика, менеджмент и маркетинг», Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: dzhenskhan@gmail.com,

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2863-2611.

Алпысбай Мадина Бахытқызы – основной автор, докторант Ph.D, Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: D76511@kazatu.edu.kz

ORCID ID: https://orcid.org/0009-0000-2485-536X
Дубель Анна Агнешка - PhD, профессор, AGH университет Краков, г. Краков, Республика Польша.
E-mail:adubel@agh.edu.pl
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5474-2147
Азан Таңшуақ Дүйсенбекқызы - студент 7 курса, Медицинский университет Астана, г. Астана, Республика Казахстан.
E-mail: tanshuaka@gmail.com;
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-2159-1643 .

Авторлар туралы ақпарат:
Женсхан Дарима - экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика, менеджмент және маркетинг» білім беру бағдарламалары тобының жетекшісі, қауымдастырылған профессор, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті. Астана қ., Қазақстан Республикасы.
E-mail: dzhenskhan@gmail.com,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2863-2611.
Алпысбай Мадина Бахыткызы – **негізгі автор,** 2 курс Ph.D докторанты, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы.
E-mail: D76511@kazatu.edu.kz;
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0000-2485-536X
Дубель Анна Агнешка - PhD, профессор, AGH Краков университеті, Краков қ., Польша Республикасы.
E-mail:adubel@agh.edu.pl
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5474-2147
Азан Таңшуақ Дүйсенбекқызы - 7 курс студенті, Астана медицина университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы.
E-mail: tanshuaka@gmail.com,
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-2159-1643

ҒТАМР 06.56.45 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.26**
ӘОЖ 35.08:005.96:352(574)

Е.Б.Аймағамбетов[1], Ж.Ш.Сәрсен[1*]
[1]Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: sarsenovzandos@gmail.com

АЙМАҚТЫҚ ДЕҢГЕЙДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР: ЭМПИРИКАЛЫҚ ТАЛДАУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Қарағанды облысының жергілікті атқарушы органдарындағы мемлекеттік қызметшілердің қызметте қалу ниетімен байланысты факторлар қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – институционалдық, әлеуметтік-экономикалық, басқарушылық-психологиялық және өңірлік факторлардың қызметте қалу ниетімен байланысын эмпирикалық деректер негізінде бағалау. Зерттеу сауалнама нәтижелеріне сүйеніп жүргізілді. Деректер сипаттамалық статистика, факторлық блоктардың ішкі келісімділігін бағалау, Spearman рангілік корреляциясы және көпфакторлы бинарлық логистикалық регрессия арқылы талданды. Зерттеу нәтижелері қызметте қалу ниеті институционалдық және басқарушылық-психологиялық факторлармен неғұрлым тығыз байланысты екенін көрсетті. Көпфакторлы регрессиялық талдау институционалдық факторлардың қызметте қалу ниетімен дербес статистикалық мәнді байланысын анықтады. Мансаптық өсу талаптарының түсініктілігі, бағалау жүйесінің әділдігі, басшылық тарапынан қолдау және ұйым ішіндегі моральдық-психологиялық ахуал респонденттер бағалауында маңызды орын алады. Әлеуметтік-экономикалық және өңірлік факторлар да қызметте қалу ниетімен байланысты болғанымен, олар материалдық қамтамасыз ету, жұмыс жүктемесі, өмір сүру құны және өңірлік жағдайлармен ұштасатын тәуекел аймақтары ретінде көрінеді. Алынған нәтижелер себеп-салдарлық қорытынды ретінде емес, респонденттердің бағалары мен қызметте қалу ниеті арасындағы статистикалық байланыс ретінде түсіндіріледі. Зерттеу қорытындылары өңірлік деңгейде кадр саясатын жетілдіру және мемлекеттік қызметшілердің кәсіби тұрақтылығын қолдау бағыттарын нақтылауға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: мемлекеттік қызмет тұрақтылығы, қызметте қалу ниеті, аймақтық деңгей, институционалдық факторлар, әлеуметтік-экономикалық факторлар, басқарушылық-психологиялық факторлар, өңірлік факторлар.

Кіріспе

Қазіргі кезеңде мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігі адами капиталдың сапасына және мемлекеттік қызметшілер корпусының тұрақтылығына тікелей байланысты. Ғылыми әдебиеттерде кадр тұрақтылығы мемлекеттік органдардың институционалдық орнықтылығын, басқарушылық шешімдердің сабақтастығын және мемлекеттік саясаттың тиімді іске асуын қамтамасыз ететін маңызды фактор ретінде қарастырылады [1], [2].

Қазақстанда мемлекеттік қызметшілердің кәсіби тұрақтылығын қамтамасыз ету кадр саясатының стратегиялық басымдықтарының бірі болып табылады. Мемлекеттік қызметті дамытудың 2024–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында кадр тұрақтылығын арттыру, меритократия қағидаттарын нығайту және мемлекеттік қызметшілердің кәсіби әлеуетін дамыту міндеттері белгіленген. Мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасында да тиімді мемлекеттік аппарат қалыптастыру мен басқару сапасын арттыруға ерекше мән беріледі [3], [4].

Шетелдік зерттеулерде мемлекеттік қызметшілердің тұрақтылығы еңбекке қанағаттану, ұйымдық міндеттемелер, басқару стилі және әлеуметтік кепілдіктермен байланысты қарастырылады [5], [6], [7]. Алайда мұндай зерттеулер аймақтық басқару жағдайындағы ерекшеліктерді толық аша бермейді. Қазақстанда стратегиялық құжаттар кадр тұрақтылығын арттырудың жалпы бағыттарын айқындағанымен, аймақтық деңгейдегі мемлекеттік қызметшілердің қызметте қалу ниетімен байланысты нақты факторлар эмпирикалық тұрғыдан жеткілікті зерттелмеген.

Осыған байланысты зерттеудің мақсаты – аймақтық деңгейдегі мемлекеттік қызметшілердің қызметте қалу ниетімен байланысты факторларды сипаттау және респонденттердің осы факторларға берген бағалары мен қызметте қалу ниеті арасындағы байланысты бағалау. Зерттеу

нәтижелері Қарағанды облысының жергілікті атқарушы органдарында кадр саясатын жетілдіру кезінде назар аударуды қажет ететін бағыттарды айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу Қарағанды облысының жергілікті атқарушы органдарындағы мемлекеттік қызметшілердің қызметте қалу ниетімен байланысты факторларды бағалауға бағытталған сандық сауалнамаға негізделді.

Сауалнама 2026 жылғы 13 қаңтарда Google Forms платформасы арқылы облыстық, қалалық және аудандық деңгейдегі жергілікті атқарушы органдарға таратылды. Қатысу ерікті және анонимді болды. Мақсатты, ықтималдықсыз іріктеу арқылы 150 жауап жиналып, қатысуға келісім бермеген бір респондент шығарылды (N_valid = 149). Респонденттердің 55,0%-ы ер, 44,3%-ы әйел, 0,7%-ы жынысын көрсетпеген. Басым бөлігі 26–55 жас аралығында болды. Бакалавр дәрежесін 71,8%-ы, магистр дәрежесін 7,4%-ы, өзге білім деңгейін 20,8%-ы көрсеткен. Мемлекеттік қызмет өтілі 13 жылдан асқандар – 37,6%, 8–12 жыл – 25,5%, қалғандары – 36,9%. Лауазымдық құрамы бойынша орындаушылар – 48,3%, басшылар – 30,2%, орта буын қызметшілері – 20,8%, жауап бермегендер – 0,7%.

Сауалнама қызметте қалу ниетін және институционалдық, әлеуметтік-экономикалық, басқарушылық-психологиялық, өңірлік жағдайларды қамтыды. Жауаптар бес балдық Лайкерт шкаласымен бағаланды. Сипаттамалық талдауда олар келісу, бейтарап және келіспеу санаттарына біріктірілді. Негізгі нәтижелік көрсеткіштер ретінде алдағы 12 айда және ұзақ мерзімде қызметте қалу ниеті алынды. Басқа секторға ауысу және соңғы алты айдағы жұмыстан кету ойы қосымша сипаттамалық көрсеткіштер ретінде қарастырылды.

Деректер сипаттамалық статистика және Spearman рангілік корреляциясы арқылы талданды. Факторлық блоктардың жиынтық көрсеткіштері тиісті тұжырымдардың орташа мәнімен есептеліп, ішкі келісімділігі Cronbach’s alpha арқылы бағаланды. Жеке сектордағы балама жұмыс ұсыныстарының тартымдылығы мен жоғары қызметтік күйзеліс туралы тұжырымдар кері кодталды. Бағыты анық емес тұрғын үй индикаторы әлеуметтік-экономикалық жиынтық көрсеткіштен шығарылды. Өңірлік блок бірыңғай тар шкала емес, жинақталған контекстік өлшем ретінде қарастырылды.

Факторлық блоктардың қызметте қалу ниетімен дербес байланысын бағалау үшін екі бинарлық логистикалық регрессиялық модель құрылды. Екі нәтижелік көрсеткіш бойынша «келісемін» және «толық келісемін» жауаптары 1, қалғандары 0 деп кодталды. Модельдерге төрт блоктың орташа көрсеткіштері енгізілді. Блоктардың өзара байланысы корреляция арқылы, мультиколлинеарлық деңгейі VIF арқылы бағаланды. Регрессия нәтижелері OR, 95% сенімділік аралығы және p-мәндерімен берілді (мәнділік шегі $p < 0,05$).

Кестелердегі пайыздар 149 жарамды жауап бойынша бір ондық белгіге дейін дөңгелектелді. Зерттеу бір өңірде жүргізілгендіктен, іріктеме ықтималдықсыз қалыптасқандықтан және ауылдық округ қызметшілерінің үлесі жоғары болғандықтан, нәтижелерді барлық мемлекеттік қызметшілерге жалпылауға болмайды. Бір кезеңде жиналған өзіндік бағалар негізіндегі байланыстар себеп-салдарлық ықпалды дәлелдемейді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Бұл бөлімде мемлекеттік қызметшілердің қызметте қалу ниетіне қатысты сауалнама нәтижелері, факторлық блоктар бойынша бағалар, сондай-ақ корреляциялық және көпфакторлы регрессиялық талдау нәтижелері ұсынылады.

Қызметте қалу ниетіне қатысты жауаптар қысқа мерзімді тұрақтылықтың салыстырмалы түрде сақталғанын, бірақ белгілі бір тәуекелдердің де бар екенін көрсетеді. Алдағы 12 айда қызметін жалғастыруды жоспарлайтынын респонденттердің 65,8%-ы білдірсе, 18,8%-ы бұл пікірмен келіспеген. Сонымен қатар 43,6%-ы мүмкіндік болса, басқа секторға немесе ұйымға ауысу мүмкіндігін қарастыратынын көрсеткен. Ұзақ мерзімді жоспарлар бойынша респонденттердің 42,3%-ы қазіргі жұмыс орнында ұзақ уақыт қызмет етуге ниетті екенін атап өткен, ал соңғы алты айда жұмыстан кету туралы нақты ой немесе ізденіс болғанын 30,9% респондент білдірген.

Институционалдық факторлар бойынша респонденттердің бағалары негізінен оң сипатта. Мансаптық өсу талаптары, қызмет нәтижелерін бағалау жүйесі, іріктеу тетіктері

және кәсіби даму мүмкіндіктері бойынша оң жауаптардың үлесі салыстырмалы түрде жоғары. Сонымен бірге меритократия қағидаты мен жекелеген рәсімдер бойынша теріс және бейтарап жауаптардың сақталуы бұл бағыттарды одан әрі жетілдіру қажеттігін көрсетеді (1-кесте).

Кесте 1 - Институционалдық жағдайларға қатысты респонденттердің бағалары (N_valid = 149)

Институционалдық индикаторлар	**Келісемін/толық келісемін, %**	**Бейтарап, %**	**Келіспеймін/мүлдем келіспеймін, %**
Мансаптық өсу талаптары мен тәртібінің түсініктілігі	68,5	11,4	20,1
Қызмет нәтижелерін бағалау жүйесінің әділдігі	70,5	8,1	21,5
Лауазымға тағайындауда меритократия қағидатының сақталуы	65,1	14,8	20,1
Кадр резерві және іріктеу тетіктерінің тиімділігі	68,5	14,1	17,4
Қызметтік міндеттер мен жауапкершіліктің нақты регламенттелуі	67,8	10,7	21,5
Оқыту және біліктілікті арттыру мүмкіндіктерінің жеткіліктілігі	69,8	7,4	22,8
Ішкі рәсімдердің жұмыс тиімділігіне кедергі келтірмеуі	71,8	9,4	18,8
Ескерту: пайыздар бес балдық Лайкерт шкаласындағы жауаптарды үш санатқа біріктіру арқылы есептелді және N_valid = 149 негізінде бір ондық белгіге дейін дөңгелектелді. Дөңгелектеу салдарынан үш санаттың жиынтығы 99,9–100,1% болуы мүмкін.			

Әлеуметтік-экономикалық факторлар бойынша еңбекақының жұмыс күрделілігіне сәйкестігі, жұмыс жүктемесі мен еңбекақы арасындағы тепе-теңдік және өмір сүру құнына қатысты теріс бағалар басым. Әлеуметтік кепілдіктер мен материалдық ынталандыру тетіктері де назар аударуды қажет етеді. Респонденттердің осы бағыттар бойынша жауаптары 2-кестеде берілген.

Кесте 2 - Әлеуметтік-экономикалық жағдайларға қатысты респонденттердің бағалары (N_valid = 149)

Әлеуметтік-экономикалық индикаторлар	**Келісемін / толық келісемін, %**	**Бейтарап, %**	**Келіспеймін / мүлдем келіспеймін, %**
Еңбекақы деңгейінің атқаратын қызметтің күрделілігіне сәйкестігі	14,8	13,4	71,8
Әлеуметтік кепілдіктердің (демалыс,	34,9	18,1	47,0

Әлеуметтік-экономикалық индикаторлар	**Келісемін / толық келісемін, %**	**Бейтарап, %**	**Келіспеймін / мүлдем келіспеймін, %**
сақтандыру, төлемдер) жеткіліктілігі			
Жұмыс жүктемесі мен еңбекақы арасындағы тепе-теңдіктің сақталуы	21,5	16,1	62,4
Өңірдегі өмір сүру құны мен табыс деңгейінің сәйкестігі (Қарағанды обл.)	15,4	16,8	67,8
Тұрғын үй мәселесінің (жалға алу, ипотека) қызметте қалу шешіміне әсері	39,6	14,1	46,3
Жеке сектордағы балама жұмыс ұсыныстарының тартымдылығы	42,3	24,8	32,9
Материалдық ынталандыру тетіктерінің (сыйақы, үстеме) жеткіліктілігі	30,9	12,8	56,4
Ескерту: пайыздар бес балдық Лайкерт шкаласындағы жауаптарды үш санатқа біріктіру арқылы есептелді және N_valid = 149 негізінде бір ондық белгіге дейін дөңгелектелді. Дөңгелектеу салдарынан үш санаттың жиынтығы 99,9–100,1% болуы мүмкін.			

Басқарушылық-психологиялық орта бойынша респонденттер басшылық қолдауын, ұжымдағы ахуалды және әділдік қағидатының сақталуын негізінен оң бағалаған. Дегенмен жұмыс пен жеке өмір арасындағы теңгерімге қатысты теріс бағалардың болуы және респонденттердің бір бөлігінің жоғары қызметтік күйзелісті көрсетуі бұл бағыттарға қосымша назар аударуды қажет етеді (3-кесте).

Кесте 3 - Басқарушылық-психологиялық ортаға қатысты респонденттердің бағалары (N_valid = 149)

Басқарушылық-психологиялық индикаторлар	**Келісемін / толық келісемін, %**	**Бейтарап, %**	**Келіспеймін / мүлдем келіспеймін, %**
Тікелей басшының қызметтік мәселелер бойынша қолдау көрсетуі	76,5	10,1	13,4
Ұжымдағы моральдық-психологиялық ахуалдың қолайлылығы	79,9	10,1	10,1
Ұйымда әділдік қағидатының сақталуы	80,5	8,1	11,4
Жұмыс жүктемесінің шамадан тыс еместігі	61,7	16,1	22,1
Жұмыс пен жеке өмір арасындағы теңгерімнің сақталуы	57,7	16,1	26,2

Қызметтік күйзеліс деңгейінің жоғары болуы*	32,2	19,5	48,3
Ұсыныстар мен пікірлердің ескерілуі	72,5	13,4	14,1
Ұжымдағы қақтығыстарды шешу тетіктерінің тиімділігі	71,8	13,4	14,8
Өзін кәсіби тұрғыда бағаланатын маман ретінде сезіну	76,5	12,8	10,7

* Кері тұжырымдалған индикатор.

Ескерту: пайыздар бес балдық Лайкерт шкаласындағы жауаптарды үш санатқа біріктіру арқылы есептелді және N_valid = 149 негізінде бір ондық белгіге дейін дөңгелектелді. Дөңгелектеу салдарынан үш санаттың жиынтығы 99,9–100,1% болуы мүмкін.

Өңірлік жағдайларға қатысты жауаптар респонденттердің кадр тапшылығының жұмыс жүктемесіне ықпалын, инфрақұрылым мен ресурстардың маңызын және орталық пен өңір арасындағы басқарушылық ерекшеліктердің жұмыс мазмұнына әсерін атап көрсететінін байқатады. Сонымен бірге кәсіби даму мүмкіндіктері мен өңірдегі әлеуметтік ортаның маңыздылығы бағаланған. Бұл нәтижелер өңірлік жағдайлар туралы респонденттердің субъективті бағаларын сипаттайды, ал олардың қызметте қалу ниетімен статистикалық байланысы келесі талдауда қарастырылады (4-кесте).

Кесте 4 - Өңірлік жағдайларға қатысты респонденттердің бағалары (N_valid = 149)

Өңірлік фактор индикаторлары	**Келісемін/толық келісемін, %**	**Бейтарап, %**	**Келіспеймін/мүлдем келіспеймін, %**
Өңірдегі кадр тапшылығы немесе кадр ауысуы жұмыс жүктемесіне әсер етеді	58,4	15,4	26,2
Өңірлік ерекшеліктердің (қашықтық, инфрақұрылым, ресурстар) қызмет тұрақтылығына ықпалы	59,7	16,1	24,2
Орталық пен өңір арасындағы өкілеттіктер мен шешім қабылдау ерекшеліктерінің жұмыс мазмұнына әсері	52,3	20,8	26,8
Қарағанды облысында кәсіби даму мүмкіндіктерінің жеткіліктілігі (жобалар, оқыту, ротация)	63,8	14,1	22,1
Өңірдегі тұрмыс сапасы мен әлеуметтік ортаның қызметте қалу шешіміне әсері	54,4	17,4	28,2

Ескерту: пайыздар бес балдық Лайкерт шкаласындағы жауаптарды үш санатқа біріктіру арқылы есептелді және N_valid = 149 негізінде бір ондық белгіге дейін дөңгелектелді. Дөңгелектеу салдарынан үш санаттың жиынтығы 99,9–100,1% болуы мүмкін.

Факторлық блоктардың ішкі келісімділігі мен қызметте қалу ниетіне қатысты Spearman корреляциясының нәтижелері 5-кестеде берілген.

Кесте 5 - Факторлық блоктардың ішкі келісімділігі және қызметте қалу ниетімен байланысы (N_valid = 149)

Факторлық блоктар	**Индикаторлар саны**	**Cronbach's alpha**	**Алдағы 12 айда қызметте қалу ниетімен байланыс (ρ)**	**Ұзақ мерзім қызмет ету ниетімен байланыс (ρ)**
Институционалдық факторлар	7	0,958	0,592	0,632
Әлеуметтік-экономикалық факторлар	6	0,762	0,347	0,384
Басқарушылық-психологиялық факторлар	9	0,894	0,528	0,543
Өңірлік факторлар	5	0,857	0,345	0,351
Ескерту: Cronbach's alpha факторлық блоктардың ішкі келісімділігін бағалау үшін, ρ – Spearman рангтік корреляция коэффициенті факторлық блоктар мен қызметте қалу ниеті арасындағы байланысты анықтау үшін қолданылды. Барлық көрсетілген корреляциялар p < 0,001 деңгейінде статистикалық мәнді. Жиынтық көрсеткіштерді есептеу кезінде жеке сектордағы балама ұсыныстар мен жоғары қызметтік күйзеліс тұжырымдары кері кодталды; бағыты анық емес тұрғын үй мәселесі туралы тұжырым әлеуметтік-экономикалық корреляциялық көрсеткіштен шығарылды.				

Корреляциялық талдау нәтижелеріне сәйкес қызметте қалу ниетімен ең жоғары байланыс институционалдық және басқарушылық-психологиялық блоктарда байқалады. Әлеуметтік-экономикалық және өңірлік блоктар бойынша байланыс салыстырмалы түрде төмен болғанымен, статистикалық мәнді деңгейде сақталған. Бұл коэффициенттер респонденттердің бағалары мен қызметте қалу ниетінің қатар өзгеруін сипаттайды, бірақ себеп-салдарлық ықпалды дәлелдемейді. Коэффициенттердің бір-бірінен жоғары не төмен болуы олардың айырмашылығы арнайы статистикалық тестпен тексерілді дегенді білдірмейді.

Факторлық блоктардың қызметте қалу ниетімен дербес байланысын анықтау үшін екі бинарлық логистикалық регрессиялық модель бағаланды. Сонымен қатар факторлық блоктардың өзара байланысы және мультиколлинеарлық деңгейі тексерілді. Институционалдық және басқарушылық-психологиялық блоктардың арасында Spearman корреляциясы бойынша ρ = 0,753 байланыс байқалды. VIF көрсеткіштері 1,45–4,18 аралығында болды. Бұл модельде аса жоғары мультиколлинеарлық анықталмағанын көрсетеді, алайда аталған екі блоктың өзара байланысын нәтижелерді түсіндіру кезінде ескеру қажет. Регрессиялық талдау нәтижелері 6-кестеде берілген.

Кесте 6 - Факторлық блоктардың қызметте қалу ниетімен дербес байланысы және мультиколлинеарлық көрсеткіштері (N = 149)

Факторлық блоктар	**VIF**	**12 ай: OR (95% CA); p**	**Ұзақ мерзім: OR (95% CA); p**
Институционалдық	3,75	2,34 (1,20–4,57); 0,013	2,98 (1,42–6,28); 0,004
Әлеуметтік-экономикалық	1,45	1,79 (0,98–3,29); 0,059	1,48 (0,87–2,51); 0,145
Басқарушылық-психологиялық	4,18	1,04 (0,35–3,08); 0,937	0,82 (0,27–2,46); 0,727
Өңірлік	1,99	1,50 (0,72–3,12); 0,281	1,38 (0,70–2,75); 0,353
Ескерту: OR — ықтималдықтар қатынасы; CA — сенімділік аралығы. Әр OR факторлық блок көрсеткішінің бір балға жоғарылауына сәйкес есептелген. p-мәндері HC3 робаст стандарттық қателері негізінде алынған.			

Көпфакторлы талдауда институционалдық блоктың қызметте қалу ниетімен дербес статистикалық байланысы екі модельде де сақталды: алдағы 12 ай үшін OR = 2,34 (95% CA: 1,20–4,57; p = 0,013), ұзақ мерзім үшін OR = 2,98 (95% CA: 1,42–6,28; p = 0,004). Өзге блоктардың

коэффициенттері $p < 0,05$ деңгейінде статистикалық мәнді болған жоқ. Бұл олардың қызметте қалу ниетімен жеке корреляциялық байланысы жоқ дегенді білдірмейді. Нәтижелер факторлық блоктардың өзара байланысы ескерілген модельдерге қатысты түсіндіріледі және себеп-салдарлық ықпалды дәлелдемейді.

Жергілікті атқарушы органдарда кадр тұрақтылығын қолдауға бағытталған ұйымдастырушылық шаралар 7-кестеде берілген.

Кесте 7 - Өңірлерде кадр тұрақтылығын қолдау бойынша практикалық ұсыныстар

Жетілдіру бағыты	Ұсынылатын шара және іске асыру тетігі	Бағалау индикаторы
Мансаптық өсу талаптарының түсініктілігі және қызмет нәтижелерін бағалау әділдігі	Әр қызметшіге жеке мансаптық даму картасын әзірлеу, оның орындалуын қызмет нәтижелерін бағалаумен байланыстыра бақылау және бос лауазымдарға конкурстық іріктеу мен заңнамада көзделген ауысу мүмкіндіктері туралы хабардар ету	Жеке мансаптық карталардағы іс-шаралардың орындалу үлесі; қызмет нәтижелерін бағалау әділдігіне қанағаттану деңгейі
Еңбекақы мен жұмыс күрделілігінің сәйкессіздігі	Мемлекеттік орган басшылығының бақылауымен еңбек күрделілігі мен қызмет нәтижесіне негізделген сыйлықақы бөлу өлшемдерін белгілеу, төлемдердің негізділігін кезеңдік бағалау	Еңбекақыға қанағаттану деңгейі; сыйлықақы бөлу өлшемдерінің сақталуы
Жұмыс жүктемесі мен күйзеліс	Құрылымдық бөлімшелерде тапсырмалардың бөлінуін және артық жұмыс уақытын тоқсан сайын бақылау, жүктемені теңестіру шараларын қарастыру	Артық жұмыс сағаттары және қызметтік күйзеліс деңгейінің өзгеруі
Басқарушылық қолдау	Тікелей басшылардың қызметкерлермен жүйелі жеке кездесулерін ұйымдастыру және қызметтік мәселелер бойынша кері байланыс беру тәжірибесін жетілдіру	Тікелей басшының қолдауына қанағаттану деңгейі
Ескерту: ұсыныстар зерттеу нәтижелеріне негізделген, олардың тиімділігі осы зерттеу аясында тікелей бағаланған жоқ.		

Ұсынылған шаралар институционалдық факторлардың дербес статистикалық байланысын және әлеуметтік-экономикалық, басқарушылық-психологиялық жағдайларға қатысты респонденттердің бағаларын ескере отырып әзірленді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері аймақтық деңгейдегі мемлекеттік қызметшілердің қызметте қалу ниеті біркелкі емес екенін көрсетті. Респонденттердің 65,8%-ы алдағы 12 айда мемлекеттік қызметті жалғастыруға ниетті болса, ұзақ мерзім қазіргі жұмыс орнында қызмет етуге 42,3%-ы келісім білдірген. Сонымен бірге басқа секторға немесе ұйымға ауысу мүмкіндігін қарастыратын және соңғы алты айда жұмыстан кету туралы ойы болған респонденттердің де елеулі үлесі байқалды. Бұл қысқа мерзімді тұрақтылық сақталғанымен, ұзақ мерзімді кадр тұрақтылығы бойынша тәуекелдердің бар екенін көрсетеді.

Жеке жауаптар негізінде жүргізілген корреляциялық талдау қызметте қалу ниеті мен институционалдық, басқарушылық-психологиялық, әлеуметтік-экономикалық және өңірлік бағалар арасында статистикалық мәнді байланыс бар екенін көрсетті. Байланыс институционалдық және басқарушылық-психологиялық блоктарда салыстырмалы түрде жоғары болды. Бұл мансаптық өсу талаптарының түсініктілігі, бағалау жүйесінің әділдігі, басшылық қолдауы және ұйымдық ахуал сияқты көрсеткіштерді кадр саясаты аясында жүйелі бақылаудың маңызын айқындайды. Сонымен бірге корреляциялық талдау себеп-салдарлық ықпалды дәлелдемейтіндіктен, алынған нәтижелер респонденттердің бағалары мен қызметте қалу ниеті арасындағы статистикалық байланыс ретінде түсіндірілді.

Қосымша көпфакторлы талдау институционалдық бағалардың қызметте қалу ниетімен статистикалық мәнді дербес байланысын көрсетті. Ал басқарушылық-психологиялық бағалардың жеке корреляциялық байланысы болғанымен, төрт блок бірге қарастырылған модельде оның дербес коэффициенті статистикалық мәнді болмады. Сондықтан факторлар бойынша корреляциялық байланыстарды олардың дербес ықпалының дәлелі ретінде түсіндіруге болмайды.

Зерттеудің практикалық маңызы анықталған мәселелер бойынша кадр тұрақтылығын қолдауға бағытталған шаралар мен оларды бағалау индикаторларын ұсынуында көрінеді. Аталған шаралардың нәтижелілігі жергілікті атқарушы органдарда кезеңдік мониторинг арқылы бағалануы мүмкін. Зерттеудің бір өңірде жүргізілуі, ықтималдықсыз іріктеме және деректердің респонденттердің өзіндік бағаларына негізделуі нәтижелерді жалпылауды шектейді. Алдағы зерттеулерде бірнеше өңірді қамтып, сауалнама нәтижелерін нақты кадр ауысуы көрсеткіштерімен салыстыру орынды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Perry J.L. (2010) Public service motivation. In: Durant R.F. (ed.). The Oxford Handbook of American Bureaucracy. Oxford: Oxford University Press.

2 OECD (2019). Recommendation of the Council on Public Service Leadership and Capability (OECD/LEGAL/0445). Paris: OECD Publishing. [Electronic resource] - URL: https://legalinstruments.oecd.org/public/doc/ 641/641.en.pdf (accessed:17.01.2026).

3 Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 26 ақпандағы № 522 Жарлығымен бекітілген (өзгерістермен және толықтырулармен). [Электрондық ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000522 (қаралған күні: 20.08.2026).

4 Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметін дамытудың 2024–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2024 жылғы 17 шілдедегі № 602 Жарлығымен бекітілген. [Электрондық ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2400000602 (қаралған күні: 20.08.2026).

5 Moynihan D.P., Pandey S.K. (2007) The role of organizations in fostering public service motivation. Public Administration Review. Vol. 67. №1. P. 40–53. [Electronic resource] - URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1540-6210.2006.00695.x (accessed: 15.01.2026).

6 Rainey H.G. (2014) Understanding and Managing Public Organizations. 5th ed. San Francisco: Jossey-Bass. [Electronic resource] - URL: https://www.wiley.com/en-us/Understanding+and+Managing+Public+Organizations-p-9781118399158 (accessed: 15.01.2026).

7 OECD (2020). Public Service Leadership and Capability: Senior Civil Service. Paris: OECD Publishing,. [Electronic resource] - URL: https://www.oecd.org/governance/public-service-leadership-and-capability-senior-civil-service.htm (accessed: 15.01.2026).

ФАКТОРЫ УСТОЙЧИВОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ РЕГИОНАЛЬНОГО УРОВНЯ: РЕЗУЛЬТАТЫ ЭМПИРИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Аннотация

В статье рассматриваются факторы, связанные с намерением государственных служащих местных исполнительных органов Карагандинской области продолжать службу. Цель исследования – на основе эмпирических данных оценить связь институциональных, социально-экономических, управленческо-психологических и региональных факторов с намерением оставаться на государственной службе. Исследование проведено на основе анкетного опроса. Полученные данные проанализированы с использованием описательной статистики, оценки внутренней согласованности факторных блоков с помощью Cronbach’s alpha, ранговой корреляции Spearman и многофакторной бинарной логистической регрессии. Результаты исследования показали, что намерение продолжать службу в большей степени связано с институциональными и управленческо-психологическими факторами. Многофакторный анализ выявил статистически значимую самостоятельную связь институциональных факторов с намерением продолжать государственную службу. В оценках респондентов важное значение имеют понятность карьерных требований, справедливость системы оценки, поддержка со стороны руководства и морально-психологический климат в коллективе. Социально-экономические и региональные факторы также связаны с намерением оставаться на службе, однако чаще проявляются через вопросы материального обеспечения, служебной нагрузки, стоимости жизни и региональных условий. Полученные результаты следует рассматривать не как причинно-следственные выводы, а как статистическую связь между оценками респондентов и их намерением продолжать службу. Выводы исследования позволяют уточнить направления совершенствования кадровой политики на региональном уровне.

Ключевые слова: устойчивость государственной службы, намерение продолжать службу, региональный уровень, институциональные факторы, социально-экономические факторы, управленческо-психологические факторы, региональные факторы.

FACTORS INFLUENCING THE STABILITY OF REGIONAL-LEVEL CIVIL SERVANTS: RESULTS OF AN EMPIRICAL ANALYSIS

Abstract

The article examines factors associated with the intention of civil servants working in local executive bodies of the Karaganda region to remain in public service. The study aims to assess, based on empirical data, the relationship between institutional, socio-economic, managerial-psychological, and regional factors and the intention to continue working in public service. The study used a questionnaire survey. The data were analyzed using descriptive statistics, Cronbach's alpha to assess the internal consistency of factor blocks, Spearman's rank correlation, and multivariable binary logistic regression. The findings show that the intention to remain in public service is more closely associated with institutional and managerial-psychological factors. The multivariable analysis identified a statistically significant independent association between institutional factors and the intention to remain in public service. Respondents' assessments highlight the importance of clear career requirements, a fair evaluation system, supervisor support, and the team's moral and psychological climate. Socio-economic and regional factors also relate to the intention to remain in service, but they mainly reflect issues of material support, workload, cost of living, and regional conditions. The results should not be interpreted as evidence of causal effects, but rather as statistical relationships between respondents' assessments and their intention to continue service. The findings help clarify directions for improving regional personnel policy.

Keywords: civil service stability, intention to remain in public service, regional level, institutional factors, socio-economic factors, managerial-psychological factors, regional factors.

REFERENCES

1 Perry J.L. (2010) Public service motivation. In: Durant R.F. (Ed.). The Oxford Handbook of American Bureaucracy. Oxford: Oxford University Press. [in English].

2 OECD (2019). Recommendation of the Council on Public Service Leadership and Capability (OECD/LEGAL/0445). Paris: OECD Publishing. Available at: - URL: https://legalinstruments.oecd.org/public/doc/641/641.en.pdf [in English]. (accessed: 17 January 2026).

3 Qazaqstan Respublikasynda memlekettık basqarudy damytudyñ 2030 jylğa deiıngı tūjyrymdamasy: Qazaqstan Respublikasy Prezidentınıñ 2021 jylğy 26 aqpandağy № 522 Jarlyğymen bekıtılgen (özgerıstermen jäne tolyqtyrularmen). [Concept of Public Administration Development of the Republic of Kazakhstan until 2030. Approved by Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 522 dated 26 February 2021 (as amended)]. Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000522 [in Kazakh]. (accessed:20 October 2026).

4 Qazaqstan Respublikasynyñ memlekettık qyzmetın damytudyñ 2024–2029 jyldarğa arnalğan tūjyrymdamasy: Qazaqstan Respublikasy Prezidentınıñ 2024 jylğy 17 şıldedegı № 602 Jarlyğymen bekıtılgen. [Concept of Development of the Civil Service of the Republic of Kazakhstan for 2024–2029. Approved by Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 602 dated 17 July 2024]. Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2400000602 [in Kazakh]. (accessed: 20 October 2026).

5 Moynihan D.P., Pandey S.K. (2007) The role of organizations in fostering public service motivation. Public Administration Review.;67(1): P.40–53. Available at: - URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1540-6210.2006.00695.x [in English]. (accessed: 15 January 2026).

6 Rainey H.G. (2014) Understanding and Managing Public Organizations. 5th ed. San Francisco: Jossey-Bass;. Available at: - URL: https://www.wiley.com/en-us/Understanding+and+Managing+Public+Organizations-p-9781118399158 [in English]. (accessed: 15 January 2026).

7 OECD (2020). Public Service Leadership and Capability: Senior Civil Service. Paris: OECD Publishing. Available at: - URL: https://www.oecd.org/governance/public-service-leadership-and-capability-senior-civil-service.htm [in English]. (accessed: 15 January 2026).

Information about authors:

Sarsen Zhandos Sheralyuly - **corresponding author**, doctoral student of the Department of economic theory and state, local government, the Faculty of economics, management and entrepreneurship, Karaganda university of Kazpotrebsoyuz, Karagandy, Republic of Kazakhstan

E-mail: sarsenovzandos@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-9996-0243

Aimagambetov Erkara Balkaraevich – Doctor of Economics, Professor, Rector of Karaganda university of Kazpotrebsoyuz, Karagandy, Republic of Kazakhstan

E-mail: rector@keu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8914-4622

Информация об авторах:

Сәрсен Жандос Шералыұлы – **основной автор,** докторант кафедры Экономической теории и местного государственного управления, факультет Экономики, управления и предпринимательства, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан

E-mail: sarsenovzandos@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-9996-0243

Аймагамбетов Еркара Балкараевич – доктор экономических наук, профессор, ректор Карагандинского университета Казпотребсоюза, г. Караганда, Республика Казахстан

E-mail: rector@keu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8914-4622

Авторлар туралы ақпарат:

Сәрсен Жандос Шералыұлы – **негізгі автор**, Экономикалық теория және жергілікті мемлекеттік басқару кафедрасының докторанты, Экономика, басқару және кәсіпкерлік факультеті, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sarsenovzandos@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-9996-0243

Аймағамбетов Еркара Балқараұлы – Экономика ғылымдарының докторы, профессор, Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің ректоры, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: rector@keu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8914-4622

IRSTI 06.35.35 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.27**
UDC 657.1

N. S. Nurkasheva [1] G. D. Amanova.[2] M.A.Zholayeva [2*]

[1] University of International Business named after K. Sagadiev,
Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan
[2] L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010008, Republic of Kazakhstan
*e-mail: ritazolaeva@gmail.com

ORGANIZATION OF INTERNAL CONTROL SYSTEMS IN A BUSINESS ENVIRONMENT: COMPARATIVE ANALYSIS OF LINEAR AND NONLINEAR APPROACHES

Abstract

This study is relevant because of the growing need to improve the effectiveness of internal control systems in an increasingly complex and dynamic business environment. This research examines the relationship between linear and nonlinear internal control systems using the Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO) framework. The study employs a quantitative approach based on multiple regression analysis. The study collected data from managers and department heads in business organizations. The findings indicate that both linear and nonlinear internal control systems significantly influence organizational effectiveness and decision-making processes. Hypothesis testing results, based on the t-statistic, indicate that decision-making has the strongest impact on internal control system effectiveness, highlighting its crucial role in improving operational efficiency, strengthening risk management practices, ensuring accountability, and supporting the achievement of organizational objectives. The study's practical significance lies in applying selected elements of linear and nonlinear control systems to improve internal audit practices and managerial performance. The findings contribute to developing modern approaches to internal control management in contemporary business organizations.

Keywords: internal control system, linear management, nonlinear management, decision-making, organizational effectiveness.

Introduction

Changes in the Kazakh economy show that major economic and social change is impossible without a strong base of small and medium-sized businesses. These businesses can address many problems that arise during periods of change because they can move quickly and adapt easily. Establishing an internal control system is an inherent component of a firm's control framework. The term "control" is not confined to financial matters. The internal control system encompasses the Institution, providing a comprehensive range of services. An institution's control environment consists of two key elements: organizational structure and individuals. The Company is committed to upholding the highest standards of integrity, ethical values and competence among its employees [1].

While internal control once seemed a matter for accountants and auditors alone, it is now clear that this is not the case. Today, a range of stakeholders, including investors, shareholders, customers, analysts, rating agencies, and regulators, are increasingly concerned about the effectiveness of organizations' internal control systems [2].

The need for an internal control system emerged largely from the divergence of ownership and management, as well as the growth and complexity of the enterprise [3].

In contemporary conditions, economic efficiency and the adoption of significant management decisions are closely related to the problems of linear and nonlinear systems of effective internal control. Internal control encompasses a multifaceted array of business operations carried out by the organization's management body or other personnel to evaluate management effectiveness, sustain a consistent economic growth trajectory, and obtain the requisite information [4].

Nevertheless, additional changes have been implemented, enhancing the internal control system. The advent of new business and audit technologies has rendered it feasible to audit a wide

range of facilities [5]. The proliferation of official institutions responsible for monitoring, inspecting, and overseeing organizations, people, processes, and systems indicates the growing importance of quality assurance processes in maintaining performance standards [6].

The concept of internal control has historically been intrinsically linked to risk management, a relationship that remains paramount in corporate risk management (ERM) practices and serves as a pivotal risk response mechanism [7]. Internal control can be defined as a process integrated with enterprise-wide risk assessment procedures. These procedures, in turn, are based on corporate goals and strategies.

The business environment is the set of activities undertaken by authorized management and other employees [8]. The internal control system governs it and is established to provide assurance over the three core goals: the effectiveness of operations, the accuracy of financial statements, and compliance with applicable laws and regulations. The foregoing discussion demonstrates the importance of examining organizational management mechanisms and their influence on the effectiveness of internal control systems. This is because it can help prevent corruption when people work on the budget [9].

The study aimed to identify the most effective way to implement an internal control system and enhance its effectiveness. This objective was achieved through observational studies, in-depth interviews, and meticulous investigations. One of the study's primary conclusions is that accounting information is a significant source of input data for assessing an enterprise's internal control mechanisms. Furthermore, the study found that the organization's internal control system does not depend solely on the accounting department; it is also used in other departments and adapted to changing circumstances.

Despite growing interest in internal control systems, most studies examine internal control through the lens of compliance, financial reporting quality, and risk management. However, few studies have examined the nonlinear relationships among organizational structure, managerial decision-making, and the effectiveness of internal control systems. Existing studies predominantly rely on linear management approaches and do not explain how nonlinear interactions among organizational actors influence control effectiveness in dynamic business environments. This creates a research gap that necessitates further investigation.

The definitions of "linear internal control system" and "non-linear internal control system" are shown in Figure 1.

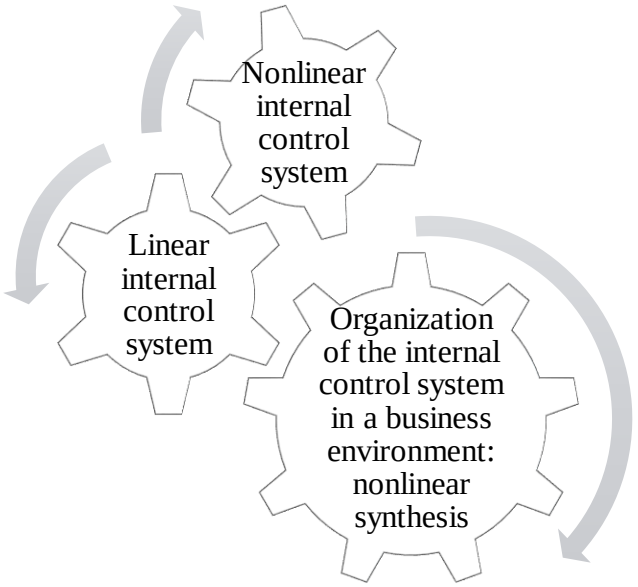

Figure 1. Linear and Nonlinear Internal Control Systems

Note: Compiled by authors

A linear internal control system is a hierarchical control model in which information, authority, and accountability are transmitted sequentially through formal organizational levels, ensuring predictable, standardized decision-making.

A nonlinear internal control system is a flexible control model characterized by multidirectional interactions, feedback loops, adaptive decision-making, and dynamic responses to changes in the internal and external business environment.

This study investigates the impact of linear and nonlinear internal control systems on organizational effectiveness and managerial decision-making in the business environment. Research problems:

- Analyze theoretical approaches to internal control systems.
- Define characteristics of linear and nonlinear internal control models.
- Examine relationships between internal control practices and organizational effectiveness.
- Assess the statistical significance of linear and nonlinear control factors.
- Develop practical recommendations for improving internal control systems.

Hypothesis:

H1: Linear internal control systems positively affect organizational effectiveness.

H2: Nonlinear internal control systems positively affect organizational effectiveness.

H3: Nonlinear internal control systems exert a stronger influence on business performance than linear systems.

Literature review

It is the belief of the company that internal control systems are vital to the achievement of business goals and policies, as well as to ensure sustainable growth. This approach is fundamental to effective business management.

Bajmuratov U. has conducted research into the potential for fraudulent activity in business finance management. This research examined the potential for fraudulent activity in regulation, management, and supervision [1. -7].

This finding aligns with a previous study on internal control management, which showed that effective management of the business environment significantly enhances the effectiveness of both linear and nonlinear internal control systems [10]. The study examines the impact of the internal control system on financial statement quality, focusing on the positive and significant effects of such systems [11]. Furthermore, the study identifies evidence that appropriate internal control management affects the quality of information in financial statements [12].

Previous studies have confirmed the positive relationship between internal control systems and organizational effectiveness [13, 14]. However, most researchers concentrate on financial reporting quality, audit functions, and regulatory compliance. Few studies have examined internal control systems through the lens of nonlinear organizational theory. Furthermore, empirical evidence explaining how nonlinear structures influence managerial decision-making remains scarce. Therefore, this study contributes to the literature by examining internal control effectiveness from both linear and nonlinear perspectives.

Materials and methods of research

The study examined the effectiveness of control systems, the control measures implemented for internal control, and the mechanisms that enable enterprises to achieve their objectives. The research model, based on the hypothesis that organizational structure and culture influence the organization of the internal control system in the business environment, is shown in Figure 2.

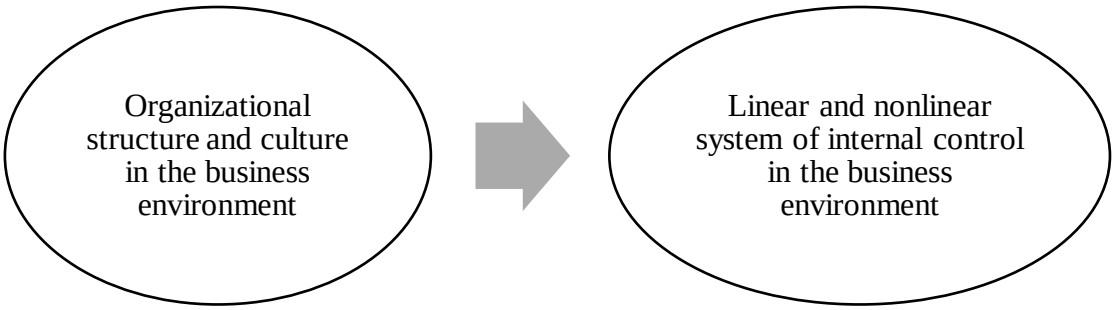

Figure 2. Research Model and Hypothesis Development

Note: Developed by the author based on the study

This study investigates how internal control systems affect organizational effectiveness in a business environment. The research is grounded in the COSO Internal Control Framework, which emphasizes the importance of the control environment, risk assessment, control activities, information and communication, and monitoring activities in achieving organizational objectives.

A quantitative research approach was employed. Data were collected through a structured questionnaire designed to assess respondents' perceptions of internal control systems and their contribution to organizational effectiveness. The questionnaire included items grouped into three constructs: Linear Internal Control System (LICS), Nonlinear Internal Control System (NICS), and Organizational Effectiveness (OE). Responses were measured using a five-point Likert scale ranging from 1 (strongly disagree) to 5 (strongly agree).

The questionnaire items were developed based on the COSO framework. The Linear Internal Control System construct included indicators related to formal control procedures, standardization of processes, and compliance with established regulations. The Nonlinear Internal Control System construct reflected organizational flexibility, adaptability, feedback mechanisms, and dynamic responses to business challenges. Organizational Effectiveness was assessed using measures related to objective achievement, operational efficiency, and decision-making quality.

To ensure the reliability of the measurement instrument, Cronbach's alpha coefficients were calculated for all constructs. Descriptive statistics summarized respondents' evaluations of the study variables. Pearson correlation analysis examined relationships among the constructs.

To test the proposed hypotheses, we performed multiple linear regression analysis. Organizational Effectiveness was specified as the dependent variable, while Linear Internal Control System and Nonlinear Internal Control System served as independent variables. The regression equation can be presented as follows:

$$OE = \beta_0 + \beta_1 LICS + \beta_2 NICS + \varepsilon$$

where:

- OE = Organizational Effectiveness;
- LICS = Linear Internal Control System;
- NICS = Nonlinear Internal Control System;
- β_0 = constant term;
- β_1, β_2 = regression coefficients;
- ε = random error term.

The study evaluated the statistical significance of the regression coefficients using t-tests and p-values at the 5% significance level ($p < 0.05$). The coefficient of determination (R^2) was used to assess the explanatory power of the model. The analysis was conducted using IBM SPSS Statistics software.

The study tested the following hypotheses:

H1: The Linear Internal Control System has a positive and significant effect on Organizational Effectiveness.

H2: The Nonlinear Internal Control System has a positive and significant effect on Organizational Effectiveness.

H3: Internal Control Systems significantly contribute to improving Organizational Effectiveness within the business environment.

Statistical analysis was conducted using IBM SPSS Statistics, and hypothesis testing was performed at a significance level of $p < 0.05$.

This methodological approach systematically assesses how different internal control system structures influence organizational outcomes and supports empirical evaluation of the proposed research framework.

To understand the fundamental nature of linear and nonlinear systems, it is first necessary to consider the materials and methods used to study the topic.

A proportionality exists between the external impact on a linear system and its response to that impact. In this case, the proportionality constant is approximately unity. The system's inherent nonlinearity renders the notion of proportionality invalid. Consequently, a substantial external influence may yield a negligible response, and a negligible effect may result in disproportionately significant outcomes.

This study's theoretical framework is based on the COSO Internal Control Framework, which includes five interrelated components: control environment, risk assessment, control activities, information and communication, and monitoring activities. The questionnaire items were developed considering these components to evaluate the effectiveness of internal control systems and their contribution to organizational performance. Table 1 presents these outcomes.

Table 1. Correspondence of Questionnaire Variables to COSO Components

COSO component	Survey indicators
Control Environment	Management commitment, ethical culture
Risk Assessment	Risk identification and evaluation
Control Activities	Control procedures and policies
Information & Communication	Information exchange quality
Monitoring	Internal monitoring and review
Note: Compiled by authors	

In accordance with the principles of nonlinear systems, which are intrinsic to the business environment's internal control framework, the interplay among processes and factors can produce positive or negative synergy, depending on the direction of change.

The present study employs a multiple linear regression model [14. – 35] that uses linear and nonlinear internal control systems from managers in different hierarchical positions. A total of 65 questionnaires were distributed to respondents; however, 53 were successfully processed, 2 remained incomplete, and 10 were not returned. The findings were then compared with those previously obtained from respondents who had previously headed the management department.

The sample consisted of 53 respondents representing small and medium-sized enterprises in Kazakhstan. Respondents occupied managerial positions, including company directors, department managers, chief accountants, internal auditors, and financial specialists. The study

used purposive sampling because respondents were required to have practical experience in internal control procedures. Table 2 presents these outcomes.

Table 2. Example of structure

Category	Quantity
Business leaders	15
Heads of subdivisions	13
Chief Accountants	12
Internal auditors	7
Financial professionals	6
Note: Compiled by authors	

In accordance with the principles of test validity and reliability, the study examined the linear and nonlinear systems of internal control in the business environment. The survey items underwent validation to ensure no errors in measuring specific items in the research questions. These outcomes are presented in Table 3.

Table 3. Table of questionnaire structure

Block	Contents
A	Demographics
B	Linear internal control system
C	Non-linear internal control system
D	Organization efficiency
Note: Compiled by authors	

All items were measured using a five-point Likert scale ranging from 1 ("strongly disagree") to 5 ("strongly agree"). The reliability of the measurements was ensured by assessing the internal consistency of linear and nonlinear systems of internal control in business using the Pearson product-moment correlation. The final step in the analysis examined the correlation between each questionnaire item and the total score, which yielded significant results. The total score was defined as the sum of all question scores for each variable. If the value is less than 0.05 and the correlation is greater than 0.4, the item is deemed permissible; that is, it has construct validity. The study findings indicated reliability, with responses to each variable showing substantial results ($p < 0.05$ and $r > 0.4$). These outcomes are presented in Table 4.

Table 4. The conclusion of the audit of the linear and nonlinear system of internal control of the business environment

The following research was carried out Linear Internal Control System	The final value of the correlation coefficient is hereby indicated		
1	0,000	0,820	Effective
2	0,000	0,781	
3	0,000	0,840	
4	0,000	0,771	
5	0,000	0,705	
The present paper sets out to explore the notion of internal control systems within a business environment, distinguishing between linear and non-linear models			
1	0,000	0,735	Effective
2	0,000	0,841	
3	0,000	0,818	
4	0,000	0,760	

5	0,000	0,753	
6	0,000	0,750	
The following study will examine the performance of linear and nonlinear internal control systems in a business environment			
1	0,000	0,693	Effective
2	0,000	0,826	
3	0,000	0,781	
4	0,000	0,660	
5	0,000	0,763	
6	0,000	0,683	
7	0,000	0,774	
8	0,000	0,830	
9	0,000	0,727	
Note: calculated by the author based on the study			

The concept of measuring the reliability of a linear and nonlinear internal control system in a business environment has been implemented and developed to assess its ability to show linear stability and consistency during measurements. Cronbach (Cronbach) employs the reliability factor alpha (α) to assess the linear and nonlinear systems of internal control, thereby demonstrating the extent to which the designated elements are associated with the other survey questions. Additionally, this approach reveals whether the respondent provided a regular or sequential response to the survey, constructed in a single construction. Subsequently, in instances where Kronbach's Alpha (α) coefficient attains a value of 0.7 or more, a meticulous examination of the device is conducted to ascertain its suitability. A more thorough examination of the correction process for the element is warranted. The total correlation is 0.3, suggesting that at least the "question" elements can be used or relied on later during data processing. The test results for each variable demonstrated reliability ($\alpha > 0.7$), as shown in Table 5.

Table 5. The test results of the linear and nonlinear system of internal control of the business environment

Variable	Kronbach's Alpha (α)	The conclusion
Linear Internal Control System	0,841	The reliability
The present paper sets out to explore the notion of internal control systems within a business environment, distinguishing between linear and non-linear models	0,865	
The following study will examine the performance of linear and nonlinear internal control systems in a business environment	0,901	
Note: calculated by the author based on the study		

In describing the forecasts from the conducted test, the studies verified the forecasts before performing several linear regression tests [15]. These included the normality test, the multicollinearity test, the autocorrelation test, and the heteroskedasticity test. A normal test is considered to have an asymptotic normal distribution if the significance level is greater than 0.05.

Results and their discussion

The findings support Otoo et al.'s (2023) conclusion that internal control systems positively influence organizational performance. At the same time, this study extends previous research by showing the importance of nonlinear managerial interactions in enhancing organizational effectiveness [13. – 65].

The findings support previous studies showing that internal control systems positively contribute to organizational effectiveness. The results further suggest that both linear and nonlinear approaches can improve managerial decision-making and operational performance, although their explanatory power remains moderate.

The conclusion of the test (Test) of a linear and nonlinear system of internal control in a business environment indicates that the asymptotic significance of Kolmogorov-Smirnov is 0.268 and 0.653, and the asymptotic indicator of all data of the linear and nonlinear system of internal control of accounting control variables and 0.594 performance variables is >0.05, thus demonstrating that all the calculated data were distributed normally.

This study proposes a novel approach to assess the linear and nonlinear dynamics of internal control in a business environment. The primary objective of this study is to assess the relationships among the independent variables. If the independent variables are correlated, it becomes challenging to determine which variables influence the dependent variable. As shown in the table, the multicollinearity test results indicate a coefficient of 1.199, which is less than 10. This finding suggests that multicollinearity does not affect the regression, and the autocorrelation test is also not violated. The autocorrelation test is a statistical technique used to assess correlation among a series of internal control system data elements. Inaccuracies in the F-test and the T-test can result from autocorrelation. The test can be used to determine the Durbin-Watson statistic from the Pivot Table of the model.

As shown in the table, the the Durbin-Watson statistic is 1.971, with a range of 1.55 to 2.46. The regression in a given study will be free from autocorrelation.

If heteroscedasticity is present, the evaluation process begins by assessing deviations in the model. This is because of differing error variances between one control variable and another. According to Meregresican, Spearman's rank correlation method can be used to detect heteroscedasticity. This method involves using independent variables with mixed variables (residue). In the variance analysis (ANOVA) table, F = 0.632 > 0.05 and t = 0.717, as well as 0.341 > 0.05, indicate that multiple regressions in this study are not subject to heteroscedasticity. In addition to creating a point diagram, the residual sections are accompanied by an image that does not show a random pattern.

Applying variance analysis (F-criterion) to all independent variables (linear and nonlinear internal control system in the enterprise) simultaneously showed a robust correlation and a determination coefficient of R = 0.524 > 0.5.

Moreover, in a business context, the performance evaluation of a linear and nonlinear internal control system yielded F = 0.000 < 0.05, indicating that the independent variables exert a concurrent influence on performance. The deposits have been found to have a proportional effect on the nature of variation, in accordance with changes in the value of the indicators indicated by R-square = 0.275. This indicates that deposits represent a change in indicators by 27.5%, due to the linear and nonlinear system of the process of decision-making and internal control at the. Enhancing the efficacy of decision-making and internal control systems in linear and nonlinear systems will substantially increase productivity. Testing the hypothesis on the effect of decision-making on efficiency in a business environment, using the significance criterion of individual parameters (t-criterion), showed that the significance level of 0.021 < 0.05 was established in the linear and nonlinear decision-making systems. The outcomes and discussion support the hypothesis and show that organizational effectiveness depends on the provisions outlined in the delegation of authority for management in linear and nonlinear systems, enabling it to make expeditious, precise, and effective decisions or actions at lower management levels [14. – 48]. The examination of the impact of the linear and nonlinear system of internal control demonstrates [15. – 88] that the T-significance criterion yields results indicating the internal control system is significant at 0.023 < 0.05. The findings indicate that the values of the standardized beta coefficients of the linear and nonlinear system of decision-making and decision-making in the are 0.315 and 0.310, respectively. This suggests that, in the business environment, decision-making has a greater influence on the effectiveness of the linear and nonlinear internal control systems.

The multiple regression results indicate that both dimensions of internal control systems positively influence organizational effectiveness. The Linear Internal Control System had a standardized beta coefficient of β = 0.315, while the Nonlinear Internal Control System had β =

0.310. These findings support hypotheses H1 and H2. The regression model explained 27.5% of the variance in organizational effectiveness ($R^2 = 0.275$), indicating moderate explanatory power. Therefore, hypothesis H3 was also supported.

Conclusion

This study provides empirical evidence that both linear and nonlinear internal control systems significantly contribute to organizational effectiveness in the business environment. The regression results confirm that internal control mechanisms and managerial decision-making processes are key determinants of organizational performance. In particular, the study shows that effective decision-making has the strongest influence on the overall effectiveness of the internal control system, highlighting management's strategic role in achieving organizational objectives [16].

The research advances internal control theory by integrating linear and nonlinear perspectives into a single analytical framework. While linear control systems ensure procedural consistency, accountability, and compliance with established regulations, nonlinear control systems enhance organizational adaptability, responsiveness, and the capacity to operate effectively under conditions of uncertainty and environmental change. The study therefore supports the view that the effectiveness of contemporary internal control systems depends not only on formal hierarchical structures but also on dynamic interactions among organizational actors.

From a practical perspective, the results suggest that organizations should combine traditional control procedures with flexible management approaches, strengthen feedback mechanisms, promote timely information exchange, and integrate risk-based control practices into decision-making processes. Such measures can improve governance quality, increase operational efficiency, and strengthen organizational resilience in a rapidly changing business environment [17].

Despite its contributions, the study has several limitations. The empirical analysis was based on a relatively small sample of respondents from business organizations, which may limit the generalizability of the findings. Future research should expand the sample size, include organizations from different sectors and countries, and investigate additional factors influencing internal control effectiveness, such as digital transformation, organizational culture, corporate governance practices, and artificial intelligence-based control mechanisms.

In conclusion, the study confirms that integrating linear and nonlinear approaches is a promising direction for developing modern internal control systems. The proposed framework offers both theoretical and practical value for improving organizational effectiveness and strengthening internal governance in contemporary business organizations.

REFERENCES

1 Баймуратов У. Гармония обществ и экономики: мировая парадигма. Том 6. Избранные научные труды. – Алматы: Экономика. - 2010. - 360 с.

2 Андабаева Г.К., Какижанова Т.И., Сатпаева З.Т., Кангалакова Д.М. Предпринимательская активность как определяющий фактор экономического развития. Вестник Атырауского университета имени Халела Досмухамедова. - №76(1). -2025. – С.313-324. https://doi.org/10.47649/vau.25.v76.i1.26

3 Джусупова А.М., Хаджиева Г.У. Малое и среднее предпринимательство как эффективный инструмент устойчивого развития экономики Казахстана. Вестник Атырауского университета имени Халела Досмухамедова. - № 76(1). – 2025. - С.351-364.

4 Amanova G.D., Akimova B.Zh., Saparbaeva S.S., Moldashbayeva L.P., Zholayeva M.A. (2023) Problems and prospects in development of digital technologies in accounting and auditing at social enterprises of the Republic of Kazakhstan. Rivista di studi sulla sostenibilita. Vol. 13(1). P. 65-81. https://doi.org/ 10.3280/RISS2023-001-S1005

5 Karshalova A. , Akpanov A, Tleubayeva S., Belgibayev A., Makhmudov A., Atchabarova, A., & Zholayeva M. (2024). Development of Entrepreneurial Activity Using the Integration of Human Capital and Green Technologies to Optimize the Sustainable Development of the Territories. Qubahan Academic Journal. Vo. 4(4). P.306–317. https://doi.org/10.48161/qaj.v4n4a1022

6 Kamara, Abu Kai, An Assessment of the Impact of Effective Internal Control Systems on the Financial Performance of Public Universities in Sierra Leone: A Case Study of Ernest Bai Koroma University of Science and

Technology (EBKUST) (January 04, 2025). Available at SSRN:https://ssrn.com/abstract=5082727 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5082727

7 Bouri S., Guellil Z., & Belfilali F. (2025). The role of internal control in improving financial performance: an exploratory study at CPA-TLEMCEN Bank, Algeria. South Florida Journal of Development. *6*(4). P.5129.

8 Otoo F.N.K., Kaur M., Rather N.A. (2023). Evaluating the impact of internal control systems on organizational effectiveness", LBS Journal of Management & Research. Vol. 21 No. 1. P. 135-154.

9 Roustom Z., Isper Hamwi K ., M. Saeed Armoush A., & Msallam Shawqal S. (2025). The Impact of Adopting the Sustainability Balanced Scorecard (SBSC) by Audit Clients on the External Auditor's Assessment of Internal Control Risk: An Empirical Study. Qubahan Academic Journal. *5*(3). P.59–77.

10 Wehrhahn C. and Velte P. (2024) The relationship between audit committees, external auditors, and internal control systems: a literature review and a research agenda. Journal of Financial Reporting and Accounting, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. https://doi.org/10.1108/JFRA-05-2024-0312

11 Senan N.A.M. (2019) Ability of earnings and cash flow in forecasting future cash flows: A study in the context of Saudi Arabia. Acad. Account. Financ. Stud. J. 23. P. 2–13

12 Hazami-Ammar S. (2019) Some evidence on the impact of internal auditon external audit fees. Journal of Corporate Accounting & Finance. 30(2). P. 64–81. https://doi.org/10.1002/jcaf.22384

13 Wehrhahn M., & Velte P. (2022). The link between internal controls and corporate performance. Journal of Applied Accounting Research, 23(4). P. 555–573.

14 Weickgenannt A.B., Hermanson D.R., Sharma,V.D (2021) How U.S. audit committee soversee internal control over financial reporting", International Journal of Auditing. Vol. 25 No. 1.P. 233-248.

15 Su W., Zhang L., Ge C., Chen S. (2022) Association between internal control and sustainability: a literature review based on the SOXact framework. Sustainability. Vol. 14 No. 15. P.9706.

16 Baimuratov U.B. (2014) Harmony of Economy and Society: The Paradigm of «D+3D», Laws, and Problems. XLIBRIS. 352 p.

17 Nikitin A.V. (2020) Impact of small business innovation activity on regional economic growth in Russia / A.V. Nikitin E.A. Klimentova A.A. Dubovitski. RevistaInclusiones. Vol. 7. No S4-3. P. 309-321.

ОРГАНИЗАЦИЯ СИСТЕМ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ В БИЗНЕС-СРЕДЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЛИНЕЙНОГО И НЕЛИНЕЙНОГО ПОДХОДОВ

Аннотация

Актуальность исследования основана на исследовании конкретной ситуации, поскольку оно позволяет глубже увидеть и четко понять линейные и нелинейные связи системы внутреннего контроля и ее практики в бизнес-среде. Целью настоящего исследования является изучение взаимосвязи между линейной и нелинейной системой системы внутреннего контроля с использованием структуры Комитета по модели бизнес-среды (COSO). Методология анализа, используемая в методологии, представляет собой линейный регрессионный тест, в то время как модель, используемая в таком исследовании, представляет собой структурных и неструктурных руководителей, существующих в бизнес-среде предпринимательства, от руководителя фирмы до руководителя подразделения. В результате в бизнес-среде линейные и нелинейные системы внутреннего контроля могут принимать решения по результатам проверки гипотез с использованием параметра индивидуальной значимости (t-критерия), который показывает, что наиболее доминирующее влияние на эффективность системы внутреннего контроля оказывают линейные и нелинейные системы внутреннего контроля. В бизнес-среде, где результаты исследования могут применяться на практике, отдельные элементы линейной и нелинейной систем внутреннего контроля могут использоваться членами службы внутреннего аудита для совершенствования процедур контроля, повышения эффективности оценки рисков, выявления потенциальных нарушений и обеспечения надлежащего функционирования системы внутреннего контроля организации.

Ключевые слова: линейный, нелинейный, система внутреннего контроля, решение, эффективность

БИЗНЕС-ОРТАДА ІШКІ БАҚЫЛАУ ЖҮЙЕЛЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРУ: ЖЕЛІЛІК ЖӘНЕ ЖЕЛІЛІК ЕМЕС ТӘСІЛДЕРДІ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Зерттеудің өзектілігі нақты жағдайды зерттеуге негізделген, өйткені ол ішкі бақылау жүйесінің сызықтық және сызықтық емес байланыстарын және оның бизнес ортада тәжірибесін тереңірек көруге және анық түсінуге мүмкіндік береді. Осы зерттеудің мақсаты бизнес орта үлгісі бойынша Комитеттің құрылымын (COSO) пайдалана отырып, ішкі бақылау жүйесінің сызықтық және бейсызықтық жүйесі арасындағы өзара байланысты зерделеу болып табылады. Әдістемеде қолданылатын талдау әдістемесі сызықтық регрессиялық тест болып табылады, ал мұндай зерттеуде қолданылатын модель фирма басшысынан бөлімше басшысына дейін кәсіпкерліктің бизнес ортасында бар құрылымдық және құрылымдық емес жетекшілер болып табылады.

Нәтижесінде, бизнес-ортада ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйелерінің ішкі бақылау жүйесінің тиімділігіне неғұрлым басым әсер ететінін анықтауға мүмкіндік беретін жеке маңыздылық параметрін (t-критерий) пайдалана отырып, гипотезаны тексеру нәтижелері негізінде тиісті басқарушылық шешімдер қабылдануы мүмкін. Бұл тәсіл ішкі бақылау жүйесінің тиімділігін бағалауға, оның жекелеген құрамдас бөліктерінің ықпал ету деңгейін айқындауға және бақылау тетіктерін жетілдіру бағыттарын белгілеуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері қолданылуы мүмкін бизнес-ортада ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйелерінің жекелеген элементтері ішкі аудит қызметкерлері тарапынан аудит рәсімдерін ұйымдастыру, бақылау процестерін бағалау, ықтимал тәуекелдерді анықтау және олардың алдын алу шараларын әзірлеу мақсатында пайдаланылуы мүмкін. Сонымен қатар, аталған элементтер ішкі аудиттің тиімділігін арттыруға, бақылау жүйесіндегі әлсіз тұстарды анықтауға және ұйым қызметінің нәтижелілігін жақсартуға ықпал етеді.

Негізгі сөздер: сызықтық, бейсызықтық, ішкі бақылау жүйесі, шешім қабылдау, тиімділігі

REFERENCES

1 Bajmuratov U. Garmoniya obshchestv i ekonomiki: mirovaya paradigma [*Harmony of societies and economies: a global paradigm*]. Tom 6. Izbrannye nauchnye trudy. Almaty: Ekonomika. 2010.360 p. [in Russian]

2 Andabaeva G.K., Kakizhanova T.I., Satpaeva Z.T., Kangalakova D.M. Predprinimatel'skaya aktivnost' kak opredelyayushchij faktor ekonomicheskogo razvitiya [*Entrepreneurial activity as a determining factor of economic development*].Vestnik Atyrauskogo universiteta imeni Halela Dosmuhamedova.№76(1). 2025.P.313-324. https://doi.org/10.47649/vau.25.v76.i1.26 [in Russian]

3 Dzhusupova A.M., Hadzhieva G.U. Maloe i srednee predprinimatel'stvo kak effektivnyj instrument ustojchivogo razvitiya ekonomiki Kazahstana [*Small and medium-sized enterprises as an effective tool for the sustainable development of the economy of Kazakhstan*]. Vestnik Atyrauskogo universiteta imeni Halela Dosmuhamedova. № 76(1). 2025. P.351-364. https://doi.org/10.47649/vau.25.v76.i1.29 [in Russian]

4 Amanova G.D., Akimova B.Zh., Saparbaeva S.S., Moldashbayeva L.P., Zholayeva M.A. (2023) Problems and prospects in development of digital technologies in accounting and auditing at social enterprises of the Republic of Kazakhstan. Rivista di studi sulla sostenibilita. Vol. 13(1). P. 65-81. https://doi.org/ 10.3280/RISS2023-001-S1005 [in English]

5 Karshalova A. , Akpanov A, Tleubayeva S., Belgibayev A., Makhmudov A., Atchabarova, A., & Zholayeva M. (2024). Development of Entrepreneurial Activity Using the Integration of Human Capital and Green Technologies to Optimize the Sustainable Development of the Territories. Qubahan Academic Journal. Vo. 4(4). P.306–317. https://doi.org/10.48161/qaj.v4n4a1022 [in English]

6 Kamara, Abu Kai, An Assessment of the Impact of Effective Internal Control Systems on the Financial Performance of Public Universities in Sierra Leone: A Case Study of Ernest Bai Koroma University of Science and Technology (EBKUST) (January 04, 2025). Available at SSRN:https://ssrn.com/abstract=5082727 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5082727 [in English]

7 Bouri S., Guellil Z., & Belfilali F. (2025). The role of internal control in improving financial performance: an exploratory study at CPA-TLEMCEN Bank, Algeria. South Florida Journal of Development. *6*(4). P.5129. [in English]

8 Otoo F.N.K., Kaur M., Rather N.A. (2023). Evaluating the impact of internal control systems on organizational effectiveness", LBS Journal of Management & Research. Vol. 21 No. 1. P. 135-154. [in English]

9 Roustom Z., Isper Hamwi K ., M. Saeed Armoush A., & Msallam Shawqal S. (2025). The Impact of Adopting the Sustainability Balanced Scorecard (SBSC) by Audit Clients on the External Auditor's Assessment of Internal Control Risk: An Empirical Study. Qubahan Academic Journal. *5*(3). P.59–77. [in English]

10 Wehrhahn C. and Velte P. (2024) The relationship between audit committees, external auditors, and internal control systems: a literature review and a research agenda. Journal of Financial Reporting and Accounting, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. https://doi.org/10.1108/JFRA-05-2024-0312 [in English]

11 Senan N.A.M. (2019) Ability of earnings and cash flow in forecasting future cash flows: A study in the context of Saudi Arabia. Acad. Account. Financ. Stud. J. 23. P. 2–13 [in English]

12 Hazami-Ammar S. (2019) Some evidence on the impact of internal auditon external audit fees. Journal of Corporate Accounting & Finance. 30(2). P. 64–81. https://doi.org/10.1002/jcaf.22384 [in English]

13 Wehrhahn M., & Velte P. (2022). The link between internal controls and corporate performance. Journal of Applied Accounting Research, 23(4). P. 555–573. [in English]

14 Weickgenannt A.B., Hermanson D.R., Sharma,V.D (2021) How U.S. audit committee soversee internal control over financial reporting", International Journal of Auditing. Vol. 25 No. 1.P. 233-248. [in English]

15 Su W., Zhang L., Ge C., Chen S. (2022) Association between internal control and sustainability: a literature review based on the SOXact framework. Sustainability. Vol. 14 No. 15. P.9706. [in English]

16 Baimuratov U.B. (2014) Harmony of Economy and Society: The Paradigm of «D+3D», Laws, and Problems. XLIBRIS. 352 p. [in English]

17 Nikitin A.V. (2020) Impact of small business innovation activity on regional economic growth in Russia / A.V. Nikitin E.A. Klimentova A.A. Dubovitski. RevistaInclusiones. Vol. 7. No S4-3. P. 309-321. [in English]

Information about authors:

Nursulu Sultaniyarovna Nurkasheva - candidate of economic sciences, Associate Professor, University of International Business named after K. Sagadiev, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: nursulu_1975@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3798-3130

Amanova Gulnara Dyusenbayevna - head of the Department of Accounting and analysis, candidate of Economic Sciences, Professor L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: amanova_gd@enu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0829-5953

Zholayeva Margarita Akhantaevna - **corresponding author,** PhD associate professor of the Department of Accounting and analysis L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: ritazolaeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9981-704X

Информация об авторах:

Нуркашева Нурсулу Султанияровна - кандидат экономических наук, доцент, Университет международного бизнеса имени К. Сагадиева, г. Алматы, Республика Казахстан.

E -mail: nursulu_1975@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3798-3130

Аманова Гульнара Дюсенбаевна - кандидат экономических наук, профессор, заведующая кафедрой «Учет и анализ», ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан.

E-mail: amanova_gd@enu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0829-5953

Жолаева Маргарита Ахантаевна – **основной автор,** PhD, ассоциированный профессор (доцент) кафедры «Учет и анализ» ЕНУ им Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан.

E-mail: ritazolaeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9981-704X

Авторлар туралы мәлімет:

Нуркашева Нурсулу Султанияровна – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент К.Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: nursulu_1975@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3798-3130

Аманова Гульнара Дюсенбаевна – экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, «Есеп және талдау» кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: amanova_gd@enu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0829-5953

Жолаева Маргарита Ахантаевна – **негізгі автор,** «Есеп және талдау» кафедрасының PhD доцент м.а. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail:ritazolaeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9981-704X

МРНТИ 06.71.07 **DOI 10.47649/vau.26. v82.i3.28**
УДК 334.732:631.115.8(574)

С. Есенгалиева[1*], А. Казамбаева[1], М. Бегеева[1], А. Гиззатова[2]

[1]НАО «Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана»,
г. Уральск, Республика Казахстан,
[2]Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова,
г. Уральск, Республика Казахстан
*e-mail: salta_em@mail.ru

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ И ПРОБЛЕМ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КООПЕРАТИВОВ В РЕГИОНЕ

Аннотация

Целью исследования является определение оптимальных размеров крестьянских (фермерских) хозяйств, объединяющихся в сельскохозяйственный кооператив, а также получаемые ими выгоды от кооперирования. В целях достижения намеченной задачи в исследовании были поставлены задачи: отразить роль и значение сельскохозяйственных кооперативов в современных условиях в регионе; сбор и анализ количественных и качественных показателей сельскохозяйственного производства в разрезе категорий товаропроизводителей в регионе; определить и рекомендовать оптимальные размеры фермерских (крестьянских) хозяйств для создания эффективно функционирующего кооператива; дать обоснование основным преимуществам от кооперации для фермерских (крестьянских) хозяйств, которые осуществляют кооперационные связи. Исследование проводилось с применением различных способов и методов: индукция и дедукция, анализ и синтез, экономические, статистические методы, а также методы математического моделирования. По результатам проведенных исследований определен комплекс мер по развитию кооперативного движения в аграрном секторе экономики: проведение работ по популяризации кооперативных ценностей, выгод от кооперирования сельскохозяйственных кооперативов и др. В целом, объединение хозяйствующих субъектов в аграрном секторе экономики, в частности крестьянских (фермерских) хозяйств области в кооперативы будет способствовать реализации их производственного потенциала, повышению доходности, защите экономических и других их интересов, социально-экономического развития сельских территорий

Ключевые слова: кооперация, межфермерская кооперация, сельское хозяйство, личные подсобные хозяйства, регион, потребности, аграрный сектор.

Введение

В сельском хозяйстве имеется множество проблем, решение которых определяет в целом развитие данной отрасли, территории сельских районов, а также продовольственную безопасность страны. Решение этих задач требует комплексного и системного подхода, а также анализа и оценки влияния как экономических, так и организационных факторов развития данной отрасли. На сегодняшний день одним из основных факторов развития сельского хозяйства выступает кооперация товаропроизводителей сельскохозяйственной ддпродукции или так называемая сельскохозяйственная кооперация, являющаяся одной из форм социально-экономической деятельности.

К основным преимуществам сельскохозяйственной кооперации относятся:

1. Процесс добровольного объединения усилий и ресурсов субъектов.

2. Сельскохозяйственная кооперация дает основу развития рыночных отношений и установления равновесия

3. Сельскохозяйственная кооперация обосновывает выбор той или иной формы организации сельскохозяйственного производства.

4. Сельскохозяйственная кооперация обосновывает выбор и разнообразие различных экономических средств защиты сельхозтоваропроизводителей.

5. Сельскохозяйственная кооперация выступает базой для координации деятельности различных сфер агропродовольственного комплекса в единой экономической системе.

6. Сельскохозяйственная кооперация способствует упорядочению производственных связей, финансовых взаимоотношений и т. п.

Наличие на территории Западно-Казахстанской области значительных площадей сенокосов и пастбищных угодий позволяет развивать те или иные отрасли животноводства во всех

сельскохозяйственных зонах, поэтому все категории сельхозтоваропроизводителей в области занимаются разведением сельскохозяйственных животных.

В 2022 г. на долю сельскохозяйственных предприятий приходилось 16,5% валовой продукции сельского хозяйства области, в том числе 14,1% продукции животноводства; на долю индивидуальных предпринимателей и крестьянских (фермерских) хозяйств приходилось соответственно 39,9% и 27,0%. Крупные хозяйства функционируют, в основном, в зерновом хозяйстве [1]. Более 40% валовой продукции сельского хозяйства, в том числе около 60% продукции животноводства, обеспечивают маломощные хозяйства населения.

Основываясь на результатах решения поставленных задач, был сделан вывод, что именно кооперация даст фермерам возможность эффективно использовать производственный потенциал сельского хозяйства, наладить стабильные каналы реализации произведенной продукции, материально-технического снабжения по доступным ценам, расширить свою нишу на внутреннем и внешнем рынках животноводческой продукции.

Материалы и методы исследования

Одним из важных способов обеспечения устойчивого роста производства продукции сельского хозяйства области выступает кооперация сельских товаропроизводителей.

В республике принимаются определенные меры по развитию кооперации сельхозтоваропроизводителей, однако значительная часть кооперативов, сформированных из крестьянских (фермерских) хозяйств, распадаются вследствие неотработанности экономических взаимоотношений, особенно на стадии распределения конечного результата. Но для целенаправленного развития кооператива, его производственной и финансовой деятельности, баланса поступления и использования ресурсов и продукции требуется ряд мероприятий, к числу которых относится оптимизация размера кооперирующихся хозяйств.

При проведении исследования использовались методы научного познания и сравнительного анализа, экономико-статистические, экономико-математические методы анализа социально-экономических явлений.

Эмпирической базой исследования послужили официальные данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан.

Обзор литературы. Проблемами развития сельскохозяйственного производства посредством объединения производителей продукции отрасли занимаются представители мировой науки уже не одно столетие – от представителей утопического социализма до теоретиков глобализации агропродовольственной системы. Ученые-аграрники отмечают, что как в отечественной, так и в мировой практике интерес к кооперативному движению усиливается в сложные для экономики отрасли периоды [2].

Основатели теории кооперации считали, что только кооперация даст возможность мобилизовать внутренние силы экономики и обеспечит экономический рост. Они исходили из того, что в сельском хозяйстве основными производителями выступают множество мелких товаропроизводителей, для которых кооперативы были нужны для осуществления закупа, сбыта и кредитования. Важным они считали и то, что лежащие в основе кооперирования такие его особенности, как коллективизм, сотрудничество, взаимопомощь направлены на смягчение социальных конфликтов [1.- 15].

По мере развития теории и практики кооперации исследователи стали предполагать, что кооперативы могут решать не только социально-экономические вопросы, но и политические [3]. По мере развития человеческой мысли и перехода от утопического социализма к либеральной концепции развития стали считать, что кооперативы способны переустроить общества [4].

Общепризнан вклад в развитие теории и практики кооперации созданного в 1844 г. в Англии Рочдельского “общества справедливых пионеров”. Это была первая кооперативная потребительская лавка, созданная группой рабочих-ткачей. Принципы работы лавки, разработанные обществом, легли в основу кооперативного движения во всех странах.

Интерес к кооперации как способу социально-экономического развития общества привел к разработке теории и практики Фридрихом Вильгельмом Райффайзеном - кредитной кооперации, Г. Шульце-Делием - ссудно-сберегательных кооперативов [3. - 72].

Изучение литературных источников показывает, что интерес к кооперативам был постоянно, но поскольку их роль в экономической системе была невелика, то отдельные годы им интересовались больше, в другие – меньше, что связано также и с развитием аппарата экономического анализа. В теорию кооперации внесли свой вклад Джон С. Милль, Л. Вальрас, А. Маршалл, представители "старого институционализма" (Дж. -Ходжсон), неомарксизма (Хорват), австрийской школы экономики (Пречитко) и др. [5].

В конце XIX - начале XX веков в развитие теории и практики кооперации значительный вклад внесли российские ученые – А.А. Рыбников, А.В. Чаянов, А.Н. Челинцев и другие. В.И. Ленин писал, что кооперация в условиях аграрной России может стать способом для вовлечения широких масс крестьянства в социалистическое строительство. В работе "О кооперации" Ленин писал, что "строй цивилизованных кооперативов… - это есть строй социализма" [6].

С развитием аппарата математического моделирования с 40-х годов XX столетия его стали применять для анализа сельскохозяйственных кооперативов. Это позволило расширить круг рассматриваемых вопросов и способствовало дальнейшему развитию теории кооперации.

В рамках господствовавшей в тот период неоклассической теории сельскохозяйственный кооператив рассматривался сельскохозяйственными товаропроизводителями как инструмент увеличения и расширения экономической власти, обеспечения поставок нужных производственных ресурсов и реализации произведенной продукции по выгодным ценам. Считалось, что кооперация будет способствовать развитию вертикальной интеграции. Они исходили из того, что сельскохозяйственную продукцию производит большое число маленьких или небольших по размерам производителей; предложение сельхозпродукции неэластично; число покупателей сельхозпродукции и/или продавцов ресурсов ограничено; высок уровень специализированных активов сельского хозяйства. Вместе с тем, считали представители неоклассической школы, активно развивается коммерческое сельское хозяйство. С появлением коммерческого сельского хозяйства происходит изменение структуры сельского хозяйства, а это, в свою очередь, также требует организации кооперативов [7].

Исходя из того, что кооператив - это специфический институт, предоставляющий своим членам определенные услуги, но в случаях, когда внешние условия изменяются, например, налоги, цены, а кооператив не всегда может быстро приспособиться к ним. Это приведет к нарушению экономической стабильности кооперативов. На экономическую стабильность кооператива могут оказать влияние также конфликты внутри кооператива. Например, внутри кооператива могут возникнуть конфликты поколений, временные, пространственные либо другие конфликты, что может привести к созданию внутри кооператива коалиций, возможны и другие проблемы [5. - 152].

Дальнейшее развитие теории кооперации связано с развитием теории организации отраслевых рынков (70-е годы XX столетия). К этому времени кооперация в сельском хозяйстве более подходила под форму вертикального интеграционного объединения, чем кооперация собственников, а аппарат теории отраслевых рынков позволял больше внимания уделять вопросам вертикальной интеграции и вертикальных ограничений. О преимуществах вертикальной кооперации ранее писали А.В. Чаянов и И. Емельянов [8].

Изменяющиеся условия функционирования кооперативов сделали актуальным анализ внутреннего выбора кооперативного предприятия. Необходимость такого анализа следовала из того, что сами специфические кооперативные цели принимаются как предпосылки и представляют собой результат внутреннего процесса принятия решений. Но в теории организации отраслевых рынков не было аппарата, с помощью которого можно было бы провести анализ данного процесса. Поэтому исследователи обратились к новой институциональной экономической теории, которая позволяла рассматривать экономические отношения внутри кооператива как контрактные отношения [2.- 85].

Вопросами развития кооперативного движения в рамках нового подхода занимались не только зарубежные, но и отечественные ученые. Так, российские ученые-аграрники Головина С.Г. и Смирнова Л.Н., подчеркивая роль сельскохозяйственных кооперативов не только в развитии отрасли, но и сельских сообществ, сельских территорий, предлагают рассматривать сельскохозяйственную кооперацию с четырех позиций. Они считают, что, прежде всего, необходимо учитывать сложившуюся социально-экономическую и институциональную среду функционирования кооператива. Другим важным аспектом, требующим учета, выступает то, что кооперативная деятельность многофункциональна. Третьим важным условием, считают исследователи, является то, что каждая страна, а в рамках страны и каждая отрасль имеет свою

специфику создания и развития кооператива. В-четвертых, отмечают исследователи, несмотря на наличие традиционных моделей кооперативов в аграрном секторе экономики, необходимы новые организационные модели [2.-88].

Подчеркивая важность оценки социально-экономической среды, исследователи предлагают для получения объективной, достоверной и качественной информации использовать весь выработанный человечеством аппарат сбора и анализа. В среде функционирования сельскохозяйственных кооперативов предлагается выделять три составляющие, а именно неформальную, формальную и рыночную и исследовать значимость каждой из них в отдельности.

Исследуя неформальную составляющую, к которой относятся экономические, социологические, психологические компоненты, например, Соболев А. В., Брилон А. В., Ермилов М. М. [9], отмечают значимость для сельскохозяйственных кооперативов таких ценностей, как солидарность, ответственность, доверие, равенство. Исследователи приходят к выводу, что эффективность функционирования сельскохозяйственных кооперативов также зависит от того, насколько сами члены кооператива желают и готовы быть в кооперативе, открыты, позитивны по отношению к кооперативным принципам [10].

О важном значении формальных институтов писали И.Н. Буздалов, Г.А. Калиев, Г. А. Молдашев, А.А. Сатыбалдин, Петриков и другие ученые. Казахстанские ученые обращали внимание на отличие казахстанской действительности от западной и большую схожесть с российской. Они отмечали, что перенос стратегии западных стран в отечественную действительность проявляет свою несостоятельность [11].

Учитывая важность рыночной составляющей среды, многие исследователи сельскохозяйственных кооперативов изучают их деятельность не в целом в сельскохозяйственном производстве, а в отдельной аграрной деятельности. Так, Т. Хукс и его коллектив, исследуя мясной кооператив, пришли к выводу, что в целом внедрение средств механизации и автоматизации производства в аграрной сфере приводит к отрицательным последствиям для аграриев, среди которых можно выделить значительные колебания цен, несоответствие сил в технологической цепочке и т.д. И именно кооперация позволяет решить эти проблемы [12].

Многофункциональность как особая функция сельскохозяйственных кооперативов, по мнению российских ученых, связана и с выполнением сельскохозяйственными кооперативами на селе разнообразных социальных функций, по примеру бывших колхозов и совхозов [13], по мнению западных ученых – с выполнением функций солидарности и взаимопомощи [14]. Казахстанские ученые отмечают также важность территориального аспекта при оценке деятельности кооперативов, их встроенности в сельский социум, сельские территории [15].

Относительно третьего фактора развития сельскохозяйственных кооперативов исследователи отмечают, что странам присущи различия в траектории развития сельскохозяйственных кооперативов, что связано также со сложившейся социально-экономической и институциональной средой. Так, российские исследователи А.И. Костяев, А.В. Соболев и соавторы отмечают, что уже сегодняшние кооперативы в сельском хозяйстве не совсем отвечают требованиям и классическим принципам сельскохозяйственной кооперации и больше имеют целью эффективность, выгодность, а не социальные идеи [16], [17]. С. Г. Головина и Л. Н. Смирнова отмечают, что современные сельскохозяйственные кооперативы могут развиваться по одному из двух путей. Один путь они определяют как дискретный путь развития, другой – как эволюционный. При выборе дискретного пути развития уже на этапе создания все базовые принципы сельскохозяйственного кооператива как организационной формы должны соответствовать неформальным и формальным институтам, рыночной среде и только в этом случае появится жизнеспособный кооператив как организационная структура. При выборе эволюционного пути развития сельскохозяйственный кооператив в своем развитии должен пройти следующие этапы: сначала по инициативе жителей села или сельхозтоваропроизводителей формируется простая форма кооперативного объединения, в дальнейшем по мере развития организационная структура кооперативного объединения будет подстраиваться к факторам внешней среды, и в последующем будет сформирована оптимальная результативная кооперативная организация. В противном случае кооператив распадется [2.-88].

В то же время в рамках четвертого фактора, как отмечают исследователи Головина С. Г., Смирнова Л. Н., есть не только возможности, но и ограничения в применении классического устройства сельскохозяйственного кооператива, это требует рассмотрения вопроса инкорпорации в практику новых организационных моделей кооперации.

Результаты и их обсуждение

К основным проблемам, сдерживающим развитие сельскохозяйственной кооперации в регионах республики, в частности сельскохозяйственных производителей Западно-Казахстанской области относятся следующие факторы:

1. В отраслевой структуре продукции сельского хозяйства области большая часть продукции обеспечивается животноводством. Основными производителями продукции животноводства выступают небольшие по размерам крестьянские (фермерские) хозяйства и маломощные домашние хозяйства, которые не видят для себя перспектив в кооперации.

2. Высокая доля продукции животноводства связана также с неравномерностью в пространственном размещении по области площадей сельхозугодий (пашни, пастбищ, сенокосов). Также у большей части крупных сельхозтоваропроизводителей производство ориентировано на выращивание зерновых и производство зерна, которое является основной стратегической продукцией отрасли.

3. Расширение объемов производства продукции животноводческой отрасли до размеров, которые могут существенно удовлетворить спрос пищевой промышленности и увеличить объемы экспортных поставок, зависит от решения множества локальных проблем, в определенной степени зависящих от наличия финансовых и материально-технических ресурсов у товаропроизводителя.

4. Наиболее важной проблемой, от решения которой в определенной мере зависит развитие сельскохозяйственной кооперации, является развитие транспортной инфраструктуры, в частности строительство и ремонт межрайонных автомобильных дорог.

5. Низкий уровень заработной платы в отрасли снижает мотивацию труда в сельской местности и потребительский спрос, способствует росту бедности и выступает тормозов развития экономики сельских территорий.

В настоящее время большинством как отечественных, так зарубежных ученых сельскохозяйственный кооператив более рассматривается как продолжение фермерской организации, или как объединение независимых агроформирований, или же как самостоятельная компания.

Современное сельское хозяйство Западно-Казахстанской области использует земельные ресурсы на площади 13907.3 тыс. га сельскохозяйственных угодий, что составляет почти 92 % территории области (15133.9 тыс. га). В составе угодий 518.4 тыс. га или 4.4 % приходится на пашню, 1224.6 тыс. га или 8.8 % - на сенокосы и 11025 тыс. га или 79.2 % - на пастбища, размещенные неравномерно по территории области. Наличие на территории области площадей пашни, сенокосов и пастбищ способствовало развитию отраслей растениеводства и животноводства, влияет на структуру валовой продукции сельского хозяйства, в которой в отдельные неблагоприятные для отраслей растениеводства годы до 60 % продукции приходится на продукцию животноводства.

На территории области выделены три сельскохозяйственные зоны. Первая – зерново-животноводческая зона, к которой относятся район Байтерек, Борли, Шынгырлау, часть округов районов Таскала, Теректы. Вторая сельскохозяйственная зона – это животноводческо-зерновая, в состав которой входят территории следующих районов – Жанибек, Казталов, Таскала, Сырым и часть района Теректы, третья зона – это животноводческая зона, это районы Жангала, Бокейорда, часть территорий районов Сырым, Акжайык и Казталов.

В 2000-е годы в области начали создаваться сельскохозяйственные производственные кооперативы, сельские потребительские кооперативы и кредитные товарищества. Однако эти кооперативы оказались в большинстве случаев нежизнеспособными. Кооперативное движение в области оживилось с принятием нового Закона Республики Казахстан «О сельскохозяйственных кооперативах» от 29 октября 2015 года № 372-V ЗРК [18]. После вступления в силу данного закона в области были реорганизованы или ликвидированы все созданные ранее сельские кооперативы. Вместо них были созданы сельскохозяйственные кооперативы в организационно-правовой форме производственного кооператива, а также организовываются новые. За период 2017-2022 гг. количество действующих сельскохозяйственных кооперативов в области увеличилось на 63.2 %. К началу 2023 г. только 4.8 % сельскохозяйственных предприятий, 2.1 % крестьянских или фермерских хозяйств и 7.8 % домашних хозяйств населения в области были объединены в кооперативы, которые функционируют во всех районах области. Информация о наличии и направлении деятельности СПК в разрезе районов Западно-Казахстанской области представлена в таблице 1.

Таблица 1 - Производственные кооперативы в районах Западно-Казахстанской области на начало 2023 г.

		действующие СХПК					Всего
		мясное животноводство	молочное скотоводство	растениеводство	пчеловодство	сервисное обслуживание	
1	Акжаикский	48		7			55
2	Бокейординский	15					15
3	Бурлинский	3					3
4	Жангалинский	14					14
5	Жанибекский	6	3				9
6	Байтерекский	5	6	4	1	3	19
7	Казталовский	40					40
8	Каратобинский	16					16
9	Сырымский	15					15
10	Таскалинский	22	2				24
11	Теректинский	30	12	4		1	47
12	Чингирлауский	19	1		1	1	22
13	г. Уральск	4				1	5
	Всего	237	24	15	2	6	284
Примечание: составлено по данным Управления сельского хозяйства по Западно-Казахстанской области [19]							

Как показывают данные анализа, деятельность кооперативов в основном направлена на развитие отрасли животноводства. Так, на начало 2024 года в СПК из общей численности сельхозживотных доля крупного рогатого скота составляет 6,1 %, овец и коз – 4,8 %, лошадей – 0,2 %.

Численность сельскохозяйственных животных в кооперативах по районам представлена следующим образом: 40.8 % крупного рогатого скота - в Казталовском, 16.3 % - в Акжаикском, почти по 9 % - в Чингирлауском и Теректинском районах; 83.3 % поголовье овец и коз и 45 % - лошадей содержатся в кооперативах Казталовского района, 22.7 % поголовья лошадей выращивается в кооперативах Таскалинского и 16.4 % - Теректинского районов.

В 2022 г. на долю 42.3 % сельскохозяйственных кооперативов (120 кооперативов) приходилось около 0.8 % площади сельскохозяйственных угодий области, в основном сенокосов и пастбищ, из которых 22 % - в Казталовском районе, 18.6 % - в Акжаикском, 13.5 % - в Теректинском, 11.3 % - в Чингирлауском районах. Из продукции растениеводства кооперативы в основном выращивают картофель, овощебахчевые культуры, предназначенные для удовлетворения собственных нужд. Часть произведенного меда также используется для собственных нужд, часть идет на реализацию.

Сельскохозяйственные кооперативы обеспечивают 405 рабочих мест в сельской местности области. Исследования показывают, что, кооперируясь между собой, а также с другими сельскохозяйственными и промышленными предприятиями, крестьянские (фермерские) хозяйства и хозяйства населения, особенно в животноводческих районах области, могут выжить и эффективно функционировать. Это связано и с тем, что действующий в интересах своих членов сельскохозяйственный кооператив легче адаптируется к изменениям внешних условий. Важно также и то, что в каждой сельскохозяйственной зоне области пути создания кооператива и его дальнейшего развития различны. Однако для целенаправленного развития кооператива, его производственной и финансовой деятельности, баланса поступления и использования ресурсов и продукции требуется, прежде всего, оптимизация размера кооперирующихся хозяйств.

При обосновании рациональных размеров крестьянских хозяйств был использован аппарат экономико-математического моделирования и были учтены следующие условия: а) наличие средств

механизации; б) средний типичный размер крестьянской семьи; в) объемы работ, подлежащих выполнению согласно технологическим картам, нормы выработки; г) типы производственных издержек (постоянные на 1 хозяйство, постоянные и переменные в расчете на 1 га посева сельскохозяйственных культур, постоянные и переменные на 1 ц продукции) и значение этих величин в расчете на единицу производимой продукции. При определении стоимостных экономических показателей (стоимость валовой и реализованной продукции) использованы средние областные фактические цены реализации основных видов продукции за анализируемый период.

1. Оптимальные с точки зрения эффективности производства размеры хозяйств рассчитываются по формуле:

$$X_{оптим} = \min\{ \frac{a_o + f_1(x,y) + f_2(x,y) + f_3(x,y) + f_4(x,y)}{xy} \} \quad (1)$$

где $X_{оптим}$ - оптимальный размер хозяйства (площадь основной сельскохозяйственной культуры);

a_o - издержки производства, постоянные в расчете на 1 хозяйство;

x - переменная, обозначающая площадь основной сельскохозяйственной культуры;

y - переменная, обозначающая уровень ее урожайности;

xy - производство продукции;

f_1, f_2, f_3, f_4 - производственные функции, выражающие зависимость величины определенного типа издержек от размера хозяйства (x), интенсивности производства (y).

2. Ресурсный потенциал каждой фермы, из числа входящих в состав межфермерского кооператива, определяем по формуле:

$$R_i = S_i^{ОПФ} + S_i^{ОБС} + S_i^{ТР} \quad (2)$$

где R_i - ресурсный потенциал *i*-го крестьянского (фермерского) хозяйства;

$S_i^{ОПФ}$ - стоимость основных производственных фондов i-го крестьянского (фермерского) хозяйства;

$S_i^{ОБС}$ - стоимость оборотных средств i-го крестьянского (фермерского) хозяйства;

$S_i^{ТР}$ - стоимость трудовых ресурсов i-го крестьянского (фермерского) хозяйства;

i = 1,2,3,…,n

3. Общий ресурсный потенциал фермеров, объединенных в межфермерский кооператив:

$$R = \sum_{i=1}^{n} R_i \quad (3)$$

где R - ресурсный потенциал межфермерского кооператива.

4. Для определения удельного веса каждого фермера в ресурсном потенциале кооператива используется формула:

$$y_i = \frac{R_i}{R} \times 100\% \quad (4)$$

где y_i - удельный вес каждого *i*–го фермера в ресурсном потенциале.

5. Для определения индивидуального вклада каждого фермера в общую стоимость произведенной продукции в межфермерской кооперации используется формула:

$$K_i = \frac{TR}{100\%} \times y_i \quad (5)$$

где K_i - доля стоимости валовой продукции, причитающейся i-му фермеру;

TR - стоимость валовой продукции, полученной в производственном кооперативе.

При создании межфермерского кооператива предполагается, что в паевой фонд создаваемого кооператива не передаются земельные участки (собственность крестьянских (фермерских) хозяйств), за исключением земель, предназначенных для общекооперативных нужд. Результаты модели представлены в таблице 2.

Таблица 2 - Размеры крестьянских (фермерских) хозяйств по природно-экономическим зонам Западно-Казахстанской области

Показатели	Размеры крестьянских (фермерских) хозяйств по природно-экономическим зонам		
	I зона	II зона	III зона
Численность членов кооперируемых хозяйств, чел.	6	12	5
Число наемных работников, чел.	5	4	1
Сельскохозяйственные угодья, всего, га	500	2460	2570
в т.ч. пашни, га	400	120	-
Сенокосы, пастбища, га	100	2140	2570
Всего посевов, га	330	120	-
в т.ч. зерновые, га	330	120	-
Поголовье крупного рогатого скота, гол.	100	150	500
в т.ч. коров, гол	50	40	30
Поголовье овец, гол.	-	-	510
в т.ч. овцематки, гол.	-	-	180
Сельхозтракторы, всего, шт.	2	2	1
Зерноуборочные сельхозкомбайны, шт.	1	1	-
Стоимость валовой продукции, тыс. тенге	60861,5	11557,4	7874,3
В т.ч. отрасли растениеводства, %	77,8	48,6	-
отрасли животноводства, %	22,2	51,4	100
Примечание: разработано авторами на основе статданных Бюро национальной статистики Агентства РК по стратегическому планированию и реформам [20]			

Предлагаемые размеры хозяйств позволяют обеспечить эффективность их функционирования в межфермерском кооперативе.

Крестьянские (фермерские) хозяйства зерново-животноводческой (первой) сельскохозяйственной зоны имеют в пользовании пашню, что позволяет им производить зерновые и другую продукцию растениеводства – овощи, бахчевые, картофель, а близость к областному центру, основному потребителю скоропортящейся молочной продукции способствует развитию молочного скотоводства. В этой сельскохозяйственной зоне более 77 % валовой продукции отрасли обеспечивает растениеводство. В сельскохозяйственных угодьях хозяйств второй сельскохозяйственной зоны преобладают сенокосы и пастбища, что позволяет им развивать мясное скотоводство и содержать небольшое стадо молочного скота, в основном для удовлетворения местного спроса на молочную продукцию.

Наличие значительных пастбищных территорий в третьей сельскохозяйственной зоне создает наиболее приемлемые условия для организации сельскохозяйственного кооператива по откорму сельскохозяйственных животных, в частности природные и экономические условия Бокейординского района.

Бокейординский район обеспечивает более 5 % валовой продукции сельского хозяйства и около 7 % продукции животноводства области. В отраслевой структуре продукции сельского хозяйства Бокейординского района около 56 % - продукция животноводства. Основное поголовье сельскохозяйственных животных в районе сосредоточено в крестьянских (фермерских) хозяйствах. На начало 2023 г. число действующих крестьянских (фермерских) хозяйств составило 674 единицы или 92,5 % от численности зарегистрированных в районе хозяйств. Район находится далеко от областного центра и крупных сетевых организаций, поставляющих различные услуги и товары. Фермерские хозяйства в районе в большинстве своем имеют небольшие размеры, испытывают недостаток финансовых средств, для них характерны низкий уровень конкурентоспособности продукции, низкий уровень возможностей внедрения новейшего оборудования и технологий. В этих условиях многие возникающие проблемы могут быть решены посредством межфермерской кооперации.

Западно-Казахстанская область обеспечивает 3.2 % валовой продукции сельского хозяйства Республики Казахстан. В области около 43 % населения проживает в сельской местности, в сельском хозяйстве занято 14.3% занятого населения в области. Сельскохозяйственная кооперация станет действенным методом повышения социально-экономического развития села, сельских сообществ, уровня жизни сельского населения.

В 2023 г. в Западно-Казахстанской области в сельскохозяйственном производстве заняты 818 предприятий, 8333 К(Ф)Х и 75,5 тыс. ЛПХ. Распределение основного ресурса – земли по категориям хозяйств, занимающихся сельскохозяйственной деятельностью, неравномерно. Наиболее значительные площади сельскохозяйственных угодий сосредоточены у индивидуальных предпринимателей и в крестьянских (фермерских) хозяйствах. В 2023 г. по данным официальной статистики они использовали 84.1 % земель сельскохозяйственного назначения, 64.5 % пашни, а также 87.5 % сенокосов и пастбищ области. Функционирующие в области К(Ф)Х и ИП по размерам в основном являются средними.

Структура производства продукции по отраслям сельского хозяйства области представлена в таблице 4

Таблица 4 - Отраслевая структура продукции сельского хозяйства Западно-Казахстанской области, проценты

Показатели	2019 г.	2020 г.	2021 г.	2022 г.	2023 г.
Валовая продукция, всего	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
растениеводства	36.7	35.3	39.1	43.8	36.1
животноводства	63.3	64.7	60.9	56.2	63.9
Примечание: составлено на основе статданных Бюро национальной статистики Агентства РК по стратегическому планированию и реформам [20]					

В целом, как свидетельствует проведенный анализ, в валовом региональном производстве сельского хозяйства доля разных агроформирований различна. Так, в среднем за 2019-2023 годы предприятия сельского хозяйства выпустили порядка 13 % валового регионального продукта сельского хозяйства. Большинство данных предприятий сосредоточено в отрасли зернового производства, которая обеспечивает около 14 % продукции сельского хозяйства. Индивидуальные предприниматели и крестьянские (фермерские) хозяйства производили около 38 % и хозяйства населения около 51 % валовой продукции отрасли.

В животноводстве области, которое в 2023 г. обеспечивала почти 64 % продукции сельского хозяйства, основные объемы или 61.6 % произведенной продукции животноводства обеспечили маломощные хозяйства населения, на долю индивидуальных предпринимателей и крестьянских (фермерских) хозяйств приходилось 25.1 %.

Обеспечить устойчивый рост объемов конкурентоспособной продукции отрасли маломощные хозяйства населения и небольшие крестьянские (фермерские) хозяйства не смогут по причине отсутствия у них финансовых ресурсов для внедрения в производство новых технологий. Поэтому необходимы мероприятия по объединению мелких товаропроизводителей, особенно индивидуальных предпринимателей и крестьянских (фермерских) хозяйств, в производственные сельскохозяйственные кооперативы. О необходимости этого свидетельствуют опыт других регионов республики и исследования отечественных ученых и наши исследования [15.- 195], [21].

В сложившихся в Западно-Казахстанской области условиях для развития традиционной для области скотоводческой отрасли, нацеленной на производство конкурентоспособной продукции, прежде всего необходим отбор кооперирующихся хозяйств по предлагаемым нами параметрам. Такая кооперация в перспективе позволит довести объемы конкурентоспособной животноводческой продукции области до объемов, которые удовлетворят не только местное потребление, но и мясоперерабатывающие предприятия области и других регионов республики.

Заключение

Таким образом, выдвинутая нами гипотеза исследования подтверждается: устойчивый рост производства продукции сельского хозяйства области, развитие сельских территорий обеспечивается также посредством развития межфермерской кооперации как формы социально-экономической деятельности.

Для развития межфермерской кооперации как формы социально-экономической деятельности необходимо проведения комплекса мероприятий и условий, к которым относятся следующие:

- необходима систематическая работа среди сельских товаропроизводителей по разъяснению кооперативных ценностей, элементов кооперативной организации, возможностей их совершенствования при изменении окружающей среды (формальной, неформальной, рыночной, природной).

- необходимо учитывать особенности сельского хозяйства, которые влияют на форму организации кооперативов в отрасли. Особенностью организации кооперативов в сельском хозяйстве является постепенность, поэтапность развития (от простых форм к сложным). Эти особенности определяются объективными условиями, которые связаны с самой спецификой отрасли, а также особенностями в экономической и социальной жизни сельского общества. В условиях области выбор направлений межфермерской кооперации должен осуществляться в зависимости от природных и экономических особенностей района или сельского хозяйства в экономической и социальной жизни территории.

- для успешного развития межфермерской кооперации необходима государственная поддержка. Она должна включать в том числе и финансовую поддержку развития сельскохозяйственной кооперации различных форм, включая самые простые, по развитию сотрудничества и взаимной помощи. Вместе с тем, несмотря на значительную роль государства в организации и развитии сельскохозяйственной кооперации, государственные органы и органы местного самоуправления не должны оказывать какое-либо давление на деятельность сельскохозяйственного кооператива, ассоциации (союзы) сельскохозяйственных кооперативов.

- необходима систематическая работа по анализу развития кооперации в различных районах области. Аналитическая работа позволит выявить имеющиеся и предвидеть возникновение новых проблем и выработать мероприятия по их решению.

На основании результатов данной работы можно предполагать, что крестьянские (фермерские) хозяйства других административных районов области внедрят предлагаемую модель межфермерской кооперации. Именно межфермерская кооперация позволит повысить эффективность использования производственного потенциала каждого из кооперируемых хозяйств. Помимо этого межфермерская кооперация окажет положительное влияние на:

- повышение доходов сельского населения и снижение уровня бедности посредством создания новых рабочих мест;

- развитие экономики сельских территорий, так как с повышением доходов население повысит спрос на товары и услуги, что будет также способствовать развитию экономики села;

- развитие транспортной сети, представленной в основном автомобильными дорогами межрайонного и внутрирайонного значения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Тотомианц В.Ф. Основы кооперации. —Берлин, —1923. —29 с.

2 Головина С. Г., Смирнова Л. Н. Сельскохозяйственная кооперация в условиях новых вызовов и угроз: от теоретических дискуссий к хозяйственной практике. Аграрный вестник Урала. —№ 05 (208). — 2021. — С. 71–88. DOI: 10.32417/1997-4868-2021-208-05-71-88

3 Айларова С.А. Теория кооперации: Зарождение и становление в XIX – начале XX в. Известия СОИГСИ. —№17(56). —2015. – С.69-77

4 Жид Шарль. Кооперация / Пер. с франц. И. А. Шапиро. Под ред. и с пред. В. Ф. Тотомианца. — СПб., —1909. — 150 с.

5 Н.С. Дешковская Современные проблемы исследования сельскохозяйственной кооперации. Вестник томского государственного университета. —№ 296. — 2007. —С. 149-159

6 Ленин В. И.О кооперации // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Изд-е 5-е. М.: Издательство политической литературы, —1981. Т. 45. —377 с.

7 Feinerman E., Falkovitz M. (1991) An Agricultural Multipurpose Service Cooperative: Pareto Optimality, Price-Tax Solution and Stability. Journal of Comparative Economics. № 15. P. 95–114.

8 Чаянов А.В. Краткий курс кооперации. Томск: Том. кн. изд-во, 1988; Чаянов А.В. Основные идеи и формы сельскохозяйственной кооперации. — 2-е изд. М.: Книгосоюз, 1927. — 86 с.

9 Соболев А. В., Брилон А. В., Ермилов М. М. Кооперация в фокусе исследователей: кооперативная модель, поведение и стратегия. Фундаментальные и прикладные исследования кооперативного сектора экономики. —№ 3. —2019. — С. 31–42

10 Kontogeorgos A., Sergaki P., Chatzitheodoridis F. (2017) An Assessment of New Farmers' Perceptions about Agricultural Cooperatives. Journal of Developmental Entrepreneurship. Vol. 22 (1). Pp. 1750003(1)–1750003(13). DOI: 10.1142/S1084946717500030.

11 Есенгалиева С.М. Вопросы совершенствования организационно-экономического механизма равзития кооперации в сельком хозяйстве монография/С.М. Есенгалиева - Уральск: ЗКАТУ им. Жангир хана, — 2023. — 137 с. ISBN978-601-319-432-5

12 Hooks T., McCarthy O., Power C. Macken-Walsh A. A (2017) Co-operative Business Approach in a Values-based Supply Chain: A Case Study of a Beef Co-operative // Journal of Co-operative Organization and Management. Vol. 5. Iss. 2. Pp. 65–72. DOI: 10.1016/j.jcom.2017.10.001.

13 Sobolev A., Kurakin A., Pakhomov V., Trotsuk I. (2018) Cooperation in Rural Russia: Past, Pre-sent and Future //Universe of Russia. Vol. 27 (1). Pp. 65–89. DOI: 10.17323/1811-038X-2018-27-1-65-89.

14 Roth S., Valentinov V., Kaivo-oja J., Dana L.-A. Multifunctional Organisation Models: A Systems – Theoretical Framework for New Venture Discovery and Creation // Journal of Organizational Change Management. 2018. Vol. 31 (7). Pp. 1383–1400. DOI: 10.1108/JOCM-05-2018-0113.

15 Дамбаулова Г.К., Лилимберг С.И., Саидов А.М. Қазақстан Республикасындағы кооперативтік қозғалысты мемлекеттік қолдау. Аграрлық нарық проблемалары. — № 4. —2023. —С.191-198 DOI: 10.46666/2023-4.2708-9991.19

16 Костяев, А.И. Сельскохозяйственная потребительская кооперация как институт са-моразвития сельских территорий [Текст] / А.И. Костяев // Фундаментальные и прикладные исследования кооперативного сектора экономики. —№ 2. —2018. — С. 3-15

17 Сельскохозяйственные кооперативы: институциональный и региональный подтекст [Текст] /А.В. Соболев, В.М. Пахомов, А.С. Рыкалин. Фундаментальные и прикладные исследования кооперативного сектора экономики. —№ 1. —2020. —С. 90-100

18 Закон Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 372-V ЗРК «О сельскохозяйственных кооперативах». [Электронный ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000372

19 Сайт Управления сельского хозяйства Западно-Казахстанской области. [Электронный ресурс] – URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/bko-auyl?lang=ru

20 Статистика сельского, лесного, охотничьего и рыбного хозяйства. //Бюро национальной статистики Агентства РК по стратегическому планированию и реформам. [Электронный ресурс] – URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-forrest-village-hunt-fish/

21 Б. Махатов, Г.А. Калиев, Б.Е. Рустембаев. Продуктивность сельскохозяйственных животных в зависимости от форм хозяйствования. Проблемы агрорынка. —№ 2. —2023. — С. 13-20 DOI: 10.46666/2023-2.2708-9991.01

ӨҢІРДЕГІ АУЫЛ ШАРУ КООПЕРАТИВТЕРІНІҢ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІН ТАЛДАУ

Аңдатпа

Бұл зерттеудің мақсаты - ауыл шаруашылығы кооперативіне бірігетін шаруа (фермер) шаруашылықтарының оңтайлы мөлшерін, сондай-ақ олардың кооперациядан алатын пайдасын анықтау.

Осы мақсатқа жету үшін зерттеу келесі мақсаттарды қойды: қазіргі аймақтық жағдайда ауыл шаруашылығы кооперативтерінің рөлі мен маңыздылығын көрсету; аймақтағы өндіруші санаттары бойынша ауыл шаруашылығы өндірісінің сандық және сапалық көрсеткіштерін жинау және талдау; тиімді жұмыс істейтін кооператив құру үшін шаруа (фермер) шаруашылықтарының оңтайлы мөлшерін анықтау және ұсыну; және кооперативтік қатынастарға қатысатын шаруа (фермер) шаруашылықтары үшін кооперацияның негізгі артықшылықтарын негіздеу.

Зерттеу әртүрлі әдістер мен әдістерді қолдану арқылы жүргізілді: индукция және дедукция, талдау және синтез, экономикалық және статистикалық әдістер және математикалық модельдеу. Жүргізілген зерттеу негізінде ауыл шаруашылығы саласындағы кооперативтік қозғалысты дамыту бойынша бірқатар шаралар анықталды: кооперативтік құндылықтарды насихаттау, ауыл шаруашылығы кооперативтерінің артықшылықтары және т.б.

Жалпы алғанда, ауыл шаруашылығы саласындағы шаруашылық жүргізуші субъектілердің, әсіресе аймақтағы шаруа (фермер) қожалықтарының кооперативтерге бірігуі олардың өндірістік әлеуетін жүзеге асыруға, кірістілікті арттыруға, экономикалық және басқа да мүдделерін қорғауға және ауылдық жерлердің әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал етеді.

Негізгі сөздер: кооперация, шаруашылықаралық кооперация, ауыл шаруашылығы, жеке қосалқы шаруашылықтар, аймақ, қажеттіліктер, ауылдық жерлер, ауыл шаруашылығы секторы

ANALYSIS OF THE STATUS AND PROBLEMS OF AGRICULTURAL CO-OPERATIVES DEVELOPMENT IN THE REGION

Abstract

Purpose: To determine the optimal size of peasant (farmer) farms uniting in an agricultural cooperative, as well as the benefits they receive from cooperation.

To achieve the goal the following tasks were defined: to reflect the role and importance of agricultural cooperatives in modern conditions of the region; to collect and analyze quantitative and qualitative indicators of agriculture by categories of commodity producers in the region; to determine and recommend the optimal size of farms (peasant farms) for the creation of an effectively functioning cooperative; to justify the benefits of cooperation for farms (peasant farms) entering into cooperative ties.

METHODS: The study used various methods and techniques: induction and deduction, analysis and synthesis, economic and statistical methods, and mathematical modeling.

Results: Based on the research results, a set of measures for developing the cooperative movement in the agrarian sector of the economy was determined: carrying out work on popularizing cooperative values, the benefits of cooperative agricultural cooperatives, etc.

Conclusions: Association of economic entities in the agrarian sector of the economy, in particular peasant (farmer) farms of the region in cooperatives will contribute to the realization of their production potential, increasing profitability, protection of economic and other their interests, socio-economic development of rural areas.

Keywords: cooperation, inter-farm cooperation, agriculture, private subsidiary farms, region, agrarian sector

REFERENCES

1 Totomianc V.F. (1923) Osnovy kooperacii [*Basics of cooperation*]. Berlin. 29 p. [in Russian]

2 Golovina S. G., Smirnova L. N. (2021) Sel'skohozyajstvennaya kooperaciya v usloviyah novyh vyzovov i ugroz: ot teoreticheskih diskussij k hozyajstvennoj praktike [*Agricultural cooperation in the context of new challenges and threats: from theoretical discussions to economic practice*]. Agrarnyj vestnik Urala. №05 (208). P. 71–88. DOI: 10.32417/1997-4868-2021-208-05-71-88 [in Russian]

3 Ajlarova S.A. (2015) Teoriya kooperacii: Zarozhdenie i stanovlenie v XIX – nachale XX v [*Theory of cooperation: Origins and development in the 19th and early 20th centuries*]. Izvestya SOIGSI. №17(56). P.69-77 [in Russian]

4 Zhid Sharl'. Kooperaciya [*Cooperation*] / Per. s franc. I. A. Shapiro. Pod red. i s pred. V. F. Totomianca. SPb., 1909. 150 p. [in Russian]

5 N.S. Deshkovskaya (2007). Sovremennye problemy issledovaniya sel'skohozyajstvennoj kooperacii [*Contemporary problems in the study of agricultural cooperation*]. Vestnik tomskogo gosudarstvennogo universiteta. № 296. P. 149-159 [in Russian]

6 Lenin V. I. (1981) O kooperacii [*About cooperation*] // Lenin V. I. Polnoe sobranie sochinenij. Izd-e 5-e. M.: Izdatel'stvo politicheskoj literatury. T. 45. 377 p. [in Russian]

7 Feinerman E., Falkovitz M. (1991) An Agricultural Multipurpose Service Cooperative: Pareto Optimality, Price-Tax Solution and Stability. Journal of Comparative Economics. № 15. P.95–114. [in English]

8 Chayanov A.V. (1927) Kratkij kurs kooperacii [*Short cooperation course*]. Tomsk: Tom. kn. izd-vo, 1988; Chayanov A.V. Os-novnye idei i formy sel'skohozyajstvennoj kooperacii. 2-e izd. M.: Knigosoyuz. 86 p. [in Russian]

9 Sobolev A. V., Brilon A. V., Ermilov M. M. (2019) Kooperaciya v fokuse issledovatelej: ko-operativnaya model', povedenie i strategiya [*Cooperation in the focus of researchers: cooperative model, behaviour and strategy*]. Fundamental'nye i prikladnye issledovaniya kooperativnogo sektora ekonomiki. № 3. P.31–42. [in Russian]

10 Kontogeorgos A., Sergaki P., Chatzitheodoridis F. An Assessment of New Farmers' Percep-tions about Agricultural Cooperatives. Journal of Developmental Entrepreneurship. Vol. 22 (1). 2017. Rp. 1750003(1)–1750003(13). DOI: 10.1142/S1084946717500030. [in English]

11 Esengalieva S.M. (2023) Voprosy sovershenstvovaniya organizacionno-ekonomicheskogo me-hanizma ravzitiya kooperacii v sel'kom hozyajstve monografiya [*Issues of improving the organisational and economic mechanism for developing cooperation in agriculture monograph*] / S.M. Esengalieva. Ural'sk: ZKATU im. Zhangir hana. 137 p. ISBN978-601-319-432-5 [in Russian]

12 Hooks T., McCarthy O., Power C. (2017) Macken-Walsh A. A Cooperative Business Approach in a Values-based Supply Chain: A Case Study of a Beef Cooperative// Journal of Co-operative Organization and Management. Vol. 5. Iss. 2. P.65–72. DOI: 10.1016/j.jcom.10.001. [in English]

13 Sobolev A., Kurakin A., Pakhomov V., Trotsuk I. (2018) Cooperation in Rural Russia: Past, Pre-sent and Future //Universe of Russia. Vol. 27 (1). P.65–89. DOI: 10.17323/1811-038X-2018-27-1-65-89. [in English]

14 Roth S., Valentinov V., Kaivooja J., Dana L.A. (2018) Multifunctional Organisation Models: A Systems – Theoretical Framework for New Venture Discovery and Creation // Journal of Organizational Change Management. Vol. 31 (7). P.1383–1400. DOI: 10.1108/JOCM-05-2018-0113. [in English]

15 Dambaulova G.K., Lilimberg S.I., Saidov A.M. (2023) Қazaқstan Respublikasyndaғy kooperativtik қozғalysty memlekettik қoldau [*State support for the cooperative movement in the Republic of Kazakhstan*]. Agrarlyқ naryқ problemalary. №4. P.191-198 DOI: 10.46666/2023-4.2708-9991.19 [in Kazakh]

16 Kostyaev A.I. (2018) Sel'skohozyajstvennaya potrebitel'skaya kooperaciya kak institut sa-morazvitiya sel'skih territorij [*Agricultural consumer cooperation as an institution for self-development of rural areas*] [Tekst] / A.I. Kostyaev // Fundamental'nye i prikladnye issledovaniya kooperativnogo sektora ekonomiki. № 2. P.3-15. [in Russian]

17 (2020) Sel'skohozyajstvennye kooperativy: institucional'nyj i regional'nyj podtekst [*Agricultural Cooperatives: Institutional and Regional Implications*] [Tekst] /A.V. Sobolev, V.M. Pahomov, A.S. Rykalin. Fundamental'nye i prikladnye issledovaniya kooperativnogo sektora ekonomiki. № 1. P. 90-100. [in Russian]

18 Zakon Respubliki Kazahstan ot 29 oktyabrya 2015 goda № 372-V ZRK «O sel'skohozyajstvennyh kooperativah» [*About agricultural cooperatives*]. Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000372 [in Russian]

19 Sajt Upravleniya sel'skogo hozyajstva Zapadno-Kazahstanskoj oblasti. Available at: – URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/bko-auyl?lang=ru [in Russian]

20 Statistika sel'skogo, lesnogo, ohotnich'ego i rybnogo hozyajstva. //Byuro nacional'noj statistiki Agentstva RK po strategicheskomu planirovaniyu i reformam. Available at: – URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-forrest-village-hunt-fish/ [in Russian]

21 B. Mahatov G.A. Kaliev B.E. Rustembaev. (2023) Produktivnost' sel'skohozyajstvennyh zhivotnyh v zavisimosti ot form hozyajstvovaniya [*Productivity of farm animals depending on the forms of management*]. Problemy agrorynka. №2. P.13-20 DOI: 10.46666/2023-2.2708-9991.01 [in Russian]

Information about the authors

Yessengaliyeva Saltanat – **corresponding author**, PhD, candidate of economic sciences (RF), acting assistant professor, NAO "Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University", Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: aigul_aigul@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9947-4227

Kazambayeva Aigul - candidate of economic sciences, associate professor, NAO "West Kazakhstan Agrarian-Technical University named after Zhangir khan", Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: aigul_aigul@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9947-4227

Begeyeva Mira - candidate of economic sciences, Associate Professor, NAO "West Kazakhstan Agrarian-Technical University named after Zhangir khan", Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: *bmk_0905@mail.ru*

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9810-2109

Gizzatova Alla - doctor of economic sciences, associate professor, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: alla-gizzatova@yandex.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9664-7137

Информация об авторах:

Есенгалиева Салтанат – **основной автор**, доктор PhD, кандидат экономических наук (РФ), ассоциированный профессор НАО «Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана», г. Уральск, Республика Казахстан

E-mail: salta_em@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6476-0282

Казамбаева Айгуль - кандидат экономических наук, доцент НАО «Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана», г. Уральск, Республика Казахстан

E-mail: aigul_aigul@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9947-4227

Бегеева Мира - кандидат экономических наук, доцент НАО «Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана», г. Уральск, Казахстан

E-mail: *bmk_0905@mail.ru*

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9810-2109

Гиззатова Алла – доктор экономических наук, доцент Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, г. Уральск

E-mail: alla-gizzatova@yandex.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9664-7137

Авторлар туралы ақпарат

Есенгалиева Салтанат – **негізгі автор**, PhD докторы, экономика ғылымдарының кандидаты (РФ), қауымдастырылған профессор «Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті» КеАҚ, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: salta_em@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6476-0282

Казамбаева Айгуль - экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті» КеАҚ, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aigul_aigul@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9947-4227

Бегеева Мира - экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті» КеАҚ, Орал қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: *bmk_0905@mail.ru*
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9810-2109
Гиззатова Алла - экономика ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемисов атындағы Батыс Қазақстан университеті,Орал қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: alla-gizzatova@yandex.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9664-7137

МРНТИ 06.77.61 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.29**
УДК 331.5:004.9:332.1

А. Джетписова[1]* , К. Нурсултанова[2] , Р. Уталиева[2] , Б. Б. Корган[3]
[1] УО «Алматы Менеджмент Университет»,
г. Атырау, 060001, Республика Казахстан
[2] НАО «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова»,
г. Атырау, 060001, Республика Казахстан
[3]Казахский университет технологии и бизнеса имени К.Кулажанова ,
г. Астана, 010000, Республика Казахстан
*e-mail: a.jetpissova@almau.edu.kz

ЦИФРОВИЗАЦИЯ И ПАРАМЕТРЫ РЫНКА ТРУДА АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

В работе изучаются изменения цифровой среды и рынка труда Атырауской области в 2020–2024 годах. Цель статьи состоит в том, чтобы проследить региональные тенденции и сопоставить их с показателями по Казахстану. Официальная статистика не показывает напрямую, где используется искусственный интеллект (ИИ), поэтому цифровизация оценивалась по косвенным показателям: цифровой грамотности населения, количеству организаций с автоматизированными бизнес-процессами, расходам на информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) и объёму услуг связи. В исследовании применялись базисные индексы, коэффициенты локализации, ранговая корреляция и панельная регрессия по регионам Казахстана в сопоставимых границах. Расходы на ИКТ на одного работника в Атырауской области стабильно выше среднего по стране, а распространённость автоматизации близка к уровню медианного региона. Резкий рост расходов в 2023 году не сохранился в следующем году. Общая занятость увеличивалась при почти неизменном уровне безработицы, однако списочная численность работников организаций снижалась, в отличие от общереспубликанской тенденции, а самостоятельная занятость росла. Динамика реальной заработной платы была нестабильной. Межрегиональный анализ выявил связь высоких расходов на ИКТ с более слабой динамикой списочной численности за пределами двух крупнейших городов. Но модель с фиксированными эффектами регионов эту связь не подтвердила; результат также зависит от включения Атырауской области в выборку. Следовательно, одновременное изменение цифровых показателей и занятости не доказывает причинную связь. По агрегированным данным нельзя отдельно определить влияние цифровизации или ИИ. Работа представляет интерес тем, что формирует сопоставимую региональную панель с учётом административных изменений и показывает расхождение двух показателей занятости. Результаты могут быть полезны при планировании программ переобучения и совершенствовании статистического наблюдения за использованием ИИ.

Ключевые слова: цифровизация, искусственный интеллект, рынок труда, цифровая грамотность, затраты на ИКТ, межрегиональный анализ, Атырауская область.

Введение

В июле 2024 года Правительство Казахстана утвердило Концепцию развития искусственного интеллекта на 2024–2029 годы [1], а развитие ИИ стало одним из направлений технологической политики страны. Для Атырауской области тема особенно актуальна, так как в регионе работают крупные нефтегазовые предприятия, где цифровые системы используют для управления производством, документооборота, логистики, закупок и обработки данных. Однако открытая статистика не позволяет определить, какие решения основаны именно на ИИ, какие обязанности работников они меняют и насколько широко применяются, поэтому в статье не измеряется прямое влияние ИИ на занятость. Цифровизация рассматривается в целом на основе доступных официальных показателей.

Анализ научных работ показывает, что обычно выделяют два основных способа влияния технологий на занятость. В первом случае технология заменяет человека и выполняет задачи, которые раньше делал работник. Во втором, помогает ему работать эффективнее, создаёт новые обязанности или повышает спрос на товары и услуги. D. Acemoglu и S. Johnson отмечают, что итог зависит от решений компаний и качества институтов [2]. D. Autor и A. Salomons показали на данных развитых стран, что сокращение занятости в отраслях с ростом производительности может компенсироваться появлением рабочих мест в других отраслях, при этом снижение доли труда в добавленной стоимости не обязательно восполняется [3]. J. Bessen связывает последствия автоматизации с тем, насколько спрос на продукцию отрасли реагирует на изменения [4]. Для Атырауской области это важно, поскольку нефтедобыча связана с транспортом, строительством,

торговлей, профессиональными услугами и малым бизнесом. Спрос на работников также зависит от экспортных доходов и инвестиционных решений крупных компаний.

Исследования в области ИИ рассматривают его влияние не только на профессии в целом, но и на отдельные рабочие задачи. ОЭСР не обнаруживает значительного отрицательного влияния ИИ на общую занятость и отмечает, что сильнее меняется содержание рабочих мест, чем их количество [5]. По оценке Международной организации труда, генеративный ИИ чаще автоматизирует отдельные задачи, чем полностью заменяет работника, особенно уязвима канцелярская работа [6]. Исследования онлайн-вакансий в США показывают, что спрос на профессии, подверженные автоматизации, сокращается, тогда как спрос на профессии, где ИИ дополняет работу человека, растёт [7], [8]. Всемирный экономический форум также отмечает, что под влиянием макроэкономических и технологических тенденций одни рабочие места будут создаваться, а другие исчезать [9].

Исследования по Казахстану пока преимущественно носят обзорный характер. Г.Исатаева и соавторы по результатам библиометрического анализа пришли к выводу, что влияние ИИ на рынок труда неоднозначно [10]. Z. Samatova и коллеги указывают на нехватку исследований о переходах работников между секторами и региональном неравенстве [11]. Sukirno и Zh. Bagdauletov рассматривают ИИ как инструмент повышения мотивации офисных работников [12].

На данных российских регионов В. Рожков и соавторы обнаружили признаки как роста производительности благодаря роботизации, так и вытеснения работников [13].

Необходимо отметить, что в изученной литературе недостаточно количественных оценок по регионам Казахстана, особенно по областям с сырьевой специализацией, а зарубежные результаты нецелесообразно напрямую переносить на Атыраускую область, так как расходы на ИКТ в нефтегазовом регионе могут отражать крупные корпоративные инвестиции и отличаться от затрат аграрных или сервисных регионов. Кроме того, официальная статистика не содержит прямых данных о применении ИИ, в связи с чем в работе используются косвенные показатели цифровизации, а выводы ограничиваются описанием тенденций и статистических связей.

Цель исследования–проанализировать изменения косвенных показателей цифровизации и рынка труда Атырауской области в 2020–2024 годах и сравнить их с общереспубликанскими значениями.

В работе поставлены три вопроса:

- как менялась общая занятость на фоне сопоставимых цифровых показателей;
- как изменялась структура занятости по формам;
- насколько цифровые показатели региона отличаются от средних по стране и чем это отличие объясняется.

Дополнительно проводится межрегиональный анализ, чтобы проверить, связаны ли расходы на ИКТ в предыдущем году с последующим изменением списочной численности работников. Результаты рассматриваются как статистические взаимосвязи, а не как доказательство причинного влияния цифровизации. Работа дополняет исследования по Казахстану сравнением показателей Атырауской области с региональной панелью, приведённой к сопоставимым административным границам после реформы 2022 года.

Материалы и методы исследования

Исследование основано на официальных данных Бюро национальной статистики Республики Казахстан, включая ряд «Динамика основных показателей социально-экономического развития Атырауской области» [14]. Рассматривается период 2020–2024 годов. Рынок труда описан через показатели рабочей силы, занятого населения, наёмных и самостоятельно занятых работников, безработицы, среднемесячной номинальной зарплаты и индекса реальной заработной платы. Для экономического контекста также учитывались ВРП, промышленное производство, инвестиции в основной капитал и показатели малого и среднего предпринимательства.

Цифровая среда оценивалась по уровню цифровой грамотности населения в возрасте от шести лет [15], числу организаций с автоматизированными внутренними бизнес-процессами [16], расходам на ИКТ и их структуре [17], а также объёму и индексу физического объёма услуг связи [14. - 20]. Для расчёта относительных показателей использовалась списочная численность работников организаций на начало отчётного периода, включая малые предприятия [18]. Этот показатель охватывает только работников организаций и поэтому отличается от численности занятого населения по обследованию рабочей силы. Количество автоматизированных организаций на 100 тыс. работников и расходы на ИКТ на одного работника рассчитаны по формулам (1) и (2).

$$A_t = N_t / L_t \times 100\,000, \qquad (1)$$

$$ICT_t = E_t \times 1\,000\,000 / L_t, \qquad (2)$$

где N_t - число организаций с автоматизированными внутренними бизнес-процессами;

E_t - сумма ИКТ-расходов, млн тенге; L_t - списочная численность работников организаций, человек.

Для сравнения динамики разных показателей рассчитаны базисные индексы, где 2020 год принят за 100. Накопленные индексы реальной заработной платы, физического объёма услуг связи и ВРП получены умножением годовых индексов за 2021–2024 годы. ИКТ-ёмкость экономики рассчитывалась как отношение расходов на ИКТ к ВРП. Чтобы учесть изменения численности населения, использовались среднегодовые данные по области [19], а уровень участия в рабочей силе рассчитывался как отношение рабочей силы к сумме рабочей силы и лиц, не входящих в её состав [20]. Финансовые показатели крупных и средних предприятий, фонд заработной платы, амортизация и рентабельность, взяты из отчётности по форме 1-ПФ [21]. Для области и страны использована единая база, списочная численность работников организаций, что позволяет сопоставлять таблицы 2 и 4. Данные по Казахстану взяты из тех же статистических источников [16. –18]. Для сравнения региона со страной применён коэффициент локализации по формуле (3).

$$LQ = (X_r / X) / (L_r / L), \qquad (3)$$

где X_r и X - значение показателя (ИКТ-расходы или число автоматизированных организаций) в регионе и в стране;

L_r и L - списочная численность работников организаций. Значение выше единицы означает, что на одного работника в регионе приходится больше, чем в среднем по стране.

Межрегиональное сравнение включает 17 регионов, приведённых к сопоставимым границам. Области Абай, Жетісу и Ұлытау, образованные в 2022 году, объединены в расчётах с Восточно-Казахстанской, Алматинской и Карагандинской областями соответственно.

Гипотеза H1 предполагает, что в регионах с более высокими расходами на ИКТ на одного работника в 2020 году списочная численность работников в 2020–2024 годах росла медленнее или сокращалась сильнее. Для проверки используется ранговая корреляция Спирмена.

Гипотеза H2 предполагает, что более высокие расходы на ИКТ в предыдущем году связаны с последующим годовым изменением списочной численности работников. Для проверки оцениваются две модели: без фиксированных эффектов регионов (4) и с такими эффектами (5).

$$g_{r,t} = \alpha + \beta \ln ICT_{r,t-1} + \gamma\, City_r + \lambda_t + \varepsilon_{r,t}, \qquad (4)$$

$$g_{r,t} = \alpha + \beta \ln ICT_{r,t-1} + \lambda_t + \mu_r + \varepsilon_{r,t}, \qquad (5)$$

где $g_{r,t}$ - годовой темп прироста списочной численности работников региона (разность логарифмов, умноженная на 100);

$ICT_{r,t-1}$ - ИКТ-расходы на одного работника в предыдущем году; $City_r$ - фиктивная переменная для городов Астана и Алматы; λ_t и μ_r - фиксированные эффекты лет и регионов.

Модели оцениваются методом наименьших квадратов по 68 наблюдениям (17 регионов, 2021-2024 годы). Стандартные ошибки кластеризованы по регионам. Так как кластеров мало, значимость дополнительно оценивается методом кластерного бутстрапа (wild cluster bootstrap; 9999 повторений, веса Уэбба, с наложением нулевой гипотезы), а панельные оценки считаются разведочными. Чтобы исключить механическую связь через общий знаменатель, оценивается спецификация, где логарифм общей суммы ИКТ-расходов и логарифм списочной численности предыдущего года включены раздельно. Уровень значимости принят равным 0,05. Города Астана и Алматы выделены отдельно, потому что в 2024 году на них приходилось 65,9% ИКТ-расходов страны при 29,6% списочной численности, что отражает размещение головных организаций.

У исследования есть несколько ограничений. Во-первых, отдельные регрессионные оценки для Атырауской области не строились, гипотезы проверялись на межрегиональных данных. Во-вторых, в 2022 году число организаций с автоматизированными бизнес-процессами резко выросло и в области, и по стране, что указывает на разрыв статистического ряда. Поэтому показатель не включался в расчёт базисных индексов и график, годовые темпы не интерпретируются, сравниваются только уровни внутри одного года. В-третьих, выбранные индикаторы отражают цифровизацию в целом и не позволяют отдельно выделить решения на основе ИИ.

Результаты и их обсуждение

Основные показатели рынка труда Атырауской области за 2020–2024 годы приведены в таблице 1.

Таблица 1 - Показатели рынка труда Атырауской области, 2020-2024 годы

Показатель	2020	2021	2022	2023	2024
Рабочая сила, тыс. чел.	330,7	334,0	343,3	352,1	365,5
Занятое население, тыс. чел.	314,5	317,7	326,7	335,1	347,8
Наёмные работники, тыс. чел.	276,4	278,7	287,6	291,1	296,0
Самостоятельно занятые, тыс. чел.	38,1	39,0	39,0	44,0	51,8
Безработное население, тыс. чел.	16,2	16,3	16,6	17,0	17,7
Уровень безработицы, %	4,9	4,9	4,8	4,8	4,8
Средняя номинальная зарплата, тг.	367 799	406 166	523 210	607 635	633 322
Индекс реальной зарплаты, % к предыдущему году	98,1	102,0	112,5	102,1	95,6
Среднегодовая численность населения, тыс. чел.	651,2	662,6	687,2	698,6	707,4
Занятое население к численности населения, %	48,3	47,9	47,5	48,0	49,2
Уровень участия в рабочей силе, %	77,3	77,2	76,4	77,1	78,5
Примечание: составлено и рассчитано авторами по данным [14. - 25], [19. - 36], [20. - 24]; уровень безработицы рассчитан как отношение численности безработного населения к рабочей силе					

За рассматриваемый период число занятых жителей увеличилось с 314,5 тыс. до 347,8 тыс. человек, то есть на 33,3 тыс., или 10,6%. Часть прироста связана с восстановлением после 2020 года, тогда занятость составляла 314,5 тыс. человек против 316,3 тыс. в 2019 году. В сравнении с 2019 годом, увеличение составило 10,0%. Уровень безработицы оставался в пределах 4,8-4,9%. Число безработных выросло с 16,2 тыс. до 17,7 тыс. человек на фоне увеличения рабочей силы. Рабочая сила расширялась, а уровень безработицы оставался стабильным. Среднегодовая численность населения области выросла на 8,6%, поэтому демографический фактор объясняет значительную часть прироста занятости. Доля занятых в населении увеличилась с 48,3 до 49,2%, а уровень участия в рабочей силе, с 77,3 до 78,5%. При этом формы занятости менялись по-разному – число наёмных работников выросло на 7,1%, самостоятельно занятых, на 36,0%. Доля последних в общей занятости поднялась с 12,1 до 14,9%. Из общего прироста в 33,3 тыс. человек 19,6 тыс. пришлось на наёмных работников и 13,7 тыс., на самостоятельно занятых. Особенно заметные изменения произошли в 2023–2024 годах, когда из 21,1 тыс. дополнительных занятых 12,8 тыс. составляли самостоятельно занятые. Номинальная зарплата выросла в 1,72 раза. Накопленный индекс реальной зарплаты достиг 117,2% в 2023 году, но в 2024 году снизился до 112,0%, поскольку реальная зарплата за год уменьшилась на 4,4%. Таким образом, до 2023 года зарплата в целом росла быстрее цен, но в 2024 году тенденция изменилась.

В таблице 2 собраны исходные значения косвенных показателей цифровизации, а рисунок 1 показывает динамику основных показателей в виде базисных индексов.

Таблица 2 - Прокси-индикаторы цифровизации Атырауской области, 2020-2024 годы

Показатель	2020	2021	2022	2023	2024
Цифровая грамотность населения (6 лет и старше), %	81,70	84,12	84,20	85,08	86,90
Списочная численность работников организаций, чел.	283 444	261 375	279 689	272 218	263 206
Организации с автоматизиро-ванными бизнес-процессами, ед.	299	304	896	958	1 033
то же на 100 тыс. работников, ед.	105,5	116,3	320,4	351,9	392,5
ИКТ-расходы, млн тенге	39 715,9	45 516,0	52 245,2	109 973,4	52 792,9
ИКТ-расходы на одного работника, тенге	140 119	174 141	186 797	403 990	200 576
Объём услуг связи, млн тенге	14 046,3	14 525,6	15 576,0	16 776,6	18 270,4
Индекс физического объёма услуг связи, % к предыдущему году	100,8	101,6	106,9	107,6	105,6
Примечание: составлено и рассчитано авторами по данным [14. - 18]. Ряд числа автоматизированных организаций имеет разрыв между 2021 и 2022 годами					

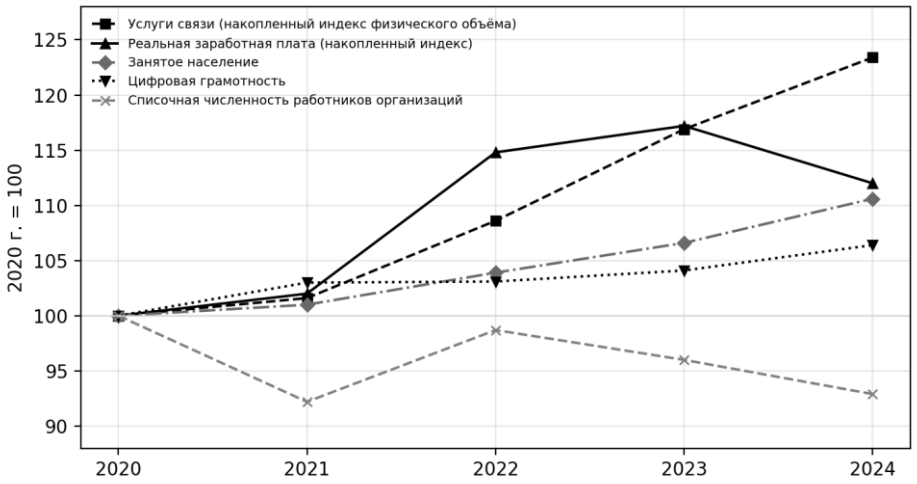

Рисунок 1 - Динамика показателей рынка труда и цифровой среды Атырауской области

Примечание: рассчитано авторами по данным таблиц 1 и 2; индекс ИКТ-расходов на одного работника организаций (288,3 в 2023 году и 143,1 в 2024 году) не показан из-за различия масштабов

Цифровая грамотность населения выросла с 81,7 до 86,9 (на 5,2 п.п., или на 6,4% в относительном выражении). Номинальный объём услуг связи увеличился на 30,1%, а индекс физического объёма – на 23,4%, поэтому рост заметен не только в денежном выражении. Годовой прирост физического объёма составлял от 1,6% в 2021 году до 7,6% в 2023 году и 5,6% в 2024 году. Расходы на ИКТ на одного работника выросли примерно на треть за 2021–2022 годы. В 2023 году показатель более чем удвоился, но в 2024 году вернулся к 200,6 тыс. тенге. Причины такого скачка видны в структуре расходов, представленной в таблице 3.

Таблица 3 - ИКТ-расходы организаций Атырауской области и их основные статьи, млн тенге

Показатель	2020	2021	2022	2023	2024
Затраты на ИКТ, всего	39 715,9	45 516,0	52 245,2	109 973,4	52 792,9
приобретение программных средств по лицензионным соглашениям	4 524,9	12 638,8	7 109,8	6 913,1	5 806,4
самостоятельная разработка программного обеспечения	2 969,6	7 890,9	9 224,5	30 004,9	9 617,6
обучение сотрудников в сфере ИКТ	208,2	232,8	3 080,7	274,7	1 479,2
услуги сторонних организаций и специалистов в сфере ИТ	14 941,3	11 911,0	14 588,8	39 782,2	15 921,6
Примечание: составлено авторами по данным [17. - 36], приведены не все статьи затрат. С 2022 года данные по ОКЭД 84 не формируются					

В 2023 году расходы на ИКТ увеличились на 57,7 млрд тенге. Из этой суммы 20,8 млрд пришлось на самостоятельную разработку программного обеспечения, а 25,2 млрд, на услуги сторонних организаций и ИТ-специалистов. Вместе эти две статьи составили около 80% прироста. В 2024 году расходы по обеим статьям вернулись примерно к уровню 2022 года, а общая сумма затрат составила 52,8 млрд тенге. Скачок 2023 года не стал устойчивой тенденцией. За весь период расходы на ИКТ на одного работника в номинальном выражении выросли на 43,1%, или примерно на 9% в год. Число организаций с автоматизированными внутренними процессами составляло 299 и 304 в 2020–2021 годах, а в 2022–2024 годах, 896, 958 и 1033, то есть за 2022–2024 годы их число выросло на 15,3%. Похожий резкий скачок виден и в данных по Казахстану в целом, а также в большинстве регионов.

Сравнение показателей Атырауской области с общереспубликанскими значениями представлено в таблице 4.

Таблица 4 - Сопоставление показателей Атырауской области и Республики Казахстан, 2020-2024 годы

Показатель	2020	2021	2022	2023	2024
Автоматизированные организации на 100 тыс. работников в области, ед.	105,5	116,3	320,4	351,9	392,5
то же в Казахстане, ед.	183,3	219,2	411,4	460,3	540,6
коэффициент локализации	0,58	0,53	0,78	0,76	0,73
ИКТ-расходы на одного работника в области, тыс. тенге	140,1	174,1	186,8	404,0	200,6
то же в Казахстане, тыс. тг.	76,3	87,0	109,5	166,2	122,1
коэффициент локализации	1,84	2,00	1,71	2,43	1,64
Доля области в списочной численности работников страны, %	5,6	5,1	5,2	4,9	4,7
Доля области в числе автоматизированных организаций страны, %	3,2	2,7	4,0	3,8	3,4
Доля области в ИКТ-расходах страны, %	10,2	10,3	8,9	12,0	7,8
Примечание: рассчитано авторами по данным [16. - 18], знаменатель - списочная численность работников организаций. По автоматизированным организациям сравниваются уровни внутри каждого года; межгодовые темпы не интерпретируются из-за разрыва ряда в 2022 году					

По числу организаций с автоматизированными бизнес-процессами на 100 тыс. работников Атырауская область во все годы уступала среднему уровню по Казахстану. Коэффициент локализации находился в диапазоне 0,53–0,78 и в 2024 году составил 0,73. Поскольку статистический разрыв затронул и регион, и страну в целом, мы сравнивали значения внутри каждого года, а не темпы между годами. По расходам на ИКТ ситуация обратная – коэффициент локализации во все годы был выше единицы и составлял 1,64–2,43. В 2024 году на одного работника организаций в области приходилось 200,6 тыс. тенге расходов на ИКТ против 122,1 тыс. тенге по

стране. На Атыраускую область приходилось 4,7% списочной численности работников Казахстана, 3,4% автоматизированных организаций и 7,8% всех расходов на ИКТ. Таким образом, расходы на одного работника в регионе выше среднего по стране, но распространённость автоматизации ниже общереспубликанского уровня. Значительная часть затрат приходится на ограниченное число крупных нефтегазовых организаций.

Для более полного понимания ситуации на рынке труда необходимо учитывать и общую экономическую динамику области. Основные макроэкономические показатели приведены в таблице 5.

Таблица 5 - Экономические показатели Атырауской области, 2020-2024 годы

Показатель	2020	2021	2022	2023	2024
ВРП, млрд тг	7 795,4	10 627,6	13 725,4	15 237,7	15 016,6
ВРП, % к предыдущему году	93,7	105,8	101,6	107,3	93,6
Промышленное производство, млрд тг	5 174,8	8 557,6	13 341,7	10 815,0	11 104,7
Промышленное производство, % к предыдущему году	94,5	102,8	98,3	111,1	97,0
Инвестиции в основной капитал, % к предыдущему году	75,7	88,4	99,6	94,5	68,2
Занятые в МСП, чел.	126 719	136 474	155 375	154 757	155 321
ИКТ-расходы к ВРП, %	0,51	0,43	0,38	0,72	0,35
Фонд заработной платы крупных и средних предприятий, млрд тенге	693,4	723,1	1 132,6	1 175,4	1 105,3
Амортизация крупных и средних предприятий, млрд тенге	945,4	1 007,1	1 250,3	1 484,1	3 510,2
Рентабельность крупных и средних предприятий, %	20,6	60,1	64,0	50,1	23,2
Примечание: составлено и рассчитано авторами по данным [14. -25], [17. -27], [21. -38]; показатели «% к предыдущему году» - индексы физического объёма					

За четыре года номинальный ВРП почти удвоился, однако в реальном выражении его рост составил лишь 8,0%. Годовые индексы физического объёма равнялись 105,8%, 101,6%, 107,3% и 93,6%. Особенно заметно различие номинальных и реальных значений в промышленности. В 2023 году денежный объём промышленного производства снизился на 18,9%, хотя физический объём вырос на 11,1%. Это показывает, что стоимостные показатели добывающей отрасли зависят от цен и не всегда отражают реальное изменение производства. Поэтому напрямую сопоставлять их с занятостью и цифровыми расходами некорректно. Инвестиции в основной капитал в реальном выражении снижались на протяжении всех четырёх лет, а в 2024 году составили примерно 57% от уровня 2020 года.

В 2024 году ВРП области снизился на 6,4%, а промышленное производство, на 3,0%. При этом число занятых выросло на 3,8%. Из 12,7 тыс. дополнительных занятых 7,8 тыс. составляли самостоятельно занятые. Поэтому увеличение общей занятости не обязательно означает, что организации стали нанимать больше сотрудников, списочная численность работников в тот же период продолжала сокращаться. Доля расходов на ИКТ в ВРП менялась от 0,35 до 0,72%, достигнув максимума в 2023 году, но ни разу не превысила 1%.

Отчётность крупных и средних предприятий показывает, что в 2024 году амортизационные отчисления выросли примерно в 2,4 раза, с 1,48 до 3,51 трлн тенге. Фонд заработной платы уменьшился на 6,0%, а рентабельность снизилась с 50,1 до 23,2%. Резкое увеличение амортизации может быть связано с вводом крупных основных средств или завершением отдельных инвестиционных этапов. Мы предполагаем, что сокращение списочной численности могло объясняться не только цифровизацией. Однако доступные данные не дают возможности точно определить влияние каждого фактора.

Два показателя занятости изменялись в разных направлениях. По данным обследования рабочей силы число занятых выросло с 314,5 тыс. до 347,8 тыс. человек (+10,6%). Одновременно списочная численность работников организаций сократилась с 283,4 тыс. до 263,2 тыс. человек (−7,1%). В Казахстане в целом списочная численность за тот же период выросла на 9,0%. В области число самостоятельно занятых увеличилось на 36,0%, а количество занятых в МСП, со 126,7 тыс.

до 155,3 тыс. человек. Опубликованные данные за 2025 год также показывают дальнейший рост самостоятельной занятости, где число наёмных работников составило 292,7 тыс., а самостоятельно занятых, 59,3 тыс. человек [20]. Однако 2025 год не включён в анализ, поскольку на момент подготовки статьи ещё не были опубликованы все необходимые показатели по ВРП, промышленности, инвестициям, МСП и услугам связи.

Таким образом, можно заключить, что общая занятость росла одновременно с сокращением списочной численности работников организаций и увеличением самостоятельной занятости. Кроме того, занятость в МСП и списочная численность частично пересекаются, работники зарегистрированных малых и средних предприятий могут входить в обе группы, в связи с чем мы не рассматривали их как независимые источники роста.

Как известно, сокращение списочной численности не объясняется одной лишь автоматизацией. На нее оказывают влияние особенности учёта вахтовых работников, завершение крупных проектов, изменение структуры организаций, передача некоторых функций подрядчикам или различия между обследованием рабочей силы и отчётностью предприятий. А для более точных выводов, необходим анализ данных на уровне организаций и отдельных профессий.

Положение Атырауской области среди 17 регионов Казахстана, приведённых к сопоставимым административным границам, показано в таблице 6.

Таблица 6 - Атырауская область среди регионов Казахстана

Показатель	Атырауская область	Медиана 17 регионов	Минимум - максимум	Ранг области
ИКТ-расходы на одного работника, среднее за 2020-2024 годы, тыс. тенге	221,1	40,7	16,9 - 457,8	2
Изменение ИКТ-расходов на одного работника за 2020-2024 годы, %	43,1	43,1	−33,9 - 198,4	9
Автоматизированные организации на 100 тыс. работников, 2024 год, ед.	392,5	390,9	79,4 - 1 331,1	8
Изменение списочной численности работников за 2020-2024 годы, %	−7,1	2,9	−7,1 - 23,7	17
Примечание: рассчитано авторами по данным [16. -18]; ранг 1 соответствует наибольшему значению				

По средним расходам на ИКТ на одного работника за 2020–2024 годы Атырауская область занимает второе место после Астаны. Значение в 5,4 раза выше медианы регионов. По динамике списочной численности область, напротив, находится на последнем месте, снижение составило 7,1%, тогда как медианное изменение по регионам равнялось +2,9%. Сокращение наблюдалось только в Атырауской и Костанайской областях. По количеству автоматизированных организаций на 100 тыс. работников область почти совпадает с медианой – 392,5 против 390,9. Отставание от среднего уровня по стране во многом связано с тем, что 46,5% автоматизированных организаций сосредоточено в Алматы. Таким образом, в Атырауской области высокие расходы на ИКТ сочетаются со снижением списочной численности, хотя темпы роста самих расходов находятся примерно на среднем уровне.

Если учитывать все регионы, статистически значимой связи между расходами на ИКТ на одного работника в 2020 году и изменением списочной численности в 2020–2024 годах не обнаружено ($\rho = -0{,}11$; $p = 0{,}673$). После исключения Астаны и Алматы связь становится отрицательной и статистически значимой ($\rho = -0{,}54$; $p = 0{,}040$; $n = 15$). Однако если дополнительно исключить Атыраускую область, связь ослабевает и перестаёт быть статистически значимой ($\rho = -0{,}43$; $p = 0{,}126$). Следовательно, результат зависит от того, какие регионы включены в выборку.

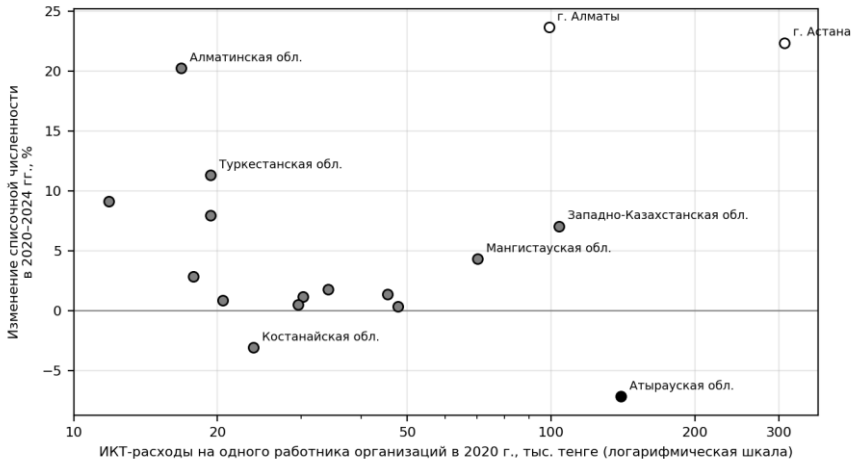

Рисунок 2 - ИКТ-расходы на одного работника в 2020 году и изменение списочной численности работников организаций в 2020-2024 годах по регионам Казахстана

Примечание: составлено авторами по данным [16. -18]; светлыми маркерами обозначены города Астана и Алматы, тёмным - Атырауская область

Результаты расчётов по формулам (4) и (5) приведены в таблице 7.

Таблица 7 - Оценки панельных моделей годового темпа прироста списочной численности работников региона, %

Переменная	Модель 1	Модель 2	Модель 3	Модель 4	Модель 5	Модель 6
ln ИКТ-расходов на работника (t−1)	0,32 (0,67)	−1,02 (0,34)	−1,02 (0,39)	−1,08 (0,92)	−0,73 (0,37)	-
ln общей суммы ИКТ-расходов (t−1)	-	-	-	-	-	−1,02 (0,34)
ln списочной численности (t−1)	-	-	-	-	-	1,03 (1,37)
Города Астана и Алматы	-	6,18 (0,80)	-	-	5,51 (0,83)	6,17 (1,46)
Фиксированные эффекты лет	да	да	да	да	да	да
Фиксированные эффекты регионов	нет	нет	нет	да	нет	нет
Выборка	все регионы	все регионы	без Астаны и Алматы	все регионы	без Атырауской области	все регионы
Число наблюдений (регионов)	68 (17)	68 (17)	60 (15)	68 (17)	64 (16)	68 (17)
R^2	0,22	0,42	0,24	0,54	0,38	0,42
p, кластерные ошибки	0,635	0,008	0,019	0,261	0,070	0,009
p, кластерный бутстрап	0,694	0,033	0,079	0,190	0,070	0,033
Примечание: рассчитано авторами по данным [16. - 18]; в скобках - стандартные ошибки, кластеризованные по регионам; значения p относятся к коэффициенту при ИКТ-расходах; модель 4 оценена по формуле (5), модели 1–3, 5 и 6 – по формуле (4)						

В первой модели, где Астана и Алматы не выделены отдельно, коэффициент при расходах на ИКТ статистически незначим. После добавления отдельного показателя для двух крупнейших городов коэффициент становится отрицательным ($\beta = -1{,}02$) и достигает 5%-го уровня значимости по бутстрап-оценке ($p = 0{,}033$). В выборке без Астаны и Алматы результат значим только на 10%-ном уровне ($p = 0{,}079$). Поскольку $\ln 2 \approx 0{,}693$, удвоение расходов соответствует снижению годового темпа прироста списочной численности примерно на 0,71% пункта. Данный результат не объясняется только общим знаменателем показателей. Если включить общие расходы на ИКТ и

списочную численность предыдущего года в модель отдельно, коэффициент расходов остаётся прежним (−1,02; p = 0,033), а коэффициент при численности оказывается статистически незначимым. Вместе с тем модель с фиксированными эффектами регионов, учитывающая изменения внутри каждого региона во времени, эту связь не подтверждает (p = 0,190). При исключении Атырауской области значимость также снижается до 10%-го уровня (p = 0,070).

Гипотеза H1 получила лишь ограниченную поддержку – отрицательная связь обнаружена в выборке без Астаны и Алматы, но результат зависит от включения Атырауской области. Гипотеза H2 не подтвердилась в модели с фиксированными эффектами регионов. Отрицательная связь заметна при сравнении регионов между собой, но не подтверждается при анализе изменений внутри регионов во времени. Поэтому нельзя утверждать, что именно расходы на цифровизацию приводят к сокращению числа работников. Высокие расходы на ИКТ характерны прежде всего для ряда сырьевых регионов, включая Атыраускую, Западно-Казахстанскую и Мангистаускую области. Динамика численности работников в них может сильнее зависеть от инвестиционных циклов добывающих проектов, чем от цифровизации.

Результаты в целом согласуются с выводом D. Autor и A. Salomons, когда сокращение потребности в работниках в одной отрасли из-за роста производительности может частично компенсироваться занятостью в смежных сферах [3-20]. Выводы также не противоречат оценкам ОЭСР и МОТ о том, что технологии часто сильнее меняют содержание рабочих мест, чем их общее количество [5-54], [6-42]. В отличие от исследований онлайн-вакансий [7-54], [8-36], агрегированные данные по регионам не показывают, как меняются задачи внутри отдельных профессий. Поэтому отсутствие снижения общей занятости не означает, что автоматизация не вытесняет работников в отдельных случаях. Межрегиональный анализ также требует осторожности, отрицательная связь расходов на ИКТ с динамикой списочной численности наблюдается между регионами, но не подтверждается при отслеживании изменений внутри них. Неоднозначность результата близка к выводам исследования российских регионов, где связь технологических показателей с занятостью зависела от выбранного индикатора [13. - 64]. Как отмечают D. Acemoglu и S. Johnson [2. - 38], последствия технологий зависят от целей инвестиций, тогда как официальная статистика показывает сумму расходов, но не их конкретное назначение.

Заключение

По результатам анализа можно выделить следующие основные выводы.

1. В 2020–2024 годах занятость в Атырауской области выросла на 10,6%, а население – на 8,6%. За этот же период повысились цифровая грамотность и физический объём услуг связи. Расходы на ИКТ на одного работника организаций увеличились на 43,1%, хотя в 2023 году наблюдался разовый скачок. Уровень безработицы оставался стабильным. Реальная заработная плата за весь период выросла на 12,0%, но в 2024 году снизилась. Одновременное изменение этих показателей не доказывает, что цифровизация вызвала изменения занятости, и не исключает вытеснения работников в отдельных профессиях или организациях.

2. Структура занятости изменилась. Списочная численность работников организаций сократилась на 7,1%, тогда как по Казахстану в целом она выросла на 9,0%. Самостоятельная занятость в области увеличилась на 36,0%. В 2024 году общая занятость продолжила расти, хотя ВРП, промышленное производство и инвестиции снижались. Доступная статистика не позволяет точно распределить прирост занятости по секторам и связать его с автоматизацией. Поэтому выводы об отсутствии вытеснения работников на уровне региона остаются предварительными и требуют проверки по данным отдельных организаций.

3. Расходы на ИКТ на одного работника в Атырауской области во все годы были в 1,6–2,4 раза выше среднего уровня по стране. По количеству автоматизированных организаций на 100 тыс. работников область уступала общереспубликанскому уровню, находясь примерно на уровне медианного региона. Можно утверждать, что расходы на цифровизацию сконцентрированы у ограниченного числа организаций. Резкий рост затрат в 2023 году был в основном связан с разработкой программного обеспечения и услугами сторонних ИТ-компаний; в 2024 году он не продолжился.

4. Гипотеза H1 получила ограниченную поддержку в выборке без Астаны и Алматы (ρ = −0,54; p = 0,040), однако результат чувствителен к исключению Атырауской области. Гипотеза H2 не подтвердилась в модели с фиксированными эффектами регионов. В модели без таких эффектов коэффициент был отрицательным (β = −1,02; бутстрап-оценка p = 0,033) и сохранялся при отдельном учёте общей суммы расходов на ИКТ и численности работников. Тем не менее оценки

носят предварительный характер. Мы понимаем, что имеющихся данных недостаточно, чтобы подтвердить или опровергнуть вытеснение работников цифровыми технологиями. Различия в расходах на ИКТ и динамике персонала могут объясняться сырьевой специализацией региона, инвестиционными циклами и структурой крупных компаний.

Теоретическая значимость работы состоит в уточнении того, какие выводы о влиянии цифровизации на занятость допустимо делать по обобщённой региональной статистике. Практические рекомендации касаются нескольких групп. Органам, отвечающим за занятость, стоит развивать программы цифровых навыков не только для ИТ-специалистов, но и для более широкого круга работников (самостоятельно занятых, сотрудников малого бизнеса, административного персонала, работников логистики и сферы услуг). Крупным работодателям при внедрении цифровых систем рекомендуется отражать в отчётах об устойчивом развитии изменения численности сотрудников и их функций.

В дальнейших исследованиях планируется оценить региональные модели с учётом отраслевой структуры и фиксированных эффектов, унифицировать обработку данных по областям, созданным в 2022 году, а также использовать сведения о вакансиях, что предполагает точнее проследить изменения спроса на работников на уровне отдельных профессий.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Об утверждении Концепции развития искусственного интеллекта на 2024–2029 годы: постановление Правительства Республики Казахстан от 24 июля 2024 года № 592. [Электронный ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000592 (дата обращения 01.06.2026).

2 Acemoglu D., Johnson S. (2023) Power and Progress: Our Thousand-Year Struggle Over Technology and Prosperity. New York: PublicAffairs. 560 p.

3 Autor D., Salomons A. (2018) Is Automation Labor-Displacing? Productivity Growth, Employment, and the Labor Share. NBER Working Paper No. 24871. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research. 76 p. [Электронный ресурс] – URL: http://www.nber.org/papers/w24871 (дата обращения 01.06.2026).

4 Bessen J. (2018) AI and Jobs: The Role of Demand. NBER Working Paper No. 24235. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research. 27 p. [Электронный ресурс] – URL: http://www.nber.org/papers/w24235 (дата обращения 03.06.2026).

5 OECD (2023) OECD Employment Outlook 2023: Artificial Intelligence and the Labour Market. Paris: OECD Publishing. 267 p. [Электронный ресурс] – URL: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-employment-outlook-2023_08785bba-en.html (дата обращения 03.06.2026).

6 Gmyrek P., Berg J., Bescond D. (2023) Generative AI and Jobs: A Global Analysis of Potential Effects on Job Quantity and Quality. ILO Working Paper No. 96. Geneva: International Labour Organization. DOI: 10.54394/FHEM8239

7 Chen W.X., Srinivasan S., Zakerinia S. (2024) Displacement or Complementarity? The Labor Market Impact of Generative AI. Harvard Business School Working Paper No. 25-039. [Электронный ресурс] – URL: https://www.hbs.edu/ris/Publication%20Files/25-039_05fbec84-1f23-459b-8410-e3cd7ab6c88a.pdf (дата обращения 03.06.2026).

8 Liu Y., Wang H., Yu S. (2025) Labor Demand in the Age of Generative AI: Early Evidence from the U.S. Job Posting Data. Policy Research Working Paper No. 11263. Washington, DC: World Bank. [Электронный ресурс] – URL: https://hdl.handle.net/10986/44004 (дата обращения 03.06.2026).

9 World Economic Forum (2025) Future of Jobs Report 2025. Insight Report. Geneva: World Economic Forum. 290 p. [Электронный ресурс] – URL: https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2025 (дата обращения 02.07.2026).

10 Исатаева Г.Б., Бигельдиева З.А., Нуртаева Д.К. Искусственный интеллект и трансформация занятости: систематический обзор исследований. Вестник университета «Туран». – №4(108). – 2025. – С. 205-217. DOI: 10.46914/1562-2959-2025-1-4-205-217

11 Samatova Z., Porter D., Kovaleva I. (2025) Analyzing the Impact of AI on Job Reallocation: A Bibliometric Perspective on Lost and Emerging Careers (2010–2025). Buketov Business Review. Vol. 30, No. 3(119). P. 30-46. DOI: 10.31489/2025Ec3/30-46

12 Sukirno, Bagdauletov Zh. (2024) Artificial Intelligence as Enhancement Instrument for Office Employee's Motivation. Statistics, Accounting and Audit. No. 2(93). P. 5-15. DOI: 10.51579/1563-2415.2024.-2.01

13 Рожков В.Д., Кузнецов-Сербский М.К., Чеканов П.Е. Влияние искусственного интеллекта на российский рынок труда. Экономика труда. – Т. 12, №7. – 2025. – С. 981-992. DOI: 10.18334/et.12.7.123498

14 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Динамика основных показателей социально-экономического развития Атырауской области. [Электронный ресурс] – URL: https://stat.gov.kz/region/atyrau/dynamic-tables/4494/ (дата обращения 04.09.2026).

15 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Уровень цифровой грамотности населения. [Электронный ресурс] – URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-it/dynamic-tables/ (дата обращения 04.09.2026).

16 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Количество организаций, имеющих автоматизированные внутренние бизнес-процессы. КСП 291410. [Электронный ресурс] – URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-it/dynamic-tables/ (дата обращения 04.09.2026).

17 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Общая сумма затрат на информационно-коммуникационные технологии. КСП 291501. [Электронный ресурс] – URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-it/dynamic-tables/ (дата обращения 04.09.2026).

18 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Списочная численность работников на начало отчетного периода с учетом малых предприятий. КСП 253105. [Электронный ресурс] – URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-wags/dynamic-tables/ (дата обращения 04.09.2026).

19 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Среднегодовая численность населения Атырауской области. [Электронный ресурс] – URL: https://stat.gov.kz/region/atyrau/dynamic-tables/4494/ (дата обращения 04.09.2026).

20 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Основные индикаторы рынка труда в Атырауской области. [Электронный ресурс] – URL: https://stat.gov.kz/region/atyrau/dynamic-tables/4494/ (дата обращения 04.09.2026).

21 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Финансово-хозяйственная деятельность крупных и средних предприятий Атырауской области. [Электронный ресурс] – URL: https://stat.gov.kz/ru/region/atyrau/dynamic-tables/1501/ (дата обращения 04.09.2026).

АТЫРАУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНЫҢ ПАРАМЕТРЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Атырау облысының цифрлық ортасы мен еңбек нарығы параметрлерінің 2020-2024 жылдардағы өзгерістері талданады. Зерттеудің мақсаты - ресми статистика жасанды интеллектті (ЖИ) енгізуді тікелей тіркемейтін жағдайда өңірлік динамиканы сипаттап, оны республикалық деңгеймен салыстыру. Ақпараттық база - Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының деректері. Цифрландырудың прокси-индикаторлары ретінде халықтың цифрлық сауаттылығы, ішкі бизнес-процестері автоматтандырылған ұйымдар саны, ақпараттық-коммуникациялық технологияларға (АКТ) жұмсалған шығындар және байланыс қызметтерінің көлемі пайдаланылды. Базистік индекстер, локализация коэффициенттері, рангілік корреляция және салыстырмалы шекаралардағы Қазақстан өңірлері бойынша панельдік регрессия қолданылды. Ұйымдардың бір жұмыскеріне шаққандағы АКТ шығындары бойынша облыс республикалық деңгейден тұрақты әрі едәуір жоғары екені, ал бизнес-процестерді автоматтандырудың таралуы бойынша медианалық өңір деңгейінде екені анықталды; 2023 жылғы шығындардың күрт өсуі 2024 жылы жалғаспады. Облыста жалпы жұмыспен қамту жұмыссыздық деңгейі тұрақты болған жағдайда өсті, алайда ұйымдардағы жұмыскерлердің тізімдік саны, жалпы ел бойынша динамикадан өзгеше, қысқарды, ал өзін-өзі жұмыспен қамту айтарлықтай артты. Нақты жалақының өсуі орнықсыз болды. Өңіраралық тексеру екі ірі қаладан тыс өңірлерде бір жұмыскерге шаққандағы АКТ шығындарының жоғары деңгейі тізімдік санның әлсіз динамикасымен байланысты екенін көрсетті, алайда бұл байланыс өңірлердің тіркелген әсерлері бар модельде расталмайды және Атырау облысын алып тастауға сезімтал. Цифрлық орта мен жұмыспен қамту өзгерістерінің бір мезгілде болуы себеп-салдарлық байланысты білдірмейді, сондықтан жиынтық деректер бойынша цифрландырудың немесе ЖИ-дің әсерін анықтау мүмкін емес. Ғылыми жаңалығы - әкімшілік-аумақтық өзгерістерді ескере отырып салыстырмалы өңірлік панельдің құрылуы және жұмыспен қамтудың екі өлшемі арасындағы алшақтықтың анықталуы. Практикалық маңызы - нәтижелерді қайта даярлау бағдарламаларын жоспарлауда және ЖИ-ді қолдануға статистикалық байқауды дамытуда пайдалану мүмкіндігі.

Негізгі сөздер: цифрландыру, жасанды интеллект, еңбек нарығы, цифрлық сауаттылық, АКТ шығындары, өңіраралық талдау, Атырау облысы.

DIGITALIZATION AND LABOUR MARKET PARAMETERS IN ATYRAU REGION

Abstract

This article analyses changes in the digital environment and labor market parameters in Atyrau Region in 2020-2024. The aim is to describe regional dynamics and compare them with the national level when official statistics do not directly record the adoption of artificial intelligence (AI). The study uses data from the Bureau of National Statistics. The study uses digital literacy, the number of organizations with automated internal business processes,

expenditure on information and communication technologies (ICT), and the volume of communication services as proxy indicators of digitalization. The study applies base indices, location quotients, rank correlation, and panel regression across Kazakhstan's regions with comparable boundaries. The region consistently and substantially exceeds the national level in ICT expenditure per employee, whereas its business process automation prevalence corresponds to the median region; the 2023 surge in expenditure did not continue in 2024. Total employment in the region grew at a stable unemployment rate; however, the payroll headcount declined, unlike in the country as a whole, while self-employment increased markedly. Real wage growth proved unstable. A cross-regional test showed that, outside the two largest cities, higher ICT expenditure per employee is associated with weaker payroll headcount dynamics. However, this association is not confirmed in a model with region fixed effects and is sensitive to excluding Atyrau Region. The simultaneity of changes in the digital environment and employment does not imply causality, and aggregate data cannot establish the effect of digitalization or AI. The scientific novelty lies in constructing a comparable regional panel that accounts for administrative-territorial changes and in identifying the divergence of two employment measures. The practical significance lies in the potential to use the results to plan retraining programs and develop statistical observations of AI use.

Keywords: digitalization, artificial intelligence, labour market, digital literacy, ICT expenditure, cross-regional analysis, Atyrau Region.

REFERENCES

1 Ob utverzhdenii Kontseptsii razvitiya iskusstvennogo intellekta na 2024–2029 gody: postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 24 iyulya 2024 goda No. 592 [*On approval of the Concept for the Development of Artificial Intelligence for 2024–2029: Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 592 of 24 July 2024*]. Available at: URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000592 (accessed: 01.06.2026). [in Russian]

2 Acemoglu D., Johnson S. (2023) Power and Progress: Our Thousand-Year Struggle Over Technology and Prosperity. New York: PublicAffairs. 560 p. [in English]

3 Autor D., Salomons A. (2018) Is Automation Labor-Displacing? Productivity Growth, Employment, and the Labor Share. NBER Working Paper No. 24871. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research. 76 p. Available at: URL: http://www.nber.org/papers/w24871 (accessed: 01.06.2026). [in English]

4 Bessen J. (2018) AI and Jobs: The Role of Demand. NBER Working Paper No. 24235. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research. 27 p. Available at: URL: http://www.nber.org/papers/w24235 (accessed: 03.06.2026). [in English]

5 OECD (2023) OECD Employment Outlook 2023: Artificial Intelligence and the Labour Market. Paris: OECD Publishing. 267 p. Available at: URL: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-employment-outlook-2023_08785bba-en.html (accessed: 03.06.2026). [in English]

6 Gmyrek P., Berg J., Bescond D. (2023) Generative AI and Jobs: A Global Analysis of Potential Effects on Job Quantity and Quality. ILO Working Paper No. 96. Geneva: International Labour Organization. DOI: 10.54394/FHEM8239 [in English]

7 Chen W.X., Srinivasan S., Zakerinia S. (2024) Displacement or Complementarity? The Labor Market Impact of Generative AI. Harvard Business School Working Paper No. 25-039. Available at: URL: https://www.hbs.edu/ris/Publication%20Files/25-039_05fbec84-1f23-459b-8410-e3cd7ab6c88a.pdf (accessed: 03.06.2026). [in English]

8 Liu Y., Wang H., Yu S. (2025) Labor Demand in the Age of Generative AI: Early Evidence from the U.S. Job Posting Data. Policy Research Working Paper No. 11263. Washington, DC: World Bank. Available at: URL: https://hdl.handle.net/10986/44004 (accessed: 03.06.2026). [in English]

9 World Economic Forum (2025) Future of Jobs Report 2025. Insight Report. Geneva: World Economic Forum. 290 p. Available at: URL: https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2025 (accessed: 02.07.2026). [in English]

10 Isataeva G.B., Bigeldieva Z.A., Nurtaeva D.K. Iskusstvennyi intellekt i transformatsiya zanyatosti: sistematicheskii obzor issledovanii [*Artificial intelligence and employment transformation: a systematic review of research*]. Vestnik universiteta "Turan". No. 4(108). 2025. P. 205-217. DOI: 10.46914/1562-2959-2025-1-4-205-217 [in Russian]

11 Samatova Z., Porter D., Kovaleva I. (2025) Analyzing the Impact of AI on Job Reallocation: A Bibliometric Perspective on Lost and Emerging Careers (2010–2025). Buketov Business Review. Vol. 30. No. 3(119). P. 30-46. DOI: 10.31489/2025Ec3/30-46 [in English]

12 Sukirno, Bagdauletov Zh. (2024) Artificial Intelligence as Enhancement Instrument for Office Employee's Motivation. Statistics, Accounting and Audit. No. 2(93). P. 5-15. DOI: 10.51579/1563-2415.2024.-2.01 [in English]

13 Rozhkov V.D., Kuznetsov-Serbskii M.K., Chekanov P.E. Vliyanie iskusstvennogo intellekta na rossiiskii rynok truda [*The impact of artificial intelligence on the Russian labour market*]. Ekonomika truda. Vol. 12. No. 7. 2025. P. 981-992. DOI: 10.18334/et.12.7.123498 [in Russian]

14 Byuro natsionalnoi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan. Dinamika osnovnykh pokazatelei sotsialno-ekonomicheskogo razvitiya Atyrauskoi oblasti [*Bureau of*

National Statistics. Dynamics of the main indicators of socio-economic development of Atyrau Region]. Available at: URL: https://stat.gov.kz/region/atyrau/dynamic-tables/4494/ (accessed: 04.09.2026). [in Russian]

15 Byuro natsionalnoi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan. Uroven tsifrovoi gramotnosti naseleniya [*Bureau of National Statistics. Level of digital literacy of the population*]. Available at: URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-it/dynamic-tables/ (accessed: 04.09.2026). [in Russian]

16 Byuro natsionalnoi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan. Kolichestvo organizatsii, imeyushhikh avtomatizirovannye vnutrennie biznes-protsessy. KSP 291410 [*Bureau of National Statistics. Number of organizations with automated internal business processes*]. Available at: URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-it/dynamic-tables/ (accessed: 04.09.2026). [in Russian]

17 Byuro natsionalnoi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan. Obshhaya summa zatrat na informatsionno-kommunikatsionnye tekhnologii. KSP 291501 [*Bureau of National Statistics. Total expenditure on information and communication technologies*]. Available at: URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-it/dynamic-tables/ (accessed: 04.09.2026). [in Russian]

18 Byuro natsionalnoi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan. Spisochnaya chislennost rabotnikov na nachalo otchetnogo perioda s uchetom malykh predpriyatii. KSP 253105 [*Bureau of National Statistics. Payroll number of employees at the beginning of the reporting period, including small enterprises*]. Available at: URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-wags/dynamic-tables/ (accessed: 04.09.2026). [in Russian]

19 Byuro natsionalnoi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan. Srednegodovaya chislennost naseleniya Atyrauskoi oblasti [*Bureau of National Statistics. Average annual population of Atyrau Region*]. Available at: URL: https://stat.gov.kz/region/atyrau/dynamic-tables/4494/ (accessed: 04.09.2026). [in Russian]

20 Byuro natsionalnoi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan. Osnovnye indikatory rynka truda v Atyrauskoi oblasti [*Bureau of National Statistics. Main labour market indicators in Atyrau Region*]. Available at: URL: https://stat.gov.kz/region/atyrau/dynamic-tables/4494/ (accessed: 04.09.2026). [in Russian]

21 Byuro natsionalnoi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan. Finansovo-khozyaistvennaya deyatelnost krupnykh i srednikh predpriyatii Atyrauskoi oblasti [*Bureau of National Statistics. Financial and economic activity of large and medium-sized enterprises of Atyrau Region*]. Available at: URL: https://stat.gov.kz/ru/region/atyrau/dynamic-tables/1501/ (accessed: 04.09.2026). [in Russian]

Information about authors:

Jetpissova Aliya Baitileuovna– **corresponding author,** Candidate of Economic Sciences, MBA, Associate Professor of the Graduate School of Business, Almaty Management University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.jetpissova@almau.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8882-7824

Nursultanova Kulyan Nurbaevna – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Management, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: k.nursultanova@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0006-0976-3161

Utaliyeva Raikhan Sagitzhanovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Management, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: r.utaliyeva@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2672-2012

Korgan Bibinur Burkitkyzy - PhD, Kazakh University of Technology and Business named after K. Kulazhanov, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: korgan_bibi@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7545-5075

Информация об авторах:

Джетписова Алия Байтлеуовна – **основной автор,** кандидат экономических наук, MBA, ассоциированный профессор Высшей школы бизнеса УО «Алматы Менеджмент Университет», г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: a.jetpissova@almau.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8882-7824

Нурсултанова Кулян Нурбаевна– кандидат экономических наук, ассоциированный профессор кафедры «Менеджмент», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: k.nursultanova@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0006-0976-3161

Уталиева Райхан Сагитжановна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры «Менеджмент», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: r.utaliyeva@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2672-2012

Корган Бибинур Буркитовна - PhD, Казахский университет технологии и бизнеса имени К.Кулажанова, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: korgan_bibi@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7545-5075

Авторлар туралы ақпарат:

Джетписова Алия Байтлеуовна – **негізгі автор,** экономика ғылымдарының кандидаты, MBA, «Алматы Менеджмент Университеті» ББМ Жоғары бизнес мектебінің қауымдастырылған профессоры, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a.jetpissova@almau.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8882-7824

Нурсултанова Кулян Нурбаевна – экономика ғылымдарының кандидаты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті «Менеджмент» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: k.nursultanova@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0006-0976-3161

Уталиева Райхан Сагитжановна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті «Менеджмент» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: r.utaliyeva@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2672-2012

Қорған Бибінұр Бүркітқызы – PhD, Қ.Құлажанов атындағы Қазақ технология және бизнес университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: korgan_bibi@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7545-5075

ҒТАМР 06.71.02 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.30**
ӘОЖ 338.24:330.34(574)

А.Ж.Бактиярова[1*], Ғ.Т. Үсембаева[2], Б.А.Калияскарова[1], К.Ж.Бельдибаева[1]

[1*]Нархоз Университеті,
Алматы қаласы, 050035, Қазақстан Республикасы
[2*]К.Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті
Алматы қаласы, 050010, Қазақстан Республикасы
*e-mail: alfiya.baktiyarova@narxoz.kz

ҚАЗАҚСТАННЫҢ САЛАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДАМУЫН ТАЛДАУ

Аңдатпа

Макроэкономикалық тұрақсыздық пен сыртқы күйзелістер жағдайында Қазақстан экономикасының тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін ұлттық экономиканың салалық пропорцияларын терең талдау талап етіледі. Зерттеудің мақсаты 2021–2024 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасы ЖІӨ-нің салалық құрылымының трансформациялану серпіні мен шоғырлану деңгейін математикалық әдістер негізінде сандық тұрғыдан бағалау және құрылымдық өзгерістердің сапалық векторын анықтау. Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде құрылымдық-динамикалық талдау әдісі қолданылды, оның шеңберінде Гатевтің құрылымдық ығысулар индексі мен Херфиндаль-Хиршман шоғырлану индексі (HHI) есептелді. Ақпараттық-эмпирикалық базаны ҚР Ұлттық статистика бюросының ресми мәліметтері құрады. Авторлық есептеулер нәтижесінде Гатев индексінің өсуі (2024 жылы 0,0854-ге дейін) елдің макроқұрылымы төмен, инертті өзгерістер фазасында екенін және сыртқы күйзелістерге баяу бейімделетінін математикалық тұрғыдан дәлелдеді. HHI индексінің серпіні (0,2296) ұлттық экономиканы әртараптандыру бағытының сапасыз сипатқа ие екенін айғақтады: негізгі құрылымдық ығысу өңдеуші өнеркәсіп (13,60%-дан 12,00%-ға дейін) және тау-кен салалары (14,10%-дан 11,90%-ға дейін) үлесінің азаюы аясында сауда саласы үлесінің (19,10%-ға дейін) артуы есебінен орын алған. Жүргізілген талдау ЖІӨ өсімінің 60%-дан астамы фискалдық ынталандыруға негізделген экстенсивті сипатта екенін көрсетті.

Зерттеудің практикалық маңызы мақалада тұжырымдалған ұсыныстардың мемлекеттік органдар тарапынан индустриялық-инновациялық саясатты түзету, мемлекеттік қолдау шараларының тиімділігін арттыру және капиталдың нақты секторға ағылуын салықтық ынталандыру тетіктерін әзірлеу үшін қолданылу мүмкіндігімен айқындалады.

Негізгі сөздер: ЖІӨ, салалық құрылым, өнеркәсіп, құрылымдық ығысулар, Гатев индексі, Херфиндаль-Хиршман индексі, әртараптандыру, Қазақстан экономикасы.

Кіріспе

Қазақстанның қазіргі экономикасы біртекті емес салалық құрылыммен сипатталады, онда шикізат салаларымен қатар ішкі нарыққа бағдарланған экономикалық қызмет түрлерінің рөлі біртіндеп артып келеді. Шикізат саласы экспорттық кірістер мен елдің экономикалық динамикасын қалыптастыруда маңызды орын алуды жалғастыруда, бұл экономиканың сыртқы баға конъюнктурасының өзгеруіне және әлемдік нарықтардың жай-күйіне тәуелділігін сақтайды. Осыған байланысты салалық құрылымды әртараптандыру Қазақстанның тұрақты ұзақ мерзімді экономикалық өсуін қамтамасыз етудің маңызды шарттарының бірі ретінде қарастырылады. Ғылыми жұмыстың өзектілігі болып жатқан құрылымдық өзгерістердің сипатын бағалау қажеттілігімен анықталады. Шикізаттық емес салалардың өсуі экономиканы сапалы әртараптандыруды білдірмейді. Экономикалық қызметтің қандай түрлеріне байланысты жалпы ішкі өнімнің өсуі қалыптасады, олардың экономикалық өсуге қосқан үлесі қаншалықты тұрақты және жекелеген салалардың кеңеюі өнімділіктің жоғарылауымен, өндірістік әлеуеттің дамуымен және экспорттық бәсекеге қабілеттіліктің нығаюымен қатар жүре ме, жоқ па, маңызды.

Қазақстан экономикасының құрылымдық трансформациясы мәселесі шикізатқа тәуелділік, экономикалық әртараптандыру, салалық теңгерімсіздік және орнықты экономикалық өсу мәселелеріне арналған отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерінде көрініс тапты. Ж.А.Оспанбаев, А.М.Мырзахметова, Д.Челетти Қазақстан

экономикасының құрылымдық өзгерістерін макроэкономикалық көрсеткіштер призмасы арқылы, атап айтқанда әртараптандыру мәселелеріне, ЖІӨ құрылымының өзгеруіне, өңдеу өнеркәсібінің дамуына және сыртқы сауда көрсеткіштеріне назар аудара отырып қарастырады [1]. Авторлар ұлттық экономиканы құрылымдық қайта құру, өндірістік және сервистік салалардың рөлін арттыру қажеттілігін атап көрсетеді. Г.М.Аубакирова, Ф.М.Исатаева қосылған құны жоғары өнім экспортына бағдарлана отырып, Қазақстан экономикасының әртараптандырылған моделін қалыптастыру мүмкіндіктерін зерттейді. Авторлар өнеркәсіптегі құрылымдық өзгерістердің баяулауын атап өтіп, шикізаттық емес салалардың бәсекеге қабілеттігін арттыру қажеттілігін атап көрсетеді [2]. A.Amirbek және K.Makhanov 1995-2015 жылдардағы Қазақстан экспортын әртараптандыру процестерін зерттейді және мұнай экспортының рөлін ұлғайту кезінде экспорттық құрылымның жоғары концентрациясының сақталуын көрсетеді [3]. Осы зерттеудің алынған нәтижелері экономика мен экспорттың шикізаттық емес құрамдас бөлігін одан әрі кеңейтудің өзектілігін растайды.

Шетелдік зерттеулерде Қазақстанның экономикалық дамуы үшін құрылымдық факторлардың маңыздылығы да атап көрсетілген. K.Abdulla салалық құрылымның, табиғи ресурстардың, адами капиталдың және физикалық инфрақұрылымның өңірлердің экономикалық даму деңгейіндегі айырмашылықтарға әсерін қарастыра отырып, аймақтық конвергенция контекстінде Қазақстан экономикасының құрылымдық өзгеруін зерттейді [4].

Зерттеу нәтижелері экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз етуде оның салалық құрылымы мен әртараптандыру деңгейінің маңыздылығын растайды. Alibekova және әріптестері Қазақстан өңірлерінің салалық мамандануы мен әртараптандырылуын зерттеп, тұрақты, қалыптасып келе жатқан және әлсіреп бара жатқан салаларды анықтау арқылы өңірлік өнеркәсіптік және инновациялық саясатты жетілдірудің маңыздылығын атап көрсетеді [5].

Ginting E., Horridge M. және Wijerathna D. Қазақстан экономикасының негізгі секторларындағы құрылымдық реформаларды экономикалық әртараптандыруды жеделдетудің негізі ретінде қарастырады. Авторлар ауыл шаруашылығының өнімділігін арттыру, өңдеу өнеркәсібін, көлік-логистикалық инфрақұрылымды дамыту және қазақстанның жаһандық құн тізбегіне қатысуын кеңейту қажеттігін атап көрсетеді [6]. Сонымен қатар, қолданыстағы зерттеулердің едәуір бөлігі әртараптандыру, экспорттық құрылым, институционалдық реформалар және ұзақ мерзімді Даму бағыттары мәслелеріне бағытталған. Бұл Қазақстан экономикасының салалық құрылымының нақты динамикасын және экономикалық қызметтің жекелеген түрлерінің экономикалық өсуді қалыптастыруға қосқан үлесін қосымша бағалау қажеттігін айқындайды.

Бірқатар зерттеулер өндіруші секторға тәуелділікті азайту және өңдеу өндірістерін дамыту қажеттілігіне ерекше назар аударады, ал басқа жұмыстар инвестициялардың, ішкі сұраныстың және мемлекеттік экономикалық саясаттың экономика құрылымының өзгеруіне әсерін қарастырады. Сонымен қатар, жекелеген шикізаттық емес салалардың динамикасы экономиканың нақты құрылымдық трансформациясын қаншалықты көрсететінін кешенді бағалау қажеттілігі сақталуда. Осыған байланысты ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, құрылыс, сауда, байланыс, көлік және қойма сияқты секторлардағы өзгерістерді қарастыру, сондай-ақ олардың экономикалық өсуді қалыптастырудағы рөлін анықтау ерекше қызығушылық тудырады.

Ғылыми әдебиеттерде «экономиканың салалық дамуы» деген түсініктер бар [7]. Қаншалықты экономика салалары құрылымдық жағынан өзара байланысты болғандықтан, «экономиканың салалық құрылымын дамыту» ұғымы қисынды және синонимды түсінік болып табылады [8]. Қалай болғанда да, бұл ұғымдардың мазмұнын анықтау мүмкін емес. Дегенмен, олар саланың, салалық құрылымның, экономикалық өсу мен дамудың жалпыға белгілі экономикалық тұжырымдамаларымен қисынды түрде байланысты. Салалық

құрылымның дамуы мен экономиканың салалық дамуының айырмашылығы неде, ол қалай жүреді және оны қалай реттеуге болады. Қазіргі ғылыми әдебиеттерде мазмұны жағынан ұқсас экономика салаларының әртүрлі анықтамалары бар. Мысалы, Б.А.Райзбергтің заманауи экономикалық сөздігінде «сала – бұл өндірілетін өнімнің, технологияның және қанағаттандырылатын қажеттіліктердің қауымдастығына ие кәсіпорындар мен өндірістердің жиынтығы» деп түсіндіріледі. Салалардың экономикалық жүйелері салалық экономикалық жүйені құрайды. Қалай болғанда да, олардың «экономиканы салаларға бөлуді» білдіретін өзіндік құрылымы бар немесе кәсіпорындар мен шаруашылық қызметті сапалы біртекті кәсіпорындар бойынша бөлу деп түсіндіреді [9].

Зерттеудің тұжырымдамалық аппаратын нақтылау үшін ақпараттық-анықтамалық интернет-ресурстарды да пайдаландық. Сонымен, Will Kenton, экономика және инвестициялар мәселелері бойынша Investopedia материалдарының авторы, салаларды ұқсас экономикалық қызмет түрлерімен біріктірілген компаниялар тобы ретінде қарастырады. Мұндай жіктеу шикізатты өндіруге, оны өңдеуге және қызмет көрсетуге байланысты қызметті ажыратуға мүмкіндік береді [10]. Өз кезегінде, салалық даму саясатына арналған number Analytics материалында салалық шаралар экономикалық өсуді ынталандыру және жекелеген секторлардың нақты мәселелерін шешу құралы ретінде қарастырылады [11].

Осылайша, салалық құрылымды зерттеу кезінде жекелеген салалардың динамикасын ғана емес, сонымен қатар олардың ЖІӨ-дегі үлес салмағының өзгеруін, секторлар арасындағы байланысты және мемлекеттік саясаттың әртараптандыру процестеріне әсерін ескеру қажет. Бұл Қазақстан экономикасының құрылымдық өзгерістерін талдау және оның одан әрі даму бағыттарын бағалау үшін әдіснамалық негіз қалыптастыруға мүмкіндік береді. Салардың дамуы маңызды, өйткені ол әртүрлі салалардың құн тізбегі бойынша экономикалық байланыстар арқылы тікелей және жанама түрде экономиканың өсуі мен дамуын ынталандырады. Екінші салалар ең жақсы өндіріс әдістері мен барынша ұзақ, күрделі құн тізбегінің дамуына әкелетін қосымша құнды арттырады [12].

Экономиканың құрылымдық трансформациясы, жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) салалық құрылымының өзгеруі және өндірісті әртараптандыру мәселелері экономикалық дамудың заманауи зерттеулерінде маңызды орын алады. Халықаралық ғылыми әдебиеттерде құрылымдық өзгерістер жекелеген салалар арасындағы үлестерді қайта бөлу ретінде ғана емес, сонымен қатар өнімділікті, экономиканың мамандануын және елдің халықаралық еңбек бөлінісіне қатысу сипатын өзгерту процесі ретінде қарастырылады. Атап айтқанда, McMillan, Rodrik және Verduzco-Gallo құрылымдық өзгерістер мен еңбек өнімділігінің өсуі арасындағы байланысты зерттейді. Авторлар еңбек және басқа өндірістік ресурстарды әртүрлі өнімділік деңгейлері бар салалар арасында қайта бөлу экономикалық өсу қарқынына айтарлықтай әсер етуі мүмкін екенін көрсетеді. Нәтижелер құрылымдық трансформация әрдайым тиімділіктің жоғарылауымен қатар жүрмейтінін көрсетеді: оның нәтижелері ресурстарды салааралық қайта бөлу бағытына байланысты [13].

Қазақстанға қатысты Abdulla салалық құрылымның, табиғи ресурстардың, адами капиталдың және физикалық инфрақұрылымның өңірлердің экономикалық дамуындағы айырмашылықтарға әсерін талдайды. Зерттеу нәтижелері экономиканың салалық құрамының кірістер мен экономикалық жақындасу процестеріндегі аймақтық айырмашылықтарды қалыптастырудағы маңызды рөлін көрсетеді. Бұл зерттеу экономиканың құрылымдық сипаттамаларын Қазақстанның экономикалық дамуының біртектілігін анықтайтын факторлардың бірі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [14].

Қазақстан экономикасын әртараптандыру мәселелері сыртқы экономикалық байланыстар мен жаһандық өндірістік тізбектер призмасы арқылы да қарастырылады. DeRemer, Subramanian және Yergabulova жаһандық құн тізбегіне қатысатын салаларды дамытудағы мемлекет пен Мемлекеттік кәсіпорындардың рөлін зерттейді. Авторлар мемлекеттік саясат жекелеген өндірістерді жаңғыртуға және экономикалық

мамандандыруды кеңейтуге ықпал етуі мүмкін екенін көрсетеді, бірақ оның нәтижелері мемлекеттің қатысу ерекшеліктеріне және салааралық байланыстардың сипатына байланысты. Жұмыста жекелеген салалардың дамуын ғана емес, сонымен қатар олардың халықаралық өндірістік және сауда байланыстарына қосылуын ескеру қажеттілігі көрсетілген [15].

Bibi мұнай кірістері мен тікелей шетелдік инвестициялардың Қазақстанның төлем балансының динамикасына әсерін қарастырады. Зерттеу шетелдік инвестициялардың өндіруші қызметке шоғырлануына және онымен байланысты әртараптандыру шектеулеріне назар аударады. Бұл тәсіл экономикалық өсудің тұрақтылығын бағалау үшін маңызды, өйткені капитал ағынының ұлғаюы салалардың біркелкі дамуына және әртараптандырылған өндірістік құрылымның қалыптасуына кепілдік бермейді [16].

Аталған зерттеулердің құрылымдық өзгерістерді, өңірлік біртектілікті және ресурстық тәуелділікті зерттеуге қосқан елеулі үлесіне қарамастан, бірнеше жыл қатарынан салыстырмалы статистикалық деректер негізінде Қазақстан экономикасының салалық құрылымының серпінін кешенді талдау қажеттілігі сақталып отыр. ЖІӨ-дегі негізгі салалардың үлестерінің өзгеруін және олардың өсу қарқынын бірлесіп бағалау, бұл құрылымдық өзгерістердің бағыттарын анықтауға және байқалған өзгерістердің экономикалық әртараптандыру мақсаттарына қаншалықты сәйкес келетінін анықтауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты осы зерттеу экономиканың негізгі секторларының серпінін және олардың ЖІӨ қалыптастыруға қосқан үлесінің өзгеруін ескере отырып, 2021-2025 жылдары Қазақстанның салалық құрылымының дамуын талдауға бағытталған.

Тақырыптың өзектілігі 2021-2024 жылдардағы геосаяси күйзелістер, инфляциялық қысым және пандемиядан кейінгі трансформация жағдайында Қазақстан экономикасының орнықтылығын бағалау қажеттілігіне байланысты. Осы маңызды кезеңде шикізатқа әлемдік бағаның құбылмалылығы елдің көмірсутегіне тәуелділігін жеделдетіп төмендетуді талап етеді. ЖІӨ құрылымындағы нақты өзгерістерді бақылау және нақты математикалық өлшеу жүргізіліп жатқан реформалардың тиімділігін бағалау және мемлекеттің экономикалық саясатын түзету үшін қажет. Қарастырылып отырған мәселенің маңыздылығы ең жоғары мемлекеттік деңгейде атап өтіледі. ҚР Президенті Қ. Қ. Тоқаев экономиканы әртараптандыру және шикізат пен мұнайға тәуелділіктен біртіндеп кету қажеттілігіне ерекше назар аударып, осы міндеттің стратегиялық өзектілігін атап өтті [17].

Осы мақсатқа жету үшін елде терең құрылымдық реформалар жүргізу, адами капиталды дамыту, тікелей шетелдік инвестицияларды ынталандыру және кәсіпкерлікті қолдау бойынша кешенді шаралар іске асырылуда. Алайда, жоғары мемлекеттік маңыздылығына және макроэкономикалық даму саласындағы іргелі еңбектердің болуына қарамастан, отандық және шетелдік авторлардың қолданыстағы зерттеулерінде белгілі бір ғылыми олқылықтар сақталады. Біріншіден, жұмыстардың көпшілігі мамандандырылған құрылымдық индекстерді қолданбай ЖІӨ-нің ресми статистикасын фиксациялаумен шектелетін дескриптивті (сипаттама) сипатқа ие. Екіншіден, авторлар 2021-2024 жылдар кезеңінде пандемиядан кейінгі күйзелістер мен геосаяси тұрақсыздықтың әсерінен экономиканың қысқа мерзімді трансформациясының ерекшелігін елемей, ұзақ мерзімді тарихи трендтерді жиі талдайды.

Соңғы төрт жылдағы Қазақстанның ЖІӨ құрылымындағы өзгерістердің сапалық векторының жеткіліксіз зерттелуі және әлсіз математикалық верификациясы осы зерттеуді жүргізу қажеттігін дәйекті түрде дәлелдеді. Елде нақты сапалық өзгерістер болып жатқанын немесе экономика инертті болып қала беретінін және мемлекеттік әртараптандыру бағдарламаларына қайшы келетін жекелеген салалардың айналасында шоғырланғанын көрсете алатын дәл эконометрикалық құралдар қажет.

Осыған байланысты, зерттеудің мақсаты Ұлттық экономиканы дамытудың нақты сапалық векторын анықтау үшін Гатев пен Херфиндаль-Хиршмань индекстерін есептеу негізінде 2021-2024 жылдар кезеңінде Қазақстан Республикасының ЖІӨ-нің салалық

құрылымының трансформация динамикасын және шоғырлану деңгейін сандық бағалау болып табылады.

Салалық даму экономиканы әртараптандыруға, инвестициялар тартуға және бәсекеге қабілеттілікті арттыруға ықпал ете отырып, Қазақстанның экономикалық өсуінде шешуші рөл атқарады. Ауыл шаруашылығы, өңдеу өнеркәсібі, құрылыс және тау-кен өнеркәсібі сияқты әртүрлі секторлардың дамуы тұрақты экономикалық өсуге және шикізат секторына тәуелділіктің төмендеуіне ықпал етеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің ақпараттық базасын Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар Агенттігінің Ұлттық Статистика Бюросының 2021-2024 жылдардағы ресми статистикалық деректері құрады. Зерттеудің негізгі көрсеткіштері болып экономикалық қызмет түрлері бойынша ЖІӨ көлемі мен олардың жалпы ішкі өнім құрылымындағы үлес салмағы табылады. Ресми статистика Ұлттық шоттар жүйесінің динамикалық кестелерінде, соның ішінде ЖІӨ-ді өндіріс әдісімен және ЖІӨ құрылымымен ұсынылған.

Зерттеу бірнеше дәйекті кезеңдерде жүргізілді. Бірінші кезеңде 2021-2024 жылдардағы экономикалық қызметтің негізгі түрлері бойынша деректер базасы қалыптастырылып, осы алынған статистикалық деректер негізінде экономикалық қызметтің әрбір түрі бойынша ЖІӨ көлемі және олардың ЖІӨ-нің жалпы көлеміндегі үлесі айқындалды. Екінші кезеңде ЖІӨ құрылымындағы экономикалық қызметтің әрбір түрінің үлес салмағы тиісті экономикалық қызмет түрі (экономиканың салалары) бойынша ЖІӨ көлемінің пайызбен көрсетілген ЖІӨ-нің жалпы көлемімен арақатынасы арқылы анықталды. Үшінші кезеңде зерттелетін кезеңдегі экономикалық қызметтің жекелеген түрлерінің құрылымдық рөлінің өзгеруі бағаланды. Бұл үшін олардың 2021 және 2024 жылдардағы үлес салмағы салыстырылды. Алынған шама ЖІӨ құрылымындағы экономикалық қызметтің тиісті түрінің үлес салмағының пайыздық өзгеруін көрсетеді. Төртінші кезеңде 2021-2024 жылдардағы экономикалық қызметтің әр түрінің көлемінің динамикасы есептелді. Ол үшін 2021 және 2024 жылдардағы мәндерін салыстыру арқылы зерттелетін кезеңдегі экономикалық қызметтің тиісті түрінің көлемінің пайыздық өзгерісі анықталды. Бесінші кезеңде алынған нәтижелерді салыстыру жүргізілді.

Бесінші кезеңде алынған нәтижелерді салыстыру жүргізілді. ЖІӨ құрылымындағы экономикалық қызметтің әр түрінің үлес салмағының өзгеруі оның зерттелетін кезеңдегі көлемінің өзгеруімен салыстырылды. Бұл экономикалық қызметтің тиісті түрінің көлемінің ұлғаюы оның ЖІӨ құрылымындағы үлесінің өсуімен қатар жүрді ме, әлде көлемнің ұлғаюына қарамастан оның құрылымдық үлесі төмендеді ме, соны анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің әдіснамалық базасын тереңдету және анықталған тенденцияларды математикалық растау үшін алгоритм алтыншы және жетінші кезеңдермен толықтырылды. Алтыншы кезеңде Гатевтың құрылымдық ығысу (жылжу) индексін қолдана отырып, макроқұрылымның өзгеру қарқындылығы мен жылдамдығын бағалау жүзеге асырылды. Бұл әдіс экономикада нақты сапалық өзгерістер болып жатқанын немесе оның құрылымы инертті болып қалатынын математикалық түрде дәлелдеуге мүмкіндік береді. Есептеу келесі формула бойынша жүргізілді:

$$\text{Гатев индексі} = \sqrt{\left(\sum \left(d_{i1}-d_{i0}\right)^2 / \left(\sum d_{i1}^2 + \sum d_{i0}^2\right)\right)} \quad (1)$$

Мұндағы d_{i1} және d_{i0} сәйкесінше ағымдағы және базистік (2021ж) кезеңдердегі талданатын салалардың жалпы көлеміндегі і-ші саланың үлесі, кезеңдердегі талданатын секторлардың жалпы көлеміндегі і-ші саланың үлесі; ∑-қосынды белгісі. Индекстің мәні 0-ден (абсолютті тұрақтылық) 1-ге дейін (құрылымның толық өзгеруі).

Жетінші кезеңде Ұлттық экономиканың моноқұрылымдылық немесе әртараптандыру деңгейін бағалауға мүмкіндік беретін ЖІӨ-нің салалық құрылымы үшін Герфиндаль-Хиршман шоғырлану индексі (HHI) төмендегі формула бойынша есептелді:

$$HHI=\sum(d)^2 \quad (2)$$

HHI көрсеткішінің өсуі экономиканың жекелеген салалар төңірегіндегі шоғырлануының күшеюін көрсетеді, ал оның төмендеуі әртараптандыру процестерін көрсетеді.

Осылайша, зерттеу алгоритмі статистикалық базаны дәйекті қалыптастыруды, экономикалық қызмет түрлері бойынша ЖІӨ көлемін анықтауды, олардың ЖІӨ құрылымындағы үлес салмағын есептеуді, құрылымдық үлестердің өзгеруін бағалауды, сондай-ақ салалық құрылымдардың ығысу (жылжу) қарқындылығы мен шоғырлану деңгейін математикалық модельдеуді қамтыды. Бұл тәсіл 2021-2024 жылдары Қазақстан экономикасы құрылымындағы негізгі өзгерістерді анықтауға және верификациялауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Соңғы жылдары Қазақстан әкімшілік кедергілерді азайтуға, іскерлік ахуалды жақсартуға және негізгі салаларға капитал тартуға бағытталған экономика саласында ауқымды реформалар жүргізді. Стратегиялық секторлардың дамуын ынталандыру үшін арнайы экономикалық аймақтар, индустриялық парктер және инвестициялық преференциялар құрылды.

Бүгінгі таңда экономикалық өсудің негізгі бағыттарына агроөнеркәсіптік кешен, өңдеу өнеркәсібі, тау-кен металлургия секторы, машина жасау, химия өнеркәсібі, цифрлық технологиялар және жаңартылатын энергетика кіреді. Бұл салалар тұрақты өсуді көрсетеді және шетелдік және жергілікті инвесторлар үшін жоғары әлеуетке ие.

Ұлттық статистика бюросының мәліметінше 2021-2025 жылдың наурыз аралығында ЖІӨ өсу қарқыны келесідей орын алған (1-сурет).

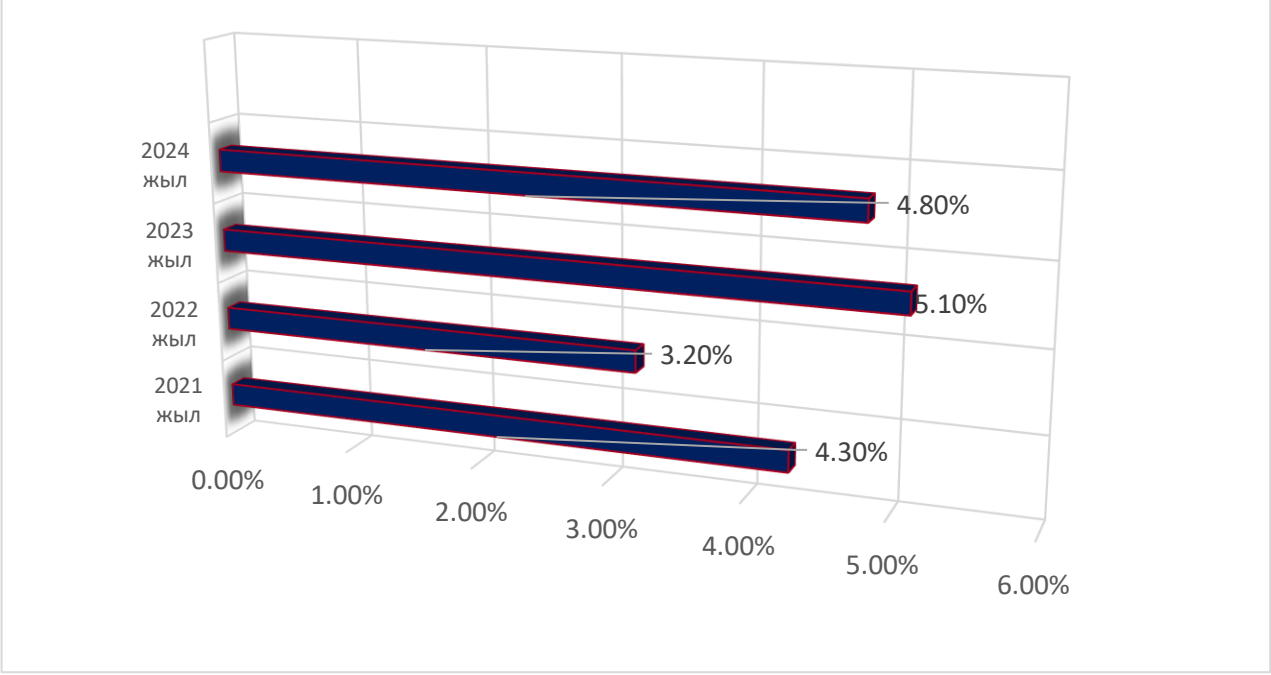

Сурет 1. 2021-2024жж аралығындағы ҚР ЖІӨ өсу қарқыны, %

Ескерту: [18] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

2021-2024 жылдар кезеңіндегі Қазақстан Республикасының ЖІӨ өсу қарқынының серпінін талдау макроэкономикалық дамудың толқын тәрізді траекториясын көрсетеді. 2021 жылы нақты ЖІӨ-нің өсу қарқыны 4,30% құрады, бұл «төмен база» әсерінен және пандемиялық дағдарыстан кейінгі қалпына келтіру процестерінен туындады. Алайда, 2022 жылы ауқымды геосаяси күйзелістердің, дәстүрлі көлік-логистикалық тізбектердің үзілуінің және инфляциялық қысымның күшеюінің әсерінен талданатын кезеңде өсу қарқыны ең төменгі мәнге 3,20% - ға дейін баяулады.

2023 жылы Ұлттық экономика сыртқы сын-қатерлерге бейімделуді көрсетті, өсудің ең жоғары мәні 5,10% деңгейінде болды, ол 2024 жылы бұл көрсеткіш түзетіліп, тұрақты 4,80% деңгейінде қалыптасты.

Маңызды ғылыми нақтылау: ЖІӨ-нің жалпы көлемінің оң динамикасы (жылына орта есеппен 4% - дан жоғары) бір қарағанда макроэкономикалық тұрақтылықтың бар екендігін көрсеткендей болды. Алайда, құрылымдық талдау әдістемесінің қатаң талаптарына сәйкес, ЖІӨ-нің жиынтық өсуі ішкі теңгерімсіздіктерді жасыруы мүмкін. Бұл өсу қарқынының нақты қандай факторлардың, яғни өндірістің сапалы дамуының ба, немесе қызмет көрсету саласының экстенсивті кеңеюінің есебінен бе – қамтамасыз етіліп отырғанын түсіну үшін жалпы көлемді қарастырудан ЖІӨ құрылымын егжей-тегжейлі талдауға көшу қажет.

Дәл осы макроэкономикалық динамика (1-сурет) Гатев пен Херфиндаль-Хиршманның арнайы индекстерін қолдана отырып, біздің әрі қарайғы тереңдетілген зерттеулерімізді жүргізуге түрткі болды, олардың нәтижелері төменде көрсетілген.

Соңғы жылдардағы ЖІӨ-нің құрамында мұнайлық емес салалардан басқада өнеркәсіп, өңдеуші өнеркәсіп, тау-кен саласы, көлік және құрылыс, байланыс, ауыл шаруашылығы және сауда сияқты салаларда маңызды роль атқарады (2-сурет).

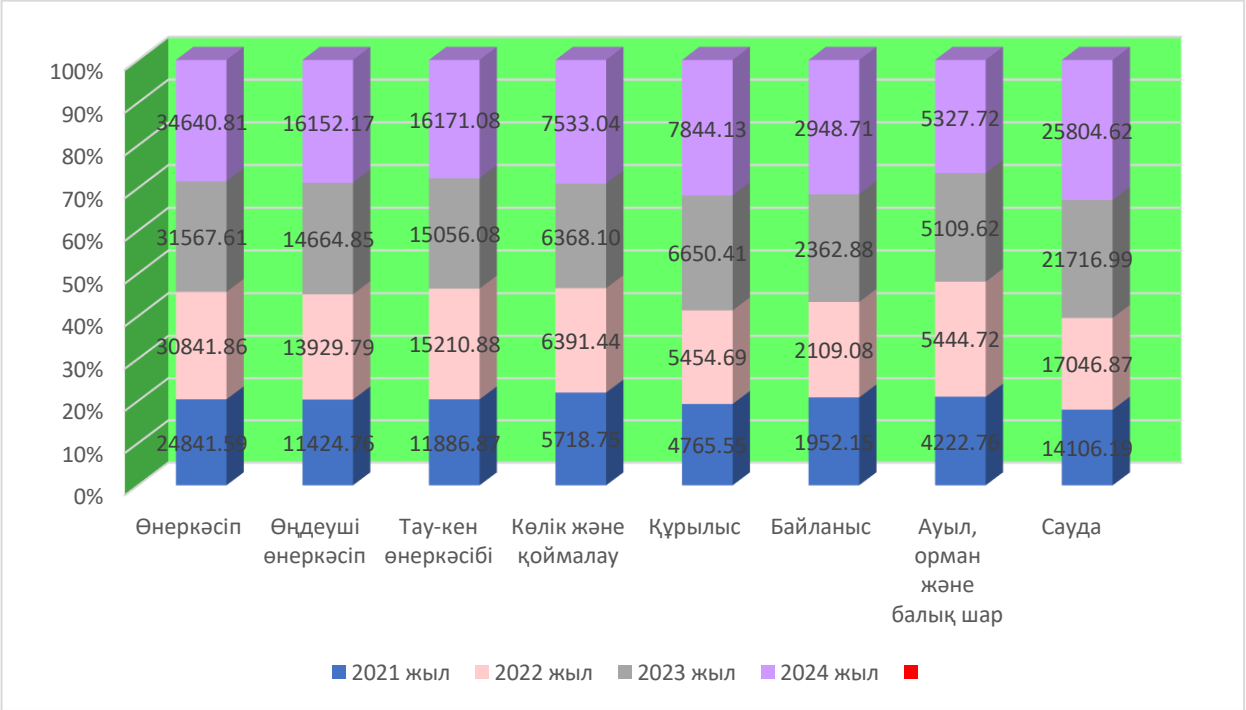

Сурет 2. 2021-2024жж аралығындағы ЖІӨ-нің негізгі салалар бойынша бөлінісі, млрд теңге

Ескерту [18. - 20] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

Кесте 1 - Қазақстан Республикасы ЖІӨ-нің салалық құрылымының серпіні мен құрылымдық индекстері (2021-2024 жж.)

Сала/Көрсеткіш	2021жыл	2022жыл	2023жыл	2024жыл
Өңдеуші өнеркәсіп	13,60%	13,40%	12,30%	12,00%
Тау-кен өнеркәсібі	14,10%	14,50%	12,60%	11,90%
Ауыл, орман және балық шаруашылығы	5,10%	5,20%	4,30%	3,90%
Құрылыс	5,80%	5,30%	5,60%	5,80%
Көлік және қоймалау	6,80%	6,20%	5,20%	5,60%
Сауда	16,80%	16,40%	18,20%	19,10%
Ақпарат және байланыс	2,30%	2,10%	2,00%	2,20%
Басқа салалар (қызметтер және т.б.)	35,50%	36,90%	39,80%	39,50%
ЖІӨ қосындысы	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
Гатевтің құрылымдық ығысу (жылжу) индексі	-	0,0268	0,0799	0,0854
Херфиндаль-Хиршман индексі	0,2037	0,2118	0,2306	0,2296
Ескерту: [18. - 22] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған				

Макроқұрылымдық өзгерістерді тереңірек бағалау үшін іріленген салалардың ішкі талдауынан барлық Ұлттық экономика деңгейіндегі ЖІӨ-нің толық салалық құрылымына көшу қажет. Төменде 2021–2024 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасы ЖІӨ-нің нақты салалық құрылымының серпіні көрсетілген (3-сурет).

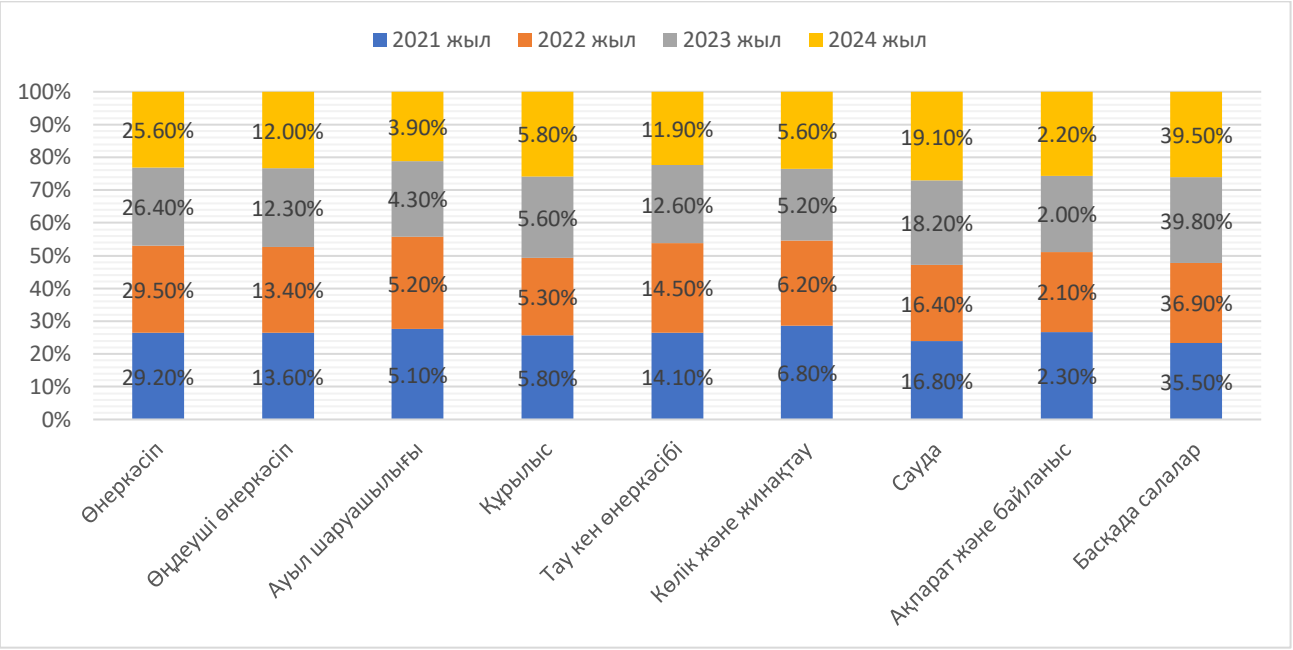

Сурет 3. Негізгі салалардың құрылымдық динамикасы,%-бен

Ескерту: [18. - 23] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

1-кестенің нақтыланған есептік деректері және 3-суреттің динамикасы 2021-2024 жылдар кезеңіндегі Қазақстан Республикасының экономикасындағы құрылымдық өзгерістердің сипаты мен бағыты туралы бірыңғай, дәйекті және математикалық негізделген қорытынды тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Гатевтің есептелген құрылымдық ығысулар индексі талданған кезеңде біртіндеп өсу тенденциясын көрсетті, бұл көрсеткіш 2022 жылғы 0,0268-ден 2024 жылы 0,0854-ке дейін өсті (2021 базалық жылға қатысты). Құрылымдық өзгерістердің академиялық классификациясына сәйкес 0,0-ден 0,1-ге дейінгі диапазондағы индекс мәндері құрылымдық ығысулардың төмен қарқындылығын көрсетеді. Осылайша, Қазақстанның салалық макроқұрылымы әлі де өзгерістердің инертті фазасында екендігі математикалық дәлелденді. Бұл Ұлттық экономиканың архитектоникасы ауқымды сыртқы геосаяси және макроэкономикалық күйзелістерге қарамастан, ішкі құрылымдық өзгерістерге баяу бейімделетінін көрсетеді.

Сонымен қатар, Херфиндаль-Хиршман шоғырлану индексінің (HHI) динамикасы 2021 жылы 0,2037-ден 2024 жылы 0,2296-ға дейін өсті. Индекстің бұл тренді экономиканың нақты секторларындағы шоғырлану деңгейінің күшеюін және нәтижесінде нақты әртараптандыру процестерінің баяулауын ғылыми негіздейді.

Салалық талдау осы құрылымдық инерция мен шоғырланудың себептерін былайша түсіндіреді: құрылымдық өзгерістердің негізгі драйвері (қозғаушы күші) жоғары технологиялық өндіріс немесе өңдеу секторы емес, бөлу және қызмет көрсету салалары болып табылады. ЖІӨ құрылымындағы сауда үлесі айтарлықтай өсті, 2021 жылғы 16,80% - дан 2024 жылы 19,10% - ға дейін өсті (+2,3%). Керісінше, экономиканың индустриалды өзегі болып саналатын өңдеу өнеркәсібі (13,60% - дан 12,00% - ға дейін төмендеу) және тау-кен секторы (14,10% - дан 11,90% - ға дейін төмендеу) іс жүзінде бір мезгілде төмендеу тенденциясын көрсетеді. Ресурстар мен капиталдың нақты өндірістік сектордан сауда-сервистік салаларға ауысуы отандық бизнестің ұзақ мерзімді және жоғары тәуекелді капиталды көп қажет ететін өндірістерден қаражат айналымы жылдам сауда саласын артық көретінін айқындайды.

Нәтижелерді талқылау. Алынған эмпирикалық нәтижелер елімізде іске асырылып жатқан индустрияландыру және экономиканы әртараптандыру жөніндегі мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігін сыни бағалауға мүмкіндік береді. Өңдеуші өнеркәсіптің үлес салмағын 13,60% - дан 12,00% - ға дейін қысқаруы қолданыстағы институционалдық тетіктер мен мемлекеттік қолдау шаралары әлі де отандық өндірістің тұрақты озыңқы өсуін қамтамасыз ете алмайтынын айқын дәлелдейді. . Капитал мен ресурстардың нақты саладан сауда-қызмет көрсету салаларына қарай ығысуы отандық бизнестің жоғары инвестициялық тәуекелдері бар және ұзақ өтелу мерзімі бар капиталды көп қажет ететін өндіріске қарағанда қаражат айналымы жылдам (сауда) саласын артық көретінін дәлелдейді. Осы макроэкономикалық теңгерімсіздікті сақтау ұлттық экономиканың ұзақ мерзімді тұрақтылығы үшін стратегиялық тәуекелдер туғызады және оның импортты алмастыру әлеуетін төмендетеді.

Қорытынды

2021-2024 жылдар кезеңіндегі Қазақстан Республикасының Жалпы ішкі өнімінің салалық құрылымдарының дамуының құрылымдық-динамикалық сипаттамаларын зерттеу және салалық ерекшеліктерді терең талдаудың нәтижесі келесі түйінді тұжырымдарды жасауға мүмкіндік берді:

1) Гатевтің құрылымдық ығысу индексін есептеу негізінде (ол 2022 жылы 0,0268-ден 2024 жылы 0,0854-ке дейін өст) елдің макроқұрылымы төмен, инертті өзгерістер кезеңінде екендігі математикалық түрде дәлелденді. Бұл зерттелген кезеңдегі ауқымды сыртқы күйзелістерге экономиканың ішкі архитектоникасының (құрылымының) жоғары деңгейдегі қатаңдығын мен әлсіз бейімделуін көрсетеді. Экономикалық өсудің осындай үлгісі көбінесе циклдық сипатқа ие, бұл өз кезегінде экономиканың қызып кету қаупін тудырады. Бюджет шығыстарының ұлғаюы инфляциялық қысымды күшейтеді және жеке салалардағы өнімділікті арттыруға ынталандыруды азайтады.

2) Херфиндаль-Хиршман индексінің (HHI) 0,2037-ден 0,2296-ға дейін өсу серпіні экономиканың нақты шоғырлану үрдісін көрсетті. Бұл құрылымдық трансформацияның сипатын айқындайды: еліміздің индустриялық өзегі — өңдеу өнеркәсібі (13,60%-дан 12,00%-ға дейін) және тау-кен өндірісі саласы (14,10%-дан 11,90%-ға дейін) үлестерінің синхронды түрде қысқаруы орын алуда. Сонымен қатар, олардың босаған нарықтық тауашасын үлесі 19,10%-ға дейін өскен сауда-қызмет көрсету саласы басып озады. Осылайша, Қазақстанның құрылымдық трансформациясы индустриялық-өндірістік сипатта емес, айқын сауда-бөлу сипатына ие.

3) Салалық деңгейде құрылыс саласы (үлесі 5,80%) бюджет шығыстарын ұлғайту және ұлттық жобаларды іске асыру есебінен өсудің негізгі драйвері болып қала береді, алайда оның мемлекеттік инвестицияларға шамадан тыс тәуелділігі «қызып кету» әсерін тудырады. Көлік және қоймалау саласы (үлесі 5,60%) сауда белсенділігінің кеңею есебінен жоғары серпінді көрсетті, бұл ретте теміржол көлігі жүк тасымалдарының жалпы көлемінің 61% -н қамтамасыз етсе, ал автомобиль тасымалдарының көлемі 44,6% - ға өсті. Ауыл шаруашылығы (3,90%) және байланыс (2,20%) саласында мемлекеттік қолдаудың жоғары деңгейіне қарамастан, өнімділіктің негізгі көрсеткіштері әлі де тұрақсыз және құрылымдық жағынан шектеулі болып отыр. Жүргізілген талдау елдің ЖІӨ өсімінің 60% - дан астамы осы салалардың фискалдық ынталандыруға сүйене отырып, жоғарыда аталған салалардың экстенсивті дамуы есебінен қамтамасыз етілетінін көрсетеді.

Анықталған макроэкономикалық теңгерімсіздіктерді еңсеру және экономикалық өсудің сандық бағалауынан оның сапасы мен ұзақ мерзімді өндірістік әлеуетін арттыруға көшу үшін келесі шаралар ұсынылады:

– Салаларды мемлекеттік қолдау жүйесін құрылымдық әсер негізінде жетілдіру. Мемлекеттік ресурстарды бөлу кезінде саланың ЖІӨ қалыптастыруға тікелей қосқан үлесіне ғана емес, оның инвестициялық белсенділікке, еңбек өнімділігіне, аралас өндірісті дамытуға (мультипликативтік әсерін) және экспорттық әлеуетті қалыптастыруға әсерінде

ескеру қажет. Сондай ақ, бизнестің барлық субъектілері үшін сыйақы мөлшерлемелерін жаппай (фронтальды) субсидиялау тәжірибесінен бас тартып, қатаң қарсы міндеттемелер және селективті (таңдамалы) қолдауға көшу қажет. Мемлекеттік субсидиялар мен салықтық жеңілдіктер тек қана өнімділікті арттыру мен экспорттың өсуі жөніндегі нақты міндеттемелері бар, жоғары (3-ші және 4-ші) деңгейдегі қайта өңделген өнім шығаруға бағытталған өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындарына берілуі тиіс.

–Капиталдың салааралық ағынын ынталандыру: Алыпсатарлық және сауда капиталын нақты өндірістік салаларға қайта бағыттау мақсатында сауда қызметінен түсетін пайданы жаңа өңдеу қуаттарын (Greenfield-жобалар) құруға бағыттайтын отандық инвесторлар үшін салықтық преференцияларды (мысалы, алғашқы 3-5 жылдағы корпоративтік табыс салығын нөлге келтіру) енгізу ұсынылады.

–Сауда, көлік-логистика кешені және өндірістік сала арасындағы байланысты нығайту. Сауда мен көлік саласының жеделдетілген серпінін ЖІӨ өсуінің дербес көзі ретінде ғана емес, отандық өңдеу өнеркәсібінің өндірістік және экспорттық тізбектерінің тиімділігін арттыру тетігі ретінде қарастыру қажет. Салықтық ынталандыру тетіктері арқылы сауда капиталының өндірістік салаларға ағынын қамтамасыз ету орынды.

–Мемлекеттік шығыстардың құрылымдық қайтарымын арттыру: Құрылыс және инфрақұрылымдық салаларға мемлекеттік инвестициялар сұранысты қысқа мерзімді қолдауға емес, ұзақ мерзімді өндірістік активтерді қалыптастыруға, құрылыс материалдарының отандық базасын дамытуға және технологиялық жаңғыртуға көбірек бағытталуы тиіс. Бұл тәсіл құрылыс белсенділігін салааралық байланыстарды нығайту факторына айналдыруға мүмкіндік береді.

–Салалық саясаттың нәтижелілігін бағалау критерийлерін жетілдіру. Экономикалық өсімнің бюджеттік ынталандыруға және шикізат конъюнктурасына тәуелділігі жағдайында ЖІӨ өсуінің бір ғана көрсеткіші жеткіліксіз. Бағалаудың қосымша критерийлері ретінде салалық еңбек өнімділігінің өсу индексін, өндірістің ғылыми қамтылу деңгейін, сондай-ақ экспортталатын өнімнің экономикалық күрделілік индексін (Economic Complexity Index) енгізу қажет. Бұл индикаторлар іске асырылатын құрылымдық өзгерістердің тұрақтылығы мен сапасын объективті бағалауды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

–Өнеркәсіптік инфрақұрылымды дамыту және кластерлеу: индустриялық салалар үлесінің төмендеуін ескере отырып, арнайы экономикалық аймақтардың және индустриялық аймақтардың рөлін күшейтіп, оларды дайын инфрақұрылыммен «дайын күйінде (под ключ)» қамтамасыз ету қажет. Бұл бизнестің бастапқы күрделі шығындарын азайтуға, инвестициялық тәуекелдерді азайтуға және сауда саласымен салыстырғанда капиталды көп қажет ететін өңдеу салаларының инвестициялық тартымдылығын арттыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Ospanbayev Zh.A., Myrzakhmetova A.M., Celetti D. Structural changes in the economy through the prisim of macroeconomic indicators: On the example of the Republic of Kazakhstan. [Electronic resource] – URL: https://bbr.buketov.edu.kz/economy-vestnik/article/view/461 (accessed: 23.06.2025)

2 Аубакирова Г.М., Исатаева Ф.М. Новые подходы к построению диверсифицированный экономики: опыт Казахстана. [Электронный ресурс] –URL: https://ecfor.ru/wp-content/uploads/2021/11/postroenie-diversifitsirovannoj -ekonomiki-v-kazahstane.pdf (дата обрщаения: 23.06.2025)

3 Amirbek A., Makhanov K. Export Diversification in Kazakhstan: Structural Change of Exports from 1995 to 2015. [Electronic resource] –URL: https://bulpolit.enu.kz/index.php/main/article/view/321 (accessed: 23.06.2025)

4 Abdulla K. Regional convergence and structural transformation in a resource –dependent country. [Electronic resource]–URL: https://econpapers.repec.org/scripts/redir.pf?u=http%3A%2F%2Fwww.sciencedirect.com%2Fscience%2Farticle%2Fpii%2FS0954349X21001363;h=repec:eee:streco:v:59:y:2021:i:c:p:548-557 (accessed: 24.06.2025)

5 Alibekova G., Alzhanova F., Osmanov Z., & Omarov A. (2023). Regional specialization and diversification of industries in Kazakhstan. *Journal of Eastern European and Central Asian Research, Vol.10(5).* P.898–906. [Electronic resource] –URL:https://doi.org/10.15549/jeecar.v10i5.1096(accessed: 14.10.2026)

6 Ginting E., Horridge M., Kapsalyamova Z, Wijerathna D. Key Structural Reforms in Selected Sectors: Assessing their Impact on Economic Diversification. [Electronic resource] –URL: https://www.adb.org/publications/kazakhstan-economic-diversification (accessed: 25.06.2025)

7 Носачевская Е.А. О системных мерах по ускоренному отраслевому развитию отечественной экономики. «Бизнес. Образование. Право». -№3 (64). -2023. –С.87-92

8 Васечко Д.Ю. Развитие отраслевой структуры экономики в условиях глоболизации. [Электронный ресурс] - URL: http://sun.tsu.ru/mminfo/2012/000420004/ 000420004.pdf (дата обрщаения: 25.06.2025)

9 Райзберг Б.А. Современный экономический словарь. [Электронный ресурс] -URL: https://www.labirint.ru/books/680457/ (дата обращения: 25.06.2025)

10 What is an Economic Sector and How Do the 4 Main Types Work. [Electronic resource] – URL: https://www.investopedia.com/terms/s/sector.asp (accessed: 25.06.2025)

11 Sectoral Development Policies. Available at: -URL: https://www.numberanalytics.com/blog/ultimate-guide-sectoral-development-policies (accessed: 25.06.2025)

12 N.Trachter. Sectoral Development Multipliers. Available at: -URL: https://www.richmondfed.org/-/media/RichmondFedOrg/publications/research/working_papers/2024/wp24-02.pdf (accessed: 25.06.2025)

13 McMillan M., Rodrik D., & Verduzco-Gallo, I. (2014). Globalization, Structural Change, and Productivity Growth, with an Update on Africa. World Development. Vol. 63. P.11-32 Available at: -URL: https://www.sciencedirect.com/getaccess/pii/S0305750X13002246/purchase (accessed: 14.10.2026)

14 Abdulla K. (2021). Regional convergence and structural transformation in a resource –dependent country. Structural Change and Economic Dynamics. Vol. 59. P.548- Available at: -URL: https://www.sciencedirect.com/journal/structural-change-and-economic-dynamics/vol/59/suppl/C (accessed: 14.10.2026)

15 DeRemer D.R., Subramanian V., & Yergabulova A. (2025). A global value chain approach to economic diversification and resilience in resource-rich states: The case of Kazakhstan. Journal of International Business Police. Vol. 8. P.270-297

16 Bibi S. (2024). Oil revenues FDI and balance of payment: The case of Kazakhstan between the supercycle commodity boom and financial subordination. Recources Police. Vol. 90. P.1-11

17 Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтың «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан Халқына Жолдауы. [Электрондық ресурс] -URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses (қаралу уақыты 25.06.2025)

18 Қазақстан Республикасы Стратегиялық Жоспарлау және реформалау Агенттігі Ұлттық Статистика Бюросы. [Электрондық ресурс] -URL: https://stat.gov.kz/industries/economy/national-accounts/publications/304392/ (қаралу уақыты 28.06.2025)

АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ ОТРАСЛЕВЫХ СТРУКТУР КАЗАХСТАНА

Аннотация

Обеспечение устойчивого развития экономики Казахстана в условиях макроэкономической нестабильности и внешних шоков требует глубокого анализа отраслевых пропорций национального хозяйства. Целью настоящей статьи является количественная оценка динамики трансформации и уровня концентрации отраслевой структуры ВВП Республики Казахстан за период 2021–2024 гг. на основе математических методов, а также определение качественного вектора структурных изменений. В качестве методологической основы использован метод структурно-динамического анализа, в рамках которого рассчитаны индекс структурных сдвигов Гатева и индекс отраслевой концентрации Херфиндаля-Хиршмана (HHI). Информационно-эмпирическую базу работы составили официальные данные Бюро национальной статистики РК.

В результате авторских расчетов последовательный рост индекса Гатева (до 0,0854 в 2024 году) математически доказал, что макроструктура страны находится в фазе низких, инертных изменений и медленно адаптируется к внешним вызовам. Динамика индекса HHI (0,2296) выявила качественные дисбалансы диверсификации: основной структурный сдвиг произошел в пользу сектора торговли (рост до 19,10%) на фоне одновременного сжатия долей индустриального ядра — обрабатывающей (с 13,60% до 12,00%) и горнодобывающей промышленности (с 14,10% до 11,90%). Анализ показал, что более 60% роста ВВП опирается на экстенсивные факторы фискального стимулирования.

Практическая значимость исследования заключается в возможности использования сформулированных рекомендаций государственными органами при корректировке программ индустриально-инновационного развития, повышении селективности мер государственной поддержки и разработке механизмов налогового стимулирования перетока капитала в реальный сектор экономики

Ключевые слова: валовой внутренний продукт (ВВП), отраслевая структура, структурные сдвиги, индекс Гатева, индекс Херфиндаля-Хиршмана (HHI), диверсификация экономики, экономика Казахстана.

ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF INDUSTRY STRUCTURES IN KAZAKHSTAN

Abstract

Ensuring Kazakhstan's sustainable economic development amid macroeconomic instability and external shocks requires a thorough analysis of the national economy's sectoral proportions. This article quantitatively evaluates the transformation dynamics and concentration level of the Republic of Kazakhstan's GDP sectoral structure for 2021–2024 using mathematical methods, and determines the qualitative vector of structural change. The study used structural and dynamic analysis as the methodological framework, within which the Gatev structural shift index and the Herfindahl-Hirschman Index (HHI) of sectoral concentration were calculated. Official data from the Bureau of National Statistics of the RK formed the empirical basis of the work.

The author's calculations show consistent growth in the Gatev index (up to 0,0854 in 2024), mathematically proving that the country's macrostructure is in a phase of low, inert change and adapts slowly to external challenges. The dynamics of the HHI index (0,2296) revealed qualitative imbalances in diversification: the main structural shift occurred in favor of the trade sector (growth up to 19.10%) against the background of a simultaneous contraction in the shares of the industrial core — manufacturing (from 13.60% to 12.00%) and mining industries (from 14.10% to 11.90%). The analysis showed that more than 60% of GDP growth depends on extensive fiscal stimulus.

The study's practical significance lies in the possibility of using the formulated recommendations by state authorities to adjust industrial and innovation development programs, increase the selectivity of state support measures, and develop tax incentive mechanisms to attract capital into the real sector of the RK economy.

Keywords: gross domestic product (GDP), sectoral structure, structural shifts, Gatev index, Herfindahl-Hirschman Index (HHI), economic diversification, economy of Kazakhstan.

REFERENCES

1 Ospanbayev Zh.A., Myrzakhmetova A.M., Celetti D. Structural changes in the economy through the prisim of macroeconomic indicators: On the example of the Republic of Kazakhstan. Available at: -URL: https://bbr.buketov.edu.kz/economy-vestnik/article/view/461 [in English]. (accessed: 25.06.2025)

2 Aubakirova G.M., Isataeva F.M. Novye podhody k postroeniyu diversificirovannyj ekonomiki: opyt Kazahstana *[New approaches to building a diversified economy: the experience of Kazakhstan]*. Available at: –URL: https://ecfor.ru/wp-content/uploads/2021/11/postroenie-diversifitsirovannoj-ekonomiki-v-kazahstane.pdf [in Russian]. (accessed: 23.06.2025)

3 Amirbek A., Makhanov K. (2015) Export Diversification in Kazakhstan: Structural Change of Exports from 1995 to. Available at: –URL: https://bulpolit.enu.kz/index.php/main/article/view/321 [in English]. (accessed: 23.06.2025)

4 Abdulla K. Regional convergence and structural transformation in a resource –dependent country. Available at: –URL: https://econpapers.repec.org/scripts/redir.pf?u=http%3A%2F%2Fwww.sciencedirect.com%2Fscience%2Farticle%2Fpii%2FS0954349X21001363;h=repec:eee:streco:v:59:y:2021:i:c:p:548-557 [in English]. (accessed: 24.06.2025)

5 Alibekova G., Alzhanova F., Osmanov Z., & Omarov A. (2023). Regional specialization and diversification of industries in Kazakhstan. *Journal of Eastern European and Central Asian Research, Vol.10(5).* P.898–906. Available at: -URL:https://doi.org/10.15549/jeecar.v10i5.1096 [in English]. (accessed: 24.06.2025)

6 Ginting E., Horridge M., Kapsalyamova Z, Wijerathna D. Key Structural Reforms in Selected Sectors: Assessing their Impact on Economic Diversification. Available at: –URL: https://www.adb.org/publications/kazakhstan-economic-diversification [in English]. (accessed: 25.06.2025)

7 Nosachevskaya E.A. (2023) O Sistemnyh merah po uskorennomu otraslevomu razvitiyu otechestvennoj ekonomiki *[On systemic measures to accelerate the sectoral development of the domestic economy]*. «Biznes. Obrazovanie. Pravo». №3 (64). P.87-92. [in Russian].

8 Vasechko D.YU. Razvitie otraslevoj struktury ekonomiki v usloviyah globolizacii *[Development of the sectoral structure of the economy in the context of globalization]*. Available at: -URL: http://sun.tsu.ru/mminfo/2012/000420004/000420004.pdf [in Russian]. (accessed: 25.06.2025)

9 Rajzberg B.A. Sovremennyj ekonomicheskij slovar' *[Modern economic dictionary]*. Available at: -URL: https://www.labirint.ru/books/680457/ [in Russian]. (accessed: 25.06.2025)

10 What is an Economic Sector and How Do the 4 Main Types Work. Available at: -URL: https://www.investopedia.com/terms/s/sector.asp [in English]. (accessed: 25.06.2025)

11 Sectoral Development Policies. Available at: -URL: https://www.numberanalytics.com/blog/ultimate-guide-sectoral-development-policies [in English]. (accessed: 25.06.2025)

12 N.Trachter. Sectoral Development Multipliers. Available at: -URL: https://www.richmondfed.org/-/media/RichmondFedOrg/publications/research/working_papers/2024/wp24-02.pdf [in English]. (accessed: 25.06.2025)

13 McMillan M., Rodrik D., & Verduzco-Gallo I. (2014). Globalization, Structural Change, and Productivity Growth, with an Update on Africa. World Development. Vol. 63. P.11-32 Available at: -URL: https://www.sciencedirect.com/getaccess/pii/S0305750X13002246/purchase [in English]. (accessed: 14.10.2026)

14 Abdulla K. (2021). Regional convergence and structural transformation in a resource –dependent country. Structural Change and Economic Dynamics**.** Vol. 59. P.548 Available at: -URL: https://www.sciencedirect.com/journal/structural-change-and-economic-dynamics/vol/59/suppl/C [in English]. (accessed: 14.10.2026)

15 DeRemer D.R., Subramanian V., & Yergabulova A. (2025). A global value chain approach to economic diversification and resilience in resource-rich states: The case of Kazakhstan. Journal of International Business Police. Vol. 8. P.270-297 [in English]

16 Bibi S. (2024). Oil revenues, FDI and balance of payment: The case of Kazakhstan between the supercycle commodity boom and financial subordination. Recources Police. Vol. 90. P.1-11 [in English]

17 Memleket basşysy Q.K.Toqaevtyñ «Ädılettı Qazaqstan: zañ men tärtıp, ekonomikalyq ösım, qoğamdyq optimizm» atty Qazaqstan Halqyna Joldauy *[Address of the head of state K. K. Tokayev to the people of Kazakhstan "fair Kazakhstan: law and order, economic growth, public optimism"]*. Available at: -URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses [in Kazakh]. (accessed: 25.06.2025)

18 Qazaqstan Respublikasy Strategialyq Josparlau jäne reformalau Agenttıgı Ūlttyq Statistika Bürosy *[Bureau of National Statistics of the agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and reform]*. Available at: -URL: https://stat.gov.kz/industries/economy/national-accounts/publications/304392/ [in Kazakh]. (accessed: 28.06.2025)

Information about authors:

Alfiya Baktiyarova - **corresponding author,** master of Economics, Senior lecturer of the Economics educational program, Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: alfiya.baktiyarova@narxoz.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5170-9536?lang=ru

Gayni Ussembayeva- master of Economics, Senior lecturer at the Department of «Management and Business», Kenzhegali Sagadiev University of International Business, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: Ussembayeva.g@uib.kz

ORCID: https://orcid.org/orcid-search/search?searchQuery=0000-0001-8771-6930

Balgyn Kaliyaskarova - master of Economics, Senior lecturer of the Economics educational program, Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: kaliyaskarova.balgyn@narxoz.kz

ORCID: https://orcid.org/orcid-search/search?searchQuery=0000-0003-4745-9495

Kuanysh Beldibayeva- master of Economics, Senior lecturer of the Economics educational program, Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: kuanysh.beldibaeva@narxoz.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7042-3784

Информация об авторах:

Альфия Бактиярова - **основной автор,** магистр экономических наук, старший преподаватель образовательной программы «Экономика», Университет Нархоз, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: alfiya.baktiyarova@narxoz.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5170-9536?lang=ru

Гайни Усембаева- магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры «Менеджмент и бизнес», Университет международного бизнеса имени Кенжегали Сагадиева

E-mail: Ussembayeva.g@uib.kz

ORCID: https://orcid.org/orcid-search/search?searchQuery=0000-0001-8771-6930

Балгын Калияскарова - магистр экономических наук, старший преподаватель образовательной программы «Экономика», Университет Нархоз, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: kaliyaskarova.balgyn@narxoz.kz

ORCID: https://orcid.org/orcid-search/search?searchQuery=0000-0003-4745-9495

Куаныш Бельдибаева - магистр экономических наук, старший преподаватель образовательной программы «Экономика», Университет Нархоз, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: kuanysh.beldibaeva@narxoz.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7042-3784

Авторлар туралы ақпарат:

Альфия Бақтиярова - **негізгі автор,** экономика ғылымдарының магистрі, «Экономика» білім беру бағдарламасының аға оқытушысы, Нархоз университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: alfiya.baktiyarova@narxoz.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5170-9536?lang=ru

Ғайни Үсембаева- экономика ғылымдарының магистрі, «Менеджмент және бизнес» кафедрасының аға оқытушы К.Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: Ussembayeva.g@uib.kz
ORCID: https://orcid.org/orcid-search/search?searchQuery=0000-0001-8771-6930
Балғын Калиясқарова - экономика ғылымдарының магистрі, «Экономика» білім беру бағдарламасының аға оқытушысы, Нархоз университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: kaliyaskarova.balgyn@narxoz.kz
ORCID: https://orcid.org/orcid-search/search?searchQuery=0000-0003-4745-9495
Қуаныш Бельдібаева - экономика ғылымдарының магистрі, «Экономика» білім беру бағдарламасының аға оқытушысы, Нархоз университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: kuanysh.beldibaeva@narxoz.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7042-3784

ISRTI 10.15.61.91 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.31**
UDC 342.228:342.4(5-191.2+479)

Issayeva M.[1]* , Mammadov N. E.[2]

[1]International Vision University,
Gostivar, 1230, Republic of North Macedonia
[2]ANAS, Institute of Oriental Studies named after acad. Z.M. Bunyadov
Baku, AZ 1000, Republic of Azerbaijan
*e-mail: meiramkul.issayeva@vision.edu.mk

LEGAL BASIS FOR THE USE OF THE STATE FLAG IN THE TURKIC-SPEAKING REPUBLICS OF CENTRAL ASIA AND THE CAUCASUS: A COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract

The state flag is a principal symbol of statehood and represents sovereignty, independence, and national identity. Its legal status and rules of use determine where, by whom and under what conditions the flag may be displayed, while also establishing duties of respect and legal protection. This study comparatively examines the legal basis for using the state flag in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Azerbaijan. The research analyses constitutional provisions, special legislation, and implementing rules on the official, public, and private use of state flags, along with the statutory description of the flag, protocol requirements for its display, duties of respect, and the commemorative dates associated with it. The study employs comparative-legal, formal-legal, historical-legal, and systematic methods. The analysis shows that the countries share a common constitutional approach: the state flag is recognized as a principal state symbol, its description is fixed in binding legal form, and special legislation adopted in the first years of independence, and subsequently amended, regulates its use. At the same time, differences exist in the scope of permitted private use, placement and proportion requirements, the degree of detail of implementing rules and the architecture of legal responsibility. Including Azerbaijan broadens the comparison beyond Central Asia and allows identification of common Turkic legal-cultural patterns, as well as country-specific approaches to the protection and public use of state symbols.

Keywords: state flag, constitutional law, state symbols, Turkic-speaking republics, Central Asia, Azerbaijan, national identity.

Introduction

The state flag occupies a special place among the symbols through which a state expresses sovereignty, independence, and continuity of statehood. Flags also serve a social function by connecting citizens through shared historical experiences, political institutions, and cultural values. Consequently, the legal regulation of state symbols is not limited to describing their appearance; it also sets out the conditions for displaying a flag, the institutions and persons authorized to use it, and the legal consequences of improper use [1], [2], [3].

In legal doctrine, the flag is both an object of constitutional regulation and an instrument of symbolic communication. Comparative scholarship on national symbols observes that flags acquire legal significance because they condense claims about political community into a single visual form, and that states therefore protect them with a specificity normally reserved for institutions rather than objects [4].

The contemporary legal order of the Turkic-speaking states of Central Asia developed in the context of independent state-building following the dissolution of the Soviet Union. Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan adopted constitutional provisions and special legislation defining their state symbols and regulating their use. Azerbaijan, although geographically located in the South Caucasus, is relevant to the present comparison because of its Turkic linguistic and cultural identity and its comparable post-Soviet process of constitutional and legislative consolidation of state symbols.

Article 23 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan recognizes the State Flag, State Emblem and State Anthem as the state symbols of Azerbaijan and establishes the principal visual

characteristics of the flag [5]. The Azerbaijani case therefore provides an additional constitutional model for comparison with the Central Asian Turkic-speaking republics.

The purpose of this article is to examine the legal basis for the use of the state flag in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Azerbaijan comparatively. The study focuses on the constitutional status of the flag, rules governing official and private use, and the relationship between legal protection of state symbols and civic identity. Three research questions structure the analysis. First, at what level of the hierarchy of norms is the flag defined in each state, and with what degree of descriptive precision? Second, how far does legislation extend the circle of persons entitled to display the flag beyond public authorities? Third, what techniques do these legal systems use to reconcile the protection of the symbol with the freedom of citizens to employ it in everyday civic life? Answering these questions allows the article to move beyond a descriptive inventory of norms towards an explanation of the regulatory models that the five states have developed.

Materials and methods of research

The research draws on constitutional provisions, special laws on state symbols, regulations on the placement and use of state flags, and academic literature on flags, national identity, and symbolic politics [6]. The normative material consists of five constitutions, five special statutes or constitutional laws, government-level implementing rules, and subsequent amending acts, the most recent of which dates from December 2023 [7]. Where official English versions were unavailable, the texts were consulted in the original state languages and in Russian on official legal-information portals.

Comparative-legal, formal-legal, historical-legal and systematic methods are applied. The comparative-legal method identifies similarities and differences between national regimes and groups them into regulatory models; the formal-legal method examines the wording, structure and hierarchical rank of the relevant provisions; the historical-legal method traces the adoption of the symbols in 1991-1992 and their later modification; and the systematic method connects flag regulation with the broader legal framework of state symbols, administrative protocol and civic identity. The unit of comparison is the national legal regime of the state flag, understood as the totality of constitutional, statutory and sub-statutory norms governing its description, use and protection.

Two methodological reservations should be stated. First, the study analyses the normative content of the law rather than the empirical practice of its enforcement, since data on administrative proceedings concerning the misuse of state symbols are not systematically published in the states examined. Second, the comparison is functional rather than quantitative: the absence of an express permissive provision does not necessarily mean that a given use is prohibited, since silence may also indicate that the matter is left to administrative practice.

Historical and legal genesis of the state flags

The legal foundations of the present symbols were laid within a remarkably short period. Uzbekistan adopted its state flag on 18 November 1991, before the formal dissolution of the Union; Turkmenistan followed on 19 February 1992; Kyrgyzstan on 3 March 1992; and Kazakhstan on 4 June 1992 [8], [9], [10], [11]. In each case, the supreme representative body approved the flag by statute, placing the symbol's description directly in legislative rather than executive hands and signaling that the matter belonged to the foundations of the constitutional order.

The Azerbaijani sequence differs in one important respect: the tricolor was not newly designed but restored. The flag of the Azerbaijan Democratic Republic, first adopted on 9 November 1918, was re-established as the state flag during the final period of Soviet rule and subsequently confirmed by the Constitution of 1995 and by later legislation [12], [13]. The legal technique employed was therefore one of continuity and restitution, expressing the idea that independent statehood had been interrupted rather than created. This distinction has doctrinal consequences: in Azerbaijan, the flag is presented in legal discourse as evidence of the republic's

historical legitimacy, whereas in the Central Asian states it functions primarily as a constitutive act of new sovereignty.

A second common feature of these symbols' genesis is their early constitutionalization. The constitutions adopted between 1992 and 1995 did not merely refer to the existence of state symbols; in several cases, they incorporated elements of the flag's description or reserved the matter to a higher-ranking law. The resulting two-tier structure—constitutional recognition supplemented by special legislation—remains characteristic of all five systems.

Constitutional status of the state flag

In Kazakhstan, Article 9 of the Constitution identifies the State Flag, State Emblem and State Anthem as state symbols [4. – 22]. The Constitutional Law of 4 June 2007 No. 258 further regulates their legal status and use [5. – 30]. Adopting a constitutional law by a qualified majority places the regulation of symbols above ordinary legislation and makes its amendment procedurally more demanding.

In Kyrgyzstan, Article 14 of the Constitution establishes the State Flag, State Emblem, and State Anthem as state symbols, while Law No. 91 of 17 July 2004 specifies the legal regime governing their use [14], [8. – 36].

In Uzbekistan, Article 5 of the Constitution provides that the Republic has its own state symbols—the flag, emblem and anthem—established by law. The Law on the State Flag, adopted on 18 November 1991, supplies the specific framework [15],[10. – 38].

Article 22 of the Constitution of Turkmenistan identifies the State Flag, State Emblem and State Anthem as symbols of the sovereign state. The Law on the State Flag, in its 19 February 1992 edition, regulates the principal areas of official use [16], [12. – 27].

Azerbaijan follows a comparable constitutional model. Article 23 of the Constitution identifies the State Flag, State Emblem, and State Anthem as state symbols and defines the flag's principal composition. Detailed rules are established by the 2004 Law on the Rules for the Use of the State Flag and related legislation [15. – 17]. Azerbaijan is the only state in the group in which the description of the flag has been confirmed by a separate constitutional law, adopted in 2018 [17. – 39], which gives the visual definition of the symbol the highest available normative rank below the Constitution itself.

Statutory description of the flag and the technique of legal definition

Comparative examination of the five regimes shows that the legislator does not confine itself to naming the symbol but defines it with metrological precision. Each law fixes the shape, color composition, position of the central elements, and the ratio between the width and length of the cloth. The ratio is 1:2 in Kazakhstan, Uzbekistan, and Azerbaijan; 3:5 in Kyrgyzstan; and 2:3 in Turkmenistan, the latter having replaced an original 1:2 proportion in a subsequent revision [5. – 40], [8. – 24], [12. – 29], [17. – 42]. Several laws supplement the verbal description with an annexed graphic standard and, in more recent practice, with colorimetric references, so manufacturers and public bodies can reproduce the symbol identically.

This descriptive precision has a clear legal function. Because any deviation from the prescribed proportions, colors or arrangement of elements produces an object that is no longer the state flag, the description operates as the criterion distinguishing lawful reproduction from an unprotected imitation. It also delimits the scope of the duty of respect: obligations of handling, placement and disposal attach to objects conforming to the statutory description, whereas stylized images of the flag used in advertising, sport or design are generally governed by separate and less stringent rules on the use of images of state symbols.

The Kyrgyz experience demonstrates that such descriptions are not immutable. By a law signed on 22 December 2023, the design of the sun in the centre of the Kyrgyz flag was modified, the curved rays being replaced by straight ones, while the proportions and colours were retained [18]. The episode is instructive for comparative purposes: it shows that the ordinary legislative procedure can revise the description of a symbol without affecting the constitutional status of the

flag itself, and that public debate about such revisions is itself a form of engagement with constitutional identity.

Legal regulation of official and public use

These legal regimes share a distinction between mandatory official use and permitted public or private use. In Kazakhstan, the State Flag is required on national and state holidays and when taking an oath. The relevant rules also permit individuals and legal entities to use the flag in residential and non-residential buildings, including balconies, for patriotic purposes and to express national identity [5. – 31], [6. – 59].

Kyrgyz legislation permits the State Flag on buildings of public associations, enterprises, institutions and organisations, as well as in premises, residential buildings and vehicles during sporting, public and ceremonial events and on established holidays [8. – 38].

Uzbek legislation permits the State Flag at national holidays and ceremonial events and also in public places, buildings and other facilities, at places of residence or work, in adjacent areas and in vehicle interiors, subject to legal requirements.

In Turkmenistan, the statutory framework places particular emphasis on official and institutional use, including state buildings, educational institutions, military facilities, state holidays, international events and official visits [12. – 33].

Azerbaijani legislation permits use by state bodies, diplomatic missions, military and border facilities, local self-government bodies, public organizations, enterprises, and institutions, as well as on residential buildings under circumstances established by law .

Underlying these provisions is a common regulatory grammar composed of three categories of norm: obligations of permanent display, attaching to the buildings of the highest state organs and to diplomatic and military establishments; obligations of temporary display, triggered by dates and events fixed by law; and permissions, addressed to legal entities and individuals. The five systems differ less in the identity of these categories than in the relative weight assigned to each, and it is this weighting that produces the regulatory models identified below.

Protocol rules: hoisting, mourning and order of precedence

A dimension of the legal regime that the literature often overlooks concerns the protocol of display. The implementing rules of the states examined regulate the manner in which the flag is raised and lowered, the condition in which it must be maintained, its position relative to other flags and its treatment during periods of national mourning, when it is lowered to half-mast or, in some variants, draped with a black ribbon on the decision of the competent authority [6. – 16].

Particular attention is given to the order of precedence. When displayed with the flags of foreign states or international organizations, the state flag must occupy the position of honor determined by the applicable rules, and flags of regions, municipalities, political parties, or private organizations may not be placed above it or be larger. Such rules translate the abstract principle of the symbol's dignity into operative requirements and provide the standard against which allegedly disrespectful conduct is assessed.

Private use of the state flag and civic identity

A notable development in the post-Soviet Turkic-speaking republics is the gradual expansion of legally permitted private use. While early post-independence frameworks were closely tied to state institutions and official ceremonies, later amendments and implementing rules created more opportunities for citizens and legal entities to display the flag.

Kazakhstan provides a clear example: Government Resolution No. 873 permits individuals and legal entities to use or place the State Flag on buildings, including residential buildings and balconies, for patriotic purposes and to express Kazakh identity. Kyrgyz and Uzbek legislation likewise includes provisions that enable public and private display.

The Azerbaijani framework also recognises a civic dimension. The relevant law regulates use by local self-government bodies, public organisations, enterprises, institutions and residential buildings. Thus, legal protection of the flag can coexist with a broad sphere of lawful civic use.

Expanding private use changes the flag's social visibility. It may function not only as an attribute of public authority but also as a lawful means for citizens to express attachment to the state and national community. This aligns with literature emphasizing flags' symbolic and psychological functions in collective identity[19].

Duties of respect and legal responsibility

All five legal systems establish a general duty to treat the state flag with respect, addressed to both officials and private persons, and provide liability for breaches. Responsibility is distributed across two levels. Administrative law covers formal infringements—incorrect placement, use of a cloth not conforming to the statutory description, failure to display the flag where display is mandatory. Criminal law addresses the qualitatively distinct conduct of desecration, where the protected legal interest is not the object but the authority of the state and the dignity of the political community.

The architecture of liability is thus shared, while its intensity and procedural detail vary. A common doctrinal limit nevertheless emerges: liability presupposes conduct directed at the symbol as such, which is why accidental damage, artistic representation, or the lawful destruction of a worn flag is not treated as an offense. Within this framework the duty of respect operates as a standard of conduct giving content to the permissions examined above.

Commemorative dates and the educational function of the flag

The flag's legal regime also includes a temporal element. Each of the states examined has established a commemorative date linked to its symbols: Kazakhstan marks the Day of State Symbols on 4 June, the anniversary of the adoption of the flag in 1992; Kyrgyzstan on 3 March; Uzbekistan celebrates State Flag Day on 18 November; and in Turkmenistan the date of the 1992 statute, 19 February, is associated with the commemoration of the flag. In Azerbaijan, State Flag Day falls on 9 November, the anniversary of the Azerbaijan Democratic Republic's adoption of the tricolor in 1918, a choice that again foregrounds historical continuity rather than the act of restoration itself [15. – 7].

These dates serve a legal as well as ceremonial function: they trigger obligations of display, structure the protocol of public institutions, and, in several states, link to educational programs in schools and universities. The ceremonial calendar thereby turns the static statutory description into recurring practice, illustrating the observation that symbols of nationhood are sustained through institutionalized repetition rather than design alone [20].

Symbolic function, patriotism and legal culture

The state flag has a dual character: it is a legal object protected by the state and a cultural symbol through which citizens may express belonging. Balancing these dimensions is important. Legal rules must protect the symbol's dignity while allowing legitimate civic expression.

Yahyagil and Arkonaç distinguish between flags used in official contexts and flags displayed in everyday spaces such as balconies, windows and public locations. They associate everyday visibility with the psychological reinforcement of statehood and collective identity [13. – 27]. Kalaycı's discussion of flag, nationalism and sanctity likewise underlines the importance of distinguishing legitimate symbolic use from uses that may generate exclusionary meanings [14. – 16].

Azerbaijan in comparative perspective

Including Azerbaijan is significant because it extends the comparison to the South Caucasus while preserving a common Turkic linguistic and cultural dimension. The Azerbaijani constitutional model shares several structural characteristics with the Central Asian cases: the State Flag is constitutionally recognised; special legislation regulates its use; and the legal system establishes duties of respect and protection.

Article 23 of the Azerbaijani Constitution defines the State Flag as a state symbol and establishes its principal visual composition. The 2004 law sets out detailed rules for its use by state institutions, diplomatic missions, military and border facilities, local self-government bodies,

public organizations, enterprises, institutions, and residential buildings. The 2018 Constitutional Law concerning the description of the State Flag further consolidates its legal definition.

Two features distinguish the Azerbaijani regime within the group. The first is the layered normative structure described above, in which a constitutional provision, a constitutional law on the description of the flag and an ordinary law on the rules of its use operate together. The second is the express inclusion of local self-government bodies and of residential buildings among the subjects and sites of lawful display.

The Azerbaijani case therefore demonstrates a multi-level model of legal protection in which the flag is defined constitutionally, regulated by special legislation and protected through rules concerning respect and lawful use. This structure is comparable with the Central Asian systems while retaining national characteristics.

Results and their discussion

The comparison reveals three common features. First, all five states recognise the state flag as a principal symbol of statehood at constitutional or constitutionally anchored level. Second, constitutional recognition is supplemented by special legislation. Third, legal systems establish duties of respect toward state symbols and mechanisms for their protection.

The principal differences concern the scope of private use, placement requirements and the degree of detail in implementing rules. Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Azerbaijan contain provisions that expressly or functionally permit broader civic use in residential, public or private settings. Turkmenistan's framework is presented primarily through institutional and official contexts. Table 1 summarises the principal parameters of the five regimes.

Table 1. Principal parameters of the legal regime of the state flag in the states examined

State	Constitutional provision	Principal special act	Proportions	Express permission of private display	Commemorative date
Kazakhstan	Art. 9	Constitutional Law No. 258, 4 June 2007; Government Resolution No. 873, 2 October 2007	1:2	Yes — buildings, including residential buildings and balconies	4 June
Kyrgyzstan	Art. 14	Law No. 91, 17 July 2004; amended by Law No. 208, 22 December 2023	3:5	Yes — premises, residential buildings, vehicles	3 March
Uzbekistan	Art. 5	Law on the State Flag, 18 November 1991	1:2	Yes — places of residence or work, adjacent areas, vehicle interiors	18 November
Turkmenistan	Art. 22	Law on the State Flag, new edition of 19 February 1992	2:3	Not formulated as a separate permissive provision	19 February
Azerbaijan	Art. 23	Law No. 683-IIQ, 8 June 2004; Constitutional Law of 2 November 2018	1:2	Yes — residential buildings, public organisations, enterprises and institutions	9 November

Note: Compiled by the author

On the basis of these parameters two regulatory models may be distinguished. The first, which may be termed the institutional-permissive model, is represented by Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Azerbaijan: mandatory official display is combined with an express statutory or sub-statutory permission addressed to individuals and legal entities, and the dwelling, the balcony and the private vehicle are brought within the field of regulation. The second, institutional-centered model, is represented by Turkmenistan, where the normative focus rests on the state, its institutions, and its ceremonies, and private display is not the object of a distinct permissive provision. The distinction reflects legislative emphasis rather than prohibition, and it correlates with the extent to which the government has elaborated implementing rules.

A second finding concerns the hierarchy of norms. Kazakhstan regulates its symbols through a constitutional law; Azerbaijan through a constitutional provision combined with a constitutional law describing the flag and an ordinary statute; and the remaining states through ordinary statutes anchored in a constitutional clause. The chosen rank affects the regime's stability, as the Kyrgyz amendment of 2023 illustrates [21].

These differences show that recognizing the flag as a state symbol is common, while the balance between official authority and civic use remains a matter of national legislative choice. A permissive rule allowing citizens to display the flag does not itself determine the level of patriotism or national identity; rather, it creates a legal opportunity for symbolic expression within the framework established by law. Accordingly, the comparative material supports a cautious conclusion: the regulation of state symbols reflects legal culture more than it shapes political sentiment, and its evolution in the states examined has followed the gradual normalization of public symbolic practice rather than preceded it [22].

Conclusion

The comparative analysis shows that the legal basis for using the state flag in the Turkic-speaking republics of Central Asia and Azerbaijan rests on a common constitutional principle: the flag is a principal symbol of statehood and therefore receives special legal protection. Constitutional recognition is supplemented by legislation regulating official display, public use, private use and, to different degrees, responsibility for improper treatment.

The principal differences concern the scope of private and everyday use, the institutions authorised or required to display the flag, and the detail of implementing rules. The post-independence development of several legal systems shows a shift from predominantly official use to broader civic display. This development is particularly visible in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Azerbaijan.

The Azerbaijani case strengthens the study's comparative value by extending the analysis to the South Caucasus while preserving the common Turkic legal-cultural dimension. Azerbaijan's framework demonstrates a multi-level system in which the State Flag is defined constitutionally, its use is regulated by special legislation, and respect for the symbol is treated as a legal obligation.

Overall, regulating state flags should be understood not merely as a technical issue about placing a national symbol. It connects to constitutional identity, civic expression, legal culture, and the protection of state sovereignty. Comparing Central Asian and Azerbaijani practice shows that common recognition of the flag as a state symbol does not eliminate national differences in how law structures its everyday visibility and civic meaning.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Кочумова С., Тангрикулиев Д. Страна узнается по флагу! // Международный научный журнал «Символ науки». № 4-2-3. 2024. С. 57-58. [Электронный ресурс] – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/strana-uznaetsya-po-flagu (дата обращения 11.03.2025)

2 Мусаев А., Сопиев Г. (). Исторические флаги: значение, особенности и история // Международный научный журнал «Символ науки». № 5-1-3. 2024. С. 152-154. [Электронный ресурс] – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskie-flagi-znachenie-osobennosti-i-istoriya (дата обращения 12.05.2024)

Legal basis for the use of the state flag in the Turkic-speaking republics of Central Asia and the Caucasus: A comparative analysis

3 Pamuk F. (2025). Tarihten günümüze Türk devlet ve toplumlarında bayrak ve bayrak anlayışı. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı. год, страница???

4 Қазақстан Республикасының Конституциясы (15.03.2026 ж.). [Электрондық ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2600000000 (қаралған күні 22.06.2025)

5 «Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы, 2007 жылғы 4 маусым (2026.01.07. берілген өзгерістер мен толықтырулармен), [Электрондық ресурс] — URL: https://prg.kz/document/?doc_id=30106730 (қаралған күні 22.05.2025)

6 "Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туын, Мемлекеттік Елтаңбасын және олардың бейнелерін, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Гимнінің мәтінін пайдалану (орнату, орналастыру) қағидаларын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 2 қазандағы № 873 қаулысына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2026 жылғы 26 маусымдағы № 556 қаулысы, [Электрондық ресурс] – URL: https://old.adilet.zan.kz/kaz/docs/P2600000556 (қаралған күні 11.03.2024)

7 Конституция Кыргызской Республики (принята референдумом 11 апреля 2021 года). [Электронный ресурс] – URL: https://cbd.minjust.gov.kg/1-2/edition/1202952/ru (дата обращения 10.02.2025)

8 Закон Кыргызской Республики «О государственных символах Кыргызской Республики» от 17 июля 2004 года № 91. [Электронный ресурс] – URL:https://cbd.minjust.gov.kg/1490/edition/955/ru (дата обращения 15.04.2023)

9 Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (2023 йил 1 май). [Электронный ресурс] – URL: https://lex.uz/docs/6445147 (дата обращения 15.04.2023)

10 Закон Республики Узбекистан «О Государственном флаге Республики Узбекистан» от 18 ноября 1991 года. [Электронный ресурс] – URL: https://www.lex.uz/acts/57181 (дата обращения 05.04.2025)

11 Türkmenistanyň Konstitusiýasy (rejelenen görnüşi, 2023 ýylyň 21 ýanwaryna çenli üýtgetmeler we goşmaçalar bilen). [Электронный ресурс] – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31337929 (дата обращения 25.08.2025)

12 Закон Туркменистана «О Государственном флаге Туркменистана» (новая редакция от 19 февраля 1992 года). [Электронный ресурс] – URL: https://mejlis.gov.tm/single-law/288?lang=ru (дата обращения 20.09.2025)

13 Yahyagil A., Arkonaç S. A. Bayrağın Araçsallaşması // Psikoloji Çalışmaları / Studies in Psychology, s. 49-64. [Электронный ресурс] – URL: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/404924 (дата обращения 24.07.2025)

14 Kalaycı H. Bayrak Milliyetçilik, Kutsallık // Birikim, sayı 105-106 (Ocak-Şubat 1998). [Электронный ресурс] – URL: https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-105-106-ocak-subat-1998/2301/bayrak-milliyetcilik-kutsallik/6276 (дата обращения 28.01.2023)

15 Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Maddə 23 - Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri. [Электронный ресурс] – URL: https://meclis.gov.az/documents/konstitusiya-az.pdf (дата обращения 10.03.2025)

16 «Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağından istifadə qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 8 iyun 2004-cü il. № 683-IIQ. [Электронный ресурс] – URL: https://e-qanun.az/framework/6198 (дата обращения 05.04.2023)

17 «Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağının təsvirinin təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu. 2 noyabr 2018-ci il. [Электронный ресурс] – URL: https://president.az/az/articles/view/30708 (дата обращения 15.02.2025)

18 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик символдору жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына өзгөртүүлөрдү киргизүү тууралуу Кыргыз Республикасынын Мыйзамы. 2023-жылдын 22-декабры. № 208.

19 Billig M. (1995). Banal Nationalism. London: Sage Publications.

20 Elgenius G. (2011). Symbols of Nations and Nationalism: Celebrating Nationhood. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

21 Cerulo K. A. (1993). Symbols and the world system: National anthems and flags. Sociological Forum. № 8(2). P. 243-271.

22 Smith W. (1975). Flags Through the Ages and Across the World. New York: McGraw-Hill.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН КАВКАЗДАҒЫ ТҮРКІТІЛДЕС РЕСПУБЛИКАЛАРДА МЕМЛЕКЕТТІК ТУДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мемлекеттік ту - мемлекеттіліктің, егемендіктің, тәуелсіздіктің және ұлттық бірегейліктің негізгі рәміздерінің бірі. Оның құқықтық мәртебесі мен қолданылу тәртібі конституциялық-құқықтық реттеудің маңызды элементі болып табылады. Зерттеудің мақсаты - Орталық Азиядағы түркітілдес республикалар мен

Әзербайжан Республикасында мемлекеттік туды пайдаланудың құқықтық негіздерін салыстырмалы-құқықтық тұрғыдан талдау. Зерттеу Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түрікменстан және Әзербайжанның конституциялық нормаларына, арнайы заңдарына және мемлекеттік рәміздерді пайдалану тәртібін реттейтін нормативтік актілеріне негізделеді. Салыстырмалы-құқықтық, формальды-заңдық, тарихи-құқықтық және жүйелік талдау әдістері қолданылды. Мемлекеттік органдардың, қоғамдық ұйымдардың және жеке тұлғалардың мемлекеттік туды пайдалануы, оның тұрғын үйлерде, көлік құралдарында және ресми әрі қоғамдық іс-шараларда қолданылуы, сондай-ақ тудың заңдық сипаттамасы, оны орналастыру хаттамасы, оған құрмет көрсету міндеті және онымен байланысты мерекелік күндер қарастырылады. Талдау аталған мемлекеттерде мемлекеттік тудың негізгі мемлекеттік рәміз ретінде конституциялық деңгейде бекітілетінін және оны қолдану тәртібінің арнайы заңдармен нақтыланатынын көрсетеді. Сонымен қатар, жеке тұлғалардың мемлекеттік туды пайдалану аясына, оны орналастыру тәртібі мен өлшемдеріне қойылатын талаптарға, сондай-ақ оны пайдалану кезінде туындайтын жауапкершілік тетіктеріне қатысты әрбір елге тән ұлттық ерекшеліктер қалыптасқан. Бұл ерекшеліктер мемлекеттік рәміздерді пайдалану тәртібін реттейтін ұлттық заңнамалық нормалар мен құқықтық талаптарға негізделеді.

Негізгі сөздер: Мемлекеттік ту, конституциялық құқық, мемлекеттік рәміздер, түркітілдес республикалар, Орталық Азия, Әзербайжан, ұлттық бірегейлік..

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ФЛАГА В ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ РЕСПУБЛИКАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И КАВКАЗА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация

Государственный флаг является одним из основных символов государственности, выражающих суверенитет, независимость и национальную идентичность. Цель исследования заключается в сравнительно-правовом анализе правовых основ использования государственного флага в тюркоязычных республиках Центральной Азии и Азербайджанской Республике. В исследовании рассматриваются Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Туркменистан и Азербайджан на основе конституционных норм, специальных законов и подзаконных актов. Особое внимание уделено использованию государственного флага государственными органами, общественными организациями и гражданами, его размещению в жилых зданиях, на транспортных средствах и во время официальных и общественных мероприятий, а также нормативному описанию флага, протоколу его размещения, обязанности уважительного отношения к нему и связанным с ним памятным датам. Сравнительный анализ показывает наличие общего подхода к конституционному признанию государственного флага в качестве одного из основных государственных символов. Вместе с тем национальные законодательства различаются по объёму разрешённого частного использования, требованиям к размещению и пропорциям, степени детализации подзаконных актов и механизмам юридической ответственности. Включение Азербайджана расширяет сравнительную рамку исследования и позволяет выявить общие и национально-специфические подходы к правовой защите и публичному использованию государственных символов.

Ключевые слова: Государственный флаг, конституционное право, государственные символы, тюркоязычные республики, Центральная Азия, Азербайджан, национальная идентичность.

REFERENCES

1 Kochumova S., & Tangrikuliev D. (2024). Strana uznaetsya po flagu! [*A country is recognized by its flag*]. Mezhdunarodnyy nauchnyy zhurnal «Simvol nauki», №4-2-3. P. 57-58. Available at: — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/strana-uznaetsya-po-flagu [in Russian]. (accessed:11.03.2025)

2 Musaev A., & Sopiev G. (2024). Istoricheskie flagi: znachenie, osobennosti i istoriya [*Historical flags: Meaning, features and history*]. Mezhdunarodnyy nauchnyy zhurnal «Simvol nauki», №5-1-3, P.152-154. Available at: — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskie-flagi-znachenie-osobennosti-i-istoriya [in Russian]. (accessed: 12.05.2024)

3 Pamuk F. (2025). Tarihten günümüze Türk devlet ve toplumlarında bayrak ve bayrak anlayışı [*Flags and the understanding of the flag in Turkic states and societies from history to the present*]. Erciyes University, Institute of Social Sciences, Department of History. [in English].

4 Qazaqstan Respublikasynyn Konstitutsiyasy [*Constitution of the Republic of Kazakhstan*] (March 15, 2026). Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2600000000 [in Kazakh]. (accessed:22.06.2025)

5 Qazaqstan Respublikasynyn memlekettik ramizderi turaly Qazaqstan Respublikasynyn Konstitutsiyalyq zany [*Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan On State Symbols of the Republic of Kazakhstan*], 4 June 2007, No. 258. (with amendments and additions introduced on January 7. 2026). Available at: — URL: https://prg.kz/document/?doc_id=30106730 [in Kazakh]. (accessed:22.05.2025)

6 Qazaqstan Respublikasynyn Memlekettik Tuyn, Memlekettik Eltanbasyn jane olardyn beinelerin paidalanu (ornatu, ornalastyru) qagidalary [*Rules for the Use (Installation, Placement) of the State Flag and State Emblem of the Republic of Kazakhstan and Their Images*], approved by Government Resolution No. 873 of 2 October 2007. 2026. Available at: — URL: https://old.adilet.zan.kz/kaz/docs/P2600000556 [in Kazakh]. (accessed:11.03.2024)

7 Konstitutsiya Kyrgyzskoy Respubliki [*Constitution of the Kyrgyz Republic*] (adopted by referendum on 11 April 2021). Available at: — URL: https://cbd.minjust.gov.kg/1-2/edition/1202952/ru [in Russian]. (accessed:10.02.2025)

8 Zakon Kyrgyzskoy Respubliki «O gosudarstvennykh simvolakh Kyrgyzskoy Respubliki» [*Law of the Kyrgyz Republic On State Symbols of the Kyrgyz Republic*] of 17 July 2004. No. 91. Available at: — URL: https://cbd.minjust.gov.kg/1490/edition/955/ru [in Russian]. (accessed:15.04.2023)

9 O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi [*Constitution of the Republic of Uzbekistan*] (1 May 2023). Available at: — URL: https://lex.uz/docs/6445147 [in Uzbekistan] (accessed: 05.04.2025)

10 Zakon Respubliki Uzbekistan «O Gosudarstvennom flage Respubliki Uzbekistan» [*Law of the Republic of Uzbekistan On the State Flag of the Republic of Uzbekistan*], adopted 18 November 1991. Available at: — URL: https://www.lex.uz/acts/57181[in Russian]. (accessed: 05.04.2025)

11 Türkmenistanyň Konstitusiýasy [*Constitution of Turkmenistan*] (new edition, with amendments and additions as of 21 January 2023). Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31337929 [in Azerbaijan]. (accessed:25.08.2025)

12 Zakon Turkmenistana «O Gosudarstvennom flage Turkmenistana» [*Law of Turkmenistan On the State Flag of Turkmenistan*], new edition of 19 February 1992. Available at: — URL: https://mejlis.gov.tm/single-law/288?lang=ru [in Russian]. (accessed:20.09.2025)

13 Yahyagil A., & Arkonaç S. A. Bayrağın Araçsallaşması [*Instrumentalization of the flag*]. Psikoloji Çalışmaları / Studies in Psychology. P. 49-64. Available at: — URL: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/404924 [in Azerbaijan]. (accessed:24.07.2025)

14 Kalaycı H. Bayrak Milliyetçilik, Kutsallık [*Flag, nationalism, sanctity*]. Birikim, 105-106 (January-February 1998). Available at: — URL: https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-105-106-ocak-subat-1998/2301/bayrak-milliyetcilik-kutsallik/6276 [in Azerbaijan]. (accessed:28.01.2023)

15 Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası [*Constitution of the Republic of Azerbaijan*]. Article 23 - State symbols of the Republic of Azerbaijan. Available at: — URL: https://meclis.gov.az/documents/konstitusiya-az.pdf [in Azerbaijan] (accessed:10.03.2025)

16 «Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağından istifadə qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu [*Law of the Republic of Azerbaijan On the Rules for the Use of the State Flag of the Republic of Azerbaijan*], 8 June 2004, No. 683-IIQ. Available at: — URL:https://e-qanun.az/framework/6198 [in Azerbaijan]. (accessed:05.04.2023)

17 «Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağının təsvirinin təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu [*Constitutional Law of the Republic of Azerbaijan On the Approval of the Description of the State Flag of the Republic of Azerbaijan*], 2 November 2018. Available at: — URL: https://president.az/az/articles/view/30708 [in Azerbaijan] (accessed:15.02.2025)

18 Kyrgyz Respublikasynyn «Kyrgyz Respublikasynyn mamlekettik simvoldoru jönündö» Myizamyna özgörtüülördü kirgizüü tuuraluu Myizamy [*Law of the Kyrgyz Republic On Amendments to the Law of the Kyrgyz Republic On State Symbols of the Kyrgyz Republic*]. 22 December 2023. No. 208 p. [in Kazakh].

19 Billig M. (1995). Banal Nationalism. London: Sage Publications. [in English].

20 Elgenius G. (2011). Symbols of Nations and Nationalism: Celebrating Nationhood. Basingstoke: Palgrave Macmillan. [in English].

21 Cerulo K. A. (1993). Symbols and the world system: National anthems and flags. Sociological Forum. № 8(2). P. 243-271. [in English].

22 Smith W. (1975). Flags Through the Ages and Across the World. New York: McGraw-Hill. [in English].

Information about authors:

Meiramkul Issayeva - **corresponding author,** associate professor International Vision University, Faculty of Law, Department of Constitutional Law, Gostivar, North Macedonia.

E-mail: meiramkul.issayeva@vision.edu.mk.

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-1276-3021

Namig Eldar Mammadov - associate professor, PhD, ANAS, Institute of Oriental Studies named after acad. Z.M. Bunyadov, Head of the Department of the History and Economy of Türkiye, Baku, Azerbaijan.

E-mail: mammadov.namig@yahoo.com.

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4356-6111

Информация об авторах:

Мейрамкуль Исаева – **основной автор**, Международный университет Vision, Гостивар, Республика Северная Македония
E-mail: meiramkul.issayeva@vision.edu.mk.
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-1276-3021
Намиг Эльдар Мамедов - доцент, PhD, Институт востоковедения имени академика З.М. Буниятова НАНА, заведующий кафедрой истории и экономики Турции, г.Баку, Азербайджанская Республика
E-mail: mammadov.namig@yahoo.com.
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4356-6111

Авторлар туралы ақпарат:
Мейрамкуль Исаева- **негізгі автор**, Халықаралық Vision университеті, Гостивар, Солтүстік Македония Республикасы
E-mail: meiramkul.issayeva@vision.edu.mk.
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-1276-3021
Намиг Эльдар Мамедов - доцент, PhD, академик З. М. Буниятов атындағы Шығыстану институты АҰҒА, Түркия тарихы және экономика кафедрасының меңгерушісі, Баку қ., Әзірбайжан Республикасы
E-mail: mammadov.namig@yahoo.com.
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4356-6111

МРНТИ 10.27 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.32**
УДК 347.9:796.06(575.2)

А.А. Калыбаева[1], Ч.А. Туратбекова[2], Г.А. Шин[3]

[1]Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына
г. Бишкек, 720033, Кыргызская Республика
[2] Кыргызско-Российский Славянский университет имени Б.Н. Ельцина
г. Бишкек, 720021, Кыргызская Республика
[3]Чуйский областной суд
г. Бишкек,720000, Кыргызская Республика
*E–mail:alika.kalybaeva@gmail.com

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МЕДИАЦИИ СПОРТИВНЫХ СПОРОВ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

В статье исследуются перспективы использования медиации при разрешении спортивных споров в Кыргызской Республике. Актуальность темы обусловлена кардинальной реформой института медиации, проведённой в Кыргызстане в 2025 году (Закон Кыргызской Республики от 14 ноября 2025 года № 256 «О медиации» и сопутствующий Закон от 14 ноября 2025 года № 257, вступающий в силу с 1 января 2027 года), а также отсутствием в национальной системе разрешения спортивных споров самостоятельной медиативной процедуры. Цель исследования – на основе сравнительно–правового анализа российского и зарубежного опыта, а также с учётом новой модели медиации в Кыргызстане, обосновать целесообразность применения медиации к спортивным спорам и выработать предложения по её внедрению. Установлено, что Спортивный арбитражный комитет при Национальном олимпийском комитете Кыргызской Республики (далее – Комитет), решения которого могут быть обжалованы в Спортивный арбитражный суд в г. Лозанна, выполняет арбитражные и дисциплинарные функции и не наделён полномочиями по направлению сторон на медиацию либо самостоятельному её проведению.

Автор исходит из того, что спортивный арбитраж и медиация – самостоятельные и взаимодополняющие механизмы, и систему разрешения спортивных споров целесообразно дополнить полноценной медиативной процедурой. Предлагается включение медиативной оговорки в регламенты федераций и контракты спортсменов, наделение Комитета полномочием направлять стороны на медиацию, интеграция спортивной медиации в систему Палаты медиаторов Кыргызской Республики и обеспечение исполнимости медиативных соглашений нотариальным удостоверением. Реализация предложенных мер позволит снизить нагрузку на юрисдикционные органы и суды, повысить доверие участников спортивных отношений и привести национальную практику в соответствие с международными стандартами.

Ключевые слова: спортивные споры, медиация, спортивный арбитраж, Национальный олимпийский комитет, примирительные процедуры, Кыргызская Республика, реформа медиации.

Введение

Современный спорт представляет собой обширную и устойчивую сферу деятельности, субъекты которой связаны совокупностью общественных отношений – спортивного, экономического и даже политического характера. В эту сферу вовлечены не только спортсмены, тренеры и болельщики, но и спортивные федерации, клубы, агенты, организаторы соревнований и иные субъекты. Профессиональная спортивная деятельность в значительной мере приравнивается к экономической, что закономерно порождает споры – как сугубо спортивные (дисциплинарные), так и гражданско–правовые и трудовые.

Отдельные споры, возникающие в спортивной деятельности, могут разрешаться в рамках традиционных судебных органов. Вместе с тем в мировой практике всё больше внимания уделяется негосударственным, специализированным механизмам – спортивному арбитражу (третейскому разбирательству) международного уровня (Спортивный арбитражный суд в г. Лозанна, CAS) и национального уровня, а также альтернативным примирительным процедурам, среди которых центральное место занимает медиация.

Актуальность настоящего исследования предопределена двумя обстоятельствами. Во-первых, в Кыргызской Республике в 2025 году проведена кардинальная реформа института медиации: принят Закон Кыргызской Республики от 14 ноября 2025 года № 256 «О медиации», заменивший ранее действовавший Закон 2017 года, а также Закон от 14 ноября 2025 года № 257 «О внесении изменений в некоторые законодательные акты Кыргызской Республики в сфере

медиации», который в полном объёме вступает в силу с 1 января 2027 года. Поэтому предусмотренные им изменения, включая обязательный досудебный порядок урегулирования трудовых споров, рассматриваются как предстоящий этап реформы [1]. Во-вторых, в национальной системе разрешения спортивных споров медиация как самостоятельная процедура практически отсутствует, а действующий при Национальном олимпийском комитете Кыргызской Республики (далее – НОК КР) спортивный арбитражный орган выполняет преимущественно арбитражные и дисциплинарные функции.

Цель статьи – на основе сравнительно–правового анализа обосновать целесообразность использования медиации при разрешении спортивных споров в Кыргызской Республике и выработать предложения по её внедрению. Для достижения цели поставлены задачи: уточнить понятие и классификацию спортивных споров и форм их разрешения; охарактеризовать деятельность Комитета и его соотношение с медиацией; оценить влияние реформы медиации 2025 года на возможности её применения в спортивной сфере; сформулировать предложения по внедрению спортивной медиации в Кыргызстане.

Теоретическую основу исследования составили работы специалистов в области спортивного права и альтернативного разрешения споров. Вопросы понятия и классификации спортивных споров, а также форм их разрешения разработаны в трудах Е. В. Погосян, С. В. Алексеева, А. М. Бриллиантовой, С. А. Юрлова и других авторов [2],[3]. Проблематика правовой природы юрисдикционных органов спортивных федераций и их соотношения с медиацией исследована В. В. Кругловым, который разграничил арбитражно-дисциплинарную деятельность таких органов и собственно медиацию как самостоятельную примирительную процедуру [4]. Организационные и эффективностные аспекты применения различных форм разрешения спортивных споров проанализированы С. С. Воеводиной и А. А. Тарасенко [5].

С. С. Воеводина и А. А. Тарасенко, опираясь на данные опроса спортсменов и тренеров, показывают, что в условиях загруженности судов и отсутствия гарантий исполнения судебных решений эффективным является применение альтернативных механизмов –медиации и третейского разбирательства в национальных и международных спортивных арбитражах. При этом, как отмечают авторы, выбор формы разрешения зависит от модели государственного воздействия на спортивные отношения, статуса участников и категории спора.

Позиция автора заключается в следующем. Спортивный арбитраж и дисциплинарные процедуры, с одной стороны, и медиация, с другой, – это самостоятельные и взаимодополняющие механизмы. Арбитражные и юрисдикционные органы по своей природе выносят обязательное для сторон решение; медиация же представляет собой добровольную процедуру, в которой нейтральный посредник лишь содействует сторонам в достижении взаимоприемлемого соглашения, не принимая решения за них. Поэтому вопрос не в том, чтобы признавать деятельность таких органов медиацией, а в том, почему бы не дополнить существующую систему разрешения спортивных споров полноценной медиативной процедурой. Значительная часть спортивных споров –трудовые и имущественные конфликты спортсменов и клубов –по своему характеру вполне допускает примирительное урегулирование, при котором сохраняются партнёрские отношения сторон. Реформа медиации 2025 года создаёт для этого своевременную и удобную институциональную основу.

Материалы и методы исследования

Методологическую основу исследования составил общенаучный диалектический метод познания, а также специальные и частноправовые методы: системно-структурный, сравнительно–правовой и формально-юридический. Сравнительно-правовой метод использован для сопоставления подходов к разрешению спортивных споров и роли медиации в Российской Федерации, в зарубежной практике (Великобритания, Австралия) и в формирующейся системе Кыргызской Республики.

Эмпирическую и нормативную базу составили: Закон Кыргызской Республики от 14 ноября 2025 года № 256 «О медиации» и сопутствующий пакет изменений в законодательные акты в сфере медиации [1. – 25]; нормы Регламент Комитета; Кодекс спортивного арбитража (Лозанна), предусматривающий медиацию в числе способов разрешения споров; а также доктринальные источники по спортивному праву [2. – 15], [5. – 86]. При анализе разграничены действующие положения Закона № 256 и положения Закона № 257, вступающие в силу с 1 января 2027 года.

Анализ нормативной базы Кыргызстана дополнен сопоставлением с положениями ранее исследованной российской и зарубежной практики.

Результаты и их обсуждение

1. Понятие спортивных споров и формы их разрешения. В научной литературе спортивный спор предлагается трактовать как разногласия субъектов спортивных отношений, перенесённые в юрисдикционный орган и разрешаемые с использованием механизма альтернативных форм рассмотрения. Классификация спортивных споров (по характеру рассматриваемых вопросов) включает индивидуальные трудовые споры, имущественные споры, споры о дисциплинарных санкциях, споры об обжаловании решений спортивных организаций, споры о применении допинга, споры в области агентской деятельности и др.

Формы разрешения спортивных споров традиционно делятся на юрисдикционные (государственные суды, третейские/спортивные арбитражные суды, юрисдикционные органы федераций) и неюрисдикционные (примирительные и посреднические процедуры в рамках досудебного и внесудебного урегулирования). Мировая практика идёт по пути развития именно альтернативных форм –переговоров, медиации, предварительной оценки нейтральной стороны, независимого экспертного заключения, сочетания медиации и спортивного арбитража [5. – 56]. Отличительными признаками альтернативных методов являются быстрота, конфиденциальность, экономичность и сохранение партнёрских отношений сторон.

2. Спортивный арбитражный комитет при НОК КР и связь с CAS. В Кыргызской Республике функцию специализированного разрешения спортивных споров выполняет Комитет, который состоит из пяти членов, избираемых Генеральной ассамблеей НОК КР сроком на четыре года –то есть на период между Олимпийскими играми. Решения Комитета по соответствующим категориям дел могут быть обжалованы в Спортивный арбитражный суд в г. Лозанна (CAS).

По своей правовой природе Комитет является арбитражным (юрисдикционным) органом: результатом его деятельности выступает обязательное для сторон решение. Медиация же – иная, по сути, процедура, направленная на достижение сторонами соглашения без вынесения за них решения. Эти механизмы не конкурируют, а дополняют друг друга. Вместе с тем Комитет не наделён полномочиями по направлению сторон спора на медиацию [6]. Тем самым в национальной системе разрешения спортивных споров отсутствует звено добровольного, конфиденциального примирительного урегулирования, которое могло бы либо предшествовать арбитражному разбирательству, либо выступить его альтернативой.

Показательно, что на международном уровне CAS прямо предусматривает медиацию в числе способов разрешения споров наряду с обычным и апелляционным арбитражем. Это подтверждает совместимость спортивного арбитража и медиации и обоснованность их параллельного использования на национальном уровне[7].

3. Почему медиация уместна при разрешении спортивных споров. Преимущества медиации делают её особенно подходящей для спортивной сферы. Во-первых, значительная часть спортивных споров носит трудовой или имущественный характер (выплаты, компенсации, условия контрактов) и не связана с нарушением спортивных норм, а потому вполне допускает примирительное урегулирование. Во-вторых, медиация обеспечивает быстроту, экономичность и конфиденциальность – качества, критически важные в спорте, где репутация и сжатые соревновательные циклы имеют особое значение. В-третьих, медиация сохраняет партнёрские отношения сторон, что ценно для спортсмена и клуба (федерации), которым предстоит продолжать сотрудничество.

При этом важно различать функции [8]. Деятельность Комитета и дисциплинарных органов федераций по своей природе является арбитражной и административной, и в этом качестве она необходима и оправданна – речь не идёт о том, чтобы подменять её медиацией или называть медиацией то, что ею не является. Вопрос в другом: систему разрешения спортивных споров целесообразно дополнить самостоятельной медиативной процедурой, которая предоставит сторонам добровольную альтернативу обязательному решению. Именно такой подход соответствует мировой тенденции развития альтернативных форм разрешения спортивных споров [5. – 45].

4. Влияние реформы медиации 2025 года. Реформа 2025 года существенно меняет институциональный ландшафт. Закон Кыргызской Республики от 14 ноября 2025 года № 256 «О медиации» предусматривает создание единой Палаты медиаторов Кыргызской Республики и ведение Единого государственного реестра медиаторов. Вместе с тем необходимо учитывать

отложенное вступление в силу отдельных элементов реформы: часть 6 статьи 27 Закона № 256 и весь Закон Кыргызской Республики от 14 ноября 2025 года № 257 вступают в силу с 1 января 2027 года. Именно с этой даты подлежат применению предусмотренные Законом № 257 изменения в процессуальное, трудовое и исполнительное законодательство, включая обязательный досудебный порядок урегулирования трудовых споров и дополнение перечня исполнительных документов нотариально удостоверенными медиативными соглашениями [1. – 75].

Палата медиаторов Кыргызской Республики уже создана – на базе ранее действовавшего республиканского сообщества медиаторов – и активно функционирует, обеспечивая профессиональную организацию медиаторов, ведение реестра, разработку стандартов подготовки и кодекса этики [9]. Таким образом, в стране сформирована работающая инфраструктура медиации, к которой может быть подключена и спортивная сфера.

Эти новеллы прямо релевантны спортивным спорам. После вступления Закона № 257 в силу с 1 января 2027 года при обращении в суд за разрешением трудовых споров, в том числе возникающих между спортсменами и клубами, подлежит соблюдению предусмотренный им обязательный досудебный порядок урегулирования в соответствии с законодательством в сфере медиации. До этой даты данный порядок нельзя характеризовать как уже действующий на основании Закона № 257. Аналогичным образом новые процессуальные требования о медиативной информационной встрече следует рассматривать с учётом установленной даты их вступления в силу. Это позволяет разграничить добровольное использование медиации и предстоящее применение новых обязательных процедур [1. – 33].

5. Зарубежный опыт и предложения для Кыргызстана. Мировая практика подтверждает совместимость спортивного арбитража и медиации: CAS прямо предусматривает медиацию как один из способов урегулирования споров, а в ряде стран функционируют специальные механизмы досудебного примирения, не подменяющие, а предваряющие арбитражное разбирательство [4. – 5]. Применительно к Кыргызстану эту совместимость целесообразно реализовать не через создание обособленной структуры, а через интеграцию спортивной медиации в уже сформированную национальную систему медиации.

С учётом изложенного для Кыргызской Республики предлагается: (1) включение медиативной оговорки в регламенты спортивных федераций и типовые контракты спортсменов, предусматривающей возможность направления сторон на медиацию; (2) наделение Спортивного арбитражного комитета при НОК КР полномочием рекомендовать (направлять) стороны на медиацию до начала арбитражного разбирательства; (3) интеграцию спортивной медиации в систему Палаты медиаторов Кыргызской Республики с ведением специализации «спортивная медиация» в Едином государственном реестре медиаторов; (4) обеспечение исполнимости медиативных соглашений по спортивным спорам через нотариальное удостоверение с учётом вступления в силу соответствующих изменений исполнительного законодательства с 1 января 2027 года.

Совокупность этих мер позволяет внедрить медиацию в спортивную сферу с опорой на действующие институты: компетентные в спортивном праве медиаторы включаются в общий реестр через профильную специализацию, споры направляются на медиацию по оговорке или по рекомендации САК, а нотариально удостоверенные медиативные соглашения будут включены в перечень исполнительных документов после вступления Закона № 257 в силу с 1 января 2027 года [10]. Тем самым предлагается обеспечить добровольность, конфиденциальность и исполнимость соглашений с учётом сроков введения новых правил и без дублирования институтов.

Заключение

Проведённое исследование позволяет сделать следующие выводы. Разрешение спортивных споров в Кыргызской Республике в настоящее время осуществляется преимущественно в арбитражно–дисциплинарном порядке: Комитет, выносит обязательные для сторон решения, которые могут быть обжалованы в CAS. Однако самостоятельная, добровольная медиативная процедура в национальной системе пока не задействована.

Спортивный арбитраж и медиация – самостоятельные и взаимодополняющие механизмы. Арбитражные и дисциплинарные функции Комитета и федераций сохраняют своё значение; речь идёт не о подмене этих функций, а о дополнении системы полноценной медиацией. Значительная часть спортивных споров – трудовые и имущественные конфликты спортсменов и клубов – по

своему характеру допускает примирительное урегулирование с сохранением партнёрских отношений сторон, что и обосновывает целесообразность использования медиации.

Реформа института медиации создаёт для этого правовую и институциональную основу. При этом изменения, предусмотренные Законом № 257, включая обязательный досудебный порядок урегулирования трудовых споров, вступают в силу только с 1 января 2027 года. Поэтому применительно к спортивным спорам следует разграничивать действующие возможности добровольной медиации и предстоящее применение новых обязательных процедур. Предлагаемые меры –медиативные оговорки в регламентах федераций и контрактах, полномочие Комитета направлять стороны на медиацию, интеграция спортивной медиации в систему Палаты медиаторов через профильную специализацию и обеспечение исполнимости соглашений нотариальным удостоверением после вступления соответствующих изменений в силу –позволят повысить доверие участников спортивных отношений, обеспечить добровольность и конфиденциальность урегулирования и привести национальную практику в соответствие с международными стандартами.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон Кыргызской Республики от 14 ноября 2025 года № 256 «О медиации». [Электронный ресурс]. – URL: https://cbd.minjust.gov.kg/4-5683/edition/40509/ru (дата обращения: 22.10.2026).
2. Закон Кыргызской Республики от 14 ноября 2025 года № 257 «О внесении изменений в некоторые законодательные акты Кыргызской Республики в сфере медиации» (вступает в силу с 1 января 2027 года). [Электронный ресурс]. – URL: https://cbd.minjust.gov.kg/4-5685/edition/40565/ru (дата обращения: 22.10.2026).
3. Погосян Е.В. Формы разрешения спортивных споров : монография. –М. : Волтерс Клувер, 2011. – 160 с.
4. Алексеев С.В. Спортивное право: понятие и характеристика спортивных споров. Судья.–№ 2. –2014. – С. 9-15.
5. Круглов В.В. Перспективы развития спортивной медиации как института разрешения конфликтов (споров) в Российской Федерации. Актуальные проблемы российского права.–№ 1 (86). –2018. – С. 95-102.
6. Воеводина С.С., Тарасенко А.А. Эффективность применения форм разрешения спортивных споров в современных условиях. Физическая культура, спорт –наука и практика.–№ 2. –2016. – С. 21-27.
7. Регламент Спортивного арбитражного комитета при Общественном объединении «Национальный олимпийский комитет Кыргызской Республики», утвержденного решением Генеральной ассамблеи НОК КР от 20 декабря 2022 года
8. Юрлов С.В. Спортивные споры и их разрешение: теория и практика (на примере индивидуальных видов спорта). – М. : Инфотропия Медиа, 2015. – 284 с.
9. Зайцев Ю.В., Рогачев Д. И. Трудовые будни в мире спорта: особенности регулирования труда спортсменов и тренеров. – М. : Статут, 2012. – 182 с.
10. Code of Sports–related Arbitration (Court of Arbitration for Sport, Lausanne). [Электронный ресурс]. – URL: https://www.tas-cas.org (дата обращения: 24.06.2026).

ҚЫРҒЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА СПОРТТЫҚ ДАУЛАРДЫ МЕДИАЦИЯЛАУДЫ ДАМЫТУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Қырғыз Республикасында спорттық дауларды шешуде медиацияны қолдану перспективалары қарастырылады. Тақырыптың өзектілігі 2025 жылы Қырғызстанда жүргізілген медиация институтының түбегейлі реформасымен (Қырғыз Республикасының 2025 жылғы 14 қарашадағы № 256 «Медиация туралы» Заңы және 2027 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енетін № 257 ілеспе Заң), сондай–ақ спорттық дауларды шешудің ұлттық жүйесінде дербес медиациялық рәсімнің болмауымен негізделген. Зерттеудің мақсаты – салыстырмалы–құқықтық талдау негізінде спорттық дауларға медиацияны қолданудың орындылығын негіздеу және оны енгізу бойынша ұсыныстарды әзірлеу. Қырғыз Республикасының Ұлттық олимпиада комитеті жанындағы Спорттық төрелік комитеті, оның шешімдері Лозаннадағы Спорттық төрелік сотқа шағымдануы мүмкін, төрелік және тәртіптік функцияларды атқарады және тараптарды медиацияға жіберу не оны өзі жүргізу өкілеттіктеріне ие емес екені анықталды.

Автор спорттық төрелік пен медиация – өзара толықтыратын дербес тетіктер деп есептейді және спорттық дауларды шешу жүйесін толыққанды медиациялық рәсіммен толықтыруды ұсынады. Спорттық федерациялардың регламенттері мен спортшылар келісімшарттарына медиациялық ескертпе енгізу, Спорттық төрелік комитетіне тараптарды медиацияға жіберу өкілеттігін беру, спорттық медиацияны Қырғыз Республикасының Медиаторлар палатасының жүйесіне кіріктіру және медиациялық келісімдердің

орындалуын тиісті өзгерістер 2027 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енгеннен кейін нотариалды куәландыру арқылы қамтамасыз ету ұсынылады. Осы күнге дейін № 257 Заңда көзделген еңбек дауларын міндетті сотқа дейінгі реттеу тәртібі қолданыстағы рәсім ретінде қарастырылмайды.

Негізгі сөздер: спорттық даулар, медиация, спорттық төрелік, Ұлттық олимпиада комитеті, бітімгершілік рәсімдер, Қырғыз Республикасы, медиация реформасы.

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF SPORTS DISPUTE MEDIATION IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract

This article examines the prospects of using mediation to resolve sports disputes in the Kyrgyz Republic. The relevance of the topic is determined by the fundamental reform of the institution of mediation carried out in Kyrgyzstan in 2025 (Law of the Kyrgyz Republic No. 256 of 14 November 2025 "On Mediation" and accompanying Law No. 257, which enters into force in its entirety on 1 January 2027), as well as by the absence of an independent mediation procedure within the national system of sports dispute resolution. The study aims to substantiate, based on a comparative legal analysis of Russian and foreign experience and taking into account the new model of mediation in Kyrgyzstan, the expediency of applying mediation to sports disputes and to develop proposals for its introduction. The Sports Arbitration Committee under the National Olympic Committee of the Kyrgyz Republic, whose decisions may be appealed to the Court of Arbitration for Sport in Lausanne, performs arbitration and disciplinary functions and is not empowered to refer parties to mediation or conduct it independently.

The author proceeds from the premise that sports arbitration and mediation are independent and complementary mechanisms, and that the system of sports dispute resolution should be supplemented with a full-fledged mediation procedure. It is proposed to include a mediation clause in the regulations of federations and in athletes' contracts, to empower the Sports Arbitration Committee to refer parties to mediation, to integrate sports mediation into the system of the Chamber of Mediators of the Kyrgyz Republic, and to ensure the enforceability of mediation agreements through notarial certification once the relevant legislative amendments enter into force on 1 January 2027. Until that date, the mandatory pre-trial procedure for labour disputes provided for by Law No. 257 must not be described as already applicable.

Keywords: sports disputes, mediation, sports arbitration, National Olympic Committee, conciliation procedures, Kyrgyz Republic, mediation reform.

REFERENCES

1. Zakon Kyrgyzskoi Respubliki ot 14 noyabrya 2025 goda № 256 «O mediatsii». [*Law of the Kyrgyz Republic No. 256 of November 14, 2025, "On Mediation."]* [Available at]. – URL: https://cbd.minjust.gov.kg/4-5683/edition/40509/ru (accessed 22.10.2026) [in Russian]

2. Zakon Kyrgyzskoi Respubliki ot 14 noyabrya 2025 goda № 257 «O vnesenii izmenenii v nekotorye zakonodatelnye akty Kyrgyzskoi Respubliki v sfere mediatsii» (vstupaet v silu s 1 yanvarya 2027 goda). [*Law of the Kyrgyz Republic No. 257 of November 14, 2025, "On Amendments to Certain Legislative Acts of the Kyrgyz Republic in the Field of Mediation" (enters into force on January 1, 2027)*] [Available at].– URL: https://cbd.minjust.gov.kg/4-5685/edition/40565/ru (accessed 22.10.2026). [in Russian]

3. Pogosyan E.V. Formy razresheniya sportivnykh sporov: monografiya. [*Forms of Sports Dispute Resolution: A Monograph*] – M.: Volters Kluver, 2011. – 160 s. [in Russian]

4. Alekseev S.V. Sportivnoe pravo: ponyatie i kharakteristika sportivnykh sporov.Sudya.[*Sports Law: Concept and Characteristics of Sports Disputes. Judge.*]– № 2. – 2014. – S. 9–15. [in Russian]

5. Kruglov V.V. Perspektivy razvitiya sportivnoi mediatsii kak instituta razresheniya konfliktov (sporov) v Rossiiskoi Federatsii. Aktualnye problemy rossiiskogo prava. [*Prospects for the Development of Sports Mediation as an Institution for Conflict (Dispute) Resolution in the Russian Federation. Actual Problems of Russian Law*] – № 1 (86).– 2018. – S. 95–102. [in Russian]

6. Voevodina S.S., Tarasenko A.A. Effektivnost primeneniya form razresheniya sportivnykh sporov v sovremennykh usloviyakh. Fizicheskaya kultura, sport – nauka i praktika. [*The Effectiveness of Applying Sports Dispute Resolution Mechanisms in Modern Conditions. Physical Culture, Sport – Science and Practice*] – № 2.– 2016. – S. 21–27. [in Russian]

7. Reglament Sportivnogo arbitrazhnogo komiteta pri Obshchestvennom obedinenii «Natsionalnyi olimpiiskii komitet Kyrgyzskoi Respubliki», utverzhdennyy resheniem Generalnoi assamblei NOK KR ot 20 dekabrya 2022 goda[*Regulations of the Sports Arbitration Committee under the Public Association "National Olympic Committee of the Kyrgyz Republic," approved by the decision of the General Assembly of the National Olympic Committee of the Kyrgyz Republic on December 20, 2022.*].[in Russian]

8. Yurlov S.V. Sportivnye spory i ikh razreshenie: teoriya i praktika (na primere individualnykh vidov sporta).[*Sports Disputes and Their Resolution: Theory and Practice (Using Individual Sports as an Example).*] – M.: Infotropiya Media, 2015. – 284 s. [in Russian]

9. Zaitsev Yu.V., Rogachev D.I. Trudovye budni v mire sporta: osobennosti regulirovaniya truda sportsmenov i trenerov.[*Working Life in the World of Sports: Specific Features of Labour Regulation for Athletes and Coaches.*] – M.: Statut, 2012. – 182 s. [in Russian]

10. Code of Sports-related Arbitration (Court of Arbitration for Sport, Lausanne). [Available at]. – URL: https://www.tas-cas.org (accessed 24.06.2026).

Information about authors:

Aliya Kalybaeva – **corresponding author,** Professor of the «Chinese Studies» Educational Program, Doctor of Law, Associate Professor, Jusup Balasagyn Kyrgyz National University, Bishkek, Kyrgyz Republic

E-mail: alika.kalybaeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3697-2560

Chynara Turatbekova – Professor of the Department of Civil Law and Procedure, Doctor of Law, Associate Professor, Interstate higher education organization Kyrgyz-Russian Slavic University named after the first President of the Russian Federation B.N. Yeltsin, Bishkek, Kyrgyz Republic

E-mail: ch.turatbekova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-4640-3028

Galina Shin – candidate of Legal Sciences, Judge of the Chui Regional Court, Bishkek, Kyrgyz Republic

E-mail: shin-galina@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-9944-8138

Информация об авторах:

Калыбаева Алия Абдысатаровна – **основной автор,** доктор юридических наук, профессор Образовательной программы «Китаеведение», доцент Кыргызский Национальный университет им.Ж.Баласагына, г. Бишкек, Кыргызская Республика

E-mail: alika.kalybaeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3697-2560

Туратбекова Чынара Акылбековна – доктор юридических наук, профессор кафедры Гражданского права и процесса, доцент Межгосударственная образовательная организация высшего образования Кыргызско-Российский Славянский университет имени первого Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина, г. Бишкек, Кыргызская Республика

E-mail: ch.turatbekova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-4640-3028

Шин Галина Алексеевна – кандидат юридических наук, судья Чуйского областного суда, г. Бишкек, Кыргызская Республика

E-mail: shin-galina@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-9944-8138

Авторлар туралы ақпарат:

Калыбаева Алия Абдысатаровна – **негізгі автор,** заң ғылымдарының докторы, «Қытайтану» білім беру бағдарламасының профессоры, Ж. Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университетінің доценті, Бішкек қаласы, Қырғызстан Республикасы

E-mail: alika.kalybaeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3697-2560

Туратбекова Чынара Акылбековна – заң ғылымдарының докторы, азаматтық құқық және іс жүргізу кафедрасының профессоры, Ресей Федерациясының тұңғыш президенті Б.Н. Ельцин атындағы Қырғыз-Ресей Славян университетінің мемлекетаралық жоғары білім беру ұйымының доценті, Бішкек, Қырғыз Республикасы

E-mail: ch.turatbekova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-4640-3028

Шин Галина Алексеевна – заң ғылымдарының кандидаты, Чуй облыстық сотының судьясы, Бішкек, Қырғыз Республикасы

E-mail: shin-galina@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0009-0003-9944-8138

IRSTI 10.47.31 **DOI 10.47649/vau.26. v82.i3.33**
УДК 343.85:340.5:343.4

А.К. Кукеев*[1], Е.С. Жамбаев[2], Е.П. Бекмұратов[3].

[1]Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского,
г. Омск, 644077, Россия
[2] Евразийский национальный университет им. Л.Гумилева,
г. Астана, 010008, Республика Казахстан
[3] Университет Дружбы народов имени академика А. Куатбекова,
г. Шымкент, 160011, Республика Казахстан
*e-mail: askar_kukeyev@mail.ru

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ И ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ДОМАШНЕГО НАСИЛИЯ

Аннотация

В статье анализируется международный опыт в области предупреждения и противодействия домашнему насилию. Цель исследования – изучить нормативно-правовые и институциональные механизмы, применяемые в зарубежных странах, выявить их особенности и оценить возможности адаптации к условиям Республики Казахстан. В ходе исследования рассмотрен практический опыт ряда зарубежных государств, проанализированы его эффективность и соответствие национальным правовым и социально-культурным особенностям. В частности, затронуты вопросы управления превентивными программами, защиты прав жертв насилия, оказания им социальной и психологической помощи, а также поддержки семейных структур. Кроме того, рассмотрены защитные предписания, деятельность кризисных центров и практика межведомственного взаимодействия, применяемые в зарубежных странах. Изучены особенности организации совместной деятельности правоохранительных органов, социальных служб и общественных организаций в целях предупреждения домашнего насилия. Обоснована необходимость адаптации международного опыта к национальным условиям. Определена значимость системного подхода и сотрудничества государственных органов, общественных организаций и других заинтересованных сторон для повышения эффективности предупреждения домашнего насилия и противодействия ему. Результаты исследования позволяют обосновать направления совершенствования механизмов противодействия домашнему насилию в Казахстане, усиления правовой защиты пострадавших, повышения эффективности профилактических мер и внедрения международного правового опыта в национальное законодательство.

Ключевые слова: домашнее насилие, предотвращение домашнего насилия, профилактика насилия в семье; защитное предписание, правовая защита, международно-правовые подходы, ответственность.

Введение.

Домашнее насилие признано одной из наиболее актуальных угроз конституционным правам и свободам человека и гражданина. Ситуация, которую порождает это явление, затрагивающее частные и общественные интересы, в частности право человека на безопасную среду и гармоничное развитие, нередко приобретая признаки общественно опасного деяния с причинением существенного вреда правоохранительным интересам государства, лица и общества. Домашнее насилие является показателем определенных негативных тенденций в обществе; масштабы этого явления зависят от особенностей развития экономической, социальной и культурной сфер. Оно является разновидностью агрессивного поведения членов семьи или близких людей по отношению друг к другу с целью подчинения и удовлетворения обидчиком своих интересов за счет другого лица. Защита детей и женщин от жестокого обращения и предотвращение преступлений против них являются чрезвычайно важными, социально значимыми и актуальными задачами, решение которых носит междисциплинарный характер. Международное сообщество активно работает над противодействием насилию в семье, поэтому изучение правоприменительной практики и законодательства других стран, предусматривающего ответственность за насилие, способствует формулированию предложений по совершенствованию соответствующих норм и правил регулирования [1].

Разнообразие форм домашнего насилия предопределяет комплексный подход к рассматриваемой проблеме. Национальное законодательство призвано предотвратить любые проявления домашнего насилия. Основываясь на принципах международно-правовых норм,

казахстанское законодательство учитывает национальные особенности, уровень развития страны, отношение общества к этой проблеме. Если в развитых европейских странах сопровождение пострадавших от домашнего насилия является привычной задачей для органов власти, общественных организаций, то Республика Казахстан находится в процессе становления национальных отправных точек доступа к услугам в сфере насилия.

Материалы и методы исследования.

Исследование проведено с использованием общенаучных и специальных методов, которые были выбраны с учётом поставленных целей, определенных задач, объекта и предмета правового регулирования предотвращения и противодействия домашнему насилию. Сравнительно-правовой метод применен при анализе международного и зарубежного опыта правового регулирования предотвращения и противодействия домашнего насилия. Методы моделирования, анализа и синтеза использованы при разработке предложений по усовершенствованию правового регулирования охраны личности от правонарушений, связанных с домашним насилием.

Международные стандарты в борьбе с домашним насилием основаны на убеждении, что такое насилие является нарушением прав человека и недопустимо. В современных исследованиях, посвящённых этой теме, не всегда учитывается положительный опыт других стран в решении данной проблемы. Во многих государствах мира предотвращение домашнего насилия становится одним из главных приоритетов в работе правоохранительных органов, социальных служб, психологов и педагогов. Это связано с тем, что проблема домашнего насилия широко распространена и имеет серьёзные социальные последствия.

Результаты и их обсуждение.

Впервые на мировом уровне проблема домашнего насилия была освещена благодаря активным действиям международного движения за права женщин, поскольку именно женщины представляли собой наиболее уязвимую и незащищённую группу, страдавшую от насильственных действий со стороны членов семьи.

Лишь во второй половине XX века домашнее насилие стало предметом правового регулирования и вызвало негативную реакцию общества. Этому способствовали феминистские движения и признание равноправия между мужчинами и женщинами. В результате изменилось представление о роли и пределах участия государства в разрешении семейных конфликтов. Важную роль в этом процессе сыграли такие международно-правовые акты, как Всеобщая декларация прав человека [2] и Конвенция о политических правах женщин [3], которые стали основой для национальных законодательств.

В зарубежной литературе, посвящённой правовым аспектам домашнего насилия, можно найти два вполне очевидных положения: 1) необходимо, чтобы законодательство, касающееся домашнего насилия, было доступно для всех; 2) основные государственные структуры должны обеспечить соблюдение законов таким образом, чтобы эффективно защищать жертв и наказывать виновных в совершении домашнего насилия [4]. Однако мировое сообщество и отдельные государства пришли к осознанию таких аксиом постепенно.

Однако, несмотря на обширную нормативную базу, не удалось выработать универсальные методы борьбы с этим негативным явлением. Более того, не существует единого определения домашнего насилия. Каждая страна решает эти вопросы на уровне национального законодательства, основываясь на своих традиционных и культурных представлениях.

В Республике Казахстан проблема домашнего насилия остаётся актуальной. В первую очередь это связано с тем, что у органов первичного реагирования нет эффективных инструментов для помощи жертвам. Также сложно обеспечить безопасность пострадавшим на внесудебном этапе разрешения семейных конфликтов, что часто приводит к серьёзным последствиям. В контексте изучения вопроса предотвращения и борьбы с домашним насилием особенно интересен зарубежный опыт. Это позволит нам более системно взглянуть на проблему и определить направления для применения успешных зарубежных практик в нашей стране.

В то же время стоит отметить, что на данный момент существует относительно небольшое количество научных трудов, посвящённых исключительно изучению механизмов преодоления домашнего насилия на примере зарубежных стран. Большинство исследований, включая профессиональные и диссертационные работы, имеют либо криминологическую направленность, либо просто описывают терминологию, закреплённую на законодательном уровне. Мы полагаем, что концепция мультидисциплинарного подхода к решению проблемы домашнего насилия всё ещё

остаётся малоизученной. Именно эти факторы делают данное научное исследование актуальным и своевременным.

В Бельгии правоохранительные органы, реагируя на случаи домашнего насилия, соблюдают принцип «обидчик должен уйти». Действующий закон «О временном запрете доступа к квартире в случае домашнего насилия» уполномочивает прокурора вынести постановление о принудительном удалении обидчика с определённого места жительства при наличии непосредственной угрозы безопасности одного или нескольких проживающих там лиц и запрете возвращения туда или установления контакта с определенными лицами на срок до 10 суток. В течение указанного времени дело о домашнем насилии должен рассмотреть суд, имеющий право отменить установленный запрет или продлить его действие на срок до трёх месяцев. Нарушение условий такого запрета признается преступлением [5].

В Турции суд запрещает лицу приближаться к потерпевшему, месту его жительства (пребывания) в срок до одного месяца. Запретительное предписание выносится по заявлению потерпевшего лица (его представителя) или по запросу уполномоченного подразделения полиции. Положительным примером для подражания турецкому опыту противодействия домашнему насилию является то, что суд обязывает обидчика носить электронный браслет со встроенным GPS-навигатором. Потерпевшему лицу выдается передатчик, позволяющий получать сигнал о местонахождении обидчика. Контроль за исполнением судебных решений обидчиком возлагается на уполномоченные подразделения полиции, ведущие электронную базу данных таких лиц. Профилактический учет обидчиков турецкими полицейскими ведется по трём реестрам, обозначенным разными цветами в зависимости от степени и формы агрессии: зелёный – лица, склонные к совершению психологического домашнего насилия без применения физической силы; желтый – лица, хотя бы один раз совершившие домашнее насилие; красный – лица, склонные к совершению физического домашнего насилия, к которым судом применялись специальные принудительные меры – арест, запрет приближаться к пострадавшему лицу, запрет проживать по месту жительства пострадавшего. Обидчики, состоящие на учёте полиции в красном реестре, проходят коррекционные программы в специализированных учреждениях: сначала ежемесячно, затем дважды в год и впоследствии один раз в год [6].

Характерной особенностью германского подхода к предотвращению и противодействию домашнему насилию является удаление лица, совершившего насилие, из совместного жилища. Следует также обратить внимание на возможность применения судом таких специальных мер, как запрет на вход в свой дом (квартиру), запрет находиться на расстоянии от жилища, менее установленного судом, ограничение контактов с детьми, супругой или другим лицом, пострадавшим от домашнего насилия, а также запрет приближаться к пострадавшим лицам, встречаться с ними и пытаться связаться с ними по мобильному телефону и другим каналам связи [7].

Отметим, что согласно немецкому законодательству для подтверждения фактического распада брака супруги должны прожить отдельно в течение как минимум одного года, если оба супруга хотят развестись. В то же время женщина, подвергшаяся домашнему насилию, имеет право требовать расторжения брака с обидчиком без соблюдения установленного года. Кроме того, жертва домашнего насилия может из доходов или активов обидчика получить оплату юридической консультации или судебного разбирательства [8].

Во Франции суды могут издавать специальные постановления по обеспечению безопасности жертв домашнего насилия. Такие постановления позволяют женщине, ставшей жертвой насилия в семье, сменить место жительства или удалить мужчину из жилища [9]. Также эффективно налажено взаимодействие подразделений полиции с «горячей мобильной линией», что позволяет сотрудникам полиции оперативно прибывать на место совершения домашнего насилия.

Предотвращение домашнего насилия с помощью специальных электронных браслетов является новаторским правовым инструментом. Например, во Франции в декрете № 2020-1161 от 23 сентября 2020 г. установлены организационно-правовые основы внедрения мобильного электронного устройства в случаях, предусмотренных законодательством, для обеспечения соблюдения и контроля за соблюдением установленного судом запрета приближаться к определённому лицу на установленное расстояние [10].

Относительно программ коррекции для обидчиков и лиц, склонных к домашнему насилию, а также для пострадавших лиц стоит отметить, что эти программы подразделяются на добровольные

и обязательные, которые могут быть разделены или объединены, в зависимости от культурных особенностей общества, взаимосвязанных обстоятельств и других условий, при этом они разрабатываются отдельно для мужчин и женщин [11].

В законодательстве Чехии также предусмотрено временное выселение обидчика из общего с пострадавшим лицом помещения. При этом выселение обидчика из общего с потерпевшим лицом помещения может применяться сотрудниками полиции без получения решения, выданного в административном производстве [8. - 124]. В Португалии запрет на контакт с пострадавшим лицом, в частности, выселение обидчика из дома, может устанавливаться как дополнительная мера. Для более эффективного внедрения этой меры на обидчиков, приговоренных к выдворению из семейного дома, могут надевать электронный браслет. Пострадавшее лицо может обратиться в суд с требованием о выплате компенсации обидчиком. При этом если обидчик не выплатит компенсацию, её выплачивает государство [8. - 130].

В Италии предусмотрен немедленный арест за угрозы, насилие и преследование; использование электронных браслетов мужчинами, которые жестоко ведут себя или угрожают женщинам, с заключением для обидчиков, повреждающих устройство; ограничительное предписание с целью защиты членов семьи от обидчика: как мера пресечения, виновное лицо (супруги, партнер или другой родственник) может быть безотлагательно удалено из жилища в случае совершения домашнего насилия, и только по новому решению суда получает право вернуться. Также по условиям ограничительного предписания обидчику могут запретить посещать места пребывания (проживания, работы) жертвы и её родственников (или даже приближаться к ним) [8. - 132]. Особое внимание уделяется работе в школах. По нашему мнению, Республике Казахстан следует перенять опыт Италии и проводить работу по предупреждению домашнего насилия в школах. Школы – это среда, в которой дети не только приобретают знания, но и формируют социальные навыки и моральные ценности. Переняв опыт Италии, Республика Казахстан может значительно повысить эффективность борьбы с домашним насилием. Образовательная система – это ключевой инструмент, помогающий предотвратить негативные явления в обществе. Инвестируя в образование и профилактические программы, мы создаём будущее, где каждый ребенок растет в безопасности и гармонии.

В Испании порядок защиты жертв домашнего насилия определён Законом 27/2003 от 31 июля 2003 г. Этот закон устанавливает процедуру получения приказа о защите жертв домашнего насилия и объединяет различные инструменты защиты жертв этих преступлений и проступков. Согласно указанному закону жертвы домашнего насилия могут получить статус по всесторонней защите путем быстрой и простой судебной процедуры, предусматривающей гражданские, уголовные и социальные меры и социальную защиту («Ley 27/2003»). Заявление о предоставлении защитного приказа заполняют по специальной форме на формуляре "Violencia doméstica". По статистическим данным, в течение 2018 года в Испании было подано 39 176 заявлений (ходатайств) о выдаче защитного приказа [9. - 156].

Для предотвращения и противодействия домашнему насилию в Испании предусмотрено применение электронного мониторинга с помощью специальных отслеживающих устройств. Применяемые устройства позволяют контролировать соблюдение обидчиком ограничений, установленных к нему судом, поддерживать связь между обидчиком (а иногда и пострадавшим) и специалистом специализированного контроллингового центра: 1) для агрессоров в семье используются специальные электронные браслеты с GPRS-маячком, позволяющие как отслеживать местонахождение обидчика, так и ему самостоятельно определять расстояние до пострадавших, которое необходимо соблюдать (при приближении менее чем на 500 метров устройство подает сигнал), и предоставляют возможность поддерживать голосовую связь для получения инструкций контроллингового центра; 2) для защиты пострадавших от насилия в семье введены специальные устройства, расположенные в городе с картой мобильной связи для оперативной коммуникации пострадавшего и контроллингового центра; переносные радиоустройства, которые передают информацию о местонахождении жертвы и получают сведения о расстоянии, на котором находится обидчик, и его координаты в отношении пострадавшего [12].

В Испании одной из мер, не связанных с лишением свободы, является освобождение под надзор, заключающееся в том, что лицо, в отношении которого применена такая мера пресечения, будет находиться под судебным надзором и выполнять одно или несколько предусмотренных требований, в частности: 1) запрет приближаться к потерпевшему, членам его семьи и другим лицам, определённым судом; 2) запрет общаться с потерпевшим, членами его семьи и другими

лицами, определёнными судом; 3) запрет находиться на определенных территориях, в местах или учреждениях; 4) запрещение проживать в определенных местах; 5) обязанность участвовать в учебных, трудовых и культурных программах, программах по формированию полового поведения; 5) пройти медицинское лечение или периодически проходить медицинские осмотры [8. - 133]. Наряду с этими мерами, которые могут быть применены к лицу, совершившему домашнее насилие, в Испании регламентированы отдельные виды наказаний, сходные по своему содержанию с указанными мерами, относящиеся к группе наказаний в виде лишения определённых прав. Такими наказаниями являются: 1) специальное лишение права заниматься государственной деятельностью или занимать государственные должности, заниматься профессией, ремеслом, промыслом, коммерческой деятельностью или другими видами деятельности, определенными Уголовным кодексом, или лишение родительских прав, прав на опеку и попечительство, право быть избранным или любых других прав; 2) лишение права проживать или посещать определённые места; 3) запрет приближаться к потерпевшему, к членам его семьи и другим лицам, определённым судом или трибуналом; 4) запрет на общение с потерпевшим, членами его семьи и другими лицами, определёнными судом или трибуналом; 5) лишение родительских прав [8. - 133–34].

Испанский опыт свидетельствует о том, что наиболее эффективным способом борьбы с домашним насилием является комплексный подход, который включает в себя законодательство, специализированные институты, социальную защиту, профилактику. Адаптация этого подхода к условиям Казахстана может включать следующие шаги:

1. Принятие нового интегрированного закона о противодействии домашнему насилию.

2. Разработка эффективных судебных и административных механизмов, направленных на защиту жертв.

3. Укрепление системы поддержки и социальной реабилитации.

4. Постепенное формирование в обществе культуры ненасилия через образование и средства массовой информации.

С опытом Испании как ориентиром Республика Казахстан может создать эффективную модель, которая будет учитывать местные реалии и потребности. Это станет весомым шагом к снижению уровня насилия и построению справедливого общества.

В Польше применяется такая мера, как выселение агрессора с места общего с жертвой проживания, если имеются основания полагать, что потерпевшему лицу угрожает опасность. Согласно законодательству Польши, за совершение домашнего насилия лицо привлекается только к уголовной ответственности. Эффективной мерой по противодействию домашнему насилию является процедура «Синие Хартии», согласно которой ни один случай совершённого насилия агрессором не остается без внимания, сопровождается плодотворной работой полиции, осуществляющей ряд мер, направленных на искоренение насилия в конкретной семье [9. - 580].

Также положительным моментом опыта Польши является внедрение в рамках процедуры «Синие Хартии» заполнения «голубых карточек», которая носит преимущественно профилактический характер. Согласно этой процедуре, работник полиции в случае выявления домашнего насилия начинает процедуру «блакитная карта» путем заполнения формуляра «А», в котором указывает обстоятельства дела. Формуляр «В» содержит квалифицированное разъяснение относительно того, что считается домашним насилием, кто может выступать его жертвами, в каких формах оно чаще всего выявляется, а также виды преступлений, совершаемых в этой сфере с указанием тех случаев, когда уголовное преследование начинается при условии обязательной подачи заявления потерпевшей стороной. Вторая часть – формуляр «В» предлагает жертве насилия записывать ход событий: указать, кто выступал обидчиком; когда это случилось; в чём заключалось насилие; как часто такое происходит; были ли свидетели семейного насилия; или жертва обращалась в компетентные органы для прекращения семейного насилия. Третья часть – формуляр «С» в отношении лица, относительно которого существует подозрение, что оно выступает жертвой домашнего насилия, в котором прорабатывается индивидуальный план мер по помощи указанному лицу и формуляр «D» в отношении лица, подозреваемого в совершении домашнего насилия, где диагностируется ситуация, сложившаяся в семье; предупреждается об ответственности за совершение домашнего насилия, обосновывается необходимость принятия участия в коррекционных обучающих программах [8. - 112-113].

По законодательству Польши, одной из мер воздействия на лиц, совершающих домашнее насилие, является представление определения о наказании к сведению общественности в общем

порядке. Таким образом, публичное осуждение преступного деяния обидчика является положительным опытом, ведь для правонарушителей более неприятно осуждение общества, чем юридическая ответственность [5. - 122–23].

Опыт Польши может быть особенно полезен для Казахстана благодаря следующим шагам:

- внедрение «Синей карты» — системы, которая фиксирует случаи насилия и обеспечивает межведомственное реагирование;
- предоставление полиции полномочий для немедленного выселения агрессора;
- формирование междисциплинарных команд и кризисных центров;
- обязательное проведение программ коррекции поведения агрессоров.

Эти меры помогут Казахстану укрепить свою правовую и институциональную базу, а также перейти от декларативных заявлений к реальной защите жертв и профилактике насилия.

Иностранные учёные выделяют наиболее распространенные правовые барьеры, с которыми сталкиваются пострадавшие от домашнего насилия: (1) недостаточные санкции для обидчиков, (2) нечеткие положения и ненадлежащее применение закона, (3) низкая вероятность судебного преследования, (4) плохие процедуры, стереотипы потерпевших и повторная виктимизация во время расследования и (5) защита обидчиков, работающих на властных должностях [13].

Структурные и правовые препятствия, с которыми сталкиваются пострадавшие, когда ищут помощи, являются огромными вызовами, которые потребуют значительной поддержки со стороны профессионалов, работающих в сферах уголовного правосудия, социальной работы и здравоохранения. Для устранения препятствий необходимо обновить механизмы правового регулирования и гарантирования долго - и краткосрочного характера.

Рассмотрим основные правовые гарантии, требующие усовершенствования в современных условиях развития государственности и правовой системы в Республике Казахстан.

1. Государство обязано предоставить базовый стандарт услуг для пострадавших лиц, предусматривающий надлежащее функционирование государственных служб, здесь речь идет о медицинском, психологическом, юридическом, социальном, профессиональном и семейном консультировании и надлежащем функционировании правоохранительной системы.

Создание такой системы предотвращения и противодействия насилию является обязательством и функцией государства, признанного в международных имплементированных положениях наивысшего уровня. Отсутствие сочувствия со стороны государственных органов и учреждений, особенно судебных и правоохранительных органов, часто вызывает повторную виктимизацию пострадавшего, что порождает две серьёзные дополнительные проблемы:

- после негативного опыта жертва больше не будет обращаться за помощью, что может привести к рецидиву;
- обнародование информации о факте насилия может привести к дополнительному насилию со стороны обидчика, поэтому отсутствие защиты значительно усугубляет проблему.

Проблема профессиональности органов публичной власти характерна для многих государств. Немецкие учёные констатируют также недостатки системы образования служащих, которые уполномочены оказывать помощь пострадавшим от домашнего насилия. Они указывают, что независимость и судей, и прокуроров законодательно закреплена, а одним из побочных эффектов является почти невозможность требовать прохождения дальнейшей подготовки в какой-либо конкретной сфере, такой как домашнее насилие. Еще одним недостатком, по мнению немецких ученых, является то, что семейные и гендерные вопросы, такие как домашнее насилие, не являются частью учебной программы для студентов-юристов [14].

Международная организация «ООН-женщины» определяет, что основным направлением многих подходов к противодействию насилию является усиление реагирования сектора уголовной юстиции, в частности полиции, поскольку позитивные встречи с полицией имеют решающее значение для восстановления пострадавших [15]. Мы также считаем, что правоохранительные органы играют приоритетную роль в сфере противодействия насилию, хотя уместно их межведомственное сотрудничество с различными уполномоченными органами и учреждениями.

В ряде иностранных государств доказали свою эффективность программы повышения квалификации работников правоохранительных органов именно в сфере противодействия домашнему насилию. В Великобритании образовательные полицейские учреждения вместе с международной организацией SafeLives разработали стандарты предоставления квалифицированного образования для полицейских.

2. В соответствии с действующим законодательством существует множество государственных и муниципальных служб, органов и учреждений, которые обязаны предотвращать и противодействовать домашнему насилию. Поэтому весомым практическим вопросом является возможность обеспечения эффективного, доверительного сотрудничества между службами.

Соответственно, инновационными подходами являются совершенствование законодательства, разработка эффективных механизмов взаимодействия правоохранительных органов и социальных служб, внедрение превентивных мер по уменьшению домашнего насилия. Изучение этих инновационных практик дает понять, как европейские страны адаптируют свои правовые системы к вызовам в сфере защиты прав человека и обеспечения безопасности в семейной среде.

В этом контексте репрезентативной и ценной является практика Великобритании. Там для создания эффективной системы обмена информацией между органами публичной власти для лиц с высоким риском домашней виктимизации проводятся межведомственные конференции по оценке рисков (MARAC). Это встреча, на которой обмениваются информацией о случаях домашнего насилия с самым высоким риском представители местной полиции, здравоохранения, защиты детей, жилищно-коммунальных практиков, независимых внутренних советников по насилию, пробации и других специалистов из законодательного и общественного секторов.

После обмена всей необходимой информацией о жертве представители обсуждают варианты повышения безопасности жертвы и как превратить их в скоординированный план действий по конкретному случаю. Идеология этой системы заключается в предположении, что ни одно отдельное агентство или лицо не может увидеть полную картину проблемы, а тем более обеспечить безопасность в сложной ситуации.

Организовывать конференцию MARAC по отдельному случаю имеет право любой представитель агентства, который проводит оценку рисков жертвы, благодаря этому определяет, что дело соответствует порогу высокого риска. Для того чтобы не травмировать лицо дополнительно, на такую конференцию жертв насилия не приглашают, однако ее позицию представляет уполномоченное лицо – независимый внутренний советник по вопросам насилия.

Статистика указывает на эффективность такой системы: после вмешательства службы MARAC до 60% жертв домашнего насилия не сообщают о дальнейшем насилии [16].

Такой опыт является полезным и востребованным для Республики Казахстан, хотя специализированное законодательство не указывает на потребность такого подхода. По нашему мнению, уместными будут изменения в ст. 3 Закона РК «О профилактике бытового насилия» - добавить п. 9 в следующей редакции: «*обеспечение комплексности предоставления услуг пострадавшим лицам путем создания интегрированных центров поддержки, которые будут обеспечивать предоставление базовых необходимых услуг в едином месте*». Это позволит обеспечить реальное взаимодействие уполномоченных органов, ускорит оказание помощи пострадавшему лицу, позволит разнообразным службам эффективно мониторить проблемы и координировать их решение. Все это будет способствовать более быстрой ресоциализации пострадавшего.

3. Право на юридическую помощь является основополагающим правом человека. Право на правовую помощь не является абсолютным, не все категории гражданских или уголовных дел предусматривают обязательность предоставления такой помощи бесплатно. Важно, чтобы дела о домашнем насилии входили в ту категорию дел, которые имеют право на финансовую поддержку со стороны государства на услуги специалиста в сфере права.

Указанное также зависит от национального законодательства. Например, в Германии определена проблема доступности по отдельному виду юридической помощи, поскольку в этой стране различают консультативную помощь и юридическую помощь. Помощь в юридических консультациях и представительстве вне судебных разбирательств (консультационная помощь) предоставляется нуждающимся лицам в соответствии с Законом о юридических консультациях и представительстве малообеспеченных лиц [17]. Категория дел о домашнем насилии входит в эту группу бесплатной помощи. Для участия в судопроизводстве лицам (второй вид правовой помощи), которые в ней нуждаются, оказывается правовая помощь в соответствии с нормативно-правовыми актами о правовой помощи, и здесь требование бесплатной помощи не является абсолютным [18].

В Бельгии право на бесплатное пособие зависит не от категории дел, а от дохода лица (по состоянию на сегодняшний день, чистый месячный доход – менее 1426 евро). Правда, в этом

государстве каждое лицо имеет право получить бесплатную первичную юридическую консультацию в рамках оказания первой юридической помощи [19]. Греческое же законодательство определяет право на бесплатную правовую помощь, если годовой доход семьи не превышает двух третей установленного законом минимального годового дохода граждан [20]. В Польше также действует требование о невозможности оплатить услуги самостоятельно, однако конкретный доход не указывается в законодательстве, а определяется в индивидуальном казуальном порядке [21]. В Испании, независимо от наличия средств судебного разбирательства, право на правовую помощь имеют жертвы преступлений на гендерной основе, жертвы терроризма и торговли людьми, а также несовершеннолетние и лица с психическими расстройствами, если они являются жертвами насилия или жестокого обращения (это право распространяется на членов их семей в случае смерти ребенка) [22].

Следовательно, только отдельные категории дел в рамках домашнего насилия могут быть признаны имеющими право на бесплатную помощь: в отношении гендерно обусловленного домашнего насилия и в отношении ребенка и лиц с инвалидностью психического характера. Другие категории правонарушений не подпадают под бесплатную правовую помощь. В целом мы можем утверждать, что национальное законодательство является достаточно прогрессивным. В Законе РК «Об адвокатской деятельности и юридической помощи» отдельная статья (ст. 26) содержит широкий перечень субъектов права на бесплатную юридическую помощь, среди которых определены и лица, пострадавшие от домашнего насилия. Наряду с положительной оценкой всё же обратим внимание на необходимость усовершенствования.

Учитывая реальную судебную практику, предлагаем усовершенствовать сферу предоставления юридической помощи путем расширения категории лиц, являющихся пострадавшими от домашнего насилия.

Предлагаем внести в ст.26 Закона РК «Об адвокатской деятельности и юридической помощи», указав, что, кроме определенных в нормативном акте лиц, пострадавших от домашнего насилия, еще и ребенок, ставший свидетелем домашнего насилия, имеет право на бесплатную юридическую помощь. Дети-свидетели могут испытывать потребность в поддержке, защите и помощи им юридически по истребованию средств от обидчика на услуги долговременной психологической поддержки и т. п. Такая помощь, специализирующаяся именно на предотвращении домашнего насилия, является достаточно востребованной и для свидетелей. К тому же обращение за помощью будет способствовать предотвращению рецидива и не допустит ситуации недоступности правосудия для лиц, которые в нем нуждаются.

4. Новую альтернативную меру решения проблемы домашнего насилия предложил английский законодатель. Он представляет новую форму разглашения информации об обидчике, предусматривающую возможность запроса заинтересованного лица «О персональных данных. Схема раскрытия случаев домашнего насилия» (domestic Violence Disclosure Scheme), известная как закон Клэр, принятый в марте 2014 года, дает людям право спрашивать, есть ли у их партнеров прошлое, связанное с домашним насилием. Этот закон был создан как реакция на общественный запрос после кампании, проведенной отцом 36-летней Клэр Вуд, которую в 2009 году задушил и поджег ее бывший партнер.

Право на запрос основано на возможности обратиться с соответствующим запросом, и полиция может предоставить информацию «в течение нескольких дней», если будет обнаружена «значительная угроза». Количество обращений ежегодно растет. По статистике, количество обращений в полицию Кента (Великобритания) с просьбой выяснить, совершал ли партнёр насилие в прошлом, выросло на 54 % за год. В целом количество обращений по закону Клэр в Англии и Уэльсе за один из последних финансовых лет выросло до 45 344, что на 300 % за пять лет. Средний срок ответа на запрос составляет 28 дней.

Факт обращения не указывает на необходимость предоставления информации правоохранительными органами. Уровень раскрытия информации в 2022-2023 годах в Кенте составлял 53 %, а в Суррее и Сассексе – 45 % и 49 % соответственно [23]. Лицо, обращающееся, или его представитель должны доказать, что такая информация необходима ему из-за страха стать жертвой домашнего насилия или обоснованного опасения за свою безопасность.

Считаем, что такая практика полезна для внедрения в национальное законодательство. Однако мы не можем предлагать распространить её на такой широкий перечень субъектов, как это указано в английском законодательстве, поскольку это нарушает действующее национальное законодательство о защите персональных данных.

Каждое лицо в демократическом государстве имеет право на приватность, заключающуюся в праве на невмешательство в личную жизнь. Это право является основополагающим в соответствии с международными эталонами и национальными стандартами. Статья 20 Конституции Республики Казахстан указывает на право на невмешательство в личную и семейную жизнь лица [24]. В настоящее время действует специализированное законодательство, основным законом является Закон РК от 21 мая 2013 года «О персональных данных и их защите» [25].

Заключение

Таким образом, анализ законодательства зарубежных стран продемонстрировал, что борьба с домашним насилием основывается на глубоком осознании недопустимости насилия как явления, являющегося грубым нарушением основных прав человека. Домашнее насилие вызывает осуждение со стороны общества и государства и требует установления надлежащих мер борьбы с этим негативным явлением. Зарубежное право ориентировано не исключительно на преодоление последствий совершенного правонарушения и наказания за домашнее насилие, а прежде всего на сосредоточении значительных усилий и ресурсов на предупреждении и пресечении таких правонарушений, на организацию профилактических мероприятий. Учитывая исследованные примеры, предложены возможности их использования в отечественных реалиях для расширения аспектов профилактической работы.

Это прежде всего: 1) создание разветвленной сети приютов, кризисных центров, горячих линий по примеру развитых стран для обеспечения безопасности и психологической помощи жертвам насилия; 2) внедрение образовательных курсов, тренингов для представителей различных профессий (полицейские, социальные работники, медики) по вопросам выявления, реагирования и предупреждения домашнего насилия; 3) активное привлечение общественных организаций к разработке и реализации программ противодействия насилию, проведению информационных кампаний по повышению осведомлённости населения; 4) введение обязательных программ реабилитации для обидчиков (по примеру Испании, Великобритании и других стран); 5) создание единой информационно-аналитической базы данных о случаях домашнего насилия для надлежащего отслеживания и мониторинга ситуации, как это практикуется в ряде европейских стран; 6) налаживание тесного межведомственного взаимодействия с четким распределением обязанностей между полицией, социальными службами, медиками, общественными организациями вроде британской модели комплексной защиты пострадавших.

Считаем, что взвешенное использование позитивных тенденций развития законодательства зарубежных стран будет способствовать эффективному предотвращению и противодействию домашнему насилию в Республике Казахстан.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Голованова Н.А., Власов И.С., Артемов В.Ю. и др. Домашнее насилие по законодательству зарубежных стран: ответственность и превенция. Москва. — 2013. —384 с.

2 Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III). Генеральная Ассамблея ООН от 10 декабря 1948 года. [Электронный ресурс] — URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/ declhr.shtml (дата обращения: 01.12.2024)

3 Конвенция о политических правах женщины. Принята резолюцией 640 (VII) Генеральной Ассамблеи от 20 декабря 1952 года. [Электронный ресурс] — URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/ women_politrights.shtml (дата обращения: 01.12.2024).

4 Deborah Epstein. (1999) Effective Intervention in Domestic Violence Cases: Rethinking the Roles of Prosecutors, Judges and the Court System. Yale Journal of Law and Feminism. Vol. 11. P. 3-50

5 Гончаренко О. К. Международно-правовые средства Совета Европы по предотвращению и борьбе с насилием в отношении женщин и домашним насилием: Дисс...к.ю.н.: 12.00.10. Международное право; Европейское право. — Москва. — 2021. — 249 с.

6 Харламов В. С. Теория и практика противодействия преступному насилию в семье: системное криминологическое и уголовно-правовое исследование: Дисс...д.ю.н.: 12.00.08. Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. Санкт-Петербург. —2018. — 719 с.

7 Акимжанов Е.С. Административно-правовая защита от домашнего насилия в Республике Казахстан: Дисс...к.ю.н.: 5.1.2. Публично-правовые (государственно-правовые) науки. —Москва. — 2023. — 261 с.

8 Тычина Д. М. Уголовно-правовые, криминологические и уголовно-исполнительные основы предотвращения домашнего насилия в Украине: Дисс...д.ю.н.: 12.00.08. Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. —Киев. —2024. — 644 с.

9 Симагина Н.А. Домашнее насилие в странах Европы и способы борьбы с ним. Человек: преступление и наказание. —№4. —2022.—С.575-583.

10 Галай А. А., Галай В. А., Головко Л. А., Муранова В. В. Международный опыт предупреждения и противодействия домашнему насилию. —Киев. — 2014. —160 с.

11 Зинсу А. И. Международно-правовые стандарты и зарубежный опыт в сфере предотвращения, противодействия домашнему насилию. Научный бюллетень Национальной академии внутренних дел. —№ 1 (118). —2021.—С. 31—40.

12 Атагимова Э. И. Правовое регулирование противодействия семейно-бытовому насилию в России и за рубежом: сравнительный анализ. Мониторинг правоприменения. - № 2. -2018. -С. 49-53.

13 Childress S., Shrestha N., Anekwe K. (2022) Barriers to Help-Seeking for Domestic Violence in Kyrgyzstan: Perspectives of Criminal Justice, Social, Health, and Educational Professionals. Global Social Welfare. Vol. 9. P. 179-192

14 Hagemann-White C. (2017) Responses to Domestic Violence in Germany in a European Context. Buzawa E., Buzawa C. (Eds). Global Responses to Domestic Violence. Springer, Cham. P. 87-105

15 Gender-related killings of women and girls (femicide/feminicide): Global estimates of female intimate partner/family-related homicides in 2022. UN Women. 2023. [Electronic resource] — URL: https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2023/11/gender-related-killings-of-women-and-girls-femici de- feminicide-global-estimates-2022 (дата обращения: 12.12.2024).

16 Frequently asked questions Multi-Agency Risk Assessment Conferences (MARAC). [Available at]— URL:https://safelives.org.uk/sites/default/files/resources/-MARAC%20FAQs%20General%20FINAL.pdf (дата обращения: 05.12.2024).

17 Deutschland, Gesetz über Rechtsberatung und Vertretung für Bürger mit geringem Einkommen (Beratungshilfegesetz) 18.06.1980. [Available at] — URL: https://www.gesetze-im-internet.de/berathig/BJNR006890980.html (дата обращения: 10.12.2024).

18 Legal aid, Germany. 2024. [Available at]— URL: https://e-justice.europa.eu/37129/-EN/legal_aid?GERMANY&member=1#tocHeader8 (дата обращения:10.12.2024).

19 Legal aid, Belgium. 2024. [Available at] — URL: https://e-justice.europa.eu/37129/EN/legal_aid?BELGIUM&member=1 (дата обращения: 10.12.2024).

20 Legal aid, Greece. 2024. [Available at]— URL:https://e-justice.europa.eu/37129/-EN/legal_aid?GREECE&member=1 (дата обращения: 10.12.2024).

21 Legal aid, Poland. 2024. [Available at] — URL:https://e-justice.europa.eu/37129/-EN/legal_aid?POLAND&member=1 (дата обращения: 10.12.2024).

22 Legal aid, Spain. 2024. [Available at] — URL:https://e-justice.europa.eu/37129/-EN/legal_aid?SPAIN&member=1 (дата обращения: 10.12.2024).

23 Clare's Law: Sharp rise in domestic abuse history requests in Kent. BBC News. 2024. 12 March. [Available at] — URL:https://www.bbc.com/news/uk-england-kent-68517802 (дата обращения: 11.12.2024).

24 *Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года.* [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000 (дата обращения: 01.12.2024).

25 Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 года N 94-V «О персональных данных и их защите». [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000094 (дата обращения: 01.12.2024)

ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ ЗОМБЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ МЕН ОҒАН ҚАРСЫ ТҰРУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа

Мақалада тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу және оған қарсы күрес саласындағы халықаралық тәжірибе талданады. Зерттеудің мақсаты – шет мемлекеттерде қолданылатын нормативтік-құқықтық және институционалдық тетіктерді зерделеу, олардың ерекшеліктерін анықтау және Қазақстан Республикасында бейімдеу мүмкіндіктерін бағалау. Зерттеу барысында бірқатар шет елдердің практикалық тәжірибесі қарастырылып, оның тиімділігі мен ұлттық құқықтық және әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерге сәйкестігіне талдау жасалған. Атап айтқанда, превентивтік бағдарламаларды басқару, зорлық-зомбылық құрбандарының құқықтарын қорғау, оларға әлеуметтік және психологиялық көмек көрсету, сондай-ақ отбасылық құрылымдарды қолдау мәселелері қамтылған. Сонымен қатар шет мемлекеттерде қолданылатын қорғау нұсқамалары, дағдарыс орталықтарының қызметі және ведомствоаралық өзара іс-қимыл тәжірибесі қарастырылған. Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу мақсатында құқық қорғау органдарының, әлеуметтік қызметтердің және қоғамдық ұйымдардың бірлескен қызметін ұйымдастыру ерекшеліктері де зерделенген. Халықаралық тәжірибені ұлттық жағдайға бейімдеу қажеттілігі негізделген. Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу мен оған қарсы іс-қимылдың нәтижелілігін арттыруда жүйелі тәсілдің, мемлекеттік

органдардың, қоғамдық ұйымдардың және өзге де мүдделі тараптардың өзара ынтымақтастығының маңыздылығы айқындалған. Зерттеу нәтижелері Қазақстанда тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл тетіктерін жетілдіру, жәбірленушілерді құқықтық қорғауды күшейту, алдын алу шараларының тиімділігін арттыру және халықаралық құқықтық тәжірибені ұлттық заңнамаға енгізу бағыттарын негіздеуге мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: тұрмыстық зорлық-зомбылық, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу, отбасылық зорлық-зомбылықтың алдын алу; қорғау тәртібі, құқықтық қорғау, халықаралық-құқықтық тәсілдер, жауапкершілік.

FOREIGN EXPERIENCE IN THE LEGAL REGULATION OF THE PREVENTION AND COUNTERACTION OF DOMESTIC VIOLENCE

Abstract.

The article examines international experience in preventing and combating domestic violence. The purpose of the study is to explore the legal and institutional mechanisms applied in foreign countries, identify their specific features, and assess the possibilities of adapting them to the conditions of the Republic of Kazakhstan. The study reviews the practical experience of several foreign countries and analyzes its effectiveness and compatibility with national legal and socio-cultural characteristics. Particular attention is paid to the management of preventive programmes, the protection of victims' rights, the provision of social and psychological assistance, and support for family structures. In addition, the article examines protection orders, the activities of crisis centres, and interagency cooperation practices implemented in foreign countries. It also explores approaches to coordinating the efforts of law enforcement agencies, social services, and non-governmental organizations to prevent domestic violence. The need to adapt international experience to national conditions is substantiated. The study highlights the importance of a systematic approach and cooperation among government agencies, non-governmental organizations, and other stakeholders in improving the effectiveness of domestic violence prevention and response. The findings provide a basis for identifying ways to improve mechanisms for combating domestic violence in Kazakhstan, strengthen the legal protection of victims, enhance the effectiveness of preventive measures, and incorporate international legal practices into national legislation.

Key words: domestic violence, prevention of domestic violence, family violence prevention; protection order, legal protection, international legal approaches, liability.

REFERENCES

1 Golovanova N.A., Vlasov I.S., Artemov V.Yu. i dr. (2013) Domashnee nasilie po zakonodatel'stvu zarubezhnyh stran: otvetstvennost' i prevenciya. [*Domestic violence under the legislation of foreign countries: responsibility and prevention*]. Moskva: 384 p. [in Russian]

2 Vse obshchaya deklaraciya prav cheloveka. [*The Universal Declaration of Human Rights*]. Prinyata rezolyuciej 217 A (III) General'naya Assambleya OON ot 10 dekabrya 1948 goda. Available at: — URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml [in Russian]. (accessed: 01.12.2024).

3 Konvenciya o politicheskih pravah zhenshchiny. [Convention on the Political Rights of Women]. Prinyata rezolyuciej 640 (VII) Generalnoj Assamblei ot 20 dekabrya 1952 goda. Available at: — URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/women_politrights.shtml [in Russian]. (accessed: 01.12.2024).

4 Deborah Epstein. (1999) Effective Intervention in Domestic Violence Cases: Rethinking the Roles of Prosecutors, Judges and the Court System. Yale Journal of Law and Feminism. Vol. 11. P. 3-50 [in English]

5 Goncharenko O. K. (2021) Mezhdunarodno-pravovye sredstva Soveta Evropy po predotvrasheniyu i borbe s nasiliem v otnoshenii zhenshin i domashnim nasiliem. [*International legal means of the Council of Europe to prevent and combat violence against zhenshin i domashnim nasilie*]. Diss...k.yu.n.: 12.00.10. Mezhdunarodnoe 415arvo; Evropejskoe 415arvo. Moskva: 249 p. [in Russian]

6 Harlamov V. S. (2018) Teoriya i praktika protivodejstviya prestupnomu nasiliyu v seme: sistemnoe kriminologicheskoe i ugolovno-pravovoe issledovanie. [*Theory and practice of countering criminal violence in the family: a systematic criminological and criminal law study*]. Diss...d.yu.n.: 12.00.08. Ugolovnoe 415arvo i kriminologiya; ugolovno-ispolnitelnoe 415arvo. Sankt-Peterburg: 719 p. [in Russian]

7 Akimzhanov E.S. (2023) Administrativno-pravovaya zashita ot domashnego nasiliya v Respublike Kazahstan. [*Administrative and legal protection from domestic violence in the Republic of Kazakhstan*] Diss...k.yu.n.: 5.1.2. Publichno-pravovye (gosudarstvenno-pravovye) nauki. Moskva. 261 p. [in Russian]

8 Tychina D. M. (2024) Ugolovno-pravovye, kriminologicheskie i ugolovno-ispolnitelnye osnovy predotvrasheniya domashnego nasiliya v Ukraine. [*Criminal law, criminological and penal enforcement bases for the prevention of domestic violence in Ukraine*]. Diss...d.yu.n.: 12.00.08. Ugolovnoe 415arvo i kriminologiya; ugolovno-ispolnitelnoe 415arvo. Kiev: 644 p. [in Ukraine]

9 Simagina N.A. (2022) Domashnee nasilie v stranah Evropy i sposoby borby s nim. [*Domestic violence in Europe and ways to combat it*] Chelovek: prestuplenie i nakazanie. №4. P.575-583 [in Russian]

10 Galaj A. A., Galaj V. A., Golovko L. A., Muranova V. V. (2014) Mezhdunarodnyj opyt preduprezhdeniya i protivodejstviya domashnemu nasiliyu. [*International experience in preventing and countering domestic violence*]. Kiev: 160 p. [in Russian]

11 Zinsu A. I. (2021) Mezhdunarodno-pravovye standarty i zarubezhnyj opyt v sfere predotvrasheniya, protivodejstviya domashnemu nasiliyu. [*International legal standards and foreign experience in the field of prevention and combating domestic violence*]. Nauchnyj byulleten Nacionalnoj akademii vnutrennih del. № 1 (118). P. 31-40 [in Russian]

12 Atagimova E. I. (2018) Pravovoe regulirovanie protivodejstviya semejno-bytovomu nasiliyu v Rossii i za rubezhom: sravnitelnyj analiz. [*Legal regulation of countering domestic violence in Russia and abroad: a comparative analysis*]. Monitoring pravoprimeneniya. № 2. P. 49-53. [in Russian]

13 Childress S., Shrestha N., Anekwe K. (2022) Barriers to Help-Seeking for Domestic Violence in Kyrgyzstan: Perspectives of Criminal Justice, Social, Health, and Educational Professionals. Global Social Welfare. Vol. 9. P. 179-192 [in English]

14 Hagemann-White C. (2017) Responses to Domestic Violence in Germany in a European Context. Buzawa E., Buzawa C. (Eds). Global Responses to Domestic Violence. Springer, Cham. P. 87-105 [in English]

15 Gender-related killings of women and girls (femicide/feminicide): Global estimates of female intimate partner/family-related homicides in 2022. UN Women. 2023. Available at: — URL: https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2023/11/gender-related-killings-of-women-and-girls-femicide-feminicide-global-estimates-2022 [in English] (accessed:12.12.2024).

16 Frequently asked questions Multi-Agency Risk Assessment Conferences (MARAC). Available at: — URL: https://safelives.org.uk/sites/default/files/resources/-MARAC%20FAQs%20General%20FINAL.pdf [in English]. (accessed:05.12.2024).

17 Deutschland, Gesetz über Rechtsberatung und Vertretung für Bürger mit geringem Einkommen (Beratungshilfegesetz) 18.06.1980. Available at: —URL:https://www.gesetze-im-internet.de/berathig/BJNR006890980.html [in English]. (accessed: 10.12.2024).

18 Legal aid, Germany. 2024. Available at: — URL: https://e-justice.europa.eu/37129/-EN/legal_aid?GERMANY&member=1#tocHeader8 [in English]. (accessed:10.12.2024).

19 Legal aid, Belgium. 2024. Available at: — URL: https://e-justice.europa.eu/37129/EN/legal_aid?BELGIUM&member=1 [in English]. (accessed: 10.12.2024).

20 Legal aid, Greece. 2024. Available at: — URL: https://e-justice.europa.eu/37129/-EN/legal_aid?GREECE&member=1 [in English]. (accessed: 10.12.2024).

21 Legal aid, Poland. 2024. Available at: — URL: https://e-justice.europa.eu/37129/-EN/legal_aid?POLAND&member=1 [in English]. (accessed: 10.12.2024).

22 Legal aid, Spain. 2024. Available at: — URL: https://e-justice.europa.eu/37129/-EN/legal_aid?SPAIN&member=1 [in English]. (accessed: 10.12.2024).

23 Clare's Law: Sharp rise in domestic abuse history requests in Kent. BBC News. 2024. 12 March. Available at: — URL: https://www.bbc.com/news/uk-england-kent-68517802 [in English]. (accessed: 11.12.2024).

24 Konstituciya Respubliki Kazahstan ot 30 avgusta 1995 goda. [*The Constitution of the Republic of Kazakhstan dated August 30, 1995.*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000 [in Russian]. (accessed: 01.12.2024).

25 Zakon Respubliki Kazahstan ot 21 maya 2013 goda N 94-V «O personalnyh dannyh i ih zashite». [*Law of the Republic of Kazakhstan dated May 21. 2013 No. 94-V. About personal data and their protection*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000094 [in Russian]. (accessed: 01.12.2024)

Information about authors:

Askar Kulchimbaevich Kukeyev - **corresponding author**, post–graduate student of the Department of State and Municipal Law of Omsk State University named after F.M.Dostoevsky, Omsk, Russia

E-mail: askar_kukeyev@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2851-7306

Yerzhan Sagynkhanovich Zhambayev – Candidate of Law, Senior Lecturer at the Department of Constitutional and Civil Law of the Law Faculty of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: askar_kukeyev@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2851-7306

Bekmuratov Yerman Polatovich – Candidate of Law, Senior Lecturer at the Department of of History of Law and Business of the Peoples' Friendship University named after Academician A. Kuatbekov, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: yerman.bekmuratov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0860-8606

Информация об авторах:

Кукеев Аскар Кульчимбаевич – **основной автор**, аспирант кафедры государственного и муниципального права Омского государственного университета им. Ф.М. Достоевского, г. Омск, Россия

E-mail: askar_kukeyev@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2851-7306

Жамбаев Ержан Сагынханович – кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры Конституционного и гражданского права Юридического факультета Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: zhambaev_es@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5320-0124

Бекмуратов Ерман Полатович – кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры «История права и бизнес» Университета Дружбы народов имени академика А. Куатбекова, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: yerman.bekmuratov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0860-8606

Авторлар туралы ақпарат:

Асқар Құлшімбайұлы Көкеев - **негізгі автор**, Омбы мемлекеттік университетінің мемлекеттік және муниципалдық құқық кафедрасының, аспиранты. Ф. М. Достоевский. Омбы қ., Ресей

E-mail: askar_kukeyev@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2851-7306

Жамбаев Ержан Сағынханұлы- заң ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Заң факультетінің Конституциялық және азаматтық құқық кафедрасының аға оқытушысы, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhambaev_es@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5320-0124

Бекмұратов Ерман Полатұлы - заң ғылымдарының кандидаты, Академик А. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университетінің құқық және бизнес тарихы кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: yerman.bekmuratov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0860-8606

IRSTI 10.15.01 **DOI 10.47649/vau.26. v82.i3.34**
UDC 342.4:004.8:35.08(574)

G.B. Zhussuppoova[1*], S.K. Ukin[1], R.G. Nurmagambetov[2], A.V. Neizvestnaya[1]

[1]Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University,
110000, Kostanay, Kazakhstan
[2]Kostanay Branch of Chelyabinsk State University,
110000, Kostanay, Kazakhstan
[*]e-mail: guldaray.zhussupova@mail.ru

ALGORITHMIC PUBLIC POWER IN KAZAKHSTAN: METHODS AND LIMITS OF CONSTITUTIONAL REGULATION

Abstract

A fully automated public decision may determine access to a public service, social entitlement, official information, or administrative protection before the affected person can identify the authority, data source, or computational rule that produced the legal consequence. Kazakhstan's 2026 Constitution, the Digital Code, and the Law on Artificial Intelligence establish a new legal framework for algorithmic public power. Still, the relationship between regulatory methods, protective functions, procedures, and digital instruments remains unsettled. The purpose is to define the constitutional limits of automated public decision-making and develop a norm-based classification of legal influence in the digital environment. The study applied formal legal, systemic, functional, and comparative legal methods to statutory provisions, official enforcement materials, and selected mechanisms from Estonia, Singapore, the Republic of Korea, and Denmark. The results distinguish imperative and dispositive methods from guarantee, restrictive, procedural-protective, and coordination regimes, while treating automated decisions, digital identity, biometric authentication, and interagency data exchange as instruments. Scientific novelty is expressed in a five-component legality model and a substantive standard of human reconsideration. The model supports legislative review, administrative complaints, judicial control and ex ante assessment of high-impact public information systems.

Keywords: algorithmic public power, constitutional regulation, fully automated decision, digital rights, artificial intelligence, personal data, human reconsideration.

Introduction

A fully automated public decision may determine access to a public service, social entitlement, official information or an administrative remedy before the affected person knows which authority, data source or computational rule produced the legal consequence. The applicant encounters an electronic notification instead of an official, a registry discrepancy instead of a disputed fact, and a system-generated refusal instead of an individualized legal assessment. The digital result may establish eligibility, terminate access, change procedural status or prevent a complaint from reaching the competent authority. Technical execution occurs almost instantaneously, while the decision's institutional origin, legal grounds, and the route for correcting an error may remain concealed.

The Constitution of the Republic of Kazakhstan, adopted at the republican referendum of 15 March 2026, links the exercise of public authority with equality before the law and the court, protection of private life and personal data, access to information, participation in public affairs and effective legal protection. Articles 16, 21, 23 and 35 apply whether an interference is embodied in a signed paper act, an electronic document, a database entry, or an algorithmically generated result. A digital form cannot lower the constitutional standard of legality, transform an institutional error into the applicant's private risk or detach public power from an identifiable bearer of responsibility [1].

The Digital Code of the Republic of Kazakhstan of 9 January 2026 No. 255-VIII ZRK converted automated public decision-making from a predominantly doctrinal issue into an institution of positive law. Article 40 regulates digital identity, Article 41 establishes powers related to the deletion, anonymization, and restriction of personal-data processing, Article 42 protects accessibility in the digital environment, and Article 43 addresses algorithmic systems and

fully automated decisions. The subject affected by automation may obtain information about its use, receive an explanation of the principal factors and criteria, and request reconsideration by an authorized specialist. The explanation is not equivalent to unconditional disclosure of source code, which directs legal protection toward the grounds of the individual result rather than toward technological disclosure detached from the contested right [2].

The Law of the Republic of Kazakhstan of 17 November 2025 No. 230-VIII ZRK "On Artificial Intelligence" establishes principles and legal conditions for creating and operating artificial-intelligence systems, defines their participants, and links technological activity to human rights, security, transparency, and responsibility. An artificial-intelligence system may classify information, generate an assessment or recommend an outcome, but it does not acquire public competence, legal personality or constitutional accountability. Legal responsibility remains with the person or organization that determines the purpose of deployment, controls the relevant process, and uses the output to produce consequences for another subject [3].

The accompanying Law of 17 November 2025 No. 231-VIII ZRK amended legislative acts on artificial intelligence and digitalization. The simultaneous adoption of the substantive act and consequential amendments indicates a transition from sectoral experimentation towards a connected statutory framework. Automated administration can no longer be assessed only through technological efficiency. Its legality depends on the combined operation of constitutional rights, competence rules, data-protection obligations, administrative procedures and judicial remedies [4].

The new legislative framework highlights a distinction blurred in earlier classifications of digital regulation. A legal method answers how the norm determines conduct through a binding command, prohibition, permission or legally protected choice. A constitutional function explains why a set of prescriptions guarantees, restricts, protects, or coordinates. A procedure determines how a person initiates, participates in, or challenges legal action. A digital instrument performs an organizational or computational operation. These categories may operate together, but they are not interchangeable.

S.K. Ukin, R.G. Nurmagambetov and I.V. Mikhaylichenko characterize digital law in Kazakhstan as a complex formation combining public-law and private-law components and retaining imperative and dispositive modes of regulation. Their analysis rejects the assumption that technological novelty automatically creates an isolated classical branch of law. It also reveals the methodological difficulty of classifying heterogeneous digital relations according to a single criterion. The Digital Code later intensified this difficulty by giving statutory form to digital identity, algorithmic systems, automated decisions, and data-related protective powers [5].

K.K. Nurmukhambetova and Sh.A. Ismoilov connect effective regulation of artificial intelligence with transparency, risk differentiation, certification, ethical control and allocation of responsibility. Their approach correctly moves beyond a purely prohibitive model, although the November 2025 legislation and the January 2026 Digital Code created a more specific problem. The decisive question is no longer whether artificial intelligence requires legal regulation, but which norm authorizes a public body to rely on an algorithmic result and which procedural safeguards remain available when that result changes an individual's legal position [6].

I.S. Saktaganova, E.V. Mitskaya and A.B. Saktaganova emphasize transparency, certification, correction of technological failures and the inadmissibility of transferring adjudicative responsibility to artificial intelligence. Their conclusions about judicial activity reflect a broader constitutional principle: automation may support a public institution, but it cannot replace the legally accountable decision-maker. The presence of an official at the final stage is insufficient where that official cannot inspect the relevant data, understand the operative factors or depart from the generated outcome [7].

G.S. Zhamankarayeva, M.K. Matayeva and E.S. Maishekina associate effective human-rights protection with enforceable national procedures and institutions capable of translating general guarantees into an individual remedy. The same requirement applies to algorithmic administration. A formal right to privacy, information or appeal loses practical force where the

affected person cannot identify the data used, the authority responsible or the procedural act that may be contested [8].

D.R. Egezhanova, I.S. Saktaganova, A.B. Saktaganova, A.E. Yessenaliyev and A.M. Yessentemirova identify accessibility, digital security and procedural coherence as central issues in the digital format of administrative proceedings. Electronic filing and automated distribution may reduce time and organizational costs, but procedural legitimacy depends on whether the participant retains access to the case, receives documents, presents arguments, and obtains a reasoned determination. Digitalization of procedure does not authorize substituting technical completion for legal consideration [9].

A. Kusherbayev and R. Dulambayeva connect the quality of digital public services with accessibility, institutional trust and the citizen's experience of interacting with public bodies. Convenience at the application stage, however, does not guarantee legal protection at the refusal stage. An interface may be intuitive while the rule producing an adverse result remains opaque. Trust therefore depends not only on service speed but also on the state's ability to explain, correct and reconsider digitally generated consequences [10].

Digital constitutionalism places technological power within the classical constitutional coordinates of human dignity, equality, privacy, freedom of expression, access to information, accountability and limitation of arbitrary interference. E. Celeste and P.R. da Silva Santarém demonstrate that constitutional responses to digital technology extend beyond state-centered regulation and include rights, institutional restraints and governance arrangements affecting the distribution of power in digital environments [11].

K. Yeung's analysis of algorithmic regulation shows that data-driven systems can continuously monitor conduct, produce classifications and adjust interventions through computational feedback. Such systems alter the operational form of regulation but do not eliminate questions of authority, legitimacy and accountability. A technically accurate feedback loop may still be legally defective if the state lacks competence, relies on prohibited criteria or prevents the person from contesting the underlying information [12].

S. Wachter, B. Mittelstadt and C. Russell distinguish useful explanations from an attempt to expose every internal operation of a complex model. An explanation becomes legally valuable when it helps the affected person understand the decisive factors, contest the result, and identify which relevant circumstances could change the outcome. This orientation is consistent with Article 43 of the Digital Code, which focuses on principal factors and criteria rather than unconditional access to source code [13].

T.W. Kim and B.R. Routledge ground explanation in institutional trust and the capacity of the affected person to respond to a consequential decision. Explanation is therefore not an ornamental disclosure added after an automated result. It is part of the relationship between public authority and the person whose legal position has been changed, particularly where access to complaint, correction or compensation depends on understanding why the adverse consequence occurred [14].

The unresolved problem lies at the intersection of these approaches. Algorithms, digital identity, electronic documents, biometric authentication and interagency exchange are often described as regulatory mechanisms. Notification, correction and reconsideration are sometimes classified as autonomous methods. Legality, proportionality, and non-discrimination are placed alongside technical devices as though they belonged to the same analytical level. These classifications obscure whether a particular norm commands conduct, protects a right, organizes a procedure, or merely supplies a technological means of execution.

A constitutionally significant automated public decision is an individualized result generated wholly or predominantly through algorithmic processing, attributable to public authority, and capable of creating, confirming, changing, restricting, or terminating a right, duty, legal status, legitimate interest, or access to a procedure established by law. The definition is based on legal effect rather than computational complexity. A simple validation rule can unlawfully deny a

service, while a sophisticated model may perform an internal analytical task without directly changing anyone's legal position.

The objective is to determine the methods and constitutional limits governing algorithmic public power in Kazakhstan and to construct a norm-based model that separates basic methods of regulation, functional regimes, protective procedures and digital instruments. The object comprises constitutionally significant relations arising from automated services, the processing of personal and biometric data, interagency exchange, electronic appeals, and restrictions on digital information. The subject comprises constitutional, statutory, and administrative-procedural prescriptions governing competence, data use, institutional attribution, explanation, correction, reconsideration, and appeal.

The central proposition is that technological transformation does not create an autonomous digital method of constitutional regulation. It modifies the factual environment in which imperative and dispositive norms operate, strengthens guarantee, restrictive, procedural-protective, and coordination functions, and introduces instruments whose legal significance depends on the right affected, the authority exercised, and the remedy available.

Materials and methods of research

The normative corpus was closed according to three cumulative conditions. We included a prescription if it affected a constitutional right or legal status, governed the exercise of public competence, or established protection against state interference in the digital environment. Provisions dealing exclusively with commercial turnover, digital assets, private electronic transactions, or technological support for business were excluded unless they directly connected to equality, privacy, access to information, participation, public services, or administrative and judicial protection.

The 2026 Constitution set out the primary standards for equality, privacy, personal-data protection, access to information, participation, and legal protection. The Digital Code established concepts and rights related to digital identity, personal-data control, accessibility, algorithmic systems, fully automated decisions, and digital documents. The Law "On Artificial Intelligence" established the general legal regime for artificial-intelligence systems, while Law No. 231-VIII linked that regime to related legislation.

The Law of the Republic of Kazakhstan of 21 May 2013 No. 94-V "On Personal Data and Their Protection" set out requirements governing the lawful collection, processing, use, dissemination, protection, and correction of personal information. Its provisions were interpreted together with the more recent powers established by the Digital Code. The unit of analysis was an individual normative prescription that creates a permission, duty, prohibition, competence, limitation, or remedial power, rather than a legislative act treated as an undivided text [15].

The Administrative Procedural and Process-Related Code of the Republic of Kazakhstan of 29 June 2020 No. 350-VI sets out the procedural standards governing applications, participant hearings, fact-finding, administrative acts, complaints, and administrative justice. The court assessed a digitally generated result against the same requirements that govern conventional administrative action: lawful competence, examination of relevant circumstances, participation of the affected person, reason-giving, and access to an effective complaint [16].

The Law of the Republic of Kazakhstan of 16 November 2015 No. 401-V "On Access to Information" supplied the statutory continuation of the constitutional information guarantee. The Court assessed electronic requests, open data, and automated restrictions against the legal basis, legitimate purpose, necessity, and availability of review. A technical classification of information does not itself supply a lawful ground for withholding it [17].

The Law of the Republic of Kazakhstan of 15 April 2013 No. 88-V "On Public and Socially Responsible Services" sets standards for access, service delivery, deadlines, results, complaints, and institutional responsibility. The analysis treated a registry mismatch, failed authentication, or an automated eligibility assessment as legally significant when it prevented the person from receiving a service or produced an adverse result [18].

The Law of the Republic of Kazakhstan of 10 July 2023 No. 18-VIII ZRK "On Online Platforms and Online Advertising" was included only where platform operation intersected with freedom of expression, access to information, personal-data protection or a restriction attributable to public authority. Private advertising arrangements and commercial content management were outside the principal constitutional inquiry [19].

The Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan's Normative Resolution of 26 December 2023 No. 39-NP was included as a verified constitutional-law position on access to information. The Constitutional Court linked that right to the ability to exercise and protect other rights, which is particularly relevant when information about the source, criteria, or legal grounds of an automated result is necessary to initiate a complaint [20].

The formal legal method identified the right-holder, obligated subject, source of competence, command, permission, prohibition, restriction and remedy contained in each prescription. The systemic method connected the constitutional standard with digital legislation, data protection, administrative procedure, public services and judicial review. The functional method determined whether a prescription performed a guarantee, restrictive, procedural-protective, or coordination function without presuming that every function constituted a separate method.

An attribution analysis traced the institutional chain connecting the body legally competent to decide, the provider of data, the owner of the information system, the operator, the software developer, the authorized specialist and the final administrative act. The Court distinguished external legal responsibility from the internal allocation of technical tasks. The Court treated a distributed technological process as constitutionally deficient where the affected person could not identify a single public body responsible for receiving the complaint, correcting the data, and issuing a final reasoned decision.

The Court assessed protective equivalence by comparing the guarantees available in conventional and automated decision-making. Automation was legally acceptable only where it did not reduce access to notice, relevant reasons, correction, participation, reconsideration, administrative complaint, and judicial review.

The national enforcement corpus included four verified sets of official materials. In 2025, the competent personal-data authority conducted 77 unscheduled inspections and completed 38 administrative cases. The authority held five individuals and 33 legal entities or officials liable, with fines totaling KZT 17,546,350. The court also held 31 officials administratively liable for violations involving electronic documents and digital signatures, with fines totaling KZT 5,622,760. Recorded violations included collection or processing without sufficient consent or another legal basis, unlawful dissemination, absence of a responsible person, inadequate encryption, and failure to maintain access logs [21].

An analysis of passenger complaints conducted by the transport prosecutor's office revealed charges arising from minor inaccuracies in names entered during ticket purchase. In 2025, Qazaq Air, subsequently renamed Vietjet Qazaqstan, corrected the personal data of 3,815 passengers, most involving errors of up to two letters. A simplified procedure for free correction of such errors was introduced at the beginning of 2026. The episode was used as a verified example of how data quality can affect access to a service and how an institutional correction mechanism can remove a disproportionate burden [22].

The eGov Mobile functionality announced on 29 July 2026 enables users to inspect the history of consent to personal-data processing, identify which public bodies or organizations requested access, determine which information was requested, and revoke previously granted access. This mechanism was assessed as an example of traceability and individual control after data access. At the same time, its preventive value remains dependent on whether the person receives intelligible information before consent and whether revocation affects subsequent processing [23].

On 23 January 2025, the Ayrtau District Court convicted a person under part 4 of Article 147 of the Criminal Code for unlawfully disseminating information constituting personal and

family secrecy and imposed four years of imprisonment. The information came from a stolen mobile phone and was distributed via a messenger. Although the case did not concern an automated administrative act, it confirmed that obtaining and disseminating information in digital form does not diminish the constitutional significance of privacy or the legal consequences of unlawful processing [24].

The comparative corpus was limited to mechanisms that could answer specific questions arising under Kazakhstan's legislation. Estonia was selected for administrative participation and judicial review in a mature digital public sector. Its Administrative Procedure Act preserves duties of lawful procedure, communication and protection of participants when administrative action is conducted electronically [25].

Singapore's Model AI Governance Framework for Agentic AI, launched in January 2026 and updated in May 2026, was used to assess responsibility where a technical system possesses increased operational autonomy. The framework emphasizes organizational responsibility, risk assessment, technical controls, and human accountability rather than treating autonomy as grounds for transferring legal responsibility to the system [26].

The OECD Digital Government Review of Korea, published on 29 October 2025, organizes its analysis around digital governance and skills, data governance and sharing, public-sector artificial intelligence and human-centered services. These dimensions were used to assess whether institutional coordination and data sharing remain connected with responsibility, safeguards and service design [27].

Denmark's 2025 analysis reported that 84 percent of residents aged 15-89 generally trusted public digital services, while the official assessment continued to emphasize assistance for people who experience difficulty in digital contact with public authorities. The comparison was not used to rank legal systems. It supplied a concrete inclusion principle: digital-by-default administration requires assistance and an effective alternative where exclusive digital access creates a disproportionate barrier [28].

Results and their discussion

A digital relationship falls within constitutional regulation not because it involves software, a platform, or an electronic document, but because it affects the person's legal status, the exercise of public power, or the permissible limits of interference with a right. This criterion distinguishes three adjacent categories.

A digital commercial relationship remains primarily private when the parties exchange goods, services, or data without the direct exercise of public competence or a constitutionally significant restriction. An administrative digital relationship arises when an authority processes an application, retrieves information or coordinates a service through an information system. It becomes constitutionally significant when the digital process determines equality of access, interferes with privacy, restricts information, shapes participation, alters legal status or obstructs administrative or judicial protection.

An internal algorithm that sorts routine correspondence ordinarily lacks direct external legal effect. An eligibility module that rejects a social payment or a service application differs because its output changes the person's legal position. A biometric tool used as an optional authentication channel differs from a biometric requirement that functions as the sole route to a public entitlement. An automated content filter used for technical security differs from a system that restricts lawful expression without an identifiable legal ground and appeal mechanism.

The concept of algorithmic public power extends beyond artificial intelligence in the narrow technical sense. It includes any computational process that materially structures a public decision through classification, matching, scoring, validation, prioritization or automated retrieval. Constitutional significance follows from the legal consequence and institutional use of the output, not from whether the system relies on machine learning, fixed rules or a hybrid model.

The constitutional rights affected in the digital environment are not a separate, homogeneous generation of rights detached from the Constitution. Equality, privacy, access to information,

participation and judicial protection remain primary constitutional rights. Their digital realization gives rise to derivative powers and procedural guarantees. The ability to correct an inaccurate record protects privacy and the lawful administration of justice. The ability to obtain an explanation supports effective complaint and equality. The ability to request human reconsideration protects the person against an adverse result determined by factors generated without individualized participation.

Digital identity, biometric authentication, electronic appeals, automated decisions, information systems and digital documents are not constitutional rights. They are instruments through which rights or public powers are exercised. Their constitutional quality depends on the legal relationship in which they are deployed.

Table 1 - Normative matrix of constitutional rights in Kazakhstan's digital environment

Constitutional right or protected interest	Normative basis	Digital form	Basic method	Functional regime	Required protection	Principal legal gap
Equality before the law and the court	Constitution, Article 16; Digital Code, Article 43	Automated classification, matching, scoring or prioritization	Imperative prohibition of unjustified differentiation	Guarantee and restriction	Disclosure of significant criteria, reconsideration and appeal	No detailed public methodology for detecting proxy discrimination in high-impact state systems
Privacy and personal-data protection	Constitution, Article 21; Digital Code, Articles 41 and 43; Personal Data Law	Collection, profiling, biometric processing and interagency exchange	Imperative duties combined with dispositive consent where consent is legally applicable	Guarantee and restrictive	Access, correction, deletion, restriction of processing, traceability and complaint	Responsibility may become fragmented between the source, system owner and deciding authority
Access to information	Constitution, Article 23; Access to Information Law; APPC	Electronic request, open data, automated restriction or refusal	Imperative duty to provide information within statutory limits	Guarantee and procedural-protective	Individual reasons, proportionality assessment, administrative complaint and judicial review	Template refusals may conceal the factual and legal assessment
Participation and appeal	Constitution, Article 35; APPC	Electronic application, petition, complaint and automated routing	Dispositive initiation combined with an imperative duty of consideration	Procedural-protective	Registration, hearing, substantive response and appeal	Automated acknowledgement may be substituted for consideration of the substance
Equal access to public services	Public and Socially Responsible	Portal, mobile service, proactive	Imperative service standards	Guarantee and	Correction of data, notice, human	A registry mismatch may operate as an

	Services Law; Digital Code	service and automated eligibility check	combined with dispositive initiation	coordination	reconsideration and complaint	unreasoned refusal
Accessible digital environment	Digital Code, Article 42	Interface, authentication and communication channel	Imperative accessibility obligations	Guarantee	Assisted access and an equivalent alternative channel	Digital-by-default administration may become digital-only in practice
Protection against an adverse automated result	Digital Code, Article 43	Fully automated public decision	Imperative competence and procedural duties	Procedural-protective and restrictive	Notice, explanation, correction, human reconsideration and appeal	The operational content of meaningful human reconsideration is not fully specified
Protection of digital identity	Digital Code, Article 40	Digital identity and biometric authentication	Imperative security requirements	Guarantee and coordination	Secure verification, alternative identification, access control and complaint	Excessive authentication may obstruct access to a right or service
Note: Compiled by the authors						

The matrix shows that the same legal relationship can have several analytical layers. Consent to personal-data processing reflects a dispositive choice only where the person can lawfully refuse without losing an entitlement that cannot otherwise be obtained. Security requirements, purpose limitation and protection against unlawful dissemination remain imperative. Correction is a remedial power, not a method. Biometric matching is an instrument, not a constitutional function. Notification activates protection but does not independently regulate the entire relationship.

A fully automated public decision can be constitutionally valid only where six elements form a continuous legal chain.

The first element is statutory competence. The public body must possess authority to determine the substantive issue and legal authority to use the relevant data and automated process. General competence to provide a service cannot be interpreted as unrestricted permission to profile applicants or introduce eligibility criteria absent from legislation.

The second element is a specific lawful purpose. Interoperability does not permit public bodies to use every technically accessible record for every administrative objective. The purpose determines the categories of data, the duration of processing, the range of recipients and the relevance of each criterion.

The third element is verifiable data. Every materially significant record requires an identifiable source, status, date and correction route. An official database is not infallible merely because it is official. Public authorities remain responsible for checking whether the information is current and legally relevant where an adverse consequence follows from it.

The fourth element is a legally valid decision criterion. Software cannot establish a prohibition, presumption, priority or condition that the legislature did not create or authorize. A computational proxy becomes unlawful where it effectively replaces the statutory criterion or produces unjustified differentiation.

The fifth element is personalized institutional responsibility. One identifiable authority must bear external responsibility for the result even when several bodies supply data, maintain infrastructure or develop software.

The sixth element is an effective protective chain. The affected person must receive notice, understand the relevant reasons, correct inaccurate information, present objections, obtain substantive human reconsideration and use administrative and judicial remedies.

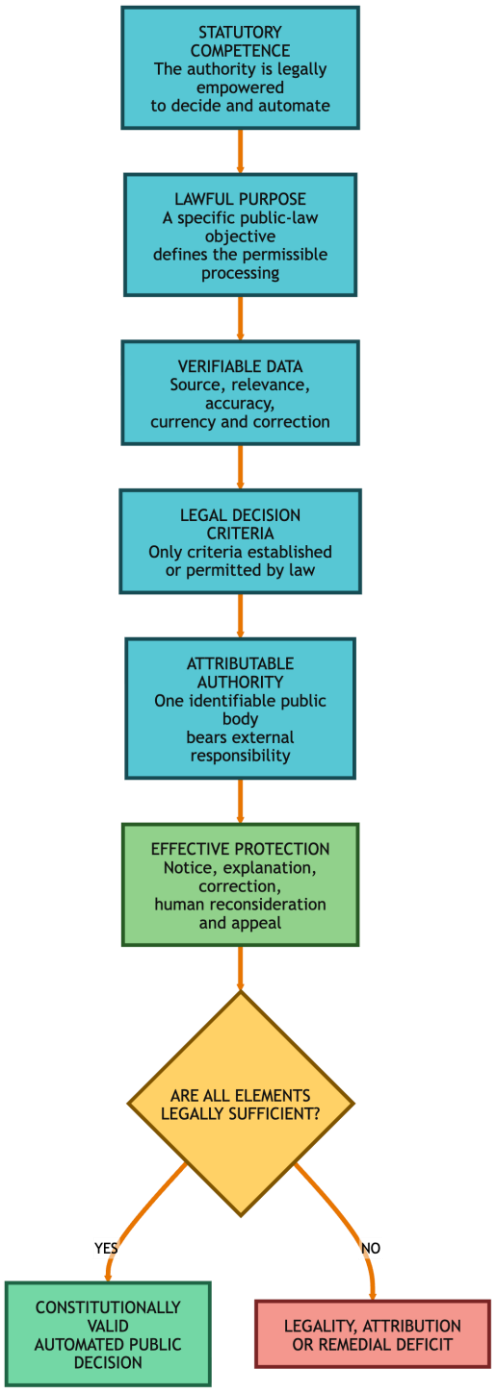

Figure 1 - Legal construction of an automated public decision in Kazakhstan

Note: Compiled by the author

The elements are cumulative. Accurate data do not cure absence of competence. Statutory authority does not cure discriminatory criteria. Notice does not cure the absence of an accountable body. Judicial review becomes excessively burdensome where the person was not informed that automation determined the result and cannot reconstruct the relevant factual basis.

Institutional attribution is the point at which conventional public-law assumptions are most severely tested. A contemporary public system may involve a body that establishes service policy, another body that provides registry data, a state-owned organization that operates the platform, a private contractor that develops the software and an official who signs or transmits the result. Internal distribution of tasks is administratively permissible. External distribution of responsibility that forces the person to pursue each participant separately is not.

The authority that issues, communicates or legally relies on the final result should remain responsible to the affected person. It must receive the objection, obtain necessary information from other participants, initiate correction, suspend the adverse consequence where the alleged error is plausible and issue a reasoned final act. Claims between state bodies, system operators and contractors may be resolved internally after protection has been provided.

The distinction between a legal method, a functional regime and a digital instrument produces a three-level classification.

The first level contains the imperative and dispositive methods. The imperative method governs competence, mandatory service conditions, data-security duties, prohibitions, restrictions and procedural obligations. The dispositive method operates where a person initiates an application, chooses a lawful channel, provides or withdraws consent, submits additional evidence or activates a complaint.

The second level contains functional regimes. A guarantee regime creates the legal and organizational conditions necessary for exercising a right. A restrictive regime defines the permissible boundary of public interference. A procedural-protective regime structures notice, participation, correction, reconsideration and appeal. A coordination regime distributes public tasks and information flows while preserving responsibility.

The third level contains organizational and technical instruments. Fully automated decisions, algorithmic recommendations, digital identity, biometric authentication, state information systems, interagency data exchange, electronic appeals and digital documents execute legal prescriptions but do not themselves determine the juridical form of regulation.

Table 2 - Three-level classification of legal influence in the digital environment

Level	Legal question	Categories	Legal significance
Basic methods	How does the norm determine conduct?	Imperative; dispositive	Establishes a binding command, prohibition, competence, permission, initiative or legally protected choice
Functional regimes	Which constitutional function does the connected body of norms perform?	Guarantee; restrictive; procedural-protective; coordination	Secures exercise of rights, defines limits of interference, provides remedies or organizes institutional interaction
Digital instruments	Through which organizational or technical means is the prescription implemented?	Automated decision; algorithmic recommendation; digital identity; biometric authentication; state information system; interagency exchange; electronic appeal; digital document	Performs identification, processing, communication, calculation, recording or transmission
Note: Compiled by the author			

The classification excludes several recurrent category errors. Electronic signature is not a method because it authenticates an act. Digital identity is not a method because it establishes the connection between a person and a digital representation. A fully automated result is not a method because it is a form of exercising public competence. Notification and appeal are protective procedures. Legal certainty, proportionality, and non-discrimination remain principles governing the creation, interpretation, and application of norms.

A mandatory notification that automation was used is imperative by method and procedural-protective by function. Consent is dispositive by method where genuine choice exists and guarantee-oriented by function. A prohibition on excessive biometric processing is imperative by method and restrictive by function. Interagency exchange is a digital instrument within a coordination regime, limited by imperative rules on purpose, security, and responsibility.

The legality of an automated public result can be assessed through five connected inquiries without converting those inquiries into independent legal methods.

The first inquiry concerns constitutional subject matter. The relevant effect must involve a right, legal status, legitimate interest, public competence or access to protection. Internal technological optimization without an individual consequence ordinarily remains outside the core inquiry.

The second concerns competence. The authority must identify the legal provision authorizing the substantive decision, the categories of data used and the material role assigned to automation. A broad mandate to administer a sphere does not authorize every possible computational intervention.

The third concerns regulatory form and constitutional function. A legal assessment must distinguish the binding duty or permission from the guarantee, restriction, procedure and instrument through which it operates. Technical architecture cannot create public competence.

The fourth concerns attribution. The affected person must be able to identify one body legally responsible for the result. Internal complexity cannot be invoked as a defence against correction or appeal.

The fifth concerns protection. Notice, intelligible reasons, correction, participation, substantive human reconsideration, administrative complaint, and judicial review must be able to change the outcome rather than merely record disagreement.

A materially automated decision should be treated in the same manner as a formally fully automated decision where the official has no practical authority to question the generated output. A human signature does not create human judgment if the official receives only a score, must follow it by institutional requirement, or lacks access to the information needed for independent assessment.

Human reconsideration is substantive only where four conditions exist simultaneously. The reviewer must have access to the applicable legal rule, source data, system output and principal reasons. The affected person must be able to present objections, corrections and additional evidence. The reviewer must possess legal and practical authority to depart from the automated result. The final determination must be expressed in a reasoned legal act identifying the responsible authority, facts, applicable rules and available remedies.

Manual retransmission of an unchanged machine result is not reconsideration. Verification that the software functioned without a technical failure is not reconsideration. Approval by an official who sees only the final score is not reconsideration. Review by a person who lacks authority to change the outcome is not reconsideration.

An explanation should connect the applicable legal provision, relevant facts, source data and significant decision criteria. A list of technical variables may disclose computational complexity without revealing legal reasons. Conversely, an intelligible explanation can protect the person without exposing source code, security-sensitive architecture or unrelated intellectual property.

The explanation must also disclose the legal role of automation. An algorithmic recommendation that an official independently evaluates poses a different risk than a result the

official routinely accepts. The person should know whether the system merely organized information, materially constrained the available options or directly produced the adverse consequence.

Table 3 - Application of the classification to five constitutionally significant situations

Situation	Right or interest	Digital instrument	Basic method	Functional regime	Necessary guarantee	Legal conclusion
Automated refusal of a public service	Equality, legality and access to a statutory entitlement	Portal and eligibility module	Imperative service standards; dispositive initiation	Guarantee and procedural-protective	Notice, individualized reasons, data correction, human reconsideration and complaint	The module is an instrument. A refusal without reasons or correction creates a remedial deficit
Biometric authentication	Privacy, personal data, dignity and equal access	Biometric template and matching system	Imperative purpose and security limits; consent where legally applicable	Restrictive and guarantee	Necessity, minimization, secure storage, alternative access and appeal	Biometrics are not a method. Exclusive compulsory use may create disproportionate interference
Interagency exchange of personal data	Privacy and lawful administration	Interoperability platform	Imperative statutory competence	Coordination and restrictive	Purpose control, logging, traceability, correction and one accountable authority	Exchange is lawful only within a defined purpose and responsibility chain
Electronic appeal with automated routing or response	Participation and administrative protection	Electronic appeal platform	Dispositive initiation; imperative duty of consideration	Procedural-protective	Registration, hearing, substantive examination, reasoned act and appeal	Automated acknowledgement may support routing but cannot replace consideration
Automated restriction of digital information	Expression and access to information	Filtering, blocking or access-control system	Imperative statutory restriction	Restrictive and guarantee	Legal basis, notice, proportionality, reasons and judicial review	The technical operation is an instrument. Legality depends on the underlying norm and remedy
Note: Compiled by the author						

An automated refusal of a public service combines the applicant's procedural initiative with the authority's binding duties. The applicant may choose to submit the request, but the authority cannot choose whether to apply the statutory criteria, establish the facts or provide a lawful result. A registry discrepancy should not be expressed through a generic message that the requirements

were not met. The notification should identify the disputed record, its institutional source and the available correction route.

Interim protection becomes necessary where immediate implementation could cause serious harm. Suspension may be justified when a plausible data error threatens access to subsistence, healthcare, housing, legal status or another benefit that cannot be restored adequately after a prolonged complaint.

Biometric authentication strengthens assurance of identity but intensifies the consequences of unauthorized processing. A password can be changed; physiological characteristics remain connected with the person. The legal assessment therefore requires necessity, purpose limitation, data minimization, secure storage, access logging, defined retention and an alternative channel where biometric use would otherwise become compulsory.

Formal consent does not legitimize mandatory biometric processing where refusal prevents access to a public entitlement and no equivalent channel exists. In that situation consent does not represent a genuine dispositive choice. The controlling legal form remains an imperative condition imposed by the public institution, which must satisfy constitutional requirements of necessity and proportionality.

Interagency exchange can reduce repeated document submissions and enable proactive services. It also separates the person from the source of the information used against them. Each material transfer should remain traceable by source, purpose, date and recipient. The deciding authority should verify whether the record is current and relevant rather than treating every entry in an official database as conclusive.

Correcting 3,815 passenger records illustrates the legal importance of data quality without proving that similar errors are prevalent across all public systems. A small textual discrepancy produced a financial burden and required an institutional response. The new free-correction procedure removed the burden by treating the error as remediable data rather than as misconduct attributable to the passenger.

Electronic appeals improve registration, tracking and distribution, but the technical functions must remain distinct from substantive consideration. Confirming receipt, providing information about procedural status, and issuing the final administrative decision are different acts. Combining them into a single automated message can create uncertainty about whether the arguments were considered and whether the complaint period has commenced.

An automated response is legally insufficient where it reproduces a template without addressing material facts or claims. Artificial intelligence may assist with routing, retrieval or preparation of a draft, but the final response must remain attributable, individualized and reviewable where it affects rights or legitimate interests.

Automated restrictions on digital information require particular attention because classification frequently depends on context. Keywords or pattern recognition may identify prohibited material, but the same expressions can appear in journalism, academic analysis, quotation, evidence, satire or lawful criticism. A restriction should identify the content, legal basis, responsible authority, duration and remedy.

Where an online platform acts pursuant to a binding order or legally enforceable instruction, the public origin of the restriction must remain visible. The authority cannot avoid constitutional responsibility by presenting the measure as a private technical action performed by the platform.

The official enforcement materials reveal four recurring legal vulnerabilities. The first is a defective legal basis. Collection or processing begins without adequate consent or another statutory ground. In an interconnected environment the defect can extend beyond the original operator because the record may be reused by other systems.

The second is defective data quality. An inaccurate name, date, status or registry entry can trigger multiple automated consequences. Accuracy is therefore not merely a technical performance indicator. It determines whether the person is correctly represented within the legal system.

The third is defective attribution. The affected person is redirected between the body providing the service, the owner of the database, the platform operator and technical support. Internal administrative complexity becomes an external obstacle to protection.

The fourth is a defective remedy. A complaint formally exists, but the reviewer cannot access the reasons, correct the source record, suspend the consequence or depart from the generated result. Such a remedy records dissatisfaction without restoring legality.

The 2025+ supervision figures establish that violations concerning lawful grounds, dissemination, security and logging occur in practice. They do not establish the statistical prevalence of errors specifically in automated public decisions. The distinction is essential. Verified enforcement material supports identification of recurring legal vulnerabilities but does not justify an unsupported quantitative claim about algorithmic administration as a whole.

The eGov Mobile consent-history function strengthens ex post transparency by allowing a user to see which institutions accessed personal data and when consent was granted. Its protective effect would be greater if access history were connected with a direct correction route, the purpose of each request and information about whether the data contributed to a consequential decision.

The criminal judgment concerning dissemination of personal and family secrecy confirms the enforceability of privacy in a digital factual context. It does not resolve the administrative-law question of responsibility for automated decisions, but it demonstrates that information extracted from a digital device remains constitutionally protected and that technological mediation does not neutralize legal consequences.

A lifecycle model follows from the identified vulnerabilities. Before deployment, the authority should establish statutory competence, purpose, data categories, decision criteria, equality risks and responsibility. During processing, it should preserve access logs, provenance and version histories. At the moment of decision, it should provide notice and intelligible reasons. After an objection, it should enable correction, suspend the adverse consequence where justified and conduct substantive human reconsideration.

Estonia’s administrative procedure demonstrates procedural continuity across digital and conventional channels. Electronic administration does not replace the duty to identify the competent authority, involve the affected person and produce an act capable of judicial review. The useful comparative element is not the national digital model as a whole, but preservation of legal procedure when the means of communication and data processing change.

Singapore’s 2026 framework addresses systems capable of performing sequences of actions with increased technical autonomy. Its relevance lies in separating operational autonomy from legal responsibility. An organization that deploys such a system must retain governance, risk controls and accountability. The same logic applies more strictly to public authority because statutory competence cannot be delegated to a model.

The Korean review connects artificial intelligence with data governance, institutional leadership, skills, infrastructure, guardrails and human-centred services. This structure supports a responsibility map for Kazakhstan’s high-impact public systems. The map should identify who determines the purpose, supplies the data, owns the system, validates changes, accepts the output and handles the complaint.

Denmark’s trust data show that high general confidence can coexist with continuing needs for assistance. Digital inclusion cannot be inferred solely from the number of registered users or electronic transactions. A person may possess formal access while lacking the skills, compatible device, identification method or physical capacity needed to complete a consequential procedure independently.

Table 4 - Comparative mechanisms relevant to Kazakhstan

Jurisdiction	Mechanism	Legal value	Applicable direction for Kazakhstan

Estonia	Continuity of administrative participation, reason-giving and judicial review in electronic administration	Preserves procedural legality when public action changes technological form	Require an identifiable administrative act, responsible authority and review route for every consequential automated result
Singapore	Organizational governance of agentic artificial intelligence	Prevents increased technical autonomy from dissolving human and institutional responsibility	Introduce a documented responsibility map for high-impact public systems
Republic of Korea	Integrated governance of data, artificial intelligence and human-centred public services	Connects innovation with institutional leadership, data quality and safeguards	Establish unified requirements for data provenance, model governance, decision ownership and remedy
Denmark	Assistance and protection against digital exclusion	Prevents digital-by-default interaction from becoming an absolute barrier	Guarantee assisted or equivalent alternative access where exclusive digital use is disproportionate
Note: Compiled by the author			

The comparative mechanisms support targeted changes rather than mechanical transplantation. Estonia contributes procedural continuity. Singapore contributes organizational attribution despite technical autonomy. Korea contributes integrated governance of data and artificial intelligence. Denmark contributes assisted access and protection against exclusion. Each mechanism corresponds to a deficiency identified in Kazakhstan's current normative structure.

Mandatory notification should apply when a public result is fully automated or materially determined by an algorithmic system. The notice should identify the responsible authority, the legal consequence, the principal categories of data, the material role of automation and the available protection.

The phrase "materially determined" is necessary because formal insertion of a human signature may conceal practical automation. Safeguards should depend on the real influence of the system rather than the nominal form of the final act.

Reason-giving should connect the legal rule, established facts, source data and significant criteria. A statement that the system found the applicant ineligible does not provide a legal explanation. A technically detailed description of the model may be equally inadequate if it fails to explain which legally relevant circumstance produced the refusal.

Correction should have a propagated effect within authorized interconnected systems. Where a verified error has influenced several public processes, the person should not be required to repeat the same correction before every recipient. The responsible authority should communicate the corrected record through the lawful data chain while preserving an audit trail showing which decisions may have relied on the earlier value.

Every high-impact public system should designate one authority responsible to the affected person. That body should receive complaints, coordinate with data providers, initiate correction and issue the final reasoned act. Internal recourse against another authority or contractor should not delay external protection.

An equality assessment should be completed before deployment and after every material modification. It should examine direct differentiation, proxy variables, unequal error patterns, accessibility and the position of groups whose circumstances are weakly represented in the underlying data. The assessment must be connected with statutory criteria and constitutional equality rather than reduced to a general statement of ethical compliance.

An equivalent assisted or non-digital channel should remain available where exclusive digital interaction would create a disproportionate barrier. The alternative need not reproduce

every interface feature, but it must permit the same legal application, evidence, deadline and outcome without punitive delay or additional cost.

A public register of high-impact systems should identify the responsible authority, legal purpose, category of decisions, principal data sources, use of full or partial automation, date of deployment, material modifications and available explanation and complaint channels. Security-sensitive technical details may remain protected, but the existence, purpose and accountable authority of a public decision system should not be concealed.

An automated-decision impact assessment should precede deployment. It should document competence, necessity, less intrusive alternatives, data quality, equality risks, cybersecurity, accessibility, human oversight, complaint procedures and consequences of system failure. A new assessment should follow expansion of data sources, alteration of decision criteria or evidence of recurring error.

Logging requirements should cover data access, model or rule versions, material changes, system output, human intervention and the final legal act. Without such records an administrative body cannot reconstruct the decision and a court cannot assess whether the statutory criteria were correctly applied.

The three-level classification has theoretical significance because it preserves the traditional understanding of methods while recognizing the distinct constitutional role of digital procedures and infrastructures. It avoids treating every technological innovation as a new legal method, but also avoids the opposite error of ignoring the ways in which data quality, interoperability, system design and authentication can determine the real exercise of rights.

Its practical value lies in legal expertise and institutional design. During legislative drafting it reveals missing competence or remedies. During procurement it prevents technical requirements from being developed without a legal decision model. During system design it requires traceable data and a correction route. During an administrative complaint it identifies the responsible authority and the material role of automation. During judicial review it enables separate examination of competence, factual basis, attribution and protection.

The principal limitation remains the emerging character of published practice under Article 43 of the Digital Code. The Code entered into force only in 2026, and a substantial body of administrative and judicial decisions concerning fully automated public acts has not yet formed. The available enforcement materials concern personal-data processing, digital dissemination and correction of inaccurate information. They reveal practical vulnerabilities but cannot establish the frequency of unlawful automated decisions. The comparative analysis is limited to selected mechanisms and does not rank national legal systems.

Conclusion

A constitutionally significant automated public decision is an individualized result generated wholly or predominantly through algorithmic processing, attributable to public authority and capable of creating, confirming, changing, restricting or terminating a right, duty, legal status, legitimate interest or access to a legally established procedure.

Technological novelty does not create an autonomous digital method of constitutional regulation. Imperative and dispositive methods continue to determine how norms establish competence, duties, prohibitions, permissions, initiative and choice.

Guarantee, restrictive, procedural-protective and coordination categories perform constitutional functions and should not be placed on the same classification level as basic methods. Automated decisions, algorithmic recommendations, digital identity, biometric authentication, information systems, interagency exchange, electronic appeals and digital documents are instruments of implementation.

The three-level classification separates the juridical form of influence, the constitutional function of connected norms and the technical means of execution. It eliminates the conflation of methods, principles, guarantees, procedures and technologies that weakened earlier classifications.

Constitutional legality depends on five connected inquiries: the right or public competence affected, statutory authorization, the regulatory form and function of the applicable norms, institutional attribution and the effectiveness of protection. Failure at one stage cannot be cured by compliance at another.

Institutional attribution constitutes an independent condition of legality. Several bodies, databases and contractors may participate in producing a result, but one identifiable public authority must remain responsible to the affected person for notice, correction, reconsideration and appeal.

Human reconsideration is substantive only where the reviewer has access to the applicable rule, source data and reasons, receives objections and additional evidence, may depart from the generated output and adopts a reasoned final legal act.

The official enforcement materials reveal four recurring vulnerabilities: absence of an adequate legal basis, defective data quality, fragmented responsibility and ineffective remedies. The passenger-data correction practice demonstrates that even a minor textual error can create a legal and financial burden, while an institutional correction procedure can remove that burden without transferring it to the individual.

The constitutional minimum for algorithmic public power should include notification of materially automated decisions, intelligible legal reasons, propagated correction of verified data, substantive human reconsideration, a single accountable authority, equality assessment, assisted or alternative access, auditable records and a public register of high-impact systems.

A digitally generated result may be recognized as a lawful exercise of public authority only when it remains normatively authorized, institutionally attributable, factually verifiable, legally reasoned and effectively contestable.

REFERENCES

1 Конституция Республики Казахстан. Принята на республиканском референдуме 15 марта 2026 года. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000000 (дата обращения: 16.09.2024).

2 Цифровой кодекс Республики Казахстан от 9 января 2026 года № 255-VIII ЗРК. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000255 (дата обращения: 06.05.2025).

3 Об искусственном интеллекте: Закон Республики Казахстан от 17 ноября 2025 года № 230-VIII ЗРК. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2500000230 (дата обращения: 26.05.2022).

4 О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам искусственного интеллекта и цифровизации: Закон Республики Казахстан от 17 ноября 2025 года № 231-VIII ЗРК. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2500000231 (дата обращения: 10.09.2025)

5 Укин С.К., Нурмагамбетов Р.Г., Михайличенко И.В. Цифровое право в системе права Казахстана: теоретико-правовые аспекты. Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. — 2025. — Т. 80. — № 4. — С. 110–125. — DOI: 10.52026/2788-5291_2025_80_4_110. [Электронный ресурс] — URL: https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/article/view/1817 (дата обращения: 11.03.2025)

6 Нурмухамбетова К.К., Исмоилов Ш.А. Правовое регулирование искусственного интеллекта. Eurasian Scientific Journal of Law.— № 2(11). — 2025. — С. 31–44. — DOI: 10.46914/2959-4197-2025-1-2-31-44. [Электронный ресурс] — URL: https://esjl.turan-edu.kz/jour/article/view/293 (дата обращения: 04.05.2024)

7 Сактаганова И.С., Мицкая Е.В., Сактаганова А.Б. Применение искусственного интеллекта при отправлении правосудия: перспективы и проблемы. Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан.— Т. 80.— № 1. — 2025. — С. 68–80. — DOI: 10.52026/2788-5291_2025_80_1_68. [Электронный ресурс] — URL: https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/article/view/1695 (дата обращения: 12.02.2025)

8 Жаманкараева Г.С., Матаева М.К., Майшекина Е.С. Механизмы защиты прав человека: международные стандарты и национальная практика Казахстана. Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан.. — Т. 80. — № 3. — 2025— С. 238–250. — DOI: 10.52026/2788-5291_2025_80_3_238. [Электронный ресурс] — URL: https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/article/view/1816 (дата обращения: 22.05.2025)

9 Egezhanova D.R., Saktaganova I.S., Saktaganova A.B., Yessenaliyev A.E., Yessentemirova A.M. (2025) Digital Format of Administrative Proceedings: Realities and Prospects. Journal of Actual Problems of Jurisprudence. Vol. 113. No. 1. P. 61–70. DOI: 10.26577/JAPJ202511315. [Electronic resource] — URL: https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/article/view/3258 (accessed: 11.03.2025)

10 Kusherbayev A., Dulambayeva R. (2025) Digital Innovations in Public Services in Kazakhstan: Impact on Citizens' Trust and Perception. The Innovation Journal: The Public Sector Innovation Journal. Vol. 30. No. 3. Article 1. [Electronic resource] — URL: https://innovation.cc/wp-content/uploads/2025_30_3_1_kusherbayev-dulambayeva_digital-innovations-kazakhstan.pdf (accessed: 10.03.2024)

11 Celeste E., da Silva Santarém P.R. (2022) Constitucionalismo Digital: Mapeando a resposta constitucional aos desafios da tecnologia digital. Revista Brasileira de Direitos Fundamentais & Justiça. Vol. 15. No. 45. P. 63–91. DOI: 10.30899/dfj.v15i45.1219. [Electronic resource] — URL: https://dfj.emnuvens.com.br/dfj/article/view/1219 (accessed: 12.02.2024)

12 Yeung K. (2018) Algorithmic Regulation: A Critical Interrogation. Regulation & Governance. Vol. 12. No. 4. P. 505–523. DOI: 10.1111/rego.12158. [Electronic resource] — URL: https://doi.org/10.1111/rego.12158 (accessed: 10.04.2025)

13 Wachter S., Mittelstadt B., Russell C. (2018) Counterfactual Explanations without Opening the Black Box: Automated Decisions and the GDPR. Harvard Journal of Law & Technology. Vol. 31. No. 2. P. 841–887. [Electronic resource] — URL: https://jolt.law.harvard.edu/assets/articlePDFs/v31/Counterfactual-Explanations-without-Opening-the-Black-Box-Sandra-Wachter-et-al.pdf (accessed: 02.02.2025)

14 Kim T.W., Routledge B.R. (2022) Why a Right to an Explanation of Algorithmic Decision-Making Should Exist: A Trust-Based Approach. Business Ethics Quarterly. Vol. 32. No. 1. P. 75–102. DOI: 10.1017/beq.2021.3. [Electronic resource] — URL: https://www.cambridge.org/core/journals/business-ethics-quarterly/article/why-a-right-to-an-explanation-of-algorithmic-decisionmaking-should-exist-a-trustbased-approach/ C62 0A6A5FCB781384D 20E0 8BE4CD09BC (accessed: 16.02.2023)

15 О персональных данных и их защите: Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 года № 94-V. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000094 (дата обращения: 10.07.2025)

16 Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 29 июня 2020 года № 350-VI. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000350 (дата обращения: 12.08.2024)

17 О доступе к информации: Закон Республики Казахстан от 16 ноября 2015 года № 401-V ЗРК. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000401 (дата обращения: 19.02.2025)

18 О государственных и социально значимых услугах: Закон Республики Казахстан от 15 апреля 2013 года № 88-V. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000088 (дата обращения: 23.09.2025)

19 Об онлайн-платформах и онлайн-рекламе: Закон Республики Казахстан от 10 июля 2023 года № 18-VIII ЗРК. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000018 (дата обращения: 17.01.2024)

20 О рассмотрении на соответствие Конституции Республики Казахстан пункта 3 статьи 16 Закона Республики Казахстан «О доступе к информации»: Нормативное постановление Конституционного Суда Республики Казахстан от 26 декабря 2023 года № 39-НП. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/S2300000039 (дата обращения: 30.04.2025)

21 Министерство искусственного интеллекта и цифрового развития Республики Казахстан. Защита персональных данных: статистические данные государственного контроля за 2025 год. [Электронный ресурс] — URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/maidd/activities/9552 (дата обращения: 06.10.2025)

22 Главная транспортная прокуратура Республики Казахстан. По инициативе прокуратуры упрощен порядок исправления персональных данных авиапассажиров. — 2026. [Электронный ресурс] — URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/gtp/press/news/details/1162155?lang=ru (дата обращения: 14.07.2025)

23 Управление доступом к персональным данным в eGov Mobile. — 29 июля 2026 года. [Электронный ресурс] — URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/aktobe-akt/press/news/1 (дата обращения: 19.07.2026)

24 Прокуратура Северо-Казахстанской области. Прокуратура СКО добилась приговора за распространение сведений семейной тайны. — 2025. [Электронный ресурс] — URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/prokuratura-sko/press/news/details/984388?lang=ru (дата обращения: 11.07.2025)

25 Estonia. Administrative Procedure Act. Consolidated English text. [Electronic resource] — URL: https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/Riigikogu/act/530102013037/consolide (accessed: 25.06.2024)

26 Infocomm Media Development Authority of Singapore. Model AI Governance Framework for Agentic AI. — Singapore, 2026. [Electronic resource] — URL: https://www.imda.gov.sg/-/media/imda/files/about/emerging-tech-and-research/artificial-intelligence/mgf-for-agentic-ai.pdf (accessed: 14.11.2025)

27 OECD. Digital Government Review of Korea: Harnessing Digital and Data to Transform Government. — Paris: OECD Publishing, 2025. 132 p. DOI: 10.1787/9defc197-en. [Electronic resource] — URL: https://www.oecd.org/en/publications/digital-government-review-of-korea_9defc197-en.html (accessed:30.08.2025)

28 (2025) Danish Agency for Digital Government. Trust in Digital Government. [Electronic resource] — URL: https://en.digst.dk/digital-transformation/trust-in-digital-government/ (accessed: 03.07.2025)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЛГОРИТМДІК ЖАРИЯ БИЛІК: КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ РЕТТЕУ ӘДІСТЕРІ МЕН ШЕКТЕРІ

Аңдатпа

Жария биліктің толық автоматтандырылған шешімі тұлға тиісті мемлекеттік органды, деректердің қайнар көзін немесе құқықтық салдарды қалыптастырған есептеу қағидасын анықтағанға дейін мемлекеттік қызметке, әлеуметтік игілікке, ресми ақпаратқа немесе әкімшілік қорғауға қол жеткізуге ықпал етуі мүмкін. Қазақстанның 2026 жылғы Конституциясы, Цифрлық кодексі және «Жасанды интеллект туралы» Заңы алгоритмдік жария биліктің жаңа құқықтық негізін қалыптастырды, алайда реттеу әдістерінің, қорғау функцияларының, рәсімдердің және цифрлық құралдардың арақатынасы толық айқындалмаған. Мақсат - автоматтандырылған жария шешімдердің конституциялық шектерін белгілеу және цифрлық ортадағы құқықтық ықпалдың нормативтік жіктемесін әзірлеу. Нормативтік ережелерге, ресми құқық қолдану материалдарына және Эстония, Сингапур, Корея Республикасы мен Данияның жекелеген тетіктеріне формальды-құқықтық, жүйелік, функционалдық және салыстырмалы-құқықтық әдістер қолданылды. Императивтік және диспозитивтік әдістер кепілдік, шектеуші, рәсімдік-қорғау және үйлестіру режимдерінен ажыратылды. Автоматтандырылған шешім, цифрлық сәйкестендіру, биометриялық аутентификация және ведомствоаралық деректер алмасу құқықтық реттеу құралдары ретінде жіктелді. Ғылыми жаңалық заңдылықтың бес құрамдас бөлікті моделінен және адамның мазмұнды қайта қарауының өлшемдерінен көрінеді. Ұсынылған модель заң жобаларын сараптауда, әкімшілік шағымдарды қарауда, сот бақылауында және жоғары ықпалды мемлекеттік ақпараттық жүйелерді алдын ала бағалауда қолданылуы мүмкін.

Негізгі сөздер: алгоритмдік жария билік, конституциялық реттеу, толық автоматтандырылған шешім, цифрлық құқықтар, жасанды интеллект, дербес деректер, адамның қайта қарауы.

АЛГОРИТМИЧЕСКАЯ ПУБЛИЧНАЯ ВЛАСТЬ В КАЗАХСТАНЕ: МЕТОДЫ И ПРЕДЕЛЫ КОНСТИТУЦИОННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Аннотация

Полностью автоматизированное решение органа публичной власти способно определить доступ лица к государственной услуге, социальной выплате, официальной информации или административной защите до того, как затронутое лицо установит государственный орган, источник данных либо вычислительное правило, обусловившее юридическое последствие. Конституция Казахстана 2026 года, Цифровой кодекс и Закон «Об искусственном интеллекте» сформировали новую правовую основу алгоритмической публичной власти, однако соотношение методов регулирования, защитных функций, процедур и цифровых инструментов остается недостаточно определенным. Цель статьи состоит в установлении конституционных пределов автоматизированного принятия публичных решений и разработке нормативно обоснованной классификации юридического воздействия в цифровой среде. Формально-юридический, системный, функциональный и сравнительно-правовой методы применены к нормативным предписаниям, официальным материалам правоприменения и отдельным механизмам Эстонии, Сингапура, Республики Корея и Дании. Проведено разграничение между императивным и диспозитивным методами, с одной стороны, и гарантийным, ограничительным, процедурно-защитным и координационным режимами — с другой. Автоматизированные решения, цифровая идентификация, биометрическая аутентификация и межведомственный обмен данными квалифицированы как инструменты реализации правового регулирования. Научная новизна состоит в разработке пятикомпонентной модели законности и содержательного стандарта человеческого пересмотра. Модель применима при экспертизе законопроектов, рассмотрении административных жалоб, судебном контроле и предварительной оценке государственных систем высокого воздействия.

Ключевые слова: алгоритмическая публичная власть, конституционное регулирование, полностью автоматизированное решение, цифровые права, искусственный интеллект, персональные данные, человеческий пересмотр.

REFERENCES

1 Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan. Prinyata na respublikanskom referendume 15 marta 2026 goda [*Constitution of the Republic of Kazakhstan. Adopted at the republican referendum on March 15. 2026*]. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000000. [in Russian]. (accessed:16.04.2024)

2 Tsifrovoy kodeks Respubliki Kazakhstan ot 9 yanvarya 2026 goda № 255-VIII ZRK [*Digital Code of the Republic of Kazakhstan dated January 9. 2026 No. 255-VIII ZRK*]. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000255. [in Russian]. (accessed:06.05.2025)

3 Ob iskusstvennom intellekte: Zakon Respubliki Kazakhstan ot 17 noyabrya 2025 goda № 230-VIII ZRK [*On Artificial Intelligence: Law of the Republic of Kazakhstan dated November 17. 2025 No. 230-VIII ZRK*]. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2500000230. [in Russian]. (accessed:26.05.2022)

4 O vnesenii izmeneniy i dopolneniy v nekotorye zakonodatelnye akty Respubliki Kazakhstan po voprosam iskusstvennogo intellekta i tsifrovizatsii: Zakon Respubliki Kazakhstan ot 17 noyabrya 2025 goda № 231-VIII ZRK [*On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Artificial Intelligence and Digitalization: Law of the Republic of Kazakhstan dated November 17, 2025 No. 231-VIII ZRK*]. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2500000231. [in Russian]. (accessed:10.09.2025)

5 Ukin S.K., Nurmagambetov R.G., Mikhaylichenko I.V. (2025) Tsifrovoe pravo v sisteme kazakhstanskogo prava: teoretiko-pravovye aspekty [*Digital Law in the Kazakh Legal System: Theoretical and Legal Aspects*]. Vestnik Instituta zakonodatelstva i pravovoy informatsii Respubliki Kazakhstan [*Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan*]. Vol. 80. No. 4. P. 110–125. DOI: 10.52026/2788-5291_2025_80_4_110. Available at: — URL: https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/article/view/1817. [in Russian]. (accessed:11.03.2025)

6 Nurmukhambetova K.K., Ismoilov Sh.A. (2025) Pravovoe regulirovanie iskusstvennogo intellekta [Legal Regulation of Artificial Intelligence]. Eurasian Scientific Journal of Law. No. 2(11). P. 31–44. DOI: 10.46914/2959-4197-2025-1-2-31-44. Available at: — URL: https://esjl.turan-edu.kz/jour/article/view/293. [in Russian] (accessed: 04.05.2024)

7 Saktaganova I.S., Mitskaya E.V., Saktaganova A.B. (2025) Primenenie iskusstvennogo intellekta pri otpravlenii pravosudiya: perspektivy i problemy [*Application of Artificial Intelligence in the Administration of Justice: Prospects and Challenges*]. Vestnik Instituta zakonodatelstva i pravovoy informatsii Respubliki Kazakhstan [*Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan*]. Vol. 80. No. 1. P. 68–80. DOI: 10.52026/2788-5291_2025_80_1_68. Available at: — URL: https://vestnik.zqai.kz/index.php/ vestnik/ article/view/1695. [in Russian]. (accessed: 12.02.2025)

8 Zhamankarayeva G.S., Matayeva M.K., Maishekina E.S. (2025) Mekhanizmy zashchity prav cheloveka: mezhdunarodnye standarty i natsionalnaya praktika Kazakhstana [*Human Rights Protection Mechanisms: International Standards and National Practice of Kazakhstan*]. Vestnik Instituta zakonodatelstva i pravovoy informatsii Respubliki Kazakhstan [Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan]. Vol. 80. No. 3. P. 238–250. DOI: 10.52026/2788-5291_2025_80_3_238. Available at: — URL: https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/article/view/1816. [in Russian]. (accessed: 22.05.2025)

9 Egezhanova D.R., Saktaganova I.S., Saktaganova A.B., Yessenaliyev A.E., Yessentemirova A.M. Digital Format of Administrative Proceedings: Realities and Prospects. Journal of Actual Problems of Jurisprudence. — 2025. — Vol. 113. No. 1. P. 61–70. DOI: 10.26577/JAPJ202511315. Available at: — URL: https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/article/view/3258. [in English]. (accessed: 11.03.2025)

10 Kusherbayev A., Dulambayeva R. (2025) Digital Innovations in Public Services in Kazakhstan: Impact on Citizens' Trust and Perception. The Innovation Journal: The Public Sector Innovation Journal.Vol. 30. No. 3. Article 1. Available at: — URL: https://innovation.cc/wp-content/uploads/2025_30_3_1_kusherbayev-dulambayeva_digital-innovations-kazakhstan.pdf. [in English]. (accessed: 10.03.2024)

11 Celeste E., da Silva Santarém P.R. (2022) Constitucionalismo Digital: Mapeando a resposta constitucional aos desafios da tecnologia digital [*Digital Constitutionalism: Mapping the Constitutional Response to the Challenges of Digital Technology*]. Revista Brasileira de Direitos Fundamentais & Justiça. Vol. 15. No. 45. P. 63–91. DOI: 10.30899/dfj.v15i45.1219. Available at: — URL: https://dfj.emnuvens.com.br/dfj/article/view/1219. [in Portuguese] (accessed: 12.02.2024)

12 Yeung K. (2018) Algorithmic Regulation: A Critical Interrogation. Regulation & Governance. Vol. 12. No. 4. P. 505–523. DOI: 10.1111/rego.12158. Available at: — URL: https://doi.org/10.1111/rego.12158. [in English]. (accessed: 10.04.2025)

13 Wachter S., Mittelstadt B., Russell C. (2018) Counterfactual Explanations without Opening the Black Box: Automated Decisions and the GDPR. Harvard Journal of Law & Technology. Vol. 31. No. 2. P. 841–887. Available at: — URL: https://jolt.law.harvard.edu/assets/articlePDFs/v31/Counterfactual-Explanations-without-Opening-the-Black-Box-Sandra-Wachter-et-al.pdf. [in English]. (accessed: 02.02.2025)

14 Kim T.W., Routledge B.R. (2022) Why a Right to an Explanation of Algorithmic Decision-Making Should Exist: A Trust-Based Approach. Business Ethics Quarterly. Vol. 32. No. 1. P. 75–102. DOI: 10.1017/beq.2021.3. Available at: — URL: https://www.cambridge.org/core/journals/business-ethics-quarterly/article/why-a-right-to-an-explanati on-of-algorithmic-decisionmaking-should-exist-a-trustbasedapproach/C620A6A5FCB781384D20E08BE4CD09 BC [in English]. (accessed: 16.02.2023)

15 O personalnykh dannykh i ikh zashchite: Zakon Respubliki Kazakhstan ot 21 maya 2013 goda № 94-V [*On Personal Data and Their Protection: Law of the Republic of Kazakhstan dated May 21, 2013 No. 94-V*]. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000094. [in Russian] (accessed: 10.07.2025)

16 Administrativnyy protsedurno-protsessualnyy kodeks Respubliki Kazakhstan ot 29 iyunya 2020 goda № 350-VI [*Administrative Procedural and Process-Related Code of the Republic of Kazakhstan dated June 29, 2020 No. 350-VI*]. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000350. [in Russian] (accessed: 12.08.2024)

17 O dostupe k informatsii: Zakon Respubliki Kazakhstan ot 16 noyabrya 2015 goda № 401-V ZRK [*On Access to Information: Law of the Republic of Kazakhstan dated November 16. 2015 No. 401-V ZRK*]. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000401. [in Russian]. (accessed: 19.02.2025)

18 O gosudarstvennykh i sotsialno otvetstvennykh uslugakh: Zakon Respubliki Kazakhstan ot 15 aprelya 2013 goda № 88-V [*On Public and Socially Responsible Services: Law of the Republic of Kazakhstan dated April 15. 2013 No. 88-V*]. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000088. [in Russian]. (accessed: 23.09.2025)

19 Ob onlayn-platformakh i onlayn-reklame: Zakon Respubliki Kazakhstan ot 10 iyulya 2023 goda № 18-VIII ZRK [*On Online Platforms and Online Advertising: Law of the Republic of Kazakhstan dated July 10. 2023 No. 18-VIII ZRK*]. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000018. [in Russian]. (accessed: 17.01.2024)

20 O rassmotrenii na sootvetstvie Konstitutsii Respubliki Kazakhstan punkta 2 i podpunkta 3) punkta 16 stati 11 Zakona Respubliki Kazakhstan ot 16 noyabrya 2015 goda «O dostupe k informatsii»: Normativnoe postanovlenie Konstitutsionnogo Suda Respubliki Kazakhstan ot 26 dekabrya 2023 goda № 39-NP [*On Consideration for Compliance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan of Paragraph 2 and Subparagraph 3) of Paragraph 16 of Article 11 of the Law of the Republic of Kazakhstan dated November 16, 2015 "On Access to Information": Normative Resolution of the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan dated December 26. 2023 No. 39-NP*]. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/S2300000039. [in Russian]. (accessed: 30.04.2025)

21 Ministerstvo iskusstvennogo intellekta i tsifrovogo razvitiya Respubliki Kazakhstan. Zashchita personalnykh dannykh: statisticheskie dannye gosudarstvennogo kontrolya za 2025 god [*Ministry of Artificial Intelligence and Digital Development of the Republic of Kazakhstan. Personal Data Protection: State Control Statistics for 2025*]. Available at: — URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/maidd/activities/9552. [in Russian]. (accessed: 06.10.2025)

22 Glavnaya transportnaya prokuratura Respubliki Kazakhstan. Po initsiative prokuratury uproshchen poryadok ispravleniya personalnykh dannykh aviapassazhirov 2026. [*Main Transport Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan. Procedure for Correcting Air Passengers' Personal Data Simplified at the Initiative of the Prosecutor's Office*]. Available at: — URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/gtp/press/news/details/_11621 55?lang=ru. [in Russian]. (accessed: 14.07.2025)

23 Upravlenie dostupom k personalnym dannym v eGov Mobile [*Managing Access to Personal Data in eGov Mobile*]. 29 July 2026. Available at: — URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/aktobe-akt/press/news/1. [in Russian]. (accessed: 19.07.2026)

24 Prokuratura Severo-Kazakhstanskoy oblasti. Prokuratura SKO dobilas prigovora za rasprostranenie svedeniy semeynoy tayny 2025. [*Prosecutor's Office of the North Kazakhstan Region. North Kazakhstan Region Prosecutor's Office Secured a Conviction for Dissemination of Information Constituting Family Secrecy*]. Available at: — URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/prokuratura-sko/press/news/details/984388?lang=ru. [in Russian]. (accessed: 11.07.2025)

25 Estonia. Administrative Procedure Act. Consolidated English text. Available at: — URL: https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/Riigikogu/act/530102013037/consolide. [in English]. (accessed: 25.06.2024)

26 Infocomm Media Development Authority of Singapore. Model AI Governance Framework for Agentic AI. — Singapore. 2026. Available at: — URL: https://www.imda.gov.sg/-/media/imda/files/about/emerging-tech-and-research/artificial-intelligence/mgf-for-agentic-ai.pdf. [in English]. (accessed: 14.011.2025)

27 OECD. (2025) Digital Government Review of Korea: Harnessing Digital and Data to Transform Government. — Paris: OECD Publishing. 132 p. DOI: 10.1787/9defc197-en. Available at: — URL: https://www.oecd.org/en/publications/digital-government-review-of-korea_9defc197-en.html. [in English]. (accessed: 30.08.2025)

28 Danish Agency for Digital Government. Trust in Digital Government 2025. Available at: — URL: https://en.digst.dk/digital-transformation/trust-in-digital-government/. [in English]. (accessed: 03.07.2025)

Information about authors:

Zhussupova Guldaray Bekovna - **corresponding author,** PhD, Associate Professor of the Department of Theory of State and Law, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Republic of Kazakhstan.

E-mail: guldaray.zhussupova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-2259-7555

Ukin Symbat Kenzhebekovich - candidate of Law, Associate Professor of the Department of Theory of State and Law, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Republic of Kazakhstan.

E-mail: justitia8@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0006-5213-1805

Nurmagambetov Rashit Gabitovich - PhD, Professor of the Department of Law, Kostanay Branch of Chelyabinsk State University, Kostanay, Republic of Kazakhstan.

E-mail: orel032@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0434-7565

Neizvestnaya Anna Vladimirovna - master's student of the scientific and pedagogical direction of the Department of Theory of State and Law of Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Republic of Kazakhstan.
E-mail: anyaneizvestnaya08@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-1234-1090

Информация об авторах:

Жусупова Гульдарай Бековна - **основной автор**, PhD, ассоциированный профессор кафедры теории государства и права Костанайского регионального университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, г. Костанай, Республика Казахстан.
E-mail: guldaray.zhussupova@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-2259-7555

Укин Сымбат Кенжебекович - кандидат юридических наук, ассоциированный профессор кафедры теории государства и права Костанайского регионального университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, г. Костанай, Республика Казахстан.
E-mail: justitia8@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-5213-1805

Нурмагамбетов Рашит Габитович - PhD, профессор кафедры права Костанайского филиала Челябинского государственного университета, г. Костанай, Республика Казахстан.
E-mail: orel032@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0434-7565

Неизвестная Анна Владимировна - магистрант научно-педагогического направления кафедры теории государства и права Костанайского регионального университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, г. Костанай, Республика Казахстан.
E-mail: anyaneizvestnaya08@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-1234-1090

Авторлар туралы ақпарат:

Жусупова Гульдарай Бековна - **негізгі автор**, PhD, мемлекет және құқық теориясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан Республикасы.
E-mail: guldaray.zhussupova@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-2259-7555

Укин Сымбат Кенжебекович - заң ғылымдарының кандидаты, мемлекет және құқық теориясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан Республикасы.
E-mail: justitia8@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-5213-1805

Нурмагамбетов Рашит Габитович - PhD, Челябі мемлекеттік университетінің Қостанай филиалы құқық кафедрасының профессоры, Қостанай қ., Қазақстан Республикасы.
E-mail: ore1032@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0434-7565

Неизвестная Анна Владимировна - Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің ғылыми-педагогикалық бағыттағы магистранты, Қостанай қ., Қазақстан Республикасы.
E-mail: anyaneizvestnaya08@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-1234-1090

IRSTI 10.63.01 **DOI 10.47649/vau.26. v82.i3.35**
UDC 349.22(574)

K.Turlykhankyzy[1*], Zh.A. Khamzina[1]

[1]Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan
*e-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru

ISSUES OF TERMINATION OF AN EMPLOYMENT CONTRACT AND DISCIPLINARY LIABILITY: ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF KAZAKH LEGISLATION

Abstract

The purpose of this study is to disclose the content and legal nature of legal norms related to termination of an employment contract and disciplinary liability in the labor legislation of the Republic of Kazakhstan, analyze the practice of their application through a comprehensive theoretical and practical study, as well as identify shortcomings and contradictions in legal regulation. The study identifies formalities, legal gaps, and violations in the procedures for terminating an employment contract and imposing disciplinary penalties. It conducts an in-depth legal analysis of the specified norms of the Labor Code. The scientific results obtained indicate the need to harmonize the Republic of Kazakhstan's labor legislation with international standards and the relevance of systematizing and improving law enforcement practice. This issue is of considerable scientific and practical significance, as its comprehensive study makes it possible to identify existing gaps and challenges in the legal regulation of labor relations, develop scientifically grounded approaches to addressing them, and propose practical recommendations aimed at improving the effectiveness of labor legislation, ensuring the protection of employees' rights and legitimate interests, and strengthening the mechanisms for implementing legal norms under current socio-economic conditions..

Keywords: labor legislation, employee, employer, disciplinary responsibility, labor, labor law, employment contract.

Introduction

Labor discipline reflects the imperative nature of labor relations regulation and the subordination between parties addressed by legal norms. In labor law, this relates to employees' disciplinary liability to the employer, with the application of such measures largely depending on the employer's discretion.

Kazakhstan's labor legislation contains several paradoxes and problems that need to be resolved. The main issue in regulating labor relations and ensuring compliance with the law is applying liability to guilty employees. A paradox has emerged in modern Kazakhstan labor legislation: as employers' interests are actively promoted, employees have become a vulnerable party in the labor relations system. Under current legal norms, employees must bear all types of disciplinary, material, administrative, and criminal liability. This increases the likelihood that they will face four different types of pressure within their labor relations. This study examines unemployment as a labor-discipline mechanism in Kazakhstan, analyzing the relationship between unemployment rates and labor law reforms since independence. It outlines key stages in the development of labor legislation related to disciplinary practices.

While labor relations begin with legal equality, violations shift the balance and allow employers to impose disciplinary action. Historically, labor law aimed to protect employees from exploitation, making it crucial to ensure proportionality between the misconduct and disciplinary measures and to follow due procedure strictly.

The institute of disciplinary responsibility is the most important component of labor law. It is considered in close connection with its development, mechanisms and mechanisms of application, as well as ways of economic cooperation and regulation of labor relations. Interest in developing unified approaches to regulating disciplinary relations, based on fundamental institutions and model norms of labor law, is increasing significantly. This circumstance allows for the harmonization of labor legal systems in the application of disciplinary responsibility. At

this stage, reforming the institution of disciplinary responsibility, including disciplinary penalties, has become an urgent problem.

Disciplinary liability contributes to workplace order and productivity. Standard labor market theory views unemployment as a disciplinary mechanism in developed countries. This paper applies that perspective to Kazakhstan by constructing a theoretical model linking unemployment rates and the legal regulation of workplace discipline. Although labor law reforms have influenced Kazakhstan's labor market, disciplinary measures such as dismissal are only one of many contributing factors.

Materials and methods of research

To achieve the research objectives, a comprehensive theoretical and practical analysis of the Republic of Kazakhstan's labor legislation on termination of the employment contract and disciplinary responsibility was conducted. This approach reveals the essence and legal nature of these norms and identifies legislative changes regulating disciplinary liability in the labor market.

The data sources include: official statistics from the National Statistical Bureau and the Supreme Court of Kazakhstan; amendments to the Labor Code on disciplinary actions and dismissal; and court decisions on labor disputes involving disciplinary sanctions.

Research methods: Comparative legal analysis, determining the evolution of legal changes by terminating an employment contract and comparing disciplinary liability norms with legislative revisions adopted at each stage. Legal interpretation assesses the content, objectives, and impact of certain Labor Code norms on labor discipline through systematic interpretation. Correlation analysis assesses possible links between disciplinary measures in labor legislation and the unemployment rate. Qualitative analysis discloses the specifics of how legal norms are applied in practice by studying specific cases in judicial practice.

The hypothetical method involves analyzing data based on two scientific hypotheses and verifying them from theoretical and practical perspectives: increased disciplinary responsibility increases labor discipline and reduces unemployment; strict dismissal rules can reduce labor mobility and increase unemployment.

Results and their discussion

Further development of the market economy in the Republic of Kazakhstan objectively determines the need to improve the mechanisms of liability for parties to the labor contract. In this regard, the problem of legal regulation of liability in the sphere of hired labor becomes a relevant topic of scientific research. Studies in this area show that labor law scholars adhere to different approaches to interpreting this legal category.

The connection of liability in labor law with legal liability of another kind is one of the most difficult problems in the theory of labor law. The similarity of different legal institutes is manifested not in their specifics, but in their activities. Therefore, it is important to determine each institute's specificity rather than look for common features between them. In this regard, the relationship between the activity of liability in labor law and the general activity of law should be defined through functions such as regulatory, preventive, punitive, and restorative. Thus, as an institute in labor law, the system of legal norms regulating parties' liability under a labor contract is the most important tool for regulating homogeneous social relations.

In the Labor Code of the RK, the status of the institution of labor and legal responsibility is somewhat complicated. Provisions on this institution are divided across different chapters of the Code, indicating a lack of harmony between the institution's content and its form. Thus, while Chapter 10 of the Labor Code of the RK regulates the norms of material responsibility for parties to the labor contract, the norms of disciplinary responsibility are contained in the chapter "labor order" [1]. Such structural disunity weakens the systematicity and logic of legal regulation.

According to A. Akhmetov, G. Akhmetov, "violation of labor discipline is a guilty, wrongful non-performance or improper performance by an employee of duties provided for by an individual employment contract. That is, disciplinary responsibility is based on a violation of labor discipline, a disciplinary offense, and a specific employee who committed it. As we see,

disciplinary responsibility is a type of legal responsibility established for a wrongful act committed during labor activity. Along with disciplinary responsibility, there are other types of responsibility, such as criminal, administrative, civil, and material. Its own legislation regulates each of these types of responsibility and has its own special penalties and the order of their application" [2].

"During the analysis of articles 63-66 of the named section of the Labor Code of the RK, it should be noted that only article 63 covers the issues of labor discipline and labor discipline" . The remaining articles address norms related to an employee's disciplinary responsibility. In this regard, within the framework of the study, it is necessary to clarify the concept of disciplinary responsibility.

"The right to bring to disciplinary responsibility belongs to the employer and his administration. Labor legislation provides for two types of disciplinary responsibility for employees: general and special. Internal labor regulations and labor legislation stipulate general disciplinary liability. This liability may be applied to all employees, except for employees subject to special disciplinary liability. Special disciplinary responsibility is established by legislation or departmental acts in respect of certain categories of employees" [2. - 25].

Disciplinary responsibility in the labor law system is an important tool for ensuring labor discipline. Labor disputes between an employer and an employee often arise from problems with terminating an employment contract or imposing disciplinary penalties. In this regard, a comparative analysis of the Republic of Kazakhstan's labor legislation and foreign practices is a relevant area in the development of labor law.

The Labor Code of the Republic of Kazakhstan strictly regulates the grounds for disciplinary liability and dismissal. Disciplinary penalties include warning, reprimand, and dismissal. The employer must obtain an explanation from the employee before applying disciplinary action. Dismissal, the most severe punishment, is possible only when the law clearly prescribes it. Although this system aims to protect employees' rights, it limits labor market flexibility.

Although the labor legislation of the Russian Federation is similar to Kazakhstan's, the dismissal procedure is simpler. An employer has greater authority to reduce or dismiss an employee who violates an employment contract on disciplinary grounds. This is convenient for the employer, but it may jeopardize the employee's job stability [3].

Kyrgyz Republic labor legislation establishes a relatively easy procedure for imposing disciplinary liability. An employer may dismiss an employee for disciplinary misconduct, but judicial practice tends to protect the employee's interests. Many labor disputes are resolved through out-of-court negotiations [4].

In the Republic of Belarus, specific procedural rules regulate disciplinary liability. The types of punishments are similar to those in Kazakhstan: warning, reprimand, and dismissal. However, the procedure for imposing disciplinary action is subject to strict legislative procedures. This provides clarity on employee protection, but reduces flexibility for employers [5].

In Germany, disciplinary responsibility is mainly implemented through warnings (Abmahnung). An employer cannot dismiss an employee immediately; first, the employee receives several official warnings. Dismissal is applied only as a last resort. In addition, there is experience in limiting dismissal for social reasons (length of service, age, marital status) [6].

French labor legislation aims to maximize the protection of an employee's labor rights. An employer intending to dismiss an employee must conduct an official interview and provide specific reasons. Labor tribunals (Conseil de prud'hommes) supervise any disciplinary action, including dismissal. This model ensures fair resolution of labor disputes [7].

A comparative analysis shows that Kazakhstan's labor legislation is strictly formal, and the grounds for dismissal are clearly defined. In Russia and Kyrgyzstan, employers' powers are broader, but judicial practice still prioritizes employee protection. Belarusian legislation is

procedural and aims to protect employees. In Germany and France, social justice and the protection of employee rights occupy a central place in practice.

It reflects the comparative legal features of disciplinary responsibility and dismissal procedures in Kazakhstan and foreign countries (Russia, Kyrgyzstan, Belarus, Germany, France) (Table 1).

Table 1 - Shows the specifics of disciplinary responsibility and dismissal in Kazakhstan and abroad.

State	Types of disciplinary actions	The dismissal procedure	Features and results
Kazakhstan	Warning, reprimand, dismissal	For strict reasons, an employee's consent is required	Employee protection has increased, but the labor market is inflexible
Russia	Warning, reprimand, dismissal	Simple procedures, broad powers of the employer	The employer is comfortable, but the employee's stability is weak
Kyrgyzstan	Warning, reprimand, dismissal	Simplified, mainly through negotiations	The courts protect the interests of the employee more
Belarus	Warning, reprimand, dismissal	Strict procedural rules regulate it	The sharpness is high, but the flexibility is low
Germany	First, a few official warnings (Abmahnung)	Dismissal is an extreme measure; there are social restrictions	The employee's rights are protected as much as possible
France	Interview, official notification, dismissal	Necessarily under the supervision of the labor tribunal	Fairness and employee protection come first
Note: Compiled by the author			

Labor discipline is a system that ensures the lawful behavior of participants in the labor process through the full exercise of their rights and obligations within the framework of labor relations. The Labor Code of the Republic of Kazakhstan defines labor discipline as the obligation of all employees to strictly observe the rules of conduct established by laws, collective bargaining agreements, agreements, regulations, and employment contracts. This procedure aims to improve the efficiency of labor relations and ensure compliance with labor legislation.

Violations of labor discipline can be understood as an illegal and culpable failure by an employee to perform their labor duties. Labor discipline is enforced by applying methods that stimulate and encourage conscientious work, as well as coercive measures, including bringing persons who violate labor discipline to disciplinary responsibility. The main purpose of coercive measures is to prevent offenses. In addition, the very possibility of imposing disciplinary penalties is considered an effective means of forming a habit of voluntary compliance with labor discipline in an employee.

In the issue of legal regulation of labor discipline, it is especially important to highlight its basic principles. For example, in addition to determining the principles of disciplinary responsibility, their interrelationships, which determine the objective basis of this type of responsibility, should be expressed clearly. In light of these legal principles, participants in labor relations are obliged to strictly fulfill the obligations imposed by law. During enforcement, the employer must ensure the full and effective fulfillment of labor rights and obligations, and create conditions for the employee to exercise labor rights. In addition, the employer must require the employee to properly fulfill their rights and obligations. In this case, the employer may not deviate from the norms of law that ensure employees' labor rights and guarantees. If an employee violates labor duties (i.e., commits a disciplinary offense), the employer may hold the employee liable for disciplinary action. From the point of view of the principle of fairness, all circumstances of this misdemeanor and the employee's attitude to it should be determined in accordance with the severity of the disciplinary offense, the specific situation, individual characteristics of the employee, and his work experience, and ensure fair and correct application of the legal norm in

the application of disciplinary punishment. Thus, at each stage of the law enforcement process, the principles of legality and fairness must be mutually harmonized [8].

"The Constitution of the Republic of Kazakhstan states the rules of equality of all before the law and the court (Article 14)" [9]. Representatives of the domestic science of constitutional law note that the rule of law functions by preventing and continually reproducing all forms of legal inequality and by consistently implementing the principles of social justice. In addition, social justice is understood as the protection of human rights. In relations involving coercion and responsibility, justice is measured by the mutual correspondence between the offense and the punishment. Thus, in a law-governed state, the principle of justice should be introduced into all spheres of social relations through normative fixation.

If the employer brings the matter to court, it is not enough to prove that the employee committed a disciplinary offense. The employer must provide evidence confirming the severity of the offense, the circumstances of the act, and the employee's commission of the disciplinary offense. In addition, the employee's previous behavior and attitude toward work should be considered. These requirements are considered the basic principles of disciplinary liability. Although the employee may use his rights for other purposes, his failure to perform or improper performance of labor duties may have negative consequences for the employer.

If the employer prioritizes only his own interests, he sets working conditions that bring the greatest economic benefit and considers paying minimum wages to employees. This approach means the employer's economic interests take priority over the social aspects of labor and workers' interests. In some cases, employers willfully refuse to engage in collective bargaining with workers and their representatives to reach a collective agreement. This may violate the Constitution, basic principles, and international labor standards, and may not align with the best practices of countries that have achieved high labor productivity and competitiveness. As a result, such an approach leads to disregard for workers' rights and interests, as well as employer abuse of authority and violations of labor laws. This situation can make it difficult to respect labor rights and ensure fair labor relations because the employer's disregard for legal norms violates workers' legitimate interests [10].

On the other hand, the complete predominance of an employee's or a group of employees' interests may destabilize labor discipline within the organization, disrupt the labor process, and produce other negative consequences detrimental to the employer's interests. In this regard, a balanced and reasonable approach is necessary to ensure harmony between the interests of employees and employers, based on respect for labor rights. This is especially important in labor relations, given that employees are weaker than employers in protecting their rights and interests.

Labor disputes: the legal regulation and judicial practice of the institution of disciplinary responsibility and dismissal aim to ensure labor discipline as a key element of the labor law system. The stability of labor relations largely depends on this institution's effectiveness. Conducting an analysis not only theoretically but also based on judicial practice and official statistical data makes it possible to assess the effectiveness of labor legislation.

According to the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan, in 2024-2025, about 35% of labor dispute cases concerned the legality of an employee's dismissal and the imposition of disciplinary penalties. For example, the most common case in judicial practice is when an employer dismisses an employee before receiving a written explanation. Courts recognize such decisions as illegal and require employers to relocate employees to work [11].

In Russia, a significant part of labor disputes (about 40%) are related to disciplinary actions, including dismissals. Judicial practice shows that employers often cannot prove that they violated internal labor discipline when firing an employee. As a result, employees are rehired, and employers must pay additional compensation.

In Kyrgyzstan, fewer cases reach the labor dispute court, as the parties often reach a common solution through negotiations. However, judicial practice shows that most cases

involving disciplinary penalties are resolved in favor of the employee. This indicates the judiciary's tendency to protect employees' rights.

Belarusian judicial practice requires strict compliance with disciplinary procedures. If an employer violates the procedural rules specified in the law when imposing a disciplinary penalty, courts often rule in favor of the employee. According to 2021 data, about 60% of labor disputes were resolved in favor of employees due to the protection of their labor rights.

In Germany, dismissal cases make up a significant share of labor court (Arbeitsgericht) decisions. According to statistics, in two-thirds of such cases, decisions favor employees. Dismissal is considered illegal, especially when an employer has not repeatedly given an official warning. This ensures a high degree of protection of workers' rights.

In France, the labor tribunals (Conseil de prud'hommes) are the main body that decides disputes over dismissal. Tens of thousands of cases are reviewed annually, about half of which are resolved in favor of employees. Insufficient evidence from the employer or non-compliance with official procedures is a crucial factor in court decisions.

Judicial practice is one of the main criteria determining the effectiveness of labor legislation. Although disciplinary liability and strict dismissal procedures in Kazakhstan aim to protect employees, employer violations of legal requirements increase labor disputes. Similar trends are observed in Russia, Belarus, and Kyrgyzstan, but the level of worker protection by the courts varies. The complexity of dismissal procedures and judicial control in Germany and France plays an important role in ensuring social justice in labor relations [12].

Thus, bringing disciplinary responsibility and dismissal procedures closer to international standards, while taking into account Kazakhstan's judicial practice, will help strengthen labor market stability and social partnership.

The labor legislation does not explicitly specify circumstances that may eliminate the wrongfulness of a disciplinary offense, such as actions taken under extreme necessity, when the offense is insignificant, or when the employer fails to provide necessary working conditions. In practice, such cases are quite frequent.

An employee may be brought to disciplinary responsibility for committing any disciplinary offense, and whether the offense caused negative consequences for the employer is not decisive. Disciplinary responsibility is characterized by the offender's subordinate relationship with the body empowered to impose disciplinary penalties [13]. The main purpose of disciplinary responsibility is to instill in the offender a sense of responsibility for his actions by exposing him to negative material and moral consequences and motivating him to comply with labor discipline.

For certain categories of employees, the concept of disciplinary offense is expanded due to the special nature of their job duties; in these cases, offenses that do not correspond to the dignity of employees may also be considered.

However, the inability of an employee to perform labor duties for reasons beyond his control is not considered a violation of labor discipline. Such reasons include insufficient qualifications, a health condition that impedes the performance of labor duties, refusal to execute unlawful orders of the employer, failure to agree to an early invitation for labor leave, or refusal to perform work due to a significant change in working conditions. In these cases, the employee's actions are not considered at fault.

The Labor Code of the Republic of Kazakhstan establishes compliance with labor discipline as an employee's basic obligation. This requirement, known as a statutory duty, sets out the general principle of proper behavior at work. It characterizes the employee's attitude to other duties arising within the framework of employment legal relations, including performing his or her official functions at the proper level in the work team, complying with the established work schedule and norms, and meeting requirements regarding the duration and regime of working time.

In addition to the general duties of all members of the labor force, employers must clearly distinguish special tasks aimed at ensuring labor discipline. These tasks are based on ensuring the mutual unity of rights and duties enshrined in normative legal acts and regulations in the

implementation of the organization and management of labor processes. In this regard, a disciplinary offense in labor relations is an employee's guilty and illegal violation of labor duties. For such an offense, labor legislation provides for disciplinary liability and imposes a disciplinary penalty.

In accordance with the basic principles of labor legislation aimed at protecting an employee's dignity, when imposing a disciplinary penalty, consider not only the severity and circumstances of the offense, but also the employee's previous behavior and attitude toward labor relations. The employee's previous behavior and attitude toward work should be assessed based on his/her labor performance during the period of employment with the employer. It should also be noted that, in applying disciplinary liability, it is important not to neglect the peculiarities of labor legislation, the constitutional principles governing its legal regulation, and norms of international law.

The legislator establishes a number of procedural terms for the employee in the order of imposing disciplinary sanctions, including the term for requesting a written explanation of the employee regarding the alleged disciplinary offense. Before imposing a disciplinary sanction, the employer must request a written explanation of the employee's actions, and the employee must provide this explanation within three working days. If the employee does not provide the explanation by the deadline, the employer must draw up an act confirming this fact. In practice, however, the question arises whether the employer's failure to comply with this three-day deadline may render the disciplinary sanction unlawful [13. - 36].

The comparative legal analysis shows that the effectiveness of disciplinary responsibility and dismissal in labor relations depends not only on regulatory consolidation, but also on their application in judicial practice. A significant share of labor disputes in Kazakhstan is resolved in employees' favor because employers fail to comply with procedural rules. The experience of Russia, Belarus, and Kyrgyzstan also confirms this trend: the judiciary places the protection of workers' rights at the forefront to ensure balance between the parties. The strict regulation of disciplinary liability and dismissal procedures in Germany and France allows employment relations to be conducted in accordance with the principles of social justice.

In this regard, clarifying disciplinary procedures in the labor legislation of the Republic of Kazakhstan, introducing legal guarantees established in international practice, and ensuring consistent judicial practice will improve the effectiveness of labor rights protection. These steps will equally ensure the rights and obligations of the parties to the employment relationship and will contribute to strengthening social partnership and the stability of labor legislation.

Conclusion

In summary, disciplinary liability in labor law does not arise outside the employment contract. Terminating the labor contract ends the legal relationship between the parties, preventing the negative consequences associated with disciplinary and material penalties.

This analysis suggests the following specific directions for improving labor legislation in Kazakhstan: - Clarifying the procedures for imposing disciplinary penalties and limiting the imposition of penalties on a formal basis; - The introduction of additional legal guarantees aimed at protecting employees upon dismissal (for example, the introduction of a multiple notification system, as in Germany); - Ensuring the consistency of judicial practice and the widespread use of alternative mechanisms for resolving labor disputes (mediation, conciliation commissions). - These measures will not only reduce the number of labor disputes, but also ensure the stability of labor relations and strengthen social partnership.

Paragraph 1, Article 52 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan 8), 9), 10), 11), 12), 14), 15), 16), 17) subparagraphs 18) and the grounds for termination of employment relations as a result of disciplinary misconduct of the employee define the legal prerequisites for termination of the employment contract and assign them to the general and special grounds allows to classify them. While general grounds apply in all spheres of activity, special grounds are determined

directly depending on the peculiarities of the labor functions and activities of the employee. For example, for employees in the transportation sector, failure to comply with traffic safety rules; for teachers, improper performance of educational functions; and for employees with access to state secrets, violation of requirements for protecting confidential information are disciplinary offenses. In addition, these grounds impose special requirements on employees in managerial positions, particularly heads of the employer's executive bodies, their deputies, and heads of branches and representative offices. Thus, the grounds for terminating labor relations for disciplinary offenses provide legal mechanisms that clarify the employee's legal responsibility and take into account the sectoral peculiarities of labor legislation.

Grace: Article of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan AP25793729 Reformation and Renovation: Strategies for the Development of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan

REFERNCES

1 Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414 (дата обращения: 06.04.2025)

2 Ахметов А., Ахметова Г. А. Трудовое право. Учебник. – Алматы: – 2005. - 413 с.

3 Трудовой кодекс Российской Федерации от 30.12.2001 № 197-ФЗ (ред. от 08.08.2024) [Электронный ресурс] — URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34683/ (дата обращения: 06.04.2025)

4 Трудовой кодекс Кыргызской Республики от 23 января 2025 г. № 23 [Электронный ресурс] — URL: https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=164746. (дата обращения: 06.04.2025)

5 Трудовой кодекс Республики Беларусь от 26 июля 1999 г. № 296-З [Электронный ресурс] — URL: https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=2562. (дата обращения: 06.04.2025)

6 Kündigungsschutzgesetz (KSchG) [Закон о защите от увольнения]. Berlin : Bundesministerium der Justiz, 14.06.2021. 112 p. [Электронный ресурс] — URL: https://www.gesetze-im-internet.de/kschg/BJNR004990951.html. (дата обращения: 06.04.2025)

7 Code du travail [Французский трудовой кодекс]. Articles L1232–L1235. Paris : Légifrance, 2023. 1320 p. [Электронный ресурс] — URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006072050/2020-09-12. (дата обращения: 06.04.2025)

8 Апахаев Н.Ж., Тлеуов Т.М. Трудовое право Республики Казахстан. Учебник. - Алматы: – 2018. – 224 с.

9 Конституция Республики Казахстан принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями). [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000. (дата обращения: 06.04.2025)

10 Djankov S., Ramalho R. (2009) Employment laws in developing countries. Journal of Comparative Economics. – Vol.37. – №. 1. – P. 3-13.

11 Обобщение судебной практики о некоторых вопросах применения судами трудового законодательства при разрешении трудовых споров город Астана, 17 июня 2024 года [Электронный ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?Doc_id=36679276&pos=1;-102#pos=1;-102. (дата обращения: 06.04.2025)

12 Acharya V.V., Baghai R.P., Subramanian K.V. (2013) Labor laws and innovation // The Journal of Law and Economics. – Vol. 56, – No. 4. – P. 997-1037.

13 Хамзина Ж.А., Бурибаев Е.А., Турлыханкызы К., Молдахметова Ж., Кошпенбетов Б., Несибели К. Разгрузка судебной системы в Казахстане? Альтернативные способы разрешения индивидуальных трудовых споров. Обзор сравнительного правоведение. – №27. – 2021. – С. 275-296

ЕҢБЕК ШАРТЫН БҰЗУ ЖӘНЕ ТӘРТІПТІК ЖАУАПКЕРШІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ: ҚАЗАҚСТАН ЗАҢНАМАСЫН ДАМЫТУ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Бұл зерттеудің мақсаты Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасындағы еңбек шартын бұзу және тәртіптік жауапкершілікке қатысты құқықтық нормаларды теориялық және тәжірибелік тұрғыдан кешенді түрде зерделеу арқылы олардың мазмұны мен құқықтық табиғатын ашу, қолданылу практикасын талдау, сондай-ақ құқықтық реттеудегі кемшіліктер мен қайшылықтарды анықтау болып табылады. Зерттеу барысында еңбек шартын бұзу мен тәртіптік жаза қолдану рәсімдеріндегі формалдылық, құқықтық олқылықтар мен құқық бұзушылықтар айқындалып, Еңбек кодексінің аталған нормаларына терең құқықтық

талдау жасалады. Алынған ғылыми нәтижелер Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасын халықаралық стандарттармен үйлестіру қажеттілігін, құқық қолдану тәжірибесін жүйелеу мен жетілдірудің өзектілігін көрсетеді. Бұл мәселе қазіргі кезеңдегі еңбек қатынастарын құқықтық реттеудің тиімділігін арттыру тұрғысынан маңызды ғылыми әрі практикалық мәнге ие, өйткені ол еңбек заңнамасының қолданыстағы нормаларын жетілдіруге, еңбек қатынастары субъектілерінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау тетіктерін нығайтуға, сондай-ақ еңбек саласында туындайтын құқықтық мәселелерді шешудің тиімді жолдарын айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, аталған мәселені жан-жақты зерттеу еңбек қатынастарын реттеудің құқықтық тетіктерін жетілдіруге және олардың қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайларға бейімделуін қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Негізгі сөздер: еңбек заңнамасы, жұмыскер, жұмыс беруші, тәртіптік жауапкершілік, еңбек, еңбек құқығы, еңбек шарты.

ВОПРОСЫ РАСТОРЖЕНИЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРА И ДИСЦИПЛИНАРНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ: АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Аннотация

Целью данного исследования является раскрытие содержания и правовой природы правовых норм, касающихся расторжения трудового договора и дисциплинарной ответственности в трудовом законодательстве Республики Казахстан, анализ практики их применения на основе комплексного теоретического и практического исследования, а также выявление недостатков и противоречий в правовом регулировании. В ходе исследования выявляются формальности, правовые пробелы и правонарушения в процедурах расторжения трудового договора и наложения дисциплинарных взысканий, проводится глубокий правовой анализ указанных норм Трудового кодекса. Полученные научные результаты свидетельствуют о необходимости гармонизации трудового законодательства Республики Казахстан с международными стандартами, актуальности систематизации и совершенствования правоприменительной практики. Данный вопрос имеет важное научное и практическое значение с точки зрения повышения эффективности правового регулирования трудовых отношений на современном этапе, поскольку его всестороннее исследование позволяет выявить существующие пробелы и противоречия в действующем трудовом законодательстве, определить основные направления совершенствования правовых механизмов регулирования трудовой деятельности, а также разработать научно обоснованные подходы к обеспечению баланса интересов работников и работодателей, укреплению гарантий соблюдения трудовых прав и повышению эффективности правоприменительной практики.

Ключевые слова: трудовое законодательство, работник, работодатель, дисциплинарная ответственность, труд, трудовое право, трудовой договор.

REFERNCES

1 Trudovoj kodeks Respubliki Kazahstan ot 23 noyabrya 2015 goda № 414-V QRZ. [*Labour code of the Republic of Kazakhstan Code of the Republic of Kazakhstan dated 23 November, 2015 № 414-V*]. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414 [in Kazakh]. (accessed:06.04.2025)

2 Ahmetov A., Ahmetova G. A. (2005) Trudovoe pravo. Uchebnik [*Labor law of the Republic of Kazakhstan. Textbook*]. Almaty: 413 p. [in Kazakh]

3 Trudovoj kodeks Rossijskoj Federacii ot 30.12.2001 №197-FZ (red. ot 08.08.2024) [*The Labor Code of the Russian Federation*]. Available at: — URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34683/ [in Russian]. (accessed:06.04.2025)

4 Trudovoj kodeks Kyrgyzskoj Respubliki ot 23 yanvarya 2025 g. №23 [*The Labor Code of the Kyrgyz Republic*]. Available at: — URL:https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=164746 [in Russian]. (accessed:06.04.2025)

5 Trudovoj kodeks Respubliki Belarus' ot 26 iyulya 1999 g. № 296-Z [*The Labor Code of the Republic of Belarus*]. Available at: —URL:https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=2562 [in Russian]. (accessed:06.04.2025)

6 Kündigungsschutzgesetz (KSchG) [*Zakon o zashchite ot uvol'neniya*]. Berlin : Bundesministerium der Justiz, 14.06.2021 . 112 p. [*The Law on Protection from Dismissal*]. Available at: — URL: https://www.gesetze-im-internet.de/kschg/BJNR004990951.html [in English]. (accessed:06.04.2025)

7 Code du travail [*Francuzskij trudovoj kodeks*]. Articles L1232–L1235. Paris : Légifrance, 2023.1320 p. [*French Labour Code*]. Available at: — URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006072050/2020-09-12 [in English]. (accessed:06.04.2025)

8 Apahaev N.ZH., Tleuov T.M. (2018) Trudovoe pravo Respubliki Kazahstan. Uchebnik [*Labor law of the Republic of Kazakhstan. Textbook*]. Almaty. 224 p. [in Kazakh].

9 Konstituciya Respubliki Kazahstan prinyata na respublikanskom referendume 30 avgusta 1995 goda (s izmeneniyami i dopolneniyami). [*Constitution of the Republic of Kazakhstan Constitution of the Republic of Kazakhstan*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000 [in Russian]. (accessed:06.04.2025)

10 Djankov S., Ramalho R. (2009) Employment laws in developing countries. Journal of Comparative Economics. Vol.37. №. 1. P. 3-13. [in English].

11 Obobshchenie sudebnoj praktiki o nekotoryh voprosah primeneniya sudami trudovogo zakonodatel'stva pri razreshenii trudovyh sporov gorod Astana. 17 iyunya 2024 goda [*Generalization of judicial practice on some issues of application of labor legislation by courts in the resolution of labor disputes Astana city*]. Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?Doc_id=36679276&pos=1;-102#pos=1;-102 [in Russian]. (accessed:06.04.2025)

12 Acharya V.V., Baghai R.P., Subramanian K.V. (2013) Labor laws and innovation // The Journal of Law and Economics.Vol. 56. No. 4. P. 997-1037. [in English]. (accessed:06.04.2025)

13 Hamzina ZH.A., Buribaev E.A., Turlyhankyzy K., Moldahmetova ZH., Koshpenbetov B., Nesibeli K. (2021) Razgruzka sudebnoj sistemy v Kazahstane? [*Unloading the judicial system in Kazakhstan?*]. Al'ternativnye sposoby razresheniya individual'nyh trudovyh sporov. Obzor sravnitel'nogo pravovedenie. No27. P. 275-296 [in Russian].

Information about authors:

Kuralay Turlykhankyzy - **corresponding author**, doctor of Philosophy (PhD), Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1075-6891

Khamzina Zhanna Amangeldinovna - doctor of law, professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: mmmmp13@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0913-2002

Информация об авторах:

Куралай Турлыханкызы - **основной автор**, доктор философии (PhD), Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1075-6891

Хамзина Жанна Амангельдиновна - доктор юридических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: mmmmp13@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0913-2002

Авторлар туралы ақпарат:

Тұрлыханқызы Құралай – **негізгі автор**, философия докторы (PhD), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1075-6891

Хамзина Жанна Амангельдиновна – заң ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: mmmmp13@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0913-2002

ҒТАМР 10.35.91 **DOI 10.47649/vau.26.v82.i3.36**
ӘОЖ 347.77(574)

Ғ.М.Қалмырза*[1], Г.Т.Алаева[1], Э.Юхневич[2]

[1]«Тұран» Университеті, Алматы қаласы, 050000, Қазақстан Республикасы
[2]Гданьск университеті, Гданьск қаласы, 80001, Польша
e-mail: g.kalmyrza@turan-edu.kz

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТАУАР ТАҢБАЛАРЫ МЕН ДОМЕНДІК АТАУЛАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ.

Аңдатпа.

Мақаланың өзектілігі қазіргі уақытта интернеттің дамуына байланысты тауар таңбасына құқықтарының бұзылуы өте жиі кездесетіндігі, ол домендік атау деген түсініктің пайда болуымен байланысты. Қазіргі заманғы ғылыми әдебиеттерді зерттеп, тауар таңбаларын құқықтық қорғау бойынша шетелдердің тәжерибесіне көңіл бөлінген. Сондай-ақ, тауар таңбасы мен домендік атаудың мәнін түсіндіріп, айырмашылығын көрсетуге талдау жасалған. Зерттеудің мақсаты тауар таңбасына айрықша құқықтың азаматтық қорғаудың құқықтық табиғаты мен ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ зияткерлік меншік туралы қолданыстағы заңнамаға ерекше құқықтарды азаматтық қорғауды жетілдіру бөлігінде өзгерістер мен толықтырулар енгізу бойынша нақты ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Зерттеудің әдіснамалық негізі процестерді жан-жақты талдауды білдіретін ғылыми зерттеу әдістерінің жиынтығы болып табылады, оның ішінде: салыстырмалы құқықтық, формальды логикалық, жүйелік талдау әдісі және басқа әдістер.

Ғылыми-техникалық революцияның салдары ретінде телекоммуникациялар мен ақпараттық жүйелердің жаһандық дамуы кезеңінде ұлттық заң ғылымын реттеуді қамтамасыз ететін нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру мәселесін, зияткерлік меншікті сенімді қорғау, атап айтқанда тауар таңбалары туралы заңнамасын жетілдіру мәселесін шешу қажеттілігіне тап болды.Тауар таңбаларын қорғау таңбалардың иелерінің, тауарларды тұтынушылардың мүдделерін ғана қорғап қоймайды, сонымен бірге ең алдымен мемлекеттің мүддесін білдіреді, өйткені ол оның экономикасының дамуын белсендіреді, өзінің ғылыми және өндірістік әлеуетін құруға және өндіруге бағыттайды.

Тақырыпты зерттеу барысында анықталған нәтижелер тауарлық таңбаларды құқықтық қорғау саласындағы мамандарды қызықтыруы мүмкін және мақала дәрістер, семинарлар, практикалық құралдар дайындау кезінде оқу процесінде пайдалы болады.

Қорытындылай келе, аталған тақырып ерекше назар аударуға лайық, өйткені тауар таңбасына құқықты бұзушылық жиі кездеседі,оған дәлел интернетте сауда маркаларын пайдалануға байланысты шағымдардың саны артып, олардың көпшілігі өтініш берушінің пайдасына шешілуі, жалпы сот отырыстарында тауар таңбасына байланысты даулардың көп қаралуы.

Негізгі сөздер: Интернет, домендік атау, тауар таңбасы, қызмет көрсету белгісі, киберқсвоттинг, цифрландыру.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алғаннан кейін, басты мақсатымыз экономикамызды тұрақтандыру, заңнамалық базаны қалыптастыру болды. Еліміз көптеген елдермен халықаралық экономикалық қарым-қатынастарға түсті, халықаралық ұйымдарға мүше болды. Қазіргі уақытта заң ғылымының ең серпінді бағыттарының бірі цифрлық кеңістіктегі құқықтық қатынастарды реттеу. Бұл салада ақпараттық технологияларды бизнесте және күнделікті өмірде қолданумен байланысты мәселелердің кең ауқымы қамтылған. Технология жылдам қарқынмен дамып келе жатқанымен, заңнама, өкінішке орай, әрқашан қарқынын сақтай бермейді. Экономикалық, құқықтық тұрғыдан дамуымыз белгілі бір деңгейге жеткеннен кейін, зияткерлік меншік құқығының объектілері ретінде интеллектуалдық қызмет нәтижелері, ұқсас өнім өндіруші, ұқсас қызмет көрсетуші кәсіпкерлерді дараландыру құралдарын қорғау мәселелесі қазіргі таңда өте өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Бұл домендік атаулар мен тауар белгілерін құқықтық реттеуге бағытталған осы мақалада да көрініс табады.

ҚР-ның азаматтық заңнамасына интеллектуалдық шығармашылық қызметтің нәтижелеріне: ғылым, әдебиет және өнер туындылары; эфирлік және кәбілдік хабар тарату

ұйымдарының орындаушылығы, қойылымдары, фонограммалары мен хабарлары; өнертабыс, пайдалы үлгілер, өндірістік үлгілер; селекциялық жетістіктер; интегралдық микросызба топологиялары; ашылмаған ақпарат, оның ішінде өндіріс құпиялары (ноу-хау); осы Кодексте немесе өзге де заң актілерінде көзделген реттерде интеллектуалдық шығармашылық қызметтің басқа да нәтижелері жатады. Ал азаматтық айналымға қатысушыларды, тауарларды, жұмыстарды немесе қызмет көрсетулерді дараландыру құралдарына:

1) фирмалық атаулар;

2) тауарлық белгілер (қызмет көрсету белгілері);

2-1) географиялық нұсқамалар;

3) тауарлар шығарылған жерлердің атаулары;

4) осы Кодексте және заң актілерінде көзделген реттерде азаматтық айналымға қатысушылардың, тауарлар мен қызмет көрсетулердің басқа да дараландыру құралдары жатады.

Соның ішінде дараландыру құралдарының бірі ретінде тауар белгісі кәсіпкердің іскерлік беделін, өнімінің немесе қызметінің сапасын және шығу тегін білдіретін маңызды құрал болып табылады. Тауар таңбасы, қызмет көрсету таңбасы– осы Заңға сәйкес тіркелген немесе Қазақстан Республикасы қатысатын халықаралық шарттарға орай тіркеусіз қорғалатын, бір заңды немесе жеке тұлғаның тауарларын (көрсететін қызметтерін) басқа заңды немесе жеке тұлғаның біртектес тауарларынан (көрсететін қызметтерінен) ажырату үшін қызмет ететін белгі. Тауар таңбасы сан, әріп, бейне, көлем, символ түрінде, сонымен бірге кел келген түсте тіркеуге болады. Азаматтық айналымға қатысушыларды дараландыру құралы ретінде домендік атау тауар белгісінің онлайн көрінісі. Интернет дәуірінде домендік атаудың тауар белгісіне ұқсастығы қалыпты құбылысқа айналған. Бұл құбылыстың негізгі себептері – коммерциялық қызығушылық, маркетингтік тиімділікті қамтамасыз ету, брендтің танымалдығын арттыру, сондай-ақ құқықтық бақылаудың жеткіліксіздігі. Көп жағдайда тауар белгісіне ұқсас домендерді тіркеу кәсіпкерлердің немесе үшінші тұлғалардың бренд беделін пайдаланып, коммерциялық пайда табуға бағытталған әрекеттері нәтижесінде жүзеге асады, яғни киберсквоттинг немесе тайпсквоттинг сияқты құқық бұзушылықтарға жол ашады.

2015 жылғы 24 қарашада қабылданған Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңына сәйкес домендік атау дегеніміз интернет-адрестеу ережелеріне сәйкес қалыптастырылған, белгілі бір желі мекенжайына сәйкес келетін және интернет объектісіне атаулы қол жеткізуге арналған символдық (әріптік-цифрлық) белгілеу [1]. Айта кету керек домендік атаулар интеллектуалдық қызметтің қорғалатын нәтижелері және заңды тұлғаларды даралау құралдары ретінде қарастырылмайды. Заңда домендік атау мен тауар таңбасының ара қатынасын реттейтін және домендік атаудың құқықтық қорғалуын бекітетін норма жоқ. Тауар таңбасы мен домендік атаудың қандай айырмашылығы бар? Айырмашылығы тауар таңбаларының әрекет ету шекарасы бар және белгілі бір тауарлар мен қызмет көрсету саласында тіркеледі. Тауар таңбасы ерекшеленетін белгісі бар ауызша, көрнекі түрде тіркеледі. Тауар таңбасынан айырмашылығы, домендік атау ретінде кез келген ауызша белгілерді қолдануға болады, бірақ тек алфавиттік - цифрлық тізбегі символдардың белгілі бір ұзындығымен шектеледі. Қазақстан Республикасының Тауар таңбалары, қызмет көрсету таңбалары, географиялық белгілер және тауар шығарылған жердің атаулары туралы заңның 1-бабына сәйкес тауар таңбасы, қызмет көрсету белгісі –ұқсас тауардан немесе қызметтен ажыратуға қызмет ететін белгі.

Бүгінгі таңда заң ғылымындағы ең серпінді бағыттардың бірі – цифрлық кеңістіктегі құқықтық қатынастарды реттейтін IT-құқықтың дамуын бөліп көрсетуге болады. Бұл салада ақпараттық технологияларды бизнесте және күнделікті өмірде қолдануға қатысты мәселелердің кең ауқымы қамтылған. Сонымен қатар, технологиялар жеделдетілген қарқынмен дамып келеді, және заңнама, өкінішке орай, әрқашан оларға ілесе бермейді.

Домендік атау, тауар белгісінен айырмашылығы, зияткерлік меншік объектілеріне немесе нарықтағы даралау құралына сілтеме жасамайды және оны тіркеу тек техникалық мақсаттарды көздейді. Домендік атау оның бірегейлігі мен эксклюзивтілігін қорғау тұрғысынан құқықтық қорғаумен қамтамасыз етілмейді. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының домендік атауларды тіркеу саласындағы заңнамасы домендік атауларды тіркеушінің үшінші тұлғалардың қандай да бір құқықтарының бұзылуын тексеру жөніндегі талаптары мен міндеттерін көздемейді.

Домендік атауларға қатысты даулар кез келген ел үшін қарапайым құбылыс болып табылады, және Қазақстан да осы жағдайдан тыс қалған жоқ. Елде осы типтегі істер әлі де қаралуда, олар интеллектуалды меншік пен тауар белгілерін қорғау мәселелерін көтереді [2]. Соттар бұл даулар бойынша әртүрлі шешімдер қабылдайды, өйткені істің нәтижесі көптеген жағдайлар мен факторларға байланысты болады. Мысалы, copyright.kz ісі бойынша сот талап арызды қанағаттандырудан бас тартып, доменнің талапкер компания құрылымынан әлдеқайда бұрын тіркелгенін атап өтті. Бұл хронологияның маңыздылығын көрсетеді: домендер мен тауар белгілерін қорғау құқықтарын тиімді қамтамасыз ету үшін оларды уақытылы тіркеу қажет.

Домендік атаулар бойынша сот тәжірибесі көрсеткендей, негізгі шешуші фактор – тауар белгісіне қатысты айрықша құқықтарды дәлелдеу болып табылады. Мысал ретінде bonus-kaspi.kz ісін атауға болады, онда «Kaspi» тауар белгілері жалпыға бірдей белгілі болып танылып, банкке доменді жою құқығын берді. Бұл жағдай брендті тіркеу мен интеллектуалды меншік құқықтарын қорғаудың бизнесте маңыздылығын айқын көрсетеді.

Сонымен қатар, bergauf.kz ісі көрсеткендей, доменді маркетингтік мақсатта пайдалану кезінде де, егер ол тіркелген тауар белгісінің құқықтарын бұзса, сот бұл әрекетті құқық бұзу деп тануы мүмкін. Мұнда шешуші мәнге «Bergauf» бренді қорғалғаны және доменді пайдалану тұтынушыларды адастыру қаупін тудыратыны әсер етті.

Жалпы айтқанда, бизнестің бастапқы кезеңінде тауар белгілерін тіркеу аса маңызды, домендік атауларды, әсіресе брендпен байланысты болған жағдайда, қорғау қажет. Егер домен бренд пайда болғанға дейін тіркелген болса, сот талап арызды қанағаттандырмауы мүмкін. Аталған істер цифрлық ортада құқықтық қорғаудың маңыздылығын және онлайн кеңістікте брендті белсенді басқарудың қажеттілігін айқындайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Аталған мақаланың материалдары ретінде Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамалары, тауар таңбаларын құқықтық қорғау жөнінде отандық заңгерлер мен шетелдік заңгер ғалымдардың еңбектері қарастырылады. Зерттеу ғылыми-құқықтық, аналитикалық, логикалық және құрылымдық-функционалдық, салыстырмалы құқықтық талдау әдістерін пайдалана отырып жүргізілді.

А.С. Кемрадж және Д.В. Головеров домен атауының негізгі мәні бірегей символдық белгіленуінде дейді. Есте сақтау үшін өте қарапайымдылығымен және өзінің қайталанбайтын бірегейлігімен жүзеге асырылатын қызметтің мәнімен байланысты кез келген сөзді қолдануға мүмкіндік беретін коммерциялық дараландыру құралы ретінде маңызды. Домендік атау тауар таңбасының функцияларымен ұқсас қызметті атқарады. Біздің ойымызша домендік атаудың даралайтын, маркетингтік және ақпараттық функциясын бөліп қарастыруымыз керек. Нақты тауарды немесе қызметті дараландыратын тауар таңбасынан домендік атаудың ерекшелігі өз иесінің қызметін емес, тек ақпараттық ресурсті ғана бөліп даралайды, маркетингтік функция – домендік атау ақпараттық ресурсқа назар аудару үшін қолданылады. Ақпараттық функция – ақпарат ресурсының иесі туралы пайдаланушыны хабардар ету. Жоғарыда аталғандан басқа В.О. Калятин «Домендік атаулар интернетте тек мекенжай ретінде әрекет етпейді, сонымен бірге тауарлары мен қызметтерін даралау құралы болып табылады. Домендік атау – тауарлар мен қызметтер, географиялық орнына сәйкес иесі туралы қосымша мәліметтер бере алады дейді [3]. Тауар таңбасы және домен атауы олар өте ұқсас, сондықтан домендік дауларды болдырмау үшін, сондай-ақ

ақпараттық ресурстарды дараландыру мақсатында және домендік атаудың тауар таңбаларынан айырмашылығы бірегей болуы керек [4].

Сот практикасында домендік атаулардың бірегейлігіне байланысты даулар ғана емес, киберсквоттинг, қайта басып алу (домендік атауды алып қою мақсатында тауар таңбасын тіркеу) және жосықсыз бәсеке туралы даулар жиі кездеседі. Киберсквоттинг – басқа тұлғаға тиесілі сауда белгісі, сауда атауы немесе коммерциялық белгісі бар домендік атауларды одан әрі қайта сату немесе әділетсіз пайдалану мақсатында тіркеу. Мұндай әрекеттерді жасайтын адамдарды киберсквоттер деп атайды. Бұқаралық ақпарат құралдары көбінесе киберсквоттингті домейнингпен шатастырады. Домейнинг әрі қарай қайта сату мақсатында ешкімнің құқықтарын бұзбайтын домендік атауларды тіркеу. Әдетте «киберсквоттинг» немесе «доменді ұрлау» терминімен біріктірілген келесі әрекеттерді бөліп қарастыруға болады [5].

Typesquatting - бұл кейбір пайдаланушылардың қатесін ескере отырып, танымал сайттардың мекенжайларына жазылуы ұқсас домендік атауларды тіркеу. Мысалы, «www.site.example» сайтына өткісі келген пайдаланушыға арналған «wwwsite.example». Егер ол өте танымал домендерге жақын болса, скватер түрі өз веб-сайтында «жіберілген» келушілердің белгілі бір пайызын жинай алады және жарнаманы көрсету арқылы ақша таба алады.

Брендтік киберсквоттинг – тауарлық таңбаларды, фирмалық атауларды, танымал меншікті атауларды, яғни заңмен қорғалатын даралау құралдарын қамтитын домендік атауларды тіркеу, сондай-ақ «болашаққа» тіркеу, мысалы, «Рекетир1» фильмін түсірушілер «Internet Movie Database» сайты және киберсквотер фильмнің жалғасы шығады деген үмітпен «Рекетир2example», «Рекетир3example» т.б. дереу тіркеуге тырысады. Бұл жағдайда киберсквотер доменді жоғалту және жауапкершілікке тартылу қаупі бар, дегенмен заңды сауда белгісінің иелері сотқа шағымданбауды жөн көреді (өйткені, сот процесі көп уақытқа созылады) және басып алынған домендерді сатып алады, және киберсквотер одан ақша тауып, мақсатына жетеді.

Қорғаныс киберсквоттинг - сайттың заңды иесі өзінің домендік атауымен мағынасы, дыбысы жағынан жақын домендік атауларды тіркейді. Бұл киберсквоттингтің құрбаны болмас үшін жасалады. Мысалы танымал «www.firma.example» сайттың иесі өзінің негізгі сайтының оқырмандарын жіберу үшін «firma-msk.example», «firma-spb.example» домендерін тіркей алады. Сондай-ақ қарсыластары пайданбас үшін «anti-firma.example» домендік атауды тіркей алады.

Домендік атаудың иесінің әрекеті жосықсыз бәсеке ретінде танылуы мүмкін. Басқа тұлғаның тауар белгісімен шатастыруға дейін бірдей немесе ұқсас болатын домендік атауды тіркеу фактісінің өзі жосықсыз бәсеке болып табылады. Домендік атауды қандай-да бір тауарға немесе қызметке қатысты пайдалану маңызы емес, ұқсас домендік атауды тіркеу құқыққа қайшы әрекет ретінде қарастырылады [6].

Интернеттің қазақстандық сегментінің кеңістігінде домендік аттарды тіркеу, пайдалану және бөлу қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасының Қорғаныс және аэроғарыш өнеркәсібі министрінің 2018 жылғы 13 наурыздағы бұйрығына сәйкес домендік атаулар жүйесі (бұдан әрі – DNS) – домендік атаулар туралы ақпаратты алуға арналған дерекқор. Домендік атаулар мен IP мекенжайларының сәйкестігі туралы ақпаратты қамтиды және 1032, 1034, 1035, 1122, 1133, 1591 (бұдан әрі – RFC) түсініктемелерге сұрау салуға сәйкес жұмыс істейді. Интернет желісінің қазақстандық сегментінде домендік атауларды бөлу тәртібі жоғарыда аталған заң негізінде жүзеге асырылады.

Интернет желісінің қазақстандық сегментінің кеңістігінде домендік атауларды бөлу, тіркелген домендік атаулар мен резервіленген екінші дәрежелі домендік атаулар туралы ақпаратқа еркін қол жеткізуге болады. Резервіленген екінші және одан кейінгі дәрежелі домендік атауларға келесі домен атаулары кіреді:

1) EDU.KZ – білім беру қызметін жүзеге асыратын еліміздің резиденттерінің ұйымдары үшін үшінші дәрежелі домендік атауларды тіркеу үшін;

2) GOV.KZ – еліміздің мемлекеттік органдары үшін үшінші дәрежелі домендік атауларды тіркеу үшін;

3) MIL.KZ – Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігінің органдары үшін үшінші дәрежелі домендік атауларды тіркеу үшін арналған.

Қорыта келе, домендік атау мен тауар таңбасының айырмашылығы тауар таңбасы өндірілген тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді дараландырады. Домендік атау тек тауарлар мен қызметтерді ғана емес, сонымен қатар, ең алдымен, өндіруші, оның бәсекеге қабілеттілігі және оның клиенттері туралы ақпаратты қамтитын ақпараттық ресурсты дараландырады [7]. Азаматтық құқықта тауар таңбаларын тіркегеннен кейін тауардың немесе қызметтің дараландыру құралы ретінде қызмет етеді.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде заңды түрде домендік атау зияткерлік меншік объектісі болып табылмайды және заңмен қорғалмайды. Домендік атауды көшіру немесе бұрмалау жауапкершілігі заңда қарастырылмаған, оны алаяқтар табысты компаниялардың клондық сайттарын құру үшін пайдаланады. Доменді қорғаудың заңмен қарастырылған жалғыз мүмкіндігі-оны Казпатентте ауызша тауар белгісі ретінде тіркеу. Бұл ретте домендік атау тауар белгісін пайдалану нұсқаларының бірі - Интернет желісінде адрестеу тәсілі болып табылады. Осы саладағы құқықбұзушылықтардың алдын алу мақсатында пайдаланушыға өтінім берер алдында тіркелетін домендік атаумен ұқсас тауар белгілерінің, фирмалық атаулардың, басқа зияткерлік меншіктің, коммерциялық емес ұйымдар мен мемлекеттік органдардың атауларының жоқтығына көз жеткізу керек.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Жоғарыда келтіргендердің негізінде төмендегідей ұсыныстар жасауға болады: Біріншіден, интеллектуалдық қызметтің қорғалатын нәтижелерінің тізімін толықтырудың маңызы өте зор. Дегенмен, құқықтың соңғы кездегі цифрлануы Қазақстанда ғана емес, бүкіл әлемде интеллектуалдық меншік объектілерінің реестрін жүргізу, жүйелеу, басқару платформаларын құру, сақтау басты жоспарда. Интернет желісінде авторлық құқық объектілерінің біріңғай базасы жоқ, сондықтан авторлық құқық объектілерінің көбеюіне байланысты қажеттілік туындады, бірақ басты қажеттілік авторлық құқықты қорғау үшін олардың реестрін жүргізу, жүйелеу және толықтыру керек. ҚР-ның Азаматтық Кодексінің ерекше бөлімінің 961-бабына интеллектуалдық меншік құқығының объектілерінің тізіміне домендік атау деген объектіні енгізіп толықтыру.

Екіншіден, тауар таңбасын шатастыратындай ұқсастықтарды бағалау жөнінде біркелкі түсінік қалыптастыру. Тауар таңбаларының ұқсастығы мәселесін қарастырған кезде фонетика (дыбыстық ұқсастық), графикалық (көрнекі ұқсастық), семантикасы (мағынасы бойынша ұқсастық) жағынан тауар таңбаларына салыстырмалы талдау жүргізіледі. Сотпен тергеуге арнайы сарапшылар мен филологтар тартылады. Тауар таңбасы түпнұсқа болуы керек және тұтынушыға әртүрлі өндірушілер шығарған біртекті өнімдерді ажыратуға мүмкіндік беретін әртүрлі мүмкіндіктерге ие болуы керек. Яғни, тауар таңбасын тіркеу кезінде дыбыстық, мағыналық, графикалық ұқсастықтар болмауы тиіс [8]. Тауар таңбасының ұқсастығын тексеру үшін патенттік сенім білдірілген өкілге хабарласуға болады. Бұл мамандар өздерінің біліктілігін дәлелдеу үшін қатаң емтихандардан өтеді және әртүрлі сауда белгілерімен жұмыс істеу тәжірибесі бар. Сондықтан олар таңбаны бірегей ету жолын біледі және кәсіпкерге құнды ұсыныстар бере алады немесе сұранысыңыз бойынша тауар таңбасын өзгерте алады.

Домендік атаулар мен тауар белгілерін құқықтық реттеуді жетілдіру мақсатында домендік атаулардың құқықтық мәртебесін нақтылау қажет. Қолданыстағы заңнамада домендік атаулар зияткерлік меншік объектісі ретінде танылмайды. Алайда олардың айтарлықтай коммерциялық маңызын ескере отырып, домендік атаулардың азаматтық айналымдағы құқықтық режимін нақтылайтын арнайы нормаларды енгізу қажет. Сондай-

ақ тауар белгілерінің басымдығын заңнамалық деңгейде бекіту қажет. Егер домендік атау тіркелген тауар белгісін тұтынушыны шатастыратындай ұқсас болса және біртектес тауарлар мен қызметтерге қатысты пайдаланылса, тауар белгісінің басымдығы заң жүзінде айқын белгіленуі тиіс деген пікірдеміз. Сонымен бірге, мемлекеттік органдар тарапынан тауар белгілерін тіркеудің және домендік атауларды қорғаудың маңыздылығын түсіндіретін ақпараттық және әдістемелік бағдарламаларды әзірлеу ұсынылады.

Қорытынды

Қазіргі таңда интернет адамдардың күнделікті өмірінің бір бөлігі ретінде қарастырылады. Өз кезегінде отандық заңнама қазір интернет желісіндегі қатынастарды реттеуге бағытталған. Домендік атаулар өткен ғасырдың соңында пайда болды, салыстырмалы түрде жаңа объект болып табылады. Азаматтық құқық объектілері жүйесіндегі домендік атаудың орны туралы көптеген пікірталастар болды. Домен атауларының екі негізгі функциясы бар - интернетке қосылған құрылғыдағы мазмұнды адрестеу және анықтау. Олардан басқа заңды тұлғаларды, тауарларды, жұмыстарды, қызметтерді және кәсіпорындарды дараландырудың факультативтік функциясы бар. Бұл домендік атаулардың дараландыру құралдарының санатына жататындығы туралы пікірталастардың туындауына себеп болды. Жүргізілген талдау негізінде мынандай қорытынды жасауға болады домендік атаулар саласындағы шетелдік тәжірибемен салыстырғанда құқықтық реттеудің жеткіліксіздігі. Қойылған мәселе шұғыл заңнамалық шешуді қажет етеді. Әдеттегі мағынада домен веб-сайттың атауы болып табылады. Әрбір доменге сәйкес өзінің бірегей атауы бар веб-ресурсқа қол жеткізуге болады. Бұрын негізінен веб-сайт мекенжайын анықтау үшін пайдаланылған домендік атау енді тауар белгісі сияқты компанияның ажырамас атрибутқа айналды. Әлемде 296 миллион домен тіркелген. Бүгінгі таңда домендік атаулар мен сауда белгілері арасындағы қайшылық мәселесі өте өзекті. Интернетте «киберскваттар» деп аталатын жосықсыз пайдаланушылар бар.Олардың мақсаты домендік атауды тіркеуден пайда алу.

Тауар таңбасы интеллектуалдық меншіктің ең көне объектілерінің бірі, ежелгі заманның өзінде өз меншігін басқа біреудің мүлкінен ажырату мақсатында адамдар заттарды арнайы таңбалармен белгілей бастаған. Тауар таңбасының мақсаты әртүрлі кәсіпкерлердің тауарлары немесе қызметтері арасындағы айырмашылықты қамтамасыз ету [9].

Тауар таңбасына қатысты қатынастар домендік атауларға қарағанда Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі, Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі, Тауар белгілері, қызмет көрсету белгілері, географиялық нұсқамалар және тауарлар шығарылған жерлердің атаулары туралы заңдармен, Париж конвенциясы, 1957 жылғы 15 маусымдағы Ницца келісімімен реттеледі. Бірақ тауар таңбаларын құқықтық реттеуде еліміздің заңнамаларында бірқатар кемшіліктер бар. Сондықтан аталған тақырып бойынша интеллектуалдық меншік құқығы саласындағы заң актілері болашақта жетілдіруді қажет етеді деп ойлаймыз. Аталған ұсыныстарды іске асыру домендік атаулар мен тауар белгілерін пайдалануға байланысты құқықтық айқындықты арттырып, киберсквоттингке қарсы тиімді құқықтық қорғаныс жүйесін қалыптастыруға, сондай-ақ цифрлық экономика жағдайында бизнестің заңды мүдделерін қорғауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Закон Республики Казахстан от 24 ноября 2015 года № 418-V «Об информатизации» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 18.01.2026 г.) [Электронный ресурс] https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418 (дата обращения: 05.04.2026)

2 Kalmyrza G., Alayeva G., Jumabayeva K., AralbaevaA., Koshkinbayeva A. (2025) Problems of legal protection of trademarks on the Internet: A Case Study of Kazakhstan //The Law, State and Telecommunications

Қазақстан Республикасындағы тауар таңбалары мен домендік атауларды құқықтық реттеу
Review. Vol 17. № 2 P. 236—262 [Electronic resource] — URL: https://periodicos.unb.br/index.php/RDET/article/view/56805 (accessed: 03.04.2026)

3 Кемрадж А.С., Головеров Д.В. Правовые аспекты использования интернет-технологий. М: —2002. — С.105-108

4 Калятин В.О. Изменения системы объектов интеллектуальных прав в связи с принятием четвертой части Гражданского кодекса. Закон. — № 4. —2007. — С. 65.

5 Энес А. З. Конфликт доменных имен и товарных знаков. - Журнал.- International scientific review - Право. 2020. С. 54—56

6 Тарасевич К. А. Киберсквоттинг как фактор воздействия на деловую репутацию юридического лица. Ленинградский юридический журнал. — № 1 (63). — 2021. —С. 108–119

7 Шутов М.А. Проблемы правовой защиты доменных имен. Молодой ученый. — №9. — 2019. —С. 57-60.

8 Тауар белгілері, қызмет көрсету белгілері, географиялық нұсқамалар және тауарлар шығарылған жерлердің атаулары туралы Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 26 шілде N 456 Заңы. 26.01.2026ж. енгізілген өзгерістерімен. [Электрондық ресурс] https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000456 (қаралу уақыты: 25.08.2026)

9 Abbe Brown, Smita Kheria, Jane Cornwell, Marta Iljadica Contemporary Intellectual Property: Law and Policy. Oxford University Press.14 August 2023. 952 p.

ПРАВОВАЯ РЕГЛАМЕНТАЦИЯ ТОВАРНЫХ ЗНАКОВ И ДОМЕННЫХ ИМЕН В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.

Аннотация

Актуальность статьи заключается в том, что в настоящее время в связи с развитием интернета очень распространено нарушение прав на товарный знак, что связано с появлением понятия доменное имя. Изучив современную научную литературу, особое внимание уделено вопросам правовой защиты товарных знаков. Также был проведен анализ, чтобы объяснить значение товарного знака и доменного имени и показать разницу. Целью исследования является выявление правовой природы и особенностей гражданской защиты исключительного права на товарный знак, а также выработка конкретных предложений по внесению изменений и дополнений в действующее законодательство об интеллектуальной собственности в части совершенствования гражданской защиты исключительных прав. Методологической основой исследования является совокупность методов научного исследования, представляющая собой комплексный анализ процессов, включающий: сравнительно-правовой, формально-логический, метод системного анализа и другие методы.

Как следствие научно-технической революции, в период глобального развития телекоммуникаций и информационных систем возникла необходимость решения проблемы совершенствования нормативно-правовой базы, обеспечивающей регулирование национальной юридической науки, проблемы надежной защиты интеллектуальной собственности, в частности, совершенствования законодательства о товарных знаках.Защита товарных знаков не только защищает интересы владельцев знаков, потребителей товаров, но и представляет в первую очередь интересы государства, так как активизирует развитие его экономики, направляет свой научный и производственный потенциал на создание и производство.

Результаты, выявленные в ходе изучения темы, могут заинтересовать специалистов в области правовой защиты товарных знаков, а статья будет полезна в учебном процессе при подготовке лекций, семинаров, практических пособий.

В заключение, данная тема заслуживает особого внимания, так как часто встречаются нарушения прав на товарный знак,доказательством чего является увеличение количества жалоб, связанных с использованием товарных знаков в интернете, большинство из которых решаются в пользу заявителя.

Ключевые слова: Интернет, доменное имя, товарный знак, знак обслуживания, киберсквоттинг, цифровизация.

LEGAL REGULATION OF TRADEMARKS AND DOMAIN NAMES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article is relevant because, with the development of the Internet, trademark infringement has become very common, which is associated with the emergence of the concept of a domain name. Having reviewed the modern scientific literature, this study pays special attention to the legal protection of trademarks. The study also analyzes the

meaning of trademarks and domain names and highlights their differences. The study aims to identify the legal nature and features of civil protection for the exclusive right to a trademark, and to develop specific proposals to amend and supplement current intellectual property legislation to improve the civil protection of exclusive rights. The research is based on a set of scientific methods, including comparative legal analysis, formal logical analysis, system analysis, and other methods.

As a result of the scientific and technological revolution and the global development of telecommunications and information systems, it became necessary to improve the regulatory framework governing national legal science and to ensure reliable protection of intellectual property, particularly trademark legislation. Trademark protection not only protects the interests of trademark owners and consumers, but also primarily represents the interests of the state, as it drives economic development and directs its scientific and production potential toward creation and production.

The results revealed in this study may interest specialists in the field of legal protection of trademarks, and the article will be useful in the educational process when preparing lectures, seminars, and practical manuals.

In conclusion, this topic deserves special attention because trademark violations are common, as evidenced by the increase in complaints related to trademark use on the Internet, most of which are resolved in favor of the applicant.

Keywords: Internet, domain name, trademark, service mark, cybersquatting, digitalization.

REFERENCES

1 Zakon Respubliki Kazahstan ot 24 noyabrya 2015 goda № 418-V «Ob informatizacii» (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 10.09.2023 g.) [*The Law of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2015 No. 418-V "On Informatization" (with amendments and additions as of 01/18/2026)*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418 [in Russian]. (accessed: 05.04.2026)

2 Kalmyrza G., Alayeva G., Jumabayeva K., AralbaevaA., Koshkinbayeva A. (2025) Problems of legal protection of trademarks on the Internet: A Case Study of Kazakhstan //The Law, State and Telecommunications Review. Vol 17. № 2 P. 236—262. Available at: — URL: https://periodicos.unb.br/index.php/RDET/article/view/56805 [in English]. (accessed: 03.04.2026)

3 Kemradzh A.S., Goloverov D.V. (2002) Pravovye aspekty ispol'zovaniya internet-tekhnologij. [*Legal aspects of the use of Internet technologies*] M. C.105-108[in Russian].

4 Kalyatin V.O. (2007) Izmeneniya sistemy ob"ektov intellektual'nyh prav v svyazi s prinyatiem chetvertoj chasti Grazhdanskogo kodeksa. Zakon. [*Changes in the system of intellectual property rights in connection with the adoption of the fourth part of the Civil Code // Law*] № 4. P. 65. [in Russian].

5 Enes A. Z. (2020) Konflikt domennyh imen i tovarnyh znakov. Zhurnal. International scientific review. Pravo. [*The conflict of domain names and trademarks. - The magazine.- International scientific review - Law*] P. 54-56. [in Russian].

6 Tarasevich K. A. (2021) Kiberskvotting kak faktor vozdejstviya na delovuyu reputaciyu yuridicheskogo lica. Leningradskij yuridicheskij zhurnal. [*Cybersquatting as a factor affecting the business reputation of a legal entity. Leningrad Law Journal*] № 1 (63). P. 108–119. [in Russian].

7 Shutov M.A. (2019) Problemy pravovoj zashchity domennyh imen. Molodoj uchenyj. [*Problems of legal protection of domain names// Young Scientist*] №9. P. 57-60. [in Russian].

8 Tauar belgıleri, qyzmet körsetu belgıleri, geografialyq nūsqamalar jäne tauarlar şyğarylğan jerlerdıñ ataulary turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 1999 jylğy 26 şılde N 456 Zañy. 26.01.2026j. engızılgen özgerısterımen *[The law of the Republic of Kazakhstan dated July 26. 1999 №456 on trademarks, service marks, Geographical Indications and names of places of origin of goods. With changes made on 20.06.2022*]. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000456 [in Kazakh]. (accessed: 25.08.2026)

9 Abbe Brown, Smita Kheria, Jane Cornwell, (2023) Marta Iljadica Contemporary Intellectual Property: Law and Policy. Oxford University Press.14 August. 952 p. [in English].

Information about authors:

Kalmyrza Gaziza – **corresponding author**, doctoral student at the University of Turan, majoring in Jurisprudence, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: g.kalmyrza@turan-edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-5154-6180

Alaeva Gulnaz - candidate of legal sciences, professor at Turan University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: g.alayeva@turan-edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1672-2238

Edward Juchniewicz - doctor of law, professor at the University of Gdansk, Poland, Gdansk

E-mail: edvardas.juchnevicius@prawo.ug.edu.pl

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7390-4885

Информация об авторах:

Калмырза Газиза – **основной автор**, докторант Университета «Туран» по специальности «Правоведение», г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: g.kalmyrza@turan-edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-5154-6180
Алаева Гульназ - профессор Университета «Туран», кандидат юридических наук, г. Алматы, Республика Казахстан,
E-mail: g.alayeva@turan-edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1672-2238
Юхневич Эдвард - доктор юридических наук, профессор Гданьского университета, г.Гданьск, Польша,
E-mail: edvardas.juchnevicius@prawo.ug.edu.pl
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7390-4885

Авторлар туралы ақпарат:
Қалмырза Ғазиза – **негізгі автор**, құқықтану мамандығы бойынша Тұран университетінің докторанты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: g.kalmyrza@turan-edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-5154-6180
Алаева Гульназ - Тұран университетінің профессоры, заң ғылымының кандидаты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: g.alayeva@turan-edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1672-2238
Юхневич Эдвард – Гданьск университетінің заң ғылымының докторы, профессор, Гданьск қ., Польша
E-mail: edvardas.juchnevicius@prawo.ug.edu.pl
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7390-4885

МРНТИ 10.77.51 **DOI 10.47649/vau.26. v82.i3.37**
ОӘЖ 347.736:343.37(574)

Тажибаева Ж. М*[1], Аблаева Э. Б.[2], Қасымбек Ә.О[3], Тапакова В. Б[4]

[1]Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан
[2]С.Д. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті,
Алматы қ.,050000, Қазақстан
[3]Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті.
Түркістан қ., 161200,Қазақстан
[4]Қазақстан Инновациялық және Телекоммуникациялық жүйелер университеті,
Орал қ., 090000, Қазақстан
e-mail: info@ayu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚАСАҚАНА БАНКРОТТЫҚТЫ АНЫҚТАУ ЖӘНЕ КІНӘЛІЛЕРДІ ЖАУАПКЕРШІЛІККЕ ТАРТУ ТЕТІКТЕРІНІҢ ЖЕТКІЛІКСІЗДІГІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасында қасақана банкроттық белгілерін анықтау, мәмілелерді даулау және кінәлі тұлғаларды мүліктік жауапкершілікке тарту тетіктерінің өзара байланысы зерттеледі. Зерттеудің мақсаты - қолданыстағы құқықтық құралдардың қолданылу шарттарын нақтылау және Германия, АҚШ пен Ресей тәжірибесін ескере отырып, оларды жетілдіру бағыттарын негіздеу. Формальды-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық және жүйелік әдістер пайдаланылды. Эмпирикалық негізді мемлекеттік кірістер органының 2024–2025 жылдар туралы ресми хабарламасы құрайды. Онда 120 әкімшілік іс жүргізу және 44-тен астам қылмыстық іс көрсетілгенімен, бұл мәліметтер жасырын құқық бұзушылықтардың үлесін есептеуге жеткіліксіз.

Талдау заңды тұлғаның дербес мүліктік жауапкершілігін қасақана банкроттық кезіндегі арнайы субсидиарлық жауапкершіліктен ажыратуға негізделеді. Банкроттықты басқарушының кандидатурасын кредиторлардың таңдауы мен оны уәкілетті органның тағайындауы бөлек рәсімдік әрекеттер ретінде қарастырылды. Мемлекетаралық салыстыру қылмыстық істер, азаматтық талаптар және қадағалау материалдарының санын тікелей салыстыру арқылы емес, олардың функциялары мен құқықтық кепілдіктері бойынша жүргізілді.

Ғылыми нәтиже жауапкершіліктің әртүрлі нысандарын және цифрлық талдаудың үш деңгейін - тәуекел индикаторын, тексеруге негіз болатын ақпаратты және процестік дәлелдемені - ажыратудан тұрады. Дербес азаматтық-құқықтық талапты дамыту, нақты бақылаудың өлшемдерін белгілеу, мәмілелерді даулау кезеңдерін саралау және тәуекелге негізделген ақпарат алмасуды енгізу ұсынылды. Ұсыныстар қолданыстағы құқықтан бөлек көрсетіліп, дәлелдеу ауыртпалығы, адал контрагенттерді қорғау, кінәсіздік презумпциясы және кері күш мәселелерімен байланыстырылды. Зерттеу Қазақстандағы анықталу деңгейінің төмендігін немесе кредит құнына әсерді сандық тұрғыдан дәлелдемейді; бұл мәселелер қосымша деректерді қажет етеді.

Негізгі сөздер: қасақана банкроттық, субсидиарлық жауапкершілік, бақылаушы тұлға, мәмілелерді даулау, кредиторларды қорғау, цифрлық талдау, процестік дәлелдемелер.

Кіріспе

Қасақана банкроттыққа қарсы іс-қимылдың тиімділігі қылмыстық санкцияның болуымен ғана анықталмайды. Активтердің қозғалысын уақтылы тексеру, зиян келтірген мәмілені даулау, жауапты тұлғаны анықтау және өндіріп алу туралы шешімді орындау өзара байланысқан кезеңдер болып табылады. Осы тізбектің қай сатысында кедергі туатынын анықтау үшін құқықтық нормаларды да, іс қозғалысы туралы салыстырмалы деректерді де зерттеу қажет.

Жетісу облысы бойынша Мемлекеттік кірістер департаментінің 2026 жылғы 22 қаңтардағы хабарламасында 2024–2025 жылдары банкроттық рәсіміндегі борышкерлердің қызметін талдау нәтижесінде 120 әкімшілік іс жүргізу және 44-тен астам қылмыстық іс қозғалғаны көрсетілген [1]. Бұл тіркелген құқық қолдану белсенділігін сипаттайды. Дегенмен хабарламада корпоративтік банкроттық рәсімдерінің толық саны, анықталған белгілер, жолданған материалдар және түпкілікті сот шешімдері бір есептік жиынтық бойынша берілмеген. Сондықтан көрсетілген сандардан қасақана банкроттықтың жасырын ауқымы немесе анықтау ықтималдығы туралы қорытынды жасауға болмайды.

Зерттеудің мәселесі - қолданыстағы жауапкершілік құралдарының әрқайсысы қандай негізде іске қосылатынын және олардың арасындағы рәсімдік байланыс кредиторды қорғауға қалай әсер етуі мүмкін екенін анықтау. Мәміленің экономикалық тиімсіздігі, үлестестік немесе кейінгі банкроттық өздігінен қылмыстық қасақаналықты дәлелдемейді. Әрбір жағдайда құқыққа қайшылық, тиісті тұлғаның әрекеті, зиян және себептік байланыс қолданылатын жауапкершілік түрінің талаптарына сәйкес бағалануға тиіс.

Нормативтік талдаудың негізгі объектілері - ҚР Азаматтық кодексінің 44-бабы, «Оңалту және банкроттық туралы» заңның 6 және 7-баптары, ҚР Қылмыстық кодексінің 238 және 239-баптары, сондай-ақ әкімшілік және процестік нормалар [2]. Бұл құралдар бір мақсатқа қызмет еткенімен, олардың құқықтық табиғаты бірдей емес: жазалау, залалды өтеу және мүлікті банкроттың мүліктік массасына қайтару дербес негіздерге сүйенеді.

Салыстырмалы зерттеу Германиядағы мәмілелерді даулау ережелерін, АҚШ-тағы банкроттық жүйесінің тұтастығын қадағалау қызметін және Ресейдегі бақылаушы тұлғалардың азаматтық жауапкершілігін қамтиды. Бұл елдер Қазақстанмен біртекті статистикалық қатар қалыптастыру үшін емес, ұқсас құқықтық міндеттерді шешудің әртүрлі тәсілдерін көрсету үшін таңдалды. Талдау нәтижелері ұлттық жүйенің барлық өлшемдер бойынша артта қалғанын дәлелдейтін рейтинг ретінде ұсынылмайды.

Зерттеудің мақсаты - қасақана банкроттыққа қарсы іс-қимылдағы азаматтық, қылмыстық және рәсімдік құралдардың арақатынасын нақтылап, құқықтық кепілдіктерді сақтай отырып жетілдіру ұсыныстарын әзірлеу. Осы мақсатқа сәйкес статистикалық тұжырымдардың шектері белгіленеді, жауапкершіліктің жалпы және арнайы негіздері ажыратылады, басқарушының мәртебесі нақтыланады және цифрлық мониторинг нәтижелерін пайдаланудың шарттары талданады.

Зерттеудің материалдары мен әдістері

Зерттеуде формальды-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық және жүйелік әдістер қолданылды. Бірінші әдіс нормалардың мазмұны мен олардың қолданылу алғышарттарын ажыратуға пайдаланылды. Салыстырмалы талдау бес өлшеммен жүргізілді: жауапкершіліктің құқықтық негізі, қамтылатын тұлғалар, мәмілелерді даулау, институционалдық бақылау және дәлелдеу кепілдіктері. Жүйелік әдіс материалдық құқықтағы ұсыныстардың азаматтық және қылмыстық процеспен сәйкестігін бағалауға бағытталды.

Нормативтік база Қазақстанның кодекстерін, оңалту және банкроттық туралы заңын және Жоғарғы Соттың 2023 жылғы 2 қарашадағы № 2 нормативтік қаулысын қамтиды [2.–7]. Шетелдік нормалар Германияның Strafgesetzbuch және Insolvenzordnung актілерімен, АҚШ кодексінің тиісті ережелерімен және Ресейдің № 127-ФЗ заңымен тексерілді [3]. Эмпирикалық база [1. – 12] ресми хабарламасымен шектеледі. Құқықтық мәтіндер 2026 жылғы 22 қазанда қолжетімді редакциялар бойынша қаралды; олардан алынған ағымдағы сипаттамалар 2024–2025 жылдардағы барлық істің тарихи құқықтық режимімен теңестірілмейді.

Қылмыстық іс, субсидиарлық жауапкершілік туралы өтініш және U.S. Trustee Program материалдары әртүрлі есеп бірліктері ретінде қарастырылды. Олардың арақатынасына негізделген еселік салыстыру жүргізілген жоқ. Ресми бастапқы құжаттармен расталмаған шетелдік сандар мен жасанды интеллект тиімділігі туралы пайыздар талдауға енгізілген жоқ. Жеке істердің репрезентативті корпусы және эконометриялық модель қалыптастырылған жоқ. Демек, қорытындылар нормативтік құрылым мен ақпараттық олқылықтарды сипаттайды, құқық бұзушылықтың жасырын деңгейін немесе реформаның себептік әсерін өлшемейді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақстандағы қасақана банкроттықтың құқықтық негізі мен ауқымы

ҚР ҚК 238-бабында мүлікті иеліктен шығару немесе жасыру арқылы кредиторлар алдындағы міндеттемелерден жалтару мақсатында жасалған, ірі залал келтірген әрекеттер үшін жауаптылық көзделген. Норма жеке мүддемен қатар өзге тұлғалардың мүддесін де қамтиды. 239-бап төлем қабілетсіздігіне жеткізген мүлікке және есептік құжаттарға қатысты әрекеттерді реттейді [4]. Бұл құрамдардың элементтері өзара алмастырылмайды. Әкімшілік саралау да тек «ірі залал жоқ» деген белгімен автоматты түрде шешілмейді: ӘҚБтК 182-бабының диспозициясы және қылмыстық құрамның болмауы тексерілуі қажет [5].

Азаматтық кодекстің 44-бабы заңды тұлғаның дербес мүліктік жауапкершілігін бекітеді; қатысушы оның міндеттемелері бойынша жалпы ереже ретінде жауап бермейді. Мүлік жеткіліксіздігі қатысушыға автоматты талап қоюға негіз емес. 44-баптың 3-тармағы мен арнайы заңның 6-бабы қасақана банкроттыққа кінәлі деп әкімшілік немесе қылмыстық тәртіппен танылған тұлғаларға қатысты арнайы субсидиарлық жауапкершілікті көздейді. Бұл арнайы негізді өзге ықтимал азаматтық талаптардың бәріне таратуға болмайды.

Мүлікті төмен бағамен беру, құжатсыз қарыз қалыптастыру немесе үлестес компанияға актив өткізу банкроттық алдындағы тексеруге негіз болатын жағдайлар болуы мүмкін. Алайда мұндай мәмілелердің әрқайсысын алдын ала қасақана банкроттық деп атау дұрыс емес. Мәміленің мақсаты, қарсы орындалуы, нарықтық талаптары және компанияға келтірген салдары зерттелуі қажет. Мысалы, активті нарықтық бағамен сату өтімділікті сақтауға бағытталуы мүмкін; ал қарсы орындалмайтын актив шығару кредиторларға зиян келтірудің белгісі болуы ықтимал. Бұл айырманы нақты құжаттар мен қаржылық талдау арқылы белгілеу керек.

Кәсіпті қайта ұйымдастыру да өздігінен теріс пайдалану болып саналмайды. Құқықтық мәселе экономикалық тұрғыдан негізделген қайта құрылымдау мен борышты орындаудан жалтару мақсатындағы актив шығарудың арасын ажыратуда. Үлестестік осы тексеруге көмектесетін мән-жай болғанымен, мәміленің жарамсыздығын немесе адамның кінәсін автоматты түрде білдірмейді. Осындай тәсіл кредиторларды қорғаумен бірге қалыпты шаруашылық айналымның болжамдылығын сақтайды. Жетісу облысы бойынша Мемлекеттік кірістер департаменті дереккөзіндегі 120 әкімшілік іс жүргізу мен 44-тен астам қылмыстық істі қосып, құқық бұзушылық жасаған компаниялардың санын есептеу мүмкін емес. Жиынтықтардың өзара қабаттасуы, бір борышкерге қатысты бірнеше материалдың болуы және есептік мәртебелердің өзгеруі туралы мәлімет жоқ. Сол сияқты бір мысалдың жариялануы елде тек бір үкім болғанын білдірмейді. Дәлелді бағалау үшін бірдей кезең, борышкерлер тобы және құқықтық саралау бойынша байланыстырылған деректер қажет.

Осы зерттеуде анықталу деңгейінің төмендігі дәлелденген нәтиже ретінде емес, тексеруді қажет ететін гипотеза ретінде қалдырылады. Оны тек қылмыстық істер саны арқылы өлшеу мүмкін емес. Банкроттық рәсімдерінің саны жалпы ауқымды сипаттайды, ал анықталған белгілерден материал жолдауға, іс тіркеуге, сотқа жіберуге және түпкілікті шешімге өту көрсеткіштері әртүрлі институционалдық сатыларды сипаттайды. Төмендегі есеп үлгісі бұл сатыларды ажыратуға арналған; жетіспейтін мәндер болжаммен толтырылмайды.

Кесте 1 – Құқық қолдану сатылары бойынша деректердің жеткіліктілігі

Есеп бірлігі	[1] бойынша мәлімет	Бағалау шегі
2024–2025 жылдардағы корпоративтік банкроттық рәсімдерінің саны	Хабарламада сандық мәні берілмеген	Базалық жиынтықсыз жиіліктікті есептеу мүмкін емес
Қасақана банкроттық белгілері анықталған борышкерлер	Бөлек сан көрсетілмеген	Тәуекел белгісі құқық бұзушылықпен тең емес
Құқық қорғау органдарына жолданған материалдар	Бөлек сан көрсетілмеген	Материалдың іс тіркеуге өтуі бағаланбайды
Әкімшілік іс жүргізулер	120	Тұлғалар және істер құрамы бөлінбеген
Қылмыстық істер	44-тен астам	Түпкілікті үкімдер саны емес
Тоқтатылған және сотқа жолданған істер	Бөлек сандар көрсетілмеген	Сатылар арасындағы шығынды есептеу мүмкін емес
Айыптау үкімдері және нақты өндірілген қаражат	Толық есептік қатар жоқ	Жазалау мен өтем нәтижелілігі бөлек зерттелуі керек

Ескертпе: 1-кесте [1] дереккөзі бойынша құрастырылды. Көрсетілмеген мән нөлге тең деп қабылданбайды. Әкімшілік және қылмыстық жиынтықтар қосылмайды.

Шетелдік тәжірибе

Германияда қылмыстық жауапкершілік пен мәмілелерді даулау бөлек құқықтық құралдар болып табылады. StGB § 283 банкроттық жағдайындағы активтерге, есепке және құжаттарға

қатысты әрекеттерді реттейді; норманың жекелеген бөліктерінде кінәнің әртүрлі нысандары ажыратылған [6]. Сондықтан неміс моделін кінәні дәлелдеуді қажет етпейтін жауапкершілік ретінде сипаттауға болмайды. Қазақстан үшін бұл тәжірибенің маңызы бухгалтерлік тәртіпті қорғау құралдарын саралап талдауда көрінеді; жаңа қылмыстық құрам ұсыну алдында ұлттық нормалармен қайталану тәуекелі тексерілуі тиіс.

Мәмілелерді банкроттық рәсімінде даулаудың негізгі неміс актісі - Insolvenzordnung. Оның § 129 нормасы басқарушының кредиторларға зиян келтіретін құқықтық әрекеттерді арнайы шарттармен даулауын көздейді [7]. Осы реттеуді рәсімнен тыс кредиторлық даулауға арналған Anfechtungsgesetz ережелерімен бірдей қолданылатын тетік деп көрсетуге болмайды. Салыстыруда талапты кім қоятыны, қай рәсімде қарайтыны және қандай салдар сұрайтыны ескеріледі.

InsO § 133 бойынша кредиторларға қасақана зиян келтіру және контрагенттің бұл ниетті білуі дәлелденетін жағдайларда он жылдық кезең қарастырылады. Бірақ қамтамасыз етуге немесе қанағаттандыруға қатысты әрекеттер үшін төрт жылдық, ал жақын тұлғамен жасалған кейбір ақылы шарттар үшін екі жылдық арнайы ережелер бар [8]. Демек, Германияда барлық күмәнді мәмілеге бірдей он жыл қолданылады деген тұжырым дұрыс емес. Құқықтық сабақ - мерзімді механикалық ұзарту емес, негіздер мен қорғау кепілдіктерін саралау.

АҚШ-та U.S. Trustee Program Әділет министрлігі құрамында банкроттық жүйесінің тұтастығын және тиімділігін қамтамасыз етуге, алаяқтық пен теріс пайдаланудың алдын алуға қатысады [9]. Бұл органды барлық банкроттық іс бойынша дербес қылмыстық тергеу жүргізетін құрылым деп сипаттау дәл емес. Қадағалау материалы, құқық қорғау органдарына жолдау, қылмыстық тергеу және сот үкімі - дербес сатылар. Бағдарламаның институционалдық рөлін оның әрбір әрекетін қылмыстық нәтижемен теңестірмей зерттеу қажет.

АҚШ кодексінің 18 U.S.C. § 152 нормасы активтерді жасыру және жалған мәлімет беру сияқты әрекеттерге қатысты; азаматтық-құқықтық актив қайтару тетігі 11 U.S.C. § 548 нормасында жеке реттеледі [10], [11]. § 548(а) жалпы ережесінде рәсім басталғанға дейінгі екі жылдық кезең көзделген. Мұны қасақаналық бар жағдайда мерзім мүлде шектелмейді деп түсіндіруге болмайды. Цифрлық құралдардың анықтау тиімділігіне әсері жөнінде тексерілетін ресми зерттеулерсіз сандық қорытынды жасалмайды.

Ресейдің № 127-ФЗ заңының III.2 тарауы бақылаушы тұлғалардың азаматтық жауапкершілігін реттейді. 61.10-бап нақты ықпал ету мүмкіндігіне мән береді, ал 61.11-бап кредиторлар талаптарының толық өтелмеуімен байланысты негіздерді белгілейді [12]. Мұндай талапты қарау қылмыстық үкімнің міндетті болуымен теңестірілмейді. Бірақ азаматтық соттың жауапкершілік негіздерін анықтауы адамның қылмыстық кінәсін белгілеу болып саналмайды. Бұл айырма Қазақстанға бейімдеу ұсынысын әзірлеуде шешуші мәнге ие.

Ресейлік бақылау кезеңін жай ғана «банкроттыққа дейінгі үш жыл» деп беру толық емес. 61.10-бап банкроттық белгілерінің пайда болуына дейінгі кезеңді, сондай-ақ олар пайда болғаннан кейін арызды сот қабылдағанға дейінгі уақытты қамтиды [13]. Қазақстан үшін функционалдық сабақ - формальды лауазыммен шектелмейтін нақты бақылауды анықтау. Алайда үлестестік, туыстық немесе пайда алу фактісі өздігінен жауапкершілікке жеткіліксіз; бақылау, құқыққа қайшы ықпал және тиісті салдар арасындағы байланыс дәлелденуге тиіс.

Кесте 2 - Құқықтық тетіктерді функционалдық салыстыру

Өлшем	Қазақстан	Германия	АҚШ	Ресей
Жауапкершілік негізі	Қасақана банкроттыққа арналған арнайы азаматтық және жария-құқықтық негіздер	Қылмыстық құрамдар мен мәмілені даулау бөлінген	Қылмыстық тыйымдар, азаматтық актив қайтару және қадағалау	Бақылаушы тұлғалардың дербес азаматтық жауапкершілігі
Тұлғаны анықтау	Арнайы нормалардағы субъектілер; нақты рөлін дәлелдеу қажет	Қолданылатын құрам мен міндетке қарай	Әрбір талаптың субъектілік шарттарына қарай	Нақты бақылау мүмкіндігіне мән беріледі
Мәмілені даулау	7-баптағы арнайы негіздер мен кезеңдер	InsO §§ 129, 133; негізге қарай әртүрлі кезең	11 U.S.C. § 548(a): жалпы екі жылдық кезең	Арнайы банкроттық нормаларымен реттеледі
Институционалдық тетік	Экономикалық сот; кредиторлар таңдаған, уәкілетті орган тағайындаған басқарушы	Дәрменсіздік рәсімі және оның басқарушысы	Сот, trustee және USTP функциялары ажыратылады	Банкроттық ісіндегі азаматтық талап
Салыстыру шектеуі	Қылмыстық істер саны анықталу деңгейін өлшемейді	Ұзақ кезең барлық мәмілеге ортақ емес	Қадағалау материалы тергеу немесе үкім емес	Талап беру оны қанағаттандырумен тең емес

Ескертпе: 2-кесте [2], [13] негізінде авторлық жүйеленді. Бұл нәтижелілік рейтингі емес; құқықтық құралдардың функциялары салыстырылды.

Қазақстандық жүйенің нақты кемшіліктері

Мәмілелерді даулау мәселесінде арнайы заңның 7-бабындағы үш жылдық кезеңді талап қою мерзімімен теңестіруге болмайды: біріншісі тексерілетін мәмілелердің уақыттық аясын, екіншісі сотқа жүгінудің мерзімдік тәртібін сипаттайды [3.-21]. Үш жылдан бұрынғы кез келген әрекет барлық құқықтық негіз бойынша міндетті түрде даулаудан тыс қалады деген жалпы тұжырым жасалмайды. Ұзақ мерзімді актив шығару схемалары туралы гипотезаны тексеру үшін мәміле күні, қолданылған негіз және талап нәтижесі бойынша істерді жүйелеу қажет.

Арнайы жауапкершілік нормасының субъектілерін кеңейту мәселесі нақты бақылаудың мазмұнына байланысты қарастырылуы тиіс. Номиналды басшы мен нақты нұсқау берушіні ажырату үшін мәмілені кім мақұлдағаны, ақшалай ағынды кім басқарғаны және шешімнің кімнің мүддесіне қабылданғаны зерттеледі. Бірақ компаниялар арасындағы байланыс графы тек бастапқы бағыт береді: ол басқарушылық ықпалдың көлемін немесе зиян келтіруге қатысуды өздігінен дәлелдемейді. Сондықтан субъектілер шеңберін кеңейту дәлелдеу талаптарының айқындығымен қатар жүруге тиіс.

Арнайы заңның 6-бабы бойынша жауапкершілік әкімшілік немесе қылмыстық тәртіппен кінәлі деп тануға байланысты. Бұл дербес азаматтық құралды дамыту мәселесін талқылауға негіз береді. Дегенмен қазіргі заңда кредитордың құқығы мүлде жоқ деуге болмайды: рәсім аяқталғаннан кейін кінәлі деп танылған тұлғаға қатысты кредитордың талап қою мүмкіндігі де көзделген. Ұсынылатын реформа осы арнайы ережені жалпы залал өтеу талаптарымен және АК 44-бабының құрылымымен үйлестіруі қажет.

Басқарушының мәртебесін сипаттағанда кредиторлар жиналысының кандидатураны таңдауы мен уәкілетті органның оны тағайындауы ажыратылады; бұл тәртіп арнайы заңның 93-бабында бекітілген. Сыйақы мәселелері 13-баппен реттеледі. Басқарушының мәмілені даулауға экономикалық мүддесі жоқ деген тұжырым осы нормалардан тікелей шықпайды. Мұндай гипотезаны тексеру үшін сыйақы, іс шығындары, дау ұзақтығы және мүліктік массаға нақты

қайтарылған қаражат туралы деректер қажет. Құқықтық міндет пен оны орындауға жеткілікті ресурс мәселесі бөлек бағалануы тиіс.

Қазақстанда корпоративтік банкроттық істері мамандандырылған ауданаралық экономикалық соттардың құзыретіне жатады [14]. Жоғарғы Соттың № 2 нормативтік қаулысы рәсімдердің процестік ерекшеліктерін түсіндіреді [7. – 65]. Талқылануға тиіс мәселе - соттардың мүлде болмауы емес, қолданыстағы экономикалық соттар ішіндегі банкроттық бойынша мамандануды, қаржылық талдау даярлығын және практиканы жинақтауды дамыту. Оның қажеттілігі жүктеме мен істер күрделілігін зерттеу арқылы бағалануы мүмкін.

Реформалау бойынша ұсыныстар

Бірінші ұсыныс - қылмыстық кінәні анықтаудан бөлек азаматтық-құқықтық жауапкершілік моделін талқылау. Ол үшін арнайы заңның 6-бабын ғана өзгерту жеткіліксіз: АК 44-бабының 3-тармағымен және процестік нормалармен сәйкестік қажет [2. – 86], [3. – 95], [6. – 78]. Болашақ талаптың элементтері нақты бақылау, құқыққа қайшы әрекет немесе әрекетсіздік, кінә, зиян және себептік байланыс арқылы белгіленуге тиіс. Өндіріп алу көлемі дәлелденген зиян мен өтелмеген талаптар арақатынасына негізделіп, бір зиянды екі рет өтеуге жол бермеуі керек. Азаматтық шешім адамның қылмыс жасағанын алдын ала анықтамайды; кінәсіздік презумпциясы сақталады.

Екінші ұсыныс - нақты бақылаушы тұлғаның өлшемдерін анықтау. Заң жобасында міндетті нұсқау беру, негізгі мәмілелерді іс жүзінде мақұлдау және қаржы ағындарына шешуші ықпал ету белгілерін қарастыруға болады. Сонымен бірге қалыпты қатысушылықты, кәсіби кеңес беруді және адал кәсіпкерлік тәуекелді бақылаумен автоматты теңестіруге болмайды. Талап қоюшы бастапқыда нақты бақылауды және зиянмен байланысты мән-жайларды дәлелдеуге тиіс. Жауапкерге құжаттармен қарсылық білдіруге және өзінің нақты рөлін түсіндіруге мүмкіндік берілуі қажет. Ресей нормалары осы құрылымды талқылауға көмектеседі, бірақ тікелей көшірілмейді [13. – 55].

Үшінші ұсыныс - мәмілелерді даулау кезеңдерін құқық бұзушылық негізіне қарай саралау. Жалпы мерзімді бірден бес не он жылға ұзарту орнына, қасақана зиян келтіру және контрагенттің хабардарлығы дәлелденетін арнайы жағдайларға ұзағырақ кезеңнің қажеттілігін бағалау ұсынылады. Тек үлестестікке сүйенген автоматты жарамсыздық немесе барлық дәлелдеу ауыртпалығын борышкерге ауыстыру орынды емес. Азаматтық процестегі теріске шығарылатын презумпцияны талқылау үшін оның нақты іске қосылу фактілері, қарсы дәлелдер және адал контрагенттер кепілдіктері белгіленуі тиіс [6. – 93], [9. – 102]. Жаңа норманың уақыт бойынша қолданылуы мен бұрын аяқталған қатынастарға әсері бөлек реттелуге тиіс.

Төртінші ұсыныс - тәуекелге негізделген ведомствоаралық ақпарат алмасу. Әрбір банкроттықты автоматты түрде қылмыстық күдікпен байланыстырудың орнына, құжаттың жоғалуы, экономикалық негізсіз актив шығару немесе өзара қайшы есептілік сияқты нақты белгілерді маманның тексеруі ұсынылады. Растайтын материалдар құзыретті органға заңдағы тәртіппен жолдануы керек. Хабарлама қылмыстық істің автоматты басталуы немесе кінәнің дәлелі емес. Ақпарат құрамы, қол жеткізу шектері, сақтау мерзімі және қате деректі түзету тәртібі белгіленуі қажет. Бұл Германияға қатысты тексерілмеген әмбебап хабарлау моделін көшіруді талап етпейді.

Бесінші ұсыныс - қолданыстағы экономикалық соттарда банкроттық істері бойынша құзыреттілікті дамыту. Судьялар мен басқарушылардың қаржылық есепті, мәміле тізбектерін және актив бағалауды талдау дағдыларына арналған даярлық бағдарламаларын кеңейтуге болады. Ішкі мамандану немесе істерді жинақтап талдау қажеттілігі сот жүктемесі, даулардың күрделілігі және шешімдердің тұрақтылығы жөніндегі деректерге сүйенуі тиіс. Жаңа сот органын құру қажеттігі осы зерттеуде дәлелденген жоқ. Ұйымдастырушылық шаралар сот тәуелсіздігі мен істерді бөлудің заңды тәртібін сақтауға тиіс.

Алтыншы ұсыныс - цифрлық талдау нәтижелерін пайдаланудың үш деңгейін нормативтік және әдістемелік тұрғыдан ажырату. Бірінші деңгейдегі тәуекел индикаторы тек ықтимал сәйкессіздікке назар аударады. Екінші деңгейде бастапқы дерекпен тексерілген ақпарат заңда көзделген іс-қимылға негіз болуы мүмкін. Үшінші деңгейдегі дәлелдеме тиісті процестік тәртіппен алынған және бекітілген фактілік дерек ретінде бағаланады. Алгоритмнің қорытындысы өздігінен кінәні дәлелдемейді және алдын ала белгіленген күшке ие болмауға тиіс. ҚР ҚПК 111–112-баптары мен азаматтық процестегі дәлелдеу талаптарына сәйкес деректің шығу тегі, тұтастығы, алу

заңдылығы және тексерілу мүмкіндігі сақталуы қажет [14. – 66]. Тараптарға қолданылған мәліметке қарсылық білдіру және маман не сарапшы арқылы тексерту мүмкіндігі берілуі тиіс.

Жетінші ұсыныс - басқарушылардың есептілігі мен дауды қаржыландыру тетіктерін эмпирикалық негізде бағалау. Есепте анықталған тәуекелдер, мәмілені даулау туралы қабылданған шешім, болжамды шығын және қайтарылған мүлік көрсетілгені жөн. Бірақ бұл міндетті талаптардың әрбірі жаңа шығын туғызатынын ескеру қажет. Қылмыстық жауапкершілікті тек дәлелдеуді жеңілдету үшін кеңейту ұсынылмайды: есептілікке қатысты қолданыстағы құрамдармен қайталану, кінә нысаны және санкцияның шамаластығы тексерілуі керек [4. – 78],[8. – 15]. Ұсыныстарды енгізу пилоттық нәтижелермен, құқықтық әсерді бағалаумен және кәсіпкерлік қызметке негізсіз араласудың алдын алумен байланыстырылуға тиіс.

Қорытынды

Зерттеу Қазақстандағы қасақана банкроттыққа қарсы құралдарды бағалауда үш негізгі айырманы сақтаудың қажеттілігін көрсетті: заңды тұлғаның жалпы мүліктік жауапкершілігі мен арнайы субсидиарлық жауапкершілік; мәмілені даулау мен қылмыстық кінәні анықтау; аналитикалық тәуекел мен процестік дәлелдеме. Осы институттардың мақсаттары өзара байланысты болғанымен, олардың қолданылу негіздері бірдей емес.

2024–2025 жылдар туралы ресми хабарлама 120 әкімшілік іс жүргізу мен 44-тен астам қылмыстық істі көрсетеді. Бірақ рәсімдердің толық саны және материалдардың кейінгі қозғалысы болмағандықтан бұл сандардан анықталу деңгейінің төмендігін немесе жасырын құқық бұзушылықтардың үлесін есептеу мүмкін емес. Қазақстандағы қылмыстық істерді Ресейдің азаматтық талаптарымен және АҚШ-тағы қадағалау материалдарымен тікелей салыстыру нәтижелілік туралы дәлел ретінде қолданылмайды.

Салыстырмалы талдау нақты бақылаушы тұлғаның азаматтық жауапкершілігін, мәмілелерді даулау негіздерін саралауды және институционалдық бақылауды дамыту бағыттарын айқындады. Бұл ұлттық модельдің барлық көрсеткіштер бойынша артта қалғанын білдірмейді. Қазақстанда басқарушыны таңдауға кредиторлар қатысады, оны тағайындау арнайы тәртіппен жүргізіледі және корпоративтік банкроттық экономикалық соттардың құзыретіне жатады. Жетілдіру шаралары осы қолданыстағы құрылымды ескеруге тиіс.

Ғылыми жаңалық жауапкершіліктің материалдық негіздерін оның іске қосылу рәсімімен және дәлелдеу кепілдіктерімен бірге қарастырудан тұрады. Практикалық ұсыныстар дербес азаматтық талаптың шарттарын талқылауды, нақты бақылаудың өлшемдерін, сараланған даулау кезеңдерін, тексерілетін цифрлық ақпаратты және бірізді статистикалық есепті қамтиды. Олар қолданыстағы құқық ретінде емес, нормативтік әрі эмпирикалық бағалауды қажет ететін реформалау нұсқалары ретінде берілді.

Қасақана банкроттықтың алдын алу кредиторлардың тәуекелін азайтуы мүмкін, бірақ оның Қазақстандағы кредит бағасына әсері бұл зерттеуде өлшенген жоқ. Шетелдік экономикалық зерттеулер құқықтық реформалардың қаржыландыру құнына әсері күрделі және таңдалған модельге тәуелді екенін көрсетеді [15]. Сондықтан себептік байланысты дайын қорытынды ретінде ұсынбай, борышкер, кредитор және нарық мүдделерінің теңгерімін ескеретін қосымша талдау жүргізу қажет. Келесі зерттеу кезеңі тіркелген материалдардан сот шешімінің орындалуына дейінгі байланысты деректерді және жеке істердің репрезентативті корпусын қамтуға тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жетісу облысы бойынша Мемлекеттік кірістер департаменті. Қасақана банкроттық. 22.01.2026. [Электрондық ресурс] — URL: https://zhts.kgd.gov.kz/ru/news/prednamerennoe-bankrotstvo-21-162652 (қаралған күні: 22.10.2026).

2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі Жалпы бөлім. 27.12.1994 жылғы № 268-XIII. 44-бап. [Электрондық ресурс] —URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_ (қаралған күні: 22.10.2026).

3. Оңалту және банкроттық туралы. Қазақстан Республикасының 07.03.2014 жылғы № 176-V Заңы. 6, 7, 13, 89, 93-баптар[Электрондық ресурс] — URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000176 (қаралған күні: 22.10.2026).

4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 03.07.2014 жылғы № 226-V. 238–239-баптар. [Электрондық ресурс] — URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226 (қаралған күні: 22.10.2026).

5. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының кодексі. 05.07.2014 жылғы № 235-V. 182-бап. [Электрондық ресурс] — URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235 (қаралған күні: 22.10.2026).

6. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі. 31.10.2015 жылғы № 377-V. 27-бап және дәлелдеу туралы ережелер. [Электрондық ресурс] — URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377 (қаралған күні: 22.10.2026).

7. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты. Заңды тұлғалар мен дара кәсіпкерлерді оңалту және олардың банкроттығы туралы заңнаманы соттардың қолдануының кейбір мәселелері туралы. 02.11.2023 жылғы № 2 нормативтік қаулы. [Электрондық ресурс] — URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/P230000002S (қаралған күні: 22.10.2026).

8. Bundesrepublik Deutschland. Strafgesetzbuch. § 283 Bankrott; § 283b Verletzung der Buchführungspflicht. Official English translation. [Electronic resource] — URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html (accessed: 22.10.2026).

9. Bundesrepublik Deutschland. Insolvenzordnung. § 129. 133. [Electronic resource] — URL: https://www.gesetze-im-internet.de/inso/__133.html (accessed:22.10.2026).

10. United States Code. Title 18. § 152 Concealment of assets; false oaths and claims; bribery. [Electronic resource]— URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/152 (accessed: 22.10.2026).

11. United States Code. Title 11. § 548 Fraudulent transfers and obligations. [Electronic resource] — URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/11/548 (accessed: 22.10.2026).

12. U.S. Department of Justice. About the United States Trustee Program. [Electronic resource] — URL: https://www.justice.gov/ust/about-program (accessed: 22.10.2026).

13. Ресей Федерациясының 26.10.2002 жылғы № 127-ФЗ «О несостоятельности (банкротстве)» Федералдық заңы. III.2 тарау. 61.10–61.11-баптар. [Электронный ресурс] — URL: https://www.consultant.ru/document/ cons_ doc_LAW_39331/ (дата обращения : 22.10.2026).

14. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. 04.07.2014 жылғы № 231-V. Р.111–112-баптар. [Электрондық ресурс] — URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231 (қаралған күні: 22.10.2026).

15. Closset F., Großmann C., Kaserer C., Urban D. Corporate restructuring and creditor power: Evidence from European insolvency law reforms. Journal of Banking & Finance. 2023. Vol. 149. Article 106756. DOI: 10.1016/j.jbankfin.2022.106756. [Electronic resource]— URL: https://pure.eur.nl/en/publications/corporate-restructuring-and-creditor-power-evidence-from-european/ (accessed: 22.10.2026).

НЕДОСТАТОЧНОСТЬ МЕХАНИЗМОВ ВЫЯВЛЕНИЯ ПРЕДНАМЕРЕННОГО БАНКРОТСТВА И ПРИВЛЕЧЕНИЯ ВИНОВНЫХ К ОТВЕТСТВЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье исследуется взаимосвязь механизмов выявления признаков преднамеренного банкротства, оспаривания сделок и привлечения ответственных лиц к имущественной ответственности в Республике Казахстан. Цель исследования - уточнить условия применения действующих инструментов и обосновать направления их совершенствования с учетом опыта Германии, США и России. Использованы формально-юридический, сравнительно-правовой и системный методы. Эмпирическую основу составляет официальное сообщение о результатах работы за 2024–2025 годы. Указанные в нем 120 административных производств и более 44 уголовных дел не позволяют определить долю латентных правонарушений.

Общая имущественная ответственность юридического лица отграничена от специальной субсидиарной ответственности при преднамеренном банкротстве. Разграничены выбор кандидатуры управляющего кредиторами и его назначение уполномоченным органом. Международное сопоставление проведено по функциям правовых инструментов и гарантиям, а не посредством прямого сравнения уголовных дел, гражданских требований и надзорных материалов.

Научный результат состоит в разграничении видов ответственности и трех уровней цифрового анализа: индикатора риска, информации для проверки и процессуального доказательства. Предложены направления развития самостоятельного гражданского требования, определения фактического контроля, дифференциации периодов оспаривания и обмена информацией. Предложения отделены от действующего права и увязаны с распределением бремени доказывания, защитой добросовестных контрагентов и презумпцией невиновности. Исследование не доказывает количественно низкой выявляемости правонарушений или их влияния на стоимость кредита; эти вопросы требуют дополнительных данных.

Ключевые слова: преднамеренное банкротство, субсидиарная ответственность, контролирующее лицо, оспаривание сделок, защита кредиторов, цифровой анализ, процессуальные доказательства.

THE INSUFFICIENCY OF MECHANISMS FOR DETECTING FRAUDULENT BANKRUPTCY AND HOLDING PERPETRATORS LIABLE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

This article examines the relationship between detecting signs of intentional bankruptcy, avoiding transactions and imposing financial liability in Kazakhstan. It clarifies the conditions governing existing remedies and develops reform proposals with reference to Germany, the United States and Russia. The study uses doctrinal, comparative and systemic methods. Its empirical basis is an official report covering 2024–2025. The reported 120 administrative proceedings and more than 44 criminal cases do not establish the proportion of undetected misconduct.

The analysis distinguishes a legal entity's general liability from special subsidiary liability for intentional bankruptcy. It also differentiates creditors' selection of an insolvency practitioner from appointment by the competent authority. The cross-country comparison focuses on legal functions and safeguards rather than directly comparing criminal cases, civil claims, and supervisory referrals.

The contribution lies in separating liability regimes and three levels of digital analysis: risk indicators, information warranting further examination and procedural evidence. Proposed reforms concern autonomous civil claims, actual control, differentiated transaction avoidance periods and information exchange. They differ from existing law and are assessed against evidentiary burdens, protection of good-faith counterparties, and the presumption of innocence. The study does not quantify detection rates or effects on borrowing costs; further evidence is needed to address these questions.

Keywords: intentional bankruptcy, subsidiary liability, controlling person, transaction avoidance, creditor protection, digital analysis, procedural evidence.

REFERENCES

1 Departament gosudarstvennykh dokhodov po oblasti Zhetisu. Prednamerennoe bankrotstvo [*Intentional bankruptcy*]. 22 January 2026. Available at: — URL: https://zhts.kgd.gov.kz/ru/news/prednamerennoe-bankrotstvo-21-162652 [In Russian]. (accessed: 22 October 2026).

2 Grazhdanskii kodeks Respubliki Kazakhstan Obshchaia chast [*Civil Code of Kazakhstan General Part*]. No. 268-XIII. 27 December 1994. Article 44. Available at: — URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000 _ [In Russian]. (accessed: 22 October 2026).

3 O reabilitatsii i bankrotstve [*On rehabilitation and bankruptcy*]. Law of Kazakhstan No. 176-V. 7 March 2014. Articles 6, 7, 13, 89, 93. Available at: — URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000176 [In Russian]. (accessed: 22 October 2026).

4 Ugolovnyi kodeks Respubliki Kazakhstan [*Criminal Code of Kazakhstan*]. No. 226-V. 3 July 2014. Articles 238–239. Available at: — URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226 [In Russian]. (accessed: 22 October 2026).

5 Kodeks Respubliki Kazakhstan ob administrativnykh pravonarusheniiakh [*Code of Administrative Offences of Kazakhstan*]. No. 235-V. 5 July 2014. Article 182. Available at: — URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235 [In Russian]. (accessed: 22 October 2026).

6 Grazhdanskii protsessualnyi kodeks Respubliki Kazakhstan [*Civil Procedure Code of Kazakhstan*]. No. 377-V, 31 October 2015. Article 27 and provisions on evidence. Available at: — URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377 [In Russian]. (accessed: 22 October 2026).

7 Verkhovnyi Sud Respubliki Kazakhstan. O nekotorykh voprosakh primeneniia sudami zakonodatelstva o reabilitatsii i bankrotstve iuridicheskikh lits i individualnykh predprinimatelei [*On the application of rehabilitation and bankruptcy legislation by courts*]. Regulatory Resolution No. 2. 2 November 2023. Available at: — URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/P230000002S [In Russian]. (accessed: 22 October 2026).

8 Bundesrepublik Deutschland. Strafgesetzbuch. § 283 Bankrott; § 283b Verletzung der Buchführungspflicht. Official English translation. Available at: — URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html [in English]. (accessed: 22 October 2026).

9 Bundesrepublik Deutschland. Insolvenzordnung. § 129. 133. Available at: — URL: https://www.gesetze-im-internet.de/inso/__133.html [in German]. (accessed: 22 October 2026).

10 United States Code. Title 18. § 152 Concealment of assets; false oaths and claims; bribery. Available at: — URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/152 [in English]. (accessed: 22 October 2026).

11 United States Code. Title 11. § 548 Fraudulent transfers and obligations. Available at: — URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/11/548 [in English]. (accessed: 22 October 2026).

12 U.S. Department of Justice. About the United States Trustee Program. Available at: — URL: https://www.justice.gov/ust/about-program [in English]. (accessed: 22 October 2026).

13 Federalnyi zakon Rossiiskoi Federatsii O nesostoiatelnosti bankrotstve [*Russian Federal Law on insolvency bankruptcy*]. No. 127-FZ. 26 October 2002. Chapter III.2. Articles 61.10–61.11. Available at: — URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_39331/ [In Russian]. (accessed: 22 October 2026).

14 Ugolovno-protsessualnyi kodeks Respubliki Kazakhstan [*Criminal Procedure Code of Kazakhstan*]. No. 231-V. 4 July 2014. Articles 111–112. Available at: — URL: https://old.adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231 [In Russian]. (accessed: 22 October 2026).

15 Closset F., Großmann C., Kaserer C., Urban D. Corporate restructuring and creditor power: Evidence from European insolvency law reforms // Journal of Banking & Finance. 2023. Vol. 149. Article 106756. DOI: 10.1016/j.jbankfin.2022.106756. Available at: — URL: https://pure.eur.nl/en/publications/corporate-restructuring-and-creditor-power-evidence-from-european/ [in English]. (accessed: 22.10.2026).

Information about authors:

Tazhibaeva Zhibek - **corresponding author**, Doctoral student at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: nasirova0457@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-8621-0141

Ablaeva Elvira - candidate's degree in Jurisprudence, Associate Professor of the Department of Medical Law, School of Public Health named after H. Dosmukhamedov, Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiyarov, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: ablaeva_1981@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-3124-1248

Kassymbek Aliya – Phd, Dean of the Faculty of Law, Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

E-mail: info@ayu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7169-874X

Tapakova Vilor - University of innovative and telecommunications systems of Kazakhstan, Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: tapakova_vilora83@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1183-9330

Информация об авторах:

Тажибаева Жибек Мухаммедхановна – основной автор, докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: nasirova0457@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-8621-0141

Аблаева Эльвира Бекболатовна – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор кафедры медицинского права школы «Общественное здравоохранение имени Х. Досмухамедова» Казахского национального медицинского университета имени С.Д. Асфендиярова, г. Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: ablaeva_1981@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-3124-1248

Касымбек Алия Орынбасаровна – PhD, декан Юридического факультета, Международный Казахско-Турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави, г.Туркестан, Республика Казахстан

E-mail: info@ayu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7169-874X

Тапакова Вилор Башкировна - Казахстанский Университет инновационных и телекоммуникационных систем, г. Уральск, Республика Казахстан

E-mail: tapakova_vilora83@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1183-9330

Авторлар туралы ақпарат:

Тажибаева Жибек Мухаммедханқызы - **негізгі автор,** Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nasirova0457@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-8621-0141

Аблаева Эльвира Бекболатқызы – заң ғылымдарының кандидаты, С.Д. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университетінің «Х. Досмұхамедов атындағы қоғамдық денсаулық сақтау» мектебінің медициналық құқық кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ablaeva_1981@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-3124-1248

Қасымбек Әлия Орынбасарқызы – PhD, Заң факультетінің деканы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: info@ayu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7169-874X

Тапакова Вилор Башкировна -Қазақстан Инновациялық және Телекоммуникациялық жүйелер университеті, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: tapakova_vilora83@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1183-9330

ISSN 2077-0197 (Print)
ISSN 2790-332X (Online)